

ISSN: 0257-4152
e-ISSN: 2687-2072

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
EGE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

*Tarih
İncelemeleri
Dergisi*

*XXXIX/1
2024*

ISSN: 0257-4152
e-ISSN: 2687-2072

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
EGE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

*Tarih
İncelemeleri
Dergisi*

XXXIX/1
2024

BORNOVA – İZMİR

TARİH İNCELEMELERİ DERGİSİ

ISSN: 0257-4152, e-ISSN: 2687-2072

Uluslararası Hakemli Dergi

Yılda bir cilt, Temmuz ve Aralık aylarında iki sayı halinde yayımlanır.
Derginin kısaltması: **TİD**

Sahibi

E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü adına
Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ (Dekan)

Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 18679

Yayın Tarihi: 26 Temmuz 2024

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Tarih İncelemeleri Dergisi Editörlüğü
E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 35100 Bornova-İzmir, Türkiye
Faks: +90 232.388 11 02 Tel: +90 232.311 13 43/39 26
E-mail: tarihincelemeleri@gmail.com

Tarih İncelemeleri Dergisi,

TÜBİTAK-ULAKBİM-TR Dizin, Emerging Sources Citation Index (ESCI), European Reference Index for the Humanities (ERIH), Modern Language Association of America (MLA), Humanities International Index (EBSCOHost) ve Humanities Source Ultimate (EBSCOHost)'de yer almaktadır.

Derginin internet sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid>

EDİTÖRLER / EDITORS

Prof. Dr. Süleyman Özkan - Prof. Dr. Nuri Karakaş

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dimiter Angelov, Harvard University, Boston/USA.
Prof. Evangelia Balta, National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research,
Athens/GREECE.
Prof. Dragi Gjorgiev, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje/NORTH MACEDONIA.
Assoc. Prof., Fabio L. Grassi, Sapienza University of Rome, Rome/ITALY.
Prof. Dr. Cüneyt Kanat, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE.
Prof. Dr. Mehmet Ali Kaya, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
Prof. Dr. Cihan Özgün, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE.
Prof. Önhan Tunca, The University of Liege, Liege/BELGIUM.

YAYIM İLKELERİ

Dergimizde; sadece özgün araştırma ve inceleme makalesi yayımlanır.

Dergide yayımlanan tüm yazıların ilmi ve fikri sorumluluğu yazarına aittir.

Yazıların, başka bir yerde, farklı bir dilde dahi olsa yayımlanmamış olması gerekir.

Yayımları teklif edilen yazılar, yayın kurulu tarafından incelendikten sonra iki hakeme gönderilir ve iki hakemin olumlu raporları sonucunda yayımlanır.

Yazıların yazım dili, yabancı dilde yazılanlar hariç, Türkiye Türkçesi olmalıdır.

Yazıların sayfa sayısı, metin ve levha olarak 30 sayfayı geçmemelidir.

Yayımlanan makaleler, Yayın Kurulu'ndan izin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz.

YAYIM KURALLARI

Makaleler, Türkçe veya İngilizce olabilir. Makaleler için Türkçe “öz” ve İngilizce “abstract” ile beşer adet “Anahtar Kelime (Keywords)” verilmelidir.

Makalenin arkasına 700-800 kelimelik bir İngilizce Summary de eklenmelidir.

Dipnotlar şu şekilde gösterilmelidir:

Tek yazarlı kaynak : Uzunçarşılı 1957, s.23; Karal 1940, s.234.

İki yazarlı kaynak : Bilge ve Kaynak 2000, s.11-12.

İkiden fazla yazarlı kaynak : Hamilton vd. 1957, s.345 vd.

Birden fazla cildi olan kaynak: Ünal 2002, I, s.23-24, Lev. 12.

Yazarın aynı yılda basılmış eserleri: Alkım 1990a, s.45; Alkım 1990b, s.90.

Dipnotlara atıfta bulunulmamalı, **a.g.e.**, **ibid** gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.

Kısaltmalar, “KAYNAKLAR” kısmında liste halinde verilir.

Makalelere eklenmesi istenen görseller ayrı bir dosyada JPEG olarak kaydedilmelidir.

Yazar, metni e-mail yoluyla editöre göndermelidir.

Makale sahibi, açık adresini, elektronik posta ve telefon numarasını yazmalıdır.

Editör, gerektiğinde makalelerin yazım ve dil özellikleri üzerinde değişiklik yapabilir.

Yayımlanmayan makaleler iade edilmez.

Yazılar Microsoft Word programında, metin 10, dipnotlar 9 punto olarak yazılır.

Kâğıt boyutu 16,5x24 cm. olmalıdır.

TARİH İNCELEMELERİ DERGİSİ
XXXIX-1, Temmuz/July 2024
İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Cansu ALTUN

Hitit Kaynaklarında Aštata ve Değişen Coğrafi Sınırları
Aštata Country and Its Changing Geographical Borders in Hittite Sources 1-17

Mehmet ÇETİN

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the
Ottoman Empire During the Crises
Fas Krizleri (1905-1911) ve Osmanlı Devleti'nin Kriz Sürecinde Takip Ettiği Politikaları 19-46

Sertaç DEMİR

Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza
Kanûnunun Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki
*The First Example of Tanzimat Reforms in The Legal System: Implementation
of the 1840 Criminal Law in the Kastamonu Muhassillik Councils* 47-80

Ahmet DÖNMEZ

İngiliz-Rus Nüfuz Çekişmesi Ortasında İstenmeyen Bir Osmanlı Elçisi:
Mehmed Namık Paşa (1834-1835)
*An Unwanted Ottoman Ambassador in the Middle of an English-Russian Influence
Conflict: Mehmed Namik Pasha (1834-1835)* 81-105

Mustafa DURDU

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin
Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)
*Attempts to Establish Commercial and Diplomatic Relations Between the Ottoman
Empire and the Kingdom of Portugal (1793-1843)* 107-144

Kansu EKİCİ-Mesut KINACI

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources:
The Halys, Iris & Thermodon
*Antikçağ ve Orta Çağ Kaynaklarında Pontos Bölgesi'nin Nehirleri:
Kızılırmak, Yeşilirmak ve Terme Çayı* 145-162

Gökhan KAĞNICI

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış
Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma
*Healer of Crippled: An Investigation into the Belief in the
Goddess Nintinuga's Healing of the Crippled Body* 163-180

Nilgün Nurhan KARA

Ege'nin Bir Tarafından Diğer Tarafına: Seferihisar Mübadilleri
Seferihisar Exchanges from One Shore to the Other in the Aegean 181-202

Mehmet KARAYAMAN

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler
Hakkında Bir Değerlendirme

An Assessment About the Afghan Students in Turkey During the Atatürk Era 203-239

Musa KILIÇ

Osmanlı Devleti’nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik
Mahkemeleri Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)
*The Establishment and the Dissolution of the Ottoman Shahbandar Courts
Constituted Abroad as Judicial Institutions: The Case of Iran (1912-1916)*

241-267

Vi An LU

Qing Hanedanlığı Döneminde Çin Donanma Gemilerinin İnşasında
Kereste Kullanımı

The Use of Timber for Shipbuilding in the Chinese Navy During the Qing Dynasty 269-302

Fatih SARIKAYA

Muaviye b. Ebû süfyân Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve
Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri
*The Expedition of the Umayyads to Istanbul and the Traces of Muslims in the
Kapıdağ Peninsula during the Reign of Muawiya bin Abi Sufyan*

303-330

İbrahim TAMAR

II. Abdülhamid Dönemi’nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler
Students and Teachers Called to Military Service During the Reign of Abdulhamid II

331-363

Fahrettin TEPEALTI - Süleyman AŞIK - Emre KARAKAYA

Menemen’in İşgal Dönemi (1919-1922): Coğrafi Bilgi Sistemleri Destekli
Bir İnceleme
*Occupation Period of Menemen (1919-1922): A Review Supported by Geographical
Information Systems*

365-398

Mehmet TUĞRUL

Medreseden Rüşdiyyeye: Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiyye Mektebi
From Madrasa to Rüşdiyye: Sakallızâde Madrasah and Sofya Rüşdiyye School

399-421

Songül ULUTAŞ - Vedat KANAT

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period
Amerika’nın Son Dönem Osmanlı Mersin’inde Pazar Arayışı

423-444

Özden ÜRKMEZ

Geç Tunç ve Demir Çağında Anaia: Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Yorumlar
*Anaia in the Late Bronze and Iron Age: Comments in the Light of Archaeological
and Epigraphic Data*

445-476

HİTİT KAYNAKLARINDA AŞTATA ÜLKESİ VE DEĞİŞEN COĞRAFİ SINIRLARI

Cansu ALTUN*

Öz

Orta Fırat bölgesinde yer alan Aštata, Eski Yakınoğu kaynaklarından bilinen bir yer adıdır. Hem şehir hem de ülke belirteci ile görülen Aštata'nın yeri konusunda bazı tartışmalar bulunmaktadır. Hitit ile Mitanni Devletleri arasında yapılan Şattivaza antlaşmasında, iki ülke arasında sınırlar belirlenirken Mitanni'nin komşusu olan Aštata'nın da hudutlarından bahsedilmiştir. Ancak, antlaşmada Aštata'nın coğrafi durumu, Mitanni kontrolünden sonra Hitit egemenliğinden hemen öncesini göstermektedir. Çivi yazılı belgeler ve arkeolojik verilerden Hitit egemenliğine geçtikten sonra, Aštata'nın sınırlarının değiştiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Aštata, Emar, Meskene, Hitit Devleti, Tarihi Coğrafya.*

Abstract

Aštata Country and Its Changing Geographical Borders in Hittite Sources

Aštata, a place name known from ancient Near Eastern sources, is located in the region of the Middle Euphrates. There is some debate about the location of Aštata, which is attested as both a city and a country. The borders of Aštata, the neighbour of Mitanni, are referred in the Şattivaza treaty between the Hittite and Mitanni states. However, the geographical situation of Aštata mentioned in the treaty reflects the period just before the Hittite hegemony, after the control of Mitanni. From cuneiform documents and archaeological data, it is understood that after the transition to Hittite dominance, the borders of Aštata changed.

Keybords: *Aštata, Emar, Meskene, Hittite Empire, Historical Geography.*

*Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara. E-posta: cansu.altun1992@gmail.com ORCID: 0000-0003-1662-2843
(Makale Gönderim Tarihi: 11.02.2024 - Makale Kabul Tarihi: 02.05.2024)
Bu makale, "Hitit İmparatorluk Döneminde Kuzey Suriye'nin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Değerlendirmeler" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir. Doktora tez danışmanım Prof. Dr. Turgut Yiğit'e desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Giriş

Aştata, başta Hitit kaynaklarında olmak üzere Ugarit, Alalah ve Emar kaynaklarında geçen bir ülke, bölge ve muhtemelen buranın başkenti olan bir kentin adıdır. Bu yer adıyla ilgili devam eden araştırma ve çalışmaların yanı sıra bir ülke ya da kent olarak, Aştata'nın konumu ve yönetim yapısı hakkında tartışmaları beraberinde getirmektedir. Bu çalışma, öncelikle Hitit kaynaklarında Aştata'nın politik tarihi ve Hitit kontrolüne altındayken yaşanan olayları özetleyerek başlayacaktır. Ardından, Aştata'nın konumlandırılması için çeşitli eşleştirmeler ve alternatifler tartışılacak ve Aştata ülkesinin sınırları çivi yazılı belgelerin ışığında incelenecektir. Son olarak, Hitit egemenliğine altında Aştata ve dolayısıyla Hitit Devleti'nin sınırlarının nasıl değiştiği üzerine detaylı analiz sunulacaktır. Çivi yazılı kaynaklar, Aştata'nın coğrafyası hakkında ipuçları sağlar ve Hitit İmparatorluğu'nun sınırlarının belirlenmesinde, Asurlara karşı tampon bir bölge olan Aştata ülkesinin önemli olduğunu gösterir. Bölgeyi ele geçirdikten sonra Hititlerin oluşturdukları barış ortamına karşı, Mitanni Devleti'ni ortadan kaldıran ve katı bir yayılcı politika izleyen Asur Devleti, Aştata ülkesinin sınırlarını etkilemiş ve bu doğrultuda Hitit egemenliği öncesindeki Aştata'nın hudutlarında değişiklikler görülmüştür. Arkeolojik çalışmalar da bu değişikliği desteklemektedir. Tüm bilgiler çerçevesinde, bu çalışmada Aştata ve Hitit Devleti'nin sınırlarının belirlenmesi amaçlanmaktadır.

I. Hitit Kaynaklarına Göre Aştata

Aştata'dan söz eden çeşitli kaynaklar bu yerin, Mezopotamya'ya giden temel anayol olan Orta Fırat bölgesinde bulunduğu bilgisini vermektedir. Aştata'dan bahseden en eski belgeler, bugünkü Antakya'nın Reyhanlı ilçesine konumlandırılan Alalah'tan, en can alıcı bilgiler ise Çorum/ Boğazköy'deki Hattuşa merkezli Hitit dönemi yazılı kaynaklarından edinilmektedir. Hititler, daha Eski Krallık Döneminde, I. Hattuşili zamanında, politik dengelerin değişkenlik gösterdiği Kuzey Suriye Bölgesiyle ilgilenmeye başlamışlardır. I. Hattuşili'nin evlatlığı ve ardılı I. Murşili Suriye'de Hitit gücünü göstermek için kararlı bir şekilde hareket etmiş ve bu toprakları aşarak Mezopotamya'daki Eski Babil Devletine son vermiştir. İmparatorluk Döneminde I. Şuppiluliuma, Suriye'ye seferler düzenleyip bölgeyi ele geçirmeden çok daha önce, Hititler Aştata bölgesini geçici de olsa kontrol altına almışlardır. Fakat, burası muhtemelen daha çok Emar olarak tanındığından, I. Hattuşili ve I. Murşili dönemlerine ait Aştata hakkında herhangi bir metin bulunmamaktadır. Buna karşın, sadece Eski Krallık Dönemi belgelerinde görünen Emar¹, İmparatorluk Dönemi belgelerinde Aştata olarak anılmış olmalıdır. Hitit tarihine dair ayrıntılı bilgiler sunan ve hukuki bir belge olarak önem arz eden Telipinu fermanı (2BoTU 23A I 36), bu dönemdeki olaylar hakkında değerlendirmeler yapılmasını sağlayan fikirler sunmaktadır. Görünüşe göre, Hitit kralı II. Hantili zamanında baş gösteren isyanlar sırasında, Şukziya, Hurpana ve

¹ Emar yer adına I. Hattuşili'nin yıllıklarında: KUB 40.5 II 5'+ KBo 22.4 II 7'= KUB 40.4+ KBo 12.13, 7' ve Eski Krallık Dönemine tarihlenmesi beklenen oldukça kırık bir Akadca mektupta: KUB 3.79 7' rastlanılmaktadır.

Karkamış kentleriyle birlikte Aštata da isyanlara katılmıştır². Bu kentler Hatti ülkesine asker vermek istemeyerek zaman içinde Hitit egemenliğinden çıkmışlardır. Bu durum, Hititlerin, krallık ve imparatorluk dönemlerinde, Aštata'yı iki kez ele geçirdiğini göstermektedir.

Hititler, stratejik ve ticari açıdan kritik bir öneme sahip Suriye ile olan ilişkilerini bir şekilde kesmemişlerdir. I. Tuthaliya dönemine ait olduğu düşünülen³ KBo 50.134+ KUB 57.18 belgesinde, Aštata'nın insanlarıyla⁴ bir antlaşma yapıldığı belirtilmektedir. Metin oldukça hasarlı olduğundan, içeriği hakkında bilgiler kısıtlı kalmaktadır; ancak, "Aštata şehrinin insanları" ifadesi⁵, antlaşmanın bir yöneticiden ziyade Aštata halkıyla yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü Astour, bu ifadelerin Orta Hitit Dönemi'nde Aštata'nın bir kral tarafından yönetilmediğine işaret edebileceğini belirtmiştir⁶. Bununla birlikte, diğer antlaşmalarda da bu tarz ifadelerin olması, bölgenin gerçekten yöneticisiz olduğu fikrini güçlendirmektedir. II. Murşili'nin oğlu II. Muvatalli döneminde Halpa'daki vassal kral Talmi-Şarruma ile yapılan antlaşmada,⁷ geçmişe atıfta bulunurken, Halpa'nın doğudaki komşusu Aštata ve batısındaki komşusu Nuhaşşe halklarının Halpa üzerindeki taleplerinden bahsedilmektedir. Antlaşma metni olan KBo 1.6'da (öy.21 ve 37) yine DUMU^{MES} KUR *Aš-ta-ti* "Aštata ülkesinin halkı" şeklinde kaydedilen ifadeler, yukarıdaki görüşü desteklemektedir. Ancak, Emar'da yaklaşık bu dönemden başlayarak, en az iki hanedanlığın hüküm sürdüğünün tespiti,⁸ Emar ve Aštata ilişkisi düşünüldüğünde, bu durumla çelişmektedir. Ayrıca, Sumerce'de çoğul olan LÚ^{MES} ve DUMU^{MES} sözcükleri, bir yerin halkının yanı sıra yönetici grubuna da atıfta bulunabilir. Eğer bu durum geçerliyse, Yamada'nın öne sürdüğü gibi, Hitit egemenliğinden önce Aštata Ülkesi, merkezi Emar olan bir şehir krallıkları konfederasyonuna sahipti⁹.

Hititler, İmparatorluk Dönemi'ne geçmeden önce, iç meseleleriyle meşgul oldukları karanlık dönemde, Suriye boş kaldı ve bu boşluktan faydalanan Hurri- Mitanni Devleti bölgede oldukça güçlendi. Hatta bu dönemde, belki kısa bir süre için, Aštata bölgesini de ele geçirmiştir¹⁰. Ancak Mitanni Devleti'nin Kuzey Suriye ve Orta Fırat bölgesindeki gücü, Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın bölgeye yönelik seferleriyle önemli ölçüde azalmıştır. Mitanni krallarının uzun vadeli dostluk ilişkileri kurduğu Mısır firavunları, kendi iç meseleleri nedeniyle Suriye krallıklarına ve Mitanni Devletine

² Hoffmann 1984, s.20; Öy. I § 12: 36-37; RGTC 6, s.48; Archi 2014, s.142.

³ Archi 2014, s.142; Cohen 2019, s.280.

⁴ Miller 2007, s. 128; Archi 2014, s.142.

⁵ Miller 2007, s. 128: KUB 57.18 + 714/v + 1460/u Ay. 5'te LÚ^{MES} URU Aš-ta-^rta' ifadesi görülmektedir. Fakat sondaki -ta olarak tamamlanan hafif zarar görmüş işaretin başlangıcı -ta'dan ziyade Miller'in de dediği gibi -pa ya da -kat işaretine benzemektedir.

⁶ Archi 2014, s.142-143.

⁷ Weidner 1923, s.80; KBo 1.6 Öy. 21 ve 37; Beckman 1999, s. 93-94, Nr.14.

⁸ Skaist 1998, s. 58-60; Cohen ve d'Alfonso 2008, s.4-6.

⁹ Yamada 2015, s.279.

¹⁰ Cohen ve d'Alfonso 2008, s.18; Van Exel 2010, s.71: Emar'daki belgeler, Mitanni tarzı mühürleme uygulamalarında artışın olduğunu göstermektedir ki Mitanni etkisinin açık bir işaretidir.

destek verememiş ve bu durum, Hititlerin bölgeyi kontrol altına alacakları politik ortamı yaratmıştır. Sonunda Hitit kralı Şuppiluliuma, üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalan Mitanni kralı Şattivaza ile sınırların belirlenip kaydedildiği bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmada, Mitanni'nin batı ve güney-batıdan komşusu olan Aštata ülkesinin (KBo 1.1, Ay. 18 ve 19) coğrafyası hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Antlaşmaya göre, Ekalte, adı kırık olan bir şehir, Ahuna ve Terqa kentlerine sahip Aštata ülkesi, bu dönemde ne Mitanni ne de Hititlere bağlıydı. Orta Fırat Bölgesinde, kısmen geniş topraklara sahip olan Aštata ülkesi, Hititler için potansiyel bir tehdit unsuru olarak kabul edilmektedir¹¹. I. Şuppiluliuma, Nuhaşşe kralı Tette ile yaptığı antlaşmada (KBo 1.4 II 90), Hurri, Mısır, Alşi ve Aštata ülkeleriyle düşman olması durumunda Nuhaşşe'nin kendisine destek vermesini talep etmektedir. Fakat, Kuzey Suriye Seferlerinden muhtemelen hemen sonra I. Şuppiluliuma'nın Aštata'yı ele geçirdiği bilinmektedir. Bununla birlikte, bu bölgenin nasıl ele geçirildiğine, askeri ya da diplomatik yöntemlerden hangisine başvurulduğuna ilişkin belgelerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tahttaki ilk yıllarında ülkesinin dört bir yanında çıkan isyanlar nedeniyle II. Murşili, babası Şuppiluliuma'dan kalan toprakları korumaya odaklanmıştır. Küçük yaşta tahta geçen bu genç kral, Kuzey Suriye'deki isyanları bastırdıktan sonra, dokuzuncu hükümdarlık yılında Aštata'ya gelerek burada bir kale inşa etmiş ve bir askeri garnizon yerleştirmiştir¹². Muhtemelen I. Şuppiluliuma döneminden beri gözlemlenen Orta Asur Devleti'nin yükselişi bu dönemde de devam etmiştir. Bu bağlamda stratejik bir konuma sahip olan Aštata'da II. Murşili'nin bazı tedbirler alması gerekmektedir. Asur'un yayılmasına karşı bir karakol olarak kullanılan Aštata, bir süre sonra Hititlerin Kuzey Suriye'deki temsilcisi olan Karkamış krallığına devredilmiş ve burası DUMU.LUGAL "kral oğlu, prens" unvanlı kişiler tarafından denetlenmiştir. Aštata'nın Hitit egemenliğinden hemen önce sahip olduğu kentler üzerindeki hakimiyetini koruyup korumadığına dair net bilgiler bulunmamakla birlikte, Hititlere vergisini ödeyen bir vassal ülke olarak varlığını sürmüştür. II. Murşili'nin üvey annesi Babilli Tavannanna Malnigal hakkındaki dua metninde, Aštata gümüşünden¹³ söz edilmektedir. Bahsi geçen gümüş, Aštata'nın Hititlere ödediği vergiye karşılık geliyor olmalıdır.

II. Aštata'nın konumu

Aštata'nın konumu hakkında, Hitit kralı I. Şuppiluliuma ile Mitanni/ Hanigalbat kralı Şattivaza arasında yapılan antlaşmada adı geçen Aštata şehirleri hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Arkeolojik ve yazılı belgelere dayalı çalışmalar sayesinde, bu yerlerin konumu kısmen belirlenmektedir. Ekalte'nin yeri, yazılı belgelere dayanarak kesin olarak tespit edilmekte ve Emar'ın yaklaşık 30 km kuzeyinde, Fırat'ın doğusundaki bugünkü Tell Munbaka'ya yerleştirilmektedir. Şu anda bu bölgede sınırlı sayıda çivi yazılı tablet ele geçirilmiştir¹⁴. Ancak, bu tabletlerde Emar önemli bir merkez olarak anıldığı halde, Hititlerin varlığına, Emar'ın veya Aštata'nın üstün

¹¹ Cohen 2019, s.281.

¹² KBo 4, 4 II 67+ II 60/61; Klengel 1970, s.89; Archi 2014, s.143; Cohen 2019, s.281.

¹³ Singer 2002, s.74; RGTC 6, s. 48-49; KUB 14.4.IV: 16.

¹⁴ RGTC 12, s.xxi.

konumuna dair bir ifade bulunmamaktadır. Bununla birlikte, burada saray yapılarına rastlanmaması, Ekalte'nin *hazannu* (şehir yöneticisi) tarafından yönetilmiş olabileceği¹⁵ görüşlerini desteklemektedir. Diğer bir Aštata şehri olan Terqa, arkeolojik çalışmalar ve yazılı belgelere dayalı olarak Tell Aşara'ya yerleştirilmektedir. MÖ. 18. yüzyılda Kassit etkisindeki Hana hanedanlığı tarafından yönetilen Terqa, bir dönem Mitanni Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Ancak, Terqa'da bulunan çivi yazılı belgelerde Emar veya Aštata'nın üstünlüğünden söz edilmemektedir. Diğer taraftan, genel kabul gören Emar merkezli olduğu düşünülen Aštata ülkesinin, Ekalte ve Ahuna gibi daha yakın şehirlerine kıyasla Terqa'nın oldukça güneyde bulunması, Aštata'nın bu kadar geniş bir alana yayılamayacağını ve Fırat'ın bir kolu olan Balih Nehri civarında başka bir Terqa'nın aranması¹⁶ gerektiğini düşündürmüştür. Ancak, Aštata ülkesinin özel bir durumu vardır; bu ülke, Kas Devleti ile Fırat üzerinden bağlantının sağlandığı bir konumda yer aldığından stratejik bir öneme sahiptir. Hititler ve Kaslar arasındaki müttefiklik anlaşması göz önüne alındığında, Aštata gibi güvenli bir bağlantının var olması gerekmektedir. Hititlerin bölgede güçlenip Mitanni'nin gücünü kırmalarının ardından, Asur'un etkisiyle bölgede siyasi koşullar ve sınırlar değişmiştir. Bu sebeple, Aštata'nın merkezi yönetiminden uzakta bulunan Terqa'nın zamanla Aštata kontrolünden çıkmış olması muhtemeldir. Buradaki belgeler, Mitanni egemenliği öncesine ait olduğundan, Aštata'dan söz etmemesi olağandır.

Aštata'nın bir başka kenti olan Ahuna, Eski Babil Dönemi belgelerinden tanınmakta¹⁷, fakat yeri kesin olarak bilinmemektedir. Bu yerin Balih Nehri civarında olduğu düşünülerek Tell Seman önerisi yapılmıştır¹⁸. Antlaşma metninde, kırık kısımda olması gereken kent adı için birkaç öneri sunulmuştur. Bu öneriler arasında, en fazla destek göreni Emar yani Aštata şehir adıdır. En azından Aštata bölgesinde bulunduğu bilinen ve zengin bir arşive sahip olan Emar şehrinin, Aštata'ya ait şehirler listesinde bulunması beklenmektedir. Bunun dışında Cohen, Balih yakınlarında bulunan Tell Bia'ya yerleştirilen Tuttul'u alternatif bir öneri olarak sunmaktadır¹⁹. Tüm bu ifadeler, Aštata ülkesinin, Hitit hakimiyeti öncesindeki, coğrafi yapısı hakkında bir anlayış geliştirilmesine yardımcı olacaktır.

Asurlulara karşı önemli bir sınır bölgesi olduğu düşünülen Aštata kentinin konumu hakkında yapılan araştırmalar devam etmektedir. Hatta bu yerin, bir şehir mi yoksa sadece ülke mi olduğu konusu bile tartışmalıdır²⁰. Aštata'nın konumuyla ilgili birkaç aday öne sürülmektedir. Bunlardan biri, Emar/ Meskene'nin yaklaşık 10 km aşağısında bulunan Tell Faq'ūs'tur²¹, ancak bu yerin küçük bir arkeolojik alan olması, bu olasılığı azaltmaktadır. Bu yerin muhtemelen sadece askeri bir istasyon veya sınır karakolu olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bazı bilim insanları, buranın II.

¹⁵ Yamada 2015, s.280.

¹⁶ Cohen 2019, s.286.

¹⁷ Cohen 2017, s.306.

¹⁸ Yamada 2015, s.276; Fakat RGTC 6, s.3'te Ahuna için farklı konumlandırmalar da mevcuttur.

¹⁹ Cohen 2019, s.288.

²⁰ Archi 2014, s.144.

²¹ Yamada 1994, s.267, dipnot 35; RGTC 12/2, s.44; Cohen 2019, s.289.

Murşili'nin inşa ettirdiği kale olabileceğini kabul etmektedir²². Ayrıca, bir ara Emar ve Ekalte'nin kuzeyinde bulunan Tell el-Qıtar höyüğünün de Aštata'nın konumu için bir aday olabileceği²³ iddia edilmiştir. Ancak, burada ele geçen bir tablette Anadolu hiyeroglifli mühür baskısı bulunmuş ve Tell el-Qıtar'ın aslında başka bir adla, Tilapanu olarak anıldığı kısa sürede anlaşılmıştır²⁴. Bununla birlikte, buranın da Aštata ülkesine veya bölgesine dahil olan küçük bir yerleşim olduğu ortaya çıkmaktadır.

Aštata şehri için öne sürülen en uygun aday, pek çok soru işaretlerini beraberinde getirmesine rağmen Emar/ Meskene olarak kabul edilmektedir²⁵. Emar yer adı, Ebla, Alalah, Ugarit, Ekalte, Eski Babil ve Eski Hitit dönemi belgelerinde geçmektedir. Fırat'ın batısında, Karkamış kentinin yaklaşık 100 km güneyinde bulunan Meskene'de 1972-76 yılları arasında J.C. Margueron liderliğindeki ekip tarafından kurtarma kazısı yapılmıştır. Fırat üzerinde inşa edilen Tabqa barajı sahasında yer alan Meskene höyüğünde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar ve bulunan arşivler, buranın diğer çivi yazılı belgelerden adı önceden bilinen Emar şehri olduğunu kanıtlamıştır²⁶. Bu kazı sırasında, tapınak, tapınak kütüphanesi, konutlar ve yaklaşık 2 bin civarındaki tablet²⁷ günışığına çıkarılmıştır. Emar tabletlerinin dili çoğunlukla Akadca olmak üzere Sumerce, Hititçe ve Hurricidir. Bu belgeler MÖ. 14. yüzyıldan Emar'ın yıkıldığı MÖ. 1180'li yıllara kadar tarihlenebilir²⁸, ancak bazı tabletlerin tarihlendirilmesi sorunludur.

70'lerdeki kurtarma kazısından sonra 1996-2004 yılları arasında höyükte yeniden kazılar yapılmıştır. Emar'da bulunan Karkamış kralı Şahurunuva ve veliahdı İni-Teşup'a ait mühür baskılarıyla²⁹ birlikte çeşitli yazılı belgeler, Karkamış aracılığındaki Hitit egemenliğinin varlığını göstermektedir. Ayrıca, Hititlerin Emar'da yerel bir hanedanlığın³⁰ yönetimini de benimsemiş olabilecekleri düşünülmektedir. Burada yaklaşık aynı dönemlere ait, hem yerel yöneticilerin kullandığı Suriye tipi hem de Hitit yöneticilerinin kullandığı Suriye- Hitit yazı tipinde tabletlerin bulunması³¹ dikkat çekicidir. Fakat yerel yöneticilere ve Hitit yönetimine ait bu belgelerde, birbirlerinin varlığından herhangi bir şekilde bahsedilmemektedir. Hititlerin Emar metinlerinde geçen UGULA.KALAM.MA "ülkenin gözetmeni" unvanlı kişiler aracılığıyla buradaki yönetimi sağladıkları anlaşılmaktadır. Yerel yöneticilerin yanı sıra Emar'da yaşlılardan

²² Cohen 2019, s.289.

²³ Adamthwaite 2001, s.22-224.

²⁴ Margueron ve Boutte 1995, s.134; Cohen 2019, s.289.

²⁵ Goetze 1953, s.61; Yamada 1994, s.267; Cohen 2019, s.289; Archi 2014, s.144.

²⁶ Margueron ve Boutte 1995, s.126.

²⁷ Baraj suyunun höyüğü sıyırmasıyla ortaya çıkan tabletler köylülerce bulunup satılmış, tabletler çeşitli müze ve özel koleksiyonlara dağılmıştır. Kazıdan gelenler Halep Müzesi'nde 1100, diğerleri Kudüs'te Bible Land Museum'da 32, İngiltere'deki bir koleksiyon'da 10, ABD'de iki koleksiyonda 8, Japonya'da Hirayama koleksiyonunda 50, İtalya'da 2 tane şeklindedir.

²⁸ Fleming 1992, s.63.

²⁹ Yamada 2015, s.277.

³⁰ Yamada 2015, s.277: Bu hanedanlığın MÖ. 14. yy'dan beri var olan bir hanedanlık olarak değerlendirmektedir.

³¹ Cohen 2013, s. 282.

oluşan bir meclisin³² de zaman zaman aktif rol oynadığı çivi yazılı belgelerde görülmektedir. Ayrıca idari ve temsili sorumluluklarla donatılmış, Hitit belgelerinde Sumerce DUMU LUGAL ve Ugarit belgelerinde Akadca *mār šarri* yani “kral oğlu”³³ olarak adlandırılan yüksek memurların varlığıyla merkezi otorite sağlanmış ve muhtemelen Emar’daki yerel yöneticilerin denetimi amaçlanmıştır. Hititler, Emar’ın yönetimine aktif olarak dahil olmuş ve günlük yaşamın çeşitli yönlerine müdahale etmişlerdir. Belgelerdeki isimler ve mühürler, Hititlerin, kült yönetiminden davaların görülüp denetlenmesine kadar önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Hititler, Emar’ı Karkamış’ın denetimine bağlayarak otoritesini sağlamış ve diğer yandan yerel yönetimin etkinliklerine devam ettiği karma bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Ancak, Emar yer adının Eski Hitit kaynaklarında geçmesine rağmen Hititlerin bölgede hakimiyet kurduğu İmparatorluk Devrine tarihlenen Hattuša belgelerinde yer almaması dikkat çekicidir. Bu durumun sebebi, henüz Emar adının bulunduğu imparatorluk belgelerinde geçen bir tablet grubuna rastlanmaması olabilir. Ya da en uygun alternatif, Emar adı yerine, bu dönemin Hitit kaynaklarında başka bir adla, örneğin Aštata olarak anılmış olmasıdır.

Bölgede, Aštata’yı yerleştirebilecek, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan bir başka büyük devlet arşiv merkezinin bulunmaması, Meskene’yi Aštata’nın konumu için şimdilik güçlü bir aday yapmaktadır. Aksi takdirde, Hitit kontrolünde olan ve zengin bir arşive sahip Emar’ın Hitit belgelerinde neden geçmediğini açıklamak pek mümkün olamayacaktır. Emar arşivleri, bu tespitin doğruluğunu göstermesi açısından önemli bir rehber olacaktır. Üstelik Emar metinlerinde Aštata yer adı sadece iki tablette geçmektedir. Bunlardan ilki Karkamış genel valisi³⁴ İni-Teşup’a ait bir ferman (msk.7375) olup oldukça hasarlıdır ve Aštata’nın geçtiği bağlam net olarak anlaşılmaz³⁵. Buna karşın, bir diğer belge olan Emar’ın önemli şahsiyetlerinden kâhin Zū-Bala’nın mülkü hakkında Hattuša’dan gönderilen mektup (msk.73.1097)³⁶ bu eşitliğe işaret etmektedir. Emar belgelerinde sıkça geçen Zū-Bala, bu mektupta LÚ AZU LÚ URU Aštata ifadesiyle yani “Aštatalı kâhin” olarak tanımlanmaktadır. Zū-Bala’nın birkaç neslinin Emar belgelerinde izlenebilmesi, bu kişinin Emar’ın yerlilerinden olduğunu göstermektedir³⁷. Bu mektup, Emar’ın yerine Aštata yer adının kullanıldığını göstermesi açısından önemli bir başlangıç olsa da tek başına yine de yeterli değildir.

Dini belgelerden, Hititlerin bazı Suriye tanrılarını benimsedikleri ve bayramlarını kutladıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, en eski Ebla tabletlerinden bilinen ve

³² Margueron ve Boutte 1995, s.128; Van Exel 2010, s.69.

³³ Taş 2008, s.123: Bu ifadenin kimi zaman gerçekten kralın çocukları için kullanılmayıp yüksek rütbeli memurlar için kullanıldığı düşünülmektedir.

³⁴ Yamada 1998, s.325: Emar belgelerine göre, Zū-Bala’nın hem Karkamış krallarıyla hem de Hitit kralıyla yakın ilişkileri söz konusuydu.

³⁵ Cohen 2019, s.282; Emar VI, 19.

³⁶ Hagenbuchner 1989, s.43, Nr. 23; Yamada 1998, s.325; Salvini-Trémouille 2003, s.226; Hoffner 2009, s.367-371.

³⁷ Yamada 1998, s.330; Cohen 2005, s.224.

Aštata için önemli bir ilah olan İşhara'dır³⁸. Bereket, şıfa ve yeraltı dünyasıyla³⁹ ilişkilendirilen bu tanrıça için yılın belli zamanlarında Hattuřa'da bayramlar düzenlenmiştir. Bu bayram ritüellerinin Aštata usulünde gerçekleştirilebilmesi için buradan bir rahip dahi getirilmiştir⁴⁰. Hattuřa'ya seyahat eden rahibin Emar'da birçok belgede adı geçen ve bazı ayrıcalıklara sahip olduğu bilinen Zū-Bala ya da onun aile üyelerinden biri olabileceğine dair yorumlar bulunmaktadır⁴¹. Emar'da bulunan belgeler arasında Hititçe yazılmış bazı kehanet metinleri de bulunmaktadır ki kehanetlerin kaydedilen uygulanış teknikleri Suriye geleneklerine dayanmaktadır⁴². Kendi kehanet tekniklerini Hititçe yazmalarının maksadı, belki de Hititlerin yukarıdaki bahsedilen taleplerinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra, Boėazkōy'de bulunan bir karaciğer fal metni olan KUB 5.6+ KUB 18.54+ KBo 53.103+ KUB 50.123'te, Aštata tarzı ritüellerden, Aštata'lı rahibin yürüttüğü Aštata tarzındaki kehanetten söz edilmiştir⁴³. Tüm bunlar, hem Aštata- Hitit ilişkisini hem de Aštata- Emar ilişkisini destekleyecek niteliktedir.

ivi yazılı belgeler, Emar şehrini çok alışkan tūccarlara sahip bir ticaret merkezi olarak tanıtmaktadır. MÖ. 13. yüzyılda Suriye'nin Akdeniz'deki önemli ticaret merkezi olan Ugarit'ten (Ras şamra) ıkarılan belgelerde, Aštata ve Emar aynı dönemde sık sık gemektedir⁴⁴. Muhtemelen Ugaritli bir tūccar olan Dagan-Bēlu, Emar'a gitmiş ve buradan şipti-Ba'al adında birine mektup göndermiştir. Bu mektupta⁴⁵, Ugarit tanrıları ve tanrı Ea ile DINGIR.MEŐ řa KUR *E-mar* "Emar ülkesinin tanrılarının" koruyuculuğundan bahsedilmektedir. Dagan-Bēlu, Ugarit'te önemli bir tūccar olan ve kişisel arşivi bulunan Urtenu'ya gönderdiği bir başka mektupta⁴⁶ ise bu sefer Ugarit tanrıları ve tanrı Ea ile birlikte DINGIR.MEŐ řa KUR *Aő-ta-ta* "Aštata ülkesinin tanrılarının" koruyuculuğundan söz etmektedir. Emar ve Aštata eşitliği doğruysa, bu mektuplardan, tıpkı Alalah- Mukiš⁴⁷ ya da Nuhaőše- Amie/ Ammiya⁴⁸ bölgelerinde olduğu gibi, bu iki yer adının birbirlerinin yerine kullanıldığı ve aslında Dagan-Bēlu'nun aynı yerin tanrılarının koruyuculuğunu istediği sonucu çıkmaktadır.

Emar ile eşitliği bir yana, Aštata ile ilgili pek çok konuda tartışma ve sorular bulunmaktadır. I şuppiluliuma ile Mitanni kralı şattivaza arasındaki antlaşma dışında, Aštata'nın bazı şehirlere sahip, Hitit ve Mitanni devletlerinden bağımsız komşu bir ülke

³⁸ Murat 2009, s.174.

³⁹ Arıkan 2017, s.61.

⁴⁰ Archi 2014, s.147

⁴¹ Archi 2014, s.147.

⁴² Archi 2014, s.151.

⁴³ Beckman vd. 2011, s.183-189.

⁴⁴ Cohen 2019, s.283.

⁴⁵ RSO VII, 30.

⁴⁶ RSO VII, 31.

⁴⁷ RGTC 6, s.275.

⁴⁸ Astour 1969, s.385: İdrimi'nin heykel yazıtında, hakim olunan yerlerden söz edilirken, Nuhaőše adının geçmemesi ve aynı bölgeyi tanımlayan Ammie yer adının kullanılması, bu ikisinin aynı coğrafi alanı tanımladığını düşündürmüştür.

olduğunu gösteren herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Emar arşivlerinde, Aštata ülkesinin sahip olduğu sözü edilen şehirler arasında sadece Ekalte'nin adı geçmekte burada Emar'ın herhangi bir hakimiyeti görülmemektedir. Ahuna ve Terqa şehir adları ya da bu yerler üzerindeki hakimiyetini gösterecek bir ima henüz Emar arşivlerinde geçmemektedir. Ekalte'de ele geçen çivi yazılı belgelerdeyse Emar yer adı bulunsa da aynı şekilde Emar'ın üstünlüğünü gösteren bir ifadeyle karşılaşılmamaktadır. Üstelik Ekalte belgelerinde ne Aštata'nın bölgedeki hâkimiyetinden ne de bu yer adından bahsedilmektedir. Sadece Emar ve Ekalte arşivlerinde değil, Terqa arşivlerinde de Emar ya da Aštata'dan ve Aštata'nın hakimiyetinden söz edilmemektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, bazı uzmanlar Aštata'nın Tell Aşara'ya kadar uzak bir yerde hakimiyet kuramayacağından söz konusu Terqa'nın Tell Aşara'da bulunan Terqa ile aynı yer olmayacağı ve dolayısıyla başka yerde, Balih nehri yakınlarında aranması gerektiğini savunmaktadır. Fakat, zaten Aštata'nın bu geniş topraklardaki egemenliği çok kısa sürmüş olmalıdır. Ayrıca hem Ekalte hem de Terqa'daki belgeler, Aštata'nın bölgede egemen olmadan önceki dönemlerine ait olduğu için bu kayıtlarda Aštata ve üstünlüğünden söz edilmemiş olması olağan karşılanmalıdır. Diğer yandan Aštata'nın Ekalte, Ahuna ve Terqa üzerindeki hakimiyeti sadece Hitit kralı I. Şuppiluliuma ile Şattivaza arasındaki antlaşmadan bilinmektedir. Bu durumu teyit edebileceğimiz başka kaynaklar maalesef henüz bulunmamaktadır.

III. Hitit Yönetimindeki Aštata Bölgesi

Hititlerin Kuzey Suriye'de güçlenmesi, zamanla Mitanni Devletinin zayıflamasına ve sonunda Asurlular tarafından tamamen yıkılmasına sebep olmuştur. Mitanni'nin eski toprakları üzerinde genişleyen Hititler ile Asurlular arasında bölgede çekişmeler yaşanmıştır. Çekişmelerin odak noktasından biri de Aštata bölgesi olmuştur. Başta Hitit belgelerinde olmak üzere çivi yazılı belgelerde geçen, hem URU “şehir” ve KUR “ülke” belirteçleriyle tanımlanan Aštata, aynı zamanda bir bölgeyi belirtmek için de kullanılmış olmalıdır. Cohen'e göre, Aštata ülkesinin varlığının yanı sıra, bir ara Hitit- Mitanni sınırını da oluşturan Fırat'ın ötesindeki tüm topraklara Aštata adı verilmiştir⁴⁹. Hitit kralı I. Şuppiluliuma ile Mitanni kralı Şattivaza arasındaki antlaşmada adı geçen Ahuna, Ekalte ve Terqa bu bölgede bulunan diğer şehirlerdir. Bu bağlamda, bu şehirler kesinlikle bir konfederasyonun parçası değil, aksine Aštata bölgesinde bulunan birbirinden bağımsız bölgesel yönetimlere sahip şehir devletleridir. Bu durum Emar, Ekalte ve Terqa'daki çalışmalarda Aštata himayesine dair bir kanıtın bulunmamasını açıklamaktadır.

Aštata bölgesinde bulunan yerler, zaman içinde Hitit, Babil ve Asur devletlerinin egemenliği altına girmiştir. Ancak, Hitit egemenliğindeki Aštata bölgesinin sınırları ve zamanla oluşan değişimler net bir şekilde belirlenememiştir. Bu konunun tespiti, Hititlerin güney ve güneydoğudaki etki alanının ne kadar ileriye uzandığını da açıklığa kavuşturacaktır. Asur'un bölgedeki yayılcılığı göz önüne alındığında, Aštata'nın sınırlarının aynı kalması pek olası görünmemektedir. Hatta Hitit egemenliğine

⁴⁹ Cohen 2019, s.283 ve 291.

geçmeden önce bile, Aštata'nın topraklarının özellikle güneyini kısmen kaybettiği söylenebilir. Konuyla ilgili belgeler net bir bilgi sunmasa da bazı arkeolojik bulgular ve çivi yazılı belgelerdeki ipuçları, bölgede sadece Asur- Hitit değil, aynı zamanda Asur-Babil/ Kassit mücadelesinin⁵⁰ de yaşandığına işaret etmektedir. Kassit ve Hitit Devletleri arasında çatışmanın yaşanmamasının nedeni, Asur Devletinin Hitit topraklarına karşı ilerlemesi ve Kassit'in Asur'a karşı bölgede etki alanını genişletmeye çalışmasıdır. Aštata'ya ait yerler arasında görülen Terqa'da, MÖ. 18. yüzyılda Kassit etkisi altında olan Hana hanedanlığının yükseldiği görülmektedir. Bölge uzun bir süre boyunca Kassit kontrolü altında kalmış ve sonra Mitanniler bölgeye hâkim olmuştur. Hitit İmparatorluk Döneminde I. Şuppiluliuma liderliğindeki Suriye seferleriyle birlikte Mitannilerin gücü zayıflamış ve Asurlular tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır. Tüm bu çatışmaların ardından bölgede Asur Devleti hakimiyeti sağlamıştır. Ancak, Terqa'nın yaklaşık 10 km güneyinde bulunan Marvaniye'de II. Kadaşman-Enlil'e ait idari bir tablet⁵¹ ortaya çıkarılmış olup, bu tablet buradaki Kassit egemenliğini göstermektedir. Zaman içinde, Kassit- Asur çatışması sonunda bölge, Asur kontrolüne girmeye başlamıştır. Özellikle Geç Asur döneminde burası tamamen Asur etkisi altına girmiştir. Siyasi dinamiklerin hızla değiştiği bu dönemde, Hititler, bir ara Kassit Devletiyle güneyden komşu olmuş ve sağlam dostluklar kurmuşlardır. III. Hattuşili döneminde, Hititlerin bölgedeki sınırları Tuttul'a kadar gerilemiştir. Hitit kralı, Kassit kralı II. Kadaşman-Enlil'e yazdığı mektupta⁵², Kassit elçilerinin Ahlamu saldırılarına karşı en yakın Tuttul'da karşılayabileceğinden bahsetmiştir. Aštata bölgesinde sınırlar hızla değişmiş ve en güneyde günümüzdeki Tell Bia olan Tuttul'a kadar çekilmiş, ancak artık çivi yazılı belgelerde Aštata ülkesi adlandırılması görülmemeye başlamıştır. Şu an için Hititlerin bu bölgenin daha güneyine yayıldığına dair herhangi bir belge bulunmamaktadır⁵³. Fakat III. Hattuşili döneminden itibaren Hititler, Asur'un baskılarına dayanamayıp Fırat Nehri'nin doğusundaki topraklardan geri çekilmeye başlamıştır⁵⁴. Emar belgelerinden başka, bu durumu en iyi gösteren kanıt, eski adı bilinmeyen ve bugün Esad Barajı altında kalan Tell Fray'daki buluntulardır. Emar kentinin 25 kilometre güneyinde bulunan bu höyükte, III. Hattuşili ve eşi kraliçe Puduhepa'ya ait Hititçe yazıtlı bir mühür ele geçirilmiştir⁵⁵. Bu mühür, tek başına yeterli olmasa da III. Hattuşili döneminde bölgede Hitit varlığını kanıtlamak için önemli bir ipucu sağlamaktadır.

IV. Tuthaliya döneminde Asur'un baskısı daha belirgin hale gelmiştir. Aynı dönemde, çağdaşı I. Tukulti-Ninurta'nın liderliğinde Asur Devleti, Alşi, İšuva Mitanni/ Hanigalbat ülkeleri ile Karkamış'ın bazı topraklarında etkinliğini artırmıştır. IV. Tuthaliya, Hitit topraklarına yönelik genişleme politikasını izleyen I. Tukulti-Ninurta'ya

⁵⁰ Rouault 2009.

⁵¹ Rouault 2009, s.139; Cohen 2019, s.287.

⁵² Hagenbuchner 1989, s.281-300; Beckman 1999, s.138-143; KBo 1.10+ KUB 3.72 Öy. 42-43.

⁵³ Yamada 1994, s.267.

⁵⁴ Archi 1980, s.32.

⁵⁵ Yamada 1994, s.267;

yazdığı mektubunda⁵⁶, Asur kralına Hitit bölgesindeki artan askeri faaliyetlerinden dolayı sitemlerini dile getirmiştir. Muhtemelen II. Şattivaza'ya ait bir Mitanni kralının mektubunda⁵⁷, Asurlulara karşı Hititlerden yardım talep edilmiş ve Asur kralının Hitit devleti aleyhinde saldırı hazırlıkları yaptığı ifade edilmiştir. Hitit- Asur arasındaki bu gerilim, iki devletin Nihriya bölgesinde patlak veren çatışmasına⁵⁸ dönüşmüştür. Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın Ugarit kralına (muhtemelen İbiranu) hitaben yazdığı ve Hitit toprakları üzerindeki hakimiyetini vurgulayarak anlattığı mektubundan⁵⁹ bu savaşın detaylarına ulaşılmaktadır. III. Hattuşili döneminden beri bölgede barışçıl bir politika izleyen Hititler, Asur'un yayılmacı politikalarıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak, tüm bu çatışma ve rekabet ortamına rağmen, Hititler, savaşın yaratacağı olumsuz sonuçlardan kaçınmak için Asur ile iyi ilişkiler kurmaya ve barışı sürdürmeye odaklanmışlardır. Bununla birlikte Asur, bölgedeki yayılma politikasına devam etmiştir.

Tüm bu gelişmeler, bölgedeki coğrafi ve politik değişimlerin hızını açıkça göstermektedir. Aštata ülkesi veya bölgesi açısından değerlendirildiğinde, Mitanni'nin kontrolü altındayken kısa bir süre bağımsız bir konuma gelmiş, ancak en nihayetinde toprakları giderek Hitit hakimiyetine girmiştir. Asur'un genişlemesi ve ardından gelen Kassit etkisiyle, Aštata'nın eski toprakları bu üç devlet elinde parçalanmış görünmektedir. Sonuç olarak, bazı yazılı belgeler, Emar merkezli Aštata'nın sonunda Asur kontrolüne girdiğini ima etmektedir. Emar'da bir otorite boşluğunun ortaya çıkmasıyla birlikte, Emar'ın Hititlere olan bağlılığında çözümler yaşanmıştır. Hitit İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonra Karkamış'taki kontrol de iyice zayıflamış ve bağımsız kalan Emar kenti, bir süre daha varlığını sürdürmüştür. Tell Hammam et-Türkmen'in yaklaşık 2 kilometre güneyindeki Tell Sabi Abyad'da bulunan ve Asur-Nirari'nin 2. yılına, MÖ. 1190 yılına tarihlenen Asur valisi İli-pada'nın yayınlanmamış mektubunda (T 96-1), Emar yetkilisi yani ^{LÜ}UGULA olan Aḫī-Malik'in, önceki yetkililerin aksine, Samice bir ad taşınması, Emar'ın bağımsız hareket ettiğine işaret olarak değerlendirilmektedir⁶⁰. Aḫī-Malik'in adının Hitit mektuplarında hiçbir vekil ya da Hitit yetkilisiyle birlikte geçmemesi⁶¹ ve ayrıca ilk başlarda kendisinden önceki Emar gözetmeni Laheia'nın mührünü kullanmış olabilmesi⁶², bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Bir diğer Asur kaynağı olan RE 19'daki belgede, Emarlı Madgal-Dagal'ın adı geçmektedir. Bu belge, Asur kralı Ninurta-Apil-Ekur'un (MÖ. 1181 ± 1169) saltanat yıllarında yazılmıştır ve Emar'ın bu dönemdeki varlığının somut bir kanıtını sunmaktadır⁶³. Emar'ın ne zaman son bulduğu ise neredeyse kesinlikle bilinen bir konudur. Açık bir şekilde tarihlendirilmiş olan Emar 26 numaralı vade senedi, Kassit

⁵⁶ KUB 3, 74.

⁵⁷ IBoT 1, 34.

⁵⁸ Yamada 2011, s.202.

⁵⁹ RSO VII 46; RS 34.165.

⁶⁰ Cohen- L'Alfonso 2008, s.15; Cohen 2013, s.284.

⁶¹ Cohen 2012, s.16.

⁶² Cohen 2012, s.18: Aḫī-Malik, Laheia'dan yetkileri zorla alarak onun mührünü bir süre kullanmış olabilir.

⁶³ Cohen- L'Alfonso 2008, s.14.

kralı Meli-šihu'nun 2. hükümdarlık yılı olan MÖ. 1175 tarihini vermektedir⁶⁴. Bu belge, yıkım seviyesinde bulunması, yer aldığı arşivin kısa ömürlü olması değerlendirildiğinde, Emar'ın tarih sahnesinden silinmesinden en az birkaç yıl öncesinde düzenlenmiş olmalıdır.

Sonuç

Aštata şehri için en uygun konumlandırma Meskene olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Hitit- Mitanni antlaşmasında belirtilen Aštata'ya ait şehirlerin aslında Aštata bölgesinde bulunduğu fikri en makul görüş olarak öne çıkmaktadır. Aksi taktirde, Emar, Ekalte ve Terqa gibi Aštata şehirlerinde, Aštata ya da Emar üstünlüğünü gösteren bir kanıtın olmaması açıklanamamaktadır. Ayrıca, Mitanni Devleti'nin yıkılması ve bölgedeki Asur baskısıyla değişen sınırlar, Asur, Hitit ve Kassit devletleri arasında parçalanmış bir Aštata bölgesinin oluşmasına yol açmıştır. III. Hattušili döneminden itibaren Hititler, Fırat Nehri'nin doğusundan çekilmeye başlamış ve Aštata stratejik coğrafi konumundan ötürü önemini korumuştur. IV. Tuthaliya dönemine gelindiğinde ise Asur'un kuzeye doğru genişlemesi oldukça belirgindir ve bu durum o dönemin belgelerine de yansımıştır. Bu gelişmelerin sonucunda, Aštata Ülkesi ifadesi zamanla kullanılmamaya başlamıştır. Fakat Emar Hitit Devleti'nin sona ermesinden sonra bir süre daha varlığını sürdürebilmiştir. Daha sonrasında bölge, Asur kontrolü altına girmiş, Asur- Kassit çekişmesine Aramilerin göçleri eklenmiş ve Demir Çağı'nda, günümüzden çok daha karmaşık bir hale gelmiştir.

⁶⁴ Cohen 2013, s.289; Margueron ve Boutte 1995, s.127: MÖ. 1187 tarihi verilmektedir.

KAYNAKLAR

b. Modern Çalışmalar

- Adamthwaite 2001 M.R. Adamthwaite, *Late Hittite Emar: The Chronology, Synchronisms and Socio-Political Aspect of a Late Bronze Age Fortress Town*, Leuven: Peeters Press.
- Archi 1980 A. Archi, "Materiale Epigrafica Ittita da Tell Fray", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 22, s. 31-32.
- Archi 2014 A. Archi, "Aštata: A Case of Hittite Imperial Religious Policy", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 14, s. 141-163.
- Arıkan 2017 Y. Arıkan, "Hitit Dininin Tarihi Gelişimi ve Hitit Panteonu", *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Kafkasya & Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi, s.41-72.
- Beckman 1999 G. M. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts; 2nd Edition (SBL Writings from the Ancient World 7)*, Atlanta- Georgia, Scholars Press.
- Beckman vd. 2011 G. Beckman, T. Bryce ve E. Cline, *The Ahhiyawa Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Cohen 2005 Y. Cohen, "A Family Plot: Zu-Bala Family of Diviners and Hittite Administration in the Land of Aštata", *Act of the Vth International Congresses of Hittology Çorum, September 02-08,2002*, Aygül Süel (Yayına Hazırlayan), s.213-224.
- Cohen 2012 Y. Cohen, "Aḫī-Malik: The Last "overseer of the Land" in the City of Emar", K. Abraham ve J. Fleishman (Ed.), *Looking at the Ancient Near East and the Bible Through the Same Eyes*, CDL Pres, Bethesda- Maryland.
- Cohen 2013 Y. Cohen, "Problems in the History and Chronogy of Emar", *Kaskal* 10, s. 281- 294.
- Cohen 2017 Y. Cohen, "The Historical Geography of Hittite Syrian: Philology", M. Weeden ve L. Z. Ullmann (Ed.), *Hittite Landscape and Geography*, Handbook of Oriental Studies, s. 295- 310.
- Cohen 2019 Y. Cohen, "Forging an Empire: The Land of Aštata According to the Šattivaza Treaty (CTH 51) and Additional Sources", *De l'Argile au Numérique, Mélanges Assyriologiques en l'Honneur de D. Charpin*, Peeters: Leuven- Paris- Bristol, CT, s. 279-298.
- Cohen ve d'Alfonso 2008 Y. Cohen ve L. d'Alfonso, "The Duration of the Emar Archives and the Relative and Absolute Chronology of the City", L. d'Alfonso, Y. Cohen ve D. Sürenhagen (Ed.), *The City of Emar among the Late Bronze Age Empire. History,*

- Landschape and Society, Proceedings of the Konstanz Emar Conference 25-26.04.2006*: s. 3-25 AOAT 349, Münster: Ugarit- Verlag.
- Fleming 1992 D. Fleming, "A Limited Kingship: Late Bronze Emar in Ancient Syria", *Ugarit Forschungen* 24, s. 59- 71.
- Goetze 1953 A. Goetze, "An Old Babylonian Itinerary", *JCS* 7/2, s.51-82.
- Hagenbuchner 1989 A. Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter*, Teil 2, Heidelberg: Carl Winter- Universtäts Verlag.
- Hoffmann 1984 I. Hoffmann, *Der Erlaß Telepinus*, THeth 11, Heidelberg: Carl Winter- Universtäts Verlag.
- Hoffner 2009 H.A.Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom* (SBL Writings from the Ancient World 15), Atlanta, Society of Biblical Literature.
- Klengel 1970 H. Klengel, *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend V.U.Z. Teil 3: Historische Geographie und Allgemeine Darstellung*, Institut für Orientforschung, Veröffentlichung 40, Berlin.
- Margueron ve Boutte 1995, J.C. Margueron ve V. Boutte, "Emar, Capital of Aštata in the Fourteenth Century BCE", *The Biblical Archaeologist* 58/3, s.126-138.
- Miller 2007 J. Miller, "Joins and Duplicates among the Bogazköy Tablets (11-20)", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 97, s. 125-132.
- Murat 2009 L. Murat, "Goddess Išhara", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/45, s. 159-190.
- Rouault 2009 O. Rouault, "Assyrians, Aramaeans and Babylonians: The Syrian Lower Middle Euphrates Valley at the End of the Bronze Age", *Syria* 86, s. 133-139.
- Salvini ve Trémouille 2003 M. Salvini ve M. C. Trémouille, "Les Textes Hittites de Meskéne/ Emar", *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 45/2, s. 225-271.
- Singer 2002 I. Singer, *Hittite Prayer*, Writing from the Ancient World Society of Biblical Literature, Brill, Leiden- Boston- Köln.
- Skaist 1998 A. Skaist, "The Chronology of the Legal Texts from Emar", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 88, s.45-71.
- Taş 2008 İ. Taş, *Hitit Kralı IV. Tuthaliya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Weidner 1923 E. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien*. Leipzig: J. C. Hinrichs Verlag.

Hitit Kaynaklarında Aštata Ülkesi ve Değişen Coğrafi Sınırları

- Van Exel 2010 V. J. van Exel, “Social Change at Emar: The Influence of the Hittite Occupation on Local Traditions”, *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 104/1, s.65-86.
- Yamada 1994 M. Yamada, “Northern Border of the Land of Aštata”, *Acta Sumerologica* 16, s.261-268.
- Yamada 1998 M. Yamada, “The Family of Zū-Ba’la the Diviner and the Hittites”, *Israel Oriental Studies* XVIII, s.323-334.
- Yamada 2011 M. Yamada, “The Second Military Conflict Between ‘Assyria’ and ‘Hatti’ in the Reign of Tukulti-Ninurta I”, *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 105, s.199-220.
- Yamada 2015 M. Yamada, “The Land of Aštata in the 14th Century B.C. Before the Hittite Conquest”, *Orientalia* 84/ 3, s.276-291.

KISALTMALAR

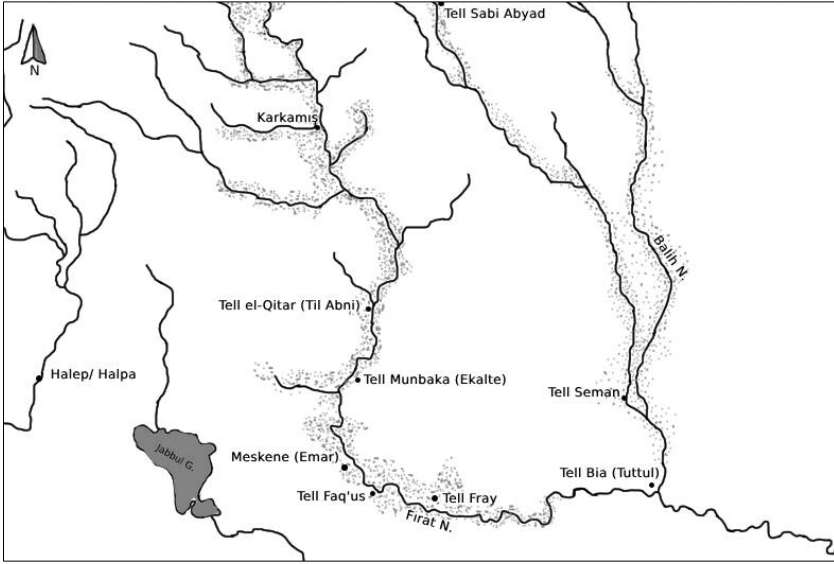
- Emar VI D. Arnaud, *Les Textes Sumériens et Accadiens*, Paris, 1986.
- IBoT İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri (= Boğazköy Tafeln im Archäologischen Museum zu İstanbul), İstanbul/ Ankara, 1944-1988, 4 cilt.
- KBo Keilschrifttexte aus Boghazköi (Leipzig/ Berlin 1961ff.; Bd. 1-72 [1916-2022])
- KUB Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Berlin 1-34/ 1921- 1944; 35-60/ 1953-1990).
- RGTC 6 G. F. del Monte ve J. Tischler, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 6: Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1978.
- RGTC 12/2 J. A. B. Marin, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 12: Die Orts und Gewässernamen der Texte aus Syrien im 2. Jt. V. Chr.*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- RSO VII P. Bordreuil, *Ras Shamra Ougarit VII: Une Bibliothèque au Sud de la Ville*, Paris, 1991.

SUMMARY

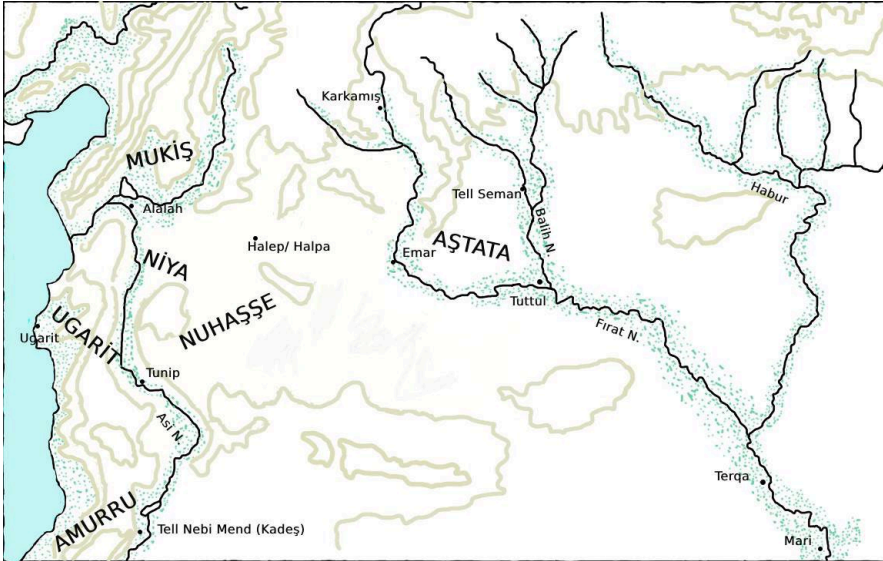
There is a series of debates about the location of Aštata, which is mentioned in Ancient Near Eastern sources both as a city and a country. However, the most suitable location for the city of Aštata is thought to be Meskene, known in ancient times as

Emar. While it is not possible to come to a definitive conclusion, some written documents suggest that Emar, a trade centre, and Aštata were used interchangeably and referred to the same place. In the Šattivaza treaty between the Hittite and Mitanni states, the borders of Aštata, the neighbour of Mitanni, are mentioned along with other cities such as Ekalte, Ahuna, Terqa, and another city with an unspecified name, totalling four cities. However, the geographical situation of Aštata mentioned in the treaty reflects the period just before the Hittite hegemony, After the control of Mitanni. Following the Hittite hegemony, changes occurred in the borders of Aštata, and consequently, in the Hittite borders, due to the expansionist policy pursued by Assyria in the region. In a letter written by Hittite king Hattušili III. to Kassite king Kadašman-Enlil II., mentioning that Babylonian envoys will be welcomed in Tuttul, it is indicated that the Hittites had control over Tuttul. However, there is no archaeological or philological evidence indicating Hittite dominance further south in the region. The disputes between Hittites and Assyrians, as well as between Assyrians and Kassites, also affected the borders, and the Hittites became neighbours with the Kassite state with which they had good relations. However, there is no evidence of an alliance between Kassites and Hittites against their common enemy, the Assyrians, as reflected in written documents. Apparently, the Hittites avoided engaging in a major war with the Assyrians and tried to maintain a peaceful atmosphere in the region. Nevertheless, the peace established during Hattušili III. period was disrupted by some conflicts. Consequently, although the Hittites took measures such as building fortresses in Aštata as a buffer zone against the Assyrian state, they began to withdraw from the east of the Euphrates River during the Hattušili III. period. After the end of the Mitanni State, the Assyrians continued to expand their territories against the Hittite State, and the Aštata country was most affected by this situation. Eventually, the name Aštata gradually ceased to be used in written documents.

HARİTALAR⁶⁵

Harita 1: Orta Fırat Bölgesi

Harita 2: Kuzey Suriye Bölgesi

⁶⁵ Çalışmadaki haritaların çizimi yazara aittir.

THE MOROCCAN CRISES (1905-1911) AND THE POLICIES IMPLEMENTED BY THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE CRISES

Mehmet ÇETİN*

Abstract

In the quarter of a century before the First World War, there were numerous economic and political developments that shaped the Allied and Entente blocs. The Moroccan crisis holds a decisive place within these developments. The struggle of the Western Powers to share Morocco at the beginning of the 20th century was at the center of the crisis. The unequal bilateral relations developed between the Ottoman Empire and the Western Powers during the process of opening up to capitalism influenced the foreign policy as well as the economic policies of the state. In this study, the economic, political and social foundations of the policies followed by the Ottoman Empire during the crisis in Morocco, which was both its neighbor in terms of its domination area and its ideological rival in the Islamic world, are discussed using primary sources. In this context, the aim of the study is to reveal whether the Ottoman Empire, depending on its perception of threat, tried to implement a set of reactive, preventive, and supportive policies towards Morocco in terms of military, political, or economic aspects. The findings of the study show that the policies implemented are carried out on a political and military basis and through indirect channels. As a matter of fact, the Ottoman Empire's approach to the Moroccan crises was shaped by Pan-Islamist policies under the influence of Germany, the preservation of its sovereign rights in North Africa, the protection of its subjects in the region, and the question of nationality and the repercussions of the Franco-German rivalry in Morocco on the Ottoman country.

Keywords: Entente Cordiale, Moroccan Crises, Ottoman Empire, Pan-Islamism, Franco-German Rivalry.

Öz

Fas Krizleri (1905-1911) ve Osmanlı Devleti'nin Kriz Sürecinde Takip Ettiği Politikalar

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki çeyrek asırlık sürede İttifak ve İtilaf bloklarını şekillendiren çok sayıda ekonomik ve politik gelişme yaşanmıştır. Fas krizleri de bu gelişmeler içerisinde belirleyici bir yere sahiptir. Krizin temelinde Batılı güçlerin 20. yüzyılın başında Fas'a yönelik paylaşım mücadelesi yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin kapitalizme açılma sürecinde Batılı güçlerle geliştirdiği eşitsiz ikili ilişkiler, devletin ekonomi politikaları ile birlikte dış politikasını

* Assoc. Prof., Dokuz Eylül University, İzmir. E-mail: mehmet.cetin@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6954-0908

(Makale Gönderim Tarihi: 26.12.2023 - Makale Kabul Tarihi: 12.06.2024)

da etkisi altına almıştır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin hem hakimiyet sahası itibariyle komşusu olan hem de İslam dünyası içerisinde ideolojik olarak rakibi bulunan Fas'ta yaşanan kriz sürecinde takip ettiği politikaların ekonomik, siyasi ve sosyal temelleri birincil kaynaklar kullanılarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı ilgili süreçte Osmanlı Devleti'nin tehdit algısına bağlı olarak askeri, siyasi yahut iktisadi açılardan tepkisel, önleyici ve Fas'a yönelik destekleyici herhangi bir politika demetini hayata geçirme çabasında olup olmadığını ortaya koymaktır. Çalışmanın bulguları, takip edilen politikaların siyasi ve askeri temelde ve dolaylı kanallar üzerinden yürütüldüğünü göstermektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Fas Krizleri'ne olan yaklaşımı, Almanya'nın nüfuzu altında Pan-İslamist politikalar, Kuzey Afrika'daki hükümler haklarının muhafazası, bölgedeki tebaasının himayesi ve tabiiyet sorunsalı ile Fas'taki Fransız-Alman rekabetinin Osmanlı ülkesindeki yansımaları tarafından şekillendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Entente Cordiale, Fas Krizleri, Osmanlı Devleti, Pan-İslamizm, Fransız-Alman rekabeti.

Introduction

The last 25-30 years before World War I corresponded to a period of general economic expansion except for the short-term crises in 1900 and 1907. Britain, which was the leader in terms of trade, politics, and finance throughout much of the 19th century, lost its global dominance by the end of the century due to intense competition from the United States and Germany. This economic competition began to manifest itself in the political and military areas as well during the period of imperialism, which witnessed the most intense form of colonial expansionism¹. The division of Europe into hostile blocs took nearly a quarter of a century, from the formation of the Triple Alliance (1882) to the completion of the Triple Entente (1907). The power balance in the first half of the 19th century reflected a stable and established equilibrium known as the Concert of Europe, where the security of each major power was conceived as dependent on maintaining the existing balance among themselves, as envisioned by the Bismarck System. However, after the collapse of the Bismarck system in the 1880s, a new power balance emerged, characterized by a variable nature based on military, political, and economic equilibrium between mutual blocs, including colonial arrangements and conflicts. In this sense, this period is also referred to as an unstable balance in terms of relations between imperialist powers². Nevertheless, the increasing engagement of major powers with developments outside of Europe during this period helped to channel intra-continental tensions into the international arena. However, due to the inability to fully dominate states such as China, the Ottoman Empire, and Iran, which were scenes of territorial disputes, colonial territories began to diminish, and areas where Western powers could channel their increasing populations, industrial powers, and evolving warfare technologies shifted from overseas regions to the proximity of Europe, such as North Africa, the Balkans, the Middle East—in short, the Ottoman geography and its surroundings³.

¹ Pommery 1956, p. 12–36.

² Sander 1996, p. 111-113.

³ Sander 2007, p. 196.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

In the process leading up to World War I, numerous developments occurred as a result of efforts by the parties to expand their economic and political spheres of influence and strengthen their existing influences, leading to the formation of blocs⁴. While the Boer Wars, Boxer Rebellion, Fashoda Crisis, Bosnia-Herzegovina Crisis, Macedonian Question, and Balkan Wars stand out among these developments, a series of crises in North Africa also hold significance due to intensifying conflicts between blocs. The Entente Cordiale signed between England and France in 1904 and the Moroccan Crises of 1905 and 1911, which strengthened the power of this alliance against German initiatives, are among these developments⁵. Despite all these developments, non-European issues served as a lightning rod, diverting the attention of major powers away from the dangerous conflicts of interest within the concert of Europe and did not play a decisive role in leading to war among them. The inability of the great powers to deal with the Eastern Question dealt a blow to the peaceful functioning of the European state system⁶.

The aim of this study is to reveal the policies pursued by the Ottoman Empire in the face of imperialist conflicts of interest in this geography, where it once ruled in the surrounding regions and in which it was not a subject but went through similar processes. Studies in the literature focus on the struggle of the Ottoman Empire against the imperialist attempts of the Western powers in North Africa, the division fights between the Western powers, and the historical background of individual regional developments. The preventive, collective, and interdependent reactions of states that went through similar peripheralization processes depending on their threat perception are often ignored. Thus, it will contribute to the literature by moving beyond the history of the relations between the two states or the policies of the Ottoman Empire in North Africa. The fact that Morocco is both a rival and a co-religionist with the Ottoman Empire due to their different sectarian affiliations, and that the Ottoman Empire is the leader of the Sunni bloc in the Islamic geography even if it is gradually weakening, makes the findings of the study even more meaningful. Accordingly, the following chapters first discuss the background of the first and second Moroccan crises and then examine how the Ottoman Empire positioned itself in the power struggle in the region and the policies it pursued. The last section presents the findings.

1. The Economic and Political Situation of Morocco at the Beginning of the 20th Century

Morocco, which was formally independent without becoming an official colony due to the struggle between Western powers, remained a weak and underdeveloped country throughout the 19th century⁷. The economic situation of the country can be characterized by the political instability that emerged due to the decline of the central

⁴ Bartlett 1996, p. 111–113.

⁵ Cook 2005, p. 21; Sander 2003, p. 339.

⁶ Bridge and Bullen 2005, p. 180-181.

⁷ Lutskiy 2011, p. 267.

authority. The main cause of this political instability is the implementation of a foreign fiscal system through the reforms carried out at the beginning of the 20th century, which led to a significant decrease in tax revenues due to the reaction of social groups who found this situation contrary to Islamic law. This situation not only weakened the central authority's control over the tribes but also resulted in budget deficits caused by uncontrolled spending of the bureaucracy and the control of customs and trade policies by Western financiers⁸. By the last quarter of the century, the precariousness of life, the lack of means of transportation and communication, underdeveloped ports, and government policies that imposed severe restrictions on private property kept Morocco a relatively unexplored territory. Nevertheless, the country earned a reputation as a natural resource-rich country with rich mineral deposits and fertile land. Indeed, according to the book written by Jean Hess (1862-1926) in 1903, also known as the Yellow Book, there is no region more fertile and richer than Morocco. The Atlas Mountains are rich in minerals. Despite its poor governance, Morocco has the potential to play a decisive role in international economic relations. The contrast between economic realities and possibilities motivated the struggle for political gains and made Morocco attractive to capitalist countries⁹.

With the signing of the Madrid Convention among thirteen states that were trading partners with Morocco in 1880, the Sultan promised to effectively protect the nationals of foreign states and implement the most favored nation principle for all parties¹⁰. Additionally, during the last quarter of the century, some developments established colonial connections with Morocco. The system of capitulations and patronage was granted to many countries, Westerners were given the right to acquire real estate, and some countries, notably Britain, France, and Spain, seized many points in Morocco as bases¹¹. Although commercial activities were supported by infrastructure investments before World War I, specific sources of income fell under the control of Western institutions. For example, the control of the coasts was taken over by the *Controleurs de la Dette*, and thus, with the control established over foreign loans, debt payments gained regularity. Import and export taxes were placed under the control of the *Comité de Travaux Publics*, leading to improvements in the collection and expenditure of taxes¹². After the 1911 French invasion, closer contact with Western civilization brought about a marked change in the tastes and habits of the population, and the desire for a larger share of the expanding trade led to fierce competition between the Western powers¹³.

⁸ *The Times*, "The Morocco Conference", 02.02.1906, 3.

⁹ Anderson 1930, p. 1-4; Hess 1903, pp. 95, 269.

¹⁰ Armaoğlu 1997, p. 436.

¹¹ Lutskiy 2011, p. 268–270.

¹² *The Times*, "Public Works in Morocco", 16.08.1910, p. 5.

¹³ Keltie 1915, p. 1135-1136; FO, Diplomatic and Consular Reports No. 5036 1913, p. 16-17.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

2. The First Moroccan Crisis (1904-1906)

The Moroccan Crisis contains all the elements of other crises on the road to the Great War: the struggle for colonial gains, competition for trade and investment, national pride, diplomacy laced with the threat of war, mutual fear, and the balance of power¹⁴. The origins of the crisis can be traced back to the revolt of Kavalalı Mehmet Ali Pasha (1769-1849) when the imperial powers' policies in the Near East and North Africa intersected in the context of conflicts of interest between Britain and France. The French intervention in Morocco because Algerian rebels were using Morocco as a base pitted Britain and France against each other, and the alienation between the two countries deepened with the invasion of Egypt by Britain in 1882. When France began to face problems in its forward-looking policies in Morocco with the seizure of several oases near the Algerian border in 1900, it started to seek grounds for cooperation with Britain¹⁵.

With the agreement signed between England and France in 1904, known as the "Entente Cordiale," England granted France the right to make economic, financial, and military improvements in Morocco without changing its political status. According to the secret provisions of the agreement, in the event of the end of the Sultan's sovereignty, the region on the Mediterranean coast of Morocco starting from the east of Melilla and extending to the Atlantic coast would be left to Spain. In this way, Britain ensured that a weak Spain rather than a strong France would oppose Gibraltar, which was under its control. One of the significant reasons for Britain, which could have risked war with France for the integrity of Morocco at the beginning of the century, to change its traditional attitude was to break France's alliance with Russia. The agreement was reciprocal in the sense that France recognized Britain's rights in Egypt. The treaty is crucial in the sense that it eliminated the ongoing colonial conflicts between the two countries. In addition, the balance established against Germany's superiority in Europe was completed with this agreement¹⁶. The agreement guaranteeing French and Spanish claims in Morocco was signed only six months after the Entente Cordiale in October 1904. This agreement confirmed some of the provisions of the Entente Cordiale and divided Morocco into French and Spanish spheres of influence despite its supposed independence¹⁷.

Delcassé's (1852-1923) appointment as foreign minister in 1904 was also crucial in the shift of French expansionist policies towards Morocco. Within the framework of the French foreign policy led by Delcassé, the Sultan of Morocco was forced to accept a comprehensive reform plan for the police force, banks, and the army to be carried out with French technical, financial, and military assistance¹⁸. Although an article in the Newspaper Sun dated June 5, 1904, suggested that the Moroccan ruler should be

¹⁴ Anderson 1930, pp. 1-4.

¹⁵ Bridge and Bullen 2005, p. 98 – 272.

¹⁶ Ülman 1972, p. 153-154; *The Minneapolis Journal*, "France Plans to Annex Morocco", 17.09.1903, p. 1; Massie 1995, p. 293; Keltie 1906, p. 1158.

¹⁷ Cambridge University Press 1912, p. 116-120.

¹⁸ Williamson 1969, p. 30; Presidential Ottoman Archives (BOA), *Y. A. HUS*, 484/30.

pressured via a Muslim government through Egypt or the Ottoman Empire¹⁹ following the Entente Cordiale, France sent a delegation to Morocco and proposed to cooperate, emphasizing the necessity of the progressive reforms it intended to carry out. However, by the time the mission was ready to begin its mission, circumstances in Morocco had turned against France; the Sultan convened a council of notables that would reject the French demands, appointed bureaucrats who were anti-French, and dismissed those who were pro-French, and the locals began aggressive activities against foreigners²⁰.

Before the end of 1904, the political turmoil in Morocco led Western powers to realize that the last independent state on the African continent could no longer maintain law and order²¹. However, the increasing insecurity of foreigners and the Sultan's escalating need for loans marked the end of Morocco's independence. This disorder provided Spain and France, who were concerned that the rebellion might spread to their colonies, the opportunity to intervene²². The necessity to gauge the strength of the Anglo-French alliance and the position it sought to gain in the Islamic world prompted Germany to become involved in the Moroccan Crisis. Germany's policy towards Morocco emphasized an open-door policy and equal trading conditions for all nations, rather than territorial acquisition. In March 1905, the German Emperor visited Tangier and made statements regarding the independence of Morocco and Germany's readiness to provide the necessary assistance in this regard²³.

These discourses were perceived as a challenge to France and marked the beginning of the Crisis. During the implementation phase of the Entente Cordiale, the training of the Moroccan army by French officers, the handover of customs to French inspectors, the French control of Moroccan finances, and the transformation of Morocco into a French vassal state similar to Tunisia, as reported in the French press, were interpreted as undermining German interests in Morocco. Encouraged by Wilhelm II's (1859-1941) speech in Tangier, the Sultan of Morocco refused to hand over the army and customs to France and demanded that the issue be discussed at an international conference²⁴. Thus, while Germany sought to prevent the solidification of the Entente Cordiale, it also demonstrated to France that it could not be ignored in Morocco and, based on the Madrid Conference of 1880, proposed that the Moroccan Question be addressed in an international conference²⁵.

By maintaining an appearance of absolute legality and impartiality, the German government aimed to break the alliances between France and other powers, particularly

¹⁹ *The Sun*, "The Immense Spiritual Power Behind the Sultan", 05.06.1904, p. 7.

²⁰ Anderson 1930, pp. 128–130; *The Times*, "French Aims in Morocco", 20.03.1905, p. 5; *The Times*, "The Powers and Morocco", 13.06.1905, p. 3.

²¹ Massie 1995, p. 293; *The Washington Post*, "Crisis in Morocco", 29.12.1904, p. 1.

²² *The Washington Post*, "Morocco Situation Grave", 24.12.1904, p. 4; Anderson 1930, pp. 1–4; *The Times*, "France and Morocco", 08.09.1905, p. 3.

²³ Williamson 1969 p. 30–32; Ülman 1972, p. 155–156; Anderson 1930, pp. 181–195; *The Manchester Guardian*, "The German View of Morocco", 15.04.1905, p. 7.

²⁴ Armaoğlu 1997, pp. 458–481.

²⁵ Massie 1995, pp. 294–295.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

Britain, or at least to bring the outcomes of existing alliances to the consideration of the United States. However, the United States intended to maintain the balance of power in Europe and reduce the likelihood of a European war by temporarily substituting its influence for Russia's. Consequently, the U.S. interest in the future of Morocco was determined rationally and neutrally by the Monroe Doctrine. Britain, on the other hand, perceived the Tangier incident as a deliberate maneuver to undermine the Anglo-French friendship from the outset. Concerns about the future of the Entente and the possibility of Germany gaining a port in Morocco hardened Britain's stance against Germany's initiative in Morocco²⁶.

It was reported in London that the German ambassador in Istanbul, Baron von Biberstein (1842-1912), urgently advised Sultan Abdulhamid II (1842-1918) upon Emperor William's instructions to arrange a Pan-Islamic alliance with Morocco. Although Abdulhamid II supported this idea, he told the German ambassador that the first step should be taken by Morocco. During Emperor William's visit to Tangier, it was also reported that he contacted the uncle of the Moroccan Sultan and recommended abandoning religious competition with the Ottoman Empire and instead advised unity²⁷. The Tabah Incident (1906), known as the revival of Pan-Islamist fanaticism against Western powers among Muslims in Egypt, Tripoli, and Sudan, and the riots and assassinations against the two Western powers that ruled over Muslims, the British and the French, put these two powers on high alert to strengthen their diplomatic alliance²⁸. The event that ended the first phase of the crisis was the resignation of Foreign Minister Delcassé, who was strongly supported by Britain and was behind the policy of intimidation and anti-Germanism pursued by France over Morocco²⁹. Although Delcassé's resignation was perceived as a success for Germany, it exposed the opposition of Italy and the United States to German imperialist expansion and, together with Russia's offers of cooperation to its Entente partners, led to the de facto end of *Weltpolitik* and Germany's increasing alienation in Europe³⁰.

In June 1905, the German government sent a circular to the parties of the Madrid Conference of 1880, stating that every state had the right to be treated as the most favored country according to Article 17 of the Conference. The circular also stated that France's actions in Morocco violated the relevant article. After lengthy and contentious negotiations, on July 8, 1905, the two governments agreed on the program of the conference on the conditions that France's legitimate interests in Morocco would not be jeopardized or pursued for any purpose contrary to France's treaty rights, that France's rights arising from the long border between Algeria and Morocco would be recognized, and that reforms in Morocco would be compatible with Morocco's political and

²⁶ Williamson 1969, p. 33 – 37; Anderson 1930, p. 196–200; Pratt 1972, p. 252; *The Sun*, “Spain and Morocco”, 03.01.1903, p. 1.

²⁷ *The Minneapolis Journal*, “Pan-Islamic Union”, 08.04.1905, p. 2.

²⁸ *The Times*, “The Pan-Islamic Agitation”, 20.07.1906, p. 5.

²⁹ Pratt 1972, p. 252.

³⁰ Herwig and Trask 2014, p. 60.

economic independence³¹. The Algeciras Conference began on January 16, 1906, and concluded on April 7, 1906. The outcomes of the conference were determined by the requirements of international relations and the interests of the Western powers rather than the needs of Morocco³². Apart from an agreement on arms trafficking and customs and a declaration on the levying of taxes, the Treaty of Algeciras contains three chapters. The first part is a declaration on the organization of the police force, which will be French in Rabat, Mogador, Safi, and Magazan, Spanish in Tetuan and Larash, and mixed in Casablanca and Tangier. A Moroccan State Bank will be established, which will be the money-issuing institution and treasury of the Sharif Empire, and whose capital will be provided equally among the states represented at the conference. With the declaration of public works and services, the procedures and conditions of public works concessions are determined. During the negotiations, it was agreed that the police force, which had been a source of controversy, would be under the authority of the Sultan and would be chosen by Makhzen from Muslim Moors. Spanish and French officers would support the Sultan in the organization of the police force for five years. The tax called *tertib*, meaning tax reform, would be extended to all subjects with a few exceptions. A multinational committee would determine the value of taxable commodities at Moorish customs. In order to apply the principle of economic freedom equally, the parties to the treaty have declared that public services cannot be transferred in favor of any private interest³³. It was anticipated that the policy practices envisaged within the framework of the provisions stated in the treaty would serve as precedents for the Ottoman Empire and other weakened nations to follow a similar path in the subsequent period³⁴.

According to Germany's calculations, France would be compelled to withdraw from Morocco, reassess the benefits of its alliance with Britain, and ultimately consider aligning with Germany in a continental alliance. Germany's bluff, which avoided the risk of war over Morocco, failed to achieve its intended impact and did not succeed in weakening the Anglo-French alliance. Although this was not an outright defeat, France's economic influence over Morocco remained intact, and Germany's aspirations for a reconfiguration of the existing alliances were not realized³⁵. The repercussions of the First Moroccan Crisis are significant for the functioning of the European state system. The perception that Germany was attempting to establish dominance over the entire state system led to the transformation of the Anglo-French alliance from a non-European arrangement into an explicitly anti-German coalition. The crisis marked a pivotal moment in the transition from the flexible and multipolar nature of the European alliance system, which had obscured the boundaries of international conflicts since the 1890s, to a more simplified yet perilously confrontational and bipolar system³⁶.

³¹ Anderson 1930, p. 234–258; *The Times*, “The Powers and the Morocco Conference”, 01.08.1905, p. 5.

³² Anderson 1930, p. 397–404.

³³ Sagay 1972, p. 39.; Cambridge University Press 1907, p. 47-78; Keltie 1906, p. 1158.

³⁴ *The New York Daily Tribune*, “The Moroccan Treaty”, 28.06.1906, p. 2.

³⁵ Sander 2003, p. 628–632; Feuchtwanger 2001, p. 140-142.

³⁶ Anderson 1930, p. 259–278; Bridge and Bullen 2005, p. 282–286; McDermott 2014, pp. 107-8.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

3. The Second Moroccan Crisis (1911)

The Second Moroccan Crisis, also known as the Agadir Crisis, broke out due to the internal turmoil in Morocco, as in the first crisis. The state of anarchy that Sultan Abdulaziz's (1881-1943) rule had plunged the country into, the Sultan's extravagant spending, the mortgaging of customs revenues, unsatisfactory relations with Western states, Makhzen's absolute inability to maintain order, and the corruption it had fallen into led the people to mobilize and Sultan Abdulaziz was overthrown by his brother Abdulhafiz (1875-1937) as a result of a civil war that bankrupted the state treasury. Since the Treaty of Algeciras was signed by Abdulaziz, Western states, especially France, were hesitant to recognize Abdulhafiz's rule³⁷. Germany, on the other hand, which officially declared that Abdulhafiz, who proclaimed his sultanate in Tangier, should be recognized, refrained from any subsequent intervention as its intervention in the previous crisis had further strengthened the Anglo-French alliance³⁸. While a fugitive incident in the French unit in Morocco in 1908 had the potential to create tension between the two sides, Germany's shift towards the East due to the crisis in the Balkans helped to prevent the escalation of tension. Germany, considering France's presence in Morocco as an inevitable situation, chose to pursue economic privileges in Morocco instead. Germany's moderate attitude in the process resulted in the signing of the Treaty of February 9, 1909. Due to the agreement, Spain's share in the construction of Moroccan railroads was determined as 5%, France's share as 30%, and Germany's share as 35%, 5% of which belonged to Austria-Hungary. Thus, the bilateral relations between France and Germany were partially stabilized in Morocco³⁹. But the détente did not last long. The main problem for Germany was that it could not benefit from commercial concessions. Although the Germans thought that they could overcome the limitations of the Treaty of Algeciras with the cooperation of the French, the French were not willing to cooperate⁴⁰.

In 1909, the attacks on Spanish railroad workers and the subsequent unrest in Melilla led to a resurgence of internal disturbances in Morocco. Spain dispatched a substantial force to the region, and the escalating conflicts culminated in Spain's occupation of the territory extending from Ras Kebdana in the east to Zeluan in the south. Following protracted negotiations, a convention was signed between Morocco and Spain. According to the main provisions of the agreement, the Sultan was to appoint a high commissioner with jurisdiction over the Spanish-occupied territory, who would work in collaboration with the Spanish-appointed high commissioner. Until order was restored, Spanish forces would maintain their presence in the occupied territories. Markets would be established in the territories of neighboring tribes, with market taxes collected under Spanish control. Additionally, Spain would receive a war reparation of

³⁷ Tanin, "Telgraflar", 17.09.1908, p. 3-4; *The Times*, "Coup D'Etat in Morocco", 06.05.1907, p. 5; *The Times*, "The Rival Sultans in Morocco" 20.08.1908, p. 3; *The Florence Bulletin*, "France Threatens to Use Force Against Morocco", 31.08.1905, p. 3.

³⁸ BOA, Y. PRK. EŞA, 51/78, 18.01.1908; Tanin, "Devletlerin Nokta-i Nazarı", 26.09.1908, p. 5.

³⁹ Ülman 1972, p. 191; *The Times*, "The Senate Committee and Morocco", 28.12.1911, p. 3.

⁴⁰ Massie 1995, p. 582.

£240,740 for the murder of Spanish miners by rebels, compensated through mining revenues⁴¹. After a brief period of calm, conflicts intensified once again. France and Spain demanded reparations for the damages caused by the civil war resulting from Abdulhafiz's power struggle. When Sultan Abdulhafiz imposed new taxes to meet these compensation demands, Berbers and some tribes, aggrieved by the heavier taxes and increasing foreign influence, revolted against Abdulhafiz. They seized Meknes, besieged Fes, and declared his brother Zeynelabidin as Sultan in place of Abdulhafiz⁴². According to the Treaty of Algeciras, each of the great powers had the right to intervene when the safety of life and property of its citizens was in jeopardy. Consequently, when events spiraled out of control and trade with caravans was interrupted, French troops entered Fez in April-May and occupied the city. In the following June, the Spaniards entered Larache and Qasr and took control⁴³. Germany tacitly supported Spain's military deployment in an effort to bring the Moroccan Question back to the agenda⁴⁴.

During the Algeciras Conference and the eventual treaty, France and Spain sought to safeguard their interests in Morocco and prevent any other power from establishing a political, military, or economic foothold in the region. Although the Treaty established an open-door policy, this arrangement ultimately benefited France and Spain due to their military control in Morocco. Nevertheless, the challenges both countries encountered in reforming Morocco led to confrontations between them, providing Germany with an opportunity to intervene⁴⁵. Despite the Treaty of February 9, 1909, the German government dispatched the cruiser Panther to Agadir, ostensibly citing unrest between German companies and local tribes in southern Morocco, particularly in Agadir, in July 1911. In this context, Germany's intervention was portrayed as the protection of commercial interests, even though it had political implications. The German government anticipated that Russia would be unable to provide adequate support for a French colony in Africa, while Britain became increasingly uneasy with Germany's wait-and-see policy. This unease stemmed from two primary concerns. First, Germany's acquisition of a naval station on the Atlantic coast of Morocco could threaten Britain's sea routes to South Africa and the Cape of Good Hope. Second, Germany's attempt to humiliate France by dividing Morocco or seizing a share of another French colony, as it had done at Algeciras, could severely damage Britain's alliance with France. Additionally, there was a fear that a French retreat would perpetuate German hegemony in continental Europe⁴⁶.

⁴¹ Keltie 1911, p. 1023-1024.

⁴² Keltie 1912, p. 1038; Türkiye Diyanet Vakfı 1988, p. 206-207.

⁴³ Keltie 1912, 1038; Massie 1995, p. 582; FO, Diplomatic and Consular Reports No. 5006 1912, p. 5.

⁴⁴ *Tanin*, "Paris Muhabir-i Mahsusumuzdan", 25.10.1909, p. 2.

⁴⁵ Anderson 1930, p. 397-404; *Tanin*, "Fas ve İran", 19.07.1910, p. 1; *The Times*, "France and Spain in Morocco", 25.03.1911, p. 3.

⁴⁶ Feuchtwanger 2001, p. 156-158; Armaoğlu 1997, p. 458-481; Massie 1995, p. 583-591; *The Times*, "German Action in Morocco", 03.07.1911, p. 8.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

Fearing a partial occupation of Morocco, France and Germany commenced negotiations regarding concessions; in exchange for Morocco, Germany demanded the complete cession of the French Congo due to disputes between its colony, Cameroon, and the French Congo. Both parties were under pressure from nationalist public opinion during the negotiation process. In essence, Morocco became a political barometer between these two states. The prolonged and at times contentious negotiation process culminated in the crisis known as Black Monday at the Berlin Stock Exchange in Germany on September 2, 1911⁴⁷. Following three months of negotiations between France and Germany, Germany acquiesced to France's establishment of a de facto protectorate regime over Morocco⁴⁸. This agreement, known as the Treaty of Morocco, is an expanded version of the Franco-German Treaty of February 1909. Through this treaty, Germany reiterated that its interests in Morocco were purely economic and that it would not oppose France's military, financial, and administrative actions regarding the reforms it planned to implement in Morocco⁴⁹. In return, Germany secured extensive guarantees of absolute equality with France in economic and commercial matters in Morocco, as well as the transfer of a 160,000 km² area in the French Congo to itself. Germany also ceded a small piece of land from its colony, Cameroon, to France in exchange for territorial gains in the Congo⁵⁰.

In April 1912, another treaty was signed between France and the Sultan of Morocco, delineating the Sultan's future position and Morocco's relations with France, thereby formalizing the French protectorate over Morocco. Fez was declared the capital of the Moroccan Protectorate in July 1913. Negotiations concerning the rights of France and Spain in Morocco were concluded with the Treaty of Madrid, signed on November 27, 1912. Tangier and its surrounding area of approximately 360 km² were designated as a special international zone⁵¹.

The Second Moroccan Crisis marked a significant turning point in the relations between Germany, Britain, and France. By rekindling British concerns about a German threat to French independence, the crisis strengthened the Anglo-French entente in several ways. Britain, as usual, was willing to negotiate agreements with France and Russia but remained indifferent to Germany's political agreement demands, which effectively implied a non-aggression pact. The absolute and relative rise of German industry and trade led Britain to continue perceiving Germany as a threat to its prosperity. A wave of anger against German aggression swept across France, hardening French attitudes towards all international issues⁵². The German gains in the final

⁴⁷ Armaoğlu 1997, p. 458–481; Massie 1995, p. 583–591; *Tanin*, “Siyaset-i Hariciye”, 08.09.1908, p. 6; *The Times*, “The Negotiation Between France and Spain”, 14.11.1911, p. 5; *The Times*, “The Negotiation Between France and Spain”, 16.11.1911, p. 5.

⁴⁸ Armaoğlu 1997, p. 458–481.

⁴⁹ *The Times*, “The Franco-German Treaties”, 04.11.1911, p. 3.

⁵⁰ Keltie 1912, p. 1038; Ülman 1972, p. 192; *The Times*, “Franco-German Agreement Concluded”, 03.11.1911, p. 8.

⁵¹ Keltie 1914, p. 5; *The Times*, “The Franco-German Treaties”, 30.10.1911, p. 5.

⁵² Bridge and Bullen 2005, p. 303–305; Armaoğlu 1997, p. 458–481.

agreement of November 1911 were disappointing. Despite its grand display of power, Germany relinquished all its claims to Morocco, and its sole gain was the transfer of an insignificant piece of land from the French Congo to the German colony of Cameroon. It failed to secure a base in the Atlantic or to expel the French from Fez⁵³. This outcome led to a reevaluation of the efficacy of Weltpolitik and Flottenpolitik, fostering the belief that Germany could only achieve its objectives through a general war⁵⁴. Even more concerning was the shift in Germany's priorities away from African issues towards focusing on imperialist concerns in more volatile regions, encompassing the Ottoman Empire as a whole and the Balkan states, through which the communication line from Berlin to Baghdad passes⁵⁵.

A remarkable observation emerges from both crises: Germany, having belatedly achieved political unification and thus delayed its entry into the colonial race, failed to weaken the alliance bonds from which it had been excluded. Throughout this period, Germany consistently sought to undermine the confidence of Britain, France, and later, Russia, in order to reduce the risk of encirclement from both east and west by land and sea. However, Germany's often over-ambitious and unrealistic actions not only failed to weaken the Franco-British alliance but actually served to strengthen it. This led to the gradual expansion of the alliance bloc to include Russia and Italy. As a result, Germany emerged from the process with no tangible gains. Given the military and economic weaknesses of its supporting allies, especially the declining Austro-Hungarian Empire, Germany was forced to rely as much as possible on the artificial bulwarks it had built up in the Islamic world through its association with the Ottoman Empire.

4. The Policies Followed by the Ottoman Empire During the Crises

The relations between the Ottoman Empire and the Moroccan Sultanate began in the 16th century, during the reign of Sultan Suleyman (1494-1566), following the conquest of Algeria. Although the Ottoman rule over all of North Africa, except Morocco, exerted significant pressure on Morocco, this pressure diminished during the stagnation period. With the rise of the Sharif dynasties in Morocco, the Moroccan sultans avoided official relations with the Ottomans in Algeria and Tunisia for an extended period. The primary reason for this was that the Moroccan sultans, at least theoretically, considered themselves the true heirs of the Islamic caliphs, claiming descent from the Prophet's family. Conversely, the Ottoman sultans, who claimed the caliphate by virtue of their possession of the holy relics and the Hejaz, did not meet this condition because they were Turks. Border disputes between Algeria and Morocco and conflicts involving Moroccan and Ottoman-protected merchant ships in the Mediterranean further strained relations between the two countries⁵⁶.

Western powers generally aimed to prevent the establishment of closer ties between the Ottoman Empire and Morocco. However, the acceleration of colonial

⁵³ Feuchtwanger 2001, p. 156–158; Massie 1995, p. 583–591.

⁵⁴ Bartlett 1996, p. 121–159.

⁵⁵ Bridge and Bullen 2005, p. 306–310.

⁵⁶ Burke 1972, p. 101; Ceran 2013, pp. 440, 779; Uzunçarşılı 2016, p. 166.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

activities by Western powers highlighted the necessity of improving relations between the two states. Particularly during the reign of Sultan Abdulhamid II, considerable importance was placed on developing political relations with Morocco, alongside other Islamic countries. Before 1902, the Ottomans sought to establish contact with Morocco to create a strategic counterbalance to Western powers' interests in their territories, but Makhzen, wary of entanglement in the Eastern Question, declined this overture. Nevertheless, the closeness of relations between the two countries at the beginning of the 20th century is evidenced by the donation of 184,600 francs (876,851 kurus 5 para) provided by the Emir of Morocco for the construction of the Hejaz Railway. During the Second Constitutional Era, relations between the two states concentrated more on a military dimension⁵⁷. Following the Young Turk Revolution, the Committee of Union and Progress's continuation of Abdulhamid II's policy of Islamic unity and the reforms implemented thereafter were closely monitored by Moroccan elites, leading to a rapprochement between the Ottoman Empire and Morocco⁵⁸.

The reason that heightened the Ottoman Empire's vigilance during the Moroccan Crises was the differing approaches of Western countries towards Morocco in the pre-crisis period. In this regard, the report submitted to the Mabeyn-i Humayun on January 7, 1903, by Tevfik Pasha (1843-1936), Attaché of Brussels, is of great significance. The report evaluates the measures taken by Western powers and their military forces in the region during the rebellion led by Sheikh Bukhara in 1903 against the reforms implemented by Moulay Abdulaziz in Morocco with the assistance of British, Italian, and French advisers. Due to the potential spread and amplification of the revolt, the British relocated some of their forces from Malta to Gibraltar, preparing to deploy them to Tangier. The French transferred troops from southern and eastern Algeria to the Moroccan border to prevent the rebellion from spreading to Algeria and to avert British intervention from limiting France's sphere of influence. Spain, which held Melilla and Ceuta on the northern coast of Morocco, increased its troops at these points to seven thousand and organized a fleet in Cadiz Port. Italy, encouraged by the deteriorating position of the Ottoman Empire in Macedonia and Albania, perceived the spread of the rebellion as an opportunity to occupy Tripoli and began dispatching troops. Consequently, the turmoil in Morocco, and the ensuing struggle for intervention and partition, rendered the Maghreb issue intolerable for the Ottoman Empire, particularly in terms of territorial integrity⁵⁹.

It can be stated that Germany's political and economic influence in the Ottoman Empire was more pronounced prior to World War I. This influence also manifested itself during the Moroccan Crises and was acknowledged by the foreign press. In fact, the Times, on July 19, 1906, stated that without the approval or advice of German Emperor Wilhelm, it seemed impossible for Abdulhamid II to take any initiative regarding the Moroccan Question. This indicates a relationship of mutual interest. The

⁵⁷ Yeşilmen 2018, p. 113–114; Burke 1972, p. 102; BOA, *BEO*. 1990/149199, 02.02.1903; BOA, *BEO*. 1993/149432, 07.02.1903.

⁵⁸ Bilge 1992, p. 59; Burke 1972, p. 109–111.

⁵⁹ BOA, *Y. MTV*, 238/28, 07.01.1903

maintenance of the political status quo in the Ottoman Empire was crucial for Germany's interests, particularly concerning the Baghdad Railroad⁶⁰. However, Germany did not consent to the Ottoman Empire's request to participate in the Algeciras Conference since it had not taken part in the Madrid Conference of 1880. In the West, this request was interpreted as Sultan Abdulhamid's desire to revive the Tripoli and Cyrenaica Question. In the event that the Second Moroccan Crisis led to the renewal of the Algeciras Conference, the Ottoman Empire considered participating to re-establish its influence in the Maghreb and preserve its rights in the region, but the crisis concluded with the signing of a new treaty between Germany and France⁶¹. Although the Ottoman Empire could not be involved in the negotiations for the resolution of the Second Moroccan Crisis, Germany ensured that the issue of the Balkans did not interfere in the negotiations, thus preventing any concessions detrimental to the Ottoman Empire⁶². The verbal notification of the Treaty of 1911, which ended the Second Moroccan Crisis, to the Ottoman Empire by Germany created disappointment within the Ottoman government; the government left the notification unanswered, considering it inappropriate to ratify a treaty that compromised the independence of Morocco⁶³.

The factors determining the position of the Ottoman Empire during the Moroccan Crises and the policies pursued during the process can be analyzed in four points: the impact of the rivalry between Germany and France over Morocco on the Ottoman Empire, the preservation of the Ottoman Empire's sovereign rights in North Africa, the influence of Pan-Islamist policies pursued by the Ottoman Empire in cooperation with Germany in the region, and the status of Ottoman subjects in the region along with issues of patronage and subordination. These elements are intertwined at various points, most evidently in Tripoli, the last Ottoman territory in North Africa. As can be evaluated in the first article, the significant issues that influenced France's Ottoman policy during the Moroccan Crises included the Ottoman railroad concessions, the prominent role of the French in the Ottoman Public Debt Administration, the diplomatic advantage provided to France by the Entente Cordiale, and the role of France in the reforms to be carried out in Macedonia⁶⁴. France, which sought to establish a protectorate over Morocco, signed several agreements to eliminate the states it viewed as rivals. The most decisive of these was the Entente Cordiale signed with Britain, but a treaty was also signed with Italy in 1900. In summary, the treaty stated that Italy's actions in Tripoli would not be interfered with in return for not opposing France's attempts to secure the western border of Algeria. Italy then obtained Britain's conditional consent to settle in Tripoli with the treaty it signed in 1902. Although the

⁶⁰ *The Times*, "The Pan-Islamic Agitation", 19.07.1906, p. 5; *The Times*, "Morocco and the Baghdad Railway", 09.04.1907, p. 8.

⁶¹ BOA, *Y. PRK. TŞF*, 7/119, 10.02.1906; BOA, *HR. SYS*, 404/36, 23.08.1911; p. 8; *The Times*, "The Powers and Morocco", 13.06.1905, p. 3.

⁶² *Sabah*, "Türkiye ve Fas Meselesi", 11.07.1911, p. 2.

⁶³ BOA, *BEO*, 3965/297303, 06.12.1911; BOA, *BEO*, 4025/301825, 08.04.1912.

⁶⁴ Kent 1996, p. 145.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

Ottoman Empire attempted to cooperate with France against the bilateral agreements made by Italy within the framework of its ambitions in Tripoli, these efforts were unsuccessful⁶⁵.

Reports from Ottoman commanders in the region as early as 1904 indicated that Italy, encouraged by the Entente Cordiale, was intensifying its activities in Tripolitania⁶⁶. Italy, which established close relations with Britain and France to protect its interests in the Mediterranean and with Germany to maintain its interests in continental Europe, perceived sending delegates to the Algeciras Conference as a means to impose its ambitions for Tripoli on Western states. However, the issue was resolved when the Italian Foreign Minister clarified that the conference program was devoted exclusively to Morocco's stability and none of the participants intended to raise unrelated issues⁶⁷. Shortly before the resolution of the Second Moroccan Crisis, Italy's actions towards Tripoli again aroused suspicion in the Ottoman government. Consequently, Rıfat Pasha (1862-1925), the Minister of Foreign Affairs, wrote to the embassies in Paris, London, Vienna, Berlin, and St. Petersburg, requesting an investigation into Italy's activities in European countries⁶⁸. During a meeting with the German Minister of Foreign Affairs, Kiderlin (1852-1912), Berlin's ambassador Osman Nizami Pasha (1856-1939) was informed that Italy had aligned with France in pursuing their ambitions in Tripolitania during the Algeciras Conference. Kiderlin also mentioned that there was an expectation in the Italian public regarding Tripolitania, and due to inconsistencies in their foreign policies, it was difficult to predict what kind of policy they would pursue. The views of Galip Bey (1849-1919), Charge d'Affaires in Athens, who was in France, were consistent with those of Osman Nizami Pasha. According to Galip Bey, Austria, which intended to seize Bosnia-Herzegovina, would not oppose Italy's possible invasion of Tripoli, and Russia, which aimed to extend the disintegration process to other parts of the Ottoman Empire, would remain silent. At this point, only the support of France, which preferred to be neighbors with the Ottoman Empire rather than Italy in Africa, and Britain, which favored the status quo in the East, could be obtained. Another development that aroused suspicion within the Ottoman government during the process was the leaking to the press by the Italian Telegraph Company of a concession to Italy during the negotiations between France and Germany over Morocco. In response to the Ottoman government's request for information, the German Foreign Office replied that there was no question of any concession to Italy or any other state⁶⁹.

Another factor that shaped France's policies towards the Ottoman Empire during the Moroccan Crises was the disruption of French initiatives aimed at establishing absolute influence over Morocco due to German intervention. This intervention led to

⁶⁵ Çaycı 1970, p. 119–123; Cezar 1972, p. 3468–3469.

⁶⁶ BOA, *Y. A. HUS*, 485/94, 05.04.1904; BOA, *BEO*, 2320/173997, 27.04.1904.

⁶⁷ BOA, *Y. A. HUS*, 499/56, 06.02.1906.

⁶⁸ BOA, *HR. SYS*, 1549/5, 15.08.1911.

⁶⁹ BOA, *HR. SYS*, 1548/38, 20.08.1911; BOA, *HR. SYS*, 1548/54, 02.08.1911; BOA, *HR. SYS*, 1549/5, 15.08.1911.

the issue being opened for negotiation at an international conference, while Germany secured the Baghdad Railway concession. Consequently, this situation prompted France to adopt a more stringent policy towards the Ottoman Empire. In February 1906, France decided to hold the Ottoman Empire accountable for the damages it had incurred in Morocco, as communicated to the Ottoman government by the Ambassador of Paris with an important note⁷⁰. For Germany, which had multidimensional economic, military, and political interests in the Ottoman Empire, the Baghdad railways were envisioned as an extension of the Central European economic bloc under German patronage, raising hopes that Germany would secure a significant sphere of influence extending to the Persian Gulf following the collapse of the Ottoman Empire⁷¹. In addition to this threat, the reforms carried out in Macedonia and the capture by a Turkish garrison of the town of Bilma, one of the most important points of the Kawar Oasis located on the caravan route between Lake Chad and Tripolitania in the Central Sahara, severing the connection between Niger and the French territories on the eastern shore of Lake Chad, led the French government to reconsider its policy towards the Ottoman Empire. Relying on its controlling power over the Ottoman money markets, France abandoned the laissez-faire policy previously adopted and put forward new conditions regulating the Ottoman government's access to the money markets, so the Ottomans could meet their financial needs in consultation with French investors⁷². One of these conditions was the appointment of a foreign control officer to the Court of Exchequer (Divan-ı Muhasebat) with France's consent required for such appointments. When the Ottoman government refused to accept this condition, the French press stated that the Ottoman government would eventually become dependent on them. In response to this attitude of France, Tanin, an influential newspaper of the period, argued that the Franco-German rivalry over Morocco was influential in France's negative attitude towards the Ottomans, but that France should understand that the Ottoman Empire would not become a second Morocco⁷³.

Apart from Tripoli, another region where the Ottoman Empire attempted to protect its sovereign rights after the signing of the Entente Cordiale was Egypt, which, at least formally, belonged to the Ottoman Empire. Immediately after the signing of the treaty, a meeting on the subject was organized at the Assembly of Ministers with the participation of the Grand Vizier and SheikhuIslam. In the text of the memorandum, which was discussed in the Assembly and subsequently resolved and telegraphed to the Ottoman ambassadors in England and France, it was stated that the Ottoman Empire had been assured of the protection of the sovereign rights of the Ottoman Sultan over Egypt during the temporary British occupation of Egypt, that England had extended its occupation of Egypt for an indefinite period, and that while the Ottoman Empire had been informed about the debts incurred by the khedives of Egypt, no application had been made during the signing of a treaty of alliance between England and France. Here,

⁷⁰ BOA, Y. PRK. EŞA, 49/2, 28.02.1906.

⁷¹ Feuchtwanger 2001, p. 170–174.

⁷² Kent 1996, p. 147; *The New York Times*, “A Turkish Move in Africa”, 12.04.1902, p. 9.

⁷³ *Tanin*, “Siyasiyat”, 29.10.1910, p. 1.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

the Ottoman government's demand for guarantees stemmed from the fact that it still considered Egypt a part of the state⁷⁴. In response to the Ottoman State's request for clarification, the British and French foreign ministries stated that the agreement did not violate the sovereignty law of the Ottoman Empire, did not demand any change in the political status quo of Egypt, and did not contain any article that nullified the Ottoman edicts; therefore, there was no reason to notify the Ottoman government in advance⁷⁵. Nevertheless, the Ottoman Empire sent a letter to its ambassadors in both states, instructing them to avoid any attempts to change the Ottoman sovereignty over Egypt⁷⁶.

Another element linking the Moroccan Crises with the policies pursued by the Ottoman Empire is the intensive implementation of Pan-Islamist policies initiated by Sultan Abdulhamid II and continued by the Committee of Union and Progress following the Second Constitutional Monarchy. With the support of Germany, these policies posed a threat to French and circuitously British interests in the region. Even before the signing of the Entente Cordiale, the foreign press frequently mentioned certain movements in the region. In February 1903, the Times reported a movement in favor of the Ottoman Empire among Muslims in Morocco and North Africa. Similarly, in October of the same year, the Times noted that the German Emperor had advised Sultan Abdulhamid II to take initiatives to increase his influence in Morocco as the Caliph of the Islamic world, although the Sultan did not heed this advice⁷⁷. By 1905, Germany, leveraging the Ottoman Empire's influence on the Islamic world, intensified its efforts to disrupt the alliance between Britain and France over the Moroccan Question and to consolidate its interests in the region. A crucial development in this regard was the letter incident. German Emperor Wilhelm requested Sultan Abdulhamid to write a letter to the Emir of Morocco, emphasizing that the Emperor was the sole friend of the Islamic world. This letter, to be written in Arabic and kept completely confidential, would provide some advice to the Emir of Morocco and convey Germany's friendship to the Moroccan people. The advisory letter, which also included issues to be negotiated at the Algeiras Conference, would state that Germany supports the preservation of the status quo in both Morocco and Islamic countries bordering the Mediterranean. It would emphasize the importance of not entrusting the police force and banking reforms to a single state, thus preventing Morocco from falling under the influence of a single nation. After the incident was published in the Journal d'Italia newspaper, the Italian government, through the Ottoman ambassador in Rome, requested an explanation from the Ottoman government. In response to the accusations made by the European press, the Ottoman government issued a retraction and announced that it had launched an investigation. The government also stated that the alleged letter was a fabrication under the circumstances of the time and would not be in the interests of the Emir of Morocco⁷⁸.

⁷⁴ BOA, *Y. A. RES*, 125/76, 17.04.1904; BOA, *Y. MRZ. d.*, 12206, 20.04.1904.

⁷⁵ BOA, *Y. A. HUS*, 471/121, 29.04.1904.

⁷⁶ BOA, *BEO*, 2491/186807, 25.01.1905.

⁷⁷ BOA, *Y. A. HUS*, 442/71, 22.02.1903; BOA, *HR. SYS*, 2870/47, 05.10.1903.

⁷⁸ BOA, *Y. PRK. TŞF*, 7/119, 10.02.1906; BOA, *Y. A. HUS*, 500/99, 24.03.1905; BOA, *İ. HUS*, 139/58, 16.03. 1906; BOA, *BEO*, 2782/208629, 17.03.1906.

In its issue dated May 24, 1905, the Russian *Novoye Vremya* Newspaper stated that Britain was so preoccupied with Japan that it overlooked German policy, and that the German Emperor had gained significant reputation in the Islamic world after his visit to Jerusalem. The newspaper noted that with his stance on the Moroccan Question, he was not only trying to protect German citizens in Morocco but also to maintain this reputation. According to the newspaper, Germany's diplomatic initiatives through the Ottoman Empire and Morocco caused the 60 million Indian Muslims to glorify the Ottoman-Moroccan cooperation⁷⁹. As a matter of fact, Germany's efforts bore fruit, and especially after the Algeciras Conference, revolts and assassinations against Britain and France began to manifest, particularly in North Africa. There was also the potential for some tribes in Morocco to rise on religious grounds and launch a jihad against France and Britain. This situation was also mentioned by anti-Ottoman groups during the Algeciras Conference. According to Britain and France, the incitement of the people in the region by the Ottoman Empire within the framework of Pan-Islamist policies and the German Emperor's visit to Tangier and declaration of support for the Muslims were pivotal in these events. They argued that the tensions in Egypt, which was the intersection point of Eastern and Western Muslims, were indicative of this influence. The Denshawai Incident, a turning point in British dominance over Egypt that resulted in the execution of many Islamic scholars, also stemmed from the provocations caused by this policy. Similarly, the events known as the Tabah Incident on a larger scale led to the revival of Muslim fanaticism in Egypt, Tripoli, and Sudan, posing a serious threat to British and French interests. Over time, with the influence of German agents present in the region for exploratory purposes, this threat began to spread to West Africa⁸⁰.

France and Britain initiated an investigation to determine the religious authority in the region to prevent any rebellion and jihad activities against them in Morocco. The investigation revealed that in most of the mosques in the region, khutbahs were read in the name of the Ottoman Sultan and some in the name of the Emir of Morocco. The fact that the Emir of Morocco is a descendant of the Prophet allows him to be recognized by the sheikhs and sheriffs in the region as having the right to declare jihad. However, in the case of the rebellion of the Beni-Znaten tribe, it was revealed that the Ottoman Empire encouraged Muslim committees in the region to counteract the growing Western influence in the Province of Rumelia. Additionally, a German citizen based in Cairo conveyed Germany's support against France and Britain through an Arabic letter sent to the Emir of Morocco, indicating Germany's attempts to incite Muslims against its rivals⁸¹. Another measure taken by the Western powers was the renewal of the Brussels Convention to prohibit the arms trade, which was also discussed at the Algeciras Conference and had previously been the subject of the Brussels Convention of 1890. The convention focused on the slave trade and the prohibition of the arms trade in the region between 20 degrees North and 22 degrees South latitudes. However, the convention was deemed ineffective, and its renewal was demanded, particularly by

⁷⁹ BOA, *Y. PRK. EŞA*, 47/68, 24.05.1905.

⁸⁰ *The Times*, "The Pan-Islamic Agitation", 20.07.1906; BOA, *Y. PRK. AZI*, 51/22, 24.05.1905.

⁸¹ BOA, *Y. A. HUS*, 517/142, 13.01.1908; BOA, *HR. SYS*, 399/46, 19.12.1907.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

Britain. The states party to the treaty decided to take measures to restrict the export, stockpiling, manufacturing, and transportation of explosive weapons and ammunition. Additionally, unless granted exceptions, the parties agreed to refrain from providing arms to the indigenous population. The purchase and sale of weapons in designated areas would be monitored by an international institution. While the prohibited zone for arms trade extended to the Red Sea, the Arabian Sea, and the Persian Gulf, an exception was made for Morocco, Algeria, and Tunisia, which were French colonies and subject to colonization attempts by France. In response, the Ottoman Empire requested that Tripoli and Benghazi be exempted, but this request was not accepted⁸².

Following the 1908 Revolution, the Young Turks sought to strengthen their influence over the Islamic world in general and Morocco in particular by continuing the pan-Islamist propaganda policies pursued during the reign of Abdulhamid II. As the initial enthusiasm for the revolution waned and the Young Turk regime faced domestic difficulties, its eagerness to support the resistance in Morocco diminished. However, relations between the Ottoman Empire and Morocco became closer after anti-colonial nationalism replaced Pan-Islamism⁸³. Under the patronage of Enver Pasha (1881-1922) and with German financial support, assistance for the Muslim resistance continued through unofficial channels. This effort aimed not only to bolster the Ottoman Empire against the divisive forces of nationalism but also to create turmoil for the British and French empires by inciting unrest among Muslims⁸⁴. At the beginning of the 20th century, Morocco, facing the direct threat of France and Spain, established contact with the Ottoman Empire through Egypt. A secret society organized in Egypt, aiming to prevent the invasion of Morocco by France, sought to propagate the idea of Ottoman-Islamic unity with German support. Similarly, the Ottoman War Fund, administered from Istanbul and supported by the Germans, played a significant role in organizing resistance movements against the Western powers, especially the French, in Morocco⁸⁵.

In 1908, after Abdulhafiz overthrew his brother Abdulaziz and ascended to the throne, efforts were made to break Morocco's diplomatic isolation. In 1909, intermediaries attempted to request qualified Muslim military instructors from the Committee of Union and Progress (CUP) government to modernize the Moroccan Army and reduce Morocco's dependence on the French military mission. The Moroccan government envisioned this request as the beginning of diplomatic relations with the Ottoman government. This request was accepted, and in 1909, a 12-member military delegation consisting of former officers of the Egyptian and Ottoman armies was sent to Morocco. These soldiers were enrolled by Makhzen as commanders of military units and dispatched to tribes in the north of the country⁸⁶. However, the arrival of the Ottoman military delegation in Morocco became the subject of a new dispute involving the rights of Ottoman subjects in the region. Previously, Germany had suggested the

⁸² BOA, *HR. HMŞ. İŞO*, 44/29, 9.03.1909.

⁸³ Karpát 2005, p. 497.

⁸⁴ Burke 1972, p. 109–111.

⁸⁵ Bilge 1992, p. 59; Burke 1972, p. 109–111.

⁸⁶ Burke 1972, p. 109–111; Karpát 2005, p. 497.

employment of Arabic-speaking soldiers from a third country in Morocco through the Ottoman Empire. The issue of whether or not Ottoman troops were officially sent to Morocco necessitated an investigation by the Ottoman authorities⁸⁷. Abdulhafiz initially denied summoning Ottoman officers, whom he had brought to Morocco through an officer in Istanbul, for employment in the army; he later declared that the employment of Ottoman officers would not impact the military situation of France in Morocco⁸⁸. Since this practice by the Moroccan Sultan was seen as a violation of the military service treaties between France and Morocco, the French government began to pressure both Morocco and the Ottoman government to recall the officers⁸⁹.

As a result of the investigations carried out by the Ottoman government, it was stated that no officers were sent to Morocco officially and that the government had no information about the officers who went to the region on their own⁹⁰. Later, it was claimed that the Ottoman officers who went to Morocco were students of the Mekteb-i Harbiye who had failed the officer exam and deserted to Morocco⁹¹. When the Sultan of Morocco hesitated to recall the officers, the French gave the Sultan a 48-hour deadline for the return of the Ottoman soldiers and applied pressure, particularly regarding loans⁹². Unable to withstand French pressure, the Sultan was compelled to recall the Ottoman officers. However, some of these officers returned to Morocco in 1912 and played an influential role in the resistance movement against the French occupation. Similarly, many Moroccans studying in Egypt joined Pan-Islamist organizations and participated in the anti-colonial movement⁹³.

The final issue that shaped the position and policies of the Ottoman Empire during the Moroccan Crises was the protection of the rights of Ottoman subjects in the region and issues of nationality. This concern was closely related to the Pan-Islamist policies pursued by the Ottoman Empire in the region with the support of Germany, as well as the involvement of Ottoman officers serving in Morocco. During the Second Moroccan Crisis, the intensification of Ottoman and German propaganda aimed at mobilizing resistance against the French occupation became a source of concern for the Entente Powers. The Ottoman Empire's involvement in anti-French activities in Morocco elicited a reaction from France, which endeavored to expel all Ottoman subjects serving in Morocco from the country⁹⁴. A fundamental issue that exacerbated the problems for Ottoman subjects in the region was the absence of Ottoman

⁸⁷ BOA, *Y. PRK. TŞF*, 7/119, 10.02.1906.

⁸⁸ *Sabah*, “Fas’ta Osmanlı Zabıtları”, 05.03.1910, p. 3; *Sabah*, “Türk Zabitanı ve Fas Ordusu”, 14.12.1909, p. 3.

⁸⁹ *Sabah*, “Türk Zabitanı ve Fas Ordusu”, 14.12.1909, p. 3; Burke 1972, p. 109–111.

⁹⁰ BOA, *HR. SYS*, 404/28, 10.02.1910; BOA, *HR. SFR.3*, 609/22, 03.02.1910; BOA, *HR. SFR.4*, 843/63, 03.02.1910.

⁹¹ *Sabah*, “Fas’da Osmanlı Zabıtları”, 05.01.1910, p. 3.

⁹² *The Times*, “Mulai Hafid and the French”, 01.03.1910, p. 5; *Sabah*, “Fas’da Osmanlı Zabıtları”, 27.07.1910, p. 3.

⁹³ Karpaz 2005, p. 497.

⁹⁴ Yeşilmen 2018, p. 124.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

representation in Morocco, even at the consulate level. The situation of Ahmed bin Abdullah, an Ottoman citizen from Aleppo engaged in trade in Morocco, provides significant insight into the condition of Ottoman citizens and Ottoman-Moroccan relations following the overthrow of Sultan Abdulaziz and his replacement by Abdulhafiz. In his petition to the Ottoman Ministry of Foreign Affairs, Ahmed stated that there were more than two thousand Ottoman subjects engaged in trade and similar activities in Morocco. He emphasized the necessity of protecting the rights of Ottoman subjects in the chaotic environment following the Algeciras Conference and highlighted that, despite the presence of ambassadors and consuls from Western states in the region, the Ottoman Empire, as an Islamic state, did not even have a representative at the level of a consul in Morocco. According to Ahmed's statements, while traveling from Marrakech to Sevan in 1906 with a caravan of 40 camels, he was attacked by bandits, and his merchandise was looted. Unable to continue his activities for two trading periods due to his lack of capital, Ahmed's losses amounted to 40 thousand francs. When he did not receive a response from the Moroccan government regarding compensation for his losses, he initially sought help from Germany and then from Britain through the Ottoman government, but these efforts were unavailing⁹⁵.

Another factor that brought up the issue of protecting Ottoman subjects in the region was France's attempt to expand its influence in Morocco in the area of public order. Tahir, one of the Ottoman officers who had previously served in Morocco and was later dismissed due to French pressure, sought to go to Tangier, a city open to trade by the decisions taken at the Algeciras Conference, to publish a newspaper and attend the opening of a school after his dismissal. However, upon his arrival in Tangier, he was taken to Oran in Algeria and imprisoned following the intervention of the French Embassy. Tahir, who later crossed to Spain with the support of the British consul, wrote a letter of protest claiming that he was prevented from trading in an area open to trade and imprisoned without cause. He demanded protection and compensation from the Ottoman government. In response to Tahir's demands, the Ottoman government, emphasizing the necessity of preserving Ottoman law in Morocco, requested the Ministry of Foreign Affairs to have the matter investigated by a friendly country with an embassy in the region and to protect Tahir based on the information obtained from the investigation⁹⁶. The investigation concluded that the French embassy's intervention against Tahir was justified by the possibility of him establishing an association and leading an anti-French group after the end of his military duty⁹⁷. Eventually, the Ottoman government considered it appropriate to demand the support of a third state in response to the demands of Ottoman subjects residing in Morocco for the establishment of a consulship and the increasing issues regarding their protection. Therefore, the Ottoman government deemed it appropriate to provide the Ottoman subjects in Morocco with protection, even temporarily, by the representatives of a foreign power. The Ottoman government thought that Britain would be more suitable for this patronage,

⁹⁵ BOA, *HR. H*, 500/7, 13.06.1911; BOA, *HR. TH*, 381/31, 11.09.1911.

⁹⁶ BOA, *HR. SYS*, 404/35, 16.08.1911, pp. 1, 4, 16.

⁹⁷ BOA, *HR. SYS*, 404/35, 16.08.1911, p. 5.

considering the exceptional position of Morocco in the current political situation⁹⁸. The British Foreign Office accepted this request but responded that since the Ottoman Empire was not a party to the Madrid Convention of 1880, the extent of British protection would be limited⁹⁹.

As the imperialist struggle in North Africa intensified, the Moroccan Crises became an issue of nationality for the Ottoman Empire, as the number of people from the region seeking to switch to Ottoman nationality increased. This issue manifested mostly after the end of the Second Moroccan Crisis. It can be stated that there was a demographic movement from Morocco to the Ottoman Empire's territories in North Africa. This is evidenced by the concentration of nationality demands in Tripoli and Benghazi. Due to the increasing demands, the mutasarrif of Benghazi sought an opinion in a letter to the Ministry of Foreign Affairs. The response stated that Morocco was an independent government and had never been under Ottoman sovereignty, and that the Ottoman Empire had no claims in this regard. It further stated that, according to international law principles, Moroccans should be considered as foreign nationals. Therefore, those from Morocco seeking Ottoman nationality and registration should be treated according to the Citizenship Law, and if they came as muhajir, they should be treated according to the provisions of the relevant law¹⁰⁰.

Following the 1913 agreement between Spain and France, which divided Morocco into zones of influence between the two states, changes occurred in the treatment of those seeking to move from Morocco to Ottoman territory and nationality. To prevent diplomatic claims, the 22nd and 23rd articles of the treaty, controversial for the Ottoman Empire, stated that complaints made by nationals of third countries against Moroccan officials or individuals acting on their behalf would be resolved by the consul of Spain and France or the consul of the respective state. If these consuls were not present, the issue would be referred to the government determined by both parties. The discourse of preventing diplomatic claims seems to have been added to prevent Ottoman and possibly German intervention¹⁰¹. The Ottoman Empire, by not recognizing the relevant provisions, refused to accept that Moroccans in their territory would be under the protection of the Spanish embassy and consulates, deciding instead to apply the general legal principles of European states for the Moroccan population. After the outbreak of World War I, as the Ottoman Empire and France were on opposite fronts, all contracts and treaties between them and the rights arising from capitulations were deemed invalid. In this context, since Morocco was still considered a sovereign state, Moroccans in the Ottoman Empire were subject to the general legal principles of European states, but as they were under the protection of the Islamic Caliphate, no third state's protection was accepted¹⁰².

⁹⁸ *Sabah*, "Fas'ta Osmanlılar", 27.01.1911, p. 2; BOA, *HR. SFR.3*, 654/103, 21.05.1911.

⁹⁹ BOA, *HR. SFR.3*, 654/103, 21.05.1911.

¹⁰⁰ BOA, *DH. SN. THR*, 24/52, 09.09.1911.

¹⁰¹ BOA, *BEO*, 4149/311157, 02.03.1913.

¹⁰² BOA, *BEO*, 4338/325289, 18.02.1915.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

Conclusion

The Moroccan Crises were a result of the shifting imperialist conflicts of interest between opposing blocs, which were characteristic of the post-Bismarckian period, marked by military, political, and economic balances. These conflicts included economic factors such as the race for colonial gains, commercial interests, and the acquisition of new investment areas. The proximity of the conflict zone to Europe indicated that the states vying for control over Morocco would eventually be drawn into a global war. Indeed, shortly after the end of the crises, World War I broke out. The primary reasons for the emergence of the crisis included Germany's delayed entry into the colonial race due to the late completion of its political unification, its emergence as a global economic power by the end of the 19th century, its efforts to implement a more expansionist *Weltpolitik* instead of the multiple balance policy pursued by Bismarck, and its attempts to nullify the Anglo-French alliance agreement in almost every field. The political turmoil in Morocco, despite its economic potential, also paved the way for the war of partition. Additionally, Morocco's geographical location attracted the involvement of many Western powers, including France, Britain, Germany, Spain, Italy, and Portugal. Although the crises that shaped the European alliance system and affected the Ottoman Empire seemed to be resolved with the Algeiras Treaty of 1906 and the Germany-France Treaty of 1911, they had consequences that damaged the national pride of the parties involved and led them to pursue more aggressive policies. The first crisis reduced the multipolarity of the alliance systems to a bipolarity with Germany on the opposite side. After the second crisis, mutual frustrations led to a relentless arms race and a focus on more explosive territorial imperialist concerns, culminating in the outbreak of World War I, which included the Balkan territories of the Ottoman Empire.

Prior to the 20th century, the relations between the Ottoman Empire and Morocco were strained due to the tension caused by Ottoman rule in North Africa and the mutual claims of the Caliphate by parties belonging to different sects of the same religion. Imperialist interventions at the beginning of the century contributed to a sense of cooperation. Both Morocco and the Ottoman Empire experienced a similar process of encirclement. Throughout the 19th century, the Ottoman Empire was forced to grant commercial and financial privileges to citizens of foreign states through capitulations and unequal bilateral trade agreements, implement liberal reforms in areas with a high concentration of non-Muslim Ottoman subjects under Western coercion, and put the state's financial resources at the disposal of foreign capital partnerships. This process weakened the ties between the Ottoman Empire and its subjects and divided the country into spheres of influence by Western powers.

The Ottoman Empire could not play a decisive role in the Moroccan Crises as it could not carry its military, economic, and political power of previous centuries into the Modern Period. This was also due to the fact that political and economic ties were not sufficiently strengthened in the long term before the crisis, in the face of religious ideological struggle and mutual suspicion. Although partially mentioned in the text, the Ottoman Empire was dealing with issues in North Africa and the Balkans during this period. Efforts to preserve sovereignty rights in Egypt can be seen as futile attempts on a piece of land that had already been lost. Similarly, the attempts towards Tripolitania

stemmed from the effort to maintain a piece of land connected to the homeland, which was difficult to establish direct contact with, surrounded, and already divided among Western powers through mutual interest agreements. In every attempt towards North Africa, the state was forced to seek guarantees for the preservation of its weakening legitimacy in the region, yet it was left out of the negotiations and agreements that took place in the process of incorporating North Africa into the colonial empires of the Western powers. In this sense, its attempts to become an influential and decisive actor in the process were frustrated and pacified by the prioritization of German interests in the region.

Although the Ottoman Empire's attitude towards the German-French Treaty of 1911 clearly showed that it did not welcome an imperialist intervention in a Muslim country and prioritized international law over colonialist treaties with binding provisions, its policies during the process were shaped more by political and military dimensions, partly due to German influence. Nevertheless, it is evident that the Pan-Islamic policies seriously threatened the interests of Britain and France in the region and managed to ignite a weak spark that would continue in the future across the Muslim geography from India to Morocco. Although the Moroccan Crisis ended with Germany and France exchanging insignificant pieces of land in Africa and did not provide any tangible benefit beyond the escalation of tensions before the World War, from the Ottoman perspective, it is clear that the initiatives started during the reign of Sultan Abdülhamid II and continued under the Union and Progress Party (İttihat ve Terakki) were insufficient for the Ottoman Empire to maintain its presence in the region.

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

BIBLIOGRAPHY

a. Archival Sources

Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey – Department of Ottoman Archives (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA))

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1990/149199; 1993/149432; 2320/173997; 2320/173997; 2491/186807; 2782/208629; 3965/297303; 4025/301825; 4149/311157; 4338/325289.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat (DH. SN. THR), 24/52.

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HR. H), 500/7.

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. H.MŞ. İŞO), 44/29.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR.3), 609/22; 654/103; 654/103.

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR. SFR.4), 843/63.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS), 399/46; 404/28; 404/35; 404/36; 1548/38; 1548/54; 1549/5; 2870/47.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. THR), 381/31.

İrade Hususi (İ. HUS), 139/58.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 442/71; 471/121; 484/30; 485/94; 499/56; 500/99; 517/142.

Yıldız Resmi Maruzat (Y. A. RES), 125/76.

Yıldız Maruzat Defterleri (Y. MRZ. d.), 12206.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 238/28.

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.), 51/22.

Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.), 49/2; 47/68; 51/78.

Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y. PRK. TŞF.), 7/119.

The National Archives, Foreign Office (FO)

Foreign Office (FO), *Diplomatic and Consular Reports, Morocco, No. 5006, Report for the year 1911 on the Trade of the Consular District of Tangier*, Printed by Harrison and Sons, London 1912.

Foreign Office (FO), *Diplomatic and Consular Reports Morocco, No. 5036, Report for the Year 1911 on the Trade of Morocco*, Printed by Harrison and Sons, London 1913.

b. Newspapers

Sabah

Tanin.

The Florence Bulletin.

The Manchester Guardian.

The Minneapolis Journal.

The New York Daily Tribune.
The New York Times.
The Sun.
The Times.
The Washington Post.

c. Secondary Sources

- Anderson 1930 Eugene Newton Anderson, *The First Moroccan Crisis 1904-1906*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Armaoğlu 1997 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bartlett 1996 Christopher John Bartlett, *Peace, War and the European Powers, 1814-1914*, Hampshire: Palgrave MacMillan.
- Bilge 1992 Mustafa Bilge, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Çağrısı ve Fas", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu*, 2nd of May 1992, İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, İstanbul, http://isamveri.org/pdfdrgr/D025347/1992/1992_BILGEM.pdf
- Bridge and Bullen 2005 Roy Bridge and Roger Bullen, *The Great Powers and the European States System 1814-1914*, United Kingdom: Pearson Longman.
- Burke 1972 Edmund Burke, "Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912", *The Journal of African History*, 13/1, pp. 97-118, <https://www.jstor.org/stable/180969>.
- Cambridge University Press 1907 Cambridge University Press, "General Act of the International Conference of Algeciras," *The American Journal of International Law*, 1/1 (1907), pp. 47-78, <https://doi.org/10.2307/2212340>.
- Cambridge University Press 1912 Cambridge University Press, "Treaty Between France and Spain Concerning Morocco," *The American Journal of International Law*, 6/2, pp. 116-120, <https://doi.org/10.2307/2187216>.
- Ceran 2013 İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cezar 1972 Mustafa Cezar, *Resimli – Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, İstanbul: Güven Yayınevi.
- Cook 2005 Chris Cook, *The Routledge Companion to Britain in the 19th Century*, London and New York: Routledge.
- Çaycı 1970 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Feuchtwanger 2001 Edgar Feuchtwanger, *Imperial Germany, 1850-1918*, London and New York: Routledge.
- Herwig and Trusk 2014 Holger H. Herwig and David Trask, "Naval Operations Plans Between Germany and the USA, 1989-1913. A Study of

The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises

- Strategic Planning in the Age of Imperialism.” In *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, (Edited by Paul Kennedy), pp. 39-70, London and New York: Routledge.
- Hess 1903 Jean Hess, *La Question du Maroc*, Paris: Dujarric & Cie.
- Karpat 2005 Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keltie 1906 Scott J. Keltie (ed.), *The Statesman's Year-Book, Statistical and Historical Annual of the States of the World for the year 1906*, London: MacMillan and Co.
- Keltie 1911 Scott J. Keltie (ed.), *The Statesman's Year-Book, Statistical and Historical Annual of the States of the World for the year 1911*, London: MacMillan and Co.
- Keltie 1912 Scott J. Keltie (ed.), *The Statesman's Year-Book, 1912*, London: MacMillan and Co.
- Keltie 1914 Scott J. Keltie (ed.), *The Statesman's Year-Book, 1914*, London: MacMillan and Co.
- Keltie 1915 Scott J. Keltie (ed.), *The Statesman's Year-Book, 1915*, London: MacMillan and Co.
- Lutskiy 2011 Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Translated by Turan Keskin, İstanbul: Yordam Kitap.
- Massie 1995 Robert K. Massie, *Dretnot: İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri*, (Translated by Mehmet Harmancı), İstanbul: Sabah Kitapları.
- McDermott 2014 John McDermott, “The Revolution in British Military Thinking from the Boer War to the Moroccan Crisis”, *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, (Edited by Paul Kennedy), pp. 99-117, London and New York Routledge.
- Pamuk 2007 Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pommery 1956 Loius Pommery, *Yeni Zamanların İktisat Tarihi (1890-1939)*, (Translated by Cahit Talas), Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Pratt 1972 Julius W. Pratt, *A History of United States Foreign Policy*, New Jersey: Prentice-Hall Inc.
- Sagay 1972 Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sander 2003 Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Kent 1996 Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London and New York: Routledge.
- Türkiye Diyanet Vakfı 1988,

Mehmet ÇETİN

- Türkiye Diyanet Vakfı “Abdülhafiz el-Alevî,” *İslam Ansiklopedisi*, 1, İstanbul.
- Uzunçarşılı 2016 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 6, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ülman 1972 Haluk A. Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Williamson 1969 Samuel R. Williamson, *The Politics of Grand Strategy, Britain and France Prepare for War, 1904-1914*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Yeşilmen 2018 Gökhan Yeşilmen. “Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme,” *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2/2, pp. 107-121.

TANZİMAT REFORMLARININ HUKUK SİSTEMİNDEKİ İLK ÖRNEĞİ: 1840 CEZA KANUNUNUN KASTAMONU MUHASSİLLİK MECLİSİNDE TATBİKİ

Sertaç DEMİR*

Öz

Tanzimat öncesi Klasik Dönem olarak adlandırılan süreçte Osmanlı Devleti'nde Şer'i ve Örfi Hukuk kaynaklı hukuk sisteminin varlığından söz etmek mümkündür. Zira özellikle yargının taşradaki temsilcisi olan kadıların temel başvuru kaynağı bu iki anlayışın sonucu olarak ortaya çıkan fıkıh kitapları ve kaûnnâmelerdir. Ancak Tanzimat'a kadar devletin her bakımdan hükmettiği, Müslim, Gayrimüslim tebaanın yaşadığı sahada Kadı Mahkemeleri ve kimi zaman onu denetleyen kimi zaman da onunla eş değer birincil başvuru mercii olan Divân-ı Humâyûn dışında, konsolosluk ve cemaat mahkemeleri müstesna olmak üzere, herhangi bir yargı organından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Ancak ilk defa Tanzimat Fermanıyla zikr olunan kanun önünde eşitlik ilkesinin gereği olarak, toplumun her kesiminin temsil olunduğu mahkemeler de Şer'i mahkemeler yanında yer almaya başlamış, İslam Hukukunun yanında alternatif Batı Hukuku da kendini göstermiştir. Muhassillik Meclisleri bu uygulamanın ilk örnekleridir. Bu süreçte hukuk sahasına giren bir başka mühim yenilik de tek dereceli, tek hâkimli yargılama usulünün yanına birden fazla farklı dini ve etnik kimliğe sahip üyenin yer aldığı bir nevi jüri modelinin de uygulanmaya başlanmış olmasıdır. Bu ilk adımlar sonrası için de başlangıç olması bakımından ayrıca öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Şeriat, Kanûnnâme, Ceza Hukuku, Tanzimat Fermanı, Muhassillik Meclisleri

Abstract

The First Example of Tanzimat Reforms in The Legal System: Implementation of the 1840 Criminal Law in the Kastamonu Muhassillik Councils

As called Classical Period before the Tanzimat, it is possible to talk about the existence of a legal system based on Sharia and Customary Law in the Ottoman State. This is because the main source of reference, especially for the qadı, the representative of the judiciary in the provinces, were the fıkıh books and kaûnnâmas that emerged as a result of these two understandings. However, until the

* Araş. Gör. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir. E-posta: sertac_demir@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0002-0227-7965
(Makale Gönderim Tarihi: 25.02.2024 - Makale Kabul Tarihi: 11.06.2024)

Tanzimat, it does not seem possible to talk about any judicial body other than the Kadi Courts and the Divân-ı Humâyûn, which sometimes supervised it and sometimes was equivalent to it, in the field where the state ruled in all respects and where Muslim and non-Muslim subjects lived. However, as a requirement of the principle of equality before the law, with the exception of consular and community courts, which was mentioned for the first time with the Tanzimat Edict, courts representing all segments of society began to take place alongside the Sharia courts, and alternative Western Law appeared alongside Islamic Law. Muhassılık Councils were the first examples of this practice. Another important innovation that entered the field of law during this period was the introduction of a kind of jury model with more than one member of different religious and ethnic identities in addition to the single-tier, single-judge trial procedure. These first steps are also important as a prelude to what is to come.

Key Words: *Sharia, Kanûnnâme, Criminal Law, Tanzimat Edict, Muhassılık Councils*

Giriş

İlahi hükümlerin kaynaklık ettiği, dini ve mezhepsel sınıf ve zümrelerin egemen olduğu toplum ve hukuk anlayışı, 3 Kasım 1839 Tarihi itibariyle, aslında öncekilerden şeklen farkı olmayan fakat devletin bütün unsurlarının hayrına ve yararına olarak görüldüğünden “Tanzimat-ı Hayriye” olarak ifade olunan, Devlet-i Aliye’nin bütün unsurlarının can, mal ve ırz güvenliğini tesis edecek, Türk tarihini bütün yönleriyle değiştirecek ve üzerinde hala tartışılan fermanla yeni bir mecraza girmiş oldu. Diğerlerinden farklı olarak henüz ilahi temsiliyet vasfını muhafaza ettiği için padişah müstesna olmak üzere onun yetkilerini, onun adına kullanmakla memur olan kul taifesinin en zirvesindeki sadrazam ile en altındaki çobanı kendi ürettikleri yazılı metinler yani kanûn önünde hak ve özgürlükler bağlamında eşit seviyede görmesi bu fermanı ayrıca dikkat çekici hale getirmekteydi.

Fermanın başlangıcında, esasen mükemmel surette ortaya çıkmış olan ancak son 150 yılda kendisinden uzaklaşıldığı için devleti sıkıntılı süreçlere sürükleyen Şer’i Hukukun unsurlarına vurgu yapılmakta ve bu bunalımdan esasen şeriatın da ön gördüğü adaletin eskiden olduğu gibi tesis edilmesiyle çıkılacağı gerçeği bu kez bütün tebaayı inancına bakılmaksızın yönetime ortak etme anlayışıyla ortaya çıkmaktaydı. Bunu gerçekleştirmek için ilk aşama fermanın son satırlarında da ifade olunduğu üzere toplumun her kesimini kucaklayacak yeni bir kanûnun tesisine mümkün olacaktı ki bu da akabinde 1 Rebiyülevvel 1840 tarihinde II. Mahmut Döneminin en mühim kurumlarından olan 1838 tarihinde ortaya çıkan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin hazırladığı Ceza Kanûnnâmesiyle somut olarak kendini göstermiştir.

Esasen yine II. Mahmut döneminde ortadan kaldırılan İltizam uygulamasının idari ve iktisadi alanlardaki boşluğunu doldurmak münasebetiyle daha ziyade vergi toplamak amacıyla kurulan Muhassılık Meclisleri söz konusu Ceza Kanûnun icrasını gerçekleştirmek üzere ilk defa Şer’i Mahkemelerden ayrı olarak Osmanlı sınırları dâhilinde bünyesinde müslim ve gayri müslim tebaadan üyelerin olduğu ve jüri benzeri bir heyet tarafından yargılamanın gerçekleşeceği bir mahkeme modeliyle somutlaşmıştır.

Bu çalışmada bu somut adımın taşradaki ilk örneklerinden Kastamonu Küre-i Nuhas Muhassılık Meclisi ve onun 1840 Ceza Kanûnunu uygulayışı hakkında meclis kayıtlarının yer aldığı 104 Numaralı Kastamonu Şer’iye Sicili incelenecektir. Her ne

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

kadar Şer'îye Sicili şeklinde kayıt edilmiş olsa da bu defter tamamen Muhassıllık Meclisi kayıtlarını ihtiva etmektedir. Benzer durum yani Şer'îye Sicili başlığı altında, Tanzimat sonrası ortaya çıkan ve Tanzimat kavramından öykünerek Nizamiye mahkemeleri olarak da bilinen Ceza, Hukuk, Ticaret ve ardından Adliye ve Mezahib Nezareti kurulduktan sonra da Bidayet, Ticaret, İstinaf ve Temyiz Mahkemelerinin kayıtlarının da var olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle özellikle çeviri mahiyetindeki çalışmalarda bu hukuksal dönüşüm ve reform süreci ile ilgili malumatlar da göz önünde tutularak daha titiz çalışmalar yapılmalı örneğin Ticaret veya Bidayet mahkemesi kayıtları incelenirken, artık şer'î mahkeme ve görevlileriyle ilgili bilgi verme klişesine düşülmemelidir. Dolayısıyla bu çalışmada bu husus da dikkate alınarak, Muhassıllık Meclisi özelinde ve onun mahkeme işlevi görmesini sağlayacak Ceza Kanûnu üzerinden bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Tanzimat Sonrası kanûn ve nizamnamelerin çoğu bugün TBMM arşivlerinden de ulaşılabilen Düstur adı verilen mecmuada mevcut ise de 1840 Ceza Kanûnu bu külliyatta yer almamaktadır. Buna rağmen 19. Yüzyıl tarihçi ve devlet adamlarından Ahmed Lütfi tarafından kaleme alınan “Mirât-ı Adalet Yahut Tarihçe-i Adliye” adlı eserde yer alan Ceza Kanûnnâmesi nüshasından istifade edilmiştir.

Çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde Tanzimat Öncesi Klasik dönem Osmanlı Hukuk ve Ceza Sistemlerinden bahsedilmiş, sonrasında da II. Mahmut ve tamamlayıcısı olan Tanzimat Reformları ile bu reformların somut olarak ilk örneği olan 1840 Ceza kanûnu bağlamında mahkeme işlevi de gören Muhassıllık Meclisleri Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisi Örneğinde ele alınmıştır.

1. Tanzimat Öncesi Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Sistemi

Tanzimat öncesi dönemde, Osmanlı Devletinin adli yapısı bütünüyle Şer'î-i Şerîf ya da Şerîât-ı Garrâ olarak da nitelendirilen İslam Hukukuna dayanmaktaydı.¹ İman ve amel esasları noktasında, din kavramı ile eş değer şekilde kullanıldığı gibi, ibadet ve hükmi esasların uygulanması bağlamında, dinin hukuki kısımları anlamına gelen “fıkıh” olarak da anlaşılmaktaydı.² Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas temelli bu hukuk sistemi, Osmanlı Devleti için de kendinden önceki İslâm-Türk Devletlerinden devraldığı miras mahiyetinde olması bakımından, bağlayıcıydı.³ Özellikle, Karahanlı-Selçuklu-Beylikler silsilesi şeklinde bir aktarım olduğu öngörüldüğünden, bu vasıtalar üzerinden Hanefî-Matürîdi ekolüne dayalı bir fıkıh anlayışının etkili olduğu düşünülmektedir.⁴

Bunların yanında temelleri İslam öncesi Türk Devlet anlayışına dayanan ve Hakan-Kağan-Bey-Sultan şeklinde çeşitli unvanlarla tarif olunan, yöneticiye geniş bir hükümranlık sahası tanıyan devlet erkinin somut yansımaları olan yasama-yürütme-yargı yetkilerini kullanma hakkını sağlayan, töre yahut örf olarak da ifade edilen çoğunlukla yazılı olmayan bir hukuk anlayışının var olduğunu da belirtmek gerekmektedir.⁵ İslam Hukuk düzeninin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi üzerine çalışmalar yapan

¹ Aydın 2020, s. 45; Bilmen 1964, cilt I, sayı 2, s.55-56; Türcan 2010, cilt 38, s. 571.

² Koçak ve diğerleri 2014, s. 52; Atar 1988, s. 371.

³ Hamidullah 2012, s.17; Cici 2002, cilt XI, s.370; Akgündüz ve Cin 1989, cilt I, s.85; Cici 2007, s.12.

⁴ Özen 2003, cilt 28, s. 146; Akbulut 2018, s. 254; Şeker 2015, s. 90.

⁵ Köprülü 1938, s. 44; Arsal 2020, s. 264; Ayvaz 2021, s. 95; Thomsen 1993, s. 97; Tekin 1998, s. 67.

araştırmacıların çoğunluğu tarafından, İslam dinini kabul eden ve bu dinin esaslarına göre kurumlarını ve toplumsal yapısını şekillendiren Osmanlı Devletinde Örfi Hukukun yani Sultanın kanûn koyma ve uygulama yetkilerinin Şer'i Hukukun tanıdığı sınırlar çerçevesinde var olabildiği iddia edilmektedir.⁶

Buna göre, bu iki dayanak, Şer'i ve Örfi Hukuk Osmanlı Hukuk Sisteminin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Gerek Kanûnnâmelerde gerek de taşradaki mahkeme süreç ve kararlarını ihtiva eden şer'îye sicillerinde yanı sıra Divan'a intikal eden davaları ve merkezden taşraya gönderilen ferman, berat gibi hükümleri içeren Mühimme⁷ ve Ahkâm Defterlerinde⁸ bu durum açıkça görülmektedir.⁹

Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas temelli şekillenen fıkıh kitapları¹⁰ ile örfün temsilcisi sultanların ve onun yetkilendirdiği idarecilerin meydana getirdiği ve genel olarak kanûnnâme¹¹ diye bilinen kaynaklar, bu yapının yetkilendirdiği icrâ makamının yani mahkemelerin ve bu mahkemeleri idare etmekle görevli kadıların başvuru kaynaklarıdır. Bu kaynaklar doğrultusunda sorunların çözümlendiği ve hukukun icrâ

⁶ Akgündüz 2009, s. 19; Kaşıkçı 2015, s. 199.

⁷ H. 978-979/ M. 1570-1572 tarihli 12 Numaralı Mühimme Defterinde yer alan "Karaman ve Konya kadısına hüküm ki" şeklinde başlayan hükümde Yeniçeri kılığına girerek hırsızlık yapan Kurd adlı şahsın "hırsızlığı bi-hasebi's-şer' sâbit ü zâhir olur ise ali emr ne lâzım gelür ise icrâ idüp yerine koyub hılâf-ı şer'-ı şerîf kimesneye iş itdürmeyesin." denilerek icranın şeriata uygun olarak yapılması istenmektedir. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. Nr. 12, Hüküm No: 80, s. 39.

⁸ 8 numaralı Bosna Ahkâm Defterinde yer alan ve Bosna Valisi Vezire ve Çaniçe kazası naibine hüküm ki şeklinde başlayan hükümde Salih ve Osman adlı şahısların atalarından kalan ve kanûnlara uygun olarak vergilerini de ödedikleri çiftliklerinin haksız yere ellerinden alındığını beyan ettikleri ve ilgili hükümde yer alan "..vech-i meşrûh üzere olan arazisiyle ahz ve istihlâk eyledikleri mülk-i meyve mahsulü bâ'de'l-sübût aliverilmek için mahalinde şer' ve kânuna havale ile emr-i şerîfîm itası muvafık-ı kânun idüğü tahrir olunmağla..." ifadesinden de anlaşılacağı üzere söz konusu meselenin yerinde ve gerek şer' gerek de kanûn yani örf üzere halledilmesi istenilmektedir. Bkz. BOA, A.DVNSAHK. BN.d. Nr. 8, s.54.

⁹ 17. yüzyıl Osmanlı müverrih ve devlet adamlarından olan Abdurrahman Abdi Paşa tarafından kaleme alınan ve Osmanlı kurumsal ve kamusal düzeninin ele alındığı, Tevkî Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi adıyla da şöhret bulmuş eserde özellikle Sadrazam'ın kendi idare ettiği ve mahkeme işlevi de olan Salı, Perşembe günleri dışında kalan ve bilhassa Cuma günleri ikinci saatlerinde toplanan Divanlarla ilgili kısımdan bahsederken kullanılan şu ifade bu durumu açıklar niteliktedir. Şöyle ki "*Ve Salı ve Pençşembe (Perşembe) günlerinden gayrı eyyamda kendi sarayında ikinci vakitlerinde divân idüp, mesâlih-i ibâdullahı şer' ve kanûn üzere görürler.*" Bkz. Tevki'i Abdurrahman Paşa Temmuz-Ağustos-1331, s. 499-500.

¹⁰ Bingöl 2004, s. 11.

¹¹ Her ne kadar Orhan Bey'in kardeşi Alâeddin Bey tarafından askeri teşkilatlanma üzerine bir takım kanûnları derlemesinin Osmanlı Hukuk Tarihindeki ilk tedvin hareketi olduğu ifade olursa da bu konuda henüz tatmin edici kaynaklar olmadığı ve bu görüşe ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği iddia sahibi tarafından da belirtilmektedir. Bkz. Danişmend 1971, s. 16. Bunun yanında kaydı mevcut en eski kanûnnâmelerin II. Mehmed dönemine ait olduğu bilinmektedir. Her ne kadar bu kanûnnâmede kendinden öncekilere "Bu kanûnnâme atam dedem kanûnudur ve benim dahi kanûnumdur." denilerek bir nevi atıf yapılmış olsa da derli toplu teşkilat kanûnnâmesi olması bakımından Fatih Kanûnnâmesini başlangıç olarak kabul etmek daha makul görünmektedir. Bkz. Aydın 2020, s. 64-65; Akgündüz 1993, s. 83.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanununun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

mercii Meclis-i Şer' adı da verilen Şer' i mahkemelerdir.¹² Zira bu davalar, aynı zamanda idari ve hukuki yönden doğrudan merkeze bağlı bir birim olan kazâ yöneticisi tarafından görüldüğünden Kadı Mahkemeleri olarak da bilinmektedir.¹³ Tek dereceli olan ve usul ihlalleri ve şikâyetler haricinde mahallinde görülen ve icrâsı da kadı tarafından o mahallin yöneticisine bırakılan bu davalarda İslam Hukukunun temel prensibi olarak kabul edilen "suçun şahsiliği" esasının var olduğu ve özellikle ceza hukukunun kapsamına giren davalarda bu prensibe göre işlem yapıldığı görülmektedir.¹⁴ Kısaca ifade etmek gerekirse müddei yani iddia sahibi davasını yani iddiasını ispat etmekle yükümlüdür.¹⁵ Bu noktada İslam Hukukunun prensiplerin devrede olduğunu ve herhangi bir iddia ya da suç isnadı söz konusu olduğunda isnada bulunulan davalının ikrarı yani iddiayı yahut suçu kabulü söz konusu değilse, edille-i şer' iye diye ifade edilen ispat vasıtalarına geçildiği bilinmektedir. Bunlar ise genel olarak, şahit gösterme, yemin, yeminden kaçınma, kesin karine, Hâkimin şahsi bilgi ve hükmü, kasame ve diğer vasıtalar şeklindedir.¹⁶

Bu esaslar çerçevesinde görülen davaların çoğunlukla neticelendiği ve yukarıda da bahsedildiği üzere icranın hükmün verildiği yerin yöneticisine bırakıldığı şayet davacı ya da davalılar tarafından itiraz söz konusu ise, günümüzdeki temyiz anlayışından farklı olarak, daha ziyade şikâyet-yakınma amaçlı Divân-ı Humâyûn'a müracaat edilebildiği görülmektedir.¹⁷ Yalnızca taşra mahkemelerinden sonuç alınamaması ve şikâyetlerden dolayı değil aynı zamanda ilk defa da başvuru yapılabilen bir mahkeme özelliğine de sahip olan Divânlar hukuki sorunları ve anlaşmazlıkları görüşmek üzere Sadrazam başkanlığında Cuma günleri toplanmaktaydı.¹⁸ Sadrazam, geleneksel ve alışlagelmiş merasim ve erkânın sıralanışının ardından açılışı yaptıktan sonra, hukuki meselelere kazaskerler vâkif olduğundan davaların görülmesi işini onlara bırakırdı. Gün sonunda ise kazaskerler gördükleri davalarla ilgili ortaya çıkan neticeleri sadrazama bildirmekte, onun ve sonrasında padişahın onayı alındıktan sonra sicile de kayıtları yapılmaktaydı. Sicile kaydedme yani tescil işlemi alınan bir kararın ya da neticelenen bir davanın hükme bağlandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira deftere kaydedilen bir hükmün iptali ve silinmesi ancak padişah iznine bağlıdır.¹⁹

Bu iki kurum yani kadı mahkemeleri ve Divân dışında yargı fonksiyonunun icrası başkaca mercilerce mümkün gözükme de yine de bu iki kurumun yetkilendirme ve denetiminde bir takım istisnai çözüm ve yargı mercilerinin de varlığından söz etmek mümkündür. Bunların başında kadının taşrada beledi işlerde en mühim yardımcısı olan

¹² Akgündüz 1988, cilt I, s. 76.

¹³ Akdağ 1999, cilt II, s. 70.

¹⁴ Özgenç 2021, s. 204-205.

¹⁵ Modern hukukta ispat yükü şeklinde ifade olunan bu kavram için İslam Hukukçuları "beyyine külfeti" kavramını kullanmaktadırlar. Bkz. Tozal 2017, s. 351-352.

¹⁶ Ansay 1958, s. 287.

¹⁷ Genellikle reayadan gelen şikâyetleri dinlediği ve karara bağladığı yönünde bir düşünce hâsıl olmuş olsa da Şikâyet Defterlerinin incelenmesi neticesinde ortaya çıkan sonuç göstermektedir ki Divân-ı Humâyûn aynı zamanda askeri zümreden gelen şikâyetleri de dinlemekte ve çözüme kavuşturmak için gayret göstermektedir. Bkz. Tuğluca 2016, s. 58-59.

¹⁸ Tevki'î Abdurrahman Paşa Temmuz-Ağustos-1331, s. 251-253.

¹⁹ 5 Numaralı Mühimme Defteri 973/1565-1566 1994, s. X.

ihtisap ağalarıdır. Muhtesip de denilen bu görevliler, çarşı-pazar denetimi, esnaf ve gediklerin düzeni ve yanı sıra asayişten de sorumluydular. Ortaya çıkan anlaşmazlıklarda, alacak-verecek meselelerinde kadıların verdiği yetkiye istinaden yargılama yapabilmekte, hükme varıp, icra edebilmekteydiler.²⁰ Bunun yanında Esnaf Teşkilatları içinde de bir takım kurullar mevcuttu ki kethüda ya da kâhyaların başkanlık ettiği lonca meclisleri denilen bu yapıların anlaşmazlıkların çözümü, kendilerine yapılacak saldırılara karşı tedbir almak gibi yetki ve sorumluluklarından bahsetmek mümkündür.²¹

Bundan başka zimmilerin de özel hukuklarıyla ilgili davalarda kendi cemaatlerine ait mahkemelerin yetkili olduğu şeklinde malumatlar mevcut ise de bunların hangi yetki ve usullerle yargılama yaptıklarına yönelik henüz tatmin edici verilere ulaşılamamıştır. Buna neden olarak Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin de kamuyu ilgilendiren ceza davalarında şer'i mahkemelere müracaat etme ve aralarındaki anlaşmazlıkları buralarda halletme zorunluluğunun bulunmasıydı.²² Ancak bu mahkemelerde karşılaşılan başlıca sorunlardan biri gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhinde şahitlik edememesi kuralıydı. Bu cebri durumun varlığı Tanzimat dönemi yargı reformu kapsamında ortaya çıkan adli düzenlemelerin ve Kadı mahkemeleri dışında şekillenen ve Nizamiye Mahkemeleri olarak varlık bulacak kurumların ortaya çıkmasında başlıca etkenlerden biri olarak kabul edilmektedir.²³

Osmanlı Hukuk Sistemi içinde özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tebaasından olmayan, kendilerine bir takım güvence ve ayrıcalıklar tanınmış ve bu manadan hareketle müstemen adını almış gayrimüslim Avrupalı tüccarlara kapitülasyonlar çerçevesinde bir takım imtiyazlar verilmiştir.²⁴ Ahidnâmelerde düzenlenen bu ayrıcalıklar, berat adı verilen bizzat padişaha ait izin ve muafiyetlerle hukuki mahiyet kazanmıştır.²⁵ Genel olarak Fransızlara yönelik olarak 1535 yılında başlayan bu imtiyaz sözleşmeleri, sonrasında İngiltere, Hollanda, Avusturya, Rusya,

²⁰ H. 1 Muharrem 1242/M. 2 Eylül 1826 yılında İhtisap Ağası Mustafa Ağa döneminde neşr olunan İstanbul İhtisap Ağalığının Teşkilat Yapısı, Görev ve Yetkilerine Dair İhtisap Kanûnundaki şu ifade, muhtesiplerin yarı fonksiyonuna açıkça işaret etmektedir. Şöyle ki; “İhtisâb ağası vaz’ ve ikâmesinden maksûd erbâb-ı hirefin şirâze-i nizâmılarına halel gelmeyerek esnafdan her bir sınıf kendi hâl ve maslahatıyla meşgul olup ibâdullahın ez-her cihet tezâyüd-i asayîşi kaziyyesi olduğundan bundan böyle ihtisâb ağası olanlar mecmû’-ı erbâb-ı hiref ve sanâyi’a nezâret ve es’âra dikkat” Bkz. BOA, TS. MA. e. 442-37(TSMA No:1399/1).

²¹ Esnaf Kethüda ve Yiğitbaşlarının huzurunda davaların görüldüğü sicillerden elde edilen malumatlardan anlaşılmaktadır. 266 Numaralı İstanbul Evkâf-ı Humâyûn Sicilinde yer alan, H.16 Receb 1212/M.4 Ocak 1798 tarihli 8-3 nolu hükümde, Şeritçi Esnafı Ustalarından Vezir Hanında bir adet destgahı olan Dimitri oğlu Hristo adlı zimminin bağlı olduğu loncanın kethüda ve yiğitbaşısı huzurunda görülen davası buna örnektir. Bahsi geçen davada Hristo’nun söz konusu destgahı Mehmed Ağa’ya sattığı görülmekte ve bu kayıta yer alan “...ma’rifet-i şer’iyle ustalar ve kethüdâ ma’rifetiyle te’dibât mâ yelikaları icrâ olunmak...” ifadesinden “kadı”nın yanı sıra usta ve kethüdaların da icra makamı olarak önem arz ettikleri dikkati çekmektedir. Bkz. Kuzu 2022, s. 75.

²² Bingöl 2005, s. 20.

²³ Bingöl 1999, s. 534.

²⁴ Ebülula 1324[1908], s. 261.

²⁵ Kurdakul 1981, s. 397.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanununun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

İspanya, Toskana, Portekiz ve nihayetinde 1740 yılında daimi hale getirilerek bütün Avrupalı Devletler için geçerli kılınmış ve Amerikalı diplomat ve eğitimci Philip Marshall Brown(ö.1966)'ın da ifadesiyle, Türkiye'de yaşayan ve olağanüstü haklara sahip olan yabancıların, sahip oldukları ayrıcalıklar olarak Lozan'a kadar devam etmiştir.²⁶ Kapitülasyonların müstemenlere sağladığı en mühim ayrıcalık kendi aralarındaki davaların kendi konsolosluk mahkemelerinde görülebilir olmasıdır.²⁷

Müstemenlerin elde ettiği bu ayrıcalıklar zamanla Osmanlı Devleti tebaası olan gayrimüslimlerin de onların koruma şemsiyesi altında bu haklardan yararlanmalarının yolunu açmıştır. Nitekim özellikle 18. yüzyıl boyunca Avrupalı beratlı tüccarların tercümanlıklarını yapan ve onların çeşitli hizmetlerini gören Osmanlı tebaası gayrimüslimler, ahidnâmeler çerçevesinde aynı haklardan istifade edebilir hale gelmişlerdir. Kendi aralarındaki ve bir Müslüman ile yaşadıkları anlaşmazlıklar hele ki maddi değeri 4000 guruş üzerinde ise İstanbul'da Divan Beylikçi'sinin huzurunda kendi konsolos ve tercümanlarının gözetiminde görülebilir hale gelmiştir.²⁸ Bu da özellikle 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Beratlı Avrupa Tüccarı adıyla yeni bir zümrenin oluşmasının sebebi olmuştur.²⁹ Bu durum Osmanlı toplum yapısının ana unsuru olan Müslüman ahalinin dezavantajlı duruma düşmesine sebep olduğundan hatta kendilerinden gelen istek doğrultusunda onlara da benzer haklar verilmiş böylece, Devlet-i Aliye'nin "Hayırlı" eylemlerinin ilk tezahürlerinden olan "Beratlı Hayriye" tüccarları da imtiyazlı sınıf zümresinin son halkasını teşkil etmiştir.³⁰ Devletin imtiyazlar vererek düzenlemeye çalıştığı statü karmaşası, ortadan kaldırmaya çalıştığı hukuki farklılık ve eşitsizlikleri kendinin de kabul ettiğinin somut ifadesidir. Zira Gerek III. Selim ve gerek II. Mahmut dönemlerinde yapılan ve Tanzimat'ı hazırlayan yenilik ve düzenlemeler bu sürecin habercisi konumundadır.

2. Tanzimat Öncesi Osmanlı Ceza Hukuku

Tanzimat öncesi Osmanlı Ceza Muhakeme Hukuku yukarıda ana hatları tarif

²⁶ Brown 1914, s. 34.

²⁷ 1740 yılında mahsusen Fransa ile akd olunan ve genelde Osmanlı tebaası olmayan bütün gayrimüslim milletleri ve onların Müstemen adı verilen padişah onaylı(Berat) konsolos, tüccar, tercüman, onların hizmetlileri ve yakınlarını kapsayan ahidnâmenin 52. maddesine göre kendi aralarındaki dava ve anlaşmazlıklarda, bunlardan herhangi birinden talep gelirse, Osmanlı başkentindeki konsolos ve tercümanlarının refakatinde görülecek olup, bunun engellenmesine yönelik Osmanlı Devletinin paşa, kadı, subaşı veya gümrük emini ve sair görevlilerince zorlanmayacak ve görülen davaları hakkında kendilerinden malumat istenmeyecektir. Bkz. İskender ve Reşad 1330[1914], s. 149; Boogert 2008, s. 35.

²⁸ Bu husus H.1112/M.1700 tarihli 111 numaralı Mühimme Defterinde Avusturya tüccarına tanınan imtiyazları ihtiva eden Bosna Valisi Halil Paşa'ya gönderilen hükümde "...ve *bâzîrgânları yanında ve sâîr yer kimlikle ve bir dâ'vâ ve nîzâları olur ise ol yerin kadîları dört bin akçeden ziyâde da 'vâları dinlemeyüb Âsîtâne-i Sa'âdetimde kadî- 'askerlerimiz huzurunda istimâ' oluna deyyü tasrîh ve tathîr olunmağıla...*" şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d, Nr. 111, Hüküm No: 314.

²⁹ Keleş 2015, s. 200.

³⁰ Güripek 2018, s. 77.

olunan İslam Hukukuna dayanmakta olup, fıkıh ilkelerine göre düzenlenmiştir. Kendisine suç isnat edilen şahsın cezalandırılması süreci, iddia sahibinin iddiasını ispatlamasıyla başlamaktadır. Yani şüphe, zan, tahmin gibi unsurlar, kişinin suçlu kabul edilmesi ve tecziyesi için yeterli değildir. İlk olarak davalının başvurusu ya da umumi şikâyet üzerine soruşturma başlar, davacının davasını ispatlaması istenir ve şayet davalı üzerine atılan suç kabul ederse, dava sonuçlanır ve cezalandırma sürecine geçilir. Had ve kısas gerektiren suçlar kadının ilamının ardından kadının gözetiminde örfi idare tarafından icra olunur. Ta'zir suçlarında ise örfi idare suçun infazını kadıya bırakır. Miktarı ve ölçüyü tayin edecek olan kadıdır.³¹

Şayet davalının ikrarı söz konusu değilse yukarıda da bahsi geçen beyyine şartı aranır. Şahitlik, keşif, karine ve emareler, yemin, yeminden kaçınma, yazılı belgeler, beyyine yani ispat unsuru olan şer'i deliller olarak kabul edilmiştir. Bunlara dayanarak, kadının hükmü yani kazâ ortaya çıkar, bu hüküm davacının haklılığı yani suçun sabit olması ya da davalının beraati şeklinde verilebilirdi. Davalı daha önce ikrarda bulunmuşsa infaz öncesi ikrarından dönebilir; bu nedenle ceza almayabilirdi. Dolayısıyla davalının sorgulanması ve beyanları titizlikle sicillere kaydedilirdi.³²

Davanın taraflarının ortaya çıkan sonuca göre Divân-ı Humâyûn'a gitme hakları mevcuttur. Fakat Divân genellikle gelen şikâyetleri usulen değerlendirir ve varsa bir noksan yeniden istenilen şekilde görülmesi ve gereğinin yapılması için tekrar mahalline gönderirdi. Temyiz benzeri bu işlevinin yanında bidayeten yani ilk müracaat mahkemesi olarak da kendisine ulaşan şikâyet ve anlaşmazlıkları çözümlenme ve karara bağlama yetkisi vardı.³³ Bütün bu süreçler tamamlandıktan sonra Osmanlı Ceza Muhakemesinin son aşaması olan infaz aşamasına geçilirdi. Kısas dışındaki had ve ta'zir gerektiren cezalar mahallinde icra olunurken, ölüm ve organ kesme gibi ağır cezalar kazaskerin denetiminden geçerek, padişahın onayına sunulurdu. Padişah onayı olmadan bu cezaların infazı gerçekleşmezdi. Ağır cezalarda infaz, genellikle ibret ve uyarı olması bakımından suç mahallinde ve halkın gözü önünde gerçekleştirilirdi.³⁴

İslâm hukukunda Şâri' yani kanûn koyucu tarafından tesis edilip edilmediğine göre ortaya çıkan suçlar ve cezaların tasnifi; genel olarak hadler, kısas-diyet ve ta'zir şeklindedir. Had gerektiren suçlar ve cezaları bizzat Şâri'³⁵ tarafından belirlenmiş ve

³¹ Heyd 1973, s. 271.

³² Akman 2004, s. 131.

³³ Mumcu 1986, s. 85-107.

³⁴ Akgündüz 2010, s. 33.

³⁵ Burada Şâri' yani kanûn koyucu Allah ve onun resulüdür. Dolayısıyla onların tanımladığı esaslar ve ölçüler çerçevesinde suçun ve cezasının tarif ve tasnifi yapılmaktadır. Bu husus Nisa suresi 13 ve 14. Ayetlerde açıkça ifade edilmektedir. Şöyle ki evvela 13. Ayette; *"İşte bunlar Allah'ın belirlediği sınırlardır. Kim Allah'a ve Peygamber'ine itaat ederse Allah onu, içinde ebedî kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetlere yerleştirir. İşte en büyük başarı ve kurtuluş budur."* denilerek sınırların yani hadlerin Allah tarafından belirlendiği ve bu sınır ve ölçülere mutlak itaat beklendiği vurgulanmakta aynı şekilde, *"Kim de Allah'a ve Peygamberi'ne isyân eder ve O'nun sınırlarını aşarsa Allah onu, içinde devamlı kalacağı bir ateşe sokar. Onun için zelil ve perişan eden bir azap vardır."* Şeklindeki 14. Ayette de bu sınırları aşmak isyan olarak tarif edilmektedir. Bkz. Kur'an, 4, 13-14.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

cezasının icrası Allah'ın hakkı olarak görülen suçlardır. Bunlar; zina, kazf (zina iftirası), sirkat (hırsızlık), kat'-ı tarîk (hirâbe) (yol kesme ve eşkıyalık), bağı (isyan), içki içme ve irtidat şeklinde tasnif edilmiştir. Kasıtlı öldürme ve yaralamalarda ise kısas cezası uygulanır, kasıt yoksa ya da suç unsurlarında eksiklik olması, maktul yakınlarının kısastan vazgeçmeleri hâlinde diyet ve diğer cezaların uygulanması söz konusudur. Yaralamalarda da kısas imkânı mevcut değilse veya mağdurun diyete razı olması hâlinde diyet ödeme cezası verilir. Had ve kısas suçlarının dışındaki bütün suçlar bu düzende ta'zîr içerisinde değerlendirilmektedir.³⁶

Osmanlı hukukunda da suçlar ve cezalara dair genel olarak bu esaslar içerisinde kalınmakla birlikte, bu esasların neler olduğu ve nasıl tatbik olunacağı fıkıh eserlerinde ayrıntılı bir şekilde düzenlenmemiş çok çeşitli suçlar için cezalar öngören kurallar geliştirilmiştir. Bunlar kanûnnâme adı taşıyan resmî hukuk mecmuaları içerisinde toplanarak, fıkıh kitaplarıyla birlikte kadılar için temel başvuru kaynakları arasında yerini almıştır. Her ne kadar genel olarak İslam Hukukunun temel unsurları gözetilmişse de Kanûnnâmelere anlaşıldığı üzere özellikle had gerektiren suç unsurlarının oluşumundaki noksanlıklara bakılmaksızın şer'an ispat olursa dahi örfün belirlediği müeyyideler bağlamında cezalandırmaların olduğu görülmektedir. Özellikle Osmanlı Devletinin kuruluşunu tamamladığı ve birçok yönden kendi döneminin etkin gücü haline geldiği 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sınırlılıkların değişkenlik gösterebildiği, özellikle Kanûnnâmelere atıflarda bulunularak, örfi otoritenin bilhassa amme hukuku adı verilen kendi egemenlik sahasında daha etkin olduğu iddia edilmektedir.³⁷ Bunun yanında konumuzla ilgili olması bakımından da esasen Şer'i Hukukun sahasına giren Ceza Hukuku türlerinden olan "Had cezası" ile ilgili hususlarda dahi devlet otoritesinin müdahalelerde bulunabildiği Kanûnnâmeler ve devrin idari ve hukuki kayıtlarını ihtiva eden Mühimme defterlerine ve yine şer'îye sicillerine yapılan atıflardan hareketle söz konusu iddialar arasında olduğu ifade olunmaktadır.³⁸

³⁶ Akgündüz 2010, s. 35.

³⁷ Osmanlı Sosyo-İktisat Tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan merhum Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı Padişahlarının özellikle ilk asırlarında çağdaşı diğer devletlerde olduğu gibi senato benzeri bir danışma meclisi ve de İslam Hukuk Sisteminin özellikle denetim mekanizmasındaki en yüksek temsilcisi olan Şeyhülislam'a dahi ihtiyaç duymadan, yalnızca kuramsal değil uygulama bakımından da kanûn koyma noktasında son derece serbest davranabildiklerini ifade etmektedir. Her ne kadar Divân-ı Humâyûn kanûnların hazırlanması aşamasında önemli rol oynasa da bu sadece istişâri ya da hazırlayıcı olması bakımından önem arz etmektedir. Aynı şekilde padişahın ferman şeklinde hazırladığı kanûnların, Şeyhülislam tarafından onaylanması gerekliliğinin yasal bir zorunluluk olmadığı yine Barkan'ın iddiaları arasındadır. Bkz. Barkan 1975, s.54. Bu hususta Barkan'ı destekler biçimde merhum Halil İnalçık da "*Gerçekte, tamamıyla hususi şartlar altında gelişen Osmanlı Devleti, Şeriatı aşan bir hukuk nizamı geliştirmiştir.*" şeklinde görüş beyanında bulunmuştur (İnalçık 2018, s. 311).

³⁸ Bu noktada Fatih Kanûnnâmesinde Zina Davalarını İçeren Birinci Bölümde; "*Eğer bir kişi zina kilsa, şeriat huzurunda sabit olsa, ol zina kılan evlü olsa ve dahi bay olursa ki, bin akçeye dahi ziyadeye gücü yeterse, cürm üç yüz akçe alına. Evsatü'l-hâl olursa kim, altı yüz akçeye malik ola, cürm iki yüz akçe alına. Andan aşığa gücü yeterse, cürm yüz akçe alına. Andan dahi aşığa hallü olursa, elli akçe; andan dahi aşığa ki, gayette fakrû'l-hal olursa, kırk akçe cürm alına*" şeklindeki şeriat huzurunda sabit olsa ifadesi dikkati çekmektedir. Yani bahsolunan zina suçu

Öte yandan Osmanlı Ceza Hukukunda Had ve Kısas gerektiren suçlar dışında da kundaklama, kalpazanlık gibi kamu hukukunu ve asayiş bozacak türden adli vakalarda da siyaset adı verilen had ve kısasa benzer ağır cezalar uygulanabilmektedir. Bu türden siyaset cezalarının icrası için tıpkı kısasta olduğu gibi padişah onayı söz konusu iken kimi zaman sadrazam ve vezir payeli eyalet yöneticilerinin muhtemelen sefer esnasında ve durumun aciliyetine istinaden bu onayı beklemeden bu cezayı uygulamışlardır.³⁹ Siyaset cezasından başka, ehl-i örfün düzenlediği cerime denilen para cezaları, hapis, sürgün ve esasen şer’i hukukta yer alamayan kürek ve kalebentlik gibi kamu yararı ve devletin iktisadi menfaatini gözeten cezalar da uygulanagelmıştır. Ayrıca bu cezalar içinde cinayet ve hırsızlık gibi suçlarda şayet fail bulunamazsa olay mahallinin yakınındaki⁴⁰ meskûn mahallin cezalandırılması söz konusu idi ki buna da “kasame” adı verilmekteydi.

3. Tanzimat’ı Hazırlayan Süreç: II. Mahmut’un Hukuki Reformları

Sözlükte sahip olunan anlamına gelen mülk kavramı siyasi ve hukuki terim olarak devlet kavramıyla eş değer olarak kullanılmaktadır. Bundan hareketle günümüzde adliye saraylarında, mahkemelerde yargıçların arkalarında yazılı olan ve Hz. Ömer’e atfedilen “Adalet mülkün temelidir.” sözü ile devletin temelini adaletle dayandığı vurgulanmaktadır.⁴¹ Bu bağlamda bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti de özellikle bir nevi bakiyesi olduğu Türk-İslam Devlet anlayışının ürünü olarak devlete ve onun padişah otoritesiyle hükmettiği unsurlara adaletle düzen vermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.⁴² Zira bu düzen aynı zamanda Nizam-ı âlem kavramıyla da ifade olunmaktadır.⁴³

Bu nizamın 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devletinin aleyhine olacak şekilde bozulduğu devletin bütün mekanizmalarının arızaya uğradığı, ordu teşkilatının

edille-i şer’iye adı verilen ikrar, şahit gibi ispat vasıtalarıyla dahi ortaya konya cezalandırmanın kanûnnâmede ifade olunduğu şekilde yapılmasının istenilmesi örfi otoritenin etkinliğini ortaya koymak bakımından önem arz etmektedir (Akgündüz 1990, cilt I, s. 347). Nitekim aynı şekilde Osmanlı Hukuk Tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen Coşkun Üçok tarafından ortaya konan eserlerde şer’i hukukun getirdiği esas ve ölçüleri aşan uygulamaların tespiti söz konusudur. Bkz. Üçok 1946, cilt 3, sayı 1, s. 126 vd.

³⁹ Heyd 1973, s. 193.

⁴⁰ Bingöl 2023, s. 392.

⁴¹ Yazar 2018, s. 224.

⁴² Asıl adı Ebû Ali Hasan ibn Ali Tûsi olan ve Türk-İslam tarihine yönetim felsefesi ve geride bıraktıklarıyla damga vuran Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk devletin düzeni anlamındaki bu unvanı Abbasî Halifesi Kaim-Biemrillah’tan almıştır. Bu istisnai durum devlet-nizam ilişkisinin sultandan sonraki en üst icra mercii olan vezaret makamında anlam bulması dikkate şayandır. Bkz. Korkut 2022, s. 301; Doğan 2019, s. 6.

⁴³ Bu kavram Fatih kanûnnâmesinde de kendisine yer bulmuştur. Şöyle ki “*Ve her kimesneye evladından saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı âlem için katl etmek münâsibdir. Ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Anınla âmil olalar.*” Şeklinde yer alan ve kardeş katlini meşrulaştıran hükümde, Osmanlı Devletinin ve padişahının hükmettiği fiziki alan ve bu alanda yaşayan yer türlü canlı cansız varlığın konuşlandığı düzen için Nizam-ı âlem ifadesi kullanılmış, hükümden de anlaşılacağı üzere padişahların ve onun adına ülkeyi yönetenlerin gayesi bu nizamın korunması olarak belirlenmiştir. Bkz. Akgündüz 1990, cilt I, s. 114.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

zafiyeti ve bunun sonucu Avrupa Devletleri karşısında alınan mağlubiyetler, timar sisteminin çağın gereklerine cevap verememesi, iltizam sisteminin tebaa üzerindeki olumsuz etkileri, mali sorunlar ve yetersizlikler, ilmiye sınıfının bozulması, rüşvet ve iltimasın yaygınlaşıp olağanlaşması gibi birçok maddede ifade edilebilecek arızalar Osmanlı Devleti açısından güncel ve sürekli büyüyen sorunlar yumağıydı. Daha önce bunların çözümüne yönelik iç dinamiklerle alakalı çözümler üretilmeye çalışıldıysa da Batı'daki değişim ve dönüşüm hızı karşısında ortaya çıkan yetersizlik bu teşebbüslerin akamete uğramasına neden oldu. 1718'den itibaren Batı gerçeği idrak aşamasındaydı ve bu idraki derinleştirmek için ilk defa Avrupa ülkelerine elçiler gönderildi. Lale Devri adı verilen bu süreç sonrasında önce askeri alanda III. Selim dönemiyle bütün alanlarda yeni bir düzene geçişin yani "Nizam-ı Cedid"ın habercisiydi.⁴⁴ Bu hareket III. Selim'in hayatına mâl olsa da kendisini tekrar tahta çıkarmak için harekete geçen Alemdar Mustafa Paşa'nın gayretleri ile tahta çıkan II. Mahmut tarafından da daha etkin ve yoğun bir biçimde devam ettirildi.

II. Mahmut için görünen o ki yenilik, değişim ve düzenlemelerin parolası "Hayriye" idi. Önce Osmanlı tebaası Müslüman tüccarların talepleri doğrultusunda onların da müstemen ve Avrupa Tüccarıyla rekabet edebilmesini sağlamak adına onlara bir takım ayrıcalıklar tanıdı ki bu zümreye "Hayriye Tüccarı" adı verildi.⁴⁵ Sonrasın 1826 yılında bütün bu değişim ve dönüşüm hareketlerinin kesintiye uğramasının görünen başlıca nedeni ve esasen Osmanlı Ordusunun esas nüvelerinden olan "Yeniçeri Ocağını" ortadan kaldırdı ki bu olay için de tarihe "Vaka-yı Hayriye(Hayırlı Olay)" kaydı düşüldü.⁴⁶ Bu olay köhne teşkilat yapısının değişimi için ateşleyici oldu. Divân teşkilatı kaldırıldı ve yerine Meclis-i Vükela ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kuruldu. Bu kurumlar bundan sonrası için hedeflenen düzenlemelerin alt yapısını oluşturacak kanûnlaştırma hareketleri için de başlangıç oldu.

II. Mahmut'un hedefi kişilerden ziyade kurumları ve kanûnları ön plana çıkarmaktı. Nitekim bu doğrultuda evvela devlet görevlilerinin ve onları yetiştiren ilmiye sınıfının yeniden düzenlenmesi işine koyuldu. Bu doğrultu da evvela devlet memurlarının işlerini düzgün yapmalarını sağlamak, rüşvet, iltimas ve adam kayırmayı önlemek, müsadere uygulamasının kaldırılmasıyla birlikte keyfi memur azilleri ve siyaseten katl gibi uygulamaların önüne geçmek amacıyla 1838 yılında "*Tarik-i İlmîyeye Dair Ceza Kanûnnâme-i Humâyûnu*⁴⁷" ile "*Memurine Mahsus Ceza Kanûnu*⁴⁸" adlı kanûnları

⁴⁴ Koç ve Yeşil 2012, s. 1-259.

⁴⁵ Şahin-Gurulkan-Kocakaplan-Çalışkan-Armağan 2020, s. 85.ş 2005,

⁴⁶ Mustafa Nuri Paşa 1327[1909], cilt 4, s. 76.

⁴⁷ Çadırcı 1981, s. 142.

⁴⁸ Devlet memurlarıyla ilgili söz konusu kanûn metninin giriş kısmında II. Mahmut tarafından dua ve temenniyi içeren yazıda da özellikle herhangi bir sebepten ceza alanların mallarının müsadere edilmeyeceği ve buna teşebbüs edenlerinden bahsolunan suçla eşder tutularak aynı şekilde cezalandırılacağı şu şekilde ifade olunmuştur. "*İş bu kanûnnâme ilâ maşallah-ı te'âlâ düstûrî'l-amel tutularak bundan böyle hilâfına hareket idenler olur ise mazhar-ı cezâ olacağı misillü faraza cünha vak'ası sebebiyle lâyıık-ı mücâzât olan kimsenin cezâ-yı mukarririni hüküm-ü icrâda tesâmüh-i gaflet veyahûd bir sebebe mebni müsadereye cesâret iden olur ise ol dahi cünhâ-yı cesime ashâbindan ma'dûd olarak mücâzât-ı müşeddideye şayân olmak lazım geleceğinden bu*

çıkartmakla bir nevi Tanzimat Fermanıyla temel düstur haline gelen ferdin can, mal ve ırz güvenliğini evvelce “kanûnsuz ceza olmaz” prensibiyle temellendirmeye çalışmıştır.⁴⁹ Bunun sonucudur ki bütün bu adımlar Tanzimat Fermanında işaret olunan ve tüm tebaayı içine alacak şekilde hazırlanması düşünülen Ceza Kanûnu için de alt yapı sağlamıştır.

4. Tanzimat Fermanının İlanı ve H.1256/M.1840 Tarihli Ceza Kanûnu

Mısır meselesindeki gayretleri nedeniyle II. Mahmut’un saltanatının son dönemlerinde yeniden Hariciye Nazırlığı görevine getirilen ve 19. Yüzyılın meşhur şair ve yazarlarından olan Şinasi tarafından kendinden sonraki aydın zümresine model teşkil edecek “yeni bir insan tipi” olarak adlandırılan Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmut’un vefatının ardından, onun uyguladığı reformları kalıcı hale getirmek adına, II. Mahmut’un yerine geçen oğlu Abdülmecit’i ikna ederek, tebaanın tümünü kapsayacak ve toplumun her kesiminin, kötü gidişin engellenmesi noktasında, sorumluluk sahibi olmasını sağlayacak bir ferman hazırlanması yönünde girişimleri oldu.⁵⁰ Nitekim bu girişimlerin neticesinde 3 Kasım 1839 tarihinde bizzat kendisi tarafından Gülhane parkında bütün devlet erkânı, gayrimüslim unsurların temsilcileri ve Avrupalı devletlerin elçileri hazır buldukları halde ilan olundu. Böylece Türk idare ve hukuk tarihinin değişimi noktasında dönüm noktası teşkil edecek ve esasen fiilen başlamış olan süreç resmen de duyurulmuş oldu.⁵¹

150 yıldır uygulanması noktasında acziyet içinde bulunduğu Şeriatın temel prensiplerinin yeniden tesisi için gayretlerin var olacağını ifade eden giriş bölümüyle birlikte, bundan önceki adaletnâmelerden farklı olarak, sadece belli bir zümreyi değil toplumun her kesimini ilgilendirecek bir adalet ve güvenlik sisteminin, ortak bir şemsiye altında oluşturulmasının amaçlandığı, can, mal ve ırz güvenliğinin kanûnlarla güvence altına alınmaya çalışılacağı vurgulanmaktadır.⁵² Buna göre müsadere sisteminin kaldırılacağı, hakkında suç isnat olunan kişilerin davalarının açık ve kanûnlara uygun görülmedikçe, cezalandırılmayacağı açık ya da gizli bir şekilde şeriata aykırı olarak öldürülmeyecekleri ifade olundu.⁵³

Bu fermanı önemli kılan ve ele alınan mevzu bakımından önemli kılan husus, nizama aykırı davrananların cezalandırılması için yeni bir Ceza Kanûnnâmesi

fıkra dahi kanûnnâme-i humâyûnumuzun en mütemennâ ahkâmından ‘add olunsun. Hakk teâlâ hazretleri cümleyi din-i devlet-i ‘aliyemize nâfi’i harekât 1 makbûleye muvaffık buyura. Âmin.”
Bkz. BOA, HAT. Nr. 1242-48294.

⁴⁹ Keleş 2005, s. 262.

⁵⁰ 19. Yüzyıl Osmanlı devlet adamı ve müverrihlerinden Mustafa Nuri Paşa, Mustafa Reşit Paşa’nın bu gayretleri ile ilgili olarak Netâyicü’l-vukuât adlı eserinde “*Dışışleri Bakanı Reşit Paşa, Mısır’a karşı büyük devletler ile ittifak anlaşması yapmak için iki yıldan beri Avrupa’da bulunup epey başarı da kazanmıştı. Sultan Abdülmecid Han’ın tahta geçişinin hemen ardından İstanbul’a geldi. H.1254 (M.1838) yılında uygulanması planlanmış iken gerek görüldüğü için ertelenmiş bulunan Tanzimat-ı Hayriye’yi ilan ettirip uygulamaya başlattı.*” diyerek onun fermanın hazırlanmasındaki katkısına vurgu yapmıştır. Bkz. Mustafa Nuri Paşa 1992, cilt III-IV, s. 277.

⁵¹ Birinci Tertip Düstur 1289 [1872-1873], cilt I, s. 4-7.

⁵² İnalçık 2006, s. 49.

⁵³ Candan 2015, s. 72.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

hazırlanacağı ifade edilmiş olmasıdır. Gerek fermanın gerek de bu Kanûnnâmenin tüm tebaaya duyurulması için de özellikle taşradaki devlet memurlarının uyarıldığı ve kendilerinden bu konuda hassasiyet ve bilgi beklendiği de anlaşılmaktadır.⁵⁴ Zira fermanın ilanını takiben memleketin muhtelif yerlerinde hoşnutsuzluklar da baş göstermiş aksi sesler de duyulmaya başlamıştır. Özellikle iltizam sisteminin lağvedilmesi, buna bağlı yapılan düzenlemeler, yurtluk ve ocaklık yöntemiyle toprak tasarrufunda bulunan, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki toprak sahiplerini rahatsız etmiş, bu bahaneyle, Tanzimat Reformlarına karşı halkı ayaklandırma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bütün bu sıkıntı ve endişelerin giderilmesi noktasında misalen Meclis-i Vâlâ üyelerinden Kamil Paşa, olayların tetkiki ve Tanzimat reformlarının asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu anlatmak üzere Trabzon üzerinden bölgeye gitmiştir.⁵⁵

Dönemin padişahı Sultan Abdülmecid tarafından yürürlüğe konan H. 1 Rebiyülevvel 1256/M. 3 Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanûnu gerek Şer’i Hukuk prensipleri⁵⁶ gerek de Batı Hukukuna ceza hukukuna dair kavramlarından istifade edilerek hazırlanmıştır.⁵⁷ Her ne kadar Sultan Abdülmecid tarafından kendi devrinin koşulları icabı “...doğrusu pek güzel ve etraflı kaleme alınmış.”⁵⁸ denilse de bir takım eleştirilere maruz kaldığı da görülmektedir.⁵⁹ Yine de Tanzimat’ın getirdiği kanûna riayet prensiplerinin başlangıcı noktasında olması sebebiyle önemi dikkate şayandır. Bunun yanında padişahın belki de güçler ayrılığı ilkesinin başlangıcına vurgu sayılabilecek şu ifadesi de gözden kaçmamalıdır. Şöyle ki “...cümle kavânînin hâmi-i kavîyyesi olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de hıfz ...” denilerek, söz konusu alıntıda bütün kanûnların en kuvvetli koruyucusu

⁵⁴ İmroz muhassılı Ali Rıza Efendi ve kadısı Mehmed Arif Efendi tarafından gönderilen H. 4 Cemaziyülevvel 1256/M. 4 Temmuz 1840 tarihli ilamda “*Tanzimat-ı Hayriye muktezasınca tanzim olunan Ceza kanûnnâmesinin tebaaya alenen kıraat ve ilân olunduğu*” bildirilmektedir. Bkz. BOA, C.ADL. Nr. 4-275.

⁵⁵ Çadırcı 1988, s. 615.

⁵⁶ Taner 1999, s. 227.

⁵⁷ Akgündüz 2010, s. 55.

⁵⁸ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 127.

⁵⁹ 1840 Ceza Kanûnu yayınlandığı dönemin Batılı kaynaklarınca da tenkite uğramıştır. Mustafa Reşit Paşa’nın siyasi rakibi ve eski sadrazamlardan Damat Mehmet Ali Paşa’nın teşvikiyle tamamen kendi aleyhine hazırlatıldığını iddia ettiği M. Destrilhes adıyla 1855 yılında Paris’te yayınlanan “Confidences sur la Turquie (Türkiye’ye Ait Sırlar) adlı eserde “*Sultan’ın tebaasına yönelik mükemmel bir güvenlik taahhütü sunduğu Tanzimat Fermanı ne kadar heybetliyse de ondan yaklaşık altı ay sonra hazırlanan ve bu fermanın yasal gelişiminin tamamlayıcısı olduğu görülen Ceza kanûnu için aynı şeyleri söylemek mümkün görünmemektedir.*” demekle Ceza Kanûnun Tanzimat Fermanıyla oluşan beklentileri karşılayamadığı belirtilmektedir. Kitaptaki kanûna yönelik bir diğer eleştiri de kanûnun hukuk bilgisi olmayan insanlarca hazırlandığı ve dolayısıyla cezaların tanımlanması ve sınıflandırılması noktasında eksikliklerin olduğu yönündedir. Bu husus da şöyle ifade edilmiştir: “*Bunu okuyunca en temel hukuk anlayışına sahip olmayan insanlar tarafından yazıldığını rahatlıkla tahmin edebilirsiniz. Söz konusu kanûnda bir cezanın niteliğini belirlemek noktasında herhangi bir sınıflandırma ve tanımlama bulmazsınız.*” Bkz. Destrilhes 1855, s. 65. Ayrıca Mustafa Reşit Paşa’nın iddiaları için bkz. Kaynar 2010, s. 165.

olarak Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye işaret olunmuştur.⁶⁰

Sultan Abdülmecit'in onayını gösteren Hatt-ı Humâyûn'undan başka bir mukaddime, 13 fasıl ve 41 maddeden oluşmaktadır. Kanûnnâmenin mukaddime yani sunuş bölümünde “Beyaz üzerine şeref-sudûr buyrulup geçen elli beş senesi Şaban-ı şerifinin yirmi altıncı günü Gülhane’de kıraat olunan Hatt-ı Humâyûn-ı muadelet-makrûn-ı hazret-i şahane mucibince kâfe-i teb’a-ı Devlet-i Ali’ye bilâ-istisna-ı emniyet-i can ve mal ve mahfûziyet-i ırz-u namus hukûk-ı mefrûzesine ez-ser-i nev nâil olmuş ve ber-muktezâ-yı hürriyet-i şer’iye-i huzur-ı şer’i ve kanûnda ve mevâd-ı hukûkiyede herkesin yeksân-u siyyân olması umûr-ı tabiyeden bulunmuş olmağla ba’de-evin herkes kendi hukûkunu bulup ondan vazgeçmemek ve diğer birisi kendi hukûkuna tasallut edecek olur ise onun def’ini davaya muktedir olmak ve kavânin-i müesseseye muhâlif hareket idenler her kim ve hangi rütbede olur ise olsun haklarında mücâzât-ı mukarrere icrâ olunmak üzere bâ-irâde-i seniye tertip olunan ceza kanûnnâmesidir.”⁶¹ denilerek evvela Tanzimat Fermanına atıfta bulunulduktan sonra, istisnasız bütün Osmanlı tebaasının can ve mal emniyeti ile ırz ve namuslarının korunması zorunluluğuna yeni baştan girilmiş olduğu ve bu doğrultuda kanûnların ve hukukun serbestliği ve kanûn önünde herkesin eşit olması gerekliliği en doğal ve birincil mesele olarak kabul edilmektedir. Ve bu kanûnnâme ile herkesin hakkını arayarak aynı şekilde koruyabileceği de belirtilmiş,⁶² buna yönelik herhangi bir müdahale ve saldırı gerçekleşirse de yapanın mevki ve rütbesine bakılmaksızın dava edileceği ve yargı önüne çıkarılacağı ve yüce Padişahın iradesi ile hazırlanan kanûnnâmede yer alan maddeler esasınca cezalandırılacağı vurgulanmaktadır.⁶³

1840 Ceza Kanûnunun birinci faslı 4 maddeden oluşmakta olup, birinci maddede bir insan padişaha ve devlete ihanet ile tüm uyarılara rağmen isyana cesaret etse yanı sıra birinin canına kıysa dahi gerekli soruşturma yapılmaksızın, birçok defa davası görülmeden ve nihayetinde suçu kesinleşmeden ve kesinleşmiş olsa da padişah onayı olmadan infazının gerçekleştirilmeyeceği, bu hususta hiçbir memurun keyfi davranamayacağı belirtilmiş⁶⁴ böylece, her kesimden insanın, bir vezir ile çoban dahi karşı karşıya gelse kanûn önünde eşit tutulacağına güvencesi verilmiştir.⁶⁵ Bu madde üstünlerin hukukundan ziyade hukukun üstünlüğüne vurgu yapması ve Tanzimat Fermanında öngörülen “kanûn önünde eşitlik” prensibini hayata geçirmesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim bu faslın ikinci maddesindeki “El-hâsıl işbu katl-i nefis maddesinde büyük ve küçük müsâvi tutula.” büyük küçük yani en yüksek rütbeden en sıradan tebaaya kadar herkesin eşit tutulacağı vurgulanarak, eşitlik olgusu pekiştirilmiştir.

Faslın üçüncü ve dördüncü maddelerinde birinci maddede öngörülen durumlarla karşılaşıldığında davalarının nerede ve kimler tarafından görüleceği açıklanmıştır. Buna

⁶⁰ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 127.

⁶¹ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 128.

⁶² Candan 2015, s. 75.

⁶³ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 128.

⁶⁴ Belgesay 1999, s. 212.

⁶⁵ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 129.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

göre şayet olay İstanbul'da gerçekleşmişse Şeyhülislam huzurunda, taşrada gerçekleşmişse, “memleket meclis-i meşveretinde” ifadesinden anlaşılacağı üzere Muhassıllık Meclislerinde görüleceği her iki durumda da dava konusu ne olursa olsun, gerekli tahkikatın en ince detayına kadar yapıldıktan sonra alınan karar neticesinde infazın ancak padişah onayı ile gerçekleşebileceği belirtilmiştir. Taşra mahkemesinde görülen davanın hükmünü içeren ilamı merkeze gönderildikten sonra Şeyhülislam tarafından onaylandıktan sonra padişaha arz olunacaktır. Bu iki maddede de Türk Hukuk Tarihi için dönüm noktası teşkil edecek hususlar mevcuttur. Öncelikle “*katl-i nefis*” yani kısas gerektiren bir yargılama taşrada ilk defa kadı mahkemesi dışında bizzat Devlet-i Aliye tarafından yeni nizama göre tesis edilmiş olan yeni bir mahkemece görülecektir. Bu maddeyle “karma mahkemeler” sürecinin ilk adımı atılmış olmalıdır. Her ne kadar bünyesinde yabancı azaları barındıran ilk karma mahkemeler 1860 tarihli Kanûnnâme-i Ticaret Zeylinin yayınlanmasından sonra kurulan Ticaret Mahkemelerinde tam anlamıyla uygulanmış olsa da Muhassıllık Meclislerinde de ilk defa Osmanlı Tebaası Müslim ya da Gayri Müslim unsurlar karar verme mekanizmasında bir arada bulunabileceklerdir. Bu bakımdan Osmanlı tebaası “Anâsır-ı Muhtelite”nin yani farklı unsurların bir arada olduğu Muhassıllık Meclisleri için Karma (Muhtelit) mahkemelerin ilk örneğidir⁶⁶ ifadesini kullanmak yanlış olmasa gerektir.⁶⁷

Ceza Kanûnunun ikinci faslı da dört maddeden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kanunlarına ve düzenine aykırı hareket ederek, bu yolda fesat ve karışıklık çıkaranların, işledikleri suçun derecesine göre şayet sadece sözle söylenmiş nifak boyutunda ise bir seneden beş seneye kadar kürek cezasına çarptırılacakları faslın birinci maddesinde belirtilmiştir. İkinci maddede ise, kargaşanın boyutu eyleme yönelir ve isyana dönüşür ise ve de buna sebep olanlar bu noktada asileri silahlandırarak kendilerine barut tedarikinde bulunurlarsa, kendilerine idam cezası verileceği ancak bu durumda cezanın infazı için onay vermesi gereken padişah şayet uygun görürse bu takdirde de kürek cezasının uygulanabileceği ifade edilmektedir. Faslın üçün ve dördüncü maddelerinde de

⁶⁶ 1861'de Mısır'da kurulan ve bir Osmanlı tebaası başkan, iki Müslüman ve iki Avrupalı tüccardan oluşan ticaret mahkemesi karma hâkimli mahkemelerdir. Bu mahkemeler 1860 Ticaret Kanûnuna göre hüküm verecektir. Nitekim özellikle ticaret alanında faaliyet gösteren bu mahkemeler zamanla tepkilere neden olmuş, yalnızca yabancıların menfaatlerini düşünen kurumlar haline dönüştüğünden nihayetinde 1949'da kaldırılmıştır. Bkz. Kürekli 2015, s. 251. Öte yandan öncelikle ticari davalar için yalnızca ticaret mahkemelerinde öngörülen yabancı devletlerin tacirlerinin yer aldığı karma mahkemelerin ceza ve hukuk mahkemelerine kadar uzanması yönündeki girişimlerin ve hatta bazı konsolosluklarda buna yönelik bir takım keyfi uygulamaların varlığı da bilinmekteydi. Hatta dönemim Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Reisi Ahmed Cevdet Paşa bu hususla ilgili olarak “*Himâye-i ecnebiye belası bize yeterken bela üstüne bela olan bir de mahkeme-i muhtelite yapıldı. Ya o zamanın hükmüne muvafık bir yolda ticaret mahkemesi yapmak kabil değil mi idi.*” Beyanatta bulunarak bu husustaki şikâyetini dile getirmiştir. Bkz. Bingöl 2004, s. 146.;

⁶⁷ Her ne kadar bu meclisler gayrimüslim Osmanlı tebaasından da aza kabul etmiş olsa ve bu bakımdan bir ilk olarak ifade ediyorsak da yargılama ve infaz süreçleri yine Şer'i Hukuk'a uygun olarak icra olunmuştur. Yargılama ve icra noktasında farklılığı da ihtiva eden ilk örnekler Ticaret mahkemeleridir. Bkz. Demirci 2019, s. 83.

yine söz konusu fesat ve isyan girişimlerinin görüldükleri mahallere göre birinci fasılda olduğu gibi ne şekilde yargılanıp cezalandırılacaklarından bahs olunmaktadır.⁶⁸

Kanûnnâmenin üçüncü faslı, beş maddeden oluşmakta olup, birinci maddede; İnsanın onur ve haysiyeti ile namusunun her şeyin üstünde olduğu belirtilerek buna yönelik saldırıların tecavüz suçu ile eş değer olduğu vurgulandıktan başka, bu bağlamda insanı küçük düşürecek hareketlerden ve bahsolunan izzet ve namusu zedeleyecek hareketlerden kabul edilen küfür ve dayak suç olarak adlandırılmıştır. Bu noktada gerek askeri gerek de kolluk kuvvetleri olan zaptiye ve raptiye memurlarının sokak ortasında karşılaştıkları asayiş sorunlarında dahi sorun çıkaranları sadece tutuklamakla yetinmeleri gerektiği ve bunu yaparken de kesinlikle küfür ve darba başvurmamaları gerektiği açık bir şekilde beyan olunmuştur. Şayet bu suç İstanbul'daki rütbeli güvenlik güçleri, memur ya da ulema tarafından işlenirse Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yargılanmaları, işledikleri suç ağır ise yirmi beş güne kadar hapis cezası almaları, hafif derecede ise Meclis tarafından uyarılarak özür dilemelerinin sağlanması şeklinde karar alınmıştır.⁶⁹

Faslin ikinci maddesinde ise suçu işleyen taraflardan biri asker diğeri ulemadan ise cezalandırmanın Askeri Ceza Kanûnu'na göre yapılacağı üçüncü maddede de tarafların ikisi de kara ya da deniz fark etmeksizin asker ise yine aynı kanûna göre kendi buldukları mahalde yani ordugâhlarında görüleceği belirtilmektedir. Dördüncü maddede ise suç taşrada işlenirse Muhassıllık Meclislerinde görülmesi yönündedir.⁷⁰ Beşinci madde suçun şiddetinin artması yani sövme ve darp dışında yaralama maksatlı alet kullanılması durumunda cezanın nasıl olacağıyla ilgilidir. Buna göre bu kabahatin sahibi on beş günden üç aya kadar hapsedilecektir. Ayrıca şayet suçu isnat edenin yani davacının iftirada bulunduğu tespit edilirse bu kez de kendisi beş günden kırk beş güne kadar cezalandırılacaktır.⁷¹

Mülkiyetin kutsallığı vurgusu yapılan dördüncü fasılda kimsenin malına ve emlakına el uzatılmayacağı, kanûnsuz olarak zorla elinden alınmayacağı birinci maddede belirtilmekte, ikinci maddede bu gibi durumlarda malın sahibine hemen iade edilmesi şayet mümkün değilse bedelinin ödenmesi istenmektedir. Öte yandan suçu işleyenler memur ise görevden uzaklaştırılacak ayrıca bir sene süreyle başka bir mahalle sürgün edilecektir.⁷²

Kanûnnâmenin en hacimli faslı olan beşinci fasıl ise o yıllarda devlet bürokrasisini en çok meşgul eden ve en fazla yakınıldığından üzerinde en çok durulan hususlardan olan rüşvet mevzuuyla ilgilidir. Yedi maddeden oluşan bu faslin birinci maddesinde “ *Çünkü kâfe-i ulema ve vükela ve vüzerâ ve ümera-yı askeriye ve ricâl-ü sâir memurin-i devlet-i 'aliye ve efrâd-ı asâkir ve'l-hâsıl hangi sınıf ve milletten olur ise olsun mecmû'-ı müstahdemeyn mikdâr-ı kifâye ma'âş-u mahiyeler ile muvazzaf olduklarından artık irtişaya ve irtişadan ma'dûd hedâya ahzına hiç mahal kalmamış olmağla fimâ-ba'd bu fiil-i mekruha cesaret olunamaya.*” ifadesiyle, İlmiye mensupları, vekiller(Bakanlar),

⁶⁸ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 131-132.

⁶⁹ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 132-133.

⁷⁰ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 133-134.

⁷¹ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 134-135.

⁷² Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 135-136.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanununun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

vezirler(Valiler), askerler ve diğer devlet memurları yeteri miktarda ücret aldıklarından ki bu ifade son derece vecizdir; “artık” rüşvet ve rüşvetle eşdeğer görülen hediye alma suçuna cesaret etmesinler denilmektedir.⁷³ Faslın ikinci ve üçüncü maddelerinde rüşvet alma cesaretinde bulunan devlet memurlarının aldıkları rüşvet miktarına Beytülmal(Devlet Hazinesi) tarafından el konulduktan sonra, rütbeleri de ellerinden alınmak suretiyle görevlerine son verilerek devamında da üç yıl süreyle kürek cezasına mahkûm edileceklerdir denilmektedir. Dördüncü madde ise rüşveti veren gibi rüşvet alanı da aynı şekilde suçlu olarak görmekte ve aynı muamelelerin kendisi için de uygulanmasını istemektedir.⁷⁴

Beşinci maddede rüşvet veren kendi rızasıyla değil de zorla vermişse, verdiği miktar kendisine iade olunsun denilmekte, şayet bu cebri durumu vaktinde bildirmediginde bir yıl süreyle memuriyet mahallinden başka bir yere sürülmesi gerektiği belirtilmektedir. Son olarak altıncı ve yedinci maddeler geleneksel olarak alınan-verilen hediyelerin kabulünün padişah onayına bağlı olması gerektiği ve düğünlerde ya da başka bir sebeple dostane olarak verilecek hediyelerin miktarının ayrıca bir kanunla düzenlenmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁷⁵

Üç maddeden oluşan altıncı faslın ilk iki maddesinde devletin maliye, vergi toplama, üretim ve harcama gibi işlerini yürüten memurlar ile taşrada bulunan muhassıl, gümrük memuru ve imar memurlarının devlet tarafından kendilerine ziyadesiyle verilen maaşlarla yetinmeleri, zimmetine geçirme ve her türlü hırsızlıktan kesin olarak uzak durmaları, maaşlarından başka gayri resmi yollardan kendilerine verilecek olan hiçbir ücreti kabul etmemeleri gerektiği tembih edilmiş, üçüncü ve son maddede de ise bu suçta teşebbüs eden memurların, rütbe ve mevkileri ne olursa olsun, mahkemelerinin açıkça görülerek, suçları sabit olduğu takdirde, çaldıkları miktar aynı olarak ya da ellerinde yoksa mallarından ve mülklerinden tahsil edilmesi gerektiği ve nihayetinde bu durumdaki memurun bütün rütbe görevleri de ellerinden alınmak suretiyle üç yıl kürek cezasına çarptırılmaları gerektiği belirtilmektedir.⁷⁶

Yedinci faslın birinci maddesinde altıncı fasılda bahsi geçen mali işlerdeki toplama, üretim ve harcama memurlarının düzenli olarak aydan aya hesap verecekleri ifade olunduktan başka, sende bir defa da müfettişler tarafından bütün hesaplarının tek tek araştırılıp inceleneceği bundan sonra da ellerindeki defterleri Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye sunacakları belirtilmektedir. Burada da yapılan incelemelerde şayet harcama makbuzlarında noksanlık görülür ise hırsızlık suçuyla muamele görerek, bu suçun karşılığı olan cezaya (üç yıl kürek) çarptırılacakları, ilk incelemeyi yapan memurlarda da suiistimal ve göz yumma tespit edilirse onlar için de aynı cezanın uygulanacağı bildirilmektedir. Son olarak da bundan sonra memurların bu gibi kötü eylemlerden uzak durmaları gerektiği tembih⁷⁷ olunmaktadır.

⁷³ Osmanlı Devleti'nde rüşvet ve rüşvetle mücadele için bkz. Mumcu 1969, s. 267-290; Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 136.

⁷⁴ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 136-137.

⁷⁵ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 137-138.

⁷⁶ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 138-139.

⁷⁷ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 139.

Aynı faslın ikinci maddesinde de gereksiz harcama yaparak devleti zarara uğratan memurlardan söz konusu zararın tazmin edileceği, üçüncü maddede bu göreve getirilecek harcama memurların sebep olacakları her türlü zararı tazmin etmeyi göze alacak, kendilerini bilen, güvenilir insanlardan seçilmesi gerektiği ve bu husustaki tayin ve atamalarda adam kayırma ve iltimasa, hatırla işe koyma gibi fiillere kesinlikle izin verilmeyeceği belirtilmektedir. Son maddeden ise bahsi geçen mesuliyetlerin sadece harcama memurlarına mahsus olmadığı, bütün kanûn ve nizamların en güçlü koruyucu olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yetkilendirdiği bütün ulema, vükela ve memurların da aynı sorumlulukları taşıması gerektiği, şayet vazifelerinde aksama olur ve acziyetleri tespit edilirse derhal istifa etmeleri gerektiği anlaşılmaktadır.⁷⁸

Kanûnnâmenin sekizinci faslı yeni dönemde kurumların yapısı ve işleyişi ile ilgilidir. Bu bağlamda faslın birinci maddesinde hükümetin taşradaki temsilcileri üç gruba ayrılmış, birinci grup kanûnnâmelere ve şer'i hukuka göre vazife yapan hâkimler, ikinci grup asayiş ve güvenliği sağlayan askeri erkân ve kolluk kuvvetleri, üçüncü grup ise vergi toplama işlerini yürütecek olan muhassıllardır denilmekte, bu üç mühim yapının birbirleriyle uyumlu çalışmaları gerektiğinde yardımlaşmaları belirtilerek, ikinci madde ise aralarında doğacak anlaşmazlık ve sorunlarda, sorunun kaynağı olan müessesese, gerekli ve detaylı incelemelerden sonra tespit edilip ikazı ve tedibinin sağlanacağı belirtilmektedir.⁷⁹

Kanûn önünde eşitliğin bir kez daha vurgulandığı dokuzuncu faslın birinci maddesinde yeni kanûn gereğince her ne kadar herkes imtiyaz ve hukuki ayrıcalıkları gözetilmeksizin aynı seviyede eşit kabul edilmeye başlanmış ise de devlet otoritesine ve kanûnlara itaat etmesi gerektiği belirtilerek, aksine hareket edenlerin mesul tutulacakları bu bağlamda büyük küçük herkesin mali gücü ve emlak durumuna göre belirlenen zamanda vergisini vermesi gerektiği, kaçınanların ise hapis cezasına çarptırılacakları ifade olunmaktadır. Aynı faslın ikinci maddesinde de Kolluk kuvvetleri tarafından bir iş için çağrılan ve gelmediği tespit edilen birinin on günden kırk güne kadar hapis cezasına çarptırılmasına, kendisini almak için giden zaptiye memurlarına muhalefet edilirse de zor kullanmaktan geri durulmamasına yönelik karar verildiği üçüncü madde de ise bu gibi durumlarda kolluk kuvvetlerine silah çekenlere çektiği silah patlamamışsa iki sene, patlamış fakat kurşun isabet etmemişse üç sene, kurşun isabet etmiş ise yaralanan şahıs iyileştiği takdirde beş sene kürek cezasına çarptırılmasına hüküm edilmesi şayet kurşun isabet eden şahıs ölür ise de kısas cezası verilmesi ve her türlü durumda dahi davasının İstanbul'da görülmesi gerektiği söz konusu edilmektedir.⁸⁰

Onuncu fasıl da dokuzuncu fasılla benzerlik göstermekle birlikte ilk maddesinde silah çekme vakası sıradan iki insan arasında cereyan ettiğinde yaralama olmadan silah boşalmış ise iki sene, yaralama var ise yaralının masraflarının yanı sıra iyileştiği takdirde üç sene kürek cezasına çarptırılmasına, ikinci maddede ise yaralanan kişinin vefatı durumunda kısas hükmünün verilmesine karar verileceği bildirilmektedir.⁸¹

⁷⁸ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 140-141.

⁷⁹ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 141-142.

⁸⁰ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 142-143.

⁸¹ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 143-144.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

Üç maddeden oluşan on birinci fasıl yol kesme ve soygun girişiminde bulunan eşkıya taifesinin cezalandırılmasına yöneliktir. Buna göre birinci maddede yol kesenler adam öldürmeden sadece hırsızlık yapmışsa yedi sene, adam öldürdüklerinden şüphe duyuluyor fakat ispat edilemiyorsa on sene kürek cezasıyla tecziyelerine, öldürme suçü kesinleşmişse de kısasla cezalandırılmalarına hükm edilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁸²

On ikinci fasılda ise evvela herkesin yerine getirdiği görev icabı amirlerine itaat etmeleri gerektiği, kendi işlerinden başka işlerle ilgilenmemeleri gerektiği hilafına davrananların ise suçlarının derecesine göre uyarılarak terbiye edilmeleri gerektiği ifade edilirken ikinci maddede ise mahkemesi yapılmadan ve suçü kesinleşmeden hiç kimseye, hapis, tedip ve sürgün cezalarının verilmesinin uygun görülmediği belirtilerek, bir suçla itham olunan herkes, ispat oluncaya kadar suçsuz sayılır denilerek, masumiyet karinesine vurgu yapılmaktadır.⁸³

Tek maddelik on üçüncü fasılda kanûnnâmeğe muhalefet edenlerin ve içeriğindeki maddelere aykırı, cezaya sebebiyet verecek davranışlarda bulunanlara bir an bile fırsat verilmemesi noktasında hükümetten muhassıllara, Şeyhülislam'dan hâkimlere, Seraskeri'den kolluk kuvvetlerine gereken talimatların verildiği belirtilmektedir.⁸⁴

Kanûnnâmede yer alan Hatime yani sonuç bölümünde de kanûnların uygulanması ve bunun denetiminin yalnızca çeşitli rütbelere sahip devlet memurlarına değil ayrıca müslim ve gayrimüslim her sınıftan bütün insanlara yüklendiği belirtilmekte ve yine tüm tebaadan, kanûnnâmenin icrasında kesinti görürlerse derhal merkeze bildirmeleri konusunda hassasiyet göstermeleri de istenilmektedir.⁸⁵ Ayrıca yine bu bölümde yer alan, “...*hukûk-ı müştereke iktizâsınca bi'l-cümle efrâd-ı nâsın dahi nezaret-i umûmiyesi tahtında bulunup...*” ifadesindeki *hukûk-ı müştereke ve bi'l-cümle efrâd-ı nâs* tamlamaları son derece dikkate şayandır. Zira bu tamlamalardan ilkinde ortak hukuk yani ortak amaç ve ideal birliği vurgusu yapılırken ikincisinde ise, bu ortak hukuk etrafında birleşecek olan bütün fertler şeklindeki tanımlama, etnik köken, inanç ya da mezhep olguları yerine nas yani insan ve hakları olan bireyleri ön plana çıkarmaktadır. Bütün bunlar Fransız İhtilalinin getirdiği liberalizm temelli bireycilik akımının etkilerinin gerek Tanzimat fermanında gerek de bu ceza kanûnunda ne denli etkin olduğunu göstermek bakımından kâfi olsa gerektir.⁸⁶

Tüm bunların sonunda ise kanûnnâmeğe hazırlayan ve imzalayan heyetin isim listesi mevcuttur. Bunlar içinde kanûnu hazırlayan komisyona başkanlık ettiği anlaşılan Sadr'âzam Hüsrev Paşa ve yanı sıra Şeyhü'l-islâm Mekkizâde, Serasker Asâkir-i Muntazama Halil Rıfat Paşa ile Reis-i Meclis (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye) Rauf Paşa'nın isimleri ön plana çıkmaktadır.⁸⁷ Son satırda da “*Gurre-i Rebiü'l-evvel sene 1256*

⁸² Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 144-145.

⁸³ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 145; İspat yükü İslam Hukukunda önemli bir yere sahip olup, zandan kaçınma, kesin bilgi sahibi olmadan, araştırma yapmadan karar vermeme, iftiradan kaçınma gibi hususlar birçok ayette de vurgulanmaktadır. Bkz. Çayan 2020, 58-60.

⁸⁴ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 145.

⁸⁵ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 146.

⁸⁶ Veldet 1999, s. 177.

⁸⁷ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 147.

(3 Mayıs 1840)'' şeklinde kanûnnâmenin tarihi yer almaktadır.⁸⁸

Zât-ı Hazret-i Sadr'âzami Hüsrev Paşa
Zât-ı Hazret-i Şeyhü'l-islâmi Mekkizâde
Serasker Asâkir-i Muntazama Devletlü Halil Rıfat Paşa Hazretleri
Reis-i Meclis Devletlü Rauf Paşa Hazretleri
Ticaret Nazırı Devletlü Fethi Paşa Hazretleri
Kapudân-ı Derya Devletlü Said Paşa Hazretleri
Umûr-ı Hariciye Nazırı Devletlü Mustafa Reşid Paşa Hazretleri
Müşîr-i Asâkir-i Hassa-ı Şâhâne Devletlü Rıza Paşa Hazretleri
Meclis-i Ahkâm-ı 'Adliyye memur Atufetlü Hasib Paşa Hazretleri
Sudûr-ı 'Âzâmdan Meclis-i Mezkûr 'Âzâsından Semâhâtlü Abdülkadir Bey Efendi Hazretleri
Yine Sudûrdan Meclis-i Mezkûr 'Âzâsından Emin Bey Zâde Semâhâtlü Abdülkadir Efendi Hazretleri
Yine Sudûrdan Meclis-i Mezkûr 'Âzâsından Semâhâtlü Arif Hikmet Bey Efendi Hazretleri
Yine Sudûrdan 'Âzâdan Semâhâtlü Mehmed Esad Efendi Hazretleri
Yine Sudûrdan Meclis-i Umûr-ı Nâfi'ia Müfettişi Semâhâtlü Mehmed Rafi Efendi Hazretleri
Sadâret-'uzmâ Müsteşârı Saadetlü Seyid Muhib Bey Efendi Hazretleri
Maliye Nazırı Saadetlü Saib Efendi Hazretleri
Defterdâr-ı Sâbık Musa Safveti Efendi Hazretleri
Darphane-i Amire Nazırı Saadetlü Ziver Efendi Hazretleri
Kethûda-yı Mehd-i 'Ulyâ-yı Saltanat Saadetlü Tahir Bey Efendi Hazretleri
Dava Nazırı Saadetlü Necip Efendi Hazretleri
Ferikân-ı Kiramdan Sinop Muhafızı Saadetlü Hüseyin Paşa Hazretleri
Mühimmat-ı Harbiye Nazırı Saadetlü Arif Bey Efendi Hazretleri
Evkâf-ı Humâyûn Nazırı Saadetlü Şevki Efendi Hazretleri
Asâkir-i Muntazama Müsteşârı Saadetlü Edhem Bey Efendi Hazretleri
Nezaret-i Umûr-ı Hariciye Müsteşârı Saadetlü Rıfat Bey Efendi Hazretleri
Bahriye Müsteşârı Saadetlü Mazlum Bey Efendi Hazretleri
Ticaret Müsteşârı Enveri Efendi Hazretleri
'Âzâdan Saadetlü Edhem Efendi Hazretleri
'Âzâdan Saadetlü Nâfi'a Efendi Hazretleri
'Âzâdan Saadetlü Faik Efendi Hazretleri
'Âzâdan İzzetlü Raif Efendi
'Âzâdan İzzetlü Atıf Bey Efendi

⁸⁸ Ahmed Lütfü 1304[1887], s. 150.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

‘Âzâdan İzzetlü Akif Efendi
Teşrifâtı İzzetlü Said Bey Efendi
Beylikçi Vekili İzzetlü Muhtar Efendi
Amedi-i Divân-ı Humâyûn İzzetlü Numan Mahir Bey Efendi
Mektûbi İzzetlü Zühdü Bey Efendi
Dâhiliye Kâtibi İzzetlü Şahâb Efendi
Hariciye Kâtibi İzzetlü Şevket Bey Efendi
Divân-ı Humâyûn Tercümanı İzzetlü Ali Efendi
Dava Nezareti Muavin-i Evveli İzzetlü İsmail Efendi
Kâtib-i Meclis İzzetlü Nasır Efendi
Kâtib-i Sâni-i Meclis İzzetlü Muhsin Efendi
Amedi Hulefâsından Tevfik Bey Efendi
Yine Hulefâ-yı Mûmâ-ileyhimden Sami Efendi

Tablo 1. İş bu Ceza Kanûnnâme-i Humâyûnunu temhîr eden vükelâ-yı fehâm ve ‘ulemâ-yı ‘azâm hazerâtıyla ‘âzâ-yı Meclis-i Ahkâm-ı ‘Adliye ve sair bazı zevat-ı kiramın esamesidir.

5. Muhassıllık Meclislerinin Yargı Fonksiyonu: 1840 Ceza Kanûnunun Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisinde Tatbiki

Ne zaman uygulamaya konduğu tam olarak bilinmeyen ve II. Mahmut tarafından devre dışı bırakıldıktan sonra da kısmi olarak varlığını devam ettiren ve özellikle 18. yüzyıl boyunca yaygınlaşarak bütün iktisadi faaliyetlerin kapsamına giren birimlerden gümrük, damga, öşür, bac, ihtisab gibi çeşitleriyle birlikte alınan vergilerin bir nevi ihale yahut açık arttırma usulü ile peşin olarak satın alınması şeklinde gelişme gösteren İltizam Sistemi⁸⁹ Tanzimat Fermanının ilanı sonrasında yerini emanet usulü ile vergi toplama yöntemlerinin uygulamalarından olan “Muhassıllık Meclislerine bırakmıştır. Fermana yer alan ve sonrasında yine bu fermana göre ilan olunan Ceza Kanûnnâmesinde de vurgulan “ *Ahâli-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-yi münâsib ta’yîn olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması...*” noktasında vergi tahsilatının en mühim unsurlarından insan(nüfus) ve emvâl-ü emlâk(mal-mülk) tespiti için Muhassıllık meclislerinin kurulması kararlaştırılmıştır.⁹⁰

Esasen vergi tahsili maksadıyla kurulan Muhassıllık Meclislerini adli yönden mühim hale getiren husus, şer’i mahkemeler dışında ilk defa bir kurumun yargılama yetkisine haiz olmasıdır.⁹¹ Dönemin Şeyhülislamlarından Arif Hikmet Efendi’nin Anadolu ve Rumeli’de yaptığı teftişlere istinaden Meclis-i Vâlâ ile yaptığı görüşmeler ve bu kurumu yönelttiği sorulara verilen cevaplardan anlaşıldığı üzere Muhassıllık Meclisleri aynı zamanda mahkeme görevi de görmektedir. Bu durumu izah eden Meclis-i Vâlâ kararında bu husus şöyle ifade olunmaktadır: “...*umuru cesime ve mühimme-i saltanat-ı seniye ve sair mevâd-ı mütenebbahada ittifâk-ı ârâ keyfiyet-i hasenesi elzem*

⁸⁹ Genç 2000, cilt 22, s. 157.

⁹⁰ Kaynar 2010, s. 235.

⁹¹ Efe 2002, s. 77.

olmağla ol makûle mevâdın mahkeme ve müzâkere ve fasl-ı rüyeti ancak meclislere mahsûs olması muharrer ve mestur olduğundan...” Bu ifadede mahkemenin bir heyetten oluşması ve bu heyetin kararlarını oy çokluğuyla alması dikkati çeken en mühim hususlardandır ki zira bu madde de Tanzimat’ın getirdiği yeniliklerin fiili yansımalarından olup, o güne değin tek dereceli ve tek hâkimli icra olunan şer’i mahkemelerden farklı olarak heyet ve heyetin oy çokluğu ile karar verdiği bir mahkeme modelinin muamelatı söz konusu edilmektedir.⁹²

Öte yandan bahsolunan heyette bulunan azalar içinde gayrimüslim tebaayı temsilen metropolit ve kocabaşların da yer alıyor olması yenilikler silsilesinin bir diğer basamağıdır. Buna göre Meclis-i Vâlâ tarafından Muhassıl-ı emvâllere gönderilen talimatnâmenin⁹³ ikinci bendinde taşra meclislerinde, “...reâyâ olan mahal bulunur ise reâyâdan bir kocabaşı beraber olduğu halde mesâlih-i vakta anlar marifetiyle görülüb...” şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere gayri müslim tebaanın temsilcilerinin de bulunacağı ve karar verme mekanizmasında yer alacağı açıkça belirtilmektedir. Din ve inanç farkı gözetmeksizin tebaanın eşitliğine yönelik atılan adımlar noktasında önemli bir merhale sayılabilecek bu uygulamanın örneklerini Ankara Vilayeti Kastamonu Sancağı Küre-i Nuhas Kazası Muhassıllık Meclislerinde de görmek mümkündür. Bu mecliste de “*Küre-i Nühas Muhassıllığının hâvi olduğu kazalardan Devrekâni ve Azdavay ve İnebolu ve Ginolu kazaları büyük meclisten idare olunarak kūsurlarına dört meclis tesisıyla idare olunması...*” şeklinde başlayan karar metninin devamında da “...Rum milleti reâyâsı tarafından dahi bir kocabaşı intihâb ettirilmesine karar verildiğinden memurât-ı mumaileyhimin memuriyetleri icra kılınmış ve memleketliden Hacı Ali Ağa aza olarak bâfer’a-i şer’iye ahali-i kurânın ashâb-ı emlâkine intihâb ettirilmiş ve reâyâ kocabaşlarından dahi Yâni Zimmî reâyânın intihâbıyla memur Meclisine aza olarak seçildiği ve bunun üzerine atamasının yapıldığı belirtilmektedir.⁹⁴

Muhassıllık Meclisleri kurulmadan önce, Tanzimat Fermanı henüz ilan edilmemişken II. Mahmut tarafından muhtarlık teşkilatı kurulmuş, yerel yönetimlerin ilk örneklerinden olan bu teşkilat bünyesindeki azalar daha sonra Muhassıllık Meclislerinde de yer almışlardır. Bu noktada da yani muhtarlık teşkilatının taşrada uygulanması sürecinde Kastamonu Sancağının örnek teşkil ettiği görülmektedir. Bu hususta Takvim-i Vekâyî gazetesinde yer alan şu haber dikkat çekicidir. H. 7 Şevval 1249/M. 20 Aralık 1833 tarihli habere göre Kastamonu Sancağına bağlı Taşköprü kazası ayanlarından Hacı Ömer’in vergi tahsili esnasında halka zulmettiği bunun üzerine halkın şikâyetlerinin merkeze kadar ulaştığı, Hacı Ömer’in görevinden azl edildiği halde bu duruma itaat

⁹² Bingöl 2004, s. 57; Efe 2002, s. 99.

⁹³ Elbette talimatnâmeğe aykırı fiil ve davranışlar da sıklıkla görülmektedir. Zira insanların uzun yıllar boyunca süre gelmiş alışkanlıklarını bir anda değiştirmeleri kolay değildir. Nitekim Rum Patriği tarafından Meclis-i Vâlâ’ya sunulan takdirde metropolit ve kocabaşların sözlerinin meclislerde dinlenilmediği, şahitliklerinin kabul edilmek istenilmediği yönünde şikâyetleri olmuş, bunun üzerine bütün meclislere her türlü işte reayanın ayrı tutulmaması ve şahitliklerine itibar edilmesi yönünde emirnâmeler gönderilmiştir. Bkz. Efe 2002, s. 76.

⁹⁴ BOA, MŞH. ŞSC. d. [1256/1840] Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 65, s. 47.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

etmeyerek taşkınlık ve eziyetlerine devam ettiği bildirilmektedir. Bunun üzerine Dergâh-ı Âli Kapucubaşlarından Kastamonu Mütesellimi Dede Mustafa bu işin çözümü için görevlendirilmiş,⁹⁵ Dede Mustafa görevlendirdiği memurları vasıtasıyla Hacı Ömer ve üç adamını yakalayarak idam etmiştir.⁹⁶ Bu olayın ardından Dede Mustafa yeni bir ayan seçmek yerine o sırada İstanbul ve mahallerinde uygulanmaya başlanılan muhtarlık teşkilatını Kastamonu’da da tahsis etmiş, her mahalleden halkın güven ve takdirini kazanmış iki kişi Muhtar-ı evvel ve Muhtar-ı Sâni şeklinde birinci ve ikinci muhtar olarak seçilmiş, mahalle imamı ve halk bu muhtarlara kefil olmuşlardır.⁹⁷ Seçtiği muhtarların isimlerini deftere kaydederek İstanbul’a gönderen⁹⁸ Dede Mustafa’nın bu faaliyetleri ve Kastamonu’da muhtarlık teşkilatının kurulduğu haberi II. Mahmut’un kulağına gidince kendisi bu durumdan son derece memnun olmuş ve uygulamanın Anadolu ve Rumeli’de yaygınlaşması⁹⁹ için bütün vali, mutasarrıf ve mütesellimlere emirler göndermiştir.¹⁰⁰

Yukarıdaki malumat ve uygulamalardan da anlaşıldığı üzere Tanzimat-ı Hayriye reformlarının idraki ve uygulanması noktasında Kastamonu Sancağı örnek mahiyettedir. Nitekim gerek öncesindeki yenilikleri hayata geçirerek hazır görüntü sergilemesi gerek de fermanın akabinde neşrolunan ceza kanûnu ve ilgili kanûnun uygulandığı Muhassıllık meclislerinin 1840 yılında kurulmuş olması bu durumu açıklar niteliktedir. Daha önce de belirtildiği üzere Muhassıllık Meclisleri esasen vergi tahsilinin düzenlenmesi noktasında yapılan yeniliklerdendi. Ancak 1840 yılında yayımlanan Ceza Kanûnnâmesi uyarınca bu meclislerin ceza davalarına da bakmaları istenmekteydi. Nitekim Kastamonu Muhassıllık Meclisi bu bakımdan ilk örnekler arasında olması sebebiyle önem arz etmektedir. Mecliste ceza kanûnunda yer alan esaslar uyarınca yargılamaların yapıldığı ve kararlar verildiği görülmektedir.¹⁰¹

Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisi bu süreçte kendisinin de mülhakatı olduğu Kastamonu Sancağına bağlı birçok kazadan¹⁰² gelen davayı görmüştür. Bu davaların tamamı asayiş sorunlarıyla ilgilidir. Meclis muhâkemâtında kısas gerektiren herhangi bir vakaya rastlanmamaktadır. Asayiş içerikli davalarda en sık rastlanan sirket yani hırsızlık olaylarıdır. Bundan başka Tanzimat-ı Hayriye’ye muhalif davranışlarda bulunmak, halk arasında fesat çıkarmak, kız kaçırma, kolluk kuvvetlerine karşı gelme, silah boşaltma, darp gibi Ceza Kanûnunda karşılığı olan davalara tesadüf edilmiştir.

Tanzimat-ı Hayriye’ye muhalefette bulunmak ve bu bağlamda ayrıca halk arasında fitne ve fesada sebep olmak adına en dikkat çekici örnek, Hoşalay Kazasının

⁹⁵ BOA, C. DH. Nr: 208-10395.

⁹⁶ Takvim-i Vekâyi 1249[1833], Sayı 73, s. 2-3.

⁹⁷ Çadırcı 2007, s. 15.

⁹⁸ Hatta Sivas’ta da aynı şekilde teşkilatın kurulduğu ve deftere kaydedildiği de aynı belgede bildirilmektedir. Bkz. BOA, HAT. Nr: 336-19281.

⁹⁹ Ortaylı 2018, S. 35.

¹⁰⁰ Çadırcı 2007, s. 17.

¹⁰¹ Bozoklu 2021, s. 33-113.

¹⁰² O dönemde Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisinin idari yapısı şu şekildedir. Meclis, Ankara Eyaleti, Kastamonu Sancağına bağlı kendisinin de dâhil olduğu kaza ve onların altında yer alan divanlardan oluşmaktadır. Mecliste görüşülen konularda ve görülen davalarda adı geçen kazalar için bkz. Bozoklu 2021, s. 145.

ileri gelenlerinden oldukları anlaşılan ve uzun süreden beri kaza ahalisine baskı ve zulümde buldukları anlaşılan ve bu nedenle de halk tarafından şikâyetçi olunan Derbederoğlu Bilal ve Hacı İbrahim oğlu Ali Bey'in davalarıdır. Hatta Ali Bey'in daha önce de benzer şikâyetlerden Hoşalay Meclisine çağrıldığı kendisiyle Tanzimat-ı Hayriye hükümlerine uygun davranırsa kendisiyle hoş geçinileceği ve iyi davranılacağı yönünde tembihlerde bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu tedip ve ikazlardan ders çıkarmayan Ali Bey ve Bilal'in kendileri aleyhine muamele olur ise halkı kıskırtacakları yönünde tehditlerinden başka Tanzimat-ı Hayriye'ye yönelik hoş olmayan sözler sarf etmesi üzerine kendilerinin kazadan uzaklaştırılmaları ya da hapsedilerek İstanbul'a gönderilmek suretiyle davalarının orada görülmeleri ve bu süre zarfında da yine hapiste tutulmaları hususları mecliste müzakere olunmuş sonrasında Hoşalay kazası ahalisinin bir kesimi ve hatta meclis azasından Numan Ağa'nın affedilmeleri yönünde kefil olma gayretinde oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Numan Ağa daha sonra ki takirinde özellikle Ali Bey'in salıverilmesi için halktan gelen ricayı dile getirdiğini, şayet haptisten çıkarılırlarsa kaçabileceğini belirterek, ricacı olmasındaki maksadın Ali Bey'i kurtarmak olmadığını böyle anlaşıldıysa özür dilediğini belirterek, bir daha da kimse için ricacı olmayacağını ifade etmiştir. Diğer azalardan Mehmed Bey şahısların öteden beri fesat çıkardıklarını, bu gibi fesat çıkarıcıları kardeşim bile olsa meclise haber vererek gereğinin yapılmasını sağlamak vazifemdir demekle cezalandırmalarının gerekli olduğunu ifade ettiği ve yine son olarak azadan Mahmut Ağa da beyanatında söz konusu kişilerin aslında çocukluktan beri arkadaşı olduklarını ancak o günden bugüne işe yarar bir hareketlerini görmediği belirterek birçok defa fesatlarına tanık olduğunu söylediği görülmektedir.¹⁰³

Zanlılar Ali Bey ve Bilal mecliste yapılan müzakerelerde birçok yönden suçlu bulunmuş fakat özellikle halk içinde fesat ve kargaşaya neden olmak, Tanzimat-ı Hayriye aleyhine söz ve davranışlarda bulunmak ayrıca devlet memurlarına ve zaptiyeye karşı direnmek fiillerinden suçlu bulunmuşlar buna göre Ceza Kanûnnâmesinin ikinci ve dokuzuncu fasıllarına göre cezalandırılmaları ve nihayetinde kendilerine iki yıl süreyle kürek cezası ve cezalarının icrası için İstanbul'a gönderilmeleri ve bu süreyi de hapis de geçirerek sonrasında da Kastamonu Sancağı Zaptiye Vekili Mirliya Halim Paşa Hazretlerine teslim edilmeleri yönünde karar verilmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca meclis ilave olarak adı geçen şahısların bu süre zarfında Küre-i Nuhas'ta da hapsedilmelerinin sakıncalı olacağını, memleketlerine yakın olacaklarından, firar ederek, tekrar fesada girişebilecekleri ve kazanın huzurunu bozabilecekleri endişesiyle, İstanbul'a gidene kadar Kastamonu'da tutulmalarının uygun olacağı şeklinde karar alınmış ve yine bu durum Halim Paşa'ya bildirilmiştir.¹⁰⁵

Benzer bir vakada ise Cide Kazası Ayanlarından Hasan Çelebizade Hasan Bey, halk ile arasında olan hesap ve tahsilat meselesinin Küre-i Nuhas Meclisinde değil kendi mahallinde görülmesini istemiş, meclis de bunun üzerine meclis de Hoşalaylı Abdi Ağa'yı Muhassıl, Eflânili Mehmet Ağa'yı Zâbit Vekili ve Cideli Sarıkadzâde Hasan Ağa'nın da aza olmasına karar verip kendilerini hesap defterleriyle Cide Kazasına

¹⁰³ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 31-32-33-34-35, s. 24-25.

¹⁰⁴ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 35, s. 26.

¹⁰⁵ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 39, s. 30.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

göndermişti. Bunun üzerine Cide Kazası ihtiyarlarından Hocaoğlu Mehmet ve Arslanoğlu Ahmet ve Sâbık Nâib ve Karabacak Yusuf ve Kalaycı ve Kalyoncu adlı şahıslar kararı beğenmeyip isyan etmişler nihayetinde etraflarında tahrik ettikleri halktan çok sayıda insan toplayarak bir kısmını da silahlandırıp meclis binasını basmak ve camlarını kırmak gibi eylemlere girişmişlerdir. Bundan başka Hasan Çelebizade'nin alacaklı olduğu şahıslardan Gideros kazası sakinlerinden Urmanoğlu'da etrafında silahlı adamlar toplamak suretiyle isyana katılmış, sonrasında ise Hocaoğlu Mehmet firar etmiş, Urmanoğlu dışındakiler Hocaoğlu tarafından kandırıldıklarını beyan ederek özür ve aflarını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Urmanoğlu Ahmed ile ona destek olan eski naip ve on sekiz adamının Ceza Kanûnuna göre tecziyeleri istenmiş ve nihayetinde bu şahısların isyan, silahlı mukabele gibi birçok kabahati bir arada işledikleri görüldüğünden yargılanmaları için şahitlerle beraber İstanbul'a gönderilmeleri uygun görülmüş ve bu süre zarfında da terbiye olmaları için Küre-i Nuhas taşlığında¹⁰⁶ bekletilmelerine karar verilmiştir.¹⁰⁷

Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisine gelen şikâyet konusu davalar içinde en çok hırsızlık vakaları dikkati çekmektedir. Sirkat maddesi olarak görülen bu davalar içinde em dikkat çekici olanı, Eflani Meclisinden Küre-i Nuhas'a intikal eden sirkat davasıdır. Buna göre Zarı Kazası'nın Dere Divânı sakinlerinden Kapancıoğlu Ali ve iki oğlu aynı kazanın İlgazi Divânı sakinlerinden İsabeyoğlu Süleyman, Mustafa ve Musabeyoğlu İsmail adlı şahısların anbarlarından sirkat etmiş oldukları zahire için kendilerine sorulduğunda bir kısmını aldıklarını kabul etmişler, bunun üzerine Kapancıoğlu Ali uyarılarak evine gönderilmiş, oğullarının ise muhtemelen çaldıkları malın karşılığını verebilmeleri adına üç yıl süreyle kürek cezası yerine maden taşlığında bir süre çalıştırılmalarına karar verilmiştir.¹⁰⁸ Bu hususta Kanûnnâme ahkâmına göre cezalandırmanın örneği 57 numaralı hükümde görülmektedir. Buna göre İnebolu kazasına bağlı Germi Divanı sakinlerinden Köleoğlu Mehmet, aynı Divandan Tüfekçioğlu Mustafa'nın bir adet katırını çalmış ve satmak üzereyken yakalanmıştır. Suçunu itiraf etmesi üzerine de Kanûnnâmenin altıncı faslına istinaden üç yıl süreyle kürek cezasına çarptırılmıştır.¹⁰⁹

Meclis kayıtlarında yer alan vakalar içinde darp olayları da görülmektedir. Bunlar içinde Kozluk Divanı sakinlerinden Mühüroğlu Mehmed'in Çontakoğlu Mustafa adlı çocuğu darp etmesi vakası dikkate değerdir. Olayda çocuk ve ailesi şikâyetçi olmuş, meclis huzuruna Mehmed'in abisi Hüseyin çıkmış, kendisine kardeşini bulması yönünde nasihatlerde bulunan meclis Hüseyin'i evine göndermiştir. Hüseyin de eve dönünce kardeşi Mehmed'in kaçmasına yardım etmiş bunun üzerine Hüseyin kardeşi yakalanıncaya kadar hapsedilmiş, kardeşi yakalanınca da aslında kanûnun üçüncü faslına göre uyarı cezası alacakken, firar ve firara yardım suçundan muhtemelen şer'i hukuk

¹⁰⁶ Osmanlı Devleti zamanında inşalar tarafından kullanılmayan ve de ekilip biçilmeyen, metruk boş arazilere verilen addır. Arazi-i mevat da denilir. Bkz. Cin 1991, cilt 3, s. 345.

¹⁰⁷ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 44, s. 32-33.

¹⁰⁸ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 24, s. 16.

¹⁰⁹ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 57, s. 43.

kaynaklı sırtlarına altmış değnek vurulmak suretiyle tecziyeleri sağlanmıştır.¹¹⁰

Küre-i Nuhas Meclisine yansıyan en çarpıcı hadise, bünyesinde birçok suç unsurunu barındıran, Azdavay Kazasına bağlı Akçay Divanından Kara İbrahim oğlu Salih ve Mehmed adlı kardeşlerin karıştığı adli vakadır. Gittikçe ilginç bir hal alan olayda Salih ve Mehmed yine aynı Divandan Delibeyoğlu Zeynelabidin'in dul kızını gece evinden alarak kaçırmış, kızın babası Zeynelabidin ve amcası Yakup bunların arkasından gidince Salih önlerine çıkarak silahla ateş açmış devamında da Yakup'u başından ağaçla vurmak suretiyle yaralamıştır. Zeynelabidin ve kardeşi Yakup, Zaptiye Vekili Osman Ağa'ya giderek şikâyetçi olmuşlar, Osman Ağa'da Mehmed ve Salih üzerine kolluk kuvvetlerini göndermiştir. Salih ve Mehmed kolluk kuvvetlerine de mukavemette bulunmuşlar, hatta Salih onbaşıyı kolundan taşla yaralamıştır. Sonrasında Salih ve Mehmet yakalanmış kendilerine yardım eden babaları Hüseyin ise firar etmiştir. Zanlılardan Mehmed pişman olduğunu beyanla yaralama ve silah çekme suçlarını işlemediğini sadece babasının zorlamasıyla yardım ettiğini söylemişse de zaptiyeye mukavemetten kırk, babası ve kardeşine yardımdan yirmi gün toplamda altmış gün kürek cezasına karşılık gelecek şekilde taşlıkta çalıştırılmasına, Salih'in ise, ilaveten onbaşıyı da yaralamış olmasından dolayı iki sene taşlıkta çalıştırılmasına ve her ikisine de ayrıca yetmiş beşer değnek cezası uygulanmasına karar verilmiştir. Bu olayda hem kanûnnâme hem de şer'i hukuk ahkâmı beraber uygulanmıştır.¹¹¹

Meclis kayıtlarında o dönemin en güncel ve meşhur gündemi olan rüşvet suçundan örnekler de mevcuttur. Bunlardan bir tanesini ifade etmek gerekirse, Küre-i Nuhas Maden-i Humâyûnu'nda görevli piyade askerlerden Bursalı Hacı Mehmed, kaza hapishanesi maden taşlığında çalıştırılan mahkûmlardan karşı tarafın rızası hilafına rüşvet alma suçundan mahkeme huzuruna çıkmış, suçunu itiraf edince de Ceza Kanûnnâmesinin beşinci faslına istinaden üç yıl süreyle kürek cezasına konulması kararlaştırılmıştır.¹¹²

Meclis kayıtlarına yansıyan adli vakalar muhtelif olmakla burada bahse konu olacak son örnek bir kadına yönelik laf atma suçunu ihtiva eden namus davasıyla ilgilidir. Bu davada Azdavay Kazasından İbrahim aynı kazadan Kezban adlı kadına sözlü tacizde bulunmuş, suçu sabit görülen İbrahim'in Küre'de, kanûnun üçüncü faslında yer alan yirmi beş gün süreyle hapis cezasına karşılık gelecek şekilde maden taşlığında çalıştırılması şeklinde cezalandırılmıştır.¹¹³

Sonuç

Tanzimat Fermanının ilanı ve aslında öncesinde de II. Mahmut'un özellikle 1826 yılından sonra başlattığı köklü reform hareketleri, Osmanlı toplumunun birçok yönden dönüşümünü sağlayacaktır. Tanzimat öncesi dönemde Şer'i ve Örfi Hukukun egemen olduğu Osmanlı Hukuk sistemi bu süreçte Batı Hukuku'nun özellikle Fransız İhtilali ile edindiği, can, mal, ırz güvenliği, Kanûn önünde eşitlik, yargılanmadan ve Kanûnda

¹¹⁰ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 27, s. 17-18.

¹¹¹ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 61, s. 44-45.

¹¹² BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 52, s. 39.

¹¹³ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 25, s. 17.

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

karşılığı olmadan cezalandırılmama gibi bir takım prensipleri kendi sistemi içine dâhil etme çabasına girişti.

1840 Ceza Kanûnu ve onun uygulanışının somut yansıması olan Muhassıllık Meclisleri bu çabanın ilk örnekleri olması bakımından önem arz etmektedir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed sonrası Örfi Hukukun özellikle Kanûnnâmelerle hükmettiği amme(kamu) hukukunun, bu kez de ilhamını Batı'dan alan kanûnlarla icrası amaçlanmıştır. Elbette bütün geçiş süreçlerinde olduğu gibi bu dönemde de alışkanlıkların getirdiği zorlanmalar, keyfi uygulamalar söz konusudur. Ancak özellikle Ceza Kanûnunda da belirtildiği gibi büyük küçük ayrımı yapmaksızın Kanûn nizamına uygun yargılama ve tecziye gayretleri de gözden kaçmamalıdır.

Son olarak Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisi örneğinde de görüldüğu üzere 1840 Ceza Kanûnunun kendinden önceki kanûnnâmelerden en temel farkı için şunu söylemek mümkündür. Tanzimat'tan önceki kanûnnâmeler merkez ve taşradaki yöneticilere, kadınlara hitaben onların uygulaması maksadıyla hazırlanmıştır. Ancak bu kez ilk defa bir kanûn metni her sınıftan bütün tebaayı sorumluluk sahibi yapmakta, hak ve yükümlükler bağlamında yönetime ortak etmektedir. Buda 1840 Ceza Kanûnu görünür hale getirmektedir.

KAYNAKLAR

1- Arşivler

A- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVN. MHM. d, Nr. 111, Hüküm No: 314.

BOA, A.DVN. MHM. d. Nr. 12, Hüküm No: 80, s. 39.

BOA, A.DVNSAHK. BN. d. Nr. 8, s.54.

BOA, C. DH. Nr: 208-10395.

BOA, C.ADL. Nr. 4-275.

BOA, HAT. Nr. 1242-48294.

BOA, HAT. Nr: 336-19281.

BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741.

BOA, TS. MA. e. 442-37(TSMA No:1399/1).

B- TBMM Arşivi

Birinci Tertip Düstur 1289 [1872-1873], cilt I, s. 4-7.

2- Resmi Yayınlar

5 Numaralı Mühimme Defteri 973/1565-1566 1994, s. X.

3- Süreli Yayınlar

Takvim-i Vekâyi 1249[1833], Sayı 73, s. 2-3.

4- Kitaplar

- Ahmed Lütfü 1304[1887] Ahmed Lütfü, *Mirât-ı Adalet Yahut Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliye*, Nişan Berberyan Matbaası, İstanbul.
- Akbulut 2018 İlhan Akbulut, *Türk hukuk Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Akdağ 1999 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cilt 2, Barış Kitabevi, İstanbul.
- Akgündüz 1988 Ahmed Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, Cilt I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1990 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, Cilt I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1993 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri*, Cilt I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul
- Akgündüz 2009 Ahmed Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatı Araştırmaları*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 2010 Said Nuri Akgündüz, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Akgündüz ve Cin 1989 Ahmed Akgündüz - Halil Cin, *Türk Hukuk Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya.
- Akman 2004 Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanununun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

- yayıncılık, İstanbul.
- Arsal 2020 Said Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atar 1988 Fahreddin Atar, *Fıkıh Usulü*, Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Aydın 2020 Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Ayvaz 2021 Salih Ayvaz, *Eski Türk Yazıtlarında Töre ve Örfi Hukuk*, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir.
- Bingöl 2004 Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Boogert 2008 Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi*, Çeviren: Ali Coşkun Tuncer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Bozoklu 2021 Gamze Bozoklu, *104 Numaralı Kastamonu Şer'iyeye Sicilinin (H. 1256/M. 1840) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu.
- Brown 1914 Philip Marshall Brown, *Foreigners in Turkey; Their Juridical Status*, Princeton University Press, Princeton.
- Cici 2007 Recep Cici, *Osmanlı Hukuku Üzerine Araştırmalar*, Emin Yayınları, Bursa.
- Çadırcı 2007 Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye*, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Demirci 2019 Akmandar Demirci, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Ticaret Mahkemeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Destrilhes 1855 M. Destrilhes, *Confidences Sur La Turquie*, E. Dentu Libraier, Paris.
- Efe 2002 Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir.
- Güripek 2018 Mustafa Can Güripek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Düşüncenin Modernleşmesi ve Hayriye Tüccarları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Hamidullah 2012 Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Heyd 1973 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Edited by V.L. Ménage, Clarendon Press, Oxford.
- İnalçık 2018 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Cilt:1, Kronik Kitap, İstanbul.

- İskender ve Reşad 1330/1914 Macar İskender - Ali Reşad, Kapitülasyonlar: Tarihi Menşei Asılları, Kanaat Matbaası, İstanbul.
- Kaşıkçı 2015 Osman Kaşıkçı, *İslâm-Osmanlı Hukuku*, Ufuk Yayınları, İstanbul.
- Kaynar 2010 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Keleş 2015 Erdoğan Keleş, “Avrupa Tüccarlarının Hukukî ve Ticarî Durumlarına Dair Bazı Tespitler (1835-1868)”, *Bellekten*, Cilt: 79, Sayı: 284, s.199-292.
- Ansay 1958, Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Koç ve Yeşil 2012 Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizam-ı Cedid Kanûnları*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.
- Koçak vd. 2014 Muhsin Koçak - Nihat Dalgın - Osman Şahin, *İslam Hukuku*, Ensar yayınevi, İstanbul.
- Kurdakul 1981 Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları Ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul.
- Kuzu 2022 Fatma Kübra Kuzu, *266 Numaralı İstanbul Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi Sicilinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar.
- Kürekli 2015 Recep Kürekli, *Mısır İskenderiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1882-1914)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri.
- Mumcu 1969 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınlarından No: 252, Ankara.
- Mumcu 1986 Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınevi, Ankara.
- Mustafa Nuri Paşa 1327[1909] Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- Mustafa Nuri Paşa 1992 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, Hazırlayan: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ortaylı 2018 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şahin vd. 2020 Erdinç Şahin - Kemal Gurulkan - Saim Çağrı Kocakaplan - Muharrem - Saffet Çalışkan - A. Latif Armağan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Hayriye Tüccarları*, İstanbul Ticaret Odası Kültür Ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tekin 1998 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Simurg Kitabevi, İstanbul.
- Thomsen 1993 Wilhelm Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, Türk Tarih

*Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun
Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki*

Kurumu Yayınları, Ankara.

Tuğluca 2016 Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

5. Makaleler

- Barkan 1975 Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 49-97.
- Belgesay 1999 Mustafa Reşit Belgesay, “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, *Tanzimat I*, s. 211-220. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Bilmen 1964 Ömer Nasuhi Bilmen, “Ahkâm-ı Şer’iyye ve Ahkâm-ı Fikhiyye”, *Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, Cilt: I, s.2, s. 55-72.
- Bingöl 1999 Sedat Bingöl, “Tanzimat Sonrası Taşrada Ve Merkezde Yargı Reformu” *Osmanlı*, Cilt: 6, s.533-550.
- Bingöl 2005 Sedat Bingöl, “Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-i Mahâkim’deki Üst Mahkeme Kararları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, s. 19-38.
- Bingöl 2023, Sedat Bingöl “XIX. Yüzyılda Cesaretin, Uykusuzluğun ve Cesetlerin Gezindiği Osmanlı Mahalleleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 60, s. 386-399.
- Candan 2015 Rabia Beyza Candan, “1840 Tarihli Ceza Kanûnnâme-i Hümayunu İncelemesi”, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 63-81.
- Cici 2002 Recep Cici, “Klasik dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi: Belli Başlı Hukukçular ve Çalışmaları”, *Türkler*, Cilt: XI, s. 370-384, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Cin 1991 Halil Cin, “Arazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:3, s. 342-346.
- Çadircı 1981 Musa Çadircı, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanûnnâme'si", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 25, s. 139-161.
- Çadircı 1998 Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856), *Belleten*, Cilt: 52, Sayı: 203, s. 601-626.
- Çayan 2020 Gökhan Çayan, “Masumiyet Karinesi Doktrini”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Sayı: 42, s. 49-88.
- Doğan 2019 Mehmet Doğan, “Nizâmülmülk’ün Hayatı ve Şahsiyeti Tonyukuk’tan Nizâmülmülk’e”, *Bilge Vezir Nizamülmülk*, s. 2-11.

- Genç 2000 Mehmet Genç, “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, s. 154-158.
- Türcan 2010 Talip Türcan, “Şeriat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, s. 574-577.
- Ebülula 1324[1908] Mardinizade Ebülula, “Muhtelit Mahkemeler”, *Sırat-ı Müstakim [Sebilü'r-Reşad]* Cilt: I, Sayı: 11, s. 165-170
- İnalçık 2006 Halil İnalçık, “Tanzimat Nedir?” *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler: Halil İnalçık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Korkut 2022 Şenol Korkut, “Nizâmülmülk’ün Siyaset Felsefesi”, *Journal of Islamic Research*, 33(1), s. 300-333.
- Köprülü 1938 Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri”, *Belleten*, Cilt: 2, Sayı: 5-6, s. 39-72.
- Özen 2003 Şükrü Özen, “Matürîdî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28, s. 159-165.
- Özgenç 2021 Nuri Berkay Özgenç, “İslam Ceza Hukukunda Cezaların Şahsiliği İlkesi”, *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 22, s. 203-221.
- Paşa 1331 Tevki’î Abdurrahman Paşa, “Osmanlı Kânûnnâmeleri”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, Cilt: 1, Sayı: 3, s. 497-545.
- Şeker 2015 Fatih Mehmet Şeker, “Türk Devlet Geleneği ve Hanefilik”, *Devirleri Aydınlatan Meş’ale İmâm-ı A’zam; Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, s.89-91, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Taner 1999 Tahir Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat* I, s. 221-232. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Tozal 2017 Ömer Tozal, “İslam Muhakeme Hukukunda Beyyine”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, s. 351-362.
- Üçok 1946 Coşkun Üçok, “Osmanlı Kanûnnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:1, s. 125-146.
- Veldet 1999 Hıfzı Veldet, “Kanûnlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat* I, s. 139-209. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Yazar 2018 Nurullah Yazar, “Devlet Adamlarına Örneklik Teşkil Etmesi Yönüyle Siyasetnâmelerde Hz. Ömer”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Editör: Ali Aksu, Cilt: 1, s. 219-234.

SUMMARY

The understanding of society and law, which was based on divine provisions and dominated by religious and sectarian classes and groups, entered a new channel with the edict that would establish the security of life, property and rape of all the elements of the State-i Aliye as of November 1, 1839, which was in fact no different from the previous ones in form, but which would change the Turkish history in all aspects and which is still being discussed with this title, which will be expressed as "Tanzimat-ı Hayriye" since it is seen as for the good and benefit of all the elements of the state. Unlike the others, this edict was noteworthy in that it placed the grand vizier at the top and the shepherd at the bottom of the servant class, who, with the exception of the sultan because he still retained his divine representation, were authorized to exercise his powers on his behalf, on an equal footing in terms of rights and freedoms before the written texts they produced, namely the law.

The beginning of the edict emphasizes the issues that had originally emerged in a perfect manner, but which had dragged the state into troubled processes due to the departure from it in the last 150 years, and the fact that this crisis could be overcome by establishing justice, which was also foreseen by the Sharia, as in the past, this time with the understanding of making all subjects a part of the administration regardless of their beliefs. The first step to realize this, as stated in the last lines of the edict, would be possible through the establishment of a new law that would embrace all segments of society, which was then concretely manifested in the Criminal Code prepared on 1 Rebiyülevvel 1840 by the Majlis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, one of the most important institutions of the Mahmut II period, which had emerged in 1838.

In fact, the Muhassıllık Assemblies, which were established mainly to collect taxes in order to fill the administrative and economic void left by the Iltizam practice, which was abolished during the reign of Mahmut II, embodied for the first time a court model separate from the Sharia Courts within the borders of the Ottoman Empire, in which members from Muslim and non-Muslim subjects would be included and a jury-like panel would conduct trials to enforce the Criminal Code in question.

This study will examine one of the first examples of this concrete step in the provinces, the Kastamonu Küre-i Nuhas Muhassıllık Assembly and the Kastamonu Şer'iye Sicili No. 104, which contains the records of the assembly about its implementation of the 1840 Penal Code. Even though it is registered as a Şer'iye Sicili, this book contains the records of the Muhassıllık Assembly. It has been determined that under the title of Şer'iye Sicili, there are also the records of the Criminal, Civil, Commercial, also known as Nizamiye Courts, which emerged after the Tanzimat and emulated the concept of Tanzimat, and then after the establishment of the Nezareti of Justice and Mezahib, the records of the Bidayet, Commercial, Istinaf and Appellate Courts. For this reason, more meticulous studies should be carried out by taking into account the information about this legal transformation and reform process, especially in translation studies. For example, when analyzing the records of the Commercial or Bidayet court, one should no longer fall into the cliché of providing information about

the sharia court and its officials. Therefore, this study will take this point into account and try to provide information on the Muhassılık Council and the Criminal Code that would enable it to function as a court. Although most of the post-Tanzimat laws and regulations are available in the collection called *Düstur*, which can also be accessed from the archives of the Turkish Grand National Assembly, the 1840 Penal Code is not included in this corpus. Nevertheless, "*Mirât-ı Adalet Yahut Tarihçe-i Adliye*" (*Mirât-ı Adalet Yahut Tarihçe-i Adliye*) written by Ahmed Lütfi, one of the 19th century historians and statesmen.

In the first and second parts of the study, the Ottoman Legal and Penal Systems of the Pre-Tanzimat Classical period were mentioned, and then the Muhassılık Assemblies, which also functioned as courts in the context of Mahmut II and his complementary Tanzimat Reforms and the 1840 Penal Code, which was the first concrete example of these reforms, were discussed in the example of the *Küre-i Nuhas Muhassılık Assembly*.

İNGİLİZ-RUS NÜFUZ ÇEKİŞMESİ ORTASINDA İSTENMEYEN BİR OSMANLI ELÇİSİ: MEHMED NAMIK PAŞA (1834-1835)

Ahmet DÖNMEZ*

“Belki de Namık Paşa'nın Rusya'nın emrinde olduğunu duyunca şaşıracaksınız.
O, Rusya'nın maşası Ahmed Paşa'nın bir adamıdır.”
Lord Ponsonby

Öz

Bu çalışmada, Tanzimat ve I. Meşrutiyet döneminin önde gelen devlet adamlarından Mehmed Namık Paşa'nın Londra elçiliği Osmanlı ve İngiliz arşiv belgelerine göre analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir. Namık Paşa, devletin çeşitli kademelerinde görev almış, padişahlara danışmanlık yapmış bir diplomat, asker ve devlet adamıdır. Babiâli kalemlerinde başladığı kariyerine askerî sınıfa geçerek devam etmiş, Mehmed Ali Paşa isyanı ardından 1832 yılında yardım talebi için özel elçi olarak İngiltere'ye gönderilmiştir. İlk elçiliği ardından iki yıl sonra yeniden Londra elçiliğine tayin edilmiştir. Bu sırada Osmanlı Devleti'ni himayesine almaya ve Batı Avrupa devletleriyle ilişkisini kesmeye çalışan Rusya, elçi tayinini engellemeye uğraşmış; başarılı olamayınca Namık Paşa'yı kontrol altında tutmaya çalışmıştır. İngiltere ise Ahmed Fevzi Paşa gibi Rus taraftarı kişilerle bağlantısı ve daha önce Rusya'da görev alması sebebiyle Namık Paşa'ya şüpheyle yaklaşmıştır. İstanbul'daki İngiliz elçisinin onun Rus taraftarı olduğu yönünde gönderdiği raporlar sonucu Osmanlı elçisine karşı İngiliz yönetiminde bir güven sorunu oluşmuştur. Namık Paşa'nın görevlerini yerine getirebilmek için yaptığı girişimler ve kendine güvenen tavırları, fazlaca kibirli olan ve karşılarında kendine güvensiz bir kişi bekleyen İngilizleri rahatsız etmiştir. Namık Paşa'nın Rus taraftarı olduğu iddialarıyla bu sorunlar bir araya gelince onun İngiliz hükümetince istenmediği düşüncesi Babiâli'de değerlendirilmeye başlanmıştır. II. Mahmud, İngiltere'ye Mısır ve Cezayir meselelerinde duyulan ihtiyaç sebebiyle bulunduğu ülkede istenmeyen Namık Paşa'nın yerine başka bir elçi gönderilmesini kabul etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Namık Paşa, Londra Elçiliği, II. Mahmud, Lord Palmerston

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü,
Konya. E-posta: adonmez@erbakan.edu.tr ORCID: 0000-0003-4836-9774
(Makale Gönderim Tarihi: 02.11.2023 - Makale Kabul Tarihi: 30.04.2024)

Abstract

An Unwanted Ottoman Ambassador in the Middle of an English-Russian Influence Conflict: Mehmed Namik Pasha (1834-1835)

In this paper, the London embassy of Mehmed Namik Pasha, a prominent statesman of the Tanzimat and first Constitutional period, are analyzed and evaluated according to Ottoman and British archive documents. Namik Pasha is a statesman, soldier and diplomat who served at various levels of the state and advised the sultans. Upon transferring to the military school, he continued his career in the Sublime Porte. During Mehmed Ali Pasha's rebellion in 1832, he was sent as a special envoy to England in order to seek assistance. In the years following his first embassy, after two years, he was reappointed to the London embassy. In the meantime, Russia, which was trying to take over the Ottoman Empire and cut ties with Western European countries, sought to prevent an ambassador from being appointed. When he failed, he tried to keep Namik Pasha under his control. England, on the other hand, approached Namik Pasha with suspicion due to his connections with pro-Russian people such as Ahmed Fevzi Pasha and his previous service in Russia. A distrust of the British administration developed following reports sent by the British ambassador in Istanbul that he supported the Russian government. Namik Pasha's endeavor to complete his duties and his self-confident attitude disturbed the British, who were very rude and expected to be unreliable. When this problem came together with the claims that Namik Pasha was pro-Russian, the opinion that he was not wanted by the British government was assessed in the Sublime Porte. Mahmud II approved to send another ambassador instead of Namik Pasha, who was unwanted in his country due to England's involvement in the Egyptian and Algerian issues.

Key Words: Mehmed Namik Pasha, London Embassy, Mahmud II, Lord Palmerston.

Giriş

II. Mahmud, 1808 yılında tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti'ni güçlendirerek eski günlerine döndürebilmekle ilgili bir hayale sahipti. Bunu sağlamak için Avrupa devletlerinin özellikle askerî alanda ulaştığı seviyeyi yakalamak istiyordu. Ancak öncelikle içte ve dışta birçok problemle mücadele etmek zorundaydı. Tahta geçtiği sırada Alemdar Mustafa Paşa'nın zorlamasıyla yetkilerini ayanların lehine kısıtlayan Sened-i İttifak'ı kabul etmişti. Her şeyden önce ülkesinin kontrolünü eline alması, ayan ve asi paşaları yola getirip yeniçerilerden kurtulması gerekiyordu. Yeniçeriler aracılığıyla asi yöneticilerin çoğuna boyun eğdirdi. 1826 yılına gelindiğinde ise yeniçerilerden kurtuldu. Ancak yola getirmesi gereken son bir asi paşa kalmıştı. 1831 yılına gelindiğinde uzun zamandır sinsice planlar yapan ve uygun zamanı bekleyen Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyan etti.¹ Bu isyan, II. Mahmud'un asi paşalara karşı vermesi gereken en önemli ve zorlu sınavdı.

Avrupa devletleri 1826 ve 1827 yılında kendi aralarında yaptıkları anlaşmalarla Rum isyanına müdahale etmişlerdi. II. Mahmud bunu içişlerine müdahale olarak görmüş ve devletlerin karışmasına izin vermemek için direnmişti. Fakat Mısır meselesinde olaylar öyle gelişti ki bu kez büyük güçlerin bu soruna karışmasını bizzat padişah istemek zorunda kaldı. Mısır Valisi, Fransa'nın desteğiyle son derece güçlenmiş ve modern bir orduya ve donanmaya sahip olmuştu. Osmanlı Devleti ise son dönemde

¹ Altundağ 1945, s. 46; Zorlu 2022, s. 524; Dönmez 2014, s. 54.

giderek daha da zayıflamıştı. 1832 yılında Beylan'da ve Konya'da Osmanlı ordusu Mısır ordusuna karşı yenilgiye uğradı ve sadrazam esir alındı. Bu koşullarda II. Mahmud'un Avrupa devletlerinin meseleye müdahalesinden başka bir çıkış yolu kalmadı. Artık padişah, diplomasiye ve deneyimli diplomatlara her zamankinden daha fazla ihtiyacı duyuyordu.

Bu sırada Yunan sınır anlaşmasının padişaha imzalatılmasıyla ilgili görevli olarak İstanbul'a özel elçilikle gönderilen Lord Stratford Canning, İngiliz desteğinin alınması için bir umut oldu. Canning, Osmanlı'nın yıkılmanın eşğine geldiğinin ve bunun İngiltere'nin çıkarlarına verebileceği zararların farkındaydı. Bu yüzden padişaha ülke yönetimi, dış politika, reform gibi konularda tavsiyelerde bulundu. Ayrıca İngiliz hükümetini Mısır meselesi ve Rusya'nın Doğu'daki emelleri konusunda uyardı. İngiliz elçisi, Sisam Prensi Alexander Vogorides aracılığıyla yaptıkları özel görüşmede II. Mahmud'un İngiltere'nin desteğini almak için yaptığı önerileri kabul etti. Buna göre Canning, Londra'ya döndüğünde Mısır meselesine İngiltere'nin Osmanlı lehine müdahale etmesi için çalışacaktı. Ancak bu girişimlerinin etkili olabilmesi için Londra ve Paris'te Osmanlı temsilcileri aracılığıyla resmi yardım taleplerinin yapılması gerekiyordu. Bunun üzerine Mehmed Namık Paşa² Londra elçisi tayin edildi. Kısa süre önce Viyana maslahatgüzarlığına atanan Yanko Mavroyani de bu konuda ona yardımcı olması için görevlendirildi. Bir süre sonra Namık Paşa ve Mavroyani, Fransa ve İngiltere krallarıyla görüşerek padişahın yardım talebini³ bildirdiler. Fransa, uzun süredir Mısır valisini destekliyordu. İngiltere ise kendi iç ve dış problemleriyle meşgul olduğu gibi padişahın desteklenip desteklenmemesi konusunda henüz karar verebilmiş değildi. Sonuçta bu iki devletten resmi ret cevapları alındı. Ardından Rusya devreye girdi ve Rus ordusu ve donanması İstanbul'a (Şubat 1833) çağrıldı. Kısa süre sonra yapılan Kütahya Anlaşması ve Hünkâr İskelesi Anlaşması'ndan sonra Mısır meselesi geçici olarak çözüldü. Mavroyani görev yeri olan Viyana'ya, Namık Paşa ise Peterburg'da Çar I. Nikola ile görüştüktan sonra İstanbul'a döndü.⁴ 1834 yılı sonuna gelindiğinde Rus baskısından bunalan ve Mısır valisiyle hesaplaşmak isteyen II. Mahmud yeniden İngiltere ve Fransa'ya yönelecek ve Namık Paşa'ya yeniden ihtiyaç duyacaktı.

Bu çalışmada, Namık Paşa'nın 1834-1835 yıllarında sürdürdüğü ikinci Londra elçiliği Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynakları kullanılarak ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Namık Paşa'nın elçilik faaliyetleri yanı sıra, Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz çekişmesi sürdüren İngiltere ve Rusya'nın onun elçilikten alınması için hangi sebeplerle ve nasıl girişimlerde bulunduğu ortaya koyulacaktır. Onun görevden alınma sürecinde bir 'persona non grata' durumu söz konusu olup olmadığı sorgulanacaktır.

² Namık Paşa, paşa rütbesini 1843 yılında almıştır (Saydam 2006, s. 379).

³ II. Mahmud, Namık Paşa aracılığıyla takdim edilen name-i hümayunda İngiltere kralından 15 savaş gemisinden oluşan bir donanma talep etmiştir (BOA, HAT, 39770, 1832; BOA, HAT, 20183, 1832).

⁴ Akalın 1953, s. 130-135; Cunningham 1993, s. 56; Altundağ 1942, s. 242-250; Anderson 2001, s.97; Tugin 1999, s. 177-181; Webster 1951a, s. 340-341; Armaoğlu 1999, s. 192-193; Altundağ 1945, s. 88, 90.

Londra Elçiliğine Tayini ve Göreve Başlaması

Namık Paşa (1804–1892), İstanbul’da 1804 yılında doğdu. Ailesi aslen Konyalıydı. Babası Divan-ı Hümayun Hâceganı Halil Ramiz Efendi’ydi. Namık Paşa, Divan-ı Hümayun kaleminde mülazım olarak işe başladı. Daha sonra 1821 yılında açılan Tercüme Odası’na girdi. Burada Bulgarzade Yahya Efendi’den Fransızca ve İngilizce dersleri aldı. Akkerman’da Rusya ile anlaşma görüşmelerinde (1826) tercümanlık yaptı. Serasker Mehmed Hüsrev Paşa’nın isteğiyle yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu için çeşitli eserlerin ve talimatnamelerin çevirisini yaptı. Bu başarıları II. Mahmud’un dikkatini çekti ve alay emniğine atanarak (1827) askerî sınıfa girdi. Bir yıl sonra İstanbul’a dönen İngiliz elçisine mihmandar tayin edildi. Ardından Rus ordusu hakkında araştırma yapmak üzere Halil Rıfat Paşa’nın maiyetinde Petersburg’a askerî ataşe olarak (1829) gönderildi. Dönüşünde hassa alayı miralaylığına getirildi. Avrupa’dan edindiği bilgiler ve Fransızca kitaplar aracılığıyla 3. Hassa Alayı’nı düzenledi. Ayrıca askerlerini bu bilgilere göre eğiterek örnek bir alay meydana getirdi. Başarılarıyla padişahın takdirini kazandı. II. Mahmud, Rus Elçisi Butenev’e bir mihmandar tayin edilmesi gerektiğinde Fransızcadaki başarısı sebebiyle bu işi Namık Paşa’nın yapmasını istedi.⁵ Namık Paşa, Mısır meselesiyle ilgili yardım talep etmek için Londra elçiliğine tayin (1832) edildi. Elçilikten döndükten sonra mirivalik görevine devam etti. II. Mahmud, Büyükdere’deki Rus gemisini gezmek istedi. Mehmed Hüsrev Paşa ve Ahmed Fevzi Paşa’nın tercümanları padişahın sözlerini aynı anda tercüme etmeye kalkınca padişah, yalnızca Namık Paşa’nın çeviri yapmasını emretti. Ahmed Fevzi Paşa ile birlikte Mekteb-i Harbiye’nin kurulmasıyla (1834) görevlendirildi. Bu sırada Namık Paşa’yla tanışan Lamartine, onu iyi derecede Fransızca bilen değerli bir diplomat olarak tanımladı.⁶

1833 yılında Rusya ile yapılan Hünkâr İskelesi Anlaşması Osmanlı’yı adeta Rus himayesine sokmuştu. Rus elçisinin müdahale etmediği hemen hiçbir devlet meselesi yoktu. II. Mahmud serbestçe hareket edemiyor, birçok Osmanlı devlet adamı Rusya’dan duydukları korku ve aldıkları rüşvet sebebiyle Rus politikasına yakın hareket ediyordu. Bunun yanı sıra Fransa’nın Cezayir’i işgali devam ediyordu. Bu problemlerden çıkış yolu ise yine büyük güçlerin yardımıyla mümkün görünüyordu.

Avrupa devletleri, Mısır meselesine müdahale ederek padişah ve valisi arasında Kütahya Anlaşması’nın yapılmasını sağlamışlardı. Özellikle İngiltere bu anlaşmayla kurulan statükonun korunmasını arzu ediyordu. Ancak padişah, Mısır valisiyle bir an önce yeniden hesaplaşmak istiyordu. Bu çerçevede Mısır ve Cezayir meselelerinin çözümü için öncelikle Mustafa Reşid Paşa’nın Paris’e elçi tayin edilmesine (1834) karar verildi. Aynı günlerde Paris’te yapılacak girişimlerin tek başına yeterli olamayacağı İngiltere’ye de bir elçi tayinin gerekli olduğu Babiâli’de değerlendirildi. Bu göreve iki yıl önce Londra elçiliği yapmış olan ve iyi derecede Fransızca bilen Namık Paşa uygun görüldü. Namık Paşa’ya verilen talimatnamede görevleri detaylı olarak açıklandı. Buna

⁵ Gökova 1946, s. 374; Akalın 1953, s. 128, 136; Kılıç 1999, s. 348; Ahmet Lütfi Efendi 1999, s. 648; Saydam 2006, s. 379; Karal 1942, s. 220-221.

⁶ Ahmet Lütfi Efendi 1999, s. 742; Karal 1942, s. 221-222; Akalın 1953, s. 136; Kurat 1952, s. 322; Sinaplı 1977, s. 8-10; Binzouba 2015, s. 167-168; Saydam 2006, s. 379.

göre Namık Paşa, öncelikle İngiltere ile dostluğun güçlendirilmesini temin edecekti. Ayrıca Cezayir'in iadesi konusunda İngiltere'nin müttefiki Fransa'ya baskı yapmasını sağlayacaktı. Mustafa Reşid Paşa ile sürekli bağlantı içinde olacak ve İngiltere'nin Fransa'ya Osmanlı lehine baskıda bulunmasını temin edecekti. Namık Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın İngiltere'deki desteğini azaltmaya çalışacak ve Mısır meselesinde Osmanlı'nın haklılığını savunacaktı. Ayrıca Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nın iki bağımsız devletin yaptığı bir ittifak anlaşması olduğunu belirtecekti. Bu anlaşmanın uygulanmaması için öncelikle İngiltere'nin Mısır valisinin itaat etmesini ya da tamamen görevden uzaklaştırılmasını sağlaması gerektiğini İngiliz hükümetine bildirecekti. Namık Paşa, kısa sürede hazırlıklarını tamamladı. Takvim-i Vekayi'de Paris ve Londra elçilerinin özel elçi olarak ve orta elçilikle tayin edildikleri ifade edildi. Ancak Rusya, padişahın kendisine karşı İngiltere ve Fransa ile bir ittifak anlaşması yapmasından endişe ediyordu. Paris'ten sonra Londra'ya bir elçi gönderilmesinden rahatsız olan Rus Elçisi Babıâli'den bir açıklama istedi. Bunun üzerine elçilerin talimatnamelerinde bir takım değişiklikler yapılarak Butenev'e gösterildi ve elçilerin gizli görevlerinin olmadığı yönünde gerekli teminatlar verildi.⁷

Bir süre sonra Namık Paşa Londra'ya doğru yolculuğa çıktı. Öncelikle Avusturya'nın Brut şehrine askerî talimlere katılmış olan Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'la görüştü. İmparator, onu sarayına davet etti. I. Ferdinand, Osmanlı elçisinin Londra'ya gönderiliş sebebinin merak ediyordu. Namık Paşa, fazla ayrıntı vermeyerek iki devlet arasındaki ilişkileri güçlendirmekle görevlendirildiğini söyledi. İmparator, İngiltere'nin Boğazlardan geçerek Rusya'ya saldırmayı planladığını düşündüğünü, Londra'da bir Osmanlı elçisinin bulunmasıyla bu tür bilgilerin süratle elde edilip merkeze bildirilmesi açısından elçi tayinini desteklediğini ifade etti. Namık Paşa, buradan Viyana'ya giderek Avusturya Şansölyesi Prens Klemens von Metternich'le görüşmeler yaptı. Metternich, son konuşmalarında Namık Paşa'ya Rusya ve Mısır meselesiyle ilgili bazı tavsiyelerde bulundu. Ona Londra'da kendine güvenen bir tavırla davranmasını tavsiye etti. Viyana'dan ayrılan Namık Paşa, Paris'e (22 Eylül) ulaştı. Öncelikle Mustafa Reşid Paşa ile görevleri ve işbirlikleri konusunda istişare yaptılar. Mustafa Reşid Paşa, Paris'e yabancıydı. Ancak Namık Paşa, daha önce bulunduğu için, şehre aşinaydı ve birçok kişiyle daha önce tanışmıştı. Bir süre sonra Fransa Kralı Louis Philippe Osmanlı elçilerini saraya davet etti. Osmanlı elçileri, Fransa başbakanıyla görüştüktan sonra kralın davetine katıldılar. Daha sonra Mustafa Reşid Paşa ve Namık Paşa Rusya'nın Paris'teki elçisi Pozzo di Borgo ile bir görüşme yaptı. Borgo, Osmanlı elçilerinin Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa ile ittifak anlaşması yapılmasına yönelik görevleri olup olmadığını sordu. Her iki elçi de bu haberlerin asılsız olduğunu ve iki devlet arasındaki dostluğu kabul etmek istemeyenlerin bu tip söylentiler çıkardığını

⁷ TNA, FO, 78/237, 111, Ponsonby'den Palmerston'a, 12 Ağustos 1834; BOA, HAT, 37601. A; BOA, HAT, 37601; BOA, HAT, 34979. A; BOA, HAT, 46504; BOA, HAT, 46505; BOA, HAT, 46623, 19 Temmuz 1834; BOA, HAT, 40747; BOA, HAT, 37480; *Takvim-i Vekayi*, 85, 07 Temmuz 1834; *Takvim-i Vekayi*, 87, 05 Ağustos 1834; Karal 1942, s. 222; Dönmez 2006, s. 136; Akalın 1953, s. 136; *Devlet-i Âliye-i Osmaniye Hâriciyye Nezâreti Salnamesi 1306*, s. 69; Akpınar 2023, s. 279.

ifade ettiler. Bu görüşmelerle Paris'teki işlerini tamamlayan Namık Paşa Londra'ya gitti. Öncelikle İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'la (6 Ekim) görüştü. Ardından İngiltere Kralı IV. George'a itimatnamesini teslim ederek elçiliğe resmen başladı. Ancak IV. George, Namık Paşa'nın daimî mi yoksa geçici bir görevle tayin edildiği anlayamadı ve Palmerston'a bu konuyu sordu. Namık Paşa, net bir cevap vermekten çekindi. Babiâli'ye gönderdiği raporda, Mısır meselesinde İngiltere'nin Osmanlı'ya destek vermeyerek Rusya'nın yardımına muhtaç bırakılmasının İngiliz kamuoyunu rahatsız ettiğini, şimdi bir elçi tayininin son derece olumlu karşılandığını, bir an önce Londra'ya daimî nitelikte elçi tayininin gerektiğini bildirdi. Namık Paşa, açıkça ifade etmedi ama kendisinin daimî elçi olarak tayin edilmesini istiyordu. Bu sırada Namık Paşa ve Mustafa Reşid Paşa mektuplaşarak görevleri konusunda istişareye devam ediyorlardı. Namık Paşa, Rus elçisinin Mustafa Reşid Paşa ve hatta kendi üzerinde kurmaya çalıştığı baskıdan rahatsızdı. Mustafa Reşid Paşa'yı Rus elçisiyle sık görüşmemesi, bunun Fransızlarla ilişkilerinde sorunlara sebep olabileceği konusunda uyardı. Mustafa Reşid Paşa'ya göre, Rus elçisiyle görüşmeyi keserse Osmanlı elçilerinin gizli görevleri olduğu konusunda Rusya daha da endişelenebilirdi. Bunun yanı sıra Rus elçisinin aralarındaki irtibatı gizleyeceğine de inanıyordu.⁸

Elçi Değişimi Kararı ve Ortaya Çıkan Tepkiler

II. Mahmud büyük güçlerden en azından birini ikna ederek bir an önce Mısır valisine karşı askerî müdahalede bulunmak istiyordu. 1834 yılı sonlarına gelindiğinde Mehmet Ali Paşa'nın yönetimindeki Suriye'de ayaklanma çıktı. Padişah, bu olayı Avrupa devletlerini harekete geçirmek için kullanmak istedi. Fransa'nın bu konuda yardım etmesi mümkün görünmüyordu. Rusya ise İstanbul'a saldırı olmadıkça aradaki ittifakı işletmeyeceği cevabını vermişti. Avusturya'nın diplomatik müdahale dışında bir seçeneğe dâhil olmayı kabul etmeyeceği açıktı. Tek çare İngiltere'nin bu konuda ikna edilmesi idi. Bu durum Londra'daki Osmanlı elçisinin önemini arttırıyordu. Londra elçisi hem iyi bir diplomat hem de İngiliz hükümetiyle iyi anlaşarak ve güvenlerini kazanarak onları ikna edebilecek bir kişi olmalıydı.

Suriye'de çıkan isyan dışında Mısır valisinin İskenderiye'deki Avrupa konsoloslarına bağımsızlığını ilan etmeyi tasarladığını söylediğine dair bir haber hem İstanbul'da hem de Londra ve Paris'te duyuldu. Öncelikle Namık Paşa, Palmerston'a bu isteğin kabul edilemez olduğunu ve gerekli cevabın verilmesi gerektiğini ifade etti. Mustafa Reşid Paşa aynı şekilde Fransa hariciyesi nezdinde girişimde bulundu. Bu haber İstanbul'a ulaştığında bir yandan endişeye bir yandan da sevince sebep oldu. Çünkü statükonun korunması yönünde ısrar eden Avrupa devletlerini Mısır valisine karşı harekete geçirmek için bu girişim iyi bir fırsat olabilirdi. Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık isteğine Avrupa devletleri olumsuz yanıt verdiler ve bunu İstanbul'daki elçileri aracılığıyla Babiâli'ye bildirdiler. Rusya da böyle bir girişime sıcak

⁸ TNA, FO, 78/250, Namık Paşa'dan Palmerston'a, 05 Ekim 1834; BOA, HAT, 37532.A, 16 Eylül 1834; BOA, HAT, 20392. D; BOA, HAT, 37486. D, 02 Ekim 1834. BOA, HAT, 46899. B; BOA, HAT, 37486. D, 02 Ekim 1834; BOA, HAT, 46899. B, 03 Ekim 1834; BOA, HAT, 37503. F, 25 Ekim 1834; Dönmez 2006, s. 56-58; Akalın 1953, s. 137-138.

bakamayacağını ve Osmanlı ile ittifaka bağlı kalacağını açıkladı. Osmanlı elçilerine, Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'nin haklılığını ispatlamaları ve Mehmet Ali Paşa'nın bu devletlerdeki itibarını ortadan kaldıracak tedbirler almaları talimatı verildi. Ancak aynı günlerde İngiliz hükümetinin Namık Paşa'ya güvenmediği yönünde Babiâli'ye bilgiler geliyordu. Babiâli'ye göre elçi değişimi gerçekleşmeden Mısır valisiyle ilgili bir ittifaka İngiltere'yi ikna etmek, Cezayir meselesinde Fransa'ya karşı İngiliz desteğini almak mümkün olmayacaktı. Bu bağlamda yapılan değerlendirmede, İngiltere'nin yardımına duyulan ihtiyaç sebebiyle onun yerine "liyakatli birinin" elçiliğe tayini padişahın istendi. II. Mahmud, Namık Paşa'nın Avrupa devletleriyle Osmanlı arasındaki ilişkilerdeki "usul ve politikaya pek de lâyıkiyle malumatı olmadığından" uygun birinin elçiliğe tayinini emretti. Babiâli, Avrupa devletleriyle ilişkiler hakkında bilgisi olduğu gerekçesiyle yeni elçi olarak Beylikçi Mehmed Nuri Efendi'yi önerdi. Bu kararda Reisülküttap Mehmed Akif Paşa üzerinden Rus elçisi etkili oldu. Peki Namık Paşa'nın görevden alınmasına hangi etkenler sebep olmuştu? Bu konudaki gelişmelerde, özellikle Rus taraftarı olduğuna dair İngiliz hükümetine onun hakkında Ponsonby'nin verdiği raporlar rol oynamıştı. Aslında Namık Paşa ilk Londra elçiliğinde Başbakan Lord Grey üzerinde olumlu bir izlenim bırakmıştı. Grey, Ponsonby'e onunla ilgili övgü dolu ifadeler yazmıştı. Ancak İngiliz elçisi, Namık Paşa Petersburg'a uğrayıp 1833 yılı başında İstanbul'a döndükten sonra Palmerston'a şunları yazmıştı: "Belki de Namık Paşa'nın Rusya'nın emrinde olduğunu duyunca şaşıracaksınız. O, Rusya'nın maşası Ahmed Paşa'nın bir adamıdır". Namık Paşa'nın İstanbul'da daha önce Rus elçisinin mihmandarlığını yapması, Rusya'da ateşe olarak bulunması onun bir Rus destekçisi olabileceği ihtimalini hep gündemde tutmuştu. Ayrıca Namık Paşa'nın Paris'te Rus elçisiyle görüşmesi de İngiliz hükümetinin dikkatinden kaçmamıştı. Bunun dışında İngilizlere karşı Osmanlı Devleti'nin onurunu korumak için Osmanlı elçisinin takındığı sert ve kibirli tavır, Fransızca bilgisini fazla öne çıkarması gibi durumlar fazlasıyla kibirli bir millet olan İngilizleri rahatsız etmişti.⁹

Aslında Palmerston'un Namık Paşa hakkında olumsuz bir kanaati yoktu. Onun Rus taraftarı olabileceği yönündeki görüşleri daha çok Ponsonby'nin gönderdiği söz konusu raporlara dayanıyordu. Buna göre, İstanbul'daki Rus elçisi ittifakı gerekçe göstererek Babiâli'yi tüm gizli açık konuları ve yazışmaları kendisiyle paylaşmaya zorluyordu. Rus elçisi, Mustafa Reşid Paşa ve Namık Paşa'nın talimatnamelerini de bu şekilde okumuştur. Namık Paşa, Rus taraftarı Ahmed Fevzi Paşa'nın himayesindeydi ve onun yönlendirmesiyle hareket ediyor olabilirdi.¹⁰ Gerçi Ponsonby, Namık Paşa 1834'te

⁹ GB-0033-GRE-E, no. 481/20/22, Ponsonby'den Palmerston'a, 12 Mayıs 1833; BOA, HAT, 37503. F, 25 Ekim 1834; BOA, HAT, 46126; BOA, HAT, 37503; BOA, HAT, 20084; BOA, HAT, 32990. A, 29 Nisan 1835; BOA, HAT, 37489; BOA, HAT, 37489; BOA, HAT, 37503; *Takvim-i Vekayi*, 94, 15 Ocak 1835; Dönmez 2006, s. 63-65; Jenks 1964, s. 39-40. Lord Ponsonby, 1833 yılında Namık Paşa'nın Rus taraftarı Ahmed Fevzi Paşa'nın adamı olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bir yıl sonra Londra'ya gönderdiği raporda Ahmed Fevzi Paşa'nın onu İstanbul'dan uzaklaştırmak için elçiliğe tayin ettirdiğine ve aslında Namık Paşa'nın Rus düşmanı olduğuna dair bazı deliller bulunduğunu ifade etmiştir (TNA, FO, 78/328, 126, Ponsonby'den Palmerston'a, 17 Ağustos 1834).

¹⁰ TNA, FO, 78/328, 129, Ponsonby'den Palmerston'a, 20 Ağustos 1834; BOA, HAT, 27504. B,

yeniden elçiliğe başladıktan sonra Osmanlı elçisinin Rus taraftarı olmayabileceği Ahmed Fevzi Paşa'nın "kışkandığı için" onu İstanbul'dan uzaklaştırmış olabileceği yönünde deliller bulunduğunu Londra'ya bildirmişti.¹¹ Ancak bu ifadeler ona karşı kaybedilen güven duygusunu yerine getirmekte çok fazla başarılı olmadı.

İngiltere'de Palmerston'un yerine dışişleri bakanlığına atanan Wellington'la Namık Paşa'nın anlaşamamaları Osmanlı elçisinin istenmemesinde etkili olan başka bir unsurdur. Wellington, Palmerston'un aksine, Osmanlı'nın sorunlarına ve reform konusuna İngiltere'nin müdahale etmesi düşüncesinde değildi. Wellington, Namık Paşa'nın bu yöndeki taleplerine Osmanlı Devleti'nin kendine çeki düzen vermesi gerektiği İngiltere'nin elinden başka bir şey gelmeyeceği cevabını verdi.¹² Namık Paşa, dışişleri bakanyla bu görüşmeden sonra David Urquhart'la bir araya geldi ve Urquhart'a, Palmerston'un görevden alınmasına çok üzgün olduğunu; çünkü onun Osmanlı'nın menfaatleriyle yakından ilgiliyken Wellington'un çok farklı düşündüğünü ifade etti.¹³

İngilizler, Namık Paşa'nın kendilerini rahatsız eden tavırlarının sebebini onun Rus taraftarı olmasına bağlamışlardı. Ancak buna tezat bir şekilde Rusya da onun kendi politikalarına hizmet etmemesinden ve Paris'teki Rus elçisiyle işbirliği yapmamasından rahatsızdı. Bu yüzden Butenev, Mehmed Akif Paşa üzerinden elçinin geri çağırılması veya değiştirilmesi için Babiâli'ye baskı yapmıştı. Yani Namık Paşa'nın görevden alınmasında Rusların onun İngilizlerle çok uyumlu ve yakın çalıştığını düşünmesi etkili olmuştu. Namık Paşa'nın Rusya'nın emriyle azledildiği yönünde Mustafa Reşid Paşa'ya Paris'te gelen bilgiler de bu görüşü teyit eder nitelikteydi.¹⁴

Görüldüğü gibi Namık Paşa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı üzerindeki nüfuz çekişmesinin ortasında kalarak her iki tarafında hedefi olmaktan kurtulamamıştı. Bununla birlikte İngiliz elçisinin kendisi aleyhine verdiği bilgilerden haberdar olmasına rağmen 1834 yılı sonunda İngiltere'de hükümet değiştiğinde Ponsonby'nin de görevden alınacağını öğrendiğinde bu habere çok üzüldüğünü, çünkü onun Osmanlı lehine çalıştığını bildiğini David Urquhart'a ifade etti.¹⁵ Aynı günlerde Ponsonby, Urquhart'a yazdığı mektupta, Namık Paşa'yı Rusların görevden aldıracağına emin olduğunu, şimdi kendisinin de azledilmesi için yeni hükümete baskı yaptıklarına inandığı yazdı.¹⁶ Namık

22 Ocak 1835.

¹¹ TNA, FO, 78/240, Namık Paşa'dan Palmerston'a, 06 Aralık 1834.

¹² BOA, İ. DÜİT, 140/1, 1835. Namık Paşa, Osmanlı lehine söylediği daha önceki ifadeleri sebebiyle Wellington göreve geldiğinde çok sevinmiştir. Fakat Wellington dışişleri bakanı olduktan sonra bunları sadece mevcut hükümete muhalefet için söylediğini, sözlerinde samimi olmadığını anlamıştır (BOA, HAT, 47283. L, 31 Ocak 1835).

¹³ GB-0033-GRE-E, no. 632/108, Urquhart'tan Ponsonby'ye, 26 Ocak 1835. Namık Paşa ve David Urquhart'ın tanışıklığı İstanbul'a dayanmaktadır. Urquhart'ın İstanbul'daki en güçlü bağlantılarından birisi Namık Paşa olmuştur. Namık Paşa, onun Ahmed Fevzi Paşa ile Ahmed Fevzi Paşa da padişahla irtibat kurmasını sağlamıştır (Jenks 1964, s. 40).

¹⁴ Webster 1951b, s. 538.

¹⁵ GB-0033-GRE-E, no. 632/108, Urquhart'tan Ponsonby'ye, 26 Ocak 1835.

¹⁶ Urquhart 1875.

Paşa ise Babîâlî'ye gönderdiği raporda, Ponsonby'yi Rusya'nın görevden aldirmaya çalıştığını bildirdi.¹⁷

Londra elçiliğine Namık Paşa yerine Nuri Efendi'nin tayini İngiltere ve Rusya'da farklı tepkilere sebep oldu. Rusya, Paris ve Londra'ya kimin elçi olarak tayin edildiğinden çok, Avrupa devletlerine elçi gönderilmesinden rahatsızdı. Çünkü I. Nikola, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle yakın ilişki kurarak kendisinden uzaklaşmasını ve kendi aleyhine onlarla ittifak anlaşması yapmasını istemiyordu. Bu yüzden Namık Paşa, elçi tayin edilirken Rus elçisini ikna edebilmek için onun Mısır ve Cezayir meselesi için bazı girişimler yapıp hemen döneceği yönünde teminat verilmişti. Sonrasında Namık Paşa'nın yerine başka birinin atanması Rusya'yı rahatsız etti. Çünkü bu elçiliğin kalıcı yani daimî olacağını gösteriyordu. Bu sırada II. Mahmud, Rusya ile aralarındaki ittifaka rağmen İngiltere ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Böyle bir şey Rus elçisine göre kabul edilemez bir durumdu. Bu yüzden Butenev, Londra'ya yeni bir elçinin hangi amaçla gönderileceğinin açıklanmasını Babîâlî'den istedi. Bu meselede kendilerine danışılmamasını aradaki ittifaka aykırı olarak değerlendirdiklerini bildirdi. Babîâlî'de Butenev'e verilecek uygun bir cevap üzerinde görüşüldü. Sonuçta Nuri Efendi'nin yeni bir görevle değil Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık için harekete geçmesi ardından İngiltere'de bir elçi bulundurularak buna engel olunması için tayin edildiğinin açıklanmasına karar verildi. Ayrıca Rus elçisine zaten danışılacakken acele ettikleri Nuri Efendi'nin hiçbir gizli görevinin olmadığı beyan edildi. Osmanlı Devleti'nin iç ve dışta yaşadığı problemlerin Avrupa devletlerine elçi tayinini kaçınılmaz kıldığı belirtildi. II. Mahmud Rus elçisine, eğer Rusya kendisine elçi gönderilmemesinden rahatsızsa Petersburg'a da bir Osmanlı elçisi tayin edilebileceğini söyledi. Diğer yandan İngiltere, Namık Paşa'nın yerine başka bir elçinin gönderilmesini kendi istemişti. Ancak İngiliz hükümeti, yeni Osmanlı elçisinin kim olduğunu öğrendiğinde bundan hiç memnun olmadı. Çünkü Ponsonby'nin tespitine göre Rus elçisi Babîâlî'nin her işine müdahale ediyor ve gizli kalması gereken resmi yazıları okuyordu. Şimdi yeni tayin edilen elçinin kim olacağını da Rus elçisi belirlemiş olmalıydı ki Nuri Efendi'nin Rus taraftarı olduğuna dair istihbarat almışlardı. Bu yüzden Palmerston, Nuri Efendi ve Rum tercümanının daha İstanbul'dan ayrılmadan Rusya hesabına çalışmak üzere Londra'ya gönderildiğine inandı. İngiltere, bu kaygılarını çeşitli şekillerde dile getirdi. Aslında Wellington, Namık Paşa'ya, Nuri Efendi'nin yabancı dil bilip bilmediğini sorarken üstü kapalı bunu ima etmişti.¹⁸

Bu sırada Namık Paşa, büyük bir üzüntü içindeydi. Kendisinin daimî elçi olarak tayin edildiği haberini beklerken Nuri Efendi'nin yerine elçi olarak gönderileceğini öğrendiğinde bu onda bir hayal kırıklığı duygusu yaratmıştı. Üstelik Londra'daki bazı gazetelerde kendisinin elçiliği layıkıyla yapmaması sebebiyle görevden alındığına yönelik haberler çıkmıştı. Kendisine bu konuda merkezden detaylı bir açıklama da iletilmemişti. Ancak bir süre sonra Namık Paşa, Londra'ya bir daimî elçi tayinin gerektiğini yazdığı için Nuri Efendi'nin bu statüde gönderilmesine karar verildiğini

¹⁷ BOA, HAT, 34961. A, 19 Nisan 1835.

¹⁸ BOA, HAT, 46422. G, 27 Mart 1835; BOA, HAT, 46126; BOA, HAT, 37520. A, Mart; BOA, HAT, 46899. E; BOA, HAT, 32987. A, 17 Ocak 1835; Dönmez 2006, s. 66-68.

değerlendirmeye başladı. Bu durumu izah etmek için kralla görüşmek için saraya gitti ve yeni gelecek elçinin daimî olarak tayin edildiği için bu değişimin gerçekleştiğini açıkladı. Kral, bunu memnuniyetle karşıladı. Aynı sırada Mustafa Reşid Paşa da bu değişim kararının sebebini merak ediyordu. Paris gazetelerinde Namık Paşa'nın Rusya aleyhine ifadeleri sebebiyle Rus elçisince görevden aldırıldığı yazıyordu. Paris ve Londra'da Rusya'nın Osmanlı yönetimi ve elçileri üzerindeki etkisi üzerinde iddialar varken böyle bir haberin çıkması Mustafa Reşid Paşa'yı rahatsız etti. Zaten Paris'teki Rus elçisi kendisi üzerinde baskı kurmaya çalışıyordu ki bu durum bu baskıyı iyice artırabilirdi. Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı elçileri ve tayinleri üzerinde böyle bir dış etkinin olmadığını, Namık Paşa'nın geçici olarak nameres, yani elçi niteliği olmayan mektup taşıyan kişi olarak gönderilmişken Nuri Efendi'nin tam yetkili bir elçi olarak gönderilmekte olduğunu Fransız yetkililere söylemek zorunda kaldı.¹⁹

Ancak gerçekte Osmanlı elçileri meselenin ayrıntılarına hâkim değildi. Nuri Efendi kendileri gibi geçici elçi statüsünde Londra'ya elçi olarak gönderiliyordu.

Nuri Efendi'ye Görevi Devretmesi

Nuri Efendi ve maiyeti yolculuk için hazırlıklarını kısa sürede tamamladı. İtimatnamesinde Namık Paşa'nın başka bir göreve tayin edilecek olması sebebiyle onun yerine elçi atandığı belirtildi. Londra ve Paris'teki Osmanlı elçilerinin tahminin aksine Nuri Efendi, geçici elçi olarak gönderiliyordu. Nuri Efendi için biri gizli biri açık iki talimatname hazırlandı. Sadece açık talimatname Rus elçisine bazı yerleri değiştirilerek gösterildi. Nuri Efendi, padişahın huzuruna çıktıktan sonra İstanbul'dan ayrıldı. Nuri Efendi öncelikle Zemun karantinasına girdi. Ardından Viyana'ya uğradı. Burada görüşmeler yaptıktan sonra Paris'e ulaştı. Mustafa Reşid Paşa onu Fransa kralı ve hariciye nazırıyla tanıştırdı. Paris'teki işlerini tamamlayan Nuri Efendi Londra'ya (22 Mart) ulaştı. Namık Paşa, elçiliği döneminde üzerinde çalıştığı meselelerde bir ilerleme kaydedememişti. Bu yüzden bu konulardan en azından birinden sonuç olarak İstanbul'a dönebilmek için Nuri Efendi'nin göreve başlamasını biraz geciktirmesini Babıâli'den talep etmişti. Çünkü her ne kadar kendi ihmali olmasa da ilk Londra elçiliğinde de kendisine verilen görevi sonuçlandıramamıştı. Bu şekilde İstanbul'a dönmek istemiyordu. Bu konuda karar Nuri Efendi'ye bırakılmıştı. Halef ve selef elçi bu husus üzerinde konuşmuşlar. Ancak Nuri Efendi bir an önce göreve başlamak isteğini söyledi. Namık Paşa'nın ayrılmadan önceki görevleri arasında yeni elçiye yardımcı olmak da vardı. Öncelikle birlikte Wellington'u ziyaret ettiler. Ancak bu sırada İngiltere'de hükümet değişimi söz konusuydu. Palmerston'un yeniden dışişleri bakanı olması muhtemeldi. Hükümet değişikliği olacağı için yeni Osmanlı elçisinin göreve başlama işinin gecikmesi kaçınılmaz oldu. Namık Paşa bu sürede yeni elçi ve yanındakileri şehri gezdirdi ve gerekli kişilerle tanıştırdı. Yeni hükümet göreve başladığında ise Namık Paşa Palmerston'u ziyaret ederek, Nuri Efendi hakkında bazı teminatlar verdi. Özellikle Nuri Efendi'nin Rus taraftarı olduğu yönündeki bilgileri yalanladı ve onun tam akıl sahibi, sadık ve kendine isnat olunan şeylerden masum bir

¹⁹ BOA, HAT, 37157. J, 02 Ocak 1835; BOA, HAT, 46422. F, 09 Ocak 1835; BOA; Dönmez 2006, s. 68-69.

kişi olduğunu söyledi. Palmerston, Namık Paşa'ya biraz daha Londra kalarak yeni hükümetin Osmanlı hakkındaki iyi niyetini gözleriyle görerek padişaha anlatmasını arzuladığını söyledi.²⁰

Mustafa Reşid Paşa, Paris'te elçiliğe başladıktan sonra oradaki Rus Elçisi Borgo, onu kendisiyle sık sık görüşmeye ve işbirliğine zorlamıştı. Borgo, Nuri Efendi Londra'ya gelmeden hemen önce Londra elçiliğine tayin edilmişti. Şimdi Nuri Efendi'yi kendisiyle işbirliğine zorlayacak gibi görünüyordu. İstanbul'daki Rus Elçisi Butenev, Reisülküttap Mehmed Akif Paşa aracılığıyla Nuri Efendi'ye bu yönde bir talimat gönderilmesini de sağlamıştı. Bu talimata uyulduğu takdirde İngilizlerin yeni elçiyle ilgili şüphelerinin artacağı kesin görünüyordu. Bir süre önce İstanbul'da bulunan ve padişahla da görüşen David Urquhart bu sırada Nuri Efendi'yi bir çiftliğe davet etti. Burada kralın yakınlarından biri yeni Osmanlı elçisine bazı uyarılarda bulundu. Namık Paşa'nın Rus elçisiyle sık sık görüşmesi ve Fransızca bilgisini fazla öne çıkararak kendisini fazlaca bilgili göstermeye çalışması sebebiyle istenmeyen bir kişiye dönüştüğü, davranışlarının İngilizlerin gururuna dokunduğunu söyledi. Buna göre bu yüzden hiçbir görevini başarı ile sonuçlandıramamıştı. Nuri Efendi'ye bu hatalara düşmemesi tavsiyesinde bulundu. Nuri Efendi, Rus elçisini kişisel olarak tanımadığını, diğer elçilerle görüştüğü kadar onunla da görüşmek durumunda olduğu, yoksa hem bir saygısızlık yapmış olacağını hem de Rusya'nın gereksiz yere tepkisine sebep olacağını bu kişiye açıkladı. Bir süre sonra Namık Paşa ve Nuri Efendi, Palmerston'u ziyaret ettiler. Ardından Nuri Efendi, kralın huzuruna çıkarak (29 Nisan) görevine resmen başladı. Böylece Namık Paşa'nın görevi sona ermiş oldu. O gün iki elçi kral divanına katıldı. Burada Rus Elçisi Borgo, Nuri Efendi'yle konuşarak yakın işbirliğinde olması gerektiğini kendisi söyledi. Bu sırada İngiliz devlet adamlarının gözü Nuri Efendi ve Rus elçisinin üzerindeydi. Namık Paşa bir süre sonra hazırlıklarını tamamladı. Londra'dan ayrılmadan önce bazı ziyaretler yaptı, tersane ve fabrikaları gezdi. Bu günlerde Osmanlı topraklarında ticaret yapan İngiliz tüccarlar Osmanlı elçilerine saygılarını göstermek için bir yemek daveti düzenlediler. Son olarak kralın huzuruna çıkarak veda ziyaretinde bulundu. Nuri Efendi ile birlikte yemek²¹ yediler. Ardından İstanbul'a döndü. Palmerston'un, özellikle Nuri Efendi'yi tanıdıktan sonra, Namık Paşa hakkında kişisel kanaati olumluydu. Bunun bir göstergesi olarak Namık Paşa'nın görevini layıkıyla yaptığını dair kral ve dışişleri bakanının yazıları bir süre sonra İstanbul'a ulaştı.²²

²⁰ BOA, HAT, 34961. A, 19 Nisan 1835; BOA, HAT, 46424, 20 Nisan 1835; BOA, HAT, 37494. A, Nisan 1835; BOA, HAT, 34063. A, 12 Nisan 1835; BOA, HAT, 46635; BOA, HAT, 46429. T; BOA, HAT, 37157; *Takvim-i Vekayi*, 94, 15 Ocak 1835; Ahmed Lütfi Efendi 1999, s. 819; Dönmez 2006, s. 70-71; Akalın 1953, s. 138.

²¹ Namık Paşa hastalığı sebebiyle bu yemeğe katılamamıştır. Nuri Efendi, Sisam Prensi Alexander Vogorides ve 12 Türk, ki bunlar Osmanlı öğrencileri ve elçilik personeli olmalıdır, yemekte yer almıştır (*The Times*, 15793).

²² TNA, FO, 78/266, Lord Palmerston'dan Sadrazama, 07 Mayıs 1835; BOA, HAT, 46440. A, 01 Mayıs 1835; BOA, HAT, 37504; BOA, HAT, 34096; BOA, HAT, 46430. Ç, 03 Mayıs 1835; BOA, HAT, 34096; BOA, HAT, 46430. Ç, 03 Mayıs 1835; BOA, HAT, 46430. D; BOA, HAT, 46430. E, 15 Mayıs 1835; BOA, HAT, 19747. A, Mayıs 1835; BOA, HAT, 35738; Dönmez

Namık Paşa, The Times’da onun ülkesine dönüşüyle ilgili haberde yazıldığı gibi, “arkasında pişmanlık ve hayranlık karışımı bir his bırakarak Paris ve Viyana üzerinden İstanbul’a” dönmüştü.²³

Bir süre sonra İngiliz Elçisi Ponsonby, Monitour Ottoman’ın Editörü Alexander Bulak’a, Namık Paşa’nın İngiltere’nin Mısır meselesinde kendisine asla yardım etmeyeceğini II. Mahmud’a söyleyeceğini düşündüğünü ifade etti. Ayrıca bunu yaparsa, bunun oluşturacağı etkiyi önlemeye çalışacağını Namık Paşa’nın “dar kafalı ve karmaşık meseleleri anlayamayacak” bir kişi olduğunu belirtti.²⁴ Bulak buna verdiği cevapta, Namık Paşa Rus taraftarı bile olsa ülkesi tehlikeye girdiğinde bu tavrının değişeceğini, onun padişaha Mısır meseleyle ilgili söyleyeceklerinin ise bir etkisinin olmayacağını beyan etti.²⁵ İngiliz elçisinin onun hakkında kullandığı bu ağır ifadelerde Namık Paşa’nın Londra’dan gönderdiği rapordaki İngiltere’yle yapılacak ticaret anlaşması ve Fırat Nehri’nde vapur işletilmesi projesi gibi konularda yaptığı itirazlar etkili olmuş olmalıydı. Görüldüğü gibi, Ponsonby’nin aşırı şüpheci tavrı ve İngiliz isteklerine karşı çıkan herkesin Rus dostu olduğunu düşünmesi, Namık Paşa hakkındaki düşüncelerinin sürekli değişmesine ve İngiliz hükümetinde onun ‘hangi tarafta olduğu’ konusunda soru işaretlerinin ortaya çıkmasına yol açmaktaydı.

Gerçekte Palmerston, Namık Paşa’ya açıkça bir şey söylememiştir; ancak Nuri Efendi hakkında olumlu düşüncelere sahip değildi. Çünkü onun da Rus taraftarı olduğuna yönelik bir istihbarat almıştı. Dışişleri bakanı ileriki günlerde özel yazışmalarında Nuri Efendi’yi “açgözlü ve diplomatlığa yakışmayan biri” olarak tanımlayacak kadar ileri gidecekti.²⁶

Elçiliği Sırasındaki Faaliyetleri

Namık Paşa’nın kendisine verilen görevler arasında en önemlileri Mısır ve Cezayir meseleleriyle ilgili İngiliz hükümeti nezdinde yapacağı girişimlerdi. Bu amaçla Palmerston’la birçok görüşme gerçekleştirdi. Bunlardan birinde, Cezayir meselesinde Osmanlı Devleti’nin taleplerini dile getirdi. Ayrıca Mısır meselesinde Suriye’nin geri alınması için İngiltere’nin yardımını beklediklerini ifade etti. Palmerston, II. Mahmud’un Cezayir meselesini bir bahane olarak kullanıldığını, asıl amacının Mısır meselesi olduğunu, ilk saldırının Osmanlı olmaması gerektiğini ve Mehmed Ali Paşa öldüğünde durumu yeniden değerlendireceklerini Namık Paşa’ya ifade etti.²⁷

Palmerston, 1833 yılı sonunda Osmanlı Devleti’nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasının İngiltere’nin resmi devlet politikası olarak kabul edilmesini sağlamıştı. Bunun için reformlar yapılarak devletin güçlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu bağlamda Namık Paşa’ya padişahın ordusunu ve donanmasının güçlendirmek için çalışması gerektiğini, talep edilirse İngiliz subayların İstanbul’a

2006, s. 72-75.

²³ *The Times*, 15796, 21 Mayıs 1837.

²⁴ GB-0033-GRE-E, no. 102/E/9, Ponsonby’dan Bulak’a, 08 Temmuz 1835.

²⁵ GB-0033-GRE-E, no. 102/E/13, Bulak’tan Ponsonby’ye, 10 Temmuz 1835.

²⁶ Webster 1951b, s. 550.

²⁷ GB-0033-GRE-E, no. 481/4/81, Palmerston’dan Ponsonby’ye, 16 Eylül 1834.

gönderilebileceğini, ticaretin geliştirilmesi için düzenlemeler yapılmasının zorunlu olduğunu, böylece Rusya'ya olan tazminat borcunu ödeyerek tekrar bağımsız olabileceğini söyledi. Ayrıca II. Mahmud'un ülkesinin doğal kaynaklarını değerlendiremediğini, bu kaynaklar kullanılırsa Osmanlı Devleti tekrar eski günlerine dönebileceğini ifade etti.²⁸

Bundan bir ay sonraki görüşmelerinde ise Palmerston reform, Mısır meselesi ve Rus tehlikesi konusunda Namık Paşa aracılığıyla padişaha göndermek istediği mesajları ilettiler. Bu mesajda, II. Mahmud'un sahip olduğu imkânları kullanması halinde Rusya'dan yeniden yardım istemek zorunda kalmayacağını, Mısır meselesinde sabırlı olup zaten yaşlı olan Mehmed Ali Paşa'nın ölümünün beklenmesi gerektiğini ifade etti. Padişah, Avrupa devletlerinin sağladığı barış ortamındaki zamanını, reformlar yapmak, ordusunu ve ekonomisini güçlendirmek ve doğal kaynaklarını değerlendirmek için harcamalıydı. Vergiler merkezde toplanarak, devlet memurlarına ve askerlere maaş bağlanmalı, tekeller kaldırılarak tüccarların serbestçe ticaret yapması sağlanmalıydı. Ayrıca gerekirse Avrupa devletlerinden borç alınabilirdi. Bu sayede gelirler artacak ve Rusya'ya olan tazminat borcu ödenebilecekti. Dışişleri bakanının bu ifadelerine karşılık Namık Paşa "Biz borç para almak istemiyoruz." deyince, Palmerston "Rothschild, sizin için Çar I. Nikola'dan daha az zararlı bir alacaklı olacaktır." şeklinde cevap verdi.²⁹

Daha sonraki görüşmelerinde ise Palmerston, Namık Paşa'ya, İngiliz hükümetinin Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlığını değil, padişaha itaatini istediğini söyledi. Namık Paşa İngiltere'nin meseleyi bu şekilde gördüğünün diğer devletlere duyurulmasının Osmanlı Devleti'nin menfaatine olacağını düşündü. Dışişleri bakanından bu ifadelerini İstanbul'daki ve Viyana'daki İngiliz elçilerine bildirmesini talep etti.³⁰

1834 yılı sonuna gelindiğinde İngiltere'de hükümet değişimi gerçekleşmek üzereydi. Palmerston, Namık Paşa'nın İstanbul'a gitmek üzere olan ulaşıyla bu durumu ve dışişleri bakanlığından ayrılacağını İstanbul'daki elçilerine bildirdi.³¹ Namık Paşa, yeni kurulacak hükümet ve dışişleri bakanıyla ilişkileri bir an önce kurmak istiyordu. Bu çerçevede dışişleri bakanlığına getirilen Dük Wellington'a gönderdiği bir yazıyla iki ülkenin çıkarlarının birbirine bağlı olduğunu hatırlatarak, İngiltere kralının Osmanlı Devleti'nin iyiliğini istediklerine yönelik ifadelerini padişaha iletildiğini bildirdi.³² Fakat Wellington'un Palmerston gibi Osmanlı Devleti'nin meseleleriyle ve korunmasıyla ne derece ilgileneceği henüz belli değildi.

Namık Paşa, Londra'dan ayrılmadan önce üzerinde çalıştığı sorunlardan en az birini çözmek istiyordu. Fakat dışişleri bakanının değişmesine rağmen bu konularda ilerleme sağlaması pek mümkün görünmüyordu. Osmanlı elçisi çalıştığı meselelerle ilgili görüşmek üzere Wellington'un yanına gitti. Burada Trablusgarp Konsolosu

²⁸ GB-0033-GRE-E, no. 481/4/84-85, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 16 Eylül 1834.

²⁹ GB-0033-GRE-E, no. 481/4/88-89, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 26 Ekim 1834.

³⁰ TNA, FO, 78/250, Namık Paşa'dan Palmerston'a, 13 Kasım 1834.

³¹ GB-0033-GRE-E, no. 481/4/91-92, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 15 Kasım 1834.

³² TNA, FO, 78/250, Namık Paşa'dan Palmerston'a, 30 Aralık 1834.

Warrington'un görevden alınması meselesini³³ gündeme getirdi ve bu istekleri gerçekleşmeden Londra'da ayılmayacağını söyledi. Dışişleri bakanı, sinirlenerek "Siz kendiniz elindeki beratı alın." dedi. Fakat Namık Paşa bunu İngiliz hükümetinin yapmasını beklediklerini söyledi. Osmanlı elçisi daha sonra koloni nazırıyla meseleyi görüştü.³⁴ Namık Paşa, bu olaydan kısa süre sonra gümrük tarifelerinin değiştirilmesi için İngiliz hariciyesine bir tahrir verdi.³⁵ Wellington'un Namık Paşa'ya karşı bu sert tavrının arkasında önemli bir sebep vardı. Namık Paşa yeni dışişleri bakanına yakın biriyle konuşmuştu. Bu kişi Wellington'un İstanbul'daki Rus elçisinin Babiâli'deki etkisini bildiğini, Butenev'in gizli yazışmaları dahi okuduğu ve cevapları kendisinin yazdığını bu durumda Osmanlı elçisine karşı açık olmasının mümkün olmadığını söylemişti. Namık Paşa bu durumu derhal Babiâli'ye bildirdi.³⁶

Bu tarihte Fırat Nehri'nde vapur işletme izni için İngiltere'nin Babiâli nezdinde yaptığı girişimler Namık Paşa'nın gündemindeydi. Bu proje konusunda Namık Paşa'nın sakıncalı gördüğü hususlar vardı. Çünkü Adana, İskenderiye ve Halep Mehmet Ali Paşa'nın yönetimdeydi ve o bölgelerde karışıklık sürüyordu. Ayrıca bu bir ticaret işi olduğundan Osmanlı'nın uygulayacağı tarife gibi hususlar henüz belli değildi. Bu geçici bir proje olmadığından oradaki İngilizlerin ve mallarının korunması gerekiyordu. İşte tüm bunlar belirsizken Namık Paşa, her şeyi ayrıntılı olarak hesap etmeden bu işe girilmesinin ileride olumsuz sonuçlar doğuracağını düşünüyordu. Padişah bu konuda izin vermişti; ancak Mehmed Ali Paşa zorluk çıkarıyordu. Namık Paşa konuyla ilgili çekincelerini Babiâli'ye bildirdi.³⁷ Namık Paşa'nın söz konusu uyarıları Babiâli'de değerlendirildi. II. Mahmud, ileride Osmanlı Devleti'ne zararı olacak olursa projeden vazgeçilmesi şartıyla izin verildiğinin İngiliz elçisine bildirilmesine karar verdi.³⁸

Namık Paşa'nın bu sırada ilgilendiği diğer bir mesele, İngiliz mallarına Osmanlı topraklarında uygulanan gümrük tarifelerinin yenilenmesiyle ilgili Osmanlı Devleti'nin taleplerinin karşılanmasıydı. Namık Paşa'dan sonra Nuri Efendi de bu konuyla ilgili talimat almıştı. Ancak İngiltere Osmanlı'nın uyguladığı tekellerin kaldırılması karşılığında tarifelerin yükseltilmesini kabul etme taraftarıydı. Namık Paşa ise bunun Osmanlı ekonomisine çok ciddi zararlar vereceğine inanıyordu. Bu çerçevede gümrük

³³ Bu tarihte Trablusgarp'ta Karamanlı ailesinden Ali Paşa ve Mehmed Bey'in iktidar mücadelesi yüzünden iç karışıklıklar çıkmıştır. Bu olayların arkasında buradaki İngiliz Konsolosu Hanmer George Warrington'un olduğu tespit edilmiştir. Warrington, isyancıların başındaki Mehmed Bey'i desteklemiştir. Bunun üzerine Babiâli tarafından Namık Paşa'ya İngiltere dışişleri bakanından konsolosun görevden alınmasını istemesi talimatı verilmiştir. Kısa süre önce beylerbeyi atanan Ali Paşa, 1835 yılında görevden alınmıştır. Trablusgarp'a Mehmed Raif Paşa vali tayin edilerek eyalet doğrudan merkeze bağlanarak sorun çözülmüştür. Warrington ise görevine devam etmiştir (BOA, HAT, 22429; BOA, HAT, 22542; Taş 2016, s. 398-421).

³⁴ TNA, FO, 78/268, Namık Paşa'dan Wellington'a, 02 Ocak 1835; TNA, FO, 78/268, Namık Paşa'dan Wellington'a, 16 Mart 1835; BOA, HAT, 46423, 27 Mart 1835; BOA, HAT, 46422. G, 27 Mart 1835.

³⁵ BOA, HAT, 46430, Nisan 1835.

³⁶ BOA, HAT, 46422. G, 27 Mart 1835.

³⁷ BOA, HAT, 46429. H, 16 Ocak 1835; BOA, HAT, 52737.

³⁸ BOA, HAT, 46352, 1835; Kütükoğlu 1974, s. 79.

tarifeleri yüzde 20'ye yükseltile bile tekellerin kaldırılmasının kabul edilmemesi gerektiğini Babîâlî'ye bildirdi.³⁹ Bu şekilde Namık Paşa, İngiliz tüccarlara geniş ayrıcalıklar tanıyacak olası bir ticaret anlaşmasına karşı olduğunu göstermiş oldu.

II. Mahmud, Avrupa'yı örnek alarak Osmanlı ordusunu ve donanmasını modernleştirme çalışmalarını başlatmıştı. Bu çerçevede Osmanlı elçilerinden buldukları yerdeki askerî ve teknolojik gelişmelerle ilgili raporlar isteniyordu. Ayrıca yeni silah teknolojilerinin tespit edip bunlarla ilgili örnekleri merkeze göndermeleri talep ediliyordu. Namık Paşa, bu çerçevede İngiliz ordusunda kullanılan misket tüfeklerinden iki numune talep etti. Bununla ilgili Wellington'a gönderdiği yazıda, bir yıl önce Mısır valisinin 12 numune istediğini Palmerston'un bunun yerine iki bin tüfek takımı hediye edilmesini sağladığını, padişahın bu talebinin geri çevrilmemesini beklediklerini beyan etti. Wellington, bu talebi yerinde bularak tüfeklerin hediye olarak gönderilmesini sağladı.⁴⁰ Bir süre sonra bu numuneler İstanbul'a ulaştı.⁴¹

Osmanlı ordusunun ve donanmasının modernleşirmesi çerçevesinde Namık Paşa'nın yerine elçi tayin edilen Nuri Efendi ile birlikte Londra'ya 14 Osmanlı öğrencisi İngiliz askerî okullarında eğitim görmeleri için gönderilmişti. Namık Paşa, Wellington görevdeyken bu öğrencilerin ilgili okullara yerleştirilmeleri için talepte bulundu. Ancak dışişleri bakanı bu konuya sıcak bakmadı ve konuyu askerî okullara havale etti. Okullardan gelen olumsuz dönüşler ardından öğrencilerin reddedilmesine karar verildi. Namık Paşa, Palmerston göreve gelince yeniden resmi talepte bulundu. Palmerston bu konunun politik açıdan İngiliz çıkarlarıyla ilgili olduğunu okullara bildirdi. Sonuçta Namık Paşa'nın girişimleriyle öğrencilerin İngilizce eğitimi aldıktan sonra İngiliz askerî okullarına özel öğrenci olarak yerleştirmelerine karar verildi.⁴²

Sonuç

Osmanlı elçileri, Avrupa'da daimî elçiliklerin yeniden tesis süreci 1832 yılında başlatıldıktan sonra, gerçekleşmesi neredeyse imkânsız görevlerle sorumlu tutulmuşlardır. Çoğu zaman yabancı dil bilmeden Avrupa'nın en önde gelen diplomatları ve devlet adamlarıyla diplomasi oyunları oynamak zorunda kalmışlardır. Namık Paşa ise, Fransızca bilmesine rağmen, Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerindeki nüfuz yarışından ve Osmanlı yönetiminin realist olmayan beklentilerinden olumsuz etkilenmiştir.

İlk Londra elçiliği, Namık Paşa'ya belli bir tecrübe kazandırmış ve Fransızca bilmesi görevini yaparken bir avantaj sağlamıştır. Ancak ikinci elçiliği çeşitli sebeplerle

³⁹ BOA, HAT, 46430, Nisan 1835; Kütükoğlu 1974, s. 82.

⁴⁰ TNA, FO, 78/268, Namık Paşa'dan Dük Wellington'a, 03 Şubat 1835; TNA, FO, 78/269, Dük Wellington'adan Namık Paşa'ya, 21 Mart 1835.

⁴¹ BOA, HAT, 34986. C, 05 Mart 1835; Rodkey 1929, s. 577.

⁴² TNA, FO, 78/268, Namık Paşa'dan Dük Wellington'a, 28 Mart 1835; TNA, FO, 78/268, Namık Paşa'dan Lord Palmerston'a, 13 Mayıs 1835; Dönmez 2014, s. 189-191; Rodkey 1929, s. 578; Akalın 1953, s. 133. Namık Paşa 1832 yılında Londra'ya elçi olarak gittiği sırada yanında Mehmed Emin Paşa'yı Avrupa'da eğitim alması için götürmüştür (Şişman 2004, s. 6-7; İnal 1972, s. 83).

beklenen sonuçları vermemiştir. Özellikle elçiliğe atanmadan önce Rusya'da yaptığı görevler ve Çar I. Nikola ile görüşmesi, daha sonra İstanbul'da Rus elçisiyle ilişkileri, Ponsonby'nin onun aleyhine yazdığı raporlar, İngiliz hükümetinin ona şüpheyle yaklaşmasına sebep olmuştur. İngiliz elçisinin sonradan gönderdiği yazılarda Namık Paşa'nın Ahmed Fevzi Paşa'ya yakınlığına rağmen Rus taraftarı olmadığına yönelik deliller bulunduğu dair ifadelerininse pek etkisi görülmemiştir.

Namık Paşa, İngilizlerin hassasiyetini görerek Mustafa Reşid Paşa'yı Rus elçisiyle ilişkilerine dikkat etmesi yönünde uyarmasına ve kendisi böyle bir irtibattan uzak durmasına rağmen, kendisi bu konuda en çok ithama uğrayan kişi olmuştur.

Namık Paşa, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da en iyi bir şekilde temsil etmek ve devletin şerefini korumak için İngilizlerle görüşmelerinde son derece kendine güvenen biri olarak davranmıştır. İyi derecede Fransızca bilmesinin avantajını kullanmak istemiştir. Metternich'in bu yöndeki tavsiyesini de tutmak istemiştir. Bunun yanı sıra kendisine verilen Mısır ve Cezayir meselesi, Trablusgarp'taki İngiliz konsolosunun görevden alınması, gümrük tarifelerinin yenilenmesi gibi görevlerde sonuç alabilmek için fazlaca ısrarcı olmuştur. Tüm bunlar ve onun Rusya'nın yönlendirmesiyle böyle davrandığına inanılması Londra'da kendisine karşı bir tepkinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Namık Paşa, elçiliğe başladığı sırada İngiliz hükümetindeki değişimler de süreci olumsuz etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin meseleleriyle yakından ilgilenen Palmerston'un yerine dışişleri bakanlığına bu hassasiyete sahip olmayan Wellington'un gelmesi İngiliz hariciyesiyle Osmanlı elçisi arasındaki gerginliğin artmasına yol açmıştır. Onun görevden alınması için Babıâli nezdinde girişimde bulunan İstanbul'daki İngiliz elçisinin bile o sırada elçilikten alınmasının gündeme gelmesi ortamın hassasiyetin ortaya koymaya yetecek bir durumdur.

Namık Paşa, sadece İngilizlerin değil kendi isteklerini yerine getirmemesi sebebiyle Rusların da istemediği bir elçi olmuştur. İki devletin çekişmesi onun elçiliğini olumsuz etkilemiş ve görevlerinde sonuç almasının ve elçiliğini devam ettirmesinin önünde önemli bir engel teşkil etmiştir. Benzer şekilde Londra elçiliğine atanan Nuri Efendi, İngilizler tarafından daha Londra'ya gelmeden Rus taraftarı damgası yemekten kurtulamamıştır. Onun tayininde Rusya'dan rüşvet alan Mehmed Akif Paşa'nın etkili olduğu göz önünde bulundurulacak olursa İngilizlerin bu konuda belli oranda haklılık payı olabileceği düşünülebilir. Palmerston'un Nuri Efendi hakkındaki ağır sözleri de yeni elçiye İngilizlerin bakış açısını gösterir niteliktedir. İngiliz hükümeti, Londra elçiliğine 1836 yılında Mustafa Reşid Paşa tayin edilene kadar Osmanlı elçilerine temkinli davranmış; ancak bundan sonra gerçek bir işbirliği ve güven ilişkisi ortaya çıkabilmiştir.

Osmanlı elçilerinin Paris ve Londra'da sorumlu tutuldukları görevlerin başarı şansının olmaması elçilerin başarıları üzerinde önemli rol oynamıştır. Özellikle padişahın Mısır ve Cezayir meselelerindeki taleplerini, askerî ve ekonomik bir gücü olmayan bir devletin elçisinin kabul ettirmesi mümkün olmamıştır. Buna karşın II. Mahmud ve Osmanlı devlet adamları boş bir beklenti içinde bulunmuş ve taleplerinin gerçekleşmemesini elçilerin başarısızlığına bağlamışlardır. Örneğin Mustafa Reşid Paşa,

hariciye nazırı olduktan sonra özel elçilikle 1838 yılı sonunda Londra'ya gönderildiğinde, istenilen ittifak anlaşmasını kabul ettiremeyince padişah tarafından benzer muameleye uğramış, hatta kendisi hakkında ölüm emri verilmiştir.

Osmanlı Devleti üzerinde İngiliz-Rus nüfuz çekişmesinin son derece etkili olduğu Namık Paşa'nın elçilikten alınma sürecinde, hiçbir zaman 'persona non grata' seviyesinde bir durum yaşanmamıştır. Daha çok Osmanlı yöneticilerine karşı oldukça şüpheli bir tavır sergileyen İngiliz Elçisi Ponsonby'nin onun hakkında sürekli değişen kanatlarının etkili olduğu, İngilizlerin bu tereddütlerinin Rus elçisi tarafından kendi kontrollerine alamadıkları bir elçiden kurtulmak için kullanıldığı bir durum söz konusudur. Palmerston'un, seçme şansı olsa Nuri Efendi yerine Namık Paşa'yı tercih edeceğinden hiç şüphe yoktur.

Namık Paşa, II. Mahmud döneminden II. Abdülhamid'e kadar devletin çeşitli kademelerinde ticaret ve bahriye nazırlıkları, valilikler, elçilik ve Şura-yı Devlet reisliği gibi görevler yapmış, başarılı olmuş bir asker, diplomat ve devlet adamıdır. Kariyerinin başlarında yaşadığı diplomatlık deneyimindeki talihsizlikler sonraki mesleki hayatında olumlu olumsuz bir takım etkiler yapmıştır. Namık Paşa, hal tercümesinde ilk Londra elçiliği hakkında detaylı bilgi vermekteyken, ikinci elçiliğini bir cümleyle geçiştirmiştir. Bu durum, onun bu görevinde kendisine verilen işlerde henüz sonuç alamadan elçilikten alınmasıyla ve ruh dünyasında bu olayın bıraktığı izle alakalı olsa gerektir.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 20084; 20392. D; 22429; 32987. A; 32990. A; 34063. A; 34096; 34961. A; 34979. A; 34986. C; 37157; 37157. J; 37480; 37486; 37486. D; 37489; 37494. A; 37503; 37503. F; 37504; 37520. A; 37532. A; 35738; 37601; 37601. A; 40747; 46126; 46352; 46422. F; 46422. G; 46423; 46424; 46429. H; 46429. T; 46430; 46430. Ç; 46430. D; 46440. A; 46504; 46505; 46623; 46635; 46899. B; 46899. E; 47283. L; 52737.

BOA; İrade Dosyalar (İ. DÜİT), no. 140/1.

The National Archives (TNA)

Foreign Office (FO), defter no. 78/237, 240, 250, 266, 268, 269, 328.

Durham University Library, Papers of John Viscount Ponsonby

GB-0033-GRE-E, no. 102/E/9, 102/E/13, 481/4/81, 481/4/84-85, 481/4/91-92, 481/20/22, 632/108.

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekayi, 85, 87, 94.

The Times, 15793, 15796.

b. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

- Ahmet Lütfi Efendi 1999 Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, C. III- IV, yeni yazıya aktaran. Yücel Demirel, YKY, İstanbul
- Akalın 1953 Şehabeddin Akalın, “Mehmed Namık Paşa”, *Tarih Dergisi*, C. IV, S. 7, s.
- Akpınar 2023 Mahmut Akpınar, “Osmanlı Diplomasisinde Askeri Bürokrasi Menşei Elçiler”, *Türk Diplomasisine Yön Verenler: Osmanlı Dönemi*, ed. Ahmet Dönmez-Yakup Kaya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2023, s. 273-297.
- Altundağ 1942 Şinasi Altundağ, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi”, *Belleten*, C. VI, S. 23-24, s. 229-251.
- Altundağ 1945 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Yayınları, Ankara.
- Anderson 2001 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, çev. İdil Eser, YKY, İstanbul.
- Armaoğlu 1999 Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasî tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Binzouba 2015 Majed Mohammed Binzouba, *Mehmed Namık Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı (1804-1892)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Cunningham 1933 Allan Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century*, C. II, ed. Edward Ingram, Frank Cass Press&Co.Ltd., London.
- Dönmez 2014 Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833–1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul
- Dönmez 2006 Ahmet Dönmez, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi (1832–1841)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Gökova 1946 İbrahim Alaaddin Gökova, “Mehmed Namık Paşa”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, s. 374.
- İnal 1982 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karal 1942 Enver Ziya Karal, “Namık Paşa’nın Hal Tercümesi”, *Tarih Vesikaları*, C. I, S. 9, s.
- Kılıç 1999 Abdullah Kılıç, “Namık Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, yay. yönt. Ekrem Çakıroğlu, YKY, İstanbul, s. 348.
- Kurat 1952 Akdes Nimet Kurat, *Türk İngiliz Münasabetlerine Kısa Bir Bakış 1553-1952*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu 1974 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Rodkey 1929 F. Stanley Rodkey, “Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41”, *The Journal of Modern History*, S. 1, No. 4, s. 570-593.
- Jenks 1964 Margaret Jenks, *The Activities and Influence of David Urquhart 1833–56, with Special Reference to the Affairs of the Near East*, University of London, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra.
- Saydam 2006 Abdullah Saydam, “Mehmed Namık Paşa”, *TDVİA*, C. 32, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 379–380.
- Sinaplı 1987 Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmed Namık Paşa*, Yenilik Basımevi, İstanbul.
- Şişman 2004 Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri 1838-1876*, TTK Yayınları, Ankara.
- Taş 2016 Abdullah Erdem Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tukin 1999 Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, Pan Yayınları, İstanbul

- Urquhart 1875 David Urquhart, *Reminiscences of William IV, Correspondence Between Lord Ponsonby and David Urquhart*, Diplomatic Review Office, London.
- Webster 1951a Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841 (Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question)*, C. I, G. Bell&Sons Ltd, London.
- Webster 1951b Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841 (Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question)*, C. II, G. Bell&Sons Ltd, London.
- Zorlu 2022 Süleyman Emre Zorlu, “Eski Türklerde Osmanlı Devleti’nde Meşruiyet İnancı Bağlamında Devlet Başkanının Belirlenmesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 2, s. 501-533.

EKLER

Ek 1. Mehmed Namık Paşa (Unat 2008).

Carlton Hotel
Ce 3 Février 1835.

Monsieur le Duc,

S. Exc. le Ministre de la Guerre
de la Sublime Porte m'ayant chargé
de lui procurer deux modèles des fusils
en usage dans l'armée de Sa Majesté Bri-
= tannique pour l'artillerie à pied et l'infan-
= terie de ligne, je viens prier Votre Grâce de
vouloir bien me faire donner l'autorisation né-
= cessaire pour que je puisse en obtenir un de chaque
espèce.

J'ai l'honneur d'être avec les sentiments
de la plus haute considération,

Monsieur le Duc,

Votre serviteur très-humble,
Namik

A Son Excellence
le Duc de Wellington, Ministre de Sa Majesté
Britannique au Département des Affaires Etrangères,
& & & & &

Ek 2. Namık Paşa'nın İki İngiliz Tüfeği Talebine Dair Dük Wellington'a Yazısı.
(TNA, FO, 78/268).

Draft
Viscount Palmerston
to
The Grand Vizir.

193
T. O. London
May 7. 1835.

High, Illustrious, and
Excellent Lord!

x 24. Dec 7 1834.

I have the honour to
acknowledge the receipt of Your
Highness' letter * delivered to
my Predecessor by Mr. Wroby
Officer, stating that, ^{His Imp. Majesty} the
Sultan, having found that
the duties of Namik Pasha, who
has for some time been
charged with a mission at
this Court, required his
presence at Constantinople, ~~His~~
~~Imperial Majesty~~ had been
pleased to command His
Excellency's return to that
Capital,

Ek 3. Lord Palmerston'un Görevi Sona Eren Namık Paşa'nın Elçiliğinden Memnun Kaldıklarına Dair Sadrazama Yazısı. (TNA, FO, 78/266).

SUMMARY

Mehmed Namik Pasha is a statesman and soldier who served at various levels of the state and advised the sultans. Upon transferring to the military school, he continued his career in the Sublime Porte. During Mehmed Ali Pasha's rebellion in 1832, he was sent as a special envoy to England and France in order to seek assistance. In the years following his first embassy, after two years, he was reappointed to the London embassy. In the meantime, Russia, which was trying to take over the Ottoman Empire and cut ties with Western European countries, sought to prevent an ambassador from being appointed. When he failed, he tried to keep Namik Pasha under his control. England, on the other hand, approached Namik Pasha with suspicion due to his connections with pro-Russian people such as Ahmed Fevzi Pasha and his previous service in Russia. A distrust of the British administration developed following reports sent by the British ambassador in Istanbul, Lord Ponsonby, that he supported the Russian government. The Russian ambassador, who served first in Paris and then in London, forced Namik Pasha and Paris Ambassador Mustafa Reşid Pasha to cooperate with him. The ambassadors were also required to comply with these instructions by Reisülküttap Mehmed Akif Pasha. Nonetheless, Namik Pasha tried to stay away from the Russian ambassador in Paris before starting his duty. In addition, he informed Mustafa Reshid Pasha of the situation.

In this context, Namik Pasha held meetings with British Foreign Minister Lord Palmerston. These meetings were held in order to communicate the Ottoman Empire's concerns regarding the Algerian issue. Further, he stated that they were waiting for England's assistance in the Egyptian issue so that they could retake Syria. It was Palmerston's view that reforms were necessary in order to protect the independence and integrity of the Ottoman Empire. He told Namik Pasha that the sultan should work to strengthen his army and navy, British officers could be sent for this task if requested, and arrangements would be made to develop trade, so he could become independent again by paying his compensation debt to Russia, which would allow him to become independent again. Mahmud II was also unable to utilize his country's natural resources, and otherwise the Ottoman Empire could return to its former glory. The sultan received the messages Palmerston intended to convey through Namik Pasha regarding reform, the Egyptian issue, and the Russian threat at another meeting. According to him, if Mahmud II utilizes the opportunities at hand, he will not be required to seek assistance from Russia in the future. The Egyptian issue should also be handled with patience, according to him. It would have been more prudent for the sultan to devote his time to reforming, strengthening his army and economy, and exploiting his natural resources. There should be a central tax collection system, salaries should be paid to civil servants and soldiers, monopolies should be eliminated, and free trade should be allowed.

Britain's attempts to obtain grant from the Ottoman Empire to operate ferries on the Euphrates River were also on Namik Pasha's agenda during his embassy. This project has been deemed undesirable by him. He presented his reservations to the

Sublime Porte. Namik Pasha's warnings were assessed in the Sublime Porte. Mahmud II decided to inform the British ambassador that the project was granted permission on the condition that it would be abandoned if it harms to the Ottoman Empire in the future.

Namik Pasha was also interested in the Ottoman Empire's request for the renewal of customs tariffs applied to British products. He requested this. Mehmed Nuri Efendi also received instructions over the respective problem. Since there was a change in the Ministry of Foreign Affairs, it was probable to end the issue more easily when Palmerston was in power. On the other, England was in favor of accepting an increase in tariffs in exchange for the removal of monopolies. Namik Pasha believed that this would unleash significant damage to the Ottoman economy and informed the Sublime Porte that monopolies should be kept.

Namik Pasha requested two samples of rifles used by the British military. According to the letter he wrote to Duke Wellington about this, the Egyptian governor requested 12 samples a year ago. Nevertheless, Palmerston ensured that two thousand rifle sets were presented to the Queen as a gift. It was expected that the sultan's request would not be rejected. This request was deemed appropriate by Duke Wellington, who arranged for the rifles to be sent as a gift. Istanbul received these samples after a period of time.

Namik Pasha's endeavor to complete his duties and his self-confident attitude disturbed the British, who were very rude and expected to be unreliable. When this problem came together with the claims that Namik Pasha was pro-Russian, the opinion that he was not wanted by the British government was assessed in the Sublime Porte. Mahmud II approved to send another ambassador instead of Namik Pasha, who was not trusted in his country due to England's involvement in the Egyptian and Algerian issues. On the other hand, headlines with a theme of Ottoman ambassador dismissed by the Russian ambassadors in Paris and London were displayed in newspapers. Accordingly, the Russian ambassador in Istanbul permanently recalls the Ottoman ambassador in London. It was unanimously agreed that Mehmed Nuri Efendi should be appointed ambassador. His actions were thought to be in accordance with their wishes when he realized that he could not prevent another ambassador from being sent to his place. It is unfortunate that the newly appointed ambassador could not avoid being branded as a Russian supporter in London before he even left Istanbul.

Namik Pasha intended to serve as a congruent ambassador during a conflict between British and Russian interests and influence in the Ottoman Empire. Throughout his tenure in Europe, he represented the Ottoman Empire and pushed all conditions to ensure that his tasks were completed. After his return to Istanbul, he was given high-level duties and achieved much, demonstrating that the misfortunes he encountered during his embassy were attributable to factors beyond his control.

OSMANLI DEVLETİ İLE PORTEKİZ KRALLIĞI ARASINDA TİCARİ VE DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN TESİSİNE YÖNELİK GİRİŞİMLER (1793-1843)

Mustafa DURDU*

Öz

Portekiz Devleti ile Osmanlılar ilkin XVI. yüzyılda askerî alanda karşı karşıya gelmişlerdir. XVII. yüzyılda bu ilişkilerin boyutu daha çok ticarete kaymıştır. Napolyon Savaşları esnasında Portekiz Krallığı, Osmanlı Devleti ile bir ticaret antlaşması yapmak istemiştir. Osmanlı Devleti, siyasi dengeleri analiz ederek bu talebi reddetmeden bir süre erteleme yoluna gitmiştir. Ardından Portekiz'deki isyan ve iç savaş gibi gelişmeler sebebiyle bu antlaşma, 1843 yılına kadar yapılamamıştır. Bu tarihte Londra'da bulunan Portekiz elçisi ile Osmanlı Devleti'nin İngiltere Büyükelçisi Mehmed Emin Âli Efendi tarafından "Dostluk, Ticaret ve Seyr-i Sefayin Muahedesi" adıyla bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma esnasında nişan takdimi gibi birtakım diplomatik yenilikler de uygulanmıştır. Adı geçen antlaşma büyük oranda 1838 yılında ilk kez tanzim edilen daha sonra 1840'ta revize edilen Osmanlı-Belçika Barış ve Ticaret Antlaşması'na uygun olarak hazırlanmıştır. Dolayısıyla bu antlaşma, 1838'den itibaren Avrupa devletleri ile yapılan ticaret antlaşmalarına bir örnek olan ve Osmanlı ile İngiltere arasında yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile benzerlikler göstermektedir. Bu ticaret antlaşmasının bazı maddeleri doğrudan Portekizlilere imtiyazlar sunarken mütekabiliyet esaslarına da uygun düşmemektedir. Özellikle 8. madde devletin istiklalini zaafa uğratabilecek tarzda imtiyazları ihtiva etmektedir. Bu antlaşmanın imzalanmasına kadar devam eden siyasi ve diplomatik süreç ile yapılan işlemler bu makalenin konusunu teşkil etmektedir. Çalışmanın amacı, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-Portekiz ilişkilerinin niteliğini ortaya koymaktır. Osmanlı Hariciyesinin diplomatik becerisi ve siyasi mülahazalarının yansımaları, Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) resmi belgeler ışığında analiz edilmiştir. Çalışmada kaynak niteliğindeki telif eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antlaşma, Diplomasi, Osmanlı, Portekiz, Ticaret.

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman.
E-posta: mustafa76durdu@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1555-0035
(Makale Gönderim Tarihi: 24.01.2024 - Makale Kabul Tarihi: 30.04.2024)

Abstract

Attempts to Establish Commercial and Diplomatic Relations Between the Ottoman Empire and the Kingdom of Portugal (1793-1843)

The Portuguese State and the Ottomans first encountered each other in the military field in the 16th century. In the 17th century, the dimension of these relations shifted more to trade. During the Napoleonic Wars, the Kingdom of Portugal wanted to make a trade agreement with the Ottoman Empire. Analysing the political balances, the Ottoman Empire decided to postpone this request for a while without rejecting it. Later, due to developments such as rebellion and civil war in Portugal, this agreement could not be concluded until 1843. On this date, an agreement called "Friendship, Trade and Navigation Covenant" was signed by the Portuguese ambassador in London and the Ottoman Empire's Ambassador to England, Mehmed Emin Âli Efendi. During this agreement, some diplomatic innovations such as the presentation of engagement were also implemented. The mentioned treaty was prepared largely in accordance with the Ottoman-Belgian Peace and Trade Treaty, which was first drawn up in 1838 and later revised in 1840. Therefore, this agreement is similar to the Balta Limani Trade Agreement made between the Ottoman Empire and England, which is an example of trade agreements made with European states since 1838. While some articles of this trade agreement offer privileges directly to the Portuguese, they do not comply with the principles of reciprocity. In particular, Article 8 contains privileges that would undermine the independence of the state. The political and diplomatic process and the transactions that continued until the signing of this treaty constitute the subject of this article. The aim of the study is to reveal the nature of Ottoman-Portuguese relations in the first half of the 19th century. The reflections of the diplomatic skills and political considerations of the Ottoman Foreign Service were analysed in the light of official documents in the Ottoman Archives (Prime Ministry Ottoman Archives). Copyrighted works that serve as sources were also used in the study.

Keywords: Covenant, Diplomacy, Ottoman, Portugal, Trade.

Giriş

XV. yüzyıldan itibaren denizcilik faaliyetleri ve coğrafi keşiflerle öne çıkan Portekiz Krallığı, Hint Okyanusu'ndaki işgal ve yağma girişimleri sırasında Osmanlılar ile karşılaşmışlardır. Özellikle XVI. yüzyılda Osmanlı donanması ile sömürgeci Portekiz filoları karşı karşıya gelmişlerdir. İki devletin çoğu zaman savaşlarla sonuçlanan bu teması, sonraki yüzyıllarda ivmesini kaybetmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı savaş ve diplomasi literatüründe Portekiz Devleti fazla gündeme gelmez. Bu makale temelde XVIII. yüzyıl sonlarından Yakın Çağ'da ilk diplomatik ve ticari ilişkinin sağlandığı 1843 yılına kadar geçen sürede Portekiz ile Osmanlı Devleti arasında tesis edilmeye çalışılan ilişkilerin mahiyetini anlamak ve bu ilişkinin gecikmesinin temel sebeplerini analiz etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu çalışma özellikle şu soruların cevaplarını aramaktadır: XVI. yüzyılda Afrika kıyıları ve Hint Okyanusu'nda bir sömürge imparatorluğu hâline gelen Portekiz Krallığı ile Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar olan süreçte ilişkilerinin mahiyeti nasıldı? Değişen şartlar doğrultusunda Yakın Çağ'daki Osmanlı – Portekiz ilişkilerinin boyutu ne idi? XIX. yüzyılın ilk yarısında bu ilişkilerin seyri olumlu ya da olumsuz yönde değişti mi? İki devlet arasındaki modern diplomatik ve ticari ilişkilerin başlangıç tarihi nedir? Makale, Osmanlı-Portekiz ilişkilerinde ele aldığı zaman aralığı itibarıyla özgündür. Bununla birlikte özellikle XVI. yüzyılda Osmanlıların denizcilik faaliyetleri ve bu esnada karşılaştıkları Portekiz filolarıyla başlayan çatışmacı ilişkiler konusunda özgün

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)

çalışmaları bulunan değerli araştırmacılar, yazarlar bulunmaktadır. Bahsedilen yazarlar Osmanlı denizciliği, Hint seferleri ve Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ndeki faaliyetleri konusunda yetkin isimlerdir. Özellikle İdris Bostan, Salih Özbaran, Cengiz Orhonlu ve Ertuğrul Önalp bu alanda öne çıkan yazarlardır. Bu çalışmada onların eserlerinden de istifade edilmiştir. Çalışmanın temel dinamiğini Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri oluşturmaktadır. Adı geçen belgeler, detaylı incelenmiş ve tartışılmıştır. Makalede ilk olarak giriş bölümünün bir devamı olarak XVIII. yüzyıl öncesinde Osmanlı – Portekiz ilişkilerinin niteliği incelenmiştir. Burada Osmanlı ile ilişkileri bağlamında Portekiz'in kısa bir tarihine de değinilmiştir. Daha sonra makalenin temel konusu olarak 1793 yılında ticari ve diplomatik ilişki kurma noktasında Portekiz'in ilk teşebbüsünden 1843 yılında ticaret antlaşmasının yapıldığı tarihe kadar geçen süredeki ilişki kurma girişimlerinin boyutu üç ayrı başlık altında analiz edilmiştir. Araştırmanın temel konusu ve sorunsalı irdelenirken Portekiz'de Osmanlı ile ilişki kurma teşebbüsünün sekteye uğramasına sebep olan hadiseler zinciri, yani işgaller, darbeler ile diğer siyasi ve dinî olaylar da kronolojik olarak anlatılmıştır. Bu şekilde makalenin tarihsel bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.

XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı-Portekiz İlişkileri

Portekiz'in XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti ile diplomatik ve ticari ilişki kurma isteğinin sebeplerini analiz edebilmemiz için öncelikle bu devletin bu yüzyıldan önce Osmanlı ile çatışma ve anlaşma arasında geçen münasebetlerini ortaya koymamız gerekmektedir. Bununla birlikte bu tarihten önceki süreçte genel olarak Portekiz'in durumu ve Osmanlı ile ilk karşılaşmaları burada anlatılacaktır. Portekiz'in Kızıldeniz ve Hint diyarına gelmeleri ve Osmanlı ile Portekiz filolarının Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki ilk karşılaşmaları ana konunun tarihî arka planını daha doğru anlamak bakımından önem arz etmektedir. Bu sebeple Portekiz'in genel tarihsel perspektifinin ana hatlarını ve Osmanlı ile ilk münasebetlerini burada belirtmek uygun olacaktır.

Portekiz Krallığı, XIII. yüzyılın ikinci yarısında III. Alfons zamanında bugünkü sınırlarına ulaşmıştır. I. Johann/João (1385-1433) devrinde yükselişe geçen Portekiz Krallığı, merkezî otoriteyi güçlendirdi ve sömürgecilik faaliyetlerine başladı¹. Fas topraklarına saldırı başlatıldı ve 1415'te Ceuta (Septe) işgal edildi. 1419'da Madeira, 1427'de Azor Adaları ve 1456 yılında da Yeşil Burun Adalarını keşfedip sömürgeleştirdiler. 1440'lardan itibaren Batı Afrika sahillerinde Gine'ye kadar olan yerleri keşif ve istila ettiler². Portekizlilerin sömürgecilik faaliyetlerinin hız kazanmasında Ceuta'nın önemi büyük olmuştu. Avrupa ve Afrika ticaretinde önemli bir durak olan Ceuta, bu özelliğiyle Portekiz'e büyük değerler kattı. Şehrin etrafı önemli tarım ürünlerinin üretildiği bir sahaydı. İskenderiye'den gelen ticaret malları da burada toplanıyordu³. Bu yıllarda, haritacılık bilimini geliştiren Portekizliler, yaptıkları yeni haritalar ile bu keşif ve istilalarını genişlettiler. Ayrıca barça (barcas) adı verilen gemiler yerine okyanuslara dayanıklı ve pratik hareket kabiliyetine sahip karavela adlı yelkenli

¹ Beydilli 2007, cilt XXXIV, s. 328.

² Black 2021, s. 61.

³ Schefer 1893, cilt II, s. 160-162.

gemileri icat ettiler. Deniz savaşlarında kullanmak için karavelalardan daha geniş kalyonların geliştirilmesi de Portekiz'de oldu. Böylece Portekiz, 15. yüzyıldan itibaren haritacılık gibi gemi inşaatının da merkezi olarak kabul ediliyordu⁴. Portekiz'in Afrika keşif ve istilalarındaki temel itici güç sonradan Denizci Henry veya Gemici Henry olarak şöhret bulan Prens Henry (Henrique) idi. O, Portekiz Kralı I. Johann'ın üçüncü oğlu olarak keşifleri teşvik ve finanse ediyordu⁵. 1470 yılında Fernio Gomes, Joio de Santarem ve Pedro d'Escobar iki kılavuz eşliğinde Afrika sahilleri boyunca güneye gönderildi. Bu seferle birlikte Benin, Calabar ve Gabion (Gabon) sahilleri ile San Thome ve Principe Adaları bu sefer sırasında keşfedilmişti. Daha sonra da Anno Bom Adası keşfedilmişti⁶.

Bu sayede Afrika kıyılarında kurdukları üsler vasıtasıyla fil dişi ve köle ticaretine başlayan Portekizliler, baharat ticaretini ele geçirmek için deniz seferlerini artırdılar. Bartolomeo Diaz, 1489'da Ümit Burnu'nu ilk kez geçip Hint Okyanusu'na açıldı. Böylece yeni bir baharat yolu bulunmuş oluyordu⁷. Bu esnada İspanya da Atlantik'in batısına doğru keşif ve istila hareketlerine başlamıştı. İki devlet bir anlamda rekabet hâlindeydi. Papa VI. Aleksandr tarafından 1493'te "yayınlanan *Inter Coetera* ile" İspanya'nın Yeni Dünya'daki keşif ve istilaları tanındı. Portekiz'in de Afrika boyunca ilerlemesi meşru görüldü. Bu bildirge ile İki Kastilya ve Portekiz'in hakimiyet alanları belirlenmişti. Daha çok İspanya'nın lehine olan bu paylaşım yaklaşık bir yıl sonra yenilendi. 7 Haziran 1494 tarihinde imzalanan Tordesillas Antlaşması ile kuzeyden güneye "Cabo de Verde adalarının 370 fersah batısından itibaren hayali bir çizgi" çizildi. Bunun doğusu Portekiz'e batısı da İspanya'ya veriliyordu. Böylece Portekiz'in, Güney Atlantik ve Ümit Burnu bölgelerindeki hâkimiyeti tanınıyordu⁸.

Bu gelişmelerden sonra Portekiz keşif ve istila hareketlerine hız verdi. Diaz'ın bulduğu yoldan ilerleyen Vasco de Gama komutasındaki bir Portekiz filosu, 1498'de Hint Yarımadası'nda Malabar kıyısındaki Calicut Limanı'na ulaştı. Daha sonra Lizbon'dan hareket eden ve içi top ve barut ile dolu 13 gemi, Alvares Capral'ın komutasında yola çıktı. Fırtınaya yakalanan filo 1500 yılında Brezilya sahillerine vardı. Böylece Brezilya da keşfedilmiş oldu. Cabral, gittiği Calicut sahillerinde mevcut ticareti yok edip Portekiz tekeline başlatmak için şehri topa tuttu. 1502'de Lizbon'dan hareket eden Vaco de Gama komutasındaki büyük bir Portekiz filosu yüzlerce asker ve mühimmat ile Hindistan kıyılarına ulaştı. Böylece amansız bir katliam başladı. Müslüman ticaret gemileri batırıldı. Şehirler yakılıp yıkıldı. Esirler acımasızca öldürüldü. Bu suretle Hint Okyanusunda Portekiz Uygarlığı başlıyordu⁹. Daha sonra Hint Okyanusu'na ilk kral naibi gönderildi: Don Francisco de Almeida. Bu dönemde deniz üsleri artırıldı. Onun yerine gelen Alfonso de Albuquerque, 1515'e kadar Goa ve Seylan'ı işgal etti. Cava Adası'na kadar ilerledi. Böylece Hint Okyanusu'ndaki deniz ticaretinde Müslümanların etkisi tamamen

⁴ Ferro 2017, s. 56.

⁵ Black 2021, s. 62.

⁶ McMurdo 1889, cilt II, s. 533.

⁷ Luraghi 2016, s. 121-124.

⁸ Elik ve Bal 2014, s. 108-109.

⁹ Luraghi 2016, 121-124.

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)

kırılmıştı¹⁰. Çünkü Portekiz Krallığı'nın temel ekonomik politikası, Hint Okyanusu'ndaki Kızıldeniz girişini kapatarak Müslüman tacirlerin Memlûk ülkesine baharat taşımalarını engelleyip Hintlilerin sadece Portekizlilerle ticaret yapmasını sağlamaktı. Ayrıca Etiyopya Krallığı ile ilişki kurup ekonomik hedefleri yükseltmekti. Portekiz, bir süre sonra bu hedeflerin bir kısmına ulaşmıştı. Bunun olumsuz etkileri ise ilk olarak Memlûk ülkesinde görülmeye başlamıştı¹¹. Bütün bu sömürgecilik faaliyetleri sonucu Portekiz ekonomisi gelişti. Özellikle Batı Afrika'dan gelen altın, Portekiz'in can damarı olmuştu. Asya'dan getirilen baharat ve ipek Portekiz'den diğer Avrupa ülkelerine sevk ediliyordu. Afrika kaynaklı köle ticareti de gelişti. Başlangıçta Güney Portekiz ile İspanya ve İtalya'ya satılan köleler, daha sonra Amerika kıtasına gönderildi. Sömürgelemlerden elde edilen şeker de Portekiz'in önemli ihraç malları arasına girmişti¹².

Osmanlı-Portekiz münasebetlerini, Portekizlilerin Kızıldeniz ve Hürmüz kıyılarına kadar geldikleri 16. yüzyıl başlarına kadar götürmek mümkündür. Bu tarihlerde, bir süre önce belli başlı Hint ticaret merkezlerini istila eden Portekizlilerin Kızıldeniz'i ve dolayısıyla Hicaz bölgesini tehdit etmeleri üzerine Memlûk Devleti, Osmanlı'dan yardım talep etmişti¹³. Memlûk Devleti'ne yardım için Kemal Reis komutasındaki bir Osmanlı filosu, Mısır'a asker, top ve gemi ustaları ile top yapımında kullanılmak üzere pek çok malzeme götürmüştür¹⁴. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sinde belirttiğine göre, Sultan II. Bayezid'in daveti ile 1494-1495 yıllarında Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren Kemal Reis¹⁵, Memlûk Devleti için 1507 ve 1510'da bölgeye yardım filolarını götürmüştü. Bu teşebbüs, aslında sadece Portekiz'in baharat ticareti üzerindeki tehdidini kırmak değil aynı zamanda Afrika'da bir deniz üssü kurmak gibi bir amaca da matuf idi¹⁶. Fakat 1509'da cereyan eden Diu Harbi'nde Memlûk donanması Portekizliler tarafından büyük ölçüde imha edilmiştir. Bunun üzerine Portekizliler Kızıldeniz'deki faaliyetlerini artırmışlardır. Memlûk Sultanı Kanser Gavri, yeni bir donanma için harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti'nden tekrar malzeme tedariki yoluna gitmiştir¹⁷. Bu esnada Portekizliler Socoro Adası'nı da işgal etmişlerdir. Portekiz Genel Valisi Alfonso d'Albuquerque komutasındaki Portekiz filosu 1514'te bir süre Aden'i kuşatıp Sevakin Adası'na saldırmıştır¹⁸. Osmanlı Devleti'nin de yardımlarıyla Süveyş'te yeniden inşa edilen ve 19 gemiden oluşan Mısır donanması, içerisinde yeniçeri, levend ve Anadolu Türkmenler de olduğu hâlde Osmanlı denizcisi Selman Reis'in komutasında Eylül 1515'te Süveyş'ten hareket etmiş ve Portekizlileri Kızıldeniz'den çıkarıp hakimiyeti sağlama mücadelesine başlamıştır. Selman Reis'in Kızıldeniz'deki bu mücadelesi esnasında 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethettiği haberi gelmiştir. Böylece Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadeleyi Osmanlı

¹⁰ Luraghi 2016, s. 124-125.

¹¹ Özbaran 2009a, cilt I, s. 104.

¹² Yavuz 2021, s. 184-186.

¹³ Önalın 2017, s. 81-82.

¹⁴ Bostan 2002, cilt XXV, s. 227.

¹⁵ Ali Rıza Seyfi 1325, cilt I, s. 16-20.

¹⁶ Kuru 2009, s. 48.

¹⁷ Erol 2012, s. 211-217.

¹⁸ Erol 2012, s. 215-222.

donanması devralmıştır. Bu tarihten sonra Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki mücadele, ticaret yollarını değiştirme hedefiyle hareket eden Portekizlilerle Osmanlılar arasında olacaktır¹⁹. Böylece Portekizlilerle Osmanlılar arasındaki bu ilk resmî ilişkilerin boyutu daha çok çatışma üzerine şekillenecektir

Selman Reis'in Kızıldeniz'deki faaliyetleri ve Portekizlilerle mücadelesi sırasında Süveyş ve Cidde liman ve tersaneleri önem kazanmış ve Portekizlilere karşı yapılan savunma ve taarruz savaşlarında stratejik üsler hâline gelmişti²⁰. Bu noktada ilk Osmanlı-Portekiz mücadelesinde Selman Reis önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir süre sonra iki devletin mücadele alanı Basra körfezi olmuştu. Stratejik bir önemi olan Basra, Baharat Yolu'nun hinterlandını oluşturduğu için Portekizlilerin ilgisini çekmişti. 1507'den itibaren Hürmüz Boğazı'na yerleşen Portekizliler, zamanla kuzeybatı istikametinde ilerlemeye başlamışlar ve nihayet 1529'da El Kurna'ya ulaşmışlardı²¹. Yavuz Sultan Selim devrinde bu bölgede Osmanlıların hâkim güç oldukları söylene de gerçek anlamda bir Osmanlı egemenliği, ancak I. Süleyman devrinde Basra körfezi kıyılarının kontrol altına alınması ile başlamıştır. Bu dönemde Baharat Yolu'nun güvenliğini sağlama almak ve Portekizlilerin bölgedeki sömürgecilik faaliyetlerine engel olmak için Basra Körfezi'nde hakimiyet sağlanmıştı²². Dolayısıyla bu durum, Portekizlilerle Osmanlıların ikinci karşılaşması olarak nitelendirilebilir. Bu devrede, 1538 yılında Süveyş'ten Hint seferine çıkan Hadım Süleyman Paşa, Portekiz üssü Diu'yu kuşatmıştır. Dönüşte Aden'i fethederek Yemen Beylerbeyliğini kuran Hadım Süleyman Paşa, Kızıldeniz'in güvenliği noktasında önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu durum ise Portekizlileri endişelendirmiştir. Bu süreçte Osmanlı donanması, Kızıldeniz'de büyük oranda güvenliği sağlamış ve Hint Okyanusunda gücünü hissettirmişti²³. Bu tarihlerde Osmanlı – Portekiz mücadelesi, vasıtalarla da olsa Habeşistan topraklarında da başlamıştır. Hristiyan Habeş Krallığı, Portekizlilerin ilgisini çekmişti. Bu sırada merkezi Harar olan bir Müslüman emirliği, 1526 yılında Habeşistan'a cihat ilan ederek 1543 yılına kadar onlarla mücadele etmiştir. Osmanlılar, bu Müslüman devletin emiri olan Ahmed El-Mücahid'i "Habeş Hâkimi ve Habeş Vilayeti Sultanı" olarak tanımıştır. Portekiz destekli Habeş ordusuna karşı Ahmed El-Mücahid'e asker ve ateşli silah yardımı yapan Osmanlı Devleti bu şekilde Habeşistan topraklarında da Portekizlilerle çatışmalara girişmiştir. Hatta Osmanlı destekli Ahmed El-Mücahid'in ordusu ile Portekiz destekli Habeş ordusu arasında 1542'de vuku bulan savaş zaferle sonuçlanmıştır. Ancak 1543 yılında yenilen Ahmed El-Mücahid'in fethettiği topraklar tekrar Habeş Krallığına geçti. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, doğrudan Habeşistan topraklarına harekât için hazırlıklara başlamıştır²⁴.

1546'da Basra'nın fethedilerek Basra eyaletinin kurulması ile Osmanlılar, Hint Okyanusu'na ikinci koldan giriş yaptılar. Bu durum, 1515 yılından beri Portekiz üssü olan

¹⁹ Bostan 2008, s. 25-26.

²⁰ Bostan 2013, cilt I, s. 338-344.

²¹ Kurşun 2004, s. 21.

²² Kurşun 1998, s. 2.

²³ Bostan 2013, cilt I, s. 346-348.

²⁴ Orhonlu 1996, s. 24-29.

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

Hürmüz Adası'ndaki Portekizlileri telaşlandırdı. Fakat aynı sene, yani 1546'da Aden şehri yerel Arap güçleri tarafından işgal edilmişti. Bunun üzerine Yemen beylerbeyi ile Hint kaptanı azledildi. Piri Reis, Hint kaptanı tayin edildi ve Aden'i geri almakla görevlendirildi. 1547 yılında 60 gemi ile yola çıkan Piri Reis, 1549'da Aden'i ele geçirdi. Bu esnada Aden'e yardıma gelen Portekiz gemileri bertaraf edildi. 1550-1551 yıllarında Portekizliler Basra Körfezi'nde etkin durumda olup Katif'i işgal ederek Osmanlı nüfusundaki Bahreyn'e müdahale etmişlerdi. Ayrıca Basra bölgesindeki Arap aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtarak isyanlara sebep oluyorlardı. Osmanlı Devleti, Basra'daki Portekiz tehdidini kesin olarak ortadan kaldırmak için Hint Kaptanı Piri Reis'i görevlendirdi. Piri Reis, Hadım Süleyman Paşa'nın 1538'deki Diu seferinden sonra kapsamlı ikinci deniz harekâtı için emrindeki donanma ile 1552'de Süveyş'ten denize açıldı. Donanma, Aden'de ikmal yaptıktan sonra Portekizlilerin elinde bulunan Maskat Kalesi ele geçirdi. Ayrıca buradaki Portekiz garnizonu esir edildi. Osmanlı donanması Hürmüz'ü kuşatıp 20 gün boyunca bombaladı. Ancak çeşitli gerekçelerle kuşatma kaldırıldı ve donanma Basra Limanı'na çekildi²⁵. Basra'daki mahsur kalan donanmayı Süveyş'e geri götürmesi için başlangıçta Murad Reis görevlendirilmişse de o bu işi başaramamıştı. Daha sonra bu görev Seydi Ali Reis'e verildi. Seydi Ali Reis, Basra'da kalan 15 kadirgayı Süveyş'e götürmek üzere Ağustos 1554'te Şattularap'tan hareket etti. Anacak Fernando de Meneses komutasındaki bir Portekiz filosunun saldırısına uğrayan kadirgalardan 6'sı düşmanın eline geçerken geriye kalan kadirgalar Portekizlilerden kurtulmak için Hindistan sahillerine yöneldi. Bunlardan ikisi Daman ve Danu yakınlarında baştankara etti ve mürettebat kurtuldu. Seydi Ali Reis'in kadirgasının da olduğu diğer 7 kadirga Surat Limanı'na sığındı. Mürettebat kurtulurken Portekizlilerle olan anlaşma mucibince Surat Kalesi muhafızı tarafından parçalandı. Böylece Osmanlı'nın Kızıldeniz donanması büyük oranda Portekizliler tarafından yok edilmiş oldu²⁶. Bu feci olaydan sonra Temmuz 1559'da vaktiyle Hürmüz'deki Portekizlilere vergi veren, fakat sonradan Osmanlı Devleti ile anlaşan Bahreyn'e bir sefer düzenlendi. Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa, Basra'dan da aldığı destekle Bahreyn Adasına çıkarma yaparak Mename Kalesi'ni kuşattı. Ancak Hürmüz'deki Portekiz filosunun yardıma gelmesi neticesinde Osmanlı gemileri Portekizliler tarafından ele geçirildi. Kuşatma da başarısız oldu. Nihayet Kasım 1559'da Portekizlilerle bir anlaşma yapıldı. Sağ kalan Osmanlı askerleri, silahlarını ve atlarını teslim edip yüklü bir tazminat karşılığında Portekizliler tarafından Katif'e geçirildiler²⁷. Osmanlı Devleti'nin Süveyş donanması büyük ölçüde bertaraf olduktan sonra özellikle 1554-1565 yılları arasında Muha Kaptanı Sefer Reis, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde Portekizlilere yönelik büyük bir gaza hareketi başlatmış ve Portekiz gemilerini ele geçirerek Portekiz istilasındaki kıyılarda tehdit oluşturmuştur²⁸.

Bütün bu çatışmalardan sonra Basra Körfezi'ndeki Osmanlı – Portekiz ilişkileri ticarî alanda devam etti. Osmanlı eyaleti olan Basra, Portekizliler için de bir ticaret

²⁵ Orhonlu 1970, s. 236-245; Özbaran 2009b, cilt I, s. 207-208.

²⁶ Önalp 2010, s. 280-290.

²⁷ Orhonlu 1967, s. 2-6; Özbaran 2013, s. 235-240.

²⁸ Önalp 2009, s. 214-224.

merkezi idi. Hindistan'dan getirdikleri baharat ve diğer ticaret ürünleri Basra'ya taşınıyor, buradan Akdeniz limanları ve İran'a sevk ediliyordu. Basra, 1622 yılında Hürmüz'den çıkarılan Portekizliler için daha da önemli hâle geldi. Hatta Basra Paşasından ticaret acenteliği ile bir manastır kurma imtiyazı bile aldılar. Portekizlilerin Basra'daki ticari ilişkileri XVII. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Bu tarihten sonra Portekizliler, Basra Körfezi'ndeki nüfuzlarını kaybetmeye başladılar. Bununla birlikte Basra'ya doğu ticaret mallarını getirmeye kısmen devam eden Portekizlilere 1690'da vergi indirimi yapıldı²⁹. Portekiz'in Hürmüz ve civarında gerilemesinde sadece Osmanlı Devleti'nin baskın gücü etkili değildi. Çünkü Portekiz Devleti'nin merkezinde İspanyol işgali ile neticelenecek karışıklıklar başlamıştı. Bu bir anlamda, denizaşırı sömürge imparatorluğu kuran Portekiz'in altın çağına sona ermesi idi. Büyük gerileme Fas'taki savaş ile başlamıştı. Fas'ta Türk desteği ile Fas sultanı olan (Muley) Abdülmelik'e karşı yeğeni Muhammed Mütevekkil, Portekizlilerden yardım isteyince Fas'ı ele geçirme hayalleri kuran Portekiz Kralı Sebastian (Dom Sebastião) 17.000 (veya 14.000) kişilik bir ordu ile Fas içlerine gelmiştir. İki taraf arasında yapılan ve El-Kasru'l-Kebîr Harbi (Üç Krallar Savaşı) olarak bilinen muharebede Portekiz ordusu hezimete uğramış ve Sebastian öldürülmüş, birçok Portekiz aristokrati da esir edilmiştir³⁰. Vuku bulduğu mevki itibari ile Vâdilmehâzin Savaşı adı da verilen ve 4 Ağustos 1578 tarihinde cereyan eden bu savaşta sadece Sebastian öldürülmemiş aynı zamanda Fas Sultanı Abdülmelik ile ona karşı Portekizlileri çağıran yeğeni mahlû Sultan Muhammed Mütevekkil de hayatını kaybetmişti³¹. Portekiz Kralı'nın öldürüldüğü bu kanlı harbin neticesinde meydana gelen siyasi ve ekonomik buhranlar sonucu 1580'de İspanyol ordusu Portekiz'e girdi. Sebastian'ın amcası olan İspanya Kralı II. Philip, Mart 1581'de Portekiz Kralı I. Philip olarak taç giydi³². Hatta kısa bir süre için de olsa yargı merkezini Orta İspanya'dan Lizbon'a bile taşıdı³³. Böylece Portekiz, 1640 yılına kadar İspanyol Habsburg İmparatorluğu'na bağlı bir özerk hükümet olarak kaldı³⁴. Bu dönemde her ne kadar denizaşırı Portekiz filoları Basra bölgesinde etkinliğini sürdürse de Portekiz'in 1580-1640 yılları arasında İspanyol yönetiminde olması Hint bölgesindeki gücünü zayıflatmıştı. Ayrıca XVII. yüzyılın başlarından itibaren Hollandalılar Güney Asya'da etkili olmaya başlamışlardı. Yüzyılın ortalarına doğru Portekizlilerin elindeki Malaka, Seylan, Malabar ve Koromandel Hollandalıların eline geçmişti. XVII. yüzyılda İngiltere de Güney Asya'da Portekizlilerin nüfuzunu kırmış, 1622 yılında Hürmüz Adası'nı Portekizlilerin elinden alarak Safevilere bırakmıştır³⁵.

Burada anlatılanlar göz önünde alındığında XVI. yüzyıl başlarında Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda savaş ve rekabet ile başlayan Osmanlı – Portekiz ilişkilerinin daha sonra ticari alanda özellikle Basra Körfezi'nde devam ettiğini söylememiz gerekir.

²⁹ Yılmaz 2017, s. 40-46.

³⁰ Payne 1973, s. 241-242; Black 2021, s. 81-82.

³¹ Ceran 2012, s. 485-486.

³² Black 2021, s. 84-85.

³³ Birmingham, 2003, s. 34.

³⁴ Payne 1973, cilt I, s. 245.

³⁵ Önalp 2010, s. 374.

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

Portekiz Krallığı, Hindistan baharat ticaretinden önemli kârla elde ediyordu. Osmanlı Devleti'nin Mısırı aldığı yıllarda Portekiz Kraliyet gelirlerinin yaklaşık %39'u Hindistan ticaretinden elde edilirken XVI. yüzyılın ikinci yarısında Basra eyaleti genelinde Hindistan ticaretinden elde edilen gümrük gelirleri eyalet gelirlerinin ancak üçte birini teşkil ediyordu. Bu istatistik Yemen eyaletinde %15-20 civarındaydı. Bu gelirler, bölgede hakimiyeti sağlamak için yapılan askeri masrafları bile karşılamaktan uzaktı. Kaldı ki Basra, Lahsa ve Yemen gibi güney eyaletlerinde toplam gelirler buradaki Osmanlı kontrolünün devamındaki mali ihtiyaçları bile karşılamıyordu³⁶. Bu da bize gösteriyor ki Osmanlı Devleti'nin Portekiz ile mücadelesi, sadece ticaret yolunu güvenlik altına alma düşüncesi ile değil, belki en başta bölge Müslümanlarının yardım taleplerine cevap vermek ve kutsal toprakları korumak amacına matuf bir girişimdi. Çünkü bir asır boyunca devam eden Osmanlı-Portekiz mücadelesinde her iki taraf da hedefine tamamen ulaşamamıştı. Bunda Portekizlilerin okyanuslara dayanıklı kalyon ve karavela gibi gemilerine karşılık Osmanlıların Akdeniz'e mahsus kadırgalar kullanmalı kısmen etkili olsa da asıl sebep Osmanlı bahriyesinin önceliği Akdeniz'e vermesiydi. Hint seferleri ise genelde yardım çağrılarında cevap vermek adına yapılan, sürdürülebilir olmayan ve ikinci planda kalan bir harekâtı³⁷. Salih Özbaran'ın ifadesiyle Portekiz ile Osmanlı Devleti arasındaki mücadelenin sonucunda Portekizliler Bahreyn'in kuzeyine geçen bir egemenlik kuramamışlar, Osmanlılar da Hürmüz Boğazı ve ötesinde söz sahibi olamamışlardır. Böylece Osmanlı Devleti, Bahreyn ötesindeki Portekiz egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır. Zaten XVII. yüzyıl başlarından itibaren Basra Körfezi ve ötesinde Hollandalılar ve ardından İngilizler yeni egemen güçler olarak ortaya çıkarken Portekizlilerin etkinliği zayıflamıştır³⁸.

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı arasında XVI. yüzyıl boyunca Hint Okyanusu ve Kızıldeniz'de bahsedilen bu çatışma ve rekabet sürerken bir dizi diplomatik ilişkiler de başlamıştı. Özellikle 1538 Diu kuşatmasından sonra Hindistan'daki Portekiz üslerinden gelen elçiler İstanbul'da bir dizi temaslarda bulunarak anlaşma zemini aramışlardı. Bununla birlikte bu anlaşma isteği, Osmanlı Devleti'ne göre Portekizlilerden Portekiz Devleti'ne göre de Türklerden geliyordu. Bu kapsamda 1541 ve 1542 yıllarında İstanbul'a gelen Portekiz elçileri Kızıldeniz ve Basra ticaretinin güvenliği ve Portekiz'in buğday tedariki konusunda sonuçsuz kalan girişimlerde bulunmuşlardı³⁹. 1544 yılında İstanbul'a gelen Portekiz elçisi, 200 ton karabiber ve ilaç karşılığında, Fransız ve Venediklilere verilen şartlar dahilinde, buğday verilmesini, ayrıca Aden'deki Osmanlı sancak beyinin Portekiz gemilerine saldırmamasını talep etmişti. 1545 yılında da bir başka Portekiz elçisi İstanbul'a gelerek "itimatname" sunmuştu. Bununla birlikte Portekizlilerin bu başvuruları karşılıksız kalmıştır⁴⁰. Bu konuda Sultan Süleyman, 1544 yılında Portekiz Kralı III. Dom João'ya gönderdiği mektupla Portekizlilerin isteklerini reddetmişti. Mekik diplomasisi diyebileceğimiz tarzdaki ilişkiler, sonraki yıllarda da

³⁶ Özbaran 2006, s. 177-178.

³⁷ Önalp 2010, s. 375-376.

³⁸ Özbaran 2013, s. 240-241.

³⁹ Özbaran 2010, s. 19-24; Özbaran 2013, s. 247-269.

⁴⁰ Orhonlu 1996, s. 30.

sürdü. Sultan Süleyman, 1563, 1564 ve 1565 yıllarında da Portekiz Kralı Dom Sebastião'ya mektuplar gönderdi. Bu mektuplarda, Portekizliler eğer gerçekten bir barış antlaşması istiyorlarsa doğrudan Lizbon'dan özel bir elçinin gönderilmesi gerektiği ısrarla vurgulanıyordu. Bu mektupların içeriği genelde aynıydı. Mektuplarda yer alan ana konu, Hint Okyanusu'nda tacirlerin serbestçe ticaret yapmalarına izin verilmesi, Kızıldeniz ticaretinin engellenmemesi, kıyı ülkelerindeki halkın refahının bozulmaması ve barışın sağlanmasıydı. Ancak bütün bu diplomatik girişimlerin kesin bir sonuca ulaştığını söylemek mümkün değildir⁴¹. İşte Osmanlı – Portekiz diplomatik ve ticari ilişkileri net bir antlaşma metnine dönüşmeden XVIII. yüzyılın sonuna kadar gündemden düşmüştür.

Osmanlı-Portekiz İlişkileri (1793-1835)

Asya'daki Portekiz XVII. yüzyılın başlarından itibaren Hollandalı ve İngilizlerin de etkisiyle gerilerken merkezdeki Portekiz ülkesi ise 1580'den beri İspanya yönetiminde bulunuyordu. İspanya Hükümeti, 1640 yılı ortalarında Katalonya'da çıkan isyanı bastırmada Portekizlileri kullanmak istedi. Ayrıca Portekiz'in vergileri de artırıldı. Bunlar büyük Portekiz isyanını başlatan unsurlardı. 1 Aralık 1640 yılında Lizbon'da çıkan bir ayaklanma ile İspanyol garnizonu dağıtıldı ve Portekiz 60 yıl aradan sonra yeniden bağımsızlığını kazandı. Portekiz Kralı ilan edilen IV. John, 6 Aralık 1640'ta Lizbon'a ulaştı. Böylece Portekiz'de restorasyon devri başlamış oldu⁴². 18. yüzyılın ilk yarısında V. John zamanında Portekiz'de pek çok kilise ve manastır inşa edildi. Bununla birlikte kütüphaneler ve fabrikalar da yapıldı. Papalığın Sadık Kral unvanını verdiği V. John devrinde Portekiz'e Brezilya altını akıyordu. Bu da beraberinde ihtişam ve lüksü getirmişti. İthalat arttı. Giysiler, yiyecekler, inşaat malzemeleri ve daha pek çok şey Büyük Britanya'dan geldi. Tarım ihmal edildi⁴³. 1755 yılındaki deprem Portekiz'deki sabit sermayeyi yok etti. Ekonominin düzelmesi uzun yıllar aldı. Bununla birlikte 18. yüzyılın sonunda İngiltere'de yükselen ve üretim artışı ile sonuçlanan teknolojik yenilikler Portekiz'e de yansdı. Fakat yüzyılın sonlarından itibaren altın madenciliğinin azalması ve 19. yüzyılın başlarındaki Napolyon savaşları Portekiz ekonomisini zora soktu. Salgınlar, ekonomik ilerlemeyi ve nüfusu olumsuz etkiledi. 1700'de 2,3 milyon olan Portekiz nüfusu 1801'de tahminen 2,9 milyon civarında idi⁴⁴. Eski kudretini kaybeden Portekiz'in ana karadaki durumu bu şekilde iken uzun yıllar sonra Osmanlı

⁴¹ Özbaran 2010, s. 19-24; Özbaran 2013, s. 247-269.

⁴² Livermore, 1947, s. 279-280.

⁴³ Pereira 1854, s. 283-291.

⁴⁴ Costa et al 2016, s. 164-166. Portekiz'deki bu deprem Osmanlı belgelerine de yansımıştır. Fransa Elçisi'nin 18 Ocak 1756 tarihli raporuna göre, Lizbon'da Kasım 1755 tarihinde meydana gelen depremde şehrin yarısı harap olmuş, yüz binden fazla insan hayatını kaybetmiştir. Deprem esnasında Portekiz Kralı ve ailesi Lizbon yakınlarında Belem adlı bir köyde buldukları için kurtulmuşlardır. 10 saat boyunca devam eden deprem Atlas Okyanusu kıyısında bulunan Cádiz şehrinde de yıkıma yol açmış ve meydana gelen tsunami şehri harap etmiştir. Bk. BOA, C. HR. 65-3215.

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

Devleti ile yeniden temasa geçme gereği duymuştur. Bu temas da aracı bir devlet ile gerçekleşmiştir.

Fransız İhtilali'nden birkaç yıl sonra Portekiz Devleti, Osmanlı ile bir ticaret antlaşması yapmak için girişimde bulunmuştur. Bunun için de İsveç'i aracı tayin etmiştir. İsveç Baştercümanı Muradca⁴⁵, durumu Bâbîâli'ye bildirmiş ve Portekiz'in yapılmasını istediği bu ticaret antlaşması için tebdilen temsilcilerini göndermeye hazır olduğunu ve bu konuda Osmanlı Devleti'nin iznini beklediğini yazılı olarak bildirmiştir⁴⁶. Görüldüğü kadarıyla bu talep, Yakın Çağ'da Portekiz'in Osmanlı ile ticarî münasebet kurmak istediğinin ilk göstergesidir. Bahse konu teşebbüsü ihtiva eden arşiv belgesi tarihsiz olmakla birlikte belgeyi tasnif edenlerin verdiği tarih 1793'tür. Bu tarihi dikkate alırsak uzun bir aradan sonra Portekiz'in yeniden Osmanlı ile ticari ve diplomatik ilişki kurma talebinin III. Selim'in saltanatının ilk yıllarına tekabül ettiğini söyleyebiliriz.

Portekiz'in Osmanlı ile iyi ilişkiler kurma isteği, İngiltere'deki elçisi tarafından da Osmanlı'nın Londra sefirine defalarca beyan edilmiştir. Bu konuda Lizbon, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville Martin ile müzakere etmesi için İngiltere'deki elçisini görevlendirmiştir. Fakat İngiltere Devleti, Amerika ve Portekiz'den bazı ticarî mallar alıp bunları başka taraflara sattığı için bu iki devletin Osmanlı ile doğrudan ilişki kurup ticarî anlaşmalar içine girmesinden İngiliz yönetiminin hoşlanmayacağı Osmanlı yöneticileri tarafından mülâhaza edilmiştir. Bu yüzden İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville, Londra Sefiri İsmail Ferruh Efendi ile sohbet ederken başlangıçta bu konuyu gündeme getirmemiştir. Oysa, bu konuda Osmanlı hükümetinden onay çıkmış ve Portekiz'in İstanbul'a bir "murahhas elçi" göndermesi Londra Sefiri İsmail Ferruh Efendi vasıtasıyla belirtilmiştir. Bunun üzerine Lord Granville'in Portekiz elçisine İsmail Ferruh Efendi ile bu konuyu müzakere etmeleri yönünde salık verdiği anlaşılmıştır. Bu bilgilerin yer aldığı arşiv belgesi tarihsiz olmakla birlikte olay, muhtemelen 1797 yılı başlarında vukua gelmiştir⁴⁷. Portekiz'in bu girişimleri sonuca ulaşmamış olacak ki Portekiz Kralı, 1798 yılında Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yapmak için tekrar girişimde bulunmuştur. Portekiz'in bu teşebbüsüne bu kez de İspanya aracılık etmiştir. Portekiz Kralı'nın antlaşma isteği, İspanya elçisi tarafından yazılı olarak Babıali'ye bildirilmiştir. Durum Sultan III. Selim'e arz edilmiştir. Fakat Sultan, bu durumun Osmanlı Devleti açısından fayda mı zarar mı getireceği konusunda müzakere edilmesini ve ondan sonra kendisine tekrar arz edilmesini istemiştir⁴⁸. Anladığımız kadarıyla Osmanlı Sultanı, Fransız İhtilali'nin hemen akabinde Portekiz'den gelen teklifin kabulünün Avrupa dengeleri açısından nasıl sonuçlar doğuracağını bilmek için konunun tartışılmasını istemiştir.

Portekiz'in müstakil olarak neredeyse 200 yıldır savaş hâlinde olmadığı ve diplomatik ilişkilerin de mevcut bulunmadığı Osmanlı Devleti ile 1793'ten itibaren bir ticaret antlaşması yapmak için girişimlerde bulunmasında en büyük rakiplerinden olan İspanya'nın etkisinin var mıdır? Bu soruya kesin bir cevap veremeyiz, ancak bu tarihten

⁴⁵ Bu kişi, Osmanlı vatandaşı Katolik Ermenilerden olup daha sonra İsveç sefirliği yapacak olan meşhur Ignatius Mouradgae d'Ohsson'dur. Daha geniş bilgi için bk. Beydilli 1984, s. 247-250.

⁴⁶ BOA, HAT. 222-12404.

⁴⁷ BOA, HAT. 145-6080.

⁴⁸ BOA, İE. HR. 18-1689.

kısa bir süre önce Osmanlı Devleti ile İspanya Krallığı arasında bir barış ve ticaret antlaşması imzalandığını biliyoruz. Aslında bu iki devlet o tarihlerde eski güçlerini kaybetmiş olmaları hasebiyle birbirlerine benzer durumdaydılar. İspanya, Osmanlı Devleti ile aracı olmadan ekonomik ve siyasal ilişkiler tesis etmek için İstanbul'a bir elçi gönderdi. Böylece İspanya ile Osmanlı Devleti arasında 14 Eylül 1782 tarihinde Barış, Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalandı⁴⁹. İspanya ile benzer şekilde eski gücünü kaybeden Portekiz'in de İspanya'nın bu girişimini örnek almış olması muhtemeldir. Fakat Portekiz'in İspanya'dan farklı olarak doğrudan elçi göndermek yerine başka devletleri aracı olarak kullandığını görüyoruz.

Osmanlı Devleti, Portekiz'in antlaşma isteğini bir süre geçiştirme yoluna gitmiştir. Yani bu konuda olumlu ya da olumsuz bir cevap vermeyerek Portekiz'in İngiltere'deki elçisi bir anlamda oyalanmıştı. Fakat Londra'daki Osmanlı sefirinin 11 Ekim 1798 tarihli yazısına göre, Portekiz hükümetinden İngiltere'deki elçisine gelen resmî yazıda Portekizli yetkililer, bu antlaşmanın yapılmasında ısrar etmiş ve Osmanlı elçisinden bir cevap istemişlerdir. Portekiz elçisinin belirttiğine göre, Osmanlı Devleti ile bir antlaşma yapılmasında başka bir devletin aracı olmasından Portekiz hükümeti memnun olmayacaktır. Osmanlı Sefiri İsmail Efendi ise bunun Avrupa devletlerinin kıskançlıklarına bağlanabileceğini ifade etmiştir. İsmail Efendi, bu konuda merkezle müzakere etmek ve vakit kazanmak için Portekiz elçisine bir bahane ile birkaç gün sabretmesini, vakit bulunca İstanbul'a bu talebi yazacağını ifade etmiştir. Böylece Portekiz elçisinin isteği bir kez daha geçiştirilmiştir⁵⁰.

Osmanlı ile antlaşma yapmayı ısrarla talep eden Portekiz'in oyalanmasının aslında en büyük sebebi, Fransa'nın Portekiz'e askerî harekate hazırlanmakta olduğu gerçeğidir. Bu ise, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun olmayacaktı. Bununla birlikte Osmanlı tüccarlarının Avrupa ticaretine açılmak istemeleri, Portekiz ile böyle bir ticaret antlaşmasını zaruri kılmaktaydı. Ayrıca Portekiz gemilerinin İngiltere gemileri ile ortak iş yaptığı da dikkate alınarak Portekiz ile bir anlaşma zemininin oluşması, maslahata uygun bulunmaktaydı. Eğer bu kabul edilmez ise Portekiz'in müttefiki olan İngiltere'nin devreye gireceği ve böylece antlaşmanın yapılacağı tahmin edilmekteydi. Oysa bu durumda Portekiz memnun olmayacaktı. Bu yüzden Osmanlı yetkilileri, Portekiz'in muahede isteğinin kabul edilmesi ve sonra İngiltere devreye girdiğinde Osmanlı menfaatine olacak şekilde muahede şartlarının belirlenmesinin uygun olacağı görüşünü benimsemiştir. Sultan III. Selim de konjonktür gereği Portekiz'in Osmanlı yanında yer almasının önemli olduğunu bu yüzden de konunun hemen müzakere edilmesini emretmiştir⁵¹. Bu konu devlet ricali tarafından tekrar müzakere edilmiştir. Bu istişareler sonucunda Londra'daki Osmanlı Sefiri İsmail Efendi'ye gönderilen yazıda, Portekiz'in bu isteğinin Padişah tarafından kabul edildiği, fakat bu isteği resmen İstanbul'a bildirmesi için ruhsatname ve talimatname ile bir elçinin İstanbul'a gönderilmesinin zarurî olduğu şeklindeki cevabın İsmail Efendi tarafından Portekiz elçisine bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca, Londra'daki Portekiz elçisinin bu teklifi kabul etmesi hâlinde İstanbul'dan

⁴⁹ Turan 2013, s. 61-69.

⁵⁰ BOA, HAT. 153-6438.

⁵¹ BOA, HAT. 153-6438.

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)

gelecek cevabın da otuz kırk günü bulacağıının vurgulanması emredilmiştir. Yani Osmanlı hükümeti için biraz geciktirilmesi taraftarıdır. İstanbul'dan gönderilen bütün bu yazılar, 7 Mart 1799 tarihinde, Ramazan ayının son gününde, Londra Sefiri İsmail Efendi'nin eline ulaşmıştır. O da kuryelerin hava şartları sebebiyle geciktiklerini söyleyerek cevabın on güne kadar geleceğini Portekiz elçisine bildirmiş ve kendisine emredilen hususları da beyan ederek Portekiz'in istediği antlaşmayı geciktirme yoluna gitmiştir. Ayrıca, bu konjonktürde Fransa - Portekiz harbi de başlamak üzeredir. Bütün bu hususlar, Portekiz'in istediği muahedenin geciktirilmesini gerekli kılmaktaydı⁵².

Bu konu bir süre sürüncemede bırakılıp Portekizlilerin antlaşma istekleri geciktirilirken 1798 yılı sonlarına doğru Portekiz Kraliçesi, muhtemelen iyi niyet göstergesi olarak, iki devlet arasında bir ticaret antlaşması yapılan kadar Portekiz limanlarına gelen Osmanlı tüccarlarının sorunlarını gidermesi için Henry Pump adlı bir iş insanını Lizbon'da vekaleten görevlendirmiştir. Aslen Felemenk olup Portekiz doğumlu olan Henry Pump, bir tüccar olup Gilminister firmasının sahibidir. Henry Pump, Londra Sefiri İsmail Efendi'ye gönderdiği mektuplarında görevi icabı Portekiz limanlarına gelen Osmanlı tüccarlarına yardım ettiğini, mallarını satıp kârlı mallar ile gemilerini tekrar doldurduğunu belirtmiştir. Pump, kendisinin zengin ve itibarlı bir tüccar olduğundan dolayı bundan sonra da bu görev kendisine verilecek olursa hizmetini daha güzel bir şekilde devam ettirerek Osmanlı Devleti'nin şanına yakışır bir şekilde hareket edeceğini de bildirmiştir. Pump'un İsmail Efendi'ye gönderdiği mektuba göre, hâlihazırda Osmanlı tebaasına ait olup Lizbon limanına demir atan dört adet tüccar gemisi Portekiz'dedir⁵³. Aslında Henry Pump'un isteği Osmanlı Devleti'nin Lizbon'daki konsolosu olmaktır. Çünkü Osmanlı Hükümeti'ne gönderilmek üzere Londra Sefiri İsmail Efendi'ye gönderdiği arzuhalinde Pump, kendisinin Lizbon'a konsolos olarak tayin edilmesini rica etmektedir. Pump, beyanlarının doğruluğunu tasdiklemek için de Lizbon'da bulunan Dubrovnik elçisi ve konsolosunun mühürlü kâğıtları ile Portekiz'de bulunan Osmanlı reayasından gemi reislerinin tasdik imzalarını da göndermiştir. İsmail Efendi, tercümanı vasıtasıyla Pump'a gönderdiği mektupta, Portekiz ile ikili ilişkilerin nasıl olacağıının henüz belli olmadığını, kaldı ki bir devlete konsolosluk talebi göndermenin uygun olmadığını ifade ederek Osmanlı ile Portekiz arasında bir anlaşma sağlandığında Portekiz'e bir elçi tayin edilebileceğini, o vakit de konsolosluk işinin bu elçinin uhdesinde olduğunu, bununla birlikte Osmanlı Devleti civar ülkelerdeki elçilerinden birine bu işi havale ederse o zaman Pump'un gayret ve sadakatının dikkate alınarak konsolos tayin edilmesinin mümkün olacağını belirtmiştir. Londra Sefiri İsmail Efendi, kendisine gelen evrakları 28 Mayıs 1799 (23 Zilhicce 1213) tarihli tahriratıyla beraber İstanbul'a göndermiştir⁵⁴. Babıali ise ticaret antlaşması için öncelikle Portekiz tarafından yetkilendirilmiş bir elçinin İstanbul'a gönderilmesini yinelemiştir. Ancak o takdirde böyle bir antlaşma yapılacağı vurgulanmıştır. Ayrıca Osmanlı yetkilileri her ne kadar henüz bir ticaret antlaşması yapılmamış olsa da Portekiz Kraliçesi'nin Pump'u tayin etmesinden de memnun olmuştur. Babıali, Londra Sefiri İsmail Efendi'den ticaret

⁵² BOA, HAT. 144-6040.

⁵³ BOA, HAT. 144-6038; 144-6043.

⁵⁴ BOA, HAT. 144-6038.

antlaşması yapıldığı takdirde Osmanlı Devleti'nin kendisine iltifat edeceğinin Pump'a bildirilmesini de istemiştir⁵⁵.

Osmanlı Devleti, Portekiz ile bir ticaret ve dostluk antlaşmasının yapılabilmesi için Portekiz'in İstanbul'a tam yetkili bir murahhas göndermesinde ısrar ederken İngiltere Kralı devreye girmiştir. Yani Portekiz, bu konuda İngiltere Kralı'nı aracı yapmak zorunda kalmıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Grandil, Londra Sefiri İsmail Ferruh Efendi'ye gönderdiği resmî yazıda Portekiz'in istediği ticaret ve dostluk antlaşmasının Londra'da akdedilmesinin münasip olacağını, bunun için de eğer Babıali İsmail Efendi'ye tam yetki verdiği takdirde Portekiz Devleti de Londra Elçisi Chevalier Del Mira'ya tam yetki vereceğini söylemiştir. Ayrıca İngiltere Devleti de her iki ülkenin dostu olarak böyle bir antlaşmaya vesile olmaktan mutluluk duyacağını bildirmiştir⁵⁶. Londra Sefiri İsmail Bey, İstanbul'a gönderdiği 10 Temmuz 1799 tarihli yazısında konu ile ilgili görüşlerini bildirmiş ve kendisinin ilkbaharda merkeze alınmasını ve yerine gelecek memurun da bu antlaşma işiyle ilgilenmesini istirahat etmiştir. İsmail Efendi, Portekiz ile böyle bir anlaşmanın yapılmasının iyi olacağını, ancak İngilizlerin ticaret konusunda kendilerinininkine benzeyen bir anlaşmaya onay verip aracılık etmek gibi bir düşüncelerinin olduğunu bildirmiştir. İsmail Efendi, bu işlerle uğraşacak vakti ve durumu olmadığını özürle ifade ederek bu konuya memur edilenlerin iki seçenek üzerinde durması gerektiğini tavsiye etmiştir. Birinci seçenek, Portekiz'in talep ettiği ticaret antlaşması maddelerini "*devletime sorayım*" diyerek zaman kazanmak ve işin sonunda Sultan'ın onay vermesiyle Londra'da antlaşmayı düzenlemektir. İkinci seçenek ise daha önce verilen cevapta ısrar ederek antlaşma konusunu düzenlemek için Portekizlilerden İstanbul'a adam göndermeleri gerektiğini yinelemektir⁵⁷. Fakat bu konuda hükümet kararlı olmuş ve muahede için Portekiz'in İstanbul'a bir murahhas göndermesinde ısrar etmiştir⁵⁸.

Londra Sefiri İsmail Efendi, yukarıda belirtilen kararı Portekiz'in Londra'daki elçisine bildirmiştir. Meselenin gidişatını Portekiz Kralı'na (Naip) yazan elçinin İsmail Efendi'ye taktim ettiği 13 Mart 1800 tarihli yazısında, Portekiz Kralı'nın Osmanlı Sultanı III. Selim'in Portekiz'in antlaşma teklifine sıcak bakmasından dolayı son derece memnun olduğu ve bu andan itibaren Osmanlı Devleti'nin dost ülke olarak kabul edildiği ifade edilmiştir. Buna göre, Portekiz Devleti Osmanlı ile olan dostluğu sağlamlaştırmak adına bir dostluk ve ticaret antlaşması yapmak üzere baharda İstanbul'a bir murahhas göndermeye karar vermiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin olası antlaşmanın İstanbul'da yapılması noktasındaki ısrarını Portekiz Kralı (Naip) da kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu meselede Portekiz Kralı, Osmanlı ile dost olan diğer ülkelerin elçileri İstanbul'da ne denli iltifat ve ikrama mazhar olmuşlarsa aynı davranışın gönderilecek Portekiz murahhasına da gösterileceğini ümit etmektedir. Kral, iki devlet arasındaki dostluk ve

⁵⁵ BOA, HAT. 144-6038.

⁵⁶ BOA, HAT. 145-6082.

⁵⁷ BOA, HAT. 145-6082.

⁵⁸ BOA, HAT. 144-6036.

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

muhabbetin gelişmesinde İsmail Efendi'nin gösterdiği gayretler sebebiyle son derece mutlu olduğunu da elçisi vasıtasıyla ifade etmiştir⁵⁹.

Yukarıda belirtilen gelişmelere rağmen Osmanlı Arşivi'nde, Portekiz ile bir sulh ve ticaret antlaşmasının yapıldığına dair uzun bir süre herhangi bir kayda rastlanmaz. Daha doğrusu, antlaşmanın tanzim edilmesi için Portekiz Krallığı'nın İstanbul'a murahhas gönderdiğine dair bir bilgiye rastlanmaz. Oysa Portekiz Kralı, İstanbul'a bir elçisini göndermeyi vaat etmişti. Bunun uzun süre gerçekleşmediği görülüyor. Çünkü XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Napolyon'un önce Birinci Konsül olarak iktidara gelip ardından İmparator olması ile başlayan yayılcı siyasetinden en fazla etkilenen ülkelerden biri de Portekiz olmuştu. İlk olarak muharebe hâlinde olduğu İngiltere'yi zor durumda bırakmak isteyen Napolyon, İngiltere'nin en sadık müttefiki Portekiz'i hedefe koymuştu⁶⁰. Napolyon Fransası'ndaki yeni hükümet, İngiltere ile olan ittifaktan ayırmak için Portekiz'e baskı uygulamış, fakat Portekiz Kraliçesi I. Maria'nın oğlu ve daha sonra Portekiz Kralı olacak olan naibi John (VI John), bunu kabul etmemişti. Fransa Birinci Konsülü Napolyon'un amacı, Portekiz'in limanlarını İngilizlere kapatıp Fransız gemilerine açmaya zorlamak için İspanya ile birlikte Portekiz'e savaş açmıştı⁶¹. Bu amaç doğrultusunda Fransa, müttefiki İspanya ile 1 Ekim 1800 tarihinde San Ildefonso Antlaşması olarak bilinen gizli bir antlaşma imzaladı. Buna göre Louisiana bölgesi İspanya'ya geri verilecek ve Toskana'ya da İspanyol bir prens tahta çıkarılacaktı. Bunun karşılığında da İspanya, Portekiz'in işgaline hazırlanan Fransa'ya yardım edecekti⁶². 13 Şubat - 21 Mart 1801 tarihleri arasında da Fransa ile İspanya arasında üç farklı antlaşma daha yapılmıştı. Bu antlaşmalara uygun olarak 21 Mart 1801'de Toskana tahtına eski bir İspanyol dükü oturdu. Bunun karşılığında aynı gün İspanya, Lizbon'a bir ultimatom verdi ve altı gün sonra da Portekiz'e savaş ilan etti. Böylece Portekiz istila edilmeye başlanmıştı⁶³.

Fransa ve İspanya orduları, karadan hareket ederek Portekiz memleketlerini istila edip Lizbon'a yaklaşmışlardı. Bu sırada Mısır'da Fransa ile harp hâlinde bulunan Osmanlı Devleti, Fransa – Portekiz ilişkilerini de yakından takip etmekteydi. Paris'te bulunan Ali Efendi'nin İstanbul'a gönderdiği 15 Temmuz 1801 tarihli yazısında istila karşısında direnme gücü kalmayan Portekiz'in mütareke istediğini ve akabinde de barış antlaşması yapıldığını bildirmiştir⁶⁴. Fakat Portekiz'deki gaileler bu antlaşma ile bitmemiş, kısa bir süre sonra Portekiz ülkesi yeniden istilaya maruz kalmıştır. Bu sırada İngiltere'yi zor durumda bırakmak isteyen Fransa, Rusya'ya yaklaşmıştı. 1807 Temmuz'unda Fransa ile Rusya arasında yapılan Tilsit Antlaşması, bir bakıma İngiltere'yi deniz ablukasına alma girişimi idi. Tilsit'teki görüşmelerde Danimarka, İsveç ve Portekiz'in ittifaka celbi sağlanacak, gerekirse zor kullanılacaktı. Bunu engellemek isteyen İngiltere ilk etapta Danimarka ile anlaşma zemini aramış, bulamayınca 21 gün

⁵⁹ BOA, HAT. 959-41183.

⁶⁰ Grainger 2004, s. 18.

⁶¹ White 1909, s. 31-33.

⁶² Grainger 2004, s. 18.

⁶³ Grainger 2004, s. 22-23.

⁶⁴ BOA, HAT. 141-5864.

içinde Kopenhag'ı işgal ederek Danimarka donanmasına el koymuştu⁶⁵. Fakat buna rağmen Fransa, öteden beri İngilizlerin müttefiki olan Portekiz'i tekrar hedefe koydu ve General Jean-Andoche Junot komutasındaki Fransız ordusu, Portekiz topraklarını işgale başladı. 30 Kasım 1807 tarihine gelindiğinde Lizbon dahil bütün Portekiz toprakları, Fransa ordusu tarafından işgal edilmişti. Hatta Portekiz Kraliçesi Mary ile oğlu ve naibi IV. Henry; ailesi, tebaası ve hazineleri ile birlikte İngiliz donanmasına ait 13 adet gemi ile müstemlekeleri olan Brezilya'ya firar etmişlerdi⁶⁶. Ağustos 1808'de bir İngiliz ordusu, Portekiz topraklarına girdi ve akabinde Fransız işgaline karşı başlayan isyan hareketi ile Fransız ordusu ülkeden çekilmek zorunda kaldı. Böylece Portekiz, 1814'e kadar İngilizlerin adeta bir üssü hâline geldi. Bu devirde ülkeyi İngiliz hükümrânlığı altında Naiplik Meclisi yönetti. 1820'de çıkan bir ihtilal neticesinde anayasa çalışmaları başladı. VI John, Brezilya'dan dönmek zorunda kaldı. Onun dönüşünden 15 ay sonra 23 Eylül 1822 tarihinde Portekiz'de anayasa ilan edildi. Kral anayasaya uyacağına yemin etti. Böylece Portekiz, anayasal monarşiye geçmiş oluyordu⁶⁷. Aynı yıl Portekiz sömürgesi Brezilya bağımsızlığını ilan etti. Bununla birlikte Portekiz, Afrika'da Angola ve Mozambik'i elinde tutmaya devam etti⁶⁸. Fakat Portekiz Kralı VI. John 1826'da ölünde Portekiz'de yeniden kargaşa çıktı. Brezilya İmparatoru I. Pedro, Portekiz'e davet edilerek IV. Pedro adıyla Portekiz Kralı yapıldı. Rio de Janeiro'da, 1822 anayasasından daha muhafazakâr bir anayasa hazırlatan IV. Pedro, siyasî çalkantıyı sakinleştirmeye çalıştı. Fakat yeni kral, bir süre sonra tahtı reşit olmayan küçük kızı Maria'ya terk ederek Brezilya'ya geri döndü. Kraliçe II. Maria yönetimini denetlemek için naiplik yönetimi de kurulmuştu. Fakat Viyana'da sürgünde bulunan Prens Miguel'in destekçileri Portekiz'de isyan çıkardılar. 1828'de Lizbon'a gelen Miguel, kral ilan edildi. "Miguelista rejimi", 1832'de başlayan iç savaşa rağmen 1834'e kadar devam etti⁶⁹. 1832'de Kral Miguel yönetimine karşı başlayan isyan ve iç savaş, Liberal Parti'nin zafer kazandığı 1834 yılına kadar sürdü. Liberallerin üstün geldiği iç savaş, Évora-Monte Konvansiyonu ve Kral Miguel'in kalıcı olarak sürgüne gönderilmesiyle sona erdi. Bununla birlikte Portekiz'de siyasî istikrar tam olarak sağlanamadı. Bu sırada 15 yaşında olan II. Maria, yeniden Portekiz Kraliçesi ilan edildi ve hükümet Palmela Dükü ile IV. Pedro'nun arkadaşlarına emanet edildi⁷⁰. Portekiz'de bu işgaller ve isyanlar devam ederken Osmanlı Devleti de Portekiz'de ve bütün Avrupa'da olup bitenleri yakından takip etmiştir⁷¹. Bütün bu kargaşa ve iç savaşlar, Portekiz'in Osmanlı ile muahede yapma işini sekteye uğratmıştı.

⁶⁵ Golding 2012, s. 167-172.

⁶⁶ BOA, HAT. 250-14149; 237-13181; Black 2021, s. 158-161.

⁶⁷ Beydilli 2007, cilt XXXIV, s. 329; White 1909, s. 100.

⁶⁸ Beydilli 2007, cilt XXXIV, s. 329.

⁶⁹ Fernandes et al 2003, s. 5-6.

⁷⁰ Fernandes et al 2003, s. 6.

⁷¹ Bununla ilgili Osmanlı Arşivi'nde birçok örnek mevcuttur. Mesela, Babıali'ye gönderilen bir raporda savaşlar, işgaller ve ihtilallerin Portekiz'de çok büyük yıkım ve istikrarsızlığa sebep olduğu vurgulanıyor ve Portekiz'in adeta Fransa ile İngiltere'nin harp meydanına döndüğü belirtiliyordu. Bk. BOA, HAT. 1345-52597; 1346-52646. Başka bir raporda da İngiltere ile Fransa'nın çekişmesine sahne olan Portekiz'in işgallerden sonra isyanlara da maruz kaldığı ve hükümet değişikliği yapmak isteyen muhaliflerin başlattığı isyanın uzun süredir devam ettiği

Osmanlı-Portekiz İlişkileri (1836-1843)

Yukarıda belirtmiş olduğumuz işgal ve isyanlardan dolayı Portekiz’de baş gösteren istikrarsızlık sebebiyle 30 yıldan fazla bir süre, bahsedilen ticaret antlaşması konusu gündeme gelmemiştir. Bu konunun tekrar gündeme gelmesi, yine Portekiz’in isteği ile ancak 1836 yılında gerçekleşmiştir. Portekiz Devleti, bu defa Fransa’yı aracı yapmıştır. Paris Sefiri Mustafa Reşid Efendi’nin merkeze gönderdiği 24 Ocak 1836 tarihli arızasına göre, Fransa Dışişleri Bakanlığı, Portekiz’in istediği antlaşmanın kendileri için özel bir istek olduğunu Mustafa Reşid Efendi’ye belirterek bu konuyu merkeze yazmasını ve Padişahın müsaadesini sağlamasını rica etmiştir. Mustafa Reşid Efendi bu konuda nasıl cevap vermesi gerektiğini merkeze sormuş ve oradan gelecek cevaba göre hareket edeceğini bildirmiştir⁷². Bir süre sonra Portekiz’in antlaşma talebi ile beraber diğer bazı konular Sultan II. Mahmud’a arz edilmiştir. Sultanın iradesi de “*iktiza edenin yapılması*” şeklinde olmuştur⁷³. Bu sıralarda Portekiz yeni karışıklıkların pençesindedir. 9 Eylül 1836’da Lizbon’un politize olmuş nüfusu ve Ulusal Muhafızlar başkentte *Charteristleri* iktidardan uzaklaştırmak ve II. Maria’yı 1822 Anayasasını geri getirmeye zorlamak için bir devrim gerçekleştirmişlerdi. Buna rağmen Portekiz’de tam bir istikrar sağlanamamıştır. İsyanlar ve darbeler sebebiyle hükümetler değişmiş, yeni anayasalar yapılmıştır⁷⁴. Osmanlı Devleti’nin Londra Sefiri Amedci Mustafa Reşid Efendi, Hariciye Nezaretine gönderdiği Ekim 1836 tarihli yazısında, Portekiz’deki isyanın nasıl sonuçlandığı hakkında malumatı olmadığını belirttiikten sonra daha önce Osmanlı ile bir ticaret antlaşması yapmak isteyen ve Fransa’yı aracı yapan Portekiz’in bu isteğine dair henüz kendisine bir cevap verilmediğini ifade etmiştir. Mustafa Reşid Efendi, bu konuda Portekiz’in İstanbul’a memur mu göndermesi gerektiğini ve yapılması düşünülen ticaret akdinin ne şekilde olacağını merkeze sormaktadır. Ayrıca Dersaadet’teki sefaretlerden durumun araştırılmasının uygun olacağını da bildirmektedir⁷⁵. Bu arada İstanbul, Avrupa’daki diğer elçileri vasıtasıyla Portekiz’de olup bitenler hakkında malumat alıyordu. Viyana Maslahatgüzarı Mavroyani Efendi’nin merkeze gönderdiği bilgiye göre, Portekiz Kraliçesi II. Maria’nın kocası ölünce ülkede yer yer isyanlar çıkmıştır. Portekiz’deki isyanlar bastırıldıktan sonra Kraliçe II. Maria, muhtemel isyanların önünü alabilmek için ileri gelenlerin kararıyla kocasının 17 yaşındaki kardeşi ile evlendirilmiştir⁷⁶. Bu örnek bize Osmanlı devlet adamlarının Batı Avrupa’nın bir ucunda bulunan Portekiz Krallığı’ndaki dahili gelişmeleri bile titizlikle takip ettiğini göstermektedir.

ifade ediliyordu. Ayrıca vaktiyle Fransa destekli İspanya’ya kaçan silahlı Portekizli grupların yeni bir kral tayin ederek İngiltere himayesindeki Portekiz hükümetini değiştirmek için iç savaş çıkardıkları rapor ediliyordu. Bu belgeler Osmanlı hükümetinin Batı Avrupa’daki gelişmeleri yakından takip ettiğini gösteren örneklerdir. Daha geniş bilgi için bk. BOA, HAT. 1317-51355; 961-41193.

⁷² BOA, HAT. 675-32989.

⁷³ BOA, HAT. 675-32989.

⁷⁴ Fernandes et al 2003, s. 6.

⁷⁵ BOA, HAT. 737-34967.

⁷⁶ BOA, HAT. 958-41152.

Haziran 1841 tarihine gelindiğinde Portekiz ile ticaret antlaşması yeniden gündeme gelmiştir. Bu tarihte İstanbul'da bulunan Belçika Sefiri, Osmanlı Hariciye Nezaretine sunduğu bir takrirde Belçika Kralı'nın bazı istek ve sorularını iletmiştir. Buna göre Belçika Kralı, Osmanlı ile Portekiz arasında bugüne kadar siyasi ilişkilerin tesis edilememiş olduğunu üzülenek öğrendiğini belirterek bu konuda aracılık etmeyi teklif etmektedir. Belçika Kralı, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşları ile yabancı ülke vatandaşları arasında ticaret yapılmasını desteklediğini, bundan dolayı da Osmanlı memleketlerinde üretilen tarım ve endüstri ürünleri için yeni bir ticaret yeri bulunmasına Padişah'ın muvafakat vereceğini ümit etmektedir. Bu yeni ticaret yeri de Portekiz'dir. Belçika Kralı, Osmanlı Devleti'nin diğer Avrupa devletleri ile yaptığı ticaret antlaşmasına benzer bir antlaşmanın Portekiz ile de yapılmasının her iki tarafın çıkarına olacağını savunarak bu konuda Belçika'nın aracı olmasından onur duyacağını ifade etmektedir. Çünkü, Belçika Devleti her iki devletin de dostudur. Bu itibarla Osmanlı ile Portekiz arasında yapılacak bir ticaret antlaşmasının müzakereleri için İstanbul'daki Belçika Sefareti memur tayin edilmiştir. Ayrıca, böyle bir ticaret ve dostluk antlaşmasının esaslarının nasıl olması gerektiği noktasında da Belçika Kralı, Padişah'tan bir açıklama beklemektedir. Belçika Sefiri, bu konunun gizli tutulduğunu da ifade etmiştir⁷⁷. Sadaret, Portekiz ile olan eski dostluğa dayanarak ve diğer devletlerle Osmanlı Devleti'nin yaptığı dostluk ve ticaret antlaşmalarına uygun olarak Saltanat-ı Seniyye'nin çıkarları doğrultusunda Portekiz ile de serbest gemi geçişi ve ticarete dair bir barış antlaşmasının yapılmasının münasip olacağını düşünmektedir. Bu konuda Sultan Abdülmecid'in iradesine başvurulmuştur. Sultan Abdülmecid de diğer emsallerine benzer şekilde Portekiz ile de bir barış ve ticaret antlaşmasının yapılmasına muvafakat vermiş ve durumun Portekiz Sefirine bildirilmesini irade buyurmuştur⁷⁸. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, diğer Avrupa devletleri ile Osmanlı arasındaki ticaret antlaşmalarına benzer bir antlaşmanın Portekiz ile de yapılacağını Belçika Sefaretine söylemiştir. Fakat bundan kısa bir süre sonra Avusturya Sefareti de bu konuda aracılık teklif etmiştir. Babıali, bu konuda Belçika'nın aracı olacağını Avusturyalılara bildirmiştir. Fakat Avusturya Sefareti, Portekiz ile Avusturya'nın daha yakın ilişkilere sahip olduğunu, dolayısıyla kendilerinin aracılık etmesinin daha münasip ve maslahata uygun olacağını ifade etmişlerdir⁷⁹.

Belçika'nın aracılık teklifinden yaklaşık bir ay sonra İngiltere'nin tekrar devreye girdiğini görüyoruz. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Lord Ponsonby'e gönderdiği talimatında, Portekiz'in daha önce Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan ticaret antlaşmasına benzer bir antlaşmayı Osmanlı Devleti ile yapmak istediğini ve Londra'daki elçisini Türkiye'nin Londra Sefiri Şekib Efendi ile bu konuyu müzakere etmesi için görevlendirdiğini belirtmiştir. Lord Palmerston'un Lord Ponsonby'den isteği, yapılması istenen bu antlaşmanın içeriğini Portekiz'in Londra sefiri ile müzakere ve tanzim etmesi için Londra Sefiri Şekib Efendi'ye yetki verilmesini Sultan'dan rica etmesidir⁸⁰. Sadrazam başkanlığında

⁷⁷ BOA, İ.HR. 11-523.

⁷⁸ BOA, İ.HR. 11-523.

⁷⁹ BOA, İ.HR. 12-561.

⁸⁰ BOA, İ.HR. 12-561.

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

Babıbalı'de yapılan toplantıda durum müzakere edilmiş ve bir karara varılmıştır. Öncelikle Avusturya Sefaretine bir cevap verilmiştir. Bu cevapta, Belçika'nın daha önce aracılık teklif ettiği ve bunun üzerine kendilerinin de olumlu görüş bildirdikleri hatırlatılmış ve İngiltere'nin de bu konuda aracı olmak istediği ifade edildikten sonra gelecek cevaba göre Sultan Abdülmecid'in iradesi doğrultusunda hareket edileceği beyan edilmiştir. Bununla birlikte Sadrazam'ın Saray'a takdim ettiği arzında İngiltere Sefaretine de bu konuda Belçika ile görüşüldüğünün bildirilmesinin uygun olacağı teklif edilmektedir. Çıkan irade-i seniyyede de Sadrazam'ın görüşü teyit edilmiş ve Babıbalı'nın bu şekilde hareket etmesinin uygun olduğu belirtilmiştir⁸¹.

Portekiz ile ticaret antlaşması meselesi yılan hikâyesine dönüşmüşken bu sefer Londra'daki Portekiz Büyükelçisi, Londra Maslahatgüzarı Mehmed Fuat Efendi'ye 10 Aralık 1841 tarihli bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, kendisinin ticaret antlaşması yapma konusunda yetkili olduğu vurgulanmaktadır. Portekiz Büyükelçisi, daha önce Şekib Efendi ile bu konuyu müzakere ettiğini, hatta onun selefleri olan Mustafa Reşid Efendi, Nuri Efendi ve Namık Paşa ile de görüştüğünü ve onların da bu meselede her iki devletin çıkarları olduğunu kabul ettiklerini hatırlatmıştır. Portekiz Büyükelçisi, Portekiz'in müttefiki olan İngiltere'nin de bu ticaret antlaşmasını istediğini belirttiğinden sonra Palmerston'un bir süre önce İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisine bu konuda talimat verdiğini hatırlatmıştır. Şekib Efendi'nin durumu İstanbul'a yazdığını fakat hâlâ bir cevap gelmediğinden yakınan Portekiz Büyükelçisi, Fuad Efendi'nin de meseleyi tekrar İstanbul'a yazmasını rica etmektedir. Portekiz'in Londra Büyükelçisi'nin amacı, ticaret antlaşmasının bir an önce yapılabilmesi için bu konuda Türkiye'nin Londra misyonuna yetki vermesidir⁸². Aslında Londra Sefiri Şekib Efendi, bu meseleyi doğrudan İstanbul'a yazma imkânı bulamamıştı. Çünkü o sırada İstanbul'a dönmesi gerekiyordu. Bundan dolayı da meseleyi Sadrazam'a doğrudan ve şifahen iletmişti. Bu esnada İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen de Londra'da bu antlaşmanın tanzim edilmesi için İstanbul'a yeni tayin edilen İngiltere Büyükelçisi Stratford Canning'e Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunması için talimat verdiğini Portekiz Büyükelçisine bildirmiştir⁸³. Portekiz Büyükelçisi bununla da yetinmemiş, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen'i tekrar aracı yapmıştır. Lord Aberdeen de bu maksadın husulü için Mehmed Fuad Efendi ile görüşmüştür. Mehmed Fuad Efendi, vakit kaybetmeden durumu Dersaadet'e yazmıştır. Mehmed Fuad Efendi, Hariciye Nezaretine gönderdiği 19 Aralık 1841 tarihli yazısında bu konuda kendisine yetki verilmesi hâlinde gerekeni yapacağını belirtmiştir⁸⁴. Babıbalı, daha önce İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Ponsonby'ye de bu konuda Belçika Sefaretine söz verildiğini bildirmişti. Bununla birlikte Belçika Sefaretinden de bu konuda henüz bir cevap gelmemişti. İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Aberdeen'den tekrar bu şekilde bir aracılık teklifi gelmesi üzerine Osmanlı Hariciye Nezareti, durumu Belçika Sefaretine sormuştur. Belçika Sefiri ise Portekiz ile yapılması düşünülen ticaret antlaşmasının Londra'da yapılmasında bir beis olmadığını

⁸¹ BOA, İ.HR. 12-561.

⁸² BOA, A.} DVN.DVE. 11-24; İ.MSM. 33-947.

⁸³ BOA, İ.MSM. 33-947.

⁸⁴ BOA, İ.MSM. 33-947.

söylemiştir. Bunun üzerine Sadrazam, Mart 1842'de Mabeyn-i Hümayûn'a gönderdiği arzında ticaret antlaşmasının yapılmasına dair daha önce irade-i seniyye çıktığını hatırlatarak Belçika ve İngiltere ile yapılmış olan ticaret antlaşmalarına benzeyen ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun bir antlaşmanın tanzimi için Londra Sefiri Âli Efendi'ye⁸⁵ ruhsat verilmesini teklif etmiştir. Sultan Abdülmecid de bu konuda Londra Sefiri Âli Efendi'ye bir adet ruhsatname verilmesini irade buyurmuştur⁸⁶. Bunun üzerine, emsallerine tabikan Babıalı tarafından hazırlanan ruhsatname-i hümayun - üst kısmına Sultan Abdülmecid'in el yazısı gerektiği için - Sadrazam tarafından saraya takdim edilmiştir. Bu arada Mehmed Emin Âli Efendi'nin, 12 Mart 1842 Cumartesi günü Londra'ya gitmek üzere hareket etmesi kararlaştırılmıştır⁸⁷. Henüz ruhsatname çıkmadan Mehmed Emin Âli Efendi, Londra'ya gitmek üzere vapurla hareket ettikten sonra ilk olarak Fransa topraklarına ulaşmıştır. Paris'e giden Âli Efendi, buradan Osmanlı Hariciye Nazırı İbrahim Sârim Paşa'ya⁸⁸ bir mektup göndermiştir. Mektupta belirtildiğine göre Âli Efendi, Fransa Kralı ile görüşükten sonra Londra'ya doğru yola çıkacaktır. Londra'ya varduktan sonra Portekiz elçisi ile görüşmelere başlayacak ve usul gereği ilk olarak basit bir antlaşma (muahede-i âdiye) tanzim edecek ardından da Belçika veya Cemahir-i Selase⁸⁹ ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ticaret antlaşmalarına benzer bir antlaşmanın teşkili için çalışmalara başlayacaktır. Âli Paşa'nın merkezden isteği, antlaşma yapmaya yetkili olduğuna dair ruhsatnamenin ve adı geçen devletlerle yapılan bir antlaşma örneğinin kendisine ivedi olarak gönderilmesidir. İbrahim Sârim Paşa'nın bu konudaki yazısının tarihi 16 Haziran 1842 olduğuna göre bu tarihlerde Âli Efendi'nin Londra'daki görevine başladığı tahmin edilmektedir⁹⁰.

Bir süre sonra Londra Sefiri Mehmed Emin Âli Efendi'ye gönderilecek olan ruhsatnameyi ihtiva eden hüküm belgesi, 1258 yılı Cemaziyelahir ortasında (muhtemelen 24 Haziran 1842) tanzim edilmiştir. Burada belirtildiğine göre büyükelçilik unvanı ile İngiltere'de bulunan Londra Sefiri Mehmed Emin Âli Efendi'ye İstanbul'da temsilcisi bulunmayan Portekiz'in Londra sefiri ile ticaret işlerine ait bir antlaşma tanzim etmesi için müzakerelerde bulunması ve devletin çıkarlarına uygun bir antlaşma imzalayıp

⁸⁵ Mehmed Emin Âli Efendi, Londra büyükelçiliğine 1841 yılında getirilmiş ve üç yıl kadar bu görevi ifa etmiştir. Bu tarihlerde henüz paşa değildir. Ona vezirlik rütbesinin verildiği tarih 1848'dir. Bk. Beydilli 1989, cilt II, s. 425.

⁸⁶ BOA, İ.MSM. 33-947.

⁸⁷ BOA, İ.HR. 16-794.

⁸⁸ Sârim Paşa, 1841 yılı sonlarında Hariciye Nazırı olarak tayin edilmiştir. Paşa'nın bu görevi, Nisan 1843'e kadar devam etmiştir. Bk. Yavaş 2020, cilt EK-I, s. 625.

⁸⁹ Osmanlı kayıtlarında tam adı Cemahir-i Selase-i Anseatik veya Villa Anseatik Memaliki (Les Villes Hanseatiques) olarak geçen bu konfederasyon, Prusya'nın kuzeyinde bulunan ve daha önce Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu içerisinde yer alan Alman şehir devletlerden Hamburg, Lübeck ve Bremen'nin daha sonra oluşturduğu bağımsız bir cumhuriyettir. Napolyon tarafından 1806'da Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasıyla birlikte Fransa'ya katılan bu şehirler daha sonra 1813'te tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlar, konfederatif bir cumhuriyet tesis etmişlerdir. 1815 Viyana Konferansı'nda da bağımsızlığı onaylanmıştır. Bk. Çavdar ve Mamak Çam 2018, s. 45-47.

⁹⁰ BOA, HR.SFR.3. 2-2.

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

senedinin yapılması emredilmiştir. Yapılan antlaşma senetlerinin mübadelesinden sonra durumun Sultan'a aktarılması da bu hükmün çerçevesi içerisinde. Burada üzerinde durulan önemli nokta, bu antlaşma talebinin Portekiz kraliçesinden gelmiş olmasıdır⁹¹.

Hazırlanan ruhsatnamenin üst kısmına bizzat hattını derç eden Sultan Abdülmecid'in 2 Temmuz 1842 tarihli iradesi üzerine yukarıda belirtmiş olduğumuz örnek antlaşma metinlerinin de Londra'ya gönderilmesine karar verilmiş, bir süre sonra da adı geçen evraklar Londra'ya gönderilmiştir⁹². Londra Sefiri Mehmed Âli Efendi'nin Hariciye Nezaretine gönderdiği 21 Aralık 1842 tarihli mektubuna göre, Londra'da bulunan Portekiz elçisi ile bir araya gelen Âli Efendi, antlaşmanın tanzimi için müzakereyi başlatmıştır. Bu müzakerede daha önce Osmanlı Devleti'nin Belçika ile yapmış olduğu ticaret muahedesinin esas alındığını görüyoruz. Müzakere esnasında Âli Efendi, Belçika muahedesini ortaya koyarak buna uygun bir antlaşmanın yapılmasını istemiştir. Çünkü merkezden kendisine verilen izin bu yöndedir. Portekiz elçisi de buna itiraz etmemiştir. Ancak yapılacak ticaret antlaşmasına 16. madde olarak özel bir madde daha ilave edilmesinde ısrarcı olmuştur. Portekiz Devleti'nin ticaret antlaşmasına ilave edilmesini istediği özel madde şudur: Antlaşma imzalandıktan sonra taraflardan biri başka bir devletin tüccarına ticaret ile ilgili bir konuda imtiyaz verirse o vakit diğer tarafa da bazı şartlar mukabilinde aynı imtiyazı verecektir. Portekiz elçisi, daha önce Portekiz ile İngiltere arasında imzalanan ticaret muahedesinde de aynı maddenin olduğunu belirtmiştir. Fakat Âli Efendi, bu konuda kendisine Belçika muahedesine mutabık bir antlaşma yapma talimatı verildiğini belirterek bu maddenin ilavesine salahiyetinin olmadığını ifade etmiştir. Portekiz elçisi de bu durumu Lizbon'a bildirip gelecek talimata göre hareket edeceğini söyleyerek hükümetine vakayı yazmıştır. Fakat Lizbon'dan gelen cevap, bu maddenin ilavesinde ısrarcıdır. Portekiz Devleti, yakında Fransa ve Belçika ile yapacakları ticaret muahedelerinde de aynı maddeyi derç edeceklerini, bu yüzden bundan vazgeçemeyeceklerini ifade etmiştir. Âli Efendi, bu konuda kendisinin bir yetkisini olmadığını belirterek durumu İstanbul'a yazmıştır. Âli Efendi, adı geçen maddenin ilavesinin uygun olup olmayacağı ile ilgili cevaba göre hareket edeceğini de Portekiz elçisine ifade etmiştir. Âli Efendi, Belçika antlaşmasına mutabık olan diğer maddelerin mütekabiliyet esasına uygun olduğunu, ilavesi istenilen bu maddenin de aynı şekilde değerlendirilerek cevabın kendisine bildirilmesini istirham etmiştir⁹³. Merkezde yapılan değerlendirmeler neticesinde Portekiz'in istediği ek madde ve diğer bazı lafız değişiklikleri müzakere edilmiştir. Bütün bunlar Londra Sefiri Âli Efendi, Hariciye Nazırı İbrahim Sarım Paşa, sadaret ve saray arasında yapılan yazışmalarla uzun bir süre müzakereye tabi tutulmuştur. Bu arada Âli Efendi, o sırada yurt dışında olan Lord Aberdeen ile de ülkesine döndükten sonra konuyu istişare edeceğini beyan etmiştir. Sarım Paşa, Portekiz elçisinin yaptığı bu değişikliği devletin çıkarlarına daha uygun olduğunu belirtmekle birlikte Belçika muahedesine uygun olmasının irade-i seniyye gereği olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte Âli Efendi'nin belirttiği değişiklikler de Hariciye Nazırı Sarım Paşa tarafından beğenilmiştir. Özellikle tuz ve kıyı ticareti ile balık

⁹¹ BOA, A. {DVNSNMH.d. 11-377; 11-387, s. 297.

⁹² BOA, İ.HR. 17-840; HR.SFR.3. 2-28.

⁹³ BOA, HR.SFR.3. 3-19.

avcılığı konusundaki maddelerin son derece açık ve net olduğu görülmüştür. Sarım Paşa'nın değerlendirmesine göre Portekiz'in 16. madde olarak istediği ilave madde, aslında bütün uluslararası ticaret antlaşmalarında bulunan imtiyazlardandır. Portekiz'in istediği değişiklikler ve ilave madde, Divan-ı Hümayûn Kaleminden çıkarılan Belçika muahedesinin sureti kenarında kırmızı mürekkeple belirtilerek sadaret vasıtasıyla saraya takdim edilmiştir. Neticede 17 Şubat 1843 tarihli olup Londra'ya gönderilen Sarım mühürlü yazıdan anlaşıldığına göre bu değişikliklerin de kabul edilerek antlaşmanın imzalanması yönünde irade-i seniyyenin çıkmış olduğunu anlıyoruz. Değişiklerin kırmızı mürekkeple gösterildiği Belçika muahedesine uygun bir şekilde Portekiz antlaşmasının imzalanması gerektiğine dair emirname ve temessük Londra Sefiri Âli Efendi'ye gönderilmiştir⁹⁴.

Dostluk, Ticaret ve Seyr-i Sefayin Antlaşması (1843) ve Tahlili

Londra Sefaretine gönderilen emirname ve diğer evraklardan sonra artık antlaşmanın önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Âli Efendi ile Portekiz elçisi Londra'daki sefarethanede bir araya gelerek son şekli verilen ticaret antlaşmasını 20 Mart 1843 tarihinde imzalamışlar ve uluslararası mevzuata uygun bir şekilde evrakların mübadelesini yapmışlardır. Âli Efendi, Portekiz elçisine verdiği temessük sureti ile Portekiz elçisinin imzalayıp mühürlediği Fransızca temessük senedinin aslını Hariciye Nezaretine göndermiştir. Âli Efendi, Hariciye Nezaretine gönderdiği aynı tarihli şukkasında ifade ettiğine göre antlaşma tasdiknamelerinin mübadelesi için de muahedeye üç ay süre konulmuştur. Âli Efendi, tasdikname-i hümayûnun kendisine gönderilmesini istirham etmektedir⁹⁵. Âli Efendi, aynı tarihli yani 20 Mart 1843 tarihli bir başka şukkasında da o vakitlerde antlaşma sonrasında cari olan ve uluslararası bir adet hâline gelen hediyeleşme konusuyla ilgili Portekiz elçisi ile olan bir diyalogunu anlatmaktadır. Portekiz elçisi, Portekiz Devleti'nin İngiltere ve diğer bazı devletler gibi bir süre önce bu hediyeleşme itiyadını kaldırdığını bunun yerine nişan alıp verme adetini benimsediğini belirtmiştir. Portekiz elçisi, Osmanlı Hariciye Nazırı ile hariciyede görev yapan üst düzey bürokratlar ile sefaret çalışanları ve Mehmed Emin Âli Efendi'ye nişan verileceğini, bu yüzden de bu isimleri ihtiva eden bir defterin kendisine takdim edilmesini istemiştir. Aynı şekilde mütekabiliyet esaslı çerçevesinde Osmanlı Devleti tarafından Portekiz hariciye bürokratlarına da nişan verilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Âli Efendi, nişan teatisinin kabul edilip edilmeyeceğini Hariciye Nezaretine sormuştur. Portekiz elçisi ise gelen cevaba göre hareket edileceğini belirtmekle birlikte hazır olması açısından şimdiden kendisine bir isim listesi verilmesini istirham edince Âli Efendi, elçiyi kırmamak adına Hariciye Nazırı Sarım Paşa ile Hariciye Nezareti bürokratlarından Amedî Efendi, Beylikçi Efendi ve Tercüman Efendi'nin adlarını; Londra'daki sefarethaneden de kendisi ile Serkatip Efendi ve Mösyö Zühra'nın adlarını yazıp vermiştir⁹⁶. Bütün bu konular sadrazam tarafından Sultan'a sorulmuştur. Sultan Abdülmecid, iradesinde antlaşma tasdiknamelerinin değişiminde resmî hediyeleşmenin

⁹⁴ BOA, HR.SFR.3. 4-26.

⁹⁵ BOA, HR.SFR.3. 4-32; İ.MSM. 33-948.

⁹⁶ BOA, İ.MSM. 33-948.

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)

yapılması adet olsa da Portekiz'in bunun yerine nişan teatisi usulünü uygulamasından dolayı nişanların alınıp verilmesine izin vermiştir⁹⁷. Bu arada Londra'da imzalanan antlaşmanın tasdiknamesi 5 Mayıs 1843 tarihinde hazırlanarak⁹⁸ Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa tarafından Sultan'a arz ve takdim edilmiştir. Tasdiknamenin üst kısmına "Mücebince taraf-ı hümayûnumuzdan tasdik olunmuştur." şeklinde Sultan Abdülmecid'in hattı derç edildikten sonra 11 Mayıs 1843 tarihli irade ile Londra Sefiri Âli Efendi'ye gönderilmesine onay çıkmıştır⁹⁹. Londra'da mübadele edilecek olan tasdikname, karantina kuralları sebebiyle posta ile önce Malta'da bulunan Osmanlı şebkenderine gönderilmiştir. Şebkender Efendi, karantina süresi bitince Londra'da bulunan Âli Efendi'ye göndermek üzere emir almıştır¹⁰⁰. Antlaşma şartlarına göre tasdiknamelerin üç ay içinde mübadele edilmesi gerekirken elde olmayan sebepler yüzünden bu iş gecikmiştir. Dolayısıyla Londra'da bulunan iki tarafın elçilerine adı geçen tasdiknameler ağustos ayında ulaşmıştır. Bunun üzerine Londra'daki Osmanlı ve Portekiz sefirleri, gecikmenin gayr-i ihtiyari olarak ve elde olmayan sebeplerden dolayı meydana geldiğini ifade eden bir tutanak (senet) kaleme almışlardır. İki nüsha olarak düzenlenen tutanağa göre tasdiknamelerin mübadelesi 9 Ağustos 1843 tarihinde yapılmıştır¹⁰¹. Aslında İstanbul'dan gelen tasdiknamenin Londra'ya geç ulaşmasının temel sebebi Malta karantinasında tutulmuş olmasından ileri geliyordu. Tasdiknamelerin mübadele töreni icra edildikten sonra Portekiz elçisinin verdiği tasdikname ile nişanlar, Âli Efendi tarafından Barutçubaşı Hoca Ohannes'in tercümanı Zenob ile İstanbul'a gönderilmiştir. Âli Efendi, 14 Ağustos 1843 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği mektubunda Portekiz Devleti'nin verdiği nişanlardan kendisine ait olanı ile Sefaret Başkatibi Hayr Efendi ve Şebkender Zühra'ya verilenleri Londra'da bırakarak diğerlerini tasdikname ile beraber gönderdiğini bildirmektedir¹⁰². İstanbul'a ulaşan tasdikname, nişan ve Portekiz Kraliçesi Mary tarafından verilen dört adet diploma¹⁰³ Sultan Abdülmecid'e gösterilmiştir. Sultan'ın onayı ile nişanlar ve diplomalar sahiplerine verilmiştir. Portekiz Devleti'nin verdiği nişanlardan üç tanesinin Londra sefaretinde bırakıldığını ifade etmiştik. Portekiz'den nişan ve diploma alan diğer devlet yetkilileri ise eski Hariciye Nazırı İbrahim Sarım Efendi ile Âmedî (Âmedci) Efendi, Beylikçi Bey ve Tercüman Efendi'dir¹⁰⁴. Osmanlı Devleti tarafından Portekiz hariciye yetkililerine verilmesi kararlaştırılan nişanlar ile beratları da hazırlandıktan sonra bir adet teneke sandığa konmuş ve Âli Efendi'nin önerisi ile her ay Londra'ya giden kurye ile gönderilmek üzere İngiliz elçiliğine teslim edilmiştir. Hariciye Nazırı Mehmed Sadık Rıfat Paşa, Londra'daki Âli Efendi'ye gönderdiği 15 Ağustos 1843 tarihli yazı ile nişanların verileceği Portekizli bürokratların isimlerini de göndermiştir¹⁰⁵. Osmanlı Arşivi'nde bu

⁹⁷ BOA, İ.MSM. 33-948.

⁹⁸ BOA, A. {DVNSNMH.d. 11-413, s. 316.

⁹⁹ BOA, İ.HR. 21-991; A. {DVNSNMH.d. 11-412, s. 313

¹⁰⁰ BOA, HR.SFR.3. 4-76.

¹⁰¹ BOA, HR.SYS. 1890-7, s. 2.

¹⁰² BOA, HR.SFR.3. 5-43.

¹⁰³ BOA, HR.SFR.3. 5-91.

¹⁰⁴ BOA, İ.MSM. 33-949.

¹⁰⁵ BOA, HR.SFR.3. 4-56.

konu ile ilgili olan belge (defter sayfası) tarihsizdir. Bununla birlikte belgenin özetinde uzmanlar tarafından verilen tarih, 1831'dir. Fakat biz bu tarihin yanlış olduğu kanaatindeyiz. Bu tarih 1843 olmalıdır. Yani bu belge yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi Hariciye Nazırı Sadık Rıfat Paşa'nın Londra'ya gönderdiği belgenin sureti olmalıdır. Adı geçen defter sayfasında Portekiz Devleti memurlarına gönderilen nişan-ı âlilerin isimleri ve numaraları kaydedilmiştir. Buna göre Portekiz Devleti Dışişleri Bakanına birinci numaradan bir kıta nişan-ı âli gönderilmiştir. Nişan verilen en rütbeli Portekizli yetkili adı geçen bakan olmuştur. Yine birinci numaradan bir kıta nişan-ı âli takdim edilen diğer bir Portekizli yetkili de İngiltere Devleti nezdinde bulunan Portekiz'in fevkalade murahhası olan orta elçisidir. Portekiz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarına ise ikinci numaradan nişan-ı âli verilmiştir. Portekiz Devleti'nin Aklâm-ı Hariciye Müdürüne de üçüncü numaradan nişan-ı âli verilmiştir. Üçüncü numaradan nişan-ı âli gönderilen diğer Portekiz memurları şunlardır: Londra'da bulunan Portekiz Sefareti Başkâtibi ve Portekiz Dışişleri Bakanlığı Mekâtib-i Hafiyeye Memuru. Son olarak da Londra'da bulunan Portekiz Sefareti İkinci Kâtibine dördüncü numaradan nişan-ı âli gönderilmiştir¹⁰⁶. Bu sırada Berlin'de bulunan Portekiz Orta Elçisi Mösyö Baron Rendof, 13 Eylül 1843'te Berlin Sefiri Mehmed Talat Efendi'ye gelerek Portekiz'de bulunduğu sırada Osmanlı-Portekiz antlaşmasını ilk kez kendisinin gündeme getirdiğini, fakat sonradan Berlin'e tayin edildiğini ve nişanlardan mahrum kaldığını ifade etmiştir. Baron Rendof'un isteği kendisine de bir nişan verilmesidir¹⁰⁷. Fakat bu olayın nasıl sonuçlandığını bilmiyoruz.

Londra Sefiri Mehmed Emin Âli Efendi'nin imzaladığı muahedenin temessük kaydındaki bilgilere göre, Portekiz Kraliçesi, Osmanlı Devleti ile dostluğu ilerletmek maksadıyla iki devletin vatandaşları arasındaki ticarî bağları geliştirip kolaylaştırmak için böyle bir antlaşmayı arzu etmiştir. Böyle bir antlaşmanın tanzim edilip imzalanması için de kendi müsteşarlarından olan ve İngiltere'de ikamet eden fevkalade murahhası ve orta elçisi Christophe Pierre de Moraes Sarmento Baron Danordumo Nikodor'u görevlendirmiştir. Adı geçen diplomat, kendi ülkesi başta olmak üzere İspanya, Danimarka ve Saksonya Dukalığı'ndan nişanlar almış ünlü biridir. Ayrıca Fransa Légion d'honneur nişanının da sahibidir. Antlaşmayı Osmanlı Devleti adına imzalayan Mehmed Emin Âli Efendi de fevkalade murahhas tayin edilip büyükelçi unvanına sahiptir. Ayrıca rütbe-i evvelî nişan-ı zîşanına sahip olup Prusya Devleti'nin Kırmızı Kartal, İspanya Devleti'nin III. Carlos ile Isabel, İsveç Devleti'nin Kutup Yıldızı, Belçika Devleti'nin de Leopold nişanlarının sahibidir¹⁰⁸. Osmanlı ile Portekiz arasında imzalanan bu antlaşma, toplam 17 madde ve bir hatimeden oluşmaktadır. Antlaşmanın süresi, imza gününden itibaren 10 senedir¹⁰⁹. Tam adı "Dostluk, Ticaret ve Seyr-i Sefayin Muahedesi" olan ve 17 maddeden oluşan Osmanlı-Portekiz antlaşmasının maddelerini sadeleştirerek aşağıda derç ediyoruz:

1. İki devlet ve vatandaşları arasında bundan sonra dostluk ve yardımlaşma olacaktır.

¹⁰⁶ BOA, HR.SFR.3. 6-91.

¹⁰⁷ BOA, İ.HR. 23-1087, s. 2.

¹⁰⁸ BOA, A. {DVNSNMH.d. 11-404, s. 310.

¹⁰⁹ BOA, A. {DVNSNMH.d. 11-413, s. 313, 316.

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)

2. İki devletin vatandaşları iki ülkede güvenlik içinde seyahat edebilecek, mahzen ve ev kiralayıp kara ve deniz ticareti yapabilecek, iki taraf ahalisinin her birine saygı gösterecek, iki devletten biri başka bir devlet ile savaşa girse aralarındaki dostluk bozulmayacak, her iki devlet birbirlerinin vatandaş ve bayraklarına saygıda kusur etmeyecek ve ticaret işlerini eskisi gibi rahatça yapabileceklerdir.

3. İki tarafın tüccar ve vatandaşları birbirlerinin ülkelerine vardıklarında dost devlet vatandaşlarının sahip oldukları bütün imtiyazlara sahip olacaklardır. Seyahat edeceklere de yol kâğıtları verilecektir.

4. Portekiz vatandaşları Kudüs dahil Osmanlı memleketlerinin herhangi bir yerine herhangi bir amaçla seyahat etmek istediklerinde engele maruz kalmadan güvenlik içinde gidip gelmeleri için gereken emirler verilecek ve himaye göreceklerdir.

5. Osmanlı ülkesine gelen Portekiz tüccarının ticaret işlerine sebepsiz karışılmayacak, diğer dost ülkelerin tüccarlarına uygulanan adetler bunlar için de geçerli olacak, istihdam etikleri simsarlara, hangi milletten olursa olsun, müdahale edilmeyecek.

6. Osmanlı Devleti, Portekiz'in bütün şehir ve iskelelerine şebender tayin edebilecektir. Bunlara gereken yardım ve himaye, Portekiz tarafından sağlanacaktır. Bu şebenderler, Portekiz'deki diğer devletlerin aynı rütbedeki memurlarına verilen izin ve saygınlığa da sahip olacaklardır. Portekiz Devleti de ticaret işlerini idare etmek için Osmanlı ülkesindeki ticaret mevkilerine Sultan'ın vereceği emir ve beratlar ile kendi milletlerinden veya kendilerine oturma izni verilmiş (müste'men) diğer milletlerden konsolos ve konsolos vekili tayin edebilecektir. Bunlar da Osmanlı ülkesindeki diğer yabancı devletlerin aynı rütbedeki memurlarının sahip olduğu imtiyaz ve ayrıcalığa sahip olacaklardır.

7. Portekiz'de esirlik müessesesi uzun zaman önce kaldırıldığı için Osmanlı tebaasından bir kimsenin Portekiz'de esir olması mümkün değildir. Aynı şekilde Portekiz vatandaşları da Osmanlı ülkesinde hiçbir şekilde esir pozisyonuna alınmayacaktır. Ayrıca her iki tarafın vatandaşları birbirlerinin ülkelerinde vefat ettiklerinde geride bıraktıkları malları (emval-i metruke), o ülkenin elçi, maslahatgüzar, konsolos veya konsolos vekillerine hızlı bir şekilde teslim edilerek akrabalarına gönderilecektir.

8. İki devletin vatandaşları arasında meydana gelen anlaşmazlık ve davada tercüman gelmeden dava görülmecektir. Ayrıca, 500 kuruştan fazla olan davalar Babıali'de hak ve adalet üzere görülecektir. Portekiz vatandaşları ırz ve edepleriyle ticaretleri ile meşgul iken hâkimlerden ve memleket zabitlerinden herhangi bir hapis, taarruz ve dahle maruz kalmayıp töhmet ve kabahatleri sabit olduğunda diğer müste'menlere yapıldığı gibi elçi, maslahatgüzar, konsolos veya konsolos vekilleri marifetiyle zanlıların tedbi yapılacaktır.

9. Osmanlı Devleti'nin bayrağı bütün Portekiz memleketlerinde saygın olacak ve Portekiz savaş gemileri, deniz kaideleri (kaide-i bahriyye) gereği Osmanlı'nın tüccar gemilerine dostane yaklaşacaktır. Aynı şekilde Osmanlı savaş gemileri de Portekiz tüccar teknelerine dostluk üzere mukabelede bulunacaklardır. Ayrıca Osmanlı ülkesinde de Portekiz bayrağına riayet olunacak ve Portekiz gemileri kendi bayraklarıyla güvenlik içinde gezip dolaşacaklardır. Diğer devletlerin gemileri ile Osmanlı reayasının teknelerine Portekiz bayrağı verilmeyecektir. Ayrıca, Portekiz Devleti'nin elçi,

maslahatgüzar, konsolos ve konsolos vekilleri hiçbir vakit Osmanlı reayasına patente vermeyecekler ve onları açıktan veya gizliden himaye edip reayaya sahip çıkmayacaklar ve Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sahasından dışarı çıkarmayacaklardır. Böylece bu antlaşma gereğince her iki devlet, ortaya konulan bu usulden ayrılmayacaklardır.

10. Portekiz tüccar gemileri, Osmanlı veya başka bir ülke ürünü olup yasak olmayan emtia ve eşya ile İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e gidip gelmelerinde izinli sayılacaklardır. Ayrıca, Portekiz'in yüklü veya boş tüccar gemilerinin İstanbul Boğazı, Karadeniz veya Osmanlı'nın diğer deniz ve karasularında, limanlarda gezip dolaşmalarına engel olunmayacaktır. Ayrıca bu gemiler, Mağrip Ocaklarının her türlü saldırılarından da korunacaktır. Bunun için de gerekli emirler yazılacaktır.

11. Portekiz gemileri Osmanlı limanlarına giriş ve çıkışlarında liman ve gümrük memurları tarafından, kendilerine imtiyaz verilen diğer devlet gemilerinden daha fazla yoklanmayacak ve Portekiz gemilerinden de adı geçen devletlerin gemi ve yüklerinden mutad olarak alınan gümrük ve liman vergileri ile diğer vergilerden daha fazla vergi talep edilmeyecektir. Ayrıca, dost devletlerin gemilerinin ithal ve ihracına izinli oldukları mahsulat ve emtianın Portekiz gemilerince de ithal ve ihraç edilmelerine engel olunmayacaktır. Portekiz'e gidip gelen Osmanlı gemileri de aynıyla bu imtiyazlara sahip olacaklar, ancak bir devletin tüccar gemisinin yabancı bir devletin ürünü olan eşya ve emtiayı Portekiz limanlarına götürüp alışverişte bulunmasından ibaret olan genel ticaretin yapılması bazı müstakil kanunlar çerçevesinde olduğu için bu tarz ticaret ile uğraşacak Osmanlı tüccar gemileri de diğer devletlerin vatandaşları ve tüccarları gibi bu özel kanunlara tabi olacağından dolayı bu kanunlar çerçevesinde verilmesi gereken vergileri ödeyeceklerdir. İşte bu genel ticaret hakkında Osmanlı Devleti nezdinde de uygulamada olan kanun varsa veya bundan sonra yeni kanun ve mevzuat tensip edilecekse aynı durum bilmükabele Portekiz tüccar gemilerine de uygulanacaktır. Balık avcılığı konusu da milletlerin özel çıkar ve imtiyazlarından olduğu için Portekiz ülkesinin diğer yabancı devletler ile olan umumî ticaretinden müstesnadır. Ayrıca tuz ihracatı da bazı düzenlemelere tabi olduğu için Portekiz'den tuz ihraç etmek isteyen Osmanlı tüccarları da yabancı devletlerin tüccar gemileri gibi bu düzenlemelere uyacaklardır. Osmanlı Devleti'nde de tuz ticareti özel bir kanunla sınırlandırıldığı için Portekiz tüccarları da diğer devletlerin tüccarları gibi bu kanuna uymak zorundadır. Portekiz ülkesinde ticaret-i sahiliye, bütün yabancı devlet vatandaşlarına yasak olduğu için Osmanlı tüccarlarına da yasak olacağı gibi Portekiz tüccarlarının da Osmanlı ülkesinde sahil ticareti yapmalarına müsaade edilmeyecektir.

12. İki taraftan birinin vatandaşları gemileri ile diğer tarafın sahillerine ulaşım limana girmedikleri veya limana girip de yüklerinin bir kısmını veya bütünü indirmek istemedikleri hâlde kastedilen yöne gitmek üzere demir alıp yola çıkmasına engel olunmayacak ve bu gibi durumlarda diğer dost devlet gemilerinden alınan vergiden fazla vergi istenmeyecektir.

13. İki devletin tüccar gemilerinin, birbirlerinin liman ve iskelelerine vardıklarında yüklerinin sadece bir miktarını çıkarıp diğer kısmını başka bir mahalle götürmeleri, gemi kaptanı ve mal sahibinin iradelerinde olup yükün miktarını tek tek içeren bir beyannameye işaret konularak karaya çıkarılan eşya için gümrük vergisi ve diğer vergiler ödenecektir. Ayrıca bu tarz gemiler, demirleyecekleri limanın gümrüğüne bahsedilen

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)

beyannameyi ibraz edeceklerdir. Memurlar, bu tür gemilerde kalacak yükün miktarından asla bir şey talep etmeyeceklerdir. Adı geçen gemilerin getirilmesi yasak olmayan eşyayı vergilerini ödedikten sonra ülkenin bir veya daha fazla limanına çıkarmalarına veya başka mahalle nakletmelerine engel olunmayacaktır. Ayrıca bu gemilerin kendisi için ödenmesi gereken her türlü vergi, geminin ilk olarak varacağı ve yükünün hepsini veya bir kısmını boşaltacağı limanda bir kez ödenecek, ülkenin diğer limanlarına girdiklerinde onlardan tekrar vergi istenmeyecektir. Fakat bu gibi durumlarda yüksek imtiyazlara sahip olan milletlerin gemileri bir tür vergi ödemeye balığ olurlar.

14. İki devletin tüccar gemilerinin kaptanları ve sahipleri, gemileriyle asker, cephaneye ve mühimmat taşımaya zorlanamaz. Bu konu onlara teklif edilir, işlerine gelmezse kabul etmeyebilirler. Bu konu kendi inisiyatiflerindedir.

15. İki tarafın gemilerinden biri, fırtına zararından veya korsan ve izbandid (Rum korsanı) taarruzundan ve diğer hâllerden korunmak için bir diğerinin limanlarına veya idaresi altındaki bir yere iltica ederse dostane davranışla kabul ve himaye edilecektir. Ayrıca iki devletin gemilerinden biri diğer devletin sahillerinde kazazede olduğunda, kurtulan tayfalara layıkıyla yardım edilecek ve yükten kurtarılan eşya ve emtia, sahiplerine teslim edilmek üzere en yakın Portekiz konsolosuna verilecektir. Portekiz ülkesinde bu gibi kazaya maruz kalan Osmanlı vatandaşlarının malları hakkında ise Portekiz’de yüksek imtiyaza sahip olan devletlerin vatandaşları hakkında cari olan mevzuat icra edilecektir.

16. Bu muahedenin imzalanmasından sonra taraflardan biri ticaret ve gemi işletmeciliğine dair başka bir devletin vatandaşına ne çeşit bir imtiyaz ve muafiyet verirse bunların aynısının diğer taraf vatandaşına da uygulanmasını iki taraf kabul etmişlerdir. Başka devletin vatandaş ve tüccarına verilen bu imtiyazlar karşılıksız verilmiş ise diğer tarafa da bedelsiz verilecektir. Fakat bu imtiyaz ve muafiyet bir sözleşmeyle belli bir bedel karşılığında verilmiş ise diğer tarafa da aynı şartlarla verilecektir.

17. İşbu Dostluk, Ticaret ve Seyr-i Sefayin Muahedesi, aynen uygulanmak üzere iki devletin murahhasları tarafından kabul edilip imzalanmış olup imza gününden itibaren on sene yürürlükte kalacaktır. Bu sürenin bitiminden sonra iki taraftan biri antlaşmanın tamamen ilgasını veya değiştirilmesini resmen talep etmedikçe yine yürürlükte kalacaktır. İki taraftan biri ilga veya değişiklik talep ederse, antlaşmanın ahkâmı talep edilen günden itibaren 12 ay daha yürürlükte kalacaktır¹¹⁰.

Portekiz Krallığı’nın 1793 yılında başlayan ticaret ve dostluk antlaşması talebi nihayet 50 yıl sonra gerçekleşmiştir. Fakat bu yarım asırda birçok şey değiştiği için 1793’te Portekiz’in istediği anlaşma ile 50 sene sonra yapılan antlaşmanın amacı mutlaka başkalaşmış olmalıdır. Portekiz ile yapılan bu ticaret antlaşmasında esas alınan metin, daha önce Belçika ile yapılan ticaret muahedesidir. Oysa bundan önce Belçika ile biri 1838’de diğeri de 1840’ta olmak üzere iki adet ticaret muahedesi imzalanmıştı. 3 Ağustos 1838 tarihinde akdedilen ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa’nın imzasını taşıyan Belçika dostluk ve ticaret antlaşması 16 maddeden oluşmaktaydı. Daha sonra İngilizlerle yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile dış ticarete tekel sistemi kaldırılıp İngiliz

¹¹⁰ BOA, A.}DVN.NMH. 38-32.

tüccarlarına bazı muafiyetler getirilince Belçika ile yapılan antlaşma da 30 Nisan 1840 tarihinde yapılan bir ek antlaşma ile Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na uygun olarak revize edilmişti ¹¹¹.

Portekiz ile yapılan muaheden 5 yıl önce ve Belçika ile yapılan antlaşmadan 13 gün sonra 16 Ağustos 1838 yılında İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması bütün Avrupa devletleri için bir örnek kabul edildi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı arasında imzalanan bu antlaşma, içerik olarak İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın da bir yansımasıdır. Çünkü Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın 6. maddesinde “muahede hükümlerinin isteyen bütün dost devletlere istisnasız ve itirazsız olarak teşmil edileceği taahhüt ediliyordu”. Bunun bir sonucu olarak da aynı hükümler çerçevesinde 25 Kasım 1838'de Fransa, Mayıs 1839'da Hansa Birliği, Eylül 1839'da Sardinya, Ocak 1840'ta İsveç ve Norveç, Mart 1840'ta İspanya ve Hollanda, Nisan 1840'ta Belçika, Mayıs 1841'de Danimarka ve son olarak Nisan 1846'da Rusya ile ticaret muahedeleri imzalanmıştır¹¹². Burada incelediğimiz Portekiz muahedesini de 1838'de Balta Limanı'nda imzalanan Osmanlı – İngiltere Ticaret Muahedesini silsilesinin son halkalarındandır. Dolayısıyla benzer ticari ayrıcalıkları ihtiva etmektedir. Bununla birlikte Belçika muahedesini örnek almıştır.

Mehmed Selahaddin Bey, Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaret muahedelerini Mustafa Reşid Paşa'nın ileri görüşlülüğünden kaynaklı siyasi bir başarısı olarak görür. Ona göre bu muahedeler siyasi çıkarlar sağlamak amacıyla matuftu. Mehmed Selahaddin Bey, bu ticaret muahedeleri yapılırken bazı dar görüşlü kişilerin Reşid Paşa'yı eleştirdiklerini söyler. Ona göre, Reşid Paşa uygun şartlarla bu ticaret antlaşmalarını yaparak Avrupa kamuoyunu Osmanlı lehine çevirmeyi amaç edinmiş ve bunun olumlu sonuçlarını da Kırım Harbi'nde görmüştür¹¹³. Cemil Bilsel ise bunun çok kötü bir düşünce olduğunu söyleyerek Avrupa devletlerine verilen imtiyaz ve muafiyetler pahasına kazanılan siyasi menfaatlerin faydalı olmaktan çok zararlı ve devletin varlığını kemirici olduğunu ifade etmektedir¹¹⁴.

Burada şunu da vurgulamak gerekir ki Portekiz'in ilk antlaşma talebini iletmediği tarih olan 1793 yılı, Osmanlı'nın artık bir iktisat modeli ve ilkesi olan tradisyonalizmi (gelenekçilik) tamamen terk ederek reform devrine girdiği III. Selim döneminin ilk yıllarıdır. Bununla birlikte Osmanlı ekonomisine yön veren diğer iki temel ilke olan Provizyonizm (iaşecilik) ve Fiskalizm (gelircilik) katı bir şekilde uygulanmaya devam ediyordu. Ayrıca Avrupa devletleri ile yapılan ticaret muahedelerine örnek olan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı sanayisine olumsuz etkisi olduğu savı bir yana bırakılırsa bu antlaşma aslında Osmanlı Devleti'nin klasik dönemden beri uyguladığı temel iktisat ilkelerine uygun olarak tanzim edilmişti. Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaret antlaşmalarına örnek teşkil eden Balta Limanı Ticaret Antlaşması, Mehmet Genç'in ifadesi ile Osmanlı Devleti'nin başlangıçtan beri uyguladığı Provizyonizm (iaşecilik) ve Fiskalizm (gelircilik) ilkelerinin damgasını taşır. Çünkü antlaşma için İngilizlerle yapılan

¹¹¹ Temel 2012, s. 247-252.

¹¹² Kütükoğlu 1974, s. 111-117.

¹¹³ Mehmed Selahaddin 1306, s. 32.

¹¹⁴ Bilsel 1940, s. 688.

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

müzakerelerde Osmanlı tarafı ihraç gümrüklerini daha da yükseltmek için uğraşmışlar, fakat İngilizlerin ısrarı ile %12'ye razı olmuşlardı. Buna mukabil ithal gümrükleri %5 olarak düşük seviyede tutulmuştu. Osmanlı Devleti'nin katı provizyonist tutumu 1860'lara kadar devam ederken Fiskalist tutum 1874'e kadar sürmüştür. Bu tarihlerden sonra, adı geçen ekonomi modeli tam olarak ortadan kalkmasa da büyük oranda yumuşamış ve zaman içinde ihraç gümrükleri düşerken ithal gümrükleri artırılmıştır¹¹⁵.

Portekiz muahedesine örnek olan Belçika muahedesinin daha sonra İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na tatbiken yeniden tanzim edilmesi, şüphesiz ki İngiltere muahedesinde Osmanlı ülkesinde iç ve dış inhisarların kaldırılarak ecnebi tüccarların "en ziyade müsaadeye mazhar millet" olmasından kaynaklanıyordu. Çünkü diğer devletlere prototip olan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nda inhisarlar, yani yed-i vahid (tekel) sistemi ilga edilirken yabancı tüccarların yurt içindeki ticaret ve nakliyelerinde ruhsat tezkeresi de kalkıyordu. Böylece her türlü emtia ithal ve ihraç edilebilecekti. Yabancı tüccarlara tam bir serbestiyet getirildi. Böylece diğer Avrupa devletleri 1838'den sonra bu antlaşmaya adeta iltihak ettiler. Her biri temelde aynı, fakat ayrı ayrı muahedeler yaparak Osmanlı ticaretinde söz sahibi oldular. Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz muahedesini yaparken tekel sistemini kaldırmak, yabancı tüccara imtiyazlar sağlamak ve genel olarak da böyle bir antlaşmayı yapmaktaki en önemli gayesi asi Mısır'ın ekonomisini bozmak ve bu konuda İngiltere'nin ittifakını sağlamaktı. Fakat bu muahedeler, Osmanlı sanayisinin daha da zor duruma düşmesine sebep oldu¹¹⁶.

Diğer ticaret antlaşmalarını bir kenara bırakarak Portekiz muahedesinin yukarıda dercedilen maddelerini tahlil edecek olursak her şeyden önce bazı maddelerin mütekelbilik koşuluna uygun olmadığını söyleyebiliriz. 3. madde görünüşte bu esasa uysa da içerik olarak Osmanlı Devleti'nin aleyhindedir. Çünkü Portekiz'in Osmanlı Devleti gibi Avrupa ülkelerine geniş çaplı kapitülasyonları söz konusu değildir. Oysa 3. maddede iki ülke tüccar ve vatandaşlarının birbirlerinin ülkelerine vardığında dost devlet vatandaşlarının sahip oldukları bütün muafiyetlere sahip olacakları kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin İngilizlere Balta Limanı Ticaret Antlaşması, diğer Avrupa devletlerine de benzer antlaşmalar ile birçok muafiyet verdiğini unutmamız gerekir. Dolayısıyla bu muafiyetler aynen Portekizlilere de uygulanacaktır.

4. maddede, Portekiz vatandaşlarının Osmanlı ülkesine serbestçe seyahat edebilmelerine ve himaye görmelerine imkân sağlanırken karşılığında Osmanlı vatandaşlarına da aynı hakların verileceğinden bahsedilmez. 5. madde de mütekelbilik esasına uymaz. Burada da sadece Portekiz tüccarlarına sebepsiz yere karışılmayacağından ve onların da dost ülke tüccarlarına uygulanan adetlerden yararlanacaklarından bahsedilir.

8. maddede sadece Portekiz vatandaşlarından bahsedilir. Bu maddede Portekiz vatandaşları ile Osmanlı vatandaşları arasındaki davaların tercüman gelmeden görülmeceği, Portekiz vatandaşlarının 500 kuruştan fazla olan davalarının Babıali'de görüleceği ve suçları sabit olan Portekizlilerin diğer Avrupa vatandaşlarına uygulandığı gibi, elçi, maslahatgüzar, konsolos veya konsolos vekili marifetiyle cezalandırılacakları belirtilmektedir. Ayrıca edepleriyle ticaret yapan Portekizlilere hâkim ve güvenlik

¹¹⁵ Mehmet Genç 1989, s. 175-185; Mehmet Genç 1999, s. 5-8.

¹¹⁶ Tengirşenk 1940, s. 289-296; Kaynar 2010, s. 120-125.

güçlerinin karışmayacakları belirtilmektedir. Fakat bunun karşılığında Portekiz'deki Osmanlı vatandaşlarından bahsedilmez. Bu açıkça verilmiş büyük bir muafiyettir. 1838 tarihli Belçika muahedesi ile 1843 yılında tanzim edilen bu Portekiz muahedesi neredeyse aynı maddeleri ihtiva etmektedir. Özellikle 8. madde aynı şekilde tanzim edilmiştir. Yani her iki antlaşmanın 8 maddesi aynıdır. Oysa Cemil Bilsel, 3 Ağustos 1838 tarihli Belçika Dostluk ve Ticaret Muahedesi'nin özellikle 8. maddesini kapitülasyonların "en beteri" olarak tanımlamaktadır. Zaten bundan sonra imzalanan diğer ticaret muahedeleri de kapitülasyonları devam ettirdiği gibi daha önce verilmemiş imtiyazları da ilave etmiştir¹¹⁷. Bilsel'in ifade ettiği bu "beter madde" Portekiz muahedesinde de aynen yer almaktadır.

9. madde Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına nispeten uygun bir madde olarak kabul edilebilir. Bu maddede tam bir karşılıklılık prensibi mevcuttur. Burada Portekiz misyon şeflerinin Osmanlı reayasını himaye edip ülke dışına çıkarılmamasından bahsedilmektedir. Ayrıca Portekizlilerin Osmanlı reayasına patent vermeyecekleri ve teknelerine Portekiz bayrağı asılmasına müsaade etmeyecekleri hükme bağlanmıştır.

10. madde de Portekiz tüccar gemilerine verilen imtiyazlardan bahseder. Portekiz tüccar gemilerinin boğazlardan serbestçe geçebilecekleri ve Osmanlı karasuları ve limanlarında serbestçe dolaşacakları hükme bağlanır. Ayrıca Mağrip Ocaklarının saldırılarının engellenmesi için onlara emirler yazılacağı taahhüt edilir. 11. madde Portekiz gemilerinin limanlarda memurlar tarafından aranması, gümrük ve liman vergilerinin tahsil edilmesi ve izin verilen emtiyanın ithal ve ihracı konularında Osmanlı Devleti'nin dost devletlere tanıdığı muafiyetler geçerli olacaktır. Fakat bunun karşılığı zayıf kalmıştır. Çünkü genel ticaret Portekiz'de özel yasalara bağlı olduğu için Osmanlı gemileri bu yasalara uygun olarak vergilerini ödeyeceklerdir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti böyle yasalar çıkaracak olursa Portekiz gemileri de buna uyacaktır. Ayrıca balık avcılığı ve tuz ihracı Portekiz'de özel yasalara sahiptir. Bunun karşılığında Osmanlı ülkesinde de tuz ticareti sınırlıdır. Kıyı ticareti de her iki ülkede yabancılara yasak olarak kalacaktır. 12. madde de eşitlik ilkesine uygun tanzim edilmiştir. 13. maddede de aynı kural geçerli olmakla birlikte "yüksek imtiyazlara sahip milletlerin gemileri" ibaresi yoruma açıktır. 14. madde de tam bir eşitlik ilkesi göze çarpmaktadır. 15. maddede Türk karasularında kazazede olan Portekiz gemilerinden kurtarılan mallar en yakın konsolosa teslim edilirken Portekiz karasularında kazazede olan Osmanlı gemilerinden kurtarılan malların Portekiz mevzuatına tabi olması müteakibliyete aykırı bir hüküm olarak karşımıza çıkmaktadır.

16. maddede belirtildiği üzere taraflardan biri bu antlaşmadan sonra başka bir devlet vatandaşına ticaret ve gemi işletmeciliğiyle ilgili bir muafiyet verirse aynı muafiyeti diğer tarafa da tanyacaktır. Bu maddenin Avrupa devletlerine her geçen gün yeni bir imtiyaz veren Osmanlı için olumsuz bir sonuç doğuracağını tahmin etmek kolaydır. Antlaşma müzakere edilirken tereddüt edilen madde, bu 16. madde olmuştu. Antlaşmayı imzalayan Âli Paşa, Portekiz elçisinin teklif ettiği bu madde konusunda tereddüt etmiş ve merkeze sormuştu. Hariciye Nazırı Sarım Paşa'nın kararı ile bu madde kabul edilmişti. 17. madde antlaşmanın süresi, yenilenmesi veya ilga edilmesi ile ilgilidir.

¹¹⁷ Bilsel 1940, s. 688.

Sonuç

Portekiz XVI. yüzyılda Asya'da büyük bir emperyal güç olarak belirmiş ve Kızıldeniz ile Basra'daki baharat ticaretini engellemek ve kontrol altına almak için girişimlerde bulunmuştur. XVII. yüzyıldan itibaren Hollandalı ve İngilizlerin bölgeye gelmesiyle birlikte Portekiz emperyalizmi gerilemeye başlamış ve Uzak Doğu'daki etkinliği zayıflamıştır. Bu süreçte Portekiz, Osmanlı Devleti ile iki temel ilişki ağına sahip olmuştur. Bunlardan ilki askerî ilişkilerdir ki bunun ilk adımları XVI. yüzyıl başlarında Memlük Devleti aracılığıyla vuku bulmuştur. Bu dönemde sömürgeci Portekiz, İslâm dünyasında korku ve paniğe sebep olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı destekli Memlük Devleti ile Portekiz arasında muhtelif savaşlar cereyan etmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında ve sonrasında Hint alt kıtasındaki Müslüman sultanların yardım çağrılarına giden Osmanlı donanması, Portekiz filoları ile çatışmalara girişmiştir. Ayrıca Kızıldeniz'in ve Basra Körfezi'nin güvenliğini sağlama niyetinde olan Osmanlı Devleti, Portekiz tehdidini bertaraf etmek için bir dizi önlemler almıştır. Bu noktada Süveyş, Cidde, Sevakin, Aden, Zebid, Massava, Muha, Basra ve Katif Osmanlılar açısından ele geçirilen önemli stratejik limanlar olmuştur. Maskat, Hürmüz, Diu ve Goa ise Portekiz'in uzun süre elinde tutmayı başardığı ana üsler olarak kalmıştır. Portekiz İlişkilerin ikinci boyutunu ticaret oluşturmuştur. Askerî karşılaşmaların nihayetinde başlayan ticari ilişkiler XVII. yüzyıl sonuna kadar Basra Körfezi'nde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte bu yüzyıldan sonra uzun bir süre Portekiz konusu fazla gündeme gelmez.

XVIII. yüzyıl sonlarında Fransa, İngiltere ve İspanya arasında bir rekabet sahası olan Portekiz çeşitli politik çalkantılara da maruz kalmıştır. Bu yıllarda Osmanlı Devleti ile bir ticaret antlaşması yapmak ister. Bunda geleneksel müttefiki İngiltere'nin etkisinin olduğu açıktır. En azından İngiltere'nin Osmanlı ile olan ticari ilişkileri Portekiz'i buna yöneltmiştir. Ayrıca Fransa gibi ülkelerin sahip olduğu ticari imtiyazlar Portekiz'de de harekete geçirmiştir. Osmanlı Devleti ise Fransız İhtilali'nin Avrupa'da yarattığı kargaşa ve kaos ortamında ortaya çıkan belirsizlikte böyle bir talebi değerlendirmede çekingen davranmıştır. Fransa'nın hedefinde olan Portekiz ile böyle bir antlaşmanın yapılması, Fransız yönetiminin tepkisini çekebilirdi. Ayrıca Osmanlı Hükümeti, Portekiz'in Fransa tarafından işgal edileceğinden emin bulunuyordu. Bu yüzden, talep edilen ticaret antlaşması çeşitli politik cevaplarla ertelenmiş ve Portekiz Hükümeti küstürülmeden oyalanmıştır. Bu da Osmanlı diplomasisinin daha III. Selim zamanında ne kadar tecrübe kazandığının bir delilidir. Çünkü Osmanlı Hükümeti'nin öngörüsü gerçekleşmiş ve Portekiz 1801 ve 1807 yıllarında İspanya ve Fransa'nın işgaline uğramıştır. Bu yıllar Osmanlı Devleti'nin iç işlerinde de birtakım karışıklıkların olduğu yıllardır. Buna rağmen Osmanlı dış politikası istikrarını sürdürmüştür.

Portekiz'in Osmanlı Devleti ile yapmak istediği dostluk ve ticaret antlaşması bir bakıma Portekiz'in iç siyasetiyle de doğrudan ilintilidir. XIX. yüzyıl boyunca büyük oranda istila, isyan, iç savaş ve darbelerle yeniden şekillenen Portekiz Devleti'nin serencamı, bu antlaşmanın da serüvenini yansıtmaktadır. Portekiz'deki siyasi vaziyetleri yakından takip eden Osmanlı Hükümeti, duruma göre vaziyet almış ve antlaşma uzun yıllar imzalanamamıştır. Osmanlı Devleti, başlangıçta böyle bir antlaşmanın yapılabilmesi için Portekiz'in İstanbul'a özel görevli elçi göndermesini istemiştir. Fakat bu istek çeşitli sebeplere istinaden kabul görmemiş ve Portekiz, antlaşmanın Londra'da

yapılmasını istemiştir. Bununla birlikte Portekiz'in isteği hiçbir zaman reddedilmemiş ve uygun konjonktür kollanmıştır. Portekiz Devleti, İngiltere başta olmak üzere İsveç, İspanya, Belçika ve Avusturya'yı aracı yapmıştır. Nihayet III. Selim devrinde resmen talep edilen ticaret antlaşması, Sultan Abdülmecid zamanında 20 Mart 1843 tarihinde Londra'da imzalanmıştır. Tam adı "Dostluk, Ticaret ve Seyr-i Sefayin Muahadesi" olan bu antlaşmanın imzalanmasında geleceğin siyasi dehası Londra Büyükelçisi Mehmed Emin Âli Efendi'nin gayretlerini görmemek mümkün değildir. Bu antlaşmanın imza aşamasında merkezle olan yazışmalarında Mehmed Emin Âli Efendi'nin diplomatik zekasına şahit oluyoruz. Ayrıca Osmanlı diplomatları uluslararası hukuk normlarına uygun olarak süreci tamamlamışlardır. III. Selim, II. Mahmud ve Abdülmecid zamanlarında devam eden antlaşma girişimlerinde Londra sefirleri olan İsmail Ferruh Efendi, Şekib Efendi ve Mehmed Emin Âli Efendi'nin önemli çabaları olmuştur. Antlaşmanın imzalanmasında Osmanlı Hariciye Nazırı İbrahim Sarım Paşa'nın da etkisi ve diplomatik becerisi etkili olmuştur. Antlaşma tasdiknamelerinin mübadelesi sırasında uluslararası diplomaside bir teamül olan hediyeleşme yerine Portekiz'in isteği ile nişan alıp-verme konusu gündeme gelmiştir. Bu durum, Avrupa'da antlaşmalardan sonra nişan alıp-verme teamülünün başladığını göstermektedir. Osmanlı ile Portekiz arasında yapılan bu antlaşma, nişan teatisi teamülünün başladığı döneme rastlamıştır. Bu da Osmanlı-Portekiz ilişkilerinde dikkate alınması gereken önemli bir ayrıntıdır.

Portekiz ile yapılan bu ticaret antlaşması, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından 3 Ağustos 1838'de imzalanan Belçika muahedesi esas alınarak hazırlanmıştır. Adı geçen Belçika muahedesi kısa bir süre sonra İngilizlerle yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'ndaki yeni imtiyazlara uygun olarak 1840'ta revize edilmiştir. Antlaşmada genel olarak Portekiz çıkarları öncelenmiş, Portekiz tüccarlarına serbest ticaret imkânı tanınmıştır. Bazı maddelerde eşitlik prensibi tam olarak uygulanmıştır. Buna mukabil bazı maddelerin mütekabiliyet esaslarına uymadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca Belçika antlaşmasında da yer alan 8. madde ile Portekizlilere büyük bir kapitülasyon verilmiştir. Mütekabiliyete aykırı olan en önemli madde budur. Antlaşmada genel olarak Portekizlilere önemli imtiyazlar sunulmuştur. Bu durum 1838-1846 yılları arasında yapılan ticaret muahedelerinin temel dinamiğidir. Mısır isyanını bastırmak için Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak ve asi Mehmed Ali Paşa'nın ekonomisini zaafa uğratmak gibi siyasi mülahazalarla yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile Osmanlı dış ticaretinde tekel sistemi ilga edilmiş ve İngiliz tüccarlara geniş imtiyazlar tanınmıştır. Bu antlaşmanın 6. maddesinde belirtildiği üzere 1838-1846 yılları arasında diğer Avrupa devletleriyle de bu örneğe uygun tarzda ticaret muahedeleri yapılmıştır. Portekiz ile yapılan ticaret antlaşmasını da bu minval üzere değerlendirmemiz gerekir. Antlaşmanın bazı maddelerinde Portekiz tüccar ve gemicilerine sağlanan muafiyetler açıkça tanımlanırken karşılığında Osmanlı tüccarlarına Portekiz'de cari yasaların uygulanacağını belirtmesi büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunlara rağmen, 1843 yılında imzalanan bu Dostluk, Ticaret ve Seyr-i Sefayin Muahadesi, XVI. yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı – Portekiz çatışma ve rekabetinin resmen sona erip barışın yapıldığını ispat eden diplomatik ve ticari bir metin olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKLAR

a. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, *Hatt-ı Hümayûn (BOA. HAT.)* 144-6038; 144-6043; 144-6038; 144-6038; 145-6082; 145-6082; 144-6036; 959-41183; 141-5864; 250-14149; 237-13181; 1345-52597; 1346-52646; 1317-51355; 961-41193; 675-32989; 675-32989; 737-34967; 958-41152; 222-12404; 145-6080; 153-6438; 153-6438; 144-6040.

BOA, *İrade Hariciye (BOA. İ.HR.)* 11-523; 11-523; 12-561; 12-561; 12-561; 16-794; 17-840; 21-991; 23-1087.

BOA, *Hariciye Nezareti Londra Sefareti Evrakı (BOA. HR.SFR.3.)* 2-2; 2-28; 3-19; 4-26; 4-32; 4-76; 5-43; 5-91; 4-56; 6-91.

BOA, *Cevdet Tasnifi Hariciye Evrakı (BOA. C.HR.)* 65-3215.

BOA, *İbnülemin Tasnifi Hariciye Evrakı (BOA. İE.HR.)* 18-1689.

BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (BOA. HR.SYS.)* 1890-7.

BOA, *İrade Mesail-i Mühimme Evrakı (BOA. İ.MSM.)* 33-947; 33-947; 33-948; 33-948; 33-948; 33-949.

BOA, *Sadaret Divan Düvel-i Ecnebiye Evrakı (BOA. A.} DVN.DVE.)* 11-24.

BOA, *Sadaret Divan Name-i Hümayun Evrakı (BOA. A.} DVN.NMH.)* 38-32.

BOA, *Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (BOA. A.} DVNSNMH.d.)* 11-377; 11-387; 11-413; 11-412, s. 313; 11-404; 11-413.

b. Diğer Kaynaklar

- Ali Rıza Seyfi 1325 Ali Rıza Seyfi, *Osmanlı Meşâhîr-i Bahriyyünü I Kemal Reis ve Baba Oruç*, Süha Matbaası, İstanbul.
- Beydilli 1989 Kemal Beydilli, “Âli Paşa, Mehmed Emin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2. cilt, İstanbul, s. 425-426.
- Beydilli 2007 Kemal Beydilli, “Portekiz, Tarih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34. cilt, İstanbul, s. 328-331.
- Beydilli 1984 Kemal Beydilli, “Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan)”, *Tarih Dergisi*, 34, s. 247-314.
- Bilsel 1940 Cemil Bilsel, “Tanzimat’ın Haricî Siyaseti”, *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul, s. 661-701.
- Birmingham 2003 David Birmingham, *A Concise History of Portugal*, Cambridge University Press.
- Black 2021 Jeremy Black, *Kısa Portekiz Tarihi*, çev. Berna Asuman Uzun, Say Yayınları.
- Bostan 2002 İdris Bostan, “Kemal Reis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25. cilt, Ankara, s. 226-227.
- Bostan 2013 İdris Bostan, “XVI. Yüzyılda Kızıldeniz’de Osmanlı-Portekiz Mücadelesi: Süveyş, Cidde ve Muha Deniz Üsleri”, *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı Osmanlı’nın İzinde*, 1. cilt, haz. F. M. Emecen – İ. Keskin – A. Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul, s. 331-357.

- Bostan 2008 İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğu Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ceran 2012 İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Costa et al 2016 L. F. Costa – P. Lains – S. M. Miranda, *An Economic History of Portugal 1143-2010*, Cambridge University Press.
- Çavdar ve Çam 2018 Necati Çavdar - Kübra Mamak Çam, “Türk-Alman Araştırmalarına Bir Katkı: Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı Devleti-Cemâhir-i Selâse-i Anseatik Münasebetleri”, *History Studies*, 10 / 6, s. 45-62.
- Elik ve Bal 2014 Süleyman Elik – Faruk Bal, Çağdaş Uluslararası Sistemin Kaynağı ve İlk Dönemi Olarak İspanya-Portekiz Atlantik Sistemi, 1493-1648. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 / 1, s. 88-117.
- Erol 2012 Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Fernandes et al 2003 P. J. Fernandes – F. R. De Meneses – M. Baiôa, "The Political History of Nineteenth Century Portugal", *e-journal of Portuguese History*, 1 / 1, 1-13.
- Ferro 2017 Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl – 20. Yüzyıl*, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi Yayını, Ankara.
- Kütükoğlu 1974 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı – İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Genç 1999 Mehmet Genç, “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 6, s. 1-8.
- Genç 1989 Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul University Journal of Sociology*, 3 / 1, s. 175-186.
- Golding 2012 Christopher T. Golding, “Amphibians at Heart: The Battle of Copenhagen (1807), The Walcheren Expedition, and The War Against Napoleon”, *Journal of the Society for Army Historical Research*, 90 / 363, s. 167-188.
- Grainger 2004 John D. Grainger, *The Amiens Truce Britain and Bonaparte, 1801-1803*; The Boydell Press, Woodbridge UK.
- Kaynar 2010 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kurşun 1998 Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)

- Kurşun 2004 Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katarda Osmanlılar (1871-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kuru 2009 Mehmet Kuru, *Relations Between Ottoman Corsairs and The Imperial Navy In The 16th Century*, Sabancı University School of Arts and Social Sciences, M.A. Thesis, İstanbul.
- Livermore 1947 H. V. Livermore, *A History of Portugal*, Cambridge University Press.
- Luraghi 2016 Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Aydın Emeç, e Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Selahaddin 1306 Mehmet Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, Âlem Matbaası, İstanbul, 1306.
- McMurdo 1889 Edward McMurdo, *The History of Portugal from The Reign of D. Diniz to The Reign of D. Alfonso V. 1279-1481*, volume II, London.
- Orhonlu 1967 Cengiz Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Âid Bir Rapor", *Tarih Dergisi*, 17 / 22, s. 1-16.
- Orhonlu 1970 Cengiz Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Bellekten*, XXXIV-134, s. 235-254.
- Orhonlu 1996 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara.
- Önalp 2009 Ertuğrul Önalp, "Portekiz kaynaklarına göre Sefer Reis' in Hint Okyanusu'ndaki faaliyetleri (1550-1565)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 25, s. 209-226.
- Önalp 2010 Ertuğrul Önalp, *Osmanlı'nın Güney Seferleri 16. Yüzyılda Hint Okyanusu'nda Türk – Portekiz Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Özbaran 2006 Salih Özbaran, "Ottomans and The India Trade in The Sixteenth Century: Some New Data and Reconsiderations", *Oriente moderno*, 25 / 1, 173-179.
- Özbaran 2009a Salih Özbaran, "Avrupa'nın Okyanuslarda Yayılması ve Akdeniz Dünyası", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, 1. cilt, ed. İdris Bostan – Salih Özbaran, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, s. 99-109.
- Özbaran 2009b Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'na Açılması", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, 1. cilt, ed. İdris Bostan – Salih Özbaran, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, s. 201-211.
- Özbaran 2010 Salih Özbaran "Osmanlı Sultanından Portekiz Kralına 'Nâme-i Hümâyûn' Eğer İstersen 'Sulh' ve 'Salâh'! " *Toplumsal Tarih*, 204, s. 18-25.

Mustafa DURDU

- Özbaran 2013 Salih Özbaran, *Umman'da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz*, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Önalın 2017 Havva Önalın, *Osmanlı-Portekiz İlişkileri ve Hind Okyanusu Siyaseti (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeni Çağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Payne 1973 Stanley G. Payne, *A History of Spain and Portugal*, volume 1, The University of Wisconsin Press.
- Pereira 1854 John Felix Pereira, *Abridgement of the History of Portugal*, (revised by A. V. Meirelles), Lisbon.
- Schefer 1893 Henrique Schefer, *Historia de Portugal*, volume II, Porto.
- Temel 2012 Mehmet Temel, "XIX. Yüzyılda Osmanlı – Belçika Ticari İlişkileri", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 / 27, s. 247-263.
- Tengirşenk 1940 Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Hariçî Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul, s. 289-320.
- Turan 2013 Tufan Turan, *Osmanlı Devleti – İspanya İlişkileri (1774-1876)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- White 1909 G. F. White, *A Century of Spain and Portugal (1788-1898)*, Methuen & Co., London.
- Yavaş 2020 Begüm Yavaş, "İbrâhim Sârım Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-1. cilt, Ankara, s. 625.
- Yavuz 2021 Alper Yavuz, *The Portuguese in the First Century of the Age of Discovery (1415-1499)*, Yeditepe University, Unpublished Master's Thesis, İstanbul.
- Yılmaz 2017 Harun Yılmaz, *17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne Karşı Politikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

SUMMARY

Portugal emerged as a major imperial power in Asia in the sixteenth century and attempted to prevent and control the spice trade in the Red Sea and Basra. With the arrival of the Dutch and the British to the region in the seventeenth century, Portuguese imperialism began to decline and its influence in the Far East weakened. Portugal had two basic relationship networks with the Ottoman Empire. The first of these is military relations, the first steps of which took place through the Mameluke State in the early 16th century. During this period, colonialist Portugal caused fear and panic in the Islamic

*Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine
Yönelik Girişimler (1793-1843)*

world. Thereupon, various wars took place between the Ottoman-backed Mameluke State and Portugal. During and after the reign of Yavuz Sultan Selim (Sultan Selim the Stern), the Ottoman navy responded to the calls for help of the Muslim sultans in the Indian subcontinent and entered into conflicts with the Portuguese fleets. The second dimension of relations was trade. Commercial relations, which started as a result of military encounters, concentrated in the Persian Gulf until the end of the 17th century. However, after this century, the Portuguese issue did not come up much for a long time.

The main purpose of this article is to determine the extent and nature of the relations between the Kingdom of Portugal, located at the very edge of Western Europe, and the Ottoman Empire, the great state of the Balkans and the Eastern world, in the first half of the 19th century. In this regard, the main source of the article is the Ottoman Archive documents. In addition, local and foreign literature was also used. In order to ensure integrity and chronology, the article covers the coups and occupations in Portugal and the foreign policy maneuvers of the Ottoman Empire simultaneously. In the article, the commercial and diplomatic dimensions of Ottoman-Portuguese relations as well as the international functioning of the Ottoman Foreign Ministry were examined. In addition, at the end of the article, the full text of the Turkish-Portuguese trade agreement, which was created after a long diplomatic effort, is included in today's Turkish. Thus, the article is intended to set an example for new studies to be conducted on this subject.

Portugal, which was a field of competition between France, England and Spain in the last years of the 18th century, was also exposed to various political turmoil. During these years, he wanted to make a trade agreement with the Ottoman Empire. It is clear that its traditional ally, England, has an influence on this. At least England's commercial relations with the Ottomans led Portugal to this. In addition, the commercial privileges enjoyed by countries such as France also motivated Portugal. The Ottoman Empire, on the other hand, was hesitant to consider such a request during the uncertainty created by the turmoil and chaos in Europe caused by the French Revolution. Making such an agreement with Portugal, which was France's target, could have attracted the reaction of the French administration. In addition, the Ottoman Government was confident that Portugal would be invaded by France. Therefore, this trade agreement was postponed with various political responses and the Portuguese Government was stalled without being offended. This is evidence of how much experience Ottoman diplomacy gained during the reign of Selim III. Because the prediction of the Ottoman Government came true and Portugal was invaded by Spain and France in 1801 and 1807. These were the years when there was some turmoil in the internal affairs of the Ottoman Empire. Despite this, Ottoman foreign policy maintained its stability.

The friendship and trade agreement made between Portugal and the Ottoman Empire is, in a way, directly related to Portugal's domestic politics. The adventure of the Portuguese State, which was largely reshaped by invasions, rebellions, civil wars and coups throughout the 19th century, also reflects the adventure of this treaty. The Ottoman Government, which closely followed the political situations in Portugal, took a position according to the situation and the treaty could not be signed for many years. The Ottoman Empire initially wanted Portugal to send a special envoy to Istanbul in order to conclude such an agreement. However, this request was not accepted for various reasons and

Portugal wanted the agreement to be concluded in London. However, Portugal's request was never rejected and the appropriate conjuncture was observed. The Portuguese State used England, Sweden, Spain, Belgium and Austria as intermediaries. Finally, the trade agreement officially requested during the reign of Selim III was signed in London in 1843, during the reign of Sultan Abdülmecid (Sultan Abdulmajid). It is impossible not to see the efforts of the future political genius Mehmed Emin Ali Pasha in signing this treaty, whose full name is "**Friendship, Trade and Navigation Covenant**". We witness Ali Efendi's diplomatic intelligence in his correspondence with the center during the signing phase of this agreement. In addition, Ottoman diplomats completed the process in accordance with international law norms. The said trade agreement was drawn up largely in accordance with the previous agreement with Belgium. It has also been observed that the principles of reciprocity are not largely preserved in the agreement. The interests of Portugal were prioritized. With Article 8, which was also included in the Belgian treaty, a great capitulation was given to the Portuguese. This is the most important article that is against reciprocity. In the treaty, important privileges were generally offered to the Portuguese. This situation is the basic dynamic of the trade agreements made between 1838 and 1846. With the Balta Port Trade Agreement, which was made for political considerations such as ensuring the support of European states to suppress the Egyptian rebellion and weakening the economy of the rebel Mehmed Ali Pasha, the monopoly system in Ottoman foreign trade was abolished and wide privileges were granted to British merchants. As stated in Article 6 of this treaty, trade agreements in line with this example were made with other European states between 1838 and 1846. We should also evaluate the trade agreement with Portugal in this context. While some articles of the treaty clearly define the exemptions provided to Portuguese merchants and sailors, it is a major deficiency to state that the current laws in Portugal will be applied to Ottoman merchants in return. Despite all this, this Treaty of Friendship, Commerce and Navigation, signed in 1843, was signed in the 16th century. It should be accepted as a diplomatic and commercial text proving that the Ottoman-Portuguese conflict and rivalry that continued throughout the century officially ended and peace was made.

During the treaty process that continued during the times of Selim III, Mahmud II and Abdülmecid, there were initiatives taken by İsmail Ferruh Efendi, Şekib Efendi and Mehmed Emin Âli Efendi, who were ambassadors in London. The influence and diplomatic skills of the Ottoman Foreign Minister İbrahim Sarım Pasha were also effective in signing the treaty. During the exchange of treaty ratifications, the issue of exchanging medals came to the fore at the request of Portugal, instead of exchanging gifts, which is a custom in international diplomacy. This shows that the practice of giving and receiving medals began in Europe after the agreements. This agreement between the Ottoman Empire and Portugal coincided with the period when the tradition of medal exchange began. This is an important issue that should be taken into consideration in Ottoman-Portugal relations. We think that this article will serve as an example in examining Turkish-Portuguese relations in the second half of the 19th century.

THE RIVERS OF THE PONTOS REGION IN ANCIENT AND MIEVEAL SOURCES: THE HALYS, IRIS & THERMODON

Kansu EKİCİ* - Mesut KINACI**

Abstract

For ages, the seas have shaped and moulded the surrounding geography ecologically, economically, demographically and politically. However, freshwater resources, essential for people's lives, also attracted human communities to themselves, and settlements were formed around the freshwater resources and streams. Like all seas, the Pontos Eukseinos (the Black Sea) shaped its surrounding geography and gave its name to the region on the south coast. The Pontos region attracted attention in ancient times because of its suitable climatic conditions, geographical features, rich underground and above-ground resources, and the autochthonous peoples living there. It is understood that the rivers significantly shaped this region. These rivers marked the region's boundaries and were regarded as the psychological border between societies and civilizations throughout history. The Halys was one of these rivers. Not only did the Pontos region mark the southern and western borders, but it was also considered the border between the eastern and western cultures throughout the ages. Another important river in the region was the Iris River, being the lifeblood of the region, with its waters forming the fertile plains. The Thermodon River, which gained its fame with the legendary peoples living around it, contributed to the popularisation of the region and formed fertile lands suitable for agriculture due to its wetlands; it also significantly added value to the development of the region. This study has tried to deal with the importance of the Halys, Iris and Thermodon rivers in the Pontos Region and their images in people's minds throughout the ages by considering the axis of ancient and medieval sources and modern research.

Keywords: Black Sea, Amazones, Themiscyra, River Gods.

* Süleyman Demirel University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Isparta. E-mail: kansuekici@sdu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8252-1138

** Süleyman Demirel University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Isparta. E-mail: mesutkinaci@sdu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4700-4415
(Makale Gönderim Tarihi: 03.11.2023 - Makale Kabul Tarihi: 30.04.2024)

Öz

Antikçağ ve Orta Çağ Kaynaklarında Pontos Bölgesi'nin Nehirleri: Kızılırmak, Yeşilirmak ve Terme Çayı

Denizler, çağlar boyu çevresindeki coğrafyanın ekolojik, ekonomik, demografik ve siyasi olarak şekillenmesini sağlamışlardır. Bununla birlikte insanların yaşamları için gerekli olan tatlı su kaynakları da insan topluluklarını kendine çekmiş, tatlı su kaynaklarının ve akarsuların çevresinde yerleşimler oluşmuştur. Tüm denizler gibi Karadeniz (Pontos Eukseinos) de çevresindeki coğrafyayı şekillendirmiş, güney kıyısındaki bölgenin de isim babası olmuştur. Antikçağda Pontos olarak adlandırılan bölge iklimsel koşullarıyla, coğrafi özellikleriyle, yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle ve üzerinde yaşayan otokton halklarla ilgi çekmiştir. Bu bölgenin şekillenmesinde de akarsuların önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu akarsular bölgenin sınırlarını çizmekle kalmamış, tarih boyunca toplumlar ve medeniyetler arasındaki psikolojik sınır olarak da görülmüşlerdir. Kızılırmak bu nehirlerden biridir. Pontos Bölgesi'nin güney ve batı sınırlarını çizmekle kalmamış aynı zamanda çağlar boyu doğu ve batı kültürü arasındaki sınır olarak da görülmüştür. Bölgedeki önemli diğer bir nehir de taşıdığı sular ve oluşturduğu verimli ovalarla bölge için can suyu niteliği taşıyan Yeşilirmak Nehridir. Hem etrafında yaşayan efsanevi halklarla ün kazanan ve bölgenin popülerleşmesine katkı sunan hem de oluşturduğu ovaların sulak olması sayesinde, tarıma uygun verimli alanlar yaratan Terme çayı bölge için önemli katma değer yaratmıştır. Bu çalışmada Pontos Bölgesi'nde yer alan Kızılırmak, Yeşilirmak ve Terme'nin bölge için taşıdığı önem ve çağlar boyu insanların zihninde oluşturdukları imgelem antikçağ ve orta çağ kaynakları ekseninde, modern araştırmalar da göz önünde bulundurularak aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Amazonlar, Themiskyra, Nehir Tanrıları.

Introduction

Water is known as the essential element living things need to survive. Water is important not only for the survival of living things but also for sustaining the environment in which they live. It is an obvious generalisation and known fact that civilisations have constantly developed and flourished at the water's edge. For this reason, sometimes great importance was given to the extent of water, and sometimes the water was considered sacred. From this perspective, freshwater resources and the seas and oceans were considered to be respected. Moreover, water occupied a critical role in creation myths and was accepted as the primary substance of the universe. Water has always been at the core of Hellenic mythology's creation stories or philosophers' discussions. They called it "arkhe/arche" as the primary substance of the universe. For various reasons, it is known that the Hellenes, who developed in maritime due to their geography, established colonies overseas. In this process, the Hellenes were interested in many seas as venues to establish colonies and trade, but the Black Sea was the most appealing one to them. The Black Sea, with its rocky shores, counter currents and storms and unsuitable and very difficult anchoring shores, had a wrong impression and reputation in the Hellenic imagination and myths, so it was called "ἄξεινος/ἄξενος" which means "moody" and "inhospitable"¹ In the following periods, the Hellenes, who sailed to the Black Sea with more advanced

¹ Hdt. IV. 62; 103; Xen. *Anab.* V. 4. 1-34 etc.; Apoll. Rhod. *argon.* II. 1015-1029; 1117; Strab. XII. 3. 18; Diod. XIV. 30. 5-7; see also. Minns 1913, p. 437.

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon

ships, established many colonies on the shores of the Black Sea, and thanks to these colonies, they benefited from the riches of the region, so they described the Black Sea as a “*hospitable sea*” εὔξεινος². This sea, Pontos Eukseinos (= Hospitable Sea), was later called ‘Pontos’. With its tremendous geopolitics, the Black Sea maximized its influence on trade and transportation to the broader areas through the rivers in the pieces of land surrounding it. In this context, the Black Sea reached³ beyond the Volga to Central Asia and the Far East through the Don River; to the northern Black Sea with the Kuban River; to the southern Caucasus by the Coruh River; to the Balkans and Europe by the Danube River; to Ukraine and the Baltic countries with the Dniester and Aksu Rivers; to the inner parts of Anatolia by the Sakarya, Kızılırmak and Yeşilirmak Rivers. Over time, the Hellenes, also called ‘Pontos,’ were the central and eastern parts of the southern coasts of the Black Sea. The Pontos Region was shaped by mountains running parallel to the beach, and the valleys were formed by rivers flowing through the mountains and the plains. Some ancient writers reported that Pontos Eukseinos used to be a lake that became a sea overflowing with the waters of the rivers flowing into it⁴. The rivers played a significant role in shaping the region and became the natural borders of the area. The Pontos Eukseinos, from which the part was named, was located north of the Pontos Region⁵. While the southern boundaries and western borders of the region were drawn almost entirely by the Halys (Kızılırmak) River⁶, its east was bounded by the Apsarros (Çoruh) River⁷. This study aims to deal with the Halys, Iris (Yeşilirmak) and Thermodon (Terme Stream) rivers, which were within the borders of the region called Pontos in ancient times and shaped the area geographically, economically and politically, and to focus on the importance of those rivers in the region.

The Halys

The geography of the Pontos Region was shaped by the mountains running parallel to the coast and the rivers that sometimes took their source from these mountains and sometimes flowed through these mountains and formed deep valleys. Many large and small rivers flow through the Pontos Region to the Pontos Eukseinos. The longest of these rivers is the Halys (Kızılırmak), shaping and forming the southern and western borders of the region. The river, which was called Maraššanta and Maraššantiya⁸ during the Hittite period, was also mentioned in the Hittite cuneiform tablets, ID—indicated by the SAs sumerograms. Both Maraššanta and ID were stated as SAs/ ^{ID}SA₅ means “*Red/red river*”⁹. The river was seen in red colour due to the contents of the rocks in the flow route and was named Kızılırmak for ages because of its colour. The Kızılırmak was named

² Işık 2001, p. 2; Avram *et al.* 2004, p. 924; Arslan 2006, p. 82; De Blois 2007, p. 1 ff.; King 2008, p.33.

³ Öztürk 2017, p. 89.

⁴ Diod. V. 47. 4-5; Strab. I. 3. 4; 6.

⁵ Strab. XII. 1. 1; 2. 10.

⁶ Hdt. I. 6; 72; Strab. XII. 1. 1; 3. 1-2; 9; 12.

⁷ Strab. XII. 3. 17-18.

⁸ Ticschler 1990, p. 147 ff.; Forlanini 2013, p. 80.

⁹ Ticschler 1990, p. 147; Vigo 2010, p. 299 ff.

Halys (=Ἁλυς) by the Hellenes. Strabo (XII. 3. 39) stated that Halys got this name from the salt flats on its flow route. Evliya Çelebi, in his travel book, also stated¹⁰ that “*the river was called as Kızılırmak as it flowed into the sea like red blood*”. Hans Dernschwam, one of the envoys accredited by the Holy Roman Emperor Ferdinand I to Suleiman the Magnificent, declared¹¹ that the Kızılırmak was flowing red and blurred. Modern studies have also revealed that it tastes salty because of the salty and gypsum layers present in the direction of the river¹². Furthermore, it verifies Strabo’s accounts of the naming of the river. Overall, it can be said that the rocks in the flow route of the river determined not only the taste and colour of the river’s water but also its name.

Herodotus (I. 72) claimed that Halys was born in the Armenia Mountains, passed through Cilicia, flowed between the Matiens and Phrygian lands, and then curved in the north direction, drawing the border between the Cappadocian Syrians and the Paphlagonians. Moreover, Plinius (*nat.* VI. 2) claimed that the river took its source from the Taurus Mountains. Strabo, a famous geographer, gives a much more comprehensive account of the source and flow route of the river. According to this account, the Halys, originating from the Kamisene (Kemiş) region located on the borders of the Cappadocia Region, flowed in the west along the northern borders of the Cappadocia Region, passed through the Laviansene in the south and the Kulupene (around Akdağlar) lands in the north. After separating Saravene and Mazaka (Kayseri) regions, the river curving in the north flowed through the Ksimene, Babanomom and Pimolisene regions, forming the meanders through the Galatia and Paphlagonia regions, filtered eastward between the Olygassys (Ilgaz) mountains and joined the Pontos Eukseinos¹³. Evliyâ Çelebi, the 17th century traveller, by considering the Ottoman provincial organization, stated the flowing route of Kızılırmak first from the Ankara sanjak, then through Çarşnıgır Bridge, Osmancık Castle, Hacı Hamza and Tosya and he declared¹⁴ that it flowed into the sea in that area. Contemporary studies done in this field have also confirmed the ancient authors’ claims and accounts about it and determined that the Kızıldağ, in the east of Sivas, was the original source of the Kızılırmak. According to this, the river, taking its source from Sivas, flows through the cities of Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Aksaray, Kırıkkale, Ankara, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Sinop and Samsun and pours into the Black Sea¹⁵.

Herodotus (I. 72) drew attention to the length of the river by stating that the Halys River divided the region into two by crossing and flowing through the area between the Black Sea and the Mediterranean coasts. Sallustius, in *Histories* III. 92; 72 M; 52Mc, also stated that the Halys was the longest river in Asia Minor. With a length of 1355 kilometres, the Halys River was the longest in Asia Minor, from which it originated,

¹⁰ Evliya Çelebi, 92.

¹¹ Dernschwam 1992, p. 268. In addition, it is understood that colours have symbolic meanings in Turkish history and culture. From the earliest times of their history, the Turks have used the five main colours to indicate the four directions of the world and the centre. Accordingly, centre = yellow, east = green (or sky, that is, blue), west = white, south = red (Genç 1997, pp. 1075-1077).

¹² Efe 1996, p. 39; Tournefort 2005, p. 116.

¹³ Hdt. I. 6; Strab. XII. 1. 4; 3. 9; 12-13; 25; 39; Arr. *periplus* XV. 1.

¹⁴ Evliya Çelebi, 92.

¹⁵ Efe 1996, p. 39 ff.; Jaoshvili 2002, p. 12 ff.

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon

flowed, and poured into the Black Sea¹⁶. The Halys, not only with its length but also with its width, and the difficulties of crossing this river have been told for ages.

Moreover, in the laws of the Hittite civilisation that flourished around Kızılırmak (law 43), there are statements that people passed through shallow parts of it by holding on to the tails of oxen and finding solutions to the problem they experienced while crossing¹⁷. Herodotus also mentioned the difficulties of crossing the Halys in his two different narratives. In one of these narratives (Hdt. I. 72), when the Lydian King Kroisos, who came to the shore of the Halys River, could not cross the river with his soldiers, he made his soldiers dig a deep canal upon the suggestion of Thales, a natural philosopher from Miletos and made the river flow from two branches, so he was able to cross it. In another narrative (Hdt. V. 52), he stated that to pass Halys on the Phrygian border, the mountain range and a vital castle had to be crossed. Xenophon (*Anab.* V. 6. 9), who came to the region himself, stated that the river was more expansive than two stadia (approx. 355 m.) in places¹⁸. Appianos (*Mithr.* 65) II., while describing the Roman Murena's attack on Pontos lands in 83 BC during the Mithridatic War, stated that the Halys River was “*a rather large and difficult river to cross*”. The length and width of the river, as well as its currents, made it impassable, as the ancient writers mentioned that the currents of the Halys were violent, winding, swirling, and noisy¹⁹. Evliya Çelebi also named²⁰ it as “*a crazy river*” because of its violent current. Due to the intensity of the flow of the Kızılırmak and the streams feeding it, the crossing was made possible²¹ with stone and wooden bridges. The bridges were built where the flow of the river slowed down and spread over a wide area. The Seljuk sultans built²² castles on high places to control the most important transportation route beginning from Kızılırmak and which had been used frequently since ancient times.

It is known that the natural events and climate changes taking place over time have significantly affected the rivers. Accordingly, changes in the flow route, flow rate, and flow also involved using rivers for transportation. Moreover, the changes in the flow route, flow rate, and flow also affected the use of rivers for transportation. It should also be considered that the streams used for transportation in ancient times cannot be used today or vice versa²³. The sand brought by Kızılırmak was not very wide since it closed the mouth of the river, so unlike the other rivers connected to the Black Sea, it was not suitable for ship transportation²⁴. Some modern studies contend that transportation activities were done on the Halys (Kızılırmak) in II. century BC. According to this

¹⁶ Efe 1996, p. 39.

¹⁷ Imparati 1992, p. 63 item 43; Hoffner 1997, p. 223.

¹⁸ In 1858, botanist Heinrich Barth (Barth, 2017, p. 169), during his regional investigations, stated that it was an average of 90 m. It reached 300 m. at its widest point, and that islet formed in the river.

¹⁹ Ovid. *ex pont.* IV. 1. 45-50; Basil. *Ep.* CCCLXV.

²⁰ Evliya Çelebi, 92. See also. Dernschwam 1992, p. 264.

²¹ Dernschwam 1992, p. 268.

²² Barth 2017, p. 105.

²³ Campbell 2012, p. 312.

²⁴ Bijişkyan 1969, p. 32.

contention, it was stated that during that time, river transportation was used between some sections of the river to cross the river in both directions²⁵. The ancient writers did not give any information about whether the Halys River was used for river transportation or not. With the fragmentary information provided by the ancient writers and sources, it can be inferred that, at least, the boats were used to cross the river²⁶. Although the Halys is not used for transportation today, it has been confirmed that it was used for this purpose recently²⁷.

The King of Cappadocia Ariarathes V (160 BC-130 BC) built a dam where the Melas Stream (Karasu) and the Halys River join. According to this account, with the completion of the dam construction, the neighbouring plain turned into a lake like the sea. Some of the islands in this lake resembled the Cyclades, which was cut off from the outside world and King Ariarathes V spent time there with childish pleasures. However, a great disaster occurred when the accumulated waters flowed back into the Halys River with the dam's collapse. In this disaster, the flooded Halys River damaged the regions on its flow route, swept away some of the Cappadocia lands, destroyed many settlements and cultivated lands, and badly damaged the Phrygian lands ruled by the Galatians. King Ariarathes V paid 300 talant (their currency) to cover the loss of the native people²⁸.

The rivers, mountains, deserts, and barriers were generally considered as borderlines, treaties were made accordingly, and geographical names and locations were named after these rivers and mountains, etc. Furthermore, the Halys River also appeared in the imagination of ancient people as the border between civilizations, states, geographical regions, and peoples. Herodotus (I. 6; 28; 72-75) stated that Halys was the border first between the Lydians and the Medes and then between the Lydians and the Persians²⁹. The Halys was regarded here not only as the border between two states but also as a wall between two different cultures. It was a border between Cappadocia and Paphlagonia³⁰; Cappadocia and Pontos³¹; Paphlagonia and Pontos³² regions. A similar situation can be said about the Seljuk State. Hülegü, who consolidated his dominance in Iran and abolished the Baghdad Caliphate, approved the division of the country between the two brothers due to the conflicts that erupted in the Seljuk State in 1259. The West of Sivas water (Kızılırmak), i.e. east of Anatolia to Rukn al-Din Kilij Arslan IV, and the West part was given to 'Izz al-Din Kaykaus II³³. In addition, the word Rum, which was used to express the whole Anatolia during the Anatolian Seljuk period, was later used to

²⁵ Ekmen 2015, p. 55 ff.; Zengin-Koşan, 2019, p. 50 ff.

²⁶ Front. *Str.* I. 4.

²⁷ Maercker 1894, p. 80; Akkan 1962, p.265 ff. Contrary to this view, Heinrich Barth (Barth 2017, pp. 189-190), who came to the region in the 19th century, said that not only Kızılırmak but also none of the rivers in Anatolia were suitable for ship transportation.

²⁸ Strab. XII. 2. 8.

²⁹ See also. Strab. XII. 1. 3; Arr. *periplus* XV. 1; Aesch. *Per.* 860-870; Sallust *Hist.* III. 92; 72 M; 52Mc.

³⁰ Hdt. I. 6; 72.

³¹ Strab. XII. 1. 1; 2. 10.

³² Hdt. I. 6; 72; Strab. XII. 1. 1; 3. 1-2; 9; 12.

³³ Ibn Bībī, 231.

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon

describe the *beglerbeylik* region within the Kızılırmak arc in the early Ottoman periods³⁴. The Halys also determined the eastern border of the geography to the west, once called Asia Minor.

The flow routes of the rivers and the valleys they formed on this route created natural roads and passages in impassable geographies. In this context, the Halys River also contributed to road transportation in the steep and impassable regions on its flow route. Herodotus (V. 52) revealed that the way used by the Persians, which was called “*the royal road*,” passed through the Halys. The connection of the commercial road, which enabled the products produced inland regions to be sold in foreign markets through the ports in the Pontos Region, was provided by the valleys formed by the Halys³⁵. After the abolition of the Crusader principalities in the 13th century, the lands of the Armenian Kingdom of Cilicia became important for Europeans as it was a short and reliable route. This route, beginning from Ayas, reached Tabriz on the one hand and the Black Sea on the other hand. By the way, the route to the Black Sea was, of course, remarkable for us. The route from Ayas followed the Ceyhan River until Anabad, then left the river and continued on the edge of the Anabad Stream, one of its branches. The route passing under the walls of Geben turned to the north-east after Gökşun and reached the point where the Seyhan (Sarus) river emerged, passed the Antitaurus, and proceeded along the Kızılırmak (Halys) and reached Sivas. The caravan route was divided into two in Sivas. On the one hand, one went to Tabriz via Erzincan-Erzurum and from there to the interior of Asia by following the Silk Road. It connected the Black Sea coasts of Turkey to both the east and the south, namely the Mediterranean³⁶. On the other hand, the trade route to Tabriz was significant because it was the largest market then. The Tabriz market, fed by both the Silk Road and the Spice Road, was considered the largest market in the world. Marco Polo most likely followed a similar route with his father Niccolo and Uncle Matteo on his way to China and from Ayas to Iran³⁷.

Rivers were conceived as gods, and ancient civilisations and many societies have shown respect for them. Similarly, the Halys was assumed to be a god by the communities living on the coast and different civilisations in ancient times. The Hittites, who lived in the Halys basin, regarded the rivers as goddesses and showed great respect to the rivers³⁸. Though the Halys, known as Marašşanta/Marašşantiya, was not conceived as a specific god, the importance of the river to Nerik’s Storm God was frequently mentioned in the Hittite texts. It is understood from these texts that human qualities were attributed to the river³⁹. The Hellenes and Romans also considered some rivers to be gods. In this context, as understood from the works of some ancient authors, the Halys was conceived as a god in the Hellenic and Roman cultures. According to a narrative, nymph Sinope, the daughter

³⁴ Baykara 1988, p. 23.

³⁵ Hdt. I. 72; II. 34; Strab. XIV. 5. 22; see also. Arslan 2007, p. 64 footnote 294; Doğançcı 2020, p. 135.

³⁶ Turan 2000, pp. 148-149. See about the road from Ayas to Tabriz. Eskikurt 2014, p. 27.

³⁷ Marco Polo, p. 74-78.

³⁸ Zengin-Koşan 2019, p. 50.

³⁹ Hoffner, 1990, p.22 ff.; see also. Zengin-Koşan 2019, p. 50.

of the river god, Asopus, escaped from Apollo and the Halys in love with her and preserved her virginity forever with the help of Jupiter⁴⁰. The Halys was depicted as a river god on Roman Imperial coins. It is observed that it was usually depicted on the coins of cities such as Tavion and Gangra, located on the banks of the Halys River⁴¹.

The Iris

The Iris River, originating from the picturesque Pontos Region, meanders through fertile plains, enhancing the region's beauty. It serves as a vital water source, sustaining agricultural activities in the territory. Finally, it gracefully flows into the Pontos Eukseinos, marking its significance as one of the most important rivers of the Pontos Region.

Our understanding of the Iris River is mainly indebted to the renowned geographer Strabo (64 BC - 24 AD) from Amaseia (Amasya), an actual authority on Pontos geography. Strabo (XII. 3. 15) reveals that the river originates from the Phanaroia (Taşova) region. It then courses through the heart of the city of Komana in Pontos, flows west from Dazimonitis, a fertile plain, and curves north towards Gazioura. After passing the formidable city of Amaseia, it reaches the Phanaroia region⁴². The Lykos (Kelkit) River, located in the middle of the valley formed by the Ophlimos and Lithros mountains, joined the Skylaks River in the south of Amisos City and poured into the Iris River in the vicinity of Eupatoria/Magnopolis⁴³. After this joint, the river flowing northward crossed the Themiskyra lands and flowed into the Pontos Eukseinos⁴⁴. The Ankon (Cape of Mercury) Harbour was located where the Iris River flowed into the Black Sea⁴⁵. Recent studies indicate that the river, originating from the western slopes of Köse Mountain, flowed in the direction of Sivas, Tokat, Amasya, and Samsun and flowed into the Black Sea from the vicinity of Çarşamba Plain⁴⁶.

The Iris is the second-longest river flowing through the Pontos Region after the Halys River. With its connection with the Lykos River, the length of the river was measured at approximately 521 km⁴⁷. Xenophon (*Anab.* V. 6. 9), who came to the region and saw the river, stated that the width of the Iris was three plethron (90 m.) in some areas. In the following periods, it was stated⁴⁸ that the sand brought by the fast-flowing river filled the wide river mouth, and therefore, the flow rate of the part pouring into the Black Sea was low. There were wooden and stone bridges on Yeşilirmak, and its branches, as in Kızılırmak⁴⁹.

⁴⁰ Apoll. Rhod. *argon.* II. 945-955; Val. Flac. V. 105-125.

⁴¹ Altınoluk 2005, p. 45.

⁴² Strab. XII. 3. 15.

⁴³ Strab. XII. 3. 30; 39; Plin. *nat.* VI. 4. 11.

⁴⁴ Apoll. Rhod. *argon.* II. 365-370; 960-965; Strab. XII. 3. 15; Arr. *periplus* XV. 3; Val. Flac. IV. 600; Amm. Marc. XII. 8. 17.

⁴⁵ Arr. *periplus* XV. 3.

⁴⁶ Soyulu and Gönülol 2003, p. 17; Güney 2004, p. 48.

⁴⁷ Jaoshvili 2002, p. 12.

⁴⁸ Bijişkyan 1969, p. 33.

⁴⁹ Dernschwam 1992, p. 278-279; 281; 296; Chesneau 2012, p. 49; Barth 2017, p. 90.

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon

It can be claimed that the Iris⁵⁰ stood out with its clear waters, gave life to the Pontos Region with its fertile plains and lands, and was mainly used for irrigation. Where the Iris and Lykos rivers and their branches met was regarded as the most important and fertile part of the Pontos region because the region's most important cities, such as Komana, Gazioura, Amaseia, Eupatoria and Amisos, were established on the banks of the Iris River. Furthermore, Strabo (XII. 3. 30) stated that the most fertile wetlands of Pontos, such as the Phanaroia (Taşova) region, Dazimonitis Plain (Kaz Ova), Zelitits region and Gazakene lands were formed by the Iris, and they have irrigated its tributaries⁵¹. The renowned traveller Ibn Battuta, who came to this region, observed⁵² that the water taken from the wooden mills established on the riverside in Amaseia provided the need for accommodation and agricultural lands.

Like the Halys, ancient societies perceived the Iris River as a god. In Amaseia, the Iris was depicted as a god on the Roman Imperial Period coins minted in the name of Faustina II. On the coin, Iris is described as a long-haired, bearded man holding a musical instrument (reed) in his left hand. The bow of the ship is also in front of him⁵³. Although it is not mentioned in ancient sources, some scholars have stated that the ship on the coin signifies river transport⁵⁴. Heinrich Bart stated that when he was in the region, people used the flow rate of Yeşilirmak in the vicinity of Tokat and transported their wood logs via the river⁵⁵.

The Thermodon

Apollonios of Rhodes (*argon.* II. 970-980) claimed that the Thermodon River took its source from the Amazonius (Mason) Mountain⁵⁶. Plinius (*nat.* VI. 3. 10-11) similarly contended that this river originated near a castle called Phanaroia and flowed from the foot of the Amazonius Mountain⁵⁷. According to Ammianus Marcellinus (XXII. 8. 17), the Thermodon River had already begun to flow from Mount Arminius. Ptolemaios (*geogr.* V. 6) argued that the river emerged from the southern slopes of the Pontos Mountains. The river met with many small springs. (*geogr.* V. 6) argued that the river took its source from the southern slopes of the Pontos Mountains, and it joined many small springs.⁵⁸ It flowed through the Themiskyra Plain (Çarşamba Ovası) and formed the meanders⁵⁹. The river, running parallel to Iris River in some places, was an important

⁵⁰ Dion. *Perieges.* 783. In the book of Dionysius of Alexandria, there are also opinions that it joined the Iris and Thermodon rivers. See: Bekker-Nielsen and Jensen 2015, p. 231 ff.

⁵¹ Kinacı 2015, p. 185 ff.

⁵² İbn Battûta, 417. See also Barth 2017, p. 95.

⁵³ Altınoluk 2005, p. 71.

⁵⁴ Bekker-Nielsen and Jensen 2015, p. 231 ff.

⁵⁵ Barth 2017, p. 57.

⁵⁶ The Çöldürtepe-Mason Mountain is shown as the location of this mountain. Şaroğlu, 2010, p. 38; 88.

⁵⁷ Strabon (XII. 3. 15) also stated that the source of the Thermodon River was in the Phanaroia region.

⁵⁸ Strab. XII. 3. 15.

⁵⁹ Plin. *nat.* VI. 3. 10; Apoll. Rhod. *argon.* II. 970-980. Amm. Marc. XXII. 8. 17.

water source for the Themiskyra Plain, flowed into the Pontos Eukseinos, and contributed a lot to the agricultural activities done in the plain⁶⁰.

Although the ancient writers claimed that the Thermodon River was located in the Pontos Region, some writers needed clarification or made mistakes about its location. For Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* XV. 1), it was located in the Scythian lands on the northern shores of the Black Sea. On the other hand, according to Dionysios of Alexandria (*Perieges.* 772-786), its location was the southern shores of the Black Sea. He confused the Iris with the Thermodon River. Accidentally, he identified the Iris River instead of the Thermodon River⁶¹.

The Thermodon River, approximately 57 km away from its source, flowed into the Pontos Eukseinos and based on the information given by Xenophon (*Anab.* V. 6. 9), the Thermodon had a width of three plethra (ca 90 m) in some places and was extremely difficult to pass. Moreover, Ovidius (*Met.* II. 245-250) and Valerius Flaccus (V. 120-126) described the river's currents as fast and angry. Recent studies on the Thermodon River somehow confirm the ancient writers' accounts of the river. Accordingly, it originated from the north-facing slopes of the Canik Mountains located at 1100-1300 m altitude, and it formed the Thermodon/Terme River at the connection with the Ayazma Stream, Kirkil Stream, Yeşildere and Bolas Stream in the Salıpazarı area⁶². This river flowed in the northeast and poured into the Black Sea from Çaltı Burnu, located east of Terme District⁶³.

The Thermodon River formed the Themiskyra Plain, which enabled people to do agriculture and grow livestock by providing the necessary water for the region. It also became one of the most significant rivers, socio-economically giving life to the Pontos Region. Themiskyra, the home of the Amazons and known as Amazonia, named after an Amazon⁶⁴, is a fertile plain irrigated by the rivers Iris and Thermodon. As stated by many scholars, it is known that this plain, surrounded by mountains on one side and forested on the other, extended to the sea. Since it was a well-irrigated plain, both agricultural production and self-grown fruits could be found in abundance; therefore, hunting animals lived there as they could find plenty of food in Themiskyra. Strabo (XII. 3. 15), describing the region, contended that “*their plenty of water offsets any drought, so that no famine comes down on these people*” to reveal the abundance and fertility in Themiskyra Plain. Aristotle (*hist. an.* V. 22. 10) claimed that white bees lived in the lands on the coast of the Thermodon, and these bees made honey twice a month in winter and hid their combs in the soil. In line with Aristotele, Plinius (*nat.* XI. 9. 59) also said that two types of bees lived on the coast of Thermodon, while one made their honeycombs on the trees and the other on the ground. Furthermore, Thermodon was also rich in fishing. Its sheltered, warm and fresh waters provided many fish species to live in this river, and it is said that large

⁶⁰ Apoll. Rhod. *argon.* II. 365-380; 970-980; Strab. XII. 3. 15.

⁶¹ For further information, see: Bekker-Nielsen and Jensen 2015, pp. 231-242.

⁶² Uncu 1995, p. 85; Poellauer 2000, p. 3.

⁶³ Uncu 1995, p. 85.

⁶⁴ Appian, *Mithr.* XII. 78

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon

fish species laid their eggs where the river poured into the sea⁶⁵. It is understood that Thermodon was also crucial for river transportation. According to an anonymous text entitled ‘*Periplus Ponti Euxini*’ (29.5), it is claimed that the Thermodon River, located in the Pontos Region among the rivers flowing into the Pontos Eukseinos, was suitable for river transportation and could be crossed by ship (= ναυσίπορος). It was claimed that it was possible to travel with small ships in the region where the river met the sea, especially in the spring season⁶⁶. In addition, there was a dark blue type of iaspis (jade) stone, which was very popular in ancient times on the riverbanks⁶⁷.

The Thermodon River became famous for the people living on its banks rather than for making the lands fertile through which it flows. However, it is mentioned that Sidenes and Leuko Syrians (White Syrians) resided on the coast of Thermodon, the Thermodon River and the region of Themiskyra on its banks are identified with the Amazons, the legendary female warriors of antiquity⁶⁸. Those warrior women who cut off or cauterised their right breasts in order to shoot arrows well, hence the so-called breastless (= Ἀμαζών)⁶⁹, were believed that they are the daughters of the war god Ares⁷⁰. It is rumoured that the Amazons rode horses and hunted on horseback, used bows very well, protected themselves in battles with small crescent-shaped shields, dressed like men and fought like men⁷¹. These unmarried women purposely injured their newborn male children’s arms and legs to make them powerless and unable to fight while cauterising the newborn female children’s right breasts so they could use their bows better⁷². It is understood that there was a unique tie between this tribe, whose existence was controversial even in antiquity, and the Thermodon River. Many ancient writers or poets sometimes regarded the Amazons as virgins of Thermodon⁷³ and even though they bathed in this river⁷⁴. From this perspective, the Thermodon River and the Amazons were the subjects of myths. While Theseus marries one of the Amazons on the coast of Thermodon in one of these myths⁷⁵, Heracles’ ninth mission was to steal the belt of Hippolyte, the leader of the Amazons living on the coast of Thermodon⁷⁶. In addition, the similarity of the female warrior types in the Dede Korkut stories that emerged among the Turks in the

⁶⁵ Aristot. *hist. an.* VI. 13. 15-20.

⁶⁶ Philostr. *Her.* 54. 7.

⁶⁷ Plin. *nat.* XXXVII. 116.

⁶⁸ Hom. *Il.* VI. 188-189; Aesch. *Per.* 410-420; 720-730; Hdt. IV. 110-117; *FGrHist* “Ephoros” (70.) 114a; Apoll. Rhod. *argon.* II. 370-373; 964-1000; Ps.-Scymnos 882-885; Diod. II. 44. 2-3; IV. 16. 1-2; Strab. XI. 5. 4; Mela I. 105; Arr. *periplus* XV. 3; Amm. Marc. XXII. 8. 17-19; see also. Steph. Byz. *Ethnika* s.v. Ἀμαζόνες=Amazones.

⁶⁹ “Breast (= μαζός/μαστός)” with the combination of its missing prefix “ἀ” “breastless” means Amazon (= Ἀμαζών) derived from (Henry George Liddell & Robert Scott, *Greek-English Lexicon, with a Revised Supplement*, Oxford 1996, s.v. “Ἀμαζών”).

⁷⁰ Diod. II. 45. 3.

⁷¹ Diod. II. 45. 1-3; Arr. *anab.* VII. 13. 1-3.

⁷² Diod. II. 45. 1-46. 6; Strab. XI. 5. 1; Sen. *Med.* 215-216.

⁷³ Phiostr. *Ep.* 47.

⁷⁴ Prop. III. 11-17.

⁷⁵ Dion. Chr. *Orat.* XI. 47-48.

⁷⁶ Diod. IV. 16. 1; Apollod. II. 9.

later periods with the Amazons is highly remarkable. These Turkish epics, written down in the second half of the XVth century, belong to the previous centuries. Dede Korkut Stories, consisting of a combination of stories that emerged in the period from the VI century up to the XI century, covered⁷⁷ a wide geography from Trabzon to Mardin, from the Caucasus to Azerbaijan, together with the traces of the old Turkish geography. When we look at these stories, we come across warrior women types such as Selcen Hatun⁷⁸, the daughter of Trabzon Tekfur, Burla Hatun the tall⁷⁹, Banu Çiçek⁸⁰. Among them, especially, there are forty female warriors around Burla Hatun the tall. The Thermodon River, like some other rivers in antiquity, was perceived as a river god and was depicted on coins of the Roman Imperial Period. It appears as a male figure with reeds, branches and amphorae on the minted coins⁸¹.

Conclusion

The Halys, Iris and Thermodon rivers politically shaped Asia Minor and the Pontos Region, with cities established on their flow routes and seen as borders between geographical regions, states and peoples. Moreover, they also contributed to the increase in agricultural production with the alluvial plains they created in the region and their use for the irrigation of agricultural lands in the region. It is known that these rivers were very instrumental in the establishment of the road and communication network between the inner and coastal regions, with the valleys they opened between the mountains that run parallel to the coast and cut off the communication between the coast and the interior areas, so they contributed a lot to the development of trade in the region and the increase in the trade volume in the region. The Black Sea, which had an intense trade in Antiquity and the Middle Ages, also expanded its hinterland through these rivers. As a matter of fact, it can be contended that the Halys, Iris and Thermodon rivers shaped the Pontos Region politically, geographically, and economically and had an essential role in turning the region into a centre of attraction.

⁷⁷ Anon. *Dede Korkut Hikâyeleri*, 11.

⁷⁸ Anon. *Dede Korkut Hikâyeleri*, 144-164.

⁷⁹ Anon. *Dede Korkut Hikâyeleri*, 49-69.

⁸⁰ In book *Dede Korkut "Bay Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Hikayesi"*. Anon. *Dede Korkut Hikâyeleri*, 70-109. See also Koç 2017, p. 147-154.

⁸¹ Altınoluk 2005, p. 211.

BIBLIOGRAPHY

a. Ancient and Medieval Sources

- Aiskh. *Per.* (= Aiskhylos, *Persai*) Text and Translation is Used: Aiskhylos, *Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*, Trans.: Herbert Weir Smyth, Cambridge, Massachusetts - London 1956 (The Loeb Classical Library).
- Amm. Marc. (= Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*) Text and Translation is Used: Ammianus Marcellinus, Trans.: John Carew Rolfe, vols. I-III. Cambridge, Massachusetts - London 2000 (The Loeb Classical Library).
- Anon. *Dede Korkut Hikâyeleri*
Anon. *Dede Korkut Hikâyeleri*, Ed.: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 2006 (Kabalıcı Yayinevi).
- Anonym. periplus* (= Anonymos, *Anonymi [Arriani, ut Fertur] Periplus Ponti Euxini*) Text and Translation is Used: *Anonymi Periplus Ponti Euxini*. Ed. Carl Müller, *Geographi Graeci Minores* I. Paris (1990²) p. 402- 423.
- Apoll. Rhod. *argon.* (= Apollonios Rhodios, *Argonautica*) Text and Translation is Used: Apollonios Rhodios, *The Argonautica*. Trans.: Robert Cooper Seaton, Cambridge - Massachusetts - London 1967 (The Loeb Classical Library).
- Apollod. (= Apollodoros, *Bibliotheke*) Text and Translation is Used: Apollodoros, *The Library*, Trans.: James George Frazer, Cambridge 1921 (The Loeb Classical Library).
- App. *Mithr.* (= Appianos, *Rhomaika*) Text and Translation is Used: *Roman History*, Trans.: Brian McGing, London 1962. (The Loeb Classical Library).
- Aristot. *hist. an.* (= Aristoteles, *Historia Animalium*) Text and Translation is Used: Aristoteles, *Historia Animalium*. Trans.: Arthur Leslie Peck, vols. I-III. Cambridge - Massachusetts - London 1965 (The Loeb Classical Library). Aristotle, *History of Animals*, Trans.: David Mowbray Balme, vols. VII-X. Cambridge - Massachusetts - London 1991 (The Loeb Classical Library).
- Arr. *anab.* (= Arrianus, *Anabasis*) Text and Translation is Used: *Anabasis of Alexander*, Trans.: P. A. Brunt, London 1976. (The Loeb Classical Library). Arrian, *İskender'in Seferleri*, Trans.: Meriç Mete, İstanbul 2005.
- Arr. *Periplus* (= Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*) Text and Translation is Used: Arrian, *Periplus Ponti Euxini*, Ed. - Trans.: Aidan Liddle, London 2003. *Arriani Periplus Ponti Euxini. Arrianus'un Karadeniz Seyahati*. Trans. - Com.: Murat Arslan, İstanbul 2005.
- Basil. *Ep.* (= Basileios, *Epistulae*) Text and Translation is Used: Basil,

- Letters*, Trans.: Roy J. Deferrari, Cambridge - Massachusetts 1926 (The Loeb Classical Library).
- Diod. (= Diodorus Sicilius, *Bibliotheka Historika*) Text and Translation is Used: *The Library of History*, Trans.: Charles Henry Oldfather, London 1957. (The Loeb Classical Library).
- Dion. Chr. *Orat.* (= Dionysos Chrysostomos, *Orationes*) Text and Translation is Used: Dio Chrysostom, *Discourses*, Trans.: James Wilfred Cohoon - Henry Lamar Crosby, London - New York 1932 - 1953 (The Loeb Classical Library).
- Dion. *Perieges.* (= Dionysios, *Oikoumenes Periegesis*) Text and Translation is Used: *Dionysii Orbis Descriptio*, Ed. Carl Müller, *Geographi Graeci Minores*, vol. II. Paris (1990²) p. 103-176.
- Evliya Çelebi Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit II. 1. Kitap*), Ed. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2005.
- Front. *Str.* (= Sextus Iulius Frontius, *Strategematon*) Text and Translation is Used: *The Stratagems and the Aqueducts of Rome*, Trans.: Charles Edwin Bennet, London 1955.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiai*) Text and Translation is Used: Herodotus, *The Persian Wars*, Trans.: Alfred Dennis Godley, vols. I-IV. London - New York 1975 (The Loeb Classical Library). Herodotus, *Herodot Tarihi*, Trans.: Müntekim Ökmen - Azra Erhat, İstanbul 1991².
- Hom. *Il.* (= Homeros, *Ilias*) Text and Translation is Used: Homeros, *İlyada*, Çev. Azra Erhat - İbrahim Abdül Kadir Meriçboyu, İstanbul 1993⁷.
- İbn Battûta Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*. Trans. ve Ed.: A. Sait Aykut. İstanbul 2020.
- Ibn Bîbî Ibn Bîbî, Nâşir al- Dîn Yahyâ b. Muḥammad, *al- Awâmir al- 'alâ'iyya fî l- umûr al- 'alâ'iyya*, facsimile (of SK ms. Ayasofya 2985), Ed.: Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956.
- Ksen. *Anab.* (= Ksenophon, *Anabasis*) Text and Translation is Used: Ksenophon, *Onbinlerin Dönüşü*, Trans.: Tanju Gökçöl, İstanbul 1998². Ksenophon, *Anabasis*, Trans.: Carleton L. Brownson, vols. I-VII. Cambridge - Massachusetts - London 1968 (The Loeb Classical Library).
- Marco Polo Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, 1, Trans. I. Ergüden, İstanbul 2003.
- Mela (= Pomponius Mela, *De Chorographia*) Text and Translation is Used: *Pomponius Mela's Description of the World*, Trans.: Frank Romer, Ann Arbor 1998.
- Ovid. *ex pont.* (= Ovidius, *Ex Ponto*) Text and Translation is Used: P. Ovidius

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon

- Naso, *Tristia; Ex Ponto*, Trans.: Arthur Leslie Wheeler, vol. I. Cambridge, Massachusetts - London 1924.
- Ovid. *Met.* (= Ovidius, *Metamorphoses*) Text and Translation is Used: Ovidius, *Metamorphoses*, Trans.: Frank Justus Miller, vol. II. Cambridge, Mass.-London 1916 (The Loeb Classical Library).
- Philostr. *Ep.* (= Philostratos “The Elder”, *Epistulae*) Text and Translation is Used: Alciphron, Aelian, Philostratus. Alciphron, Aelian, and Philostratus: *The Letters*, Trans.: Allen Roger Benner – Francis H. Fobes, Cambridge 1949 (The Loeb Classical Library).
- Philostr. *Her.* (= Philostratus “Athens”, *Heroicus*) Text and Translation is Used: Philostratus, *Heroicus, Gymnasticus, Discourses 1 and 2*, Trans.: Jeffrey Rusten - Jason König, Cambridge 2014 (The Loeb Classical Library).
- Plin. *nat.* (= G. Plinius Secundus “The Elder”, *Naturalis Historia*) Text and Translation is Used: Pliny, *Natural History*, Trans.: Harris Rackham – William Henry Samuel Jones – David Edward Eichholz, vols. I-X. Cambridge - Massachusetts - London 1938 - 1971 (The Loeb Classical Library).
- Prop. (= Propertius, *Elegiae*) Text and Translation is Used: Propertius, *Elegies*, Trans.: G. P. Goold, Cambridge 1990 (The Loeb Classical Library).
- Ps.-Scymnos (= Pseudo-Skymnos, *Fragmenta Periegeseos Ad Nicomedem Regem*) Text and Translation is Used: *The Tradition of the Minor Greek Geographers*, Ed. Aubrey Diller, Lancaster - Oxford 1952. *Sub Titulo Orbis Descriptio*. Ed. Carl Müller, *Geographi Graeci Minores I*, Paris (1990²) pp. 196-237.
- Ps-Plut. *de fluv.* (= Pseudo-Plutarkhos, *De Fluviorum et Montium Nominibus*) Text and Translation is Used: Pseudo-Plutarkhos, *Nehirler ve Dağ İsimleri Hakkında*, Trans.: Mesut Kınacı, *Libri III* (2017) pp. 680-721.
- Ptol. *geogr.* (= Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegegis*) Text and Translation is Used: Claudius Ptolemy, *The Geography*, Trans.: Edward Luther Stevenson, New York 1991².
- Sallust. *Hist.* (= Sallustius, *Historiae*) Text and Translation is Used: *Sallust*, Trans.: John Carew Rolfe, London - New York 1921 (The Loeb Classical Library).
- Sen. *Med.* (= L. Annaeus Seneca, *Medea*) Text and Translation is Used: L. Annaeus Seneca, *Seneca's Tragedies*, Trans.: Frank Justus Miller, London - New York 1917 (The Loeb Classical Library).
- Sil. *Pun.* (= Silius Italicus, *Punica*) Text and Translation is Used: Silius Italicus, *Punica*, Trans.: James D. Duff. Cambridge, Mass.-London vol. I, 19967; vol. II, 2002⁷ (The Loeb Classical Library).
- Steph. Byz. *Ethnika* (= Stephanos Byzantios, *Ethnika*) Text and Translation is Used:

- Stephani Byzantii, *Ethnikon: A Geographical Lexicon on Ancient Cities, Peoples, Tribes and Toponyms*, Ed. August Stephanos Meineke, Chicago 1992.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*) Text and Translation is Used: *The Geography of Strabo*, Trans.: Horace Leonard Jones, London 1961. (The Loeb Classical Library). Strabon, *Coğrafya*, Trans. Adnan Pekman. İstanbul 2000. (Arkeoloji ve Sanat Yayınları).
- Val. Flac. (= C. Valerius Flaccus, *Argonauticon*) Text and Translation is Used: C. Valerius Flaccus, *Argonautica*, Trans.: John Henry Mozley, Cambridge – Massachusetts - London 1939 (The Loeb Classical Library).

b. Modern Literature

- Akkan 1962 Erdoğın Akkan, “Kızılırmak’ın Aşağı Kesiminde Kayıkla Nakliyat” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 20/3-4, pp. 263-274.
- Altınoluk 2005 Zeynep Sencan Altınoluk, *Sikkelerin Işığında Küçük Asya’da İrmak Tanrıları*. Unpublished PhD Thesis, İstanbul University. İstanbul.
- Arslan 2006 Murat Arslan, “Pontos’tan Karadeniz’e Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *Olba* XIV, pp. 75-92.
- Arslan 2007 Murat Arslan, *Mithradates Eupator VI: Roma’nın Büyük Düşmanı*, İstanbul.
- Barth 2017 Heinrich Barth, *Heinrich Barth Seyahatnamesi Trabzon’dan Üsküdar’a Yolculuk 1858*, Trans. Türkiş Noyan, İstanbul.
- Baykara 1988 Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Ankara.
- Bekker-Nielsen and Jensen 2015 Tønnes Bekker-Nielsen. & Marit Jensen, “Two Pontic Rivers”. *Cedrus* III, pp. 231-242.
- Bıjışkyan 1969 Per Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Trans. H. D. Andreasyan, İstanbul.
- Campbell 2012 Brian Campbell, *Rivers and the Power of Ancient Rome*, North Carolina.
- Chesneau 2012 Jean Chesneau, *D’Aramon Seyahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*, Trans. Işıl Erverdi, İstanbul.
- De Blois 2007 François De Blois, “The Name of the Black Sea”. Eds. Maria Macuch & Mauro Maggi & Werner Sundermann, *Iranica: Iranian Languages and Texts from Iran and Turan*, Wiesbaden, pp. 1-8.
- Dernschwam 1992 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*,

The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon

- Trans. Yaşar Önen, Ankara.
- FgrHist. *Die fragmente der griechischen Historiker*, I-XV, Ed. Felix Jacoby, Berlin-Leiden 1923-1958.
- Doğancı 2020 Kamil Doğancı, “Antik Çağ’da Sahil Kentlerini İç Bölgelere Bağlayan Kara Yolları”, *Journal of History School* 44, pp. 129-156.
- Efe 1996 Recep Efe, “Kızılıрмаğın Akım ve Rejim Özellikleri”, *Öneri* 4, pp. 39-60.
- Ekmen 2015 Hamza Ekmen, “Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu’da M.Ö. II. Binde İletişim”, *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Ed. Adnan Baysal, İstanbul, pp. 47-66.
- Eskikurt 2014 Adnan Eskikurt, “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, pp. 15-40.
- Forlanini 2013 Massimo Forlanini, “La survie des toponymes de l’âge du bronze dans le Pont et en Cappadoce. Continuité ethnique, linguistique et survie des traditions de l’époque hittite impériale pendant les siècles “obscurs” jusqu’au début de l’âge classique?”, *L’Anatolie des peuples, des cités et des cultures*, Eds. Hadrien Bru & Guy Labarre, Besançon, pp. 69-84.
- Genç 1997 Reşat Genç, “Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil”, *Erdem. Aydın Sayılı Özel Sayısı* III. 9/27, pp. 1075-1110.
- Güney 2004 Emrullah Güney, *Türkiye Hidrocoğrafyası*, İstanbul.
- Hoffner 1990 Henry Angier Hoffner Jr., *Hittite Myths*, Atlanta.
- Hoffner 1997 Henry Angier Hoffner Jr., “Hittite”, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Ed. Martha Roth, Georgia, pp. 213-247.
- Imparati 1992 Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*. Trans. Erendiz Özbayoğlu, Ankara.
- Işık 2001 Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara.
- Jaoshvili 2002 Shalva Jaoshvili, *The Rivers of the Black Sea*, Copenhagen.
- Kınacı 2015 Mesut Kınacı, “Antikçağda Pontos Bölgesi’nin Tarihsel Coğrafyası”, *Cedrus* III, pp. 181-229.
- King 2008 Charles King, *Karadeniz*, Trans. Zülal Kılıç. İstanbul.
- Koç 2017 Yasemin Koç, “Banu Çiçek’ten Gülcemal’e Alp Kadın Tipinin İzleri”, *Journal of Turkish Language and Literature*, 3/2, pp. 147-154.
- Liddell and Scott 1996 Henry George Liddell & Robert Scott, *Greek-English Lexicon, with a Revised Supplement*, Oxford.
- Maercker 1894 G. Maercker, “Reisen im Flußgebiet des unteren Kizil-Irmak”, *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 21, pp. 69-85.

- Minns 1913 Ellis Hovell Minns, *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge.
- Öztürk 2017 Yücel Öztürk, “Karadeniz Ticaret Ağları ve Kefe (XIV-XVI. Yüzyıllar)”, *Archivum Ottomanicum*, Eds. Barbara Kellner-Heinkele & Pál Fodor. Wiesbaden, pp. 89-109.
- Poellauer 2000 Gerhart Poellauer, *Latest Investigations in the Homeland of the Amazons at the River Thermodon*, Klagenfurt.
- Soylu and Gönülo 2003 Elif Neyran Soylu & Arif Gönülo, “Phytoplankton and Seasonal Variations of the River Yeşilırmak, Amasya, Turkey”, *Turkish Journal of Fisheries and Aquatic Sciences* 3, pp. 17-24.
- Şaroğlu 2010 Gülcan Şaroğlu, *Kappadokia, Pontos, Paphlagonia ve Kilikia Bölgeleri'nin Dağları*, Unpublished Master Thesis, Akdeniz University, Antalya.
- Ticshler 1990 Johann Ticshler, *Hethitisches Etymologisches Glossar (L-M)*, Innsbruck.
- Tournefort 2005 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos. İstanbul.
- Turan 2000 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I. Selçuklular'dan Bizans'ın Sonra Erişine*, Ankara.
- Uncu 1995 Levent Uncu, *Terme Çayı ve Kocamandere Çayı Havzalarında Fiziki Coğrafya Araştırmaları ve Doğal Çevre Sorunları*, Unpublished Master Thesis, Ankara University, Ankara.
- Vigo 2010 Matteo Vigo, “Linen in the Hittite Inventory Texts”, *Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to the First Millennia BC*, Eds. Cécile Michel & Marie Louise Nosch, Oxford, pp. 290-322.
- Zengin-Koşan 2019 Olcay Zengin-Koşan, “M.Ö. İkinci Bin'de Kızılırmak”, *Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu*, Eds. Hakan Yekbaş & Ahmet Yüksel, Sivas, pp. 47-60.

KÖTÜRÜMÜN ŞIFACISI: TANRIÇA NİNTİNUGA'NIN SAKATLANMIŞ BEDENİ İYİLEŞTİRMESİ İNANCI ÜZERİNE BİR SORUŞTURMA*

Gökhan KAĞNICI**

Öz

Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı metinleri tıbbi hastalıkların nedenleri ve iyileşmeleri olgusu ile tanrısal müdahale arasında doğrudan bağlantı kurar. Öte yandan tanrı ya da tanrıçaların sakatlanmış bedeni iyileştirmelerindeki rolleri çoğu kez göz ardı edilmiştir. Bu çalışmada Sumer tanrıçası Nintinuga'nın sonradan edinilmiş geçici fiziksel sakatlık hallerini iyileştirmedeki rolü incelenmiştir. Böylece sakatlanmış bir insan bedeni karşısında Mezopotamyalı tanrıçadan beklenen şifanın sosyo-kültürel ve dini tutumları ve bağlantıları daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Nintinuga, İnna, Sakatlanmış Beden, Engellilik, Şifa*

Abstract

Healer of Crippled: An Investigation into the Belief in the Goddess Nintinuga's Healing of the Crippled Body

The cuneiform texts of ancient Mesopotamia establish a direct connection between the causes and cures of illnesses and divine intervention. However, the role of gods or goddesses in healing the crippled body has often been overlooked. This study aims to examine the role of Sumerian goddess Nintinuga in healing temporarily acquired physical disabilities. Thus, the socio-cultural and religious attitudes and connections related to healing expected from a Mesopotamian goddess for a crippled human body are attempted to be clarified.

Keyword: *Nintinuga, Innana, Crippled Body, Disability, Healing*

* Metindeki kısaltmalarda https://cdli.ox.ac.uk/wiki/abbreviations_for_assyriology takip edilmiştir.

Bu çalışma Yale Babylonian Collection'un çivi yazılı arşivi ve muazzam kitaplığı sayesinde tamamlanabilmiştir. Prof. Dr. Benjamin R. Foster'a şükranlarımla.

** Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: gokhan.kagnici@ikc.edu.tr ORCID: 0000-0002-8357-6624
(Makale Gönderim Tarihi: 22.01.2024 - Makale Kabul Tarihi: 14.03.2024)

Giriş

Sumer şifa tanrıçalarının isimlerine ilk olarak MÖ 3. binyılın ilk yarısından itibaren rastlanmaya başlanmıştır. Bu kutsal varlıkların tıbbi alanlardan ve uygulamalardan sorumlu olduklarına inanılmıştır. Sağlık alanında yetkili ve etkili oldukları düşünülen tanrıçalardan, insanları hastalıklardan koruması, kurtarması ve en nihayetinde onların sağlıklı kalmalarını sağlaması beklenmekteydi. Yaşadıkları sağlık sorunlarından ötürü gündelik yaşamları ciddi oranda etkilenen kimseler, sosyo-kültürel şartları ve maddi imkanları elverişli olduğu müddetçe her türlü tedavi yolunun arayışına girişebilmekteydi. Tıp konusunda uzman kimselerden yardım ve destek alma ve ilaçlara erişim gibi tedavi arayışların yanı sıra, derde derman bulma çabasına yönelik büyü ve dua ritüelleriyle de tanrılardan sağlıklı olma niyaz edilmekteydi.¹ Hastalıklardan mustarip olanların iyileşmelerinin temenni edildiği bu şifa ritüellerinin detaylarının kayıt altına alındığı metinlerinde tanrı ve tanrıçaların çeşitli yönleri övülerek kendilerine yakarılır, kimi zaman hasta olmalarının nedeni olarak gördükleri işlemiş oldukları (bilerek ya da bilmeyerek) günahlardan duydukları pişmanlıklar dile getirilir, içinde buldukları sıkıntının tıbbi ve sosyo-psikolojik boyutunun çerçevesi belirlenmeye çalışılır ve tanrılardan bağışlanma ve şifa istenirdi. Hasta kişinin dualara karşılık bulabilmek amacıyla şifa vermesini istediği tanrıların ve tanrıçaların mabetlerinde, belirli prosedürleri yerine getirmesi karşılığında sağlık hizmetlerinden yararlanma imkânı her zaman vardı.² Şifa bulmayı umut edenlerin tıp ve büyü alanında uzman olan *āšipu/mašmaššu* ve *asû* unvanlı kimselerden yardım isteme durumu yaygın olmakla birlikte, hasta kimse doğrudan şifa tanrı ve tanrıçalarından kendisindeki sağlık sorununu gidermesi yönünde de duacı olabilmekteydi. Bu, bir tür hasta ve muhtemel kutsal şifacısı arasındaki doğrudan iletişim biçimiydi.

Nintinuga

Her birinin *asû* unvanı taşıdığı³ Eski Mezopotamya'nın şifa tanrıçaları Gula, Ninisina, Bau/Baba ve Nintinuga sağlıkla ilgili konular içeren çivi yazılı belgelerde isimleri sıklıkla zikredilen kutsalların başında gelmektedir. Bunlardan tanrıça Nintinuga'nın ismi ilk olarak Erken Hanedanlar IIIa dönemine (yaklaşık olarak MÖ 2600-2500) tarihlendirilen özellikle Şuruppak'tan ele geçen tanrı isimleri listeleri ve birkaç idari içerikli metinde⁴ "Nin-tin-ug₅-ga" şeklinde geçmektedir. Nippur şehrinin önemli kutsallarından birisi olarak kabul gören Sumerli tanrıça Nintinuga'nın ismi⁵ Erken

¹ Maul 1994, s. 225.

² Avalos 1995, s. 29-30.

³ Tıbbi bir uzman, hekim, sağlık hizmetleri danışmanı, bitki uzmanı, şifacı ve hasta bakıcı gibi çeşitli şekillerde tanımlanan *asû*'ların tıbbi sorumluluk alanları hakkında bkz. Ritter 1966, s. 299-321; Avalos 1996, s. 59-83; Scurlock 1999, s. 69-79.

⁴ Şuruppak tanrı listeleri için bkz. SF 1 ay. x 8'; SF 4 öy. i 1' (Krebernik 1986, s. 187, 189) ve SF 5 öy. ii 10', ay. i 10'; SF 6 öy. ii 4' (Mander 1978, s. 4, 6-7). İdari konulu metin örnekleri için bkz. TSŠ 629 öy. i 5' (Mander 1978, s. 8); N 541=FTP 110 öy. ii 5' (Martin vd 2001, s. 98-100).

⁵ Nintinuga için kullanılan 'ama e₂-urú-sağ-ga' (Baş şehrin annesi) tanımlaması Nippur şehriyle olan ilişkinin kanıtı olarak görülebilir. Bkz. Krecher 1966, s. 122-123.

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma

Hanedanlar IIIb⁶ ve Akad dönemi belgelerinde de⁷ geçmektedir. MÖ 3. binyılında tanrı Enlil kültünün bir parçası olarak kendisine tapınıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tanrıçanın adının geçtiği bu dönemlerdeki metinlerin hiçbirinde onun iyileştirici niteliklerine göndermede bulunulmadığı görülmektedir.⁸ Dolayısıyla 3. Binyılın son yüzyıllarına kadar onunla doğrudan ilişkili müstakil bir şifa tanrıçası kültürünün varlığından bahsedebilmek pek mümkün değildir. Nintinuga, III. Ur veya Eski Babil dönemlerinden itibaren “müstakil bir şifa tanrıçası” olarak görülmeye başlanmıştır.⁹ Tanrıçaya bir şifa kutsalı olarak doğrudan tapınımın varlığının detaylarıyla ilgili yoğun bilgiler ilk olarak III. Ur döneminde ortaya çıkmıştır. III. Ur dönemiyle birlikte kendi mabedinde (e₂-^dNin-tin-ugs.ga)¹⁰ ve tanrı Enlil'in eşi tanrıça Ninlil'in tapınaklarında adına kurbanlar kesilmeye başlanmıştır.¹¹ Tummal'daki Ninlil ile Nippur'daki Ekur tapınaklarında düzenli periyotlarla düzenlenen kurban törenlerinde kullanılmak üzere hayvanlar temin edilmekteydi. Bu törenler titiz bir şekilde yürütülmekteydi. Nitekim bu ritüellere şehirlerin idarecileri (ensi) ya da kralları da katılmaktaydı. Ritüellerin sistemli bir şekilde yürütülüp titizlikle yerine getirilmesi ve katılımcıların sosyal statülerinin üst düzeyliği

⁶ Nintinuga'nın Erken Hanedanlar dönemi boyunca Nippur şehrinde kutsal bir varlık olarak saygı görmekle birlikte henüz bu dönemde ayrı bir şifa tanrıçası kimliğine kavuşmuş olmadığı ileri sürülmüştür. Bkz. Such-Gutiérrez 2003, s. 297. Erken Hanedanlar IIIb dönemine tarihlendirilen ECTJ 33 öy. i 6' ve 154 öy. iii 1' (Westenholz 1975, s. 26-27, 77) gibi bazı belgeler tanrıça adına yapılan sunulardan bahseder. Ayrıca Nippur kökenli AnNip. 3, 4 ve 5 (Steible 1982, s. 228-230) gibi bazı adak yazıtlarında da ismi geçmektedir.

⁷ Örneğin bkz. OSP 2, 120 öy. 6'-7': “Nintinuga'nın arındırma rahibi (işib ^dnin-tin-ugs-ga) Enlilalša” (Westenholz 1987, s. 132). Orta Babil dönemindeki (MÖ 13. yüzyıl) Nippur valilerinden ve aynı zamanda kendisini Enlil-Ninlil tanrı çiftinin rahibi olarak da gösteren Enlilalša'nın bir mühür baskısında Nintinuga, valinin onu destekleyen kişisel tanrıçası olarak sunulmuştur. Bkz. Asher-Greve ve Westenholz 2013, s. 280, 448.

⁸ Sibbing-Plantholt 2002, s. 146.

⁹ Such-Gutiérrez (2003, s. 288-289), Nintinuga'nın III. Ur döneminde bir şifa tanrıçası olarak görüldüğünü belirtmekte iken Sibbing-Plantholt (2002, s. 146-147), onun bir şifa tanrıçası olarak benimsendiğinin kesin kanıtlarına ilk olarak Eski Babil dönemi belgelerinde rastlandığını ileri sürer. Böck (2015, s. 329), kesin bir yargıda bulunmamakla birlikte bazı *asû* unvanlı uzmanların, tanrıçaya sunularda bulunmak gibi kült hizmetlerinde yer aldığı için Nintinuga'nın Eski Babil döneminde artık bir şifa tanrıçası olarak iyileştirici rolüne tapınılmasının, Nintinuga şifa kültürünün daha erken dönem kanıtları olarak değerlendirilebileceğini düşünür. Örneğin, tanrıçalar Ninisina ve Gula'nın kraliyet sunularını da yöneten *asû* unvanlı Şu-kabta, Nawir-ilum ve Ubartum isimli tıp uzmanları zaman zaman Nintinuga adına da sunularda bulunmuşlardır. Bkz. Sibbing-Plantholt 2022, s. 147; Tsouparopoulou 2020, s. 15-18.

¹⁰ Nintinuga'ya atfedilen mabedin küçük bir oda ya da daha büyük bir tapınak kompleksine bağlı tek ya da birkaç odadan oluşan bir kutsal yapı olması muhtemeldir. Eski Babil dönemine ait ancak III. Ur dönemi krallarından Ur-Nammu'nun yazıtının bir kopyası olması muhtemel bir okul metninde (RIME 3/2.1.6.1006 öy. 1'-7') kralın tanrıça için tanrı Enlil'in Nippur'daki tapınağının içerisinde ona bir mabet yeri yaptırdığından bahseder. Bkz. Frayne 1997, s. 396.

¹¹ Tanrıçanın kendi mabedi olduğu yönündeki kanıtlarla ilgili bilgilerin neredeyse tamamı III. Ur dönemine tarihlendirilen Puzriş-Dagan'dan gelen belgelerde (örneğin, AUCT 1 153 öy. 6'/Sigrít 1984, s. 32; AUCT 2 öy. i 27') geçmektedir. Bkz. Such-Gutiérrez 2003, s. 294-295, 297. Bununla birlikte Garšana'dan ele geçen bir başka örnek daha vardır. Bkz. CUSAS 40, 841 ay. 3'.

Nintinuga tapınımının III. Ur dönemindeki kült anlayışının önemini göstermektedir.¹² Özellikle Puzriş-Dagan menşeli çok sayıda idari konulu belgede tanrıça adına çeşitli, iyi besili ve kaliteli küçük-büyük baş hayvan kurban edildiği bilgisi kaydedilmiştir.¹³ Eski Babil döneminden sonra Nintinuga kültü tıpkı diğer şifa tanrıçaları Ninisina ve Bau/Baba kültü gibi gerilemeye başlamışsa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Zira isminin geçtiği daha geç tarihli metinlerden bu durum takip edilebilmektedir.¹⁴ Özellikle Eski Babil dönemi Nippur’unda bir şifa tanrıçası olarak saygınlık görmeye devam ettiği bilinmektedir. Nippur menşeli tanrı listelerinde adı geçmemekle birlikte, bilhassa bu makalenin ileriki kısımlarında haklarında detaylı bilgiler verilecek bazı edebi ve sınırlı sayıdaki büyü-ritüelleri metinlerde onun iyileştirme yönlerinin ön plana çıkarıldığı dolayısıyla Nippur şehrinin önde gelen kimseleri ve entelektüel çevrelerde önemli bir tanrıça olarak görülmeye devam edildiği anlaşılmaktadır.¹⁵ Bununla birlikte MÖ 2. binyılın ikinci yarısı boyunca Nintinuga’nın ismine metinlerde neredeyse hiç rastlanmadığı görülmektedir. Onun ismi MÖ 1. binyıl metinlerinde de gözükmemektedir. Ancak bu dönemin metinlerde onun ismi genellikle ya diğer şifa tanrıçalarıyla birlikte geçmiştir ya da söz konusu şifa tanrıçalarının çeşitli şifa verici nitelikleri kendi kimliğinin bir parçası olarak sunulmuştur.¹⁶ Artık müstakil bir Nintinuga tapınımından bahsedebilmek mümkün değildir. Babil’den ele geçen Helenistik döneme tarihlendirilen kimi ritüel metinlerinde tanrıçanın adı ismin önünde ‘dingir’ (tanrı) tanımlayıcının yer almadığı ‘Gašantiluba’ şeklinde geçmektedir.¹⁷

Nintinuga’nın Nippur şehrindeki Enlil-Ninlil tanrı çiftinin kültüyle ilişkili olduğu düşünülmüştür.¹⁸ Onun Eski Babil dönemine tarihlendirilen bazı edebi metinlerde tanrı Enlil’in hizmetçisi (agrigr ^dEnlil/Ekur) olduğu ifade edilmiştir.¹⁹ Ayrıca uzun bir Gula ilahisinde (“Bulluṣsa-rabi’nin Gula İlahisi”), muhtemelen şifa veren yönünü daha fazla ön plana çıkarmak amacıyla Gula’nın adının Nintinuga şeklinde geçmiş olabileceği söylenmiştir.²⁰ Nintinuga III. Ur döneminden itibaren farklı kült merkezlerinde veya aynı

¹² Sibbing-Plantholt 2002, s. 147 (ve 284. dipnot).

¹³ Örneğin bkz. ASJ 9 No: 10 ay. 2’ (Yoshikawa 1987, s. 319); ASJ 17 No: 2 ay. 7’ (Fisher-Maaijer 1995, s. 326). AACAB 1/4, Bod S 480 öy. 5’-6’ (Grégoire 2002, s. 417); AUCT 1 291 öy. 1’-2’ (Sigrit 1984, s. 37); YOS 18 19 ay. 1’ (Snell ve Lager 1991).

¹⁴ Bkz. Sibbing-Plantholt 2022, s. 160; Asher-Greve ve Westenholz 2013, s. 83-84 (ve 344. dipnot). Asur’dan (VAT 9938=LKA 21 öy. 4’/Maul 1988, s. 303-306; Gabbay 2015, s. 278-280) ve Kalhu’dan ele geçen (IM 067587=CTN 4, 94 [Şurpu 7] ay. 4’/Reiner 1970, s. 38 (VII 73’-75’)). Yeni Asur dönemine tarihlendirilen bazı çift dilli dua metinlerinde ve Babil’den ele geçen Helenistik dönem ritüel metinlerinde (VAT 16+VAT 409=SBH 49 ay. 4’, 6’ ve ay. 9’, 17’/Gabbay 2015, s. 72-86; VAT 265+VAT 1728=SBH 51 öy. 5’; VAT 548=SBH 52 öy. 4’) tanrıçanın adı geçmektedir.

¹⁵ Sibbing-Plantholt 2022, s. 148-150.

¹⁶ Sibbing-Plantholt 2022, s. 152-153.

¹⁷ Gabbay 2015, s. 76 (No 10 35’), 83 (No 12a+9’), 164-165 (No 43 9’). Gašantiluba=Nintunuga eşitliği hakkında bkz. Bergmann 1965, s. 30-31; Krecher 1966, s. 121-122.

¹⁸ Edzard 1998, s. 506; Sallaberger 1993, s. 100.

¹⁹ Bkz. ETCSL 5.7.2 4’ (Ali 1966, s. 290-291); ETCSL 3.3.10 1’ (Römer 2003, s. 240, 244).

²⁰ Lambert 1967, s.116-7 (8’). Gašan-ti-lu-ba/^dnin-tin-ugs-ga=^dgu-la eşitliği için bkz. Borger 1998, s. 27.

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma

tapınaklar içerisinde tapınılmasına rağmen başta Gula ve Ninisina olmak üzere diğer şifa tanrıçalarıyla pek çok açıdan bağdaştırılmış olsa da ayrı bir kutsal varlık olarak saygı ve değer görmüştür.²¹ Zira Nippur, Tummal ve Puzriş-Dagan gibi yerlerde bir Nintinuga kültü olduğu anlaşılmaktadır.²² Müstakil bir şifa tanrıçası olarak görülen Nintinuga kültünün, bir baş tanrının (Enlil)²³ ya da sağlık tanrıçasının (Gula)²⁴ şifa verici özelliklerinin ayrı bir uzantısı olarak görülmüş olması muhtemeldir.

Şim-mú tur-s-ra-ta

Tanrıça Nintinuga'nın unvanlarından bir tanesi Ninisina ve Bau/Baba gibi diğer şifa tanrıçalarının da unvanı olan şifalı bitki uzmanlığını tanımlayan 'şimmu' idi.²⁵ Bu uzmanlık bilgisi tedavi amacıyla şifa veren bitkiler, özler ve bitkilerden yapılmış ilaçlar konusunda bilgi sahibi olmayı içermektedir. Bir metinde tanrıça, tanrı Enlil'in büyük 'şimmu'su (şim-mú-gal^d-en-lil₂-la₂) olarak geçtiği için sözcüğün bir tür rahiplik mesleğini (Enlil'in rahibesi?) tanımladığı varsayılmıştır.²⁶ Bu açıdan bakıldığında 'şimmu' olan bir

²¹ Tanrıça Ninisina'ya yakarılan bir dua-mektup ("Sin-İddinam'ın Ninisina'ya Mektubu") ile tanrıça Nintinuga'ya yakarılan bir başka dua-mektubu ("İnan(n)aka'nın Nintinuga'ya Mektubu") özellikle ilk satırları açısından karşılaştırmız. Bkz. Hallo 1976, s. 214-221; Kleinerman 2011, s. 171-172. Örneğin *as(z)ugallatu* (büyük şifacı) unvanını başta tanrıça Gula olmak üzere Ninisina ve Nintinuga da kullanmıştır. Bkz. Böck 2014, s. 107, 110-111; Sibbing-Plantholt 2022, s. 137. Ayrıca bkz. Ceccarelli 2009, s. 33-34; Sallaberger 1993, s. 152-154.

²² Örneğin tanrıça Gula'nın Eski Babil döneminde Nippur'da bir mabedinin olduğunun kanıtı olarak görülen idari bir metinde (CBS 4596=PBS 12, 53 öy. 8'), 'nam-ugula-e₂ ^dNin-tin-ugs-ga' ("Nintinuga mabedinin denetmenliği") ifadesi geçer. Burada Nintinuga, Gula'dan ayrı tutulmuştur. Çünkü aynı metinde (öy. 3'), tanrıça Gula için 'nam-gudu₄ u₃ nam-ugula-e₂ ^dgu-la' ("Gula mabedinin rahipliği ve denetmenliği") ifadesi geçer. Bu durum iki farklı kutsallık anlayışının bir uzantısı olarak yorumlanabilir. Tanrıçanın adı hukuki içerikli metinlerde (örneğin UM 29-16-54+N 3106 5' veya TMH NF 1-2 259) müstakil bir tanrıça olarak geçmektedir. Bkz. Stone 1976, s. 4 (D5/27); Sibbing-Plantholt 2022, s. 147 (ve 284. dipnot); Such-Gutiérrez 2003, s. 294. Ayrıca Eski Babil dönemindeki Nintinuga kültüyle ilişkili görülebilecek bir başka belge için bkz. PBS 8/2, 146 öy. 2', 6'.

²³ Örneğin Sibbing-Plantholt (2022, s. 148, 159), tanrıçanın adının geçtiği bazı ritüellerde ön plana çıkan onun temizleme veya arındırma yönlerinin temelde tanrı Enlil'in iyileştirici özelliğinin bir uzantısı olabileceğini ileri sürer.

²⁴ Frankena (1971, s. 695), tanrıça Gula'nın bütün şifa tanrıçalarının kendisindeki özelliklerin farklı uzantıları olabileceğini ileri sürer. Ayrıca bkz. Sibbing-Plantholt 2022, s. 152-153.

²⁵ Örneğin "Nippur İçin Ağıt" başlıklı metnin (ETCSL 2.2.4) 240. satırında tanrıçanın, "ülkenin şimmu'su" (şim-mu₂ kalam-ma-ka) olduğu söylenmiştir. Tanrıça Ninisina'nın aynı unvanla anılması onun da aynı şekilde Enlil'in şifacı yönüyle ilişkisini gösterir. Ninisina'nın bu unvanı tıpkı Nintinuga ve diğer şifa tanrıçalarında olduğu gibi Enlil'in bir tür şifacısı ve tıbbi bitki sağlayıcısı olan 'şimmu' rolüyle desteklenmektedir. Bkz. Sibbing-Plantholt 2022, s. 133, 143, 148. Aynı şekilde tanrıça Bau/Baba da bazı ilahilerde 'şimmu' unvanıyla anılmıştır. Örneğin bkz. İşme-Dagan B öy. 7': 'šu-ħalbi šim-mú ukù-lu-a.../šu-ħalbi, sayısız insanın rahibesi...' (Römer 1965, s. 236, 245). Serinkanlılık ya da soğukkanlılık gibi anlamlara gelen 'šu-ħalbi' ifadesi tanrıçanın unvanlarından birisi olarak geçmektedir. Bu unvanla ilgili olarak bkz. Sibbing-Plantholt 2022, s. 135-136 (ve 204-205. dipnotlar).

²⁶ RIME 3/2.1.6.1006 öy.2' (Frayne 1997, s.396); Asher-Greve ve Westenholz 2013, s.67, dn. 263.

Nintinuga'nın, Enlil'in şifacı yönünün bir parçası olabileceği düşünülebilir. Ancak bazı araştırmacılar, sözcüğün büyü (ritüelleri) rahibi/rahibesi yönündeki anlamını ancak MÖ 1. binyıldan sonra kazanmaya başladığını ileri sürmektedir. Zira bu döneme tarihlendirilen bazı kaynaklarda 'šimmu=*ašipu*' karşıtlığı açık bir şekilde görülebilmektedir. Daha önceki tarihlerde sözcüğün yalnızca şifalı bitki uzmanlığıyla sınırlı kaldığı düşünülmüştür.²⁷ Ancak Şuruppak'tan ele geçen Erken Hanedanlar dönemine ait bir sözcük listesinde (ED Lu B/SF 70 öy. iii 1') 'šimmu' sözcüğünün rahipliklerin de yer aldığı çeşitli meslek grupları ile hekimliği ve veterinerliği tanımlayan sözcük gruplarının tam ortasında geçmesi bu hususla ilgili akıllarda bazı soru işaretlerine neden olmaktadır. Sonuç olarak 'šimmu' şifalı bitkilerle ilgili ancak büyük ihtimalle kült veya ritüel törenleriyle ilişkili tıbbi bir uzmanlığı, bir şifacı kimliği tanımlamaktadır.²⁸

Tıbbi bir içeriğe sahip ve şifa tanrıçaları Gula, Nintinuga, Ninisina ve Bau/Baba dörtlüsünün farklı yönlerinin övüldüğü Nippur'dan edebi içerikli bir Eski Babil metninde (CBS 2248 öy. i 16'-17') Nintinuga, "ülkeyi [daha sağlıklı hale getiren?] (ve) yaşayanların hekimi ([...^dNin-tin?]-ugs?-ga a-zu niğ2-zı-ğal2-la su kal[am ...])" ve "insanları iyileştiren šimmu-rahibi/şifacı (šim-mú uğ s[ag9...])" olarak tanımlanmıştır.²⁹ Öte yandan onun şifalı bitkiler ve bitkisel özler konusundaki uzmanlığını en iyi şekilde ifade eden unvanı, şifa tanrıçaları arasında yalnızca Nintinuga ile özdeşleştirilen 'šim-mú turs-ra-ta' (hastaların şifacısı/rahibi) olmuştur. Eski Babil dönemine tarihlendirilen Nippur'dan ele geçen bir okul metninde geçen bu ifade,³⁰ onun III. Ur döneminden itibaren kullandığı kutsal 'asú' kimliğini daha da güçlendirmiş olmalıdır.³¹

²⁷ Sibbing-Plantholt 2022, s. 173.

²⁸ Ceccarelli 2009, s. 36-37; Middeke-Conlin 2014, s. 16. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacak Eski Babil dönemine ait bir dua-mektupta (ETCSL 3.3.10 3'-4'/SEpM 19, Kleinerman 2011, s. 171), tanrıça Nintinuga'nın sihir konusunda ve büyü (ritüellerindeki) rolü övülür. Aynı döneme ait bir başka metinde (VAT 8379=VS 17, 10 öy. 4'), "^dnin-tin-ugs-ga nin tu6-tu6-ba' ("büyütün/büyülü sözlerin hanımı") ifadesi geçer.

²⁹ Peterson 2020, s. 144. Bitki uzmanlığından bahsedilen Sumerce metnin 17. satırının başlangıcı kırık olduğu için ([...] sağ-gig2-ga) okunamamaktadır. Ancak bir önceki satırın tanrıça Nintinuga ile ilişkili ve metnin ön yüzünde adı okunabilen tek tanrıça olması nedeniyle okunamayan yerin Nintinuga ile ilgili olduğunu düşünüyorum. Nintinuga için başka bir yerde (bir büyü ritüeli serisi olan *Muššu'u 5/a 2'* Böck 2007: 187) geçen "^dnin-tin-ugs-ga ama sağ-gig2-ga-ke4' ("kara kafalıların annesi") ifadesi bunu destekler gibi gözükmektedir. Bununla birlikte, Sumerce metnin aynı satırında (CBS 2248 17') geçen 'sağ-gig2-ga' ("kara kafalı") ifadesinin tanrıçalar Ninisina ve Bau/Baba ile ilişkili bağlamlarda da kullanıldığı söylenmelidir. Örneğin, Bau/Baba için bkz. İşme-Dagan B öy. 6' (Römer 1965, s. 236): 'a-zu gal sağ-gig2-ga' ("kara kafalıların büyük şifacısı") ve Ninisina için bkz. Kâtip Nanna-manşum'un Tanrıça Ninisina'ya Mektubu (ETCSL 3.3.21 7'): "^dNinisina... sağ-gig2-ga šim-mú uğ' ve RIME 4: Sin-kâşid E4.4.1.11 öy. 3' (Frayne 1990, s. 457): 'a-zu gal sağ-gig2-ga'. Ayrıca bkz. Sibbing-Plantholt 2022, s. 127-128, 142, 152.

³⁰ "Nintinuga İçin Bir Köpek" (ETCSL 5.7.2 9'/Ali 1966, s. 290-291; SEpM 20/Kleinerman 2011, s. 174-175).

³¹ Orta Babil döneminde bile bu unvanı muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bu döneme ait dua metninde (UM 29-15-5=ASJ 17, 93-96 öy. 9'), "^dnin-tin-ugs-ga a-zu kalam-ma-ra' ("ülkenin asú'su Nintinuga") ifadesi geçmektedir. Bkz. Cavigneaux 1995. S. 93.

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma

Hasta olmak, hasta ve hastalık gibi anlamlara gelen Sumerce ‘tur₅’³² (Akk. *marāšu*; *muršu*), MÖ 3. ve 2. binyılın tapınak ve saray kurum çalışanlarıyla ilgili bilgiler içeren idari konulu metinlerinde hasta olmuş kadın ve erkek kurum personelini ve işçilerini tanımlamak için sıklıkla kullanılmış bir sözcüktür. Bu genel ifade bu tür belgelerde hastalığın türü ve hastanın sağlık durumu hakkında fazladan bir bilgi sunmaz. Eski Babil döneminde yalnızca insanların sağlık durumlarını değil, aynı zamanda büyük ve küçük baş hayvanlardaki hastalıkları tanımlamak için de kullanılmıştır.³³

Aynı döneme ait Nippur’dan gelen bir sözcük listesi, “hasta olmak” (tur₅-ra), “yaşamak” (til₃-la) ve “ölüm” (ugs-ga) anlamındaki sözcükleri birlikte listeler.³⁴ Son ikisi, tanrıça Nintinuga’nın daha sonra ayrıntılarından bahsedilecek bir diğer unvanı ‘til₃-la ugs-ga’ (ölüye yaşam veren/ölü ve hayatta olanla ilgilenen) ile özdeşleşmiştir. Anlaşılan Sumerce ‘tur₅’ ifadesi, herhangi bir hastalıktan kaynaklı bir rahatsızlık halini tanımlayan genel bir kavramdır, ancak ölümlerle sonuçlanacak kadar ciddi tıbbi durumları da içerecek kadar geniş bir anlama sahiptir.³⁵ Sözcüğün anlamının geçici ya da kalıcı veya doğuştan ya da sonradan edinilmiş hafif ya da ciddi sakatlıklar ve sakatlanmalar türünden fiziksel ve hatta zihinsel rahatsızlıkları içerip içermediği hakkında kesin bir şey söylenemez. Ancak söz konusu okul metnindeki (ETCSL 5.7.2 9’; SEpM 20), ‘šim-mú tur₅-ra-ta’ (“hastaların şifacısı/rahibi”) ifadesiyle hastalık olgusunun çerçevesini belirlemesi açısından tam olarak ne kastedildiği, ancak bir diğer okul metninde (ETCSL 3.3.10 24’; SEpM 19) geçen ‘lú-ku₅-da du₇-du₇’ (“kötürümlerin/sakatlananların şifacısı”) ifadesiyle birlikte değerlendirildiğinde daha bir anlam kazanmaktadır. Nippur’dan ele geçen ve tanrıça Nintinuga’ya “müstakil bir edebi figür”³⁶ olarak sunan ilkinin bir adak yazıtı, diğerinin ise bir dua metni olduğu bu iki okul belgesi birlikte onun şifacı özelliklerini eksiksiz olarak belirlemeye çalışmıştır. Buna göre söz konusu bu iki metin, bir yandan biyolojik bozukluklardan kaynaklı hastalıklar ile engellilik halleri ya da sakatlanmalardan kaynaklı rahatsızlıklar arasında ayırım yapmakta, diğer yandan hem hastalığı hem de sakatlığı/sakatlanmayı şifa/tedavi bağlamında biyolojik bir bozukluğa bağlı tıbbi deneyimlerin kültürel olarak inşa edilmesi demek olan hastalık/rahatsızlık olgusunun iki farklı uzantısı olarak sunmaktadır.

Nin-ti-la ugs-ga

Eski Babil dönemi İsin krallarından Enlil-bani, tanrıça Nintinuga adına İsin’de (?) yaptırmış olduğu bir mabetten bahsettiği bir kral yazıtında, tanrıçayı açık bir şekilde ‘Nin-ti-la ugs-ga’ (“ölüyü yaşama döndüren/dirilten tanrıça”) olarak tanımlamıştır.³⁷

³² Halloran 2006: 282 (tur₅, dur₁₁, tu, du₂); Cohen 2023, s. 310 (dur₁₁).

³³ Örneğin bkz. OIM A07896 (OB Ura) xi 8’ ve FAOS 2, 215 (OB Ura) b iii 23’.

³⁴ OB Nippur İzi Tab. I 456c-d ve Tab. II 355-358.

³⁵ “Inanna’nın Yeraltı Dünyasına İnişi” (ETCSL 1.4.1. 173’).

³⁶ Böck 2004, s. 11.

³⁷ Aynı unvan İsin şehrinin şifa tanrıçası Ninisina için de kullanılmıştır. Bkz. Sibbing-Plantholt 2022, s. 126 (ve 148. dipnot), 147 (ve 280. dipnot); RIME 4: Enlil-bani E4.1.10.6 öy. 1’-2’ (Frayne 1990, s. 82-83); Hallo (1959, s. 54), anlamı “rahatlama/dinlenme evi” (é-ní-dúb-bu) olan

Nintinuga'nın "ölüye yaşam veren" anlamındaki 'til₃-la ug₅-ga' unvanı, Nippur'dan gelen başka bir Eski Babil okul metninde daha karşımıza çıkmaktadır.³⁸ Yeni Asur dönemine ait çift dilli bir sözcük listesi olan Ninive Aa (Sm 702 Aa II/3 A₃ öy. ii 9'), Sumerce 'til₃/ti' (yaşamak) sözcüğünün karşılıklarından birisini 'ša₂ nin-tin-ug₅-ga' ("Nintinuga'da olduğu gibi") olarak vermiştir.³⁹ Öte yandan gerek kendi isminde ve ona atfedilen unvanın içinde geçen ve gerekse de temelde unvana içkin olan 'ug₅' (ölmek, ölü) sözcüğünden ötürü Nintinuga'nın yeraltı dünyasıyla (ölüler diyarı) ilişkili olduğu da kabul edilmiştir.⁴⁰ Tanrıça her iki âlemle de bağlantılı görülmüş olmalıdır. Nintinuga'nın ölüm, ölümler ya da ölümler diyarıyla ilişkilendirilmesi ve ona atfedilen "ölülere tekrar yaşam verdiği" inancı, ölmüş ya da artık ölümler diyarına göçmüş kimselerin tekrardan hayata geri döndürülmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Bununla kastedilen şey büyük ihtimalle şifa bulmanın veya hastalıkların sona ermesini müjdeleyen iyileşme olgusunun hasta kişiyi tekrardan canlandırması, ona dinçlik vermesi yönündeki etkinin/rolün vurgulanmasıdır. Hastalık, ölüm ve yaşam arasında bir eşiktir ve hastalığın şiddetinin artması hasta kişideki ölüm düşüncesinin yoğunluğunun da artmasına neden olabilmektedir. Bu noktada Nintinuga kimi zaman sağlık durumu son derece kötü de olabilen hasta kimseleri ölümün yolundan geri döndürme kabiliyeti olan ve onları yaşama tekrardan kavuşturan kutsal bir aracı olarak görülmüş olmalıdır. Nitekim Ninurta, Asalluḫi ve Gula gibi tanrı ve tanrıçaların unvanları arasında yer alan *muballiḫ(at) miti* ("ölüye yaşam veren") ifadesi çivi yazılı belgelerde genellikle hastalara/hastalıklara bahsedilen sağlık bağlamında geçmektedir.⁴¹ Bu unvan aslında herhangi bir nedenden ötürü kişiyi sağlığından eden ya da etme riski barındıran herhangi bir kötü durumun içinden onu kurtarması için tanrı ve tanrıçalardan şifa istenmesinin örtük bir ifadesidir.

Bu bağlamda Nintinuga/Nintilauga isimlerinin anlamlarının da bir tür örtmece içerdiği düşünülebilir. Eski Babil dönemine ait çift dilli bir sözcük listesinde (OB Lu₂-azlag₂ B-C Seg. 2 73') Sumerce ölü (kimse) anlamındaki '[lu₂] şu dug₃-dug₃-ur-ḫi/dugdugurhi' ifadesinin Akadca karşılığı [*na-mu*]-*ši-šu-um/nammušišu* olarak verilmiştir. Akadca terimin sözlük anlamlarından birisi atılın ve hareketli olmaktadır.⁴² Sözcük listesindeki bu ilişki, tehlikeli haller içinde bulunma hali ile ölüm riski durumu arasında bir bağlantı kuruyor gibidir. Hastalıklar/rahatsızlıklar da bu çerçevede değerlendirilmiştir. Bu anlamda aynı sözcük listesinin bir sonraki satırında (74') geçen hasta (kimse) anlamındaki [lu₂] *tur₅-ra/tur₅-ra=[ma-ar]-šu₂-um/maršu* eşitliği de bu

İsin'deki mabedini önemli tapınaklar arasında saymaz. Tanrıça Nintinuga'nın Nippur ve İsin'deki mabetleri hakkında bkz. George 1993, s. 63(11), 131(859), 158(1208).

³⁸ "İnnana'dan Tanrıça Nintinuga'ya Bir Mektup" (ETCSL 3.3.10 8'/SEpM 19, Kleinerman 2011, s. 171-172). Ayrıca bkz. Römer 1989, s. 715-717.

³⁹ Ayrıca aynı listede (öy. ii 3'-8') aynı Sumerce sözcüğün diğer Akadca karşılıkları sırasıyla *bašu* (var olmak), *balāḫu* (yaşamak), *ewū* (olmak), *labāru* (yaşlı olmak, yaşlanmak) *ašābu* (ikamet etmek, yaşamak) ve *qīštu* (hediye, armağan) olarak sıralanmıştır. Bkz. Gong 2000, s. 213; Cohen 2023, s. 1353-1354 (ti(l)).

⁴⁰ Lambert 1967, s. 116-117 (5'); Peterson 2009.

⁴¹ Sibbing-Plantholt 2022, s. 95-96; Annus 2002, s. 139-143.

⁴² CAD N/1: 235 (*nammušišu*).

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma

düşünceyi destekler mahiyettedir.⁴³ Liste, ölü ve hasta (kimse) anlamlarındaki sözcükleri ard arda sıralamıştır. Tanrıça Nintinuga'ya tapınmanın en belirgin olduğu “İnnanna'dan Tanrıça Nintinuga'ya Bir Mektup” (ETCSL 3.3.10 20'; SEpM 19) ve “Nintinuga İçin Bir Köpek” (ETCSL 5.7.2 6'; SEpM 20) başlıklı okul metinlerde tanrıçadan hastalık ve musibet verici tehlikeli 'asag/asakku ifritini'⁴⁴ defetmesi için yardım istenmesiyle ilgili satırlar bu açıdan dikkate değerdir.

Lu₂-kud-da du₇-du₇

Şifa tanrıçaları arasında sadece Nintinuga açık bir şekilde ve tek bir çivi yazılı belgede “kötürümlerin (büyük) şifacısı” ('lu₂-kud-da du₇-du₇' ve 'lú-kud-lú-kud-ba du₇-du₇ gal-bi-me-en') unvanlarıyla anılmıştır. Bu özgün özellik bilindiği kadarıyla başka hiçbir Eski Mezopotamya kökenli tanrıçaya atfedilmemiştir. Bu tanrısal yetkiyle ilgili olarak başka tanrı ve tanrıçalarla ilgili iki başka örnek daha vardır. Bunlardan ilki, tanrıça Gula'nın oğlu olarak bilinen tanrı Damu'ya atfedilmiştir. Damu, bir metinde “kopan/yırtılan/atan kas liflerini (veya bağ dokularını) güçlendiren/kaynaştıran” (lu₂ ku₅-da sa du₇-du₇-ke₄) unvanıyla anılmıştır.⁴⁵ Bir diğeri ise Zibüni'nin oğlu Enlil-ennam isimli birisi tarafından Eski Babil dönemi İsin krallarından Bur-Sin'in yaşamı için şifa tanrıçası Ninisina'ya yapılan bir adak yazıtında (bir köpek figürün⁴⁶) tanrıçanın unvanı olarak geçen 'nin lu₂ ku₅-da? dím-dím' ifadesidir. Frayne, ilgili yazıttaki bu kısmı “...yaratın tanrıça” şeklinde çevirerek 'lu₂ ku₅-da?' ifadesiyle birlikte buraya tam bir anlam vermemiştir.⁴⁷ Bazı araştırmacılar bu ifadeyi “kötüleştirmiş olanı tekrardan (eski haline getiren)” şeklinde yorumlamıştır.⁴⁸ Buradaki 'dím' sözcüğü, yaratmak, şekillendirmek ve yer değiştirmek anlamlarındadır.⁴⁹ Dolayısıyla Bur-Sin'in adak yazıtında tanrıça Ninisina'ya atfedilen özelliğin insanları kötürüm eden/sakatlayan nedenleri yaratmak dolayısıyla kötürümlerin varlığının nedeni olarak kendi yetkinliğini/sorumluluğunu vurgulamak mı yoksa kötürüm bireyi eski sağlığına kavuşturarak bir nevi söz konusu rahatsızlıkla sağlığı yer değiştirmek mi olduğu çok açık değildir.⁵⁰ Eğer ilkiyse, tanrıça Ninisina'nın insanın kötürüm hale gelmesinde rolü olduğuna, bunun karşısında Nintinuga'nın ise bu tür rahatsızlıkları iyileştirebileceğine inanılmıştır. Bu varsayım kabul edilecek olursa, birtakım şifa verici özellikler açısından çoğu zaman birbirleriyle bağdaştırılmış olan bu iki tanrıçanın insanlardaki geçici ve hafif nitelikli sakatlanmaları/sakatlıkları hem var ettiği hem de bu tür rahatsızlıkların şifasını verdiği yönünde geleneksel bir inancın var olduğu akıllara gelebilecektir.

⁴³ Bir başka Eski Babil dönemi tek dilli sözcük listesinde geçen ve “ölümcül hastalık” olarak çevrilen 'sa-du₁-du₁-úr-ḫi /dugdugurhi' ifadesi için bkz. CUSAS 12, 7.1 B öy. i 4' (Civil 2010, s. 246).

⁴⁴ Asag/asakku ifriti için bkz. van Djik 1983, s. 19-27.

⁴⁵ Böck 2014, s. 27; CAD B: 166 (batqu).

⁴⁶ Şifa tanrıçalarının köpekleri ve tıbbi uzmanlık arasındaki ilişki için bkz. Tsouparopoulou 2020.

⁴⁷ RIME 4: Būr-Sîn E4.1.7.2001 1'-3' (Frayne 1990, s. 72).

⁴⁸ Avalos 1995, s. 106-107.

⁴⁹ Halloran 2006, s. 44 (dim₂[GIM]); Cohen 2023, s. 249 (dim₂).

⁵⁰ Steinkeller (1989, s. 284), 'dím' sözcüğünün III. Ur dönemine ait bir satış belgesindeki kullanımına dayanarak, “yeni bir şey var etmek amacıyla bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek” anlamına da gelebileceğini ileri sürmüştür.

Tanrıça Nintinuga'ya atfedilen kötürümlerin/sakatlanmış olanların (büyük) şifacı unvanı, İnnana isimli Nippur'un tanınmış ailelerinden Ur-Meme'ye mensup bir Enlil rahibin kızının⁵¹ şahsi dua-mektubunda (ETCSL 3.3.10 20'; SEpM 19) geçmektedir.⁵² Bu dua metnine göre Nintinuga, onun mabedinin düzeninden sorumlu (23. satır) İnnana'nın kişisel tanrıçalarından birisidir. İnnana kendisini gündelik yaşamdan koparan, hareket kabiliyetini sınırlayan ve yalnızlaştıran bir rahatsızlıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu rahatsızlık bir nevi yatalak kalmasına neden olduğu için onu evinde yalnız başına kalmaya mecbur bırakmıştır. Bu durum onun psikolojik durumunu olumsuz manada etkilemiş, bundan ötürü büyük bir duygusal çöküş içerisine girmiştir (15-18. satırlar).⁵³ İnnana'nın bu durumu MÖ 2. binyılın son çeyreğinde kaleme alınan *Ludlul bēl nēmeqi* (Bilgeliğin Efendisini Öveceğim) başlıklı tanrı Marduk'un övüldüğü bir Akadca şiirin baş kahramanı Şubši-meşre-Şakkan'ın hem yoğun bir fiziksel acı hem de çetin bir manevi ıstırap içerisindeki hallerini anımsatmaktadır. İnnana'nın kötü psikolojisiyle ilgili satırlar, Şubši-meşre-Şakkan'ın hastalığının şiddetlendiği zor zamanlarda ailesi, yakın çevresi ve mensubu olduğu toplum tarafından yalnızlığa terk edilerek açık bir şekilde dışlanmış olduğu sürecin anlatıldığı satırları anımsatsa da⁵⁴ İnnana'nın durumu, temelde yaşadığı fiziksel sağlık sorunundan ötürü belki de biraz uzun sürmüş olabileme ihtimali bulunan "istirahat" süreciyle ilgilidir. Enlil'in rahibinin kızının rahatsızlığı kaslarla ya da kemiklerle ilgili bir sorundan kaynaklı olduğu için uzun bir dinlenme süreci gerekmiş olmalıdır. Yoğun bir bakım sürecine ihtiyacı olmadığı için başında her zaman onu bekleyen birileri olmamıştır, bu nedenle çoğu zaman dinlenme dönemini belirli bir yerde ve yalnız başına geçirmek zorunda kalmıştır.

Muhtemelen ayak/bacak bölgesinde meydana geldiği anlaşılan bu rahatsızlık (20-21. satırlar) ona çok fazla hareket imkânı vermemiş, hareket ettikçe daha fazla fiziksel acı/ağrı hissetmiştir. Kronik ya da kendisini tekrar nüksettiği anlaşılan bu oldukça sıkıntı verici rahatsızlık (12-13. satırlar) metnin genel bağlamı açısından bakılacak olursa geçici ve iyileşme imkânı bulunan bir karakterdedir. İnnana, hareket kabiliyetini engelleyen ya da sınırlayan bu rahatsızlıktan ötürü ülkenin *asû*'su ('a-zu kalam-ma', 2. satır) olan

⁵¹ Metnin 10. satırında, "Enlil-amah'ın kızı İnnana" ifadesi geçmektedir. İnnana, tanrı Enlil'in rahibi ve Nippur'daki tanrıça Inanna'nın tapınağının da koruyucusu olarak bilinen Enlil-amah'ın kızı ve aynı zamanda bir başka Enlil rahibi Kakugani'nin eşi idi. Ayrıca bkz. Hallo 1972, s. 87-95 (aile seçeresi için 80); Cohen 2020.

⁵² Bu metnin Inan(n)aka'nın kendisinin yazmış olabileceği bir dua-mektup olduğu varsayılmaktadır. Bkz. Halton ve Svard 2018, s. 98-100; Cohen 2020, s. 25-26. Farklı bir görüş için bkz. Lion 2011, s. 98. Tanrılara yazılan dua-mektuplar, tapınaklardaki tanrı heykellerinin yanına, önüne ya da olduğu odaya bırakılırdı. Bkz. Römer 1989, s. 712.

⁵³ Bu durum Kleinerman'ın (2011, s. 36) da belirttiği hastalıktan kaynaklı bir statü kaybının üzüntüsünden de kaynaklanmış olabilir. İyileşme talebi bu kaybın en kısa sürece telafi edilmesi isteği olarak görülebilir.

⁵⁴ *Ludlul I 41'-120'* (Oshima 2014, s. 80-85). Ancak burada tanrısal bir cezalandırma ve affetme motifi (tanrı Marduk'un şiirin kahramanından yüz çevirmesi, ona çok kızgın olması ve sonrasında ona merhamet etmesi) işlenmektedir. İnnana'nın dua-mektubunda ise onun içinde bulunduğu kötü durum tanrısal bir cezalandırma ile ilişkilendirilmemiştir. Dolayısıyla tanrıça Nintinuga'dan işlediği suçlarının affına yönelik bir talep içermez.

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma

tanrıça Nintinuga'dan onu övücü sözlerle yardım istemektedir. Metinde İnnana, tanrıça Nintinuga'yı ilki tanrıçanın övüldüğü sözlerin bitiminde ve sağlık sorunun detaylarının hemen öncesinde, diğeri şifa ve yardım talebinin bitiminde ve aynı zamanda metnin en sonunda “kötürümlerin/sakatlananların şifacısı” olarak tanımlamıştır. Metinde ilkinde (9. satır), “kötürümlerin/sakatlananların büyük şifacısı” (lú-kud-lú-kud-ba du₇-du₇ gal-bi-me-en) olarak, ikincisinde ise (24. satır) yalnızca “kötürümlerin/sakatlananların şifacısı” (lu₂-kud-da du₇-du₇) ifadesine yer verilmiştir.⁵⁵ Metne göre, İnnana, ayağındaki sakatlığın iyileşmesi ya da tanrıçanın onu iyileştirmesi durumunda tanrıçayı artık bu unvanlarla anacağıının sözünü vermiştir (24-25. satırlar). Ayaktaki bu rahatsızlık ‘asag/asakku’ ifritleriyle ilişkilendirilmiştir. Zira tanrıçanın bedeninden bu ifritleri defetmesi durumunda ayağa kalkıp sağlığına kavuşabileceği söylenmektedir (20-21. satırlar). ‘Asag/asakku’nun bir hastalık olarak kas-iskelet sistemi ve deriyle ilgili rahatsızlardan sorumlu ifritlerden birisi olduğu bilinmektedir.⁵⁶

Bir sözcük listesinde kötürüm (kimse) anlamında ‘lu₂-kud=*hummuru*’ eşitliği verilmiştir.⁵⁷ Sözcük listeleri sakatlığın el, ayak, bacak, kalça gibi hangi uzuvlarla ya da kırık, kesik, kopuk ve his kayıpları gibi hangi biçimlerde olduğu hakkında birtakım sözcükleri listeler. İnnana'nın dua-mektubu sakatlığın nedeni, türü, biçimi, gelişimi, süreci ve sonucu hakkında herhangi bir bilgi içermez. Ancak Nintinuga'nın müstakil bir tanrıça olarak övüldüğü bir diğer metinde (ETCSL 5.7.2 9'; SEpM 20), yer alan bazı bilgiler bu belirsizlikleri giderecek bazı ipuçları içermektedir. Bu adak yazıtı görünümümlü okul metni bir Enlil rahibi olan Lugal-nesage isimli birisinin tanrıça Nintinuga'dan şifa istemesiyle ilgilidir. Buna göre tanrıça Nintinuga, ‘asag/asakku’ ifriti ve kemikler (‘ğiripadra’) arasında bir bağlantı kurulmuştur (6. satır). Ayrıca tanrıçanın sargı/bandaqlama, eklemler ve kas tendonları ile ilgili rolü övülmüştür (7. satır). Anlaşılan tanrıçanın kas-iskelet sistemi ve onun temelini oluşturduğu insan anatomisi hakkında bilgili olduğuna inanılmıştır.⁵⁸ Tüm bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde İnnana'nın hastalığının çok büyük ihtimalle ayak kaslarında bir yırtılma, kopma ve ağır zedelenmeye veya bir kırılmaya/çıkığa bağlı olarak geçici ve iyileşebilen karakterde, ancak belirli bir süre yürümesine mâni olacak ortopedik bir sakatlanma hali olduğu ileri sürülebilir.⁵⁹

⁵⁵ Alternatif çeviriler için bkz. Stol 2016, s. 445 (ve özellikle 64. dipnot); Böck 2014, s. 27; Halton ve Svard 2018, s. 99.

⁵⁶ Asag/asakku ifritleri ve hastalıklar arasındaki ilişki hakkında bkz. Bácskay 2013; Böck 2014, s. 35-36; Kleinerman 2011, s. 176-177. Bu ilişki çok açık bir şekilde “Nintinuga İçin Bir Köpek” (ETCSL 5.7.2 6'-7'; SEpM 20) başlıklı metinde de görülebilmektedir. Benzer bir ilişki için ayrıca bkz. ETCSL 3.3.21 5'.

⁵⁷ Sibbing-Plantholt 2022, s. 149 (ve 295. dipnot). Aynı sözcük listesinde (OB Lu₂-azlag₂ B-C Seg. 1 92'), lu₂ al-kud-[da]=*batqum* eşitliği verilmiştir. Akadca sözcükler için bkz. CAD H: 235 (*hummuru*) ve CAD B: 166 (*batqu*).

⁵⁸ Sibbing-Plantholt 2022, s. 149 (ve 296. dipnot).

⁵⁹ İnnana'nın rahatsızlığının kısmi felçle karakterize olmuş bir rahatsızlık türü olabileceği de ileri sürülmüştür. Bkz. Kleinerman 2011, s. 36 (ve 74. dipnot). Halton ve Svard (2018, s. 99), tanrıça Nintinuga'nın dua-mektubunun 9. ve 24. satırlarında geçen unvanları “kırıkları (kemik) kaynaştırın” olarak yorumlamıştır.

Sonuç

Eski Mezopotamya’da tıbbi ve psiko-manevi şifanın farklı yönleri ve biçimleri farklı tanrı ve tanrıçaların yetkinlik alanları içerisinde değerlendirilmiştir. Özellikle sağlık söz konusu olduğunda bilhassa MÖ 2. binyılda Güney Mezopotamya’da pek çok şifa tanrıçasının faal olduğu görülür. Bu tanrıçaların her biri farklı şehirlerde ve farklı özellikleriyle ön plana çıkarılsa da çoğu zaman birbirlerinin yerine geçmiş ve birbirleriyle bağdaştırılmıştır. Şifa verici özelliklerini tanımlayan unvanlar çoğu kez ortak özellikler halini almıştır. Hatta çoğu şifa tanrıçasının baş tanrı Enlil ile baş şifa tanrıçası Gula’nın çeşitli kutsal uzantıları olduğu da düşünülebilir. Bu şifa tanrıçalarının pek çok hastalığı iyileştirebildiğine inanılmıştır. Ancak iyileştirileceğine inanılan bu rahatsızlıklar arasında hiçbir kalıcı ve ağır fiziksel ve zihinsel engellilik halleri ve sakatlıklar sayılmamıştır. Çünkü Mezopotamyalılar doğuştan ya da farklı nedenlerle sonradan edinilmiş kalıcı yeti kayıplarının/sakatlıkların “iyileştirilemeyecek” olduğunun gayet farkındaydılar. Bundan dolayı tanrı ve tanrıçalarına bu yönde bir şifa verici/tedavi edici yeterlilik alanı atfetmemişlerdir. Hiçbir Mezopotamyalı tanrı ve tanrıça, ister doğuştan ve kalıcı olsun ve isterse de kronik ve dejeneratif biçimde gelişsin, engelli insanların iyileştiricisi unvanıyla anılmamış, dua ve ritüel metinlerinde onlara bu yönde bir talepte bulunulmamıştır. Şifa bulma yönündeki tanrısal yeterlilikten beklenti ve şahısların talepleri “ileri derecedeki” fiziksel-zihinsel engellilik hallerini tıbbi açıdan değil, sosyo-ekonomik ve psikolojik açıdan iyileştirmeye yönelik olmuştur.

Nippurlu bir rahibin kızı olan İnnana’nın Nippur şehrinin şifa tanrıçası olarak bilinen Nintinuga’dan kendisindeki bir rahatsızlığı iyileştirmesi yönündeki duasını içeren mektubunda, tanrıçayı “kötürümlerin/sakatlananların (büyük) şifacısı” olarak anması ilk olarak kutsal bir varlığın engelli birisini iyileştirme yeterliliğinin olasılığıyla ilgili yeni bir bilgi olarak karşımıza çıkmış gibi gözükmektedir. Ancak dua metni üzerindeki detaylı tarihsel ve filolojik analizler, İnnana’nın hastalığının kas-iskelet sistemiyle ilgili sonradan ortaya çıkmış, geçici ve iyileştirilebilir nitelikte ayak-bacak bölgesindeki bir rahatsızlığa işaret ettiğini göstermiştir. Bundan dolayı tanrıça Nintinuga’ya atfedilen bu özellik geçici bir sakatlanmanın iyileştirici rolüne ve beklentisine yöneliktir. Zaten metinde İnnana, ayağındaki sakatlığı iyileştirmesi durumunda tanrıça için çalışıp ona hizmet edeceğinin sözünü vermiştir ve iyileşir iyileşmez artık onu “kötürümlerin/sakatlananların şifacısı” olarak anacağını söylemiştir. Bu satırlar rahatsızlığın belirli bir zaman sonra iyileşme imkânını yansıtmaktadır. İnnana, bu rahatsızlığından dolayı ayrı bir yerde tek başına yaşamak zorunda kaldığından, ailesinin ve arkadaşlarının onu terk ettiğinden ve kimsenin onunla yakından ilgilenmediğinden yakınmaktadır. Bu satırları şiddetli bir kişisel serzenişten ya da toplumsal bir dışlanıştan ziyade psikolojik olarak içinde bulunduğu kötü durumun vermiş olduğu bir duygusallığın etkisiyle somut bir gerçekliğin yansıtılışı olarak görmek gerekmektedir. Zira onun sözde yalnızlığa terkedilişin asıl nedeni tamamen ayağındaki sorunun kendisine özgü tıbbi gerçekliği olmalıdır. Ancak uzun bir müddet dinlenerek iyileşebilecek ve ciddi bir hasta bakımı sürecine gereksinim duyulmadan atlatılabilecek bu rahatsızlık kaçınılmaz bir şekilde onu istirahat sürecini kendi başına geçirmek zorunda bırakmıştır. Dolayısıyla söz konusu yalnızlaşma, toplumsal bir dışlanış biçimi değil, fiziksel bir sakatlığın beraberinde getirdiği ve sakatlık halinin aynı

*Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı
Üzerine Bir Soruşturma*

yoğunlukta devam ettiği sürece geçerli olabilecek aktif yaşamdan zorunlu olarak kendini geriye çekme hali olarak görülmelidir.

KAYNAKLAR

- Ali 1966 Fadhil A. Ali, "Dedication of a Dog to Nintinugga", *Archiv Orientalni* 34, s. 289-293.
- Annus 2002 Amar Annus, *The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia*, The Neo-Assyrian Text Corpus Project: Helsinki.
- Avalos 1995 Hector Avalos, *Illness and Health Care in the Ancient Near East: The Role of the Temple in Greece, Mesopotamia, and Israel*, Harvard Semitic Monographs 54, Scholars Press: Atlanta- Georgia.
- Avalos 1996 Hector Avalos, "The *Āšipu* and *Asû* Reconsidered", *Exploring New Paradigms in Biblical and Cognate Studies*, (Ed: Jr. H. R. Page), Edwin Mellen: New York, s. 59-83.
- Bácskay 2013 András Bácskay, "Asakkû: Demons and Illness in Ancient Mesopotamia", *Studies on Magic and Divination in the Biblical World*, (Eds: Helen R. Jacobus, Anne Katrine de Hemmer Gudme, Philippe Guillaume), Gorgias Press: New Jersey, s. 1-7.
- Bergmann 1965 Eugen Bergmann, "Untersuchungen zu syllabisch geschriebenen sumerischen Texten", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 56/1, s. 1-43.
- Borger 1998 Rykle Borger, "Zum Emesal-Vokabular", *Dubsar anta-men: Studien zur Altorientalistik: Festschrift für Willem H. Ph. Römer zur Vollendung seines 70. Lebensjahres, mit Beiträgen von Freunden, Schülern und Kollegen*, (Eds: Manfred Dietrich und Oswald Loretz), Ugarit Verlag: Münster, s. 17-37.
- Böck 2007 Barbara Böck, *Das Handbuch Muššu'u "Einreibung". Eine Serie sumerischer und akkadischer Beschwörungen aus dem 1. Jt vor Ch*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas: Madrid.
- Böck 2014 Barbara Böck, *The Healing Goddess Gula: Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine*, Brill: Leiden.
- Cavigneaux 1995 Antoine Cavigneaux, "La Pariade du Scorpion dans les Formules Magiques Sumériennes (Textes de Tell Haddad V)", *Acta Sumerologica* 17, s. 75-100.
- Ceccarelli 2009 Manuel Ceccarelli, "Einige Bemerkungen zum Synkretismus Bau/Ninisinä", *Dallo stirone al Tigri, dal Tevere all'Eufrate: Studi in onore di Claudio Saporetti*, (Eds: Paola Negri Scafa and Salvatore Viaggio), Aracne: Rome, s. 31-54.
- Civil 2010 Miguel Civil, *The Lexical Texts in the Schøyen Collection*, CDL Press: Bethesda-Maryland.
- Cohen 2020 Yoren Cohen, "Who's Who is the 'House of Ur-Meme': Reconfiguring Old Babylonian Literature and Ur III Historical Sources", *Kaskal* 17, s. 23-52.

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma

- Cohen 2023 Mark E. Cohen, *An Annotated Sumerian Dictionary*, GabbayEisenbrauns: University Park, Pennsylvania.
- Edzard 1998 Dietz Otto Edzard, "Nin-tin-uga, Nin-tila-uga", *Reallexikon der Assyriologie* 9, Walter de Gruyter: Berlin, s. 506.
- Frankena 1971 Rintje Frankena, "Gula", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 3, de Gruyter: Berlin, s.695-697.
- Frayne 1990 Douglas R. Frayne, *Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods (RIME 4), University of Toronto Press: Toronto.
- Frayne 1997 Douglas R. Frayne, *Ur III Period (2112-2004 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods (RIME 3/2), University of Toronto Press: Toronto.
- Gabbay 2015 Uri Gabbay, *The Eršema Prayers of the First Millennium BC*, Vol 2, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- George 1993 Andrew R. George, *House Most High: the Temples of Ancient Mesopotamia*, Eisenbrauns: Winona Lake.
- Gong 2000 Yushu Gong, *Die Namen der Keilschriftzeichen*, Ugarit-Verlag: Münster.
- Greve ve Westenholz 2013 Julia M. Asher-Greve - Joan Goodnick Westenholz, *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, Academic Press, Fribourg -Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen.
- Grégoire 2002 Jean-Pierre Grégoire, *Contribution à l'Histoire Sociale, Économique, Politique et Culturelle du Proche-Orient Ancien: Archives Administratives et Inscriptions Cunéiformes de l'Ashmolean Museum et de la Bodleian Collection d'Oxford*, Geuthner: Paris.
- Hallo 1959 William W. Hallo, "The Last Years of the Kings of ISIN", *Journal of Near Eastern Studies* 18/1, s. 54-72.
- Hallo 1972 William W. Hallo, "The House of Ur-Meme", *Journal of Near Eastern Studies* 31/2, s. 87-95.
- Hallo 1976 William W. Hallo, "The Royal Correspondence of Larsa: I. A Sumerian Prototype for the Prayer of Hezekiah?", *Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer*, (Eds: B. L. Eichler et al.), *Alter Orient und Altes Testament* 25, Neukirchener Verlag: Neukirchen-Vluyn, s. 209-225.
- Halloran 2006 Joan Alan Halloran, *Sumerian Lexicon*, Logogram Publishing: Los Angeles.
- Halton ve Svard 2018 Charles Halton ve Saana Svard, *Women's Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press: Cambridge.

- Kleinerman 2011 Alexandra Kleinerman, *Education in Early 2nd Millennium BC Babylonia*, Cuneiform Monographs, Brill: Leiden-Boston.
- Krebernik 1986 Manfred Krebernik, “Die Götterlisten aus Fara”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 76, s. 161-204.
- Krecher 1966 Joachim Krecher, *Sumerische Kultlyrik*, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- Lambert 1967 Wilfred G. Lambert, “The Gula Hymn of Bulluṣa-rabi”, *Orientalia: Nova Series* 36/2, s. 105-132.
- Lion 2011 Brigitte Lion, “Literacy and Gender”, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture* (Eds: Karen Radner and Eleanor Robson), Oxford University Press: Oxford, s. 90-112.
- Mander 1978 Pietro Mander, “Aspetti del culto a Fara”, *Oriens Antiquus* 17, s. 1-15.
- Martin vd. 2001 Harriet P. Martin - Francesco Pomponio - Guiseppa Visicato - Aage Westenholz, *The Fara Tablets in the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, CDL Press: Bethesda-Maryland.
- Maul 1988 Stefan M. Maul, ‘Herzberuhigungsklagen’, *die sumerisch-akkadischen Eršahunga-Gebete*, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- Maul 1994 Stefan M. Maul, *Zukunftsbewältigung: Eine Untersuchung altorientalischen Denkens anhand der babylonisch-assyrischen Löserituale (Namburbi)*, Baghdader Forschungen, 18, Philipp von Zabern: Mainz.
- Middeke-Conlin 2014 Robert Middeke-Conlin, “The Scents of Larsa: A Study of the Aromatics Industry in an Old Babylonian Kingdom” *Cuneiform Digital Library Journal* 2014:1, s. 1-53.
- Oshima 2014 Takayoshi Oshima, *Babylonian Poems of Pious Sufferers: Ludlul bēl nēmeqi and the Babylonian Theodicy*, Mohr Siebeck: Tübingen.
- Peterson 2009 Jeremiah Peterson, “Two New Sumerian Texts Involving The Netherworld and Funerary Offerings”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 99 /2, s. 233-246.
- Peterson 2020 Jeremiah Peterson, “A Poetic Description of Surgery and Disease Snatching Dogs? A Collective of Sumerian Hymns to Healing Deities From Old Babylonian Nippur”, *Oriens Antiquus. Series Nova*, No. 2, s. 143-150.
- Ritter 1966 Edith K. Ritter, “Magical-expert (=āšipu) and Physician (=asū): Notes on Two Complementary Professions in Babylonian Medicine”, *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-Fifth Birthday, April 21, 1965*, (Eds: H. G. Güterbock, T. Jacobsen), University of Chicago Press: Chicago, s. 299-321.
- Römer 1965 Willem H. Ph. Römer, *Sumerische ‘Königshymnen’ Der Isin-Zeit*, Brill: Leiden.

Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnancı Üzerine Bir Soruşturma

- Römer 1989 Willem H.Ph. Römer, “Hymnen, Klagelieder und Gebete in sumerischer Sprache”, *Lieder und Gebete I. Texte aus der Umwelt des Alten Testaments II*, 5, (Ed: Otto Kaiser), Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn: Gütersloh, s. 645-717.
- Römer 2003 Willem H. Ph. Römer, “Miscellanea Sumerologica V. Bittbrief einer Gelähmten um Genesung an die Götter Nintinugga”, *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien. Festschrift für Claus Wilcke*, *Orientalia Biblica et Christiana* 14, (Eds: Walther Sallaberger, Konrad Volk, and Anette Zgoll), Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, s. 237-249.
- Sallaberger 1993 Walther Sallaberger, *Der Kultische Kalender der Ur III-Zeit, Untersuchungen zur Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, Walter de Gruyter: Berlin.
- Scurlock 1999 JoAnn Scurlock, “Physician, Exorcist, Conjurer, Magician: A Tale of Two Healing Professionals”, *Mesopotamian Magic*, (Eds: T. Abusch, K. Van der Toorn), Styx: Groningen, s. 69-79.
- Snell ve Lager 1991 Daniel C. Snell ve Carl H. Lager, *Economic Texts from Sumer*, Yale University Press: New Haven.
- Steible 1982 Horst Steible, *Die altsumerischen Bau- und Weihinschriften II*, F. Steiner: Wiesbaden.
- Steinkeller 1989 Piotr Steinkeller, *Sale Documents of the Ur-III Period*, Franz Steiner: Stuttgart.
- Stol 2016 Marten Stol, *Women in the Ancient Near East* (Trns: Helen-Mervyn Richardson), Walter De Gruyter: Berlin.
- Stone 1976 Elizabeth C. Stone, *Old Babylonian Contracts From Nippur I*, The University of Chicago Press: Chicago & London.
- Such-Gutiérrez 2003 Marcos Such-Gutiérrez, *Beiträge zum Pantheon von Nippur im 3. Jahrtausend*, Univ. degli Studi di Roma “La Sapienza”, Dipartimento di Studi Orientali: Rome.
- Tsouparopoulou 2020 Christina Tsouparopoulou, “The Healing Goddess, Her Dogs and Physicians in Late Third Millennium BC Mesopotamia”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 110/1, s. 14-24.
- Westenholz 1975 Aage Westenholz, *Early Cuneiform Texts in Jena*, Kommissionær: Munksgaard.
- Westenholz 1987 Aage Westenholz, *Old Sumerian and Old Akkadian Texts in Philadelphia II*, Museum Tusulanum Press: Copenhagen.
- Yoshikawa 1987 Mamoru Yoshikawa, “Sumerian Tablets in Japanese Private Collections (I)”, *Acta Sumerologica* 9, s. 303-319.

SUMMARY

In ancient Mesopotamia, a diverse array of gods and goddesses were associated with various aspects of medical and psycho-spiritual healing. During the 2nd millennium BC, particularly in Southern Mesopotamia, numerous healing goddesses gained prominence. While each goddess held distinct importance in different cities with unique characteristics, they were often interchangeable and interconnected. Titles describing their healing properties became common traits, and many were considered sacred extensions of the chief god Enlil and the primary healing goddess Gula.

Within the Sumerian pantheon, Nintinuga occupies a significant place as a deity linked to the well-being of individuals, especially in matters of health and healing. Recognized primarily as a goddess with healing attributes, Nintinuga was frequently invoked for the treatment of various ailments and injuries. Worshipers sought her assistance for matters related to physical health and overall well-being.

In this context, the letter written by Innana, the daughter of a priest from Nippur, to Nintinuga, the goddess of healing in Nippur, provides crucial insights into the dimensions and framework of the goddess's healing aspect. In the letter, Innana refers to the goddess as 'the (great) healer of the crippled,' suggesting a potential divine ability to heal a disabled person. However, a detailed historical and philological analysis of the prayer text reveals that Innana's ailment was a temporary and curable musculoskeletal issue in the foot and leg region. Consequently, the attribute attributed to the goddess Nintinuga pertains to the healing role and expectation of a temporary injury.

The article also elucidated Innana's experience of social isolation due to her foot injury. Her complaint about living alone in isolation, with family and friends abandoning her, should be understood as a reflection of a concrete reality influenced by emotional distress rather than a harsh personal reproach or societal exclusion. The perceived abandonment likely resulted from the specific medical reality of her foot problem, requiring an extended period of rest and solitary recovery. Thus, the enforced isolation stemmed from a physical disability, not social exclusion, and remained valid as long as the intensity of the disability persisted.

In conclusion, this article has provided a comprehensive philological and historical assessment, shedding light on the precise meaning behind the title 'healer of the crippled' in a prayer-letter addressed to Nintinuga, a goddess of healing, dating back to the 2nd millennium BC.

EGE’NİN BİR TARAFINDAN DİĞER TARAFINA: SEFERİHİSAR MÜBADİLLERİ

Nilgün Nurhan KARA*

Öz

İstiklal Savaşının zaferle sonuçlanmasının ardından 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmış ve Lozan Barış Antlaşması’na giden süreç başlamıştı. Lozan’da sınırlar, boğazlar, mali meseleler gibi farklı konuları ele almak amacıyla oluşturulan komisyonların çalışma yürüttüğü meselelerden biri de mübadeledir. Mübadele, Batı Trakya’da bulunan Türk nüfus ile İstanbul haricinde yaşayan Rum nüfusun belirlenen şartlar çerçevesinde karşılıklı olarak zorunlu yer değiştirmesidir. Mübadeleye tabi tutulan ve Yunanistan ile Girit’ten ayrılmak zorunda kalan mübadiller vapurlar ile Anadolu’ya, daha sonrasında çevre ilçelere dağıtılmak üzere limanı olan merkez şehirlere getirilmiştir. Bunlardan bir kısmı da Batı Anadolu’nun en önemli liman merkezlerinden biri olan İzmir’e gelmiştir. Bu çalışmada İzmir’in tarih boyunca önemli yerleşim yerlerinden biri olan Seferihisar’a gelen mübadillere ait tespit edilen tasfiye taleplerini incelemiştir. Bu çalışmada: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı arşivinde bulunan belgelerin yanı sıra konu ile ilgili süreli yayınlar, makale, kitap ve diğer çalışmalar değerlendirilmek suretiyle İzmir iline bağlı Seferihisar’a yerleştirilen mübadillere dair bilgiler etüt edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Mübadele, İzmir, Seferihisar, Tasfiye Talepnamesi.

Abstract

Seferihisar Exchangees from One Shore to the Other in the Aegean

Following the victory of the War of Independence, the Mudanya Armistice was signed on October 11, 1922, and the process leading to the Lausanne Peace Treaty began. One of the issues that the commissions established in Lausanne to deal with different issues such as borders, Turkish Straits and financial issues work on was the exchange. Exchange is the mutual forced displacement of the Turkish population in Western Thrace and the Greek population living outside Istanbul within the framework of specified conditions. The people who were subjected to this event had to leave Greece and Crete. They were brought to Anatolia by ferries, and then to the central cities with ports to be distributed to the surrounding districts. Some of them came to Izmir, one of the most important port

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: nilgunnurhan.kara@ikcu.edu.tr ORCID İD:0000-0001-6168-5996
(Makale Gönderim Tarihi: 05.03.2024 - Makale Kabul Tarihi: 11.06.2024)

centers of Western Anatolia. In this study, information about the exchanged people settled in Seferihisar in Izmir province was studied by evaluating the documents in the archives of the State Archives of the Presidency of Turkey, periodicals, books, articles and other studies on the subject.

Key Words: Lausanne, population exchange, Izmir, Seferihisar, Settlement Request.

GİRİŞ

Göç, nedenleri ve sonuçları ile çok yönlü bir olgu olup geçmişini insanlık tarihine dayanmaktadır. Günümüzde göç denildiğinde de “Göçmen”, “Mülteci”, “Mübadele”, Mübadil”, “Macur” ifadeleri öne çıkan kavramlardır. Göç ve göçmen kavramlarının tanımlanmasında ortaya çıkan çeşitliliğin, aslında nüfus hareketliliğinin çok yönlü bir olay olmasından ve söz konusu coğrafyaya, nüfusun özelliklerine, siyasi, hukuki vb. açılardan pek çok farklılıklar göstermesinden kaynaklandığı ifade edilebilir.

Göç kelimesinin sözlük anlamı, “*Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret*”¹ olarak tanımlanırken mübadele ise değişim olarak verilmektedir. Göç, aynı zamanda “*bir yerden başka bir yere yapılan; sosyokültürel, politik ve bireysel dinamiklerden etkilenen; kısa, orta ve uzun vadeli olabilen; geriye dönüş planlı veya sürekli yerleşim hedefi güden bir yer değiştirme hareketidir*”². Kökeni Arapça olup göç anlamındaki hicret kelimesinden türemiş olan *muhacir* kelimesi ise, *göçmen* şeklinde kullanılsa da, göç eden kişinin ya da topluluğun gelmiş olduğu yer, sayı, nitelik ve geri dönemeyecek şekilde yerleşmesi açısından göçmen olarak adlandırılan diğer kişi ya da kişilerden farklılıkları vardır. Muhacir kelimesi, baskı veya benzer sebeplerle bir daha geri dönmek üzere Kafkas, Kırım, Balkan coğrafyalarından Osmanlı’ya sığınan Müslümanlar için kullanılmıştır. Göçe dair burada bahsedilen kavramların yanı sıra Lozan Antlaşması’nda görüşülerek karara varılan konu olan “mübadele” ve “mübadil” kavramlarının, Arapça “bedel” sözcüğü ile yakınlığı olup “*değiş tokuş, bir şeyin başka bir şeyle değiştirilmesi... mübadele olunmuş, başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş*”³ anlamındadır.

Lozan’da karar kılınan Türk-Yunan nüfus değişimi öncesinde Osmanlı Devleti’nin son döneminde de mübadelenin gündeme geldiği görülmektedir. Bu konu, II. Balkan Savaşı sonrasında 29 Eylül 1913 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bulgar Krallığı arasında İstanbul Anlaşmasının imzalanması ile sonuçlanmıştır. Anlaşma uyarınca iki taraf arasındaki ortak sınırın 15 km. içerisinde bulunan bölge içindeki Bulgar ve Müslüman topluluğun isteğine bağlı şekilde mal varlıkları ile beraber değişimleri söz konusu olmuştur. Taraflar arasında imzalanan protokolde bir, üç ve dört numaralı maddelerde, hangi bölgelerde hangi niteliklerdeki nüfusun nakillerinin nereden nereye olacağına, gayrimenkul konusu hakkında ne yapılacağına, nakil araçları temin edilmesine dair kararlar alınmıştır. Türk ve Bulgarlardan oluşturulan Muhtelit (Karma) Komisyonun çalışmalarının neticesinde, Osmanlı Devleti’nin Ekim 1914’te Birinci Dünya Savaşına

¹ <https://sozluk.gov.tr/>, 23.12.2022.

² Yalçın 2004, s. 12-13.

³ Sepetcioglu 2014, s.52.

girişine kadar 48 bin 570 Müslüman ve 46 bin 764 Bulgar mübadeleye tabi tutulmuştur.⁴

Mübadelenin Osmanlı Devleti döneminde ikinci kez gündeme gelişi ise yine II. Balkan Savaşı sonrasında (14 Kasım 1913) Atina Anlaşması için yapılan toplantılar sırasında. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin Atina Konsolosu olarak görev yapan Galip Kemali Bey (Söylemezoğlu) ile Venizelos arasında 20 Mayıs 1914 tarihinde yapılan görüşme esnasında fikir bazında tezahür etmiştir. Burada, Yunanistan'ın Ege Adalarını ilhaki kabul edilmesine karşılık, Trakya kıyılarındaki ve Batı Anadolu'daki Ortodoks Rum nüfus ile Yunanistan'ın Balkan Savaşlarında işgal ettiği Epir ve Makedonya Müslümanlarının mübadelesi kararlaştırılmıştı. Bu konuda karma komisyon kurulmuş ve bazı toplantılar dahi yapılmıştır. Fakat daha sonraki süreçte hem Yunan kamuoyunun tepkisi hem de İttihatçıların adaların terkinin kabullenmemeleri ile Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine uygulanamamıştır. Fakat biri uygulanan diğeri uygulanamayan mübadelenin daha sonra 1923 tarihli Türk-Yunan mübadelesine etkisi olduğu ifade edilebilir.⁵

Her dönemde meydana gelen gelişmelerin yansımalarının görüldüğü kaynaklar arasında süreli yayınlar bulunmaktadır. Bunlardan Vakıf gazetesinde 1919 senesinde yer verilen haber dikkat çekmektedir. Haberde öncelikle Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında meseleye dair gelişmeler paylaşılmaktadır. Başlığı "*Rumların Türklerle Mübadelesi*" olan haberde "*Balkan Muharebesinden sonra müracaat edilmiş iken yarıda kalmış bir tedbir: Anadolu Rumlariyla Rumeli Türkleri arasında Mübadele*" vurgusu yapılmaktadır. Tamamlanamamış bir tedbir olarak bahsedilen mübadele konusunun Balkan Savaşları sonrasında İstanbul Antlaşması'nın imzalandığı süreçte resmi çevrelerde yeni bir görüş olarak gündeme geldiği belirtilmektedir. Bu dönem gelişmeleri:

*"Makedonya'yu alt üst ederek Rumeli'yi bir ateş menbaı haline koymuş olan ve nihayet Balkan muharebesini intaç eden anasır-ı muhtelifi ihtilafatı gözleri o kadar korkutmuşdu ki izmihlalden sonra elimizde ne kalırsa hiç olmazsa su katılmamış olarak kalması tarafa meyl ediliyordu. Londra Muahedesinin mahdud (Midye-Enez) hattı Edirne istikametinden tashih eyledikten sonra Edirne'nin şimalindeki Çisri Mustafa Paşa ile Kırk Kilisenin şimal taraflarına doğru uzayan hudud üzerindeki köylerde mevcut Bulgar ahali ile yeni Bulgar hududu dâhilinde kalan Türk ahalinin mübadelesi vurud-u hatır oldu."*⁶ ifadeleriyle Bulgar Hükümeti ile bu konuda anlaşarak muhtelit bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, Edirne'de yaptığı toplantı sonrasında incelemelerde bulunmak üzere bahsi geçen mahallere gidilmiş, mübadele edilecek ahalinin ne şartlarda yer değiştireceği kararlaştırılmış ve tanzim edilen mukavele şartlarına göre bir müddet sonra Türk köyleriyle Bulgar köyleri ahali mübadele edilmiştir. Türkler ve Bulgarlar arasındaki bu mübadeleden bir müddet sonra Yunanistan'a bırakılan yerlerdeki "*Rumeli ahali akın akın memalik-i bakiye-i Osmaniye'ye hicret etmeğe başlayınca bunları iskân meselesi orta çıktı*"⁷ bilgisi verilmektedir.

Balkan Savaşları ile kaybedilen topraklarda yaşayan halkın durumuna dair ise

⁴ Sepetcioğlu, 2014, s.53-54.

⁵ Sepetcioğlu, 2014, s.54.

⁶ *Vakit*, 6 Teşrin-i Evvel 1919, s.2.

⁷ *Vakit*, 6 Teşrin-i Evvel 1919, s.2.

aşağıdaki ifadeler yer almaktadır;

“Rumeli’de Yunan idaresinden memnun olmayarak, avdete koyulan ve yurdlarında ekserisi bağcılık, yemişçilik gibi umur-u ziraiye ile iştigal eden bu ahali-i müsellimeyi tabii istidadları ile mütenasib yerlere yerleştirmek icab ediyordu. Memleketimizin bağcılık, yemişçilik ve sebzeçilik ve ihracata en müsaid havalisi Aydın vilayeti ile Karesi ve Bursa cihetleri görülmüyordu. Ve gelen muhacirin bu taraflarda iskâna gayret ediliyordu. Bu iskânı görüp memnun olmayan Aydın ve Karesi sevahilindeki Rumlar o zaman telaşa düşerek yerlerinde rahat bırakılmadıklarına ve zulüm ve işkenceye tabi tutulduklarına dair bir efsane vücuda getirmek istediler. Bu suretle Avrupa’nın nazar-ı dikkatini celb etmek sevdasına düşdüler...efsane icadında pek mahir olduklarından elebaşlarının teşvikiyle Yunanistan’a hicret etmeğe başladılar.”⁸

Yazıda Avrupalılardan medet umarak her türlü tehlikeyle karşı karşıya kaldıklarını ileri sürülmektedir. Bu nedenlerle her iki taraftan göçe başlanmıştı. Diğer yandan Bulgarlarla Yunan hükümeti ırklarının imdadına Avrupalıları çağırdıklarını ve yürütülen faaliyetler aktarılmaktadır. Görülüyor ki Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bulgaristan hükümeti ve daha sonra Yunanistan ile Rum ve Türk mübadelesi gündeme gelmiş ve bu durum basına yansımıştır.

Türk ordusunun zaferi sonrasında barışın tesis edilme sürecinde mübadele konusunda Milletler Cemiyetini temsilen Mülteciler Yüksek Komiseri Norveçli Dr. Fridjof Nansen görevlendirilmiştir. Dr. Nansen bu görevi öncesinde 1906 tarihli Argus-Leader adlı bir Amerikan gazetesinde çıkan biyografisinden anlaşıldığına göre tanınan bir isimdir. Gazetede yer verilen habere göre Arctle kâşifi ve Londra’daki Norveçlilerin başkanı olduğu belirtilmektedir. Gazetedeki biyografisine göre Dr. Nansen 1906 yılında ülkesinde popüler isimlerden biri olmakla birlikte kâşif olarak tanınırlığının ülke sınırlarını da aştığı söylenebilir. Dr. Nansen’in 1917 Bolşevik İhtilali’nin ardından ortaya çıkan mülteciler sorununu çözmek üzere Milletler Cemiyeti bünyesinde kurulan Mülteciler Yüksek Komiserliği görevini yürütmüş olmasının Lozan Görüşmelerinde gündeme gelen mübadele konusunda öne çıkan isim olmasında etkili olmuştur. Norveçli kâşif Dr. Nansen’in bu tecrübesi sonrasında Lozan Konferansı sürecinde Türkiye ile Yunanistan arasındaki mübadele meselesi ile ilgili olarak görevlendirilmiştir.⁹

Lozan Barış görüşmelerinde esir ve ahalinin değişimi konusunda çalışmaların yürütüldüğü komisyonun başkanı Lord Curzon idi. Bu süreçte Milletler Cemiyeti adına faaliyet gösteren Norveçli Dr. Nansen tarafından ilk olarak azınlıkların mübadelesi fikri ortaya atılmıştı. Dr. Nansen, Anadolu ve Yunanistan arasında süregelen nüfus akışı sonucunda meydana gelen durumu incelemekle görevlendirilmiş ve iki ülkede incelemelerde bulunmuştu. 1 Aralık 1922 tarihinde hazırladığı raporu Lozan Barış konferansına sunmuştu. Dr. Nansen hazırladığı raporda Anadolu’nun o günlerdeki ekonomik durumunun kötülüğüne dikkat çekmiş ve nüfus mübadelesini uygun gören bir görüş bildirmişti. Anadolu topraklarını işleyecek nüfusun bu şekilde Yunanistan’dan mübadele edilecek nüfusla kapatılacağını, Anadolu’dan giden Rumlar içinde iskân alanı

⁸ *Vakit*, 6 Teşrin-i Evvel 1919, s.2.

⁹ Kara 2019, s.493-494.

açılmasının mümkün olacağını ifade etmişti.¹⁰ Fakat Dr. Nansen tarafından hazırlanan rapor üzerinde Türk ve Yunan delegeleri arasında fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Bu sebeple de 2 Aralık 1922 tarihinde rapor Alt Komisyona gönderilmişti.¹¹

Daha sonra yapılan çalışmalar sonucunda 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da "*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*"¹² imzalanarak yasal yönden yürürlüğe girmiştir.¹³ Anlaşmaya göre İstanbul ve Batı Trakya hariç olmak üzere Türk topraklarında yerleşmiş bulunan Ortodoks dinine mensup Rumlar ile Yunan topraklarına yerleşmiş Türkler, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadeleye tabi tutulmuştur. Bu kişilerden hiçbiri Türk Hükümeti'nin izni olmaksızın Türkiye'ye veya Yunan Hükümeti'nin izni olmaksızın Yunanistan'a dönerek yerleşemeyeceklerdi. Sözleşmenin 18 Ekim 1912 tarihi itibarıyla göç eden ve göç etmesi gereken gerçek ve tüzel kişileri kapsadığı görülmektedir.¹⁴

Bulgaristan Türklerinin sesi olarak çıkan Ahali gazetesinde yer alan Atina kaynaklı haberde; "*Meclis-i Mebusanın dün akşamki içtimanda mübadele ve bilhassa mübadeleye tabi İstanbul Rumları hakkında hükümetden istizah vaki olmuştur. İstizahda, emvali metrukenin iadesi ve Lozan muahedesi ahkâmına tevfikeyn Türkiye'nin muhtelif şehirlerinde Yunan tebaasının temin-i ikameti hakkında izahat itası da talep olunmaktadır. Hükümet, istizaha cevab vermemiştir*"¹⁵ denilmektedir. Burada haberde de yer aldığı üzere mübadele meselesi siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçları açısından taraflardan biri olan Yunanistan'da o süreçte tartışılan konuları ile dikkat çekmektedir. Türkiye'ye mübadele edilenlerin "eski vatan"ları ile siyaseten bağları kopmuş ve hak iddia eden bir duruş sergilememelerine karşılık Yunanistan'da Lozan Anlaşması çerçevesinde göç edenlere "mülteci" kelimesinin tercih edilmesi dikkat çekmektedir. Mülteci, yabancı diyardan gelip sığınan, iltica eden manasındadır. "Tek yönlü bir zorunlu göçle geleni" temsil eden mülteci, mübadile göre birçok haktan yoksun olarak göç etmiştir. Dolayısı ile hukuksal statüsü önceden belirlenmiş olan mübadilden farklı olarak, onun statüsü yeni yerleştiği birimde daha sonra belirlenmekte idi. Aynı resmi statüdeki göçmen kitlelerin her iki ülkede farklı göç biçimiyle ifade edildiği görülmektedir.¹⁶

Ahali gazetesinde mübadele meselesine dair paylaşılan bir diğer haberin; "*Yunanlılar Lozan Muahedesinde memnun değiller mi?*" başlığı ile yer aldığı görülmektedir. Burada Atina'dan alınan bir telgrafa dayanarak verilen bilgide birçok mebusun anlaşmanın "*bir emirname ile tasdik edildiğinden bahisle mecliste münakaşasını*" istedikleri belirtilmektedir. Hükümet'in ise esas itibarıyla bu teklifi ret ettiğini ve bununla birlikte çoğunluğun bunda ısrar etmesi durumunda "*Muahedeye müteallik dosyalar hususu bir encüme havale olunacak, badehu Heyet-i Umumiye de*

¹⁰ Akça ve Menekşe 2014, s. 1-2.

¹¹ Akça ve Menekşe, 2014, s.2.

¹² Anlaşmanın tam metni için bkz. Soysal, 1983, s. 177-183.

¹³ Bu dönemle ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Tosun, 2002; Arı, 1995; *Yeniden Kurulan Yaşamlar* 2005.

¹⁴ Kemal Arı, 1995, s. 18-19.

¹⁵ *Ahali*, 3 Haziran 1340- 1924, s.2.

¹⁶ Sepetcioğlu, 2014, s.60-61.

keyfiyet müzakere edilecektir”¹⁷ denilmektedir.

“Yunan Meclis-i Hükümetlerinden” dikkat çeken bir açıklama olarak işaret edilerek aktarılan haberde;

“Meclis-i Mebusanın dün akşamki içtimaında mübadele ve bilhassa mübadeleye tabi İstanbul Rumları hakkında hükümetten istizah vaki olmuştur. İstizahta, emvali metrukenin iadesi ve Lozan muahedesi ahkâmına tevfikan Türkiye'nin muhtelif şehirlerinde Yunan tebaasının temin-i ikameti hakkında izahat itası da talep olunmaktadır.

Hükümet, istizaha cevap vermemiştir.”¹⁸

ifadelerine yer verilmiş olması, mübadele meselesinin Yunan Meclisinde dikkat çekilen hususlar çerçevesinde ele alındığını göstermektedir.

Nedenleri ve sonuçları ile çok yönlü bir olgu olup insanlık tarihine dayanan göç hareketinin sosyal ve politik sonuçları kadar “sosyo-psikolojik” açıdan da etkileyen sonuçları olmuştur.

“Göçün meydana geliş şekli, güzergâhı, vasıtaları, süresi kadar göç ederken yaşanan duygular, göçmenin alıştığı çevreyi, evini, komşularını geride bırakması ve yeni hayata uyum sağlama süreci de göçmen psikolojisi açısından oldukça önemlidir. Uzun yıllar sahip olunan her şeyin bir anda kaybedilmesi ve bilinmeyen bir yola çıkılmasının önemli psikolojik boyutları vardır.”¹⁹

Balkan Savaşları Mehmet Akif'in belirttiği üzere, büyük oranda Türk ve Müslüman nüfusun katledildiğini “vatan namına bir kabristana döndüğü” ifadeleriyle vurgulamaktadır. Türk milletinin hafızasında, Balkan Savaşları, “toprak kayıpları, zulüm, göç, sefalet ve esaret gibi büyük acılar bırakmıştır”²⁰. Bu acıların yanında göç etmenin pek çok neticeleri de mevcuttur. Bu durumda göçmenlerin geride bıraktıkları en önemli unsur, yaşanmışlıkları, çocukluğu, gençliği ve ahrete göç etmiş aile bireyleri olmuştur.

Nitekim bir göçmen, “Geride bıraktıklarımızın ev, tarla ve toprağın yanı sıra doğup büyüdüğümüz kent, komşularımız olduğunu fark ettik... Evi, tarlayı, toprağı bedelleştirebilirsin belki ama doğduğumuz yerin havasını, suyunu nasıl bedelleştirebilirsin. Hatıralar bedelleştirilebilir mi? Çok güzeldi köyümüz. Buralar ne ki. Bir havası vardı. Bir suyu vardı!... Hep geriye döneceğimizi düşünürdük.. Kızımızı yerliye verirsek burada kalır derdik. Bu sebeple on yıl boyunca kız alıp vermedik... Geldikten sonra memleketimize, köyümüze döneriz diye çok bekledik. Bu sene olmadı yeni sene gideriz gayri...”²¹ sözleriyle duygularını dile getirmişlerdir.

Mübadiller için yerleştikleri yerlerde, hayata tutunmanın zorlukları ile birlikte uyum ve sabır önemli hususlar arasındadır. Zorunlu göçe tabi tutulanlar memleketi, geçen zamana rağmen hayallerinde bıraktıkları gibi yaşatmaya devam etmişlerdir. Memleket denilince geçmişlerinde bırakmak zorunda kaldıkları komşularını, günlük yaşamlarını,

¹⁷ Ahali, 3 Haziran 1924 (1340), s.2.

¹⁸ Ahali, 3 Haziran 1924 (1340), s.2.

¹⁹ Menekşe, 2021, s.277.

²⁰ İpek 2019, s. 1575-1584.

²¹ İpek 2019, s. 1575- 1584.

mezarlığı, camii ve mektebi hatırlamıştır.²²

Seferihisar Mübadilleri

Seferihisar'ın Aydın Vilayeti'nin İzmir Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi oluşu 1881 yılındadır.²³ Seferihisar'ın bir kaza merkezi oluşunun Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bu şekilde devam ettiği, Cumhuriyet dönemiyle birlikte Seferihisar'ın İzmir'e bağlı bir kaza olduğu bilinmektedir.²⁴ Seferihisar'da 1831 Nüfus sayımına göre 2105 Müslim, 219 reaya, 31 çingene, 1 Ermeni olmak üzere 2356 neferin bulunduğu kaydedilmiştir. Aydın Vilayet Salnamelerinde 1895- 1896 tarihlerinde genel nüfus 6576 iken, 1898-1899 yıllarında bu sayı 9131'e çıkmıştır. Buradan hareketle, 19.yüzyıl başları ile 19. Yüzyıl sonlarında çeşitli grupların gelip yerleşmesiyle nüfusun hareketlendiği görülmektedir. H. 1316/ M. 1898-1899 yılına ait Seferihisar'ın genel nüfus durumu şöyledir:²⁵

Millet	Erkek	Kadın	Toplam²⁶
İslam	3834	3783	7617
Rum	789	777	1566
Ermeni	5	-	5
Yabancı	63	-	63
Toplam	4691	4560	9251

Bu nüfus hareketliliğinde 19. Yüzyılda Yunan isyanı sebebiyle özellikle Mora'dan göç eden muhacirler de etkili olmuştur. Seferihisar'ın kuruluşundan beri yerli halkın yanında Mora muhacirleri ile İstiklal Savaşı sonrası mübadele yolu ile gelen Rumeli muhacirleri de bulunmaktadır.²⁷

19. yüzyılda ilk Balkan göçmenleri olarak ifade edilen Mora Türklerinden bir grup Seferihisar'a gelmiş ve buraya iskân edilmiştir. 1831 yılı ilk resmi nüfus sayımı istatistiklerine göre Muğla sancağına bağlı İzmir, Çeşme, Seferihisar, Kuşadası ve Söke'ye 1.278 Mora ve Eğriboz muhacirinin yerleştirildiği tespit edilmiştir. 1827-1838 yılları arasında Eğriboz' ve Mora'dan göç eden Müslümanların bir kısmı Makedonya ve Tesalya'ya, bir kısmı da Çeşme ve Seferihisar civarına yerleştirilmiştir. Eğriboz'un merkezinde bulunan Kızılhisar Türkleri de 1833 yılında adadan topluca ayrılarak Sığacık

²² Menekşe, 2021, s.292.

²³ BOA, İ .ŞD: 53/2982

²⁴ Kara, 2010, s.700.

²⁵ *Aydın Vilayeti Salnamesi* 1316 sene-i hicriye, s. 216.

²⁶ Salnamede verilen toplam sayılarda, 7517 yerine 7617 olmalı, 1546 yerine 1566 olmalı, 19131 yerine 9251 şeklinde olmalıdır.

²⁷ Karaca, 1998, s. 13.

ve Seferihisar taraflarına göç etmişlerdir.²⁸

Görüldüğü üzere Seferihisar, geçmiş tarihlerde de göçler aldığı, çeşitli grupları bünyesinde barındırdığı bilinen bir yerleşim yeridir. Cumhuriyet Dönemi'nde mübadillere de ev sahipliği yapan Seferihisar'a ait Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde sekiz mübadil dosyası tespit edilmiştir.

Bu dosyalar içerisinde yer verilen bilgiler arasında baba adı, nereden mübadeleye tabi tutulduğu, mesleği, Türkiye'de nereye yerleştirildiği, Yunanistan'da bıraktığı taşınmazlar ve değerlerine dair çeşitli bilgilere ulaşılması mümkün olmaktadır. Bazı mübadil dosyalarında bahsedildiği üzere nüfus kâğıtları ve eşkâllerine ait bilgiler yer almakla birlikte²⁹ Seferihisar'a yerleştirilen mevcut mübadil dosyaları içerisinde bulunan belgeler arasında nüfus kâğıtları bulunmamaktadır. Seferihisar mübadillerine dair arşiv dosyalarında bulunan belgelerde belli başlı hususlar şu şekilde özetlenebilir.

Tasfiye taleplerinin ilk sayfalarında önce bir *"ihtar"* yazılıdır. Burada *"Vazi 'ül imza bin sene 30 Kânunusani 1923 tarihli mübadele mukavelesini mucibince atide irae olunan emval-i menkule ve gayr-ı menkulenin muhtelit mübadele komisyonu marifetiyle menafıama muvafık surette tasfiye edilmesini rica ederim"* denilmektedir. İncelenen mevcut dosyalarda *"Müstedianın Hüviyeti"* başlığı ile verilen (1) numaralı evrakta *"isim ve pederinin ismi"*, *"memleketi"*, *"elyevm sakin bulunduğu mahal"* başlıkları altında bilgilere yer verilmiştir. *Cetvel (A)* şeklinde düzenlenen tabloda ise *"Hin-i hareketinizdeki emvalinizin vaziyetine dair"* denilerek sahip olunan mal varlıklarının dökümü çıkarılarak kıymet takdirinde bulunulmuştur. *Cetvel (B)* de *"müstedianın terk eylediği emval-i menkule"* şeklinde olup, *"eşya-i beytiyye"*, *"eşya-yı ticariye"* ve *"hayvanat"* (adedi-cinsi) denilmekte ve mutasarrıfınca altın ve Türk Lirası üzerinden toplam kıymetinin tespiti yapılmaktadır. Hazırlanan (3) numaralı evrakta ise iki soruya yer verildiği görülmektedir;

1- *"Müstedianın hangi tarihten itibaren (A) ve (B) cedvellerinde irae olunan emvali tamamen veya kısmen müsadere edilmiştir."*

2- *"Müsadere edilen emvalin 1909 ile 1914 seneleri zarfında varidat-ı seneviye mikdarı ne idi?(A cedveli mucibince)"*³⁰

Mübadilin dosyasında yer alan diğer bir çizelgede; *"8 Teşrinievvel 1912 tarihinden beri istimlak edilmiş olan emvalin"* denildikten sonra yine iki soruya yer verilmiştir. Bu sorular; *"İstimlak edilen emlakın cinsi ve istimlak tarihi, İstimlak edilen emlaka takdir edilen kıymet, Müstedia bu meblağı almış mıdır?, Müstedianın istimlak edilmiş olan bu emlak için kendisinin takdir ettiği kıymet nedir?"* şeklindedir. Daha sonraki tabloda *"vefa-i ferağ veya tefziğ edilmiş olan emvalin vaziyetine dair atideki cedveller mucibince izahat veriniz"* başlığı altında kısım kısım sorular yöneltilmiştir. Mevcut dosyalarda sonuncu olarak mevcut olan belge *"vekaletname"*dir. Fakat Seferihisar mübadillerine ait tasfiye taleplerinin içerisinde son değinilen belgelerde herhangi bir doldurulmuş bilgi bulunmamaktadır. Mübadil dosyası içerisinde yer alan

²⁸ Menekşe, 2020, s. 806, 809 - 819.

²⁹ Menekşe, 2023, s.212.

³⁰ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-001.

matbu çizelge ve belgeler içerisinde günümüze ulaşan bilgiler, mübadillerin Yunanistan'da bırakmak durumunda kaldıkları menkul ve gayr-ı menkullerle birlikte sanatları, meşguliyetleri hakkında da bilgiler sunmaktadır.³¹

28.04.1925 tarihli Tasfiye Talepnamesi Girit vilayeti Resmo livası Galoş köyünden gelip, İzmir İli Seferihisar kazasına iskân edilen mübadile aittir.³² Mübadele sırasında Girit'te sahip olduğu gayrı menkullerin ortak miras yolu ile geçtiği belirtilen ve tamamı Galoş köyü yakınlarında zeytin, palamut, incir ağaçları çoğunlukta olmak üzere harnup ağacı (keçiboynuzu) ile birlikte yine sahip olduğu tarlalarda tütün ve hububat üretiminin yapıldığı not edilmektedir. Tapu pederi adına kayıtlıdır. Hububat, tütün üretimi ve sair ürünler yetiştirilen dokuz dönümlük, on dokuz dönümlük ve ayrıca beş dönümlük tarla; Zeytin üretimi yapılan 80 adet, 100 sak ve 150 sak; 150 adet ve 200 sak palamut; 5 sak ve 50 sak incir ağacı ile birlikte 5 sak harnup ağacı sahibi oldukları belirtilmektedir.³³ Sanatı kısmına "*rençber*" yazılmış olmakla³⁴ birlikte verimli Girit adası topraklarında tarım üretiminde öne çıkan meyve ve sebzelerin isimlerine yer verilmiştir. Bununla birlikte bu dosyadaki diğer evrakların boş bırakıldığı görülmektedir.³⁵

27.06.1925 tarihli tasfiye talepnamesinde Manastır vilayetinin Kozana livası Serfice kazasından gelerek İzmir ili Seferihisar kazasında yerleştirilen mübadile ait bilgiler yer almaktadır. Sanatı olarak dava vekili olduğu belirtilmektedir.³⁶

"*Hin-i hareketinizdeki emvalin vaziyetine dair*" başlığı altında hazırlanan "*cedvelde*" mübadilin sahip olduğu emlak ve arazilere dair bilgiler arasında bulunduğu mevkii yazılıdır. Burada sahip olunan emlakın "*irsen ve intikalen*" tasarruf edildiği ve ayrıca "*tapu senedlerinin ve diğer vesaik-i tasarruftenin tarih ve numroları*" kısmında "*süretleri rabt edilecektir*" notunun düşüldüğü bölümde bahsi geçen mübadil ile ilgili "*Balkan harbi akabinde muhacirin hicret eylediği cihetle ahz-ı tahrir edilen maaşdır*" şeklinde açıklama yer almaktadır. Hane olarak fevkanî ve tahtanî altı oda, bir salon, bir mutfak, bir ahır ve kebir bir avlu sıralanan ev bilgileri arasındadır. Yerinin Serfice liva merkezinin Çarşu Mahallesi Saray caddesinde olduğu: tapu sahibinin pederi namına kayıtlı olduğu ve hudutlarında bulunan komşuları sıralanmıştır. Ayşezade Hüseyin Efendi, Hüseyin Çavuş, İsmail ağa ve Hadî hanımın haneleri ve Kulaklı Osman Mahmud'un hane ve bahçeleri ile Saray Caddesi ile mahdut olduğu belirtilmiştir. Mutasarrıf tarafından takdir edilen kıymeti 550 madeni Türk Lirasıdır. Bahsi geçen emlak ile ilgili olarak not edilen bilgiler arasında hanenin ve müştemilatının tahminen bir dönüm mahalde olduğu ve ayrıca taş kaldırımları olan yarım dönümlük avlusunun bulunduğu not edilmiştir. Mübadilin sahip olduğu diğer bir mal varlığı olarak envaî eşyaya havi olduğu belirtilen iki üzüm asmaları olan bir dönümlük sebze bahçesidir. Bu bahçede Serfice liva merkezi, çarşı mahallesi Saray caddesinde olup envaî sebze ve meyvenin yetiştiği yazılmıştır. Bahçenin hudutları Çikballerin Osman Efendi hanesi ve polis Mehmed

³¹ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-001.

³² BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-001.

³³ BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-003.

³⁴ BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-001.

³⁵ BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-004.

³⁶ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-001.

Efendi ve Kulaklı Mehmet Ağa'nın hane ve avlusu ile mahdut olduğu, Mutasarrıf tarafından takdir edilen kıymetin 150 madeni Türk Lirası olarak tespit edildiği belirtilmektedir. İki adet iki dönümlük üzüm üretilen bağın birinin mevkii Serfice kasabasında Körpece Çeşme Civarı, diğeri aynı kazanın Alaca Çeşme civarında olduğu belirtilmektedir. Körpece Çeşme civarında olan bağın değeri 150 madeni Türk Lirası, diğer bağın değeri ise 70 madeni Türk Lirası olarak belirtilmiştir. Ayrıca üç dönümlük tarla da bostan yetiştirildiği ifade edilirken "su basar" bir konumda olduğuna dikkat çekilmektedir. Yerinin Serfice Kasabası Kumsal mevkiinde olduğu yazılıdır. Hududu, Karababa'nın Veli Efendi ve müezzin Yakup Ağa ve Mehdi Ahmed Efendi ve Çandalı Hüseyin Ağa tarlası ile sınırlıdır. Mutasarrıf tarafından takdir edilen bedel 60 madeni Türk Lirasıdır. Sahip olduğu mal varlığının komşularıyla hudutları belirtilirken mutasarrıf tarafından takdir edilen toplam "890 madeni Türk Lirası" olarak tespit edilmiştir.³⁷ Bu sayfada yer verilen yazıda;

"Tali komisyonlarca mahallinde tanzim edilib bu defa mübadilatın Dersaadete gelen Serfice müftüsü Raşid Efendi nezdinde muhafaza ve musaddık defterde emval-i gayr-ı menkulenin mukayyet olduğu buraya gelen Serfice mübadillerinin ifadelerinden anlaşılmuş ve mezkûr defter ile birçok mübadil hemşirelerimizle hukuk-u tasarruflarının ispatı mümkün bulunmuştur"

ifadeleri mevcuttur. Burada mübadillerin haklarının korunması hususu dikkat çekmektedir.³⁸ Eşya-i beytiyyenin altın, Türk Lirası üzerinden toplam kıymeti kısmında "melbusat dâhil olduğu halde eşya ve levazımat-ı beytiyyenin hin-i hacette kâffesi terk edilmiştir" Toplam kıymetinin "300" madeni Türk Lirası olduğu tespit edilmiştir.

Serfice Mübadiline ait dosyada yer alan bir diğer evrakta "Müstedianın Terk Eylediği Emval-i Menkule" nin sorulduğu çizelgede yer alan "Eşya-i ticariye", "Hayvanat" (adedi, cinsi), altın ve Türk Lirası üzerinden kıymeti yer almaktadır. Eşya-i beytiyye bölümüne "Melbusat dâhil olduğu halde eşya ve levazımat-ı beytiyyenin hin-i hacette kâffesi terk edilmiştir" denilmekte ve "300" madeni Türk Lirası kıymet biçilmektedir.³⁹

Serfice Mübadiline ait evrakta kaydedilenler arasında şu bilgilerde yer almaktadır: "Emval-i ticariyeden melbusat ve levazımat-ı beytiyye sene 1912 tarihinde kasabamızın zabtını müteakib tamamen müsadere edilmiştir. Birinci sahifede münderiç beş parça emval-i gayrimenkul sene 1914 tarihinde Yunanlılar tarafından müsadere edilmiştir." denilmekte ve aşağıdaki bilgiler verilmektedir.⁴⁰

"18 Teşrin-i Evvel 1912 tarihinden beri istimlak edilmiş olan emlak" başlığı altında:

1- "İstimlak edilen emlakın çinsi ve istimlak tarihi

2- İstimlak edilen emlaka takdir edilen kıymet-i müstedia bu meblağı almış mıdır? Müstedianın istimlak edilmiş olan bu emlak için kendisinin takdir eylediği kıymet nedir?"

³⁷ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-002.

³⁸ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-002.

³⁹ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-003.

⁴⁰ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-004.

Ege'nin Bir Tarafından Diğer Tarafına: Seferihisar Mübadilleri

kısımında sadece “yoktur”⁴¹ yazılmıştır.

Tablo 3							
Hanenin Senevi Varidat Bedeli İcar İtibarıyla Adede-İ İcar İtibarıyla		Bağcenin Senevi Varidatı Hasılat Ve Bedel-İ İcar İtibarıyla		İki Kıta Bağın Varidat-ı Hasılat İtibarıyla		Bostan Tarlasının Varidatı Hasılat İtibarıyla	
Madeni Türk Lirası Adedi	Sene	Madeni Lira Adedi	Sene	Madeni Lira Adedi	Sene	Madeni Lira Adedi	Sene
24	1909 senesi	10	1909 senesi	10	1909 senesi	15	1909 senesi
24	1910 senesi	10	1910 senesi	10	1910 senesi	15	1910 senesi
24	1911 senesi	10	1911 senesi	10	1911 senesi	15	1911 senesi
24	1912 senesi	10	1912 senesi	10	1912 senesi	15	1912 senesi
24	1913 senesi	12	1913 senesi	12	1913 senesi	17	1913 senesi
36	1914 senesi	12	1914 senesi	12	1914 senesi	17	1914 senesi

Burada istenen bilgiler doğrultusunda yer verilen açıklamalarda 1913 ve 1914 senelerinde artış mevcut iken önceki üç yılda sabit bir rakam görülmektedir. Dosyada bilgilerine yer verilen mübadilin dava vekili olup Lozan Antlaşması sonrasında Yunanistan'da bıraktığı taşınır ve taşınmaz mal varlığının dökümü ile birlikte takdir edilen kıymeti de yazılıdır.

Manastır vilayeti Kozana livası Serfiçe kazasından gelerek İzmir ili Seferihisar kazasında iskân edilmiş olan mübadile ait tasfiye talepnamesi de aynı yerden mübadeleye tabi tutulan mübadil dosyasında kaydı tutulan tarih gibi 27.06.1925'dir. Evrakın ilk sayfasında yazıldığı üzere mesleği “*kaza tahrirat kâtibi*” olarak not edilmiştir.⁴²

Mübadele sırasında sahip olduğu emlakla ilgili olarak dosyasında verilen bilgilerde “*emlak ve arazinin cinsi ve nevi*” kısmının alt tarafında parantez içerisinde yer verilen “*hane, mağaza, tarla, bağ, bostan, orman, mera ve saire*” açıklamalarının sütununda öncelikle “*fevkani ve tahtani beş oda ve bir salon, bir hayat, bir bahçe, bir kiler ve bir ahur ve yarım dönüm miktarı avlulu müştemil bir bab hane*” olarak belirtilmiştir. Burada üçer dönümlük üzüm mahsulü veren bağ olduğu ve bunlardan birinin Serfiçe kasabasının Kör Çeşme civarında olduğu diğer bağın ise Faralka Deresi mevkiinde olduğu yazılmıştır. Altı dönümlük tarlada tütün, buğday ve arpa yetiştiği ve

⁴¹ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-005.

⁴² BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-001.

mevkiinin Serfice kasabasının Saray kışlası civarındaki Çayırılı’da olduğu belirtilmiştir. Burada sıralanan emlakın irsen ve intikalen edinildiği ve bu taleple de tapu ve senet numaralarının belirtilmesinin istenildiği kısımda “*Balkan harbi akabinde bi-servet hicret edildiği cihetle ahz ve teyid olunamamıştır*” denilmektedir. Evrakta belirtilen evin tapusunun validesi adına kayıtlı olduğu not edilmiştir. Tarla ve iki ayrı yerde bulunan bağların tapusu ise “*pederi ve murisi namına mukayyedir*” Taleplemede belirtilen evin hudutları Raşid Ağa kerimesi Hatice Hanım ve Yakup Çavuş haneleri ve saray caddesi ile sınır olduğu yazılıdır. Kıymeti 600 madeni Türk Lirası olarak değerlendirilmiştir. Üzüm bağlarından birine 90 madeni Türk Lirası şeklinde kıymet takdir edilmiş olup hudutları Tefik Çavuş ve Fethi Ahmet bağları ve yol ve Yorki Bağı ile olduğu yazılmıştır. Diğer bağ ise 150 madeni Türk Lirası değerinde ve Paşazade Mehmet Bey ve Habib Ağa ve Kapucu Ahmet vereseleri bağları ve dere ile sınır olduğu belirtilmiştir. Kayıta yer verilen emlakın toplam değeri “960” madeni Türk Lirası olarak takdir edilmiştir.⁴³

Bu evrak üzerinde sayfa altındaki yazıda; “*Tali komisyonlarınca mahallinde tanzim edilip bu defa mübadeleden Dersaa'dete gelen Serfice müftüsü Raşid Efendi nezaretinde mahfuz ve musaddık defterde emval-i gayr-ı menkuleminin mukayyed bulunduğu buraya gelen Serfice mübadillerinin ifadelerinden anlaşılmiş ve mezkûr defter ile birçok mübadil hemşerilerimizle hukuku-u tasarrufiyemizin ispatı mümkün bulunmuştur*”⁴⁴ ifadelerine yer verilmiştir Ayrıca terk edilen “*eşya-i beytiyye*” kısmında melbusat dâhil olmak üzere “*eşya ve levazimat-ı beytiyyenin hin-i hicrette kâffesi terk olunmuştur*” denilerek kıymeti “500” madeni Türk Lirası olarak belirlenmiştir.⁴⁵

Müsadere edilen emlakın beyanına dair kısımda ise: “*Emval-i menkuleden melbusat ve levazimat-ı beytiyye 1912 tarihinde kasabamızın zabtını müteakib tamamen müsadere edilmiştir. Birinci sahifede münberiç dört parça emval-i gayr-i menkulün 1914 tarihinde Yunanlılar tarafından müsadere olunmuştur.*” İfadelerine yer verilmiş olup aşağıdaki bilgiler not edilmiştir.⁴⁶

Tablo 4							
Hanenin Senevi Varidat Bedeli İcar İtibarıyla Adede-i İcar İtibarıyla		Kör Çeşme Mevkiinde Bağın Senevi Varidat- ı Hasılat Ve Bedel-i İcar İtibarıyla		Çayırılı Mevkiinde Tarlanın Senevi Varidat- ı Hasılat ve Bedel-i İcar İtibarıyla		Falaka Mevkiindeki Varidatı İtibarıyla Deresi Bağın Hasılat	
Madeni Türk Lirası Adedi	Sene	Madeni Lira Adedi	Sene	Madeni Lira Adedi	Sene	Madeni Lira Adedi	Sene

⁴³ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-002.

⁴⁴ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-002.

⁴⁵ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-003.

⁴⁶ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-004.

Ege'nin Bir Tarafından Diğer Tarafına: Seferihisar Mübadilleri

26	1909 senesi	12	1909 senesi	25	1909 senesi	20	1909 senesi
26	1910 senesi	12	1910 senesi	25	1910 senesi	20	1910 senesi
26	1911 senesi	12	1911 senesi	25	1911 senesi	20	1911 senesi
26	1912 senesi	12	1912 senesi	25	1912 senesi	20	1912 senesi
42	1913 senesi	15	1913 senesi	30	1913 senesi	25	1913 senesi
42	1914 senesi	15	1914 senesi	30	1914 senesi	25	1914 senesi

Daha sonra diğer dosyalarda da bulunan “18 Teşrin-i Evvel 1912 tarihinden beri istimlak edilmiş olan emlak”⁴⁷ evrakına “yoktur” notu düşülmüştür. Diğer evraklar ise boş bırakılmış durumdadır.

Tablo 5: Hazinesinin bedel-i icar itibarıyla senevi varidatı	
Madeni Türk Lirası Adedi	Senesi
36	1909 senesi
36	1910 senesi
36	1911 senesi
36	1912 senesi
36	1913 senesi
36	1914 senesi

Mübadile ile Selanik vilayetinden gelen ve İzmir ili Seferihisar kazasında iskân edilen mübadile ait tasfiye talepnamesinin tarihi 06.05.1925'tir. İlk sayfada yer alan meslek kısmı sadece bu evrakta boş bırakılmış durumdadır.⁴⁸ Mübadile esnasında malik olduğu emlak arasında evinin iki oda ve bir kiler ve bir mutfak ve avlusu olan hanenin tahminen yarım dönüm olduğu, Selanik şehrinin Suluca mahallesinde bulunduğu belirtilmektedir. Bin iki yüz doksan üç tarihinde Sofya'dan hicret etmesi nedeniyle hükümet tarafından tahsis edildiği; tapuya dair diğer bilgilerin Balkan Harbini müteakip hicret edildiğinden “ahz ve tahrir” olunamadığı ve kıymetinin yüz elli madeni Türk altın Lirası olduğu yazılmıştır. Mübadile ait tasfiye talepnamesinde evinin haricinde bir dükkânının olduğu ve tahminen bir evlek mahalli olduğu ve yüz madeni Türk altın Lirası kıymeti yazılıdır. Toplam değeri “250” iki yüz elli Türk altın Lirasıdır.⁴⁹ Müsadere edilen emlak ile ilgili olarak doldurulan beyannamede dükkân ve hanenin icar-ı seneviyesi

⁴⁷ BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-005.

⁴⁸ BCA, 130-16-13-2 / 411-350-1-001.

⁴⁹ BCA, 130-16-13-2 / 411-350-1-002.

madeni Türk Lirası itibarıyla icar bedeli şu şekilde belirtilmiştir.⁵⁰

Selanik vilayeti Vodina kazasından gelip, İzmir ili Seferihisar kazasında iskân edilen mübadile ait tasfiye talepnamesi 07.04.1925 tarihlidir.⁵¹ Mübadilin sanatı kısmında ev işi ile meşgul olduğu belirtilmektedir. Mübadele esnasında sahip olduğu mal varlığına dair hanesi ile ilgili olarak tahtanî, fevkani altı odası, bir mutfak, bir ahır ve sairden oluşmakta olup yarım dönüm tahmin edilmektedir. Vodina Kasabasında Veysi Efendi mahallesinde kâin olup “*irsen ve intikalen*” tasarruf edildiği ve pederi adına kayıtlı olduğu, kıymetinin kendisince “*meçhul*” olduğu beyan edilmiştir. Mutasarrıf tarafından takdir edilen kıymet ise altın Türk Lirası hesabıyla adedi “700” olarak tespit edilmiştir. Tespiti yapılan bir diğer hane bilgisi ise “*bir bab hane tahtani, fevkani iki oda bir sofa, bir mutfak ve bir miktar bahçesi*” olduğu şeklindedir. Tahminen bir evlek büyüklükte ve Vodina Kazası civarında, Çıkmaz Aralık Sokağında olduğu, kıymetinin mutasarrıf tarafından altın Türk Lirası hesabıyla “650” olarak belirlendiği yazılıdır. Tasfiye talepnamesinde yer alan bir diğer hanesi tahtani üç odalı ve bir dönüm bahçeye sahip olup, alanı tahminen bir evlek mahalde ve Diken Başı mevkiinde Fırın Sokağında olup, kıymeti altın Türk Lirası hesabıyla “300” olduğu bilgisi verilmektedir. Dört dönümlük bahçenin Vodina’nın Şekeroğlu mevkiinde olduğu ve üzüm yetiştirildiği, kıymetinin altın Türk Lirası hesabıyla “150” not edilmiştir. Yine dört dönüm olan meyve bahçesinde kiraz, nar ve sair meyve ağaçları mevcut olup, Vodina’nın Manastır Caddesi üzerinde olduğu, mutasarrıfın takdir ettiği kıymetin altın Türk Lirası hesabıyla “225” olarak tespit edildiği; dört dönüm olan diğer bir meyve bahçesinde sadece kiraz ağaçları olup, Vodina’nın Mahmud Sofası mevkiinde bulunduğu ve kıymet olarak altın Türk Lirası hesabıyla “150” olarak belirtilmektedir. Burada belirtilen üç bahçeden başka bir bahçenin de iki dönüm olup kiraz yetiştirildiği ve Vodina’nın Köprü Başı mevkiinde bulunduğu ve diğer bahçelere nazaran daha küçük olan bu bahçenin mutasarrıf tarafından belirlenen kıymeti altın Türk Lirası hesabıyla “50” olarak yazılıdır. Yekûnu olarak “*madeni Türk Altun Lirası bin sekiz yüz yirmi beş*” şeklinde toplanmıştır.⁵² Müstedianın terk ettiği emval-i menkuleden eşya-i beytiyye kısmında Balkan Harbini müteakip hin-i hicretinde terk ettiği eşya-i beytiyyenin değeri olarak “500 aded Altun Türk Lirası” belirlenmiştir.⁵³ Ayrıca, emval-i gayr-ı menkule 1914 senesinde ve mutasarrıfın hicreti müteakip Yunanlılar tarafından müsadere edilmiştir. Emval-i gayri menkulenin senevi varidatı hasılat ve icar itibarıyla altın ve Türk Lirası olarak Yekûn “620” miktarında belirlenmiştir.⁵⁴

Tablo 6: Hazinenin bedel-i icar itibarıyla senevi varidatı -Madeni Türk Lirası Adedi

Madeni Türk Lirası Adedi	Senesi
--------------------------	--------

⁵⁰ BCA, 130-16-13-2 / 411-350-1-004.

⁵¹ BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-9-001.

⁵² BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-9-002.

⁵³ BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-9-003.

⁵⁴ BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-9-003.

Ege'nin Bir Tarafından Diğer Tarafına: Seferihisar Mübadilleri

100	1909 senesi
100	1910 senesi
100	1911 senesi
100	1912 senesi
100	1913 senesi
120	1914 senesi

Seferihisar mübadillerine dair bilgilerin yer aldığı dosyalar arasında iki kız kardeş adına düzenlenmiş iki ayrı tasfiye talepnamesinin bulunduğu görülmektedir. Mübadil kadınların 07.04.1925 tarihli tasfiye talepnamesi evraklarında paylaşılan kız kardeşlerin dosyada yer alan bilgileri ile aynıdır.⁵⁵

Vilayeti Yanya, şehir ve kazası Filat, köyü Koska olarak yazılmış olan mübadile ait tasfiye talepnamesi 18.04.1925 tarihli olup İzmir ili Seferihisar kazasına yerleştirilen mübadillerdendir. “*Rençber*” olarak kaydedilmiştir.⁵⁶ Mübadele sırasında sahip olduğu emlakın vaziyeti beş ayrı mal varlığı not edilmiştir. Bunlardan hanesine dair verilen bilgilerde “*fevkani, tahtani iki oda, bir divanhane, bir mutfak, bir miktar hol, bir miktar avlusu*” bulunduğu, tahminen yarım dönüm olduğu yazılıdır. Kıymeti Mutasarrıf tarafından altın Türk Lirası hesabıyla “*miktarı Türk Lirası 250*” olarak belirlenmiştir. Mübadilin sahip olduğu mal varlıkları arasında yirmi beş dönümlük tarlada, buğday, arpa, darı yetiştirildiği ve yerinin Koska Karyesinin Lostra mevkiinde bulunup, “*250*” Altın Türk Lirası değerindedir. Mal varlıkları arasında yer verilen bir diğeri 130 sakız zeytin ağaçları bulunan on dört dönümlük zeytinliktir. Koska karyesinin Bağlar mevkiinde ve “*400*” Altın Türk Lirası değerindedir. Burada arpa üretilen yerin dönümü daha fazla olmasına rağmen zeytin üretilen yerin daha kıymetli olması dikkat çekmektedir. “*26*” zeytin ağacının olduğu on dört dönümlük tarla Koska karyesinin Bağlar mevkiinde bulunmaktadır. Burası aynı dönüm olmakla birlikte takdir edilen kıymet “*100*” Altın Türk Lirasıdır. Son olarak listeye kaydedilen “*tarla derununda yirmi sak zeytin eşcari ve on yemiş ağacıdır.*” Yirmi dönüm olan bu yerde buğday, arpa, darı, zeytin ve yemiş üretilmekte olup Koska karyesi civarında olduğu, “*300*” Altın-Türk Lirası kıymette olduğu belirtilmektedir. Yekûnu “*1300 Bin üç yüz Türk Altun Lirası*” kaydedilmiştir. Mevcut emlakın tapuları müteveffa pederi namına olduğu kaydedilmiştir.⁵⁷

Mübadil ait tasfiye talepname dosyasında (B) cetveli olarak yer verilen ve “*Müstedianın terk eylediği emval-i menkule*” kısmında eşya-i beytiyenin Altın Türk Lirası üzerinden mecmuu kıymeti olarak aded denilerek “*300*” rakamı belirlenmiştir. Seferihisar'a yerleştirilen mübadil dosyaları içerisinde sadece bu dosyada görülen “*380*”

⁵⁵ BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-10-001.

⁵⁶ BCA, 130-16-13-2 / 1027-4119-19-001.

⁵⁷ BCA, 130-16-13-2 / 1027-4119-19-002.

aded dışı koyun ve kıymeti “680” Altun Türk Lirası olarak kaydedilmiştir.⁵⁸ “*Müsadere edilen emvalin beyanında*” müsadere edilen gayr-ı menkullerin senevi icarı madeni Türk parası olarak aşağıdaki listeye yer verilmiştir:

Madeni Türk Lirası Adedi	Senesi
90	1909 senesi
90	1910 senesi
85	1911 senesi
85	1912 senesi
85	1913 senesi
90	1914 senesi

Burada verilen sene ve değerler diğer mübadil dosyalarında verilen kayıtlardan farklılık görülmektedir. Burada yer verilen dosyalarda 1913 ve 1914 yılına kadar aynı kıymet görülürken son iki senede artış görülürken sadece bu mübadile ait evrakta ilk iki sene aynı değer, sonraki üç sene azalma, son sene yeniden ilk iki senenin değerinin kaydedildiği görülmektedir.⁵⁹

İzmir ili, Seferihisar kazasında iskân edilen Mübadillerden bir diğeri de Manastır vilayeti Serfice livası Kayalar kazası Cuma köyünden olup tasfiye talepnamesinin tarihi 27.05.1925'tir. Sanatı kısmına “*Seferihisar mahkeme-i asliye hâkimi*” yazılmıştır. Sahip olduğu mal varlıklarından ilk önce kayd edilen “*Fevkanî ve tahtani sekiz bab oda ve üç adet ayrıca tahtani oda ve keza iki bab tahtani oda ve bir hayvan ahır ve samanlık ve salondan müstemil bir bab hane*” şeklindedir. Burada sıralanan hane tahminen bir buçuk dönümlük bir mahalde ve ayrıca bir buçuk dönümlük avlusunun olduğu belirtilmiştir. Emlak'ın mevki ise “*Serfice livasının Kayalar kazasında Cuma karyesinde*” olarak kayd edilmiştir. Tasniflenerek kayda geçirilen emval-i gayr-ı menkulenin kendisine irsen ve intikal yolu ile geçtiğini beyan etmiştir. Mevcut gayr-ı menkullerin Balkan Harbi akabinde hicret edilmesi sebebiyle tarih ve numaralarının bilinmediği ve pederinin adına kayıtlı olduğu belirtilmektedir. İlk olarak verilen bu gayr-ı menkulün değeri “*bin beş yüz madeni Türk Lirası*” olarak takdir edilmiştir. Bundan başka üç dönümlük üç bağ ve biri bir buçuk dönüm olan bağa sahip olduğu yazılıdır. Bu bağlardan biri Cuma Karyesinde Eski Yatır, biri Karye-i mezkûrun Selimiye Bayırında ve diğer ikisinin aynı karyenin Gaguşlar mevkiinde oldukları belirtilmektedir. Bu mallarda irsen ve intikal yoluyla sahip olunmuştur. Burada belirtilen üç bağ için mutasarrıf tarafından takdir edilen kıymet ise sırasıyla “*altmış adet madeni Türk Lirası, otuz adet madeni Türk Lirası, altmış madeni Türk Lirası, altmış adet madeni Türk Lirası*” şeklindedir. Ayrıca mübadilin listede son

⁵⁸ BCA, 130-16-13-2 / 1027-4119-19-003.

⁵⁹ BCA, 130-16-13-2 / 1027-4119-19-003.

Ege'nin Bir Tarafından Diğer Tarafına: Seferihisar Mübadilleri

olarak kayd edilen gayr-ı menkul yirmi sekiz parça tarladır. Bu tarlaların tahminen iki yüz dönüm ve Cuma karyesi hududu dâhilinde ve çeşitli mevkilerde olduğu belirtilmiştir. Değeri ise “iki bin adet madeni Türk Lirasıdır.” Burada verilen mal varlıklarının tali komisyon tarafından yerinde tespitinin yapıldığı ve aynı zamanda mübadeleye tabi tutulan hemşerilerden olan pek çok zevatla da “ispat ederim” notu yazılmıştır.⁶⁰

Seferihisar'a mübadele edilen ve Seferihisar Mahkeme-i Asliye Hâkimi olarak kayd edilen mübadilin mal varlıkları arasında; kıymeti “iki yüz adet madeni Türk Lirası” olarak tespit edilen 160 koyunu, kıymeti “otuz adet madeni Türk Lirası” olarak belirtilen iki öküz, “otuz adet madeni Türk Lirası” kıymetinde iki inek ve “otuz adet madeni Türk Lirası” kıymetinde iki kısrağın sahibi olduğu yazılmıştır.⁶¹

Mübadilin dosyasında bulunan evraklardan “Müsadere Edilen Emvalin Beyanı” olarak sayfasına kayd edilen bilgilerde “Birinci sahifede münderiç olan gayr-ı menkulenin bin dokuz yüz on dört tarihinde Yunanlılar tarafından müsadere edilmiştir” denilmektedir.⁶²

Tablo 8					
Hazinenin bedel-i icar itibarıyla senevi varidatı		Dört kıta Bağın hasılat itibarıyla varidatı		Yekûn sekiz parça tarlanın hasılat itibarıyla senevi varidatı	
Madeni Türk Lirası Adedi	Senesi	Madeni Türk Lirası Adedi	Senesi	Madeni Türk Lirası Adedi	Senesi
75	1909 senesi	25	1909 senesi	200	1909 senesi
75	1910 senesi	25	1910 senesi	200	1910 senesi
75	1911 senesi	25	1911 senesi	200	1911 senesi
75	1912 senesi	25	1912 senesi	250	1912 senesi
100	1913 senesi	30	1913 senesi	300	1913 senesi
100	1914 senesi	30	1914 senesi	300	1914 senesi

Sonuç

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından İtilaf Devletlerince işgallere başlanması ve 15 Mayıs 1919'da ise İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türk milletini İstiklal Mücadelesi için harekete geçirmişti. Millî Mücadele döneminde ülkede yaşananlar

⁶⁰ BCA, 130-16-13-2 / 323-1107-12.

⁶¹ BCA, 130-16-13-2 / 323-1107-12.

⁶² BCA, 130-16-13-2 / 323-1107-12.

bundan sonraki süreçte bir arada yaşama kültürünü derinden zedelemeye yönelik hareketlerdi. Yapılan savaşlar ve meşakkatli sürecin ardından Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile zafere ulaşılmıştı. Yunan ordusunun geri çekilme sürecinde Batı Anadolu'da yaptıkları mezalimin sonrasında ortaya çıkan tabloda Yunanistan'da yaşayan Türkler ve Anadolu Rumlarının karşılıklı değişiminin gündeme gelmesinde etkili olduğu ifade edilebilir.

Mübadele ile İzmir ili Seferihisar kazasına gelenlerden ikisi Selanik ve Selanik'e bağlı Vodina kazasından gelen iki mübadil erkek iken, Selanik vilayeti Vodina kazasından gelen iki mübadil dosyasının kız kardeş olan iki kadına ait olduğu görülmektedir. Seferihisar'a gelen mübadillerinden *Tasfiye Talepnamesi* düzenlenen iki erkek ise Manastır Vilayeti Kozana livası Serfice kazasındandır. Yine Manastır vilayeti Kozana livasından olmakla birlikte Kayalar kazası Cuma köyünden bir erkek mübadil için Talepname düzenlenmiştir. Seferihisar'a mübadele edilen iki kişiden biri Yanya vilayeti Koska köyünden bir erkek adına, diğeri ise Girit vilayeti Resmo livası Galoş köyünden olan kadın adına kaydedilmiştir. Talepnamelerin 1925 yılının Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında düzenlendiği görülmektedir. Seferihisar mübadillerine ait kayıtlarda "*sanatları*" kısmına; iki rençber, dava vekili, kaza tahrirat kâtibi, hâkim, hanesi işiyle meşgul, ev işi ile meşgul yazılmış olup ve Selanik'ten gelen mübadilin evrakında ise bu kısmın boş bırakılmış olduğu görülmektedir. Mal varlığı açısından ise Serfice'den mübadele edilen Hâkimin mal kıymetinin diğerlerinden fazla olduğu kaydedilmiştir.

Tasfiye Talepnamelerinde, mübadillerin sahip oldukları hane, tarla, bahçe kayıtlarının tutularak yüzölçümlerinin, kıymetlerinin tespitleri yapılarak kayıt altına alınmıştır. Ayrıca sahip oldukları yerlerde yetiştirdikleri ürünlerinde isimleri yazılmıştır. Seferihisar mübadillerinin geride bıraktıkları mallardan elde edilen ürünler hububat, tütün, Zeytin, palamut, incir, harnup(keçiboynuzu), üzüm, bostan, arpa, buğday, kiraz sebze ve meyve ve sair şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca sahip oldukları hayvanlarda talepnamelerde belirtilenler arasındadır.

Lozan Antlaşması sonrasında Ege Denizi'nin iki tarafı arasında yaşayan Türk ve Rum nüfus değişimi önemli nüfus hareketlerindedir. Burada Seferihisar mübadillerine ait kayıtların tutulduğu tasfiye talepnameleri değerlendirilmiştir.

Arşiv kayıtlarında mübadillere ait tespit edilen 8 dosya olduğu için Seferihisar mübadilleri konusu çalışmada daha çok bu kişiler çerçevesinde ele alınmış olsa da Seferihisar'a mübadele ile gelen kişi sayısı çok daha fazladır. Zira bugün Seferihisar'da yaşamaya devam eden mübadil nesli insanlar saha araştırmalarında görülmüştür. Nitekim bunun bir göstergesi de bu çalışmanın üçüncü kuşak bir mübadil torunu tarafından kaleme alınmasıdır. Mübadele hareketinin Seferihisar için nüfus, sosyal hayat, ekonomi gibi etkileri olmuştur. Hatta yerli halkın bunu sıklıkla dile getirdiği, mübadillerden birçok konuda etkilenildiği, kültürel değerlerin aralarındaki etkileşimle bir sentez oluşturduğu görülmektedir. Günümüzde de Seferihisar'da bunların izleri devam etmektedir.

KAYNAKLAR

a. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Aydın Vilayeti Salnamesi 1316 sene-i hicriye.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-001.

BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-001.

BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-003.

BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-001.

BCA, 130-16-13-2 / 136-657-6-004.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-001.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-002.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-003.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-004.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-18-005.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-001.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-002.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-003.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-004.

BCA, 130-16-13-2 / 280-840-19-005.

BCA, 130-16-13-2 / 411-350-1-001.

BCA, 130-16-13-2 / 411-350-1-002.

BCA, 130-16-13-2 / 411-350-1-004.

BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-9-001.

BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-9-002.

BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-9-003.

BCA, 130-16-13-2 / 637-1855-10-001.

BCA, 130-16-13-2 / 1027-4119-19-001.

BCA, 130-16-13-2 / 1027-4119-19-002.

BCA, 130-16-13-2 / 1027-4119-19-003.

BCA, 130-16-13-2 / 323-1107-12.

BOA, İ.ŞD: 53/2982.

b. Süreli Yayınlar

Ahali, 3 Haziran 1340- 1924.

Vakit, 6 Teşrin-i Evvel 1919.

c. Kitap ve Makaleler

Akça ve Menekşe 2013 Bayram Akça, Metin Menekşe, “Lozan Antlaşması’ndan Sonra Bodrum İlçesi’ne İskân Edilen Balkan Muhacirleri”, 3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013, s.1-15.

Arı 1995 Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-*

- 1925), İstanbul.
- İpek 2019 Nedim İpek, “Göçü ve Göçmeni Anlamak”, *History Studies*, 11/5, s. 1575-1584.
- Kara 2010 Nilgün Nurhan Kara, “Salnamelere Göre Seferihisar”, *Ottoman Studies, Perspectives on Ottoman Studies Papers from the 18th Symposium of the International committee of PreOttoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008*, Volume 1, LIT Verlag, Berlin, s. 699-706.
- Kara 2019 Nilgün Nurhan Kara, “Türk-Yunan Mübadelesinde Dr. Nansen”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, Sayı XXXVIII, s.491-511.
- Karaca 1998 Işın Karaca, *Seferihisar Şehir Etüdü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Coğrafyası Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Menekşe 2023 İrem Menekşe, “Çandarlı’da Göçmen İskânı Meselesi (1923-1940)”, *Cumhuriyetin 100. Yılında Kadın Akademisyenlerden Atatürk’e Armağan*, Editörler: Şayan Ulusan - Nilgün Nurhan Kara, Berikan Yayınevi, Ankara, s.212.
- Menekşe 2020 Metin Menekşe, “Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyân, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832) Sürecine Genel Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, 55, s.784-832.
- Menekşe 2021 Metin Menekşe, “Osmanlı’da Balkan Göçlerinin Sosyo-Psikolojik Boyutu Üzerine Bir İnceleme: “Bir Ayrılık, Bir Yoksulluk, Bir Ölüm”, *Uluslararası Göç Araştırmaları Kongresi*, s. 277-294.
- Sepetçioğlu 2014 Tuncay Ercan Sepetçioğlu, “İki Tarihsel “Eski” Kavram, Bir Sosyo-Kültürel “Yeni” Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 180, Sayı 180, s.49-84.
- Tosun 2002 Ramazan Tosun, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara.
- Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Müfide Pekin), İstanbul 2005.

d. İnternet Kaynak

<https://sozluk.gov.tr/>, 23.12.2022.

SUMMARY

Migration is a diverse phenomena that has existed throughout human history. It has causes and effects. It might be argued that the fact that population mobility is a complex phenomenon with multiple variations in terms of location, demographic characteristics, political elements, and legal considerations accounts for the variability in

definitions of the migration and the immigrant. When Muslim immigrants from the Caucasus, Crimea, and the Balkans sought safety in the Ottoman Empire and decided not to return because of pressure or other similar reasons, they were referred to as *muhacir*. It is evident that prior to the Turkish-Greek population exchange negotiated in Lausanne, the topic of population exchange was discussed throughout the later years of the Ottoman Empire. This situation was established with the Istanbul Agreement dated 29 September 1913 between the Ottoman Empire and the Bulgarian Kingdom after the II. Balkan War. The second time that the population exchange came to the agenda was during the meetings held for the Treaty of Athens again after the II. Balkan War (November 14, 1913). However, it could not be implemented in the later period due to the reaction of the Greek public, the Unionists' refusal to accept the abandonment of the islands and the outbreak of World War I. However, it can be stated that the exchange, one of which was implemented and the other was not, had an impact on the Turkish-Greek exchange of 1923. Among the places where the reflections of these events that occurred during this era are apparent, newspapers draw emphasis. It's interesting to notice that the 1919 *Vakit* newspaper article titled "Exchange of Greeks with Turks". Lord Curzon was the Chairman of the Commission where studies were carried out on the exchange of prisoners and people during the Lausanne Peace negotiations. In this process, the idea of exchanging minorities was first put forward by the Norwegian Dr. Nansen, who was active on behalf of the League of Nations. Dr. Nansen was assigned to examine the situation resulting from the ongoing population flow between Anatolia and Greece and made examinations in both countries. He prepared and submitted the report on December 1, 1922 to the Lausanne Peace Conference. However, there were differences of opinion between the Turkish and Greek delegates on the report prepared by Dr. Nansen. For this reason, the report was sent to the subcommittee on December 2, 1922. As a result of following works, the "Convention and Protocol Regarding the Exchange of Turkish and Greek Populations" was signed in Lausanne on January 30, 1923, and came into effect. According to this treaty, Orthodox Greeks residing in Turkish territories, excluding Istanbul and Western Thrace, and Turks residing in Greek territories were subjected to compulsory exchange starting from May 1, 1923. These individuals would not be allowed to return and settle in Turkey without the permission of the Turkish government or in Greece without the permission of the Greek government.

Eight people's, who were a part of the population exchange, files regarding Seferihisar exchanges from the State Archives of the Presidency of Turkey and Republic Archives were examined. Among the information included in these files, father's name, where did he/she live, his/her profession, where he/she was settled in Turkey, the immovable properties he/she left behind in Greece and their values. On the first page of the settlement request, there is a document that states "warning". In the existing files examined, information was first included under the headings of the name of the exchanged person and his/her father's name, "hometown", "place of residence". In the table prepared in the form of "Table (A)", the assets owned are listed and valued by stating "Regarding the condition of your belongings in this process".

In "Table (B)" it is arranged as "movable property abandoned by the person" and its total value is determined in gold and Turkish Lira by the governor. The last document

available in the existing files is the "warrant of attorney". However, there is no information filled in the documents in the last part of the Settlement Requests for Seferihisar population exchanges. The information that has survived to this day in the printed charts and documents in the exchange file provides information about the movable and immovable properties that the exchangees had to leave behind in Greece, as well as their arts and occupations.

All of the settlement requests in those eight files registered in Seferihisar district in Izmir Province were issued in 1925. These records also contain data about people's professions. For example, it is stated that he was a farmer from the liva of Rethymno in the Crete province; It is stated that the immigrant who came from Serfice district of Kozana in Manastir province was a lawyer by his profession; It is noted that the profession of the exchanged person who came from Serfiçe district of Kozana liva in Manastir province was "district registration clerk". Among the files containing information about Seferihisar exchangees, in two separate settlement requests issued on behalf of two sisters, it is written in the occupation section that they are busy with housework and busy with their household. The province was written as Yanya, the city and district was written as Filat, the village was recorded as Koska, and the exchange was recorded as *rençber* (farmer). Another exchangee settled in the Seferihisar district of Izmir province was from the Cuma village of Kayalar district of Serfice Liva in Manastir Province; the profession of the exchanged person was written as "judge of the Seferihisar court". Only the profession section of the exchangee who came from Thessaloniki Province and expected to be settled in Seferihisar district of Izmir province, is left blank in this document.

In the settlement request files, tables listing the immovable properties of the exchanged persons, households, shops, fields, vineyards, olive groves and other assets were recorded. It is seen that the values of these assets recorded by the Governor are determined individually for each property. In addition, it can be seen that they are arranged in a way that gives information about what is produced, what is planted, the number of trees and even their location, as well as their floodability.

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE ÖĞRENİM GÖREN AFGAN ÖĞRENCİLER HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet KARAYAMAN*

Öz

I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan koşullar, Türkleri ve Afganlıları emperyalizme karşı topyekûn bir bağımsızlık savaşına sürüklemiştir. İngiliz işgaline karşı mücadele eden iki devlet arasında 1921 yılında başlayan dostluk, daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. 1928 yılında Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye'yi ziyareti, iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik bir işbirliğine dönüşmesine vesile olmuş, siyasi ve askeri alanda başlayan işbirliği eğitim ve kültür alanlarını da kapsayacak bir derinliğe ulaşmıştır. Amanullah Han'ın, ülkesindeki yenileşme hamlelerinde Türkiye'yi örnek alması, doğulu ve Müslüman bir ülke olan Türkiye'den yardım talep etmesi, iki ülke arasındaki kültürel bağların kuvvetlenmesine neden olmuştur. Türkiye, sadece Afganistan'a danışmanlar göndermekle yetinmemiş, Afgan öğrencilerinin Türkiye'de eğitim almalarına da destek vermiştir. Türkiye'de öğrenim gören Afgan öğrencilerin pek çoğu ülkelerine döndüklerinde önemli kadrolara atanmış, modern Afganistan'ın inşasında önemli roller üstlenmiştir. Çalışmamızda, Atatürk döneminde Afganistan'dan Türkiye'ye gönderilen öğrenciler üzerinde durulmuştur. Öğrencilerin geldikleri yıllar, yerleştirildiği okullar, Türk Hükümeti tarafından sağlanan kolaylıklar, öğrencilerin karşılaştıkları sorunlar ve çözüm öneri, kız öğrencilerin Türkiye'ye gönderilmesinin Afganistan'da yarattığı tepki, öğrencilerin ülkelerine döndükten sonraki istihdam olanakları hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı Cumhuriyet Arşivi ile yine aynı kurum bünyesinde araştırmacıların kullanımına açılan Türk Diplomatik Arşivi belgeleri analiz edilerek, elde edilen bilgiler mevcut kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Türk-Afgan ilişkilerine eğitim penceresinden bakmaya, Türkiye'nin eğitim alanında Afganistan'a verdiği desteğin boyutları analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Afganistan, Türkiye, Amanullah Han, Afgan Öğrenciler, Eğitimde Modernleşme*

* Prof. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Tarih Bölümü, Balıkesir.
E-posta: mkarayaman@hotmail.com ORCID 0000-0001-9730-5000
(Makale Gönderim Tarihi: 10.01.2024 - Makale Kabul Tarihi: 24.06.2024)

Abstract

An Assessment About the Afghan Students in Turkey During the Atatürk Era

Turks and Afghans had to wage an all-out war against the imperialism after the World War I. Fighting against British occupation started a friendship between the countries in 1921. This friendship continued in the following years and the visit of Amanullah Han to Turkey in 1928 resulted in more strategic cooperation in the fields of politics, military, education and culture. Amanullah Han followed Atatürk's footsteps in the modernisation of his country and sought help from Turkey. Cultural relationship between the countries grew stronger. Turkey sent advisers to Afghanistan and invited Afghan students to Turkey. Afghan students educated in Turkey took a lot of important government posts when they returned back to their country. In this study emphasis put on the Afghan students that came to Turkey during the Atatürk era. Conveniences of Turkish government to Afghan students, the problems of the students and proposed solutions to them, the reaction of the Afghan people to the sending girls to Turkey for education, job opportunities of the students in Afghanistan when they returned from Turkey will be explained. Documents from Turkish Republic and Diplomatic Archives of the Directorate of State Archives is analysed and obtained information compared with the other sources. Turkish help to Afghanistan in the field of education tried to be explained.

Key Words: *Afghanistan, Türkiye, Amanullah Han, Afghan Students, Modernisation in Education.*

Giriş

Kabile kültürünün egemen olduğu Afganistan'da ulema, önemli bir toplumsal unsuru temsil etmiştir. Güçlü bir ekonomik destekten ve çağdaş bir eğitim modelinden yoksun olan ulema sınıfı, her ne kadar siyasi bir oluşum haline gelememişse de, sömürgecilığe karşı verilen mücadelede en ön saflarda yer almıştır. Yaygın olan medreseleri kontrolleri altında tutan, Kur'an'ın tefsiri ve emirlerinin uygulanmasında fiili bir güce sahip olan ulema, zaman zaman mevcut idare ile çatışmış, halkı idareye karşı isyana teşvik etmiştir.

Gerek ulemanın toplum üzerindeki baskısını kırmak gerekse çağdaş Afganistan'ı kurmak isteyen Afgan kralları eğitime büyük önem vermiş, dini kurum ve kişilerin etkisi altında olmayan modern bir eğitim sistemi kurmaya çalışmışlardır. 1901-1919 yılları arasında iktidarda kalan Habibullah Han döneminde, laik bir eğitim sisteminin ilk adımları atılmıştır. 1904 yılında açılan ve sadece erkek öğrencilerin devam edebildiği Habibiye Okulu açılmış, dört yıllık bir eğitim müfredatına sahip olan okulda, pozitif bilimlere ağırlık verilmiş, okul içerisinde modern bir kütüphane açılmıştır¹. 1913 yılında eğitim kadrosu içerisinde Türk, Hintli ve Afgan uzmanların yer aldığı bir devlet hastanesi açılarak hem sağlık hizmetinde hem de sağlık eğitiminde önemli bir adım atılmıştır.

Amanullah Han döneminde, Afganistan'ın modernleşmesi için köklü reform hareketlerine girişilmiştir. Bu süreçte eğitim, öncelikli konular arasında yer almış, 1922 yılında Maarif Bakanlığı kurulmuştur. Laik bir eğitim müfredatı uygulanmaya çalışılmış, ilköğretim zorunlu hale getirilmiş, 6-11 yaş arasında karma eğitime geçilmiş, mesleki eğitim veren okullar açılmış, yabancı dil öğrenimine ve yabancı dilde eğitim veren

¹ Akbaba 2015, s.78.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

okulların açılmasına önem verilmiş ve başta öğretmen okulları olmak üzere yükseköğretim kurumları faaliyete geçirilmiştir.

Amanullah Han dönemindeki modernleşme hamlelerinde ve eğitim politikalarında, kadın hakları ve kız çocuklarının eğitimi konusunda önemli adımlar atılmıştır. Kadınların sosyal hayata girmesinde, 1920 yılında Amanullah Han’ın kız kardeşi Kübra Hanım tarafından kurulan “*Encümen-ı Himayet-i Nisvan*”, önemli bir adım olmuştur. 1922 yılında da ilk kez “*Himayet’un Nisa*” adı altında bir kadınlar birliği kurulmuş ve birlik tarafından “*İrşad’un Nisa*” isminde bir dergi yayınlanmıştır². Yasal bir düzenleme olmasa da, kadınların peçe takmadan sokağa çıkmaları teşvik edilmiş, 1921 yılında kadınlara yönelik yaygın eğitim veren Esmat (daha sonra Malalai adını almıştır) Okulu açılmış, okuma yazma öğretmek ve dini konularda bilgi vermek amacıyla yetişkinlere yönelik okullar devreye sokulmuştur. 1922 yılında yapılan düzenleme ile kadınlara evlilikte eş seçme hakkı tanınmış, kadınların örtünmesi konusunda serbestlik getirilmiş, 18 yaşından küçük kızların ve öğrencilerin evlenmesi yasaklanmış, kölelik kaldırılmış, yasaklanmasa da çok eşliliğe karşı kampanya yürütülmüştür³.

İktidarını anayasal bir monarşiye dönüştürmeye çalışan Amanullah Han, daha çok “*Nizâmnâmâ*” olarak bilinen yetmişin üzerinde hukuki ve idari düzenlemeyi içeren kanunları yürürlüğe sokmuştur. 9 Nisan 1923 tarihinde yayınlanan ve Afganistan’ın ilk anayasası olarak kabul edilen “*Nizâmnâme-i Esâsi-yi Devlet-i Aliyye-yi Afganistan*”da, kızlar ve genç kadınlar için yeni okullar açılması ve ilköğretimin zorunlu hale getirilmesine yönelik düzenlemeler yer almıştır⁴. 1927 yılında, ulemanın tepkisine rağmen üç adet kız okulu açılmış, 1928 yılından itibaren ilkokullarda karma eğitime geçilmiştir⁵. Amanullah Han’ın kız çocuklarının eğitimi için verdiği mücadeleye eşi Kraliçe Süreyya da destek olmuş, Kabil’de kız okulunun ödül törenine bizzat katılmış, yabancı diplomatların eşlerini de törene davet etmiş, şahsî servetini kullanarak kızlar için İsmet Lisesini açmıştır. Amanullah Hanın kız kardeşi Şefika Sıraç, kızların eğitim hakkının savunuculuğunu yapmış, Afganistan’da “*kızlar için özgürlük*” sürecini başlatmıştır. Ancak atılan bütün adımlara rağmen kırsal kesimde reformlara karşı gösterilen direnç nedeniyle kız okulları yaygınlaşamamış, Kabil ile sınırlı kalmıştır⁶.

Amanullah Han, kafasındaki modernleşme hamlelerini hayata geçirmek için bir yandan yabancı ülkelere getirttiği uzmanlarla ülkedeki eğitim sistemini yeniden kurgularken diğer yandan da ülkenin ihtiyacı olan yetişmiş elemanı temin etmek için yabancı ülkelere öğrenci göndermeye çalışmışlardır. 1921-1928 yılları arasında Hindistan, Fransa, Almanya ve Türkiye’ye çok sayıda öğrenci göndermiş, öğrencilerin müfettişler tarafından kontrol altında tutulması amacıyla aşağıdaki usul ve esaslar belirlemiştir:

“1-Esna-yı sefer ve İslamiyye’nin tamamıyla edasını temin edecek,

² Hashimi 2013, s.14.

³ Poullada 1973, s.70-73.

⁴ Ahmed 2013, s.2-3.

⁵ Köçer 2004, s.110-111; Yılmaz 2010, s.160; Nawid 1999, s.81.

⁶ Hamşioğlu 2006, s.206; Şahin 2015, s.69.

2-Haliyle, kaliyle ve harekatıyla Afganistan'ın şeref ve haysiyetini muhafaza edecek,

3-Talebenin dahil olduğu mektebin müdürü ile evvelce konuşularak bunlara beş vakit namaz için müsaade verilmesini ve Ramazan-ı şerifte ayrıca yemek çıkarılmasını kararlaştıracak,

4-Hıristiyan talebenin İncil okudukları yahut kiliseye gittikleri zamanlarda, Afgan talebesine Kur'an ve ulum-u diniye dersleri verilecek. Bu vazife, ya müfettiş yahut bu işe ehil olan diğer bir zat tarafından ifa edilecek,

5-Gerek adeviye gerek idadiye derununda dinen haram olan şeylerin bulunmamasına dikkat edilecek,

6-Talebeden birini diğerinin üzerine memur edecek, o da meşhudatını tahriren kendisine bildirecek,

7-Bayramlarda, vesair eyyam-ı mübarekede ve milli şenlik günlerinde talebe ve muallimleri davet ederek Müslümanlığın ve Afganlılığın mehasenne dair nutuklar verdirecek,

8-Talebenin ahval ve harekatına dair her iki ayda bir maarif nezaretine malumat verilecek,

9-Müdür ve muallimlerle istişarede bulunarak talebenin hangi şubede liyakat ve ehliyeti görülürse oraya verilecek,

10-Eğer talebeden biri üç aylık, altı aylık yahut senebaşı imtihanlarında muvaffak olmazsa onu mektebten çıkararak hariçte masraflarını temin edebilecek bir işe verecek, eğer bunda da muvaffak olamazsa geri dönecek,

11-Genç talebenin kızlarla, kadınlarla hususi ihtilatta bulunmalarına mümanatta bulunacak,

12-Talebeden birinin bir kızla yahut bir kadınla münasebette bulunduğu sabit olur yahut şarap içer, kumar oynar yahut diğer kebairden birini irtikap eder yahut Afganistan'ın siyasetine muhalif bir harekete cüreti görülürse, derhal tahsisatı kesilecek sonra memleketine sevk olunacak,

13-Pazar günleri Hıristiyan talebe kiliseye gittikleri zaman Afgan talebesine asabiyet-i diniyyelerini takviye edecek vatanperverliklerini tezyid edecek ayat-i kerime okundurulacak,

14-Her pazar günü talebeyi kendi ailelerine mektup yazmaya icbar edecek ve onları toplayıp posta ile gönderecek,

15-Eğer talebeden biri vazifesinde güçlük gösterir yahut terbiye ve tekdir ile sonra cep harçlığının kesilmesiyle tacziye olunacak. Bunlar müessir olmadığı takdirde daha ağır surette te'dip olunacak eğer kabahati büyük ve aleni bir surette vaki olmuş ise dayak cezası da aleni verilecek. Bundan sonra dahi hatasına devam ederse memleketine gönderilecek,

16-Talebenin yiyeceği, giyeceği, cep harçlıkları hususunda müsavata riayet edecektir,

17- Gerek muamelat-ı yevmiyede gerek talebe arasında vuku müthaz olan münazaralarda hiçbir tarafa temayil göstermeyecek mukteza-yı hak ve adaleti tatbik edecek,

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

18- Talebeyi, dans mahallerinden, ahlaka muazzır tiyatrolardan men edecek,

19-Talebe için mucip ibret olacak tiyatrolara kendileriyle beraber giderek onlara âdet ve ahlak-ı hüsne dahilinde hareketlerine nezarete bulunacak,

20-Talebeyi siyasi mahfillerden yahut siyasi fırkalardan biri veya diğeriyle meşgul olmaktan men ederek münhasıran tahsil seddinde buldukları ulum ve fûnun ile iştigale mecbur bulundurulacak”⁷.

Amanullah Han’dan sonra tahta çıkan Nadir Şah ve Zahir Şah dönemlerinde reform hareketlerine ve başta Türkiye olmak üzere Avrupa’ya öğrenci gönderilmesine devam edilmiştir. Bu dönemde kabile liderlerinin oğullarının askeri eğitime tabi tutulması için okul açılmış, Dar’ül Muallim, Güzel Sanatlar Mektebi açılarak Kabil Üniversitesinin temeli atılmıştır. Özellikle Zahir Şah döneminde kızlar için lise ve fakülteler, okul çağını geçmiş kadınlar için halk okulları (Müessesey-i Nisvan) açılmış, ilkokuldan üniversiteye kadar ücretsiz eğitim hizmeti verilmiş ve ilkokuldan lise eğitimine kadar okula gitmek mecburi hale getirilmiştir⁸.

Türk-Afgan Dostluğu

Türkiye’de işgalci güçlere karşı verilen mücadele ile Afganistan’da İngiliz işgaline karşı verilen mücadelenin aynı zamana denk gelmesi, iki Müslüman ülkenin bir birine yaklaşmasına neden olmuştur. Ortak düşmana karşı verilen mücadele ve Sovyet Rusya ile kurulan ortak dostluk kısa sürede meyvelerini vermiş, 1 Mart 1921 tarihinde Türkiye ile Afganistan arasında Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır.

Bağımsızlığını kazanan Afganistan, modernleşme hamleleri için yönünü Batıya döndüğünde rol model olarak Türkiye’yi örnek almıştır. Her iki ülkenin de işgalci güçlere karşı mücadele vermiş olması, iki ülke arasında var olan siyasi yakınlaşmanın askeri ve eğitim alanında da gelişmesine neden olmuştur. İslamiyet’i ilk kabul eden ülkelerden biri olan Afganistan’ın %85’i Sünni, %15’i Şii ve İsmailiye mezhebinden olup, dinin toplum üzerinde ve siyasetteki ağırlığı her zaman hissedilmiştir⁹. Her iki ülkedeki Müslümanların büyük oranda Sünni mezhebinden olması, İslam esaslarının toplum üzerinde etkili olduğu bir dönemde batılılaşma hamlelerinin başlaması, iki ülke arasındaki ilişkilerin artmasında ve Afganistan’ın modernleşme sürecinde Türkiye’yi örnek almasında etkili olmuştur.

Amanullah Han’ın 1928 yılında Türkiye’yi ziyaret etmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin zirveye çıkmasını sağlamış, 1 Mart 1921 tarihinde imzalanan Dostluk ve İşbirliği anlaşmasının bir benzeri 1928 yılında da imzalanmıştır. Antlaşmalarda yer alan hükümler sayesinde Türkiye’den askeri ve eğitim alanında danışman, eğitimci talep eden Afganistan, bir yandan da Türkiye’ye öğrenci göndererek yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır.

Afganistan’dan Türkiye’ye Gelen Öğrenciler

⁷ Korkmaz 2000, s.33-35; Gregorian 1969, s.242-243.

⁸ Akbaba 2015, s.84.; Gregorian 1969, s.309.

⁹ Barfield 2010, s.40.

Amanullah Han iktidara geldiğinde, modern bir Afganistan yaratmanın yolunun eğitimden geçtiğini fark etmiş, hem düşündüğü reformları ülkelerine taşıyacak hem de yeniliklerin uygulayıcısı olacak entelektüel bir neslin yetişmesi için Avrupa'ya öğrenci göndermeye çalışmıştır. 1921 yılında üst düzey ailelere mensup 44 Afgan genci, yüksek öğrenim için Paris'e, 1922 yılında 40 öğrenci Almanya'ya gönderilmiştir. Daha sonraki yıllarda Türkiye, İran, İsviçre ve İngiltere'ye de öğrenci gönderilmiş, her yıl 100 öğrencinin Avrupa'ya, 200 öğrencinin de Hindistan'a eğitim amacıyla gönderilmesi planlanmış, bunun Afgan hükümetine yıllık 50.000 pounda mal olacağı hesaplanmıştır¹⁰.

Aynı zamanda, ara kademe teknik eleman ihtiyacını karşılamak için genç erkekleri, masrafları Afgan hükümeti tarafından karşılanmak üzere, fabrikalarda çırak olarak çalışmalarını için Avrupa'ya, Afganistan için gelecekte önemli bir endüstri alanı olacağı düşünülen halı dokumacılığı için de İran'a işçiler gönderilmiştir.

Afganistan'ın öğrenci gönderdiği ülkelerin başında Türkiye gelmiştir. Türkiye ile Afganistan arasında 1 Mart 1921 tarihinde imzalanan ittifak anlaşmasının 7. ve 8. Maddelerinde yer alan; *“Bağıtlı taraflar iki ülke arasında düzenli ve özel postalar kurarak siyasal durumları ile eğitim ve ticaret ve bunun gibi durumlardan ve her türlü gereksinim ve isteklerinde, karşılıklı ve en ivedi olarak birbirlerine bilgi vereceklerdir. Türkiye, Afganistan'a kültür alanında yardım etmeyi, öğretmen ve subay göndermeyi ve bu öğretmenler ve subayların en az beş yıl görevde kalmasını ve bu sürenin sonunda, Afganistan isterse, yeniden eğitimciler göndermeyi yükümlenir”*¹¹ şeklindeki ifadelerle Türkiye'nin, Afganistan'a eğitim ve kültür alanında yardım yapması taahhüt altına alınmıştır. Anlaşmanın hemen ardından Sultan Ahmet Han, Türkiye'ye elçi olarak atanmıştır.

Afganistan, bir yandan ülkesinin kalkınması için ihtiyaç duyduğu subay, öğretmen ve doktor ihtiyacını Türkiye'den karşılamaya çalışırken diğer yandan da subay ve öğrencileri Türkiye'ye göndererek eğitim almalarını sağlamaya çalışmıştır.

Dış politikada kendine dost ve müttefik devletler bulmaya, İslam devletleri ile yakın ilişkiler kurarak Anadolu'daki haklı direnişi anlatmaya çalışan Türkiye, Afganistan'dan gelen taleplere sıcak bakmış, Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan onca sıkıntıya rağmen imkanları nispetinde talepleri yerine getirmek için çaba sarf etmiştir. Türkiye, Afganistan'ın kalkınmasına sadece subay ve öğretmen göndererek destek olmamış, Afgan öğrencilerinin parasız yatılı olarak Türk okullarında okumalarına, subayların Türkiye'deki askeri okullarda ve birliklerde eğitim almalarına imkân sağlayarak, iki ülke arasındaki dostluk ve işbirliğini artırmaya çalışmıştır.

Afganistan'dan Türkiye'ye öğrenci gönderme isteğinin 1923 yılından itibaren yoğunlaştığı görülmektedir. Bu konuda ilk adım Afganistan'dan gelmiş, öğrenci gönderme isteği resmen Türkiye'ye iletilmiştir. 28 Ağustos 1923 tarihinde Maarif Vekaletine gönderilen yazıda, Darülfünun Tıp Fakültesi ile Harbiye Mektebinde tahsilde bulunmak üzere Afgan hükümeti tarafından Türkiye'ye talebe gönderilmek istendiği, *“İki dost ve İslam devleti arasında”* yakınlaşmayı artıracacağı düşüncesiyle Afgan hükümetinin

¹⁰ Gregorian 1969, s.242.

¹¹ Şimşir 2019, s.436.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

taleplerine sıcak bakıldığı belirtilerek, mevcut sultani mekteplerinden hangilerine ne kadar ücretsiz ve ne kadar ücretli talebe kabul edilebileceğinin bir an evvel bildirilmesi istenmiştir¹². 26 Eylül 1923 tarihinde Maarif Vekaletine gönderilen bir başka yazıda ise, Afganistan’dan Türk liselerinde eğitim görmek üzere 15 öğrenci kabul edilmesine karar verildiği, şimdilik parasız yatılı olarak öğrenim görmek üzere 5 öğrencinin gönderileceği, öğrencilerin lise eğitimini tamamladıktan sonra yine parasız yatılı olarak Mekteb-i Tıbbiye veya Mekteb-i Harbiye’de öğrenim görmeleri konusunda Afganistan sefaretinin bilgi istediği belirtilmiştir¹³.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuda atılan ilk adım Afganlı Nurulhak Efendi ile ilgili olup, 17 Ekim 1923 tarihinde Türkiye’nin Afganistan sefiri tarafından gönderilen yazıda, “*Afganistan’dan talebe vüruduna intizaren şimdilik İstanbul’da Mülkiye Tıp Fakültesi müdavimlerinden olup evvelce Hindistan’da tıp fakültesinde bir müddet tahsilde bulunmuş olan Afganlı Nurulhak Efendinin Askeri Tıp Fakültesine kayıt ve kabulü*”, istenmiştir¹⁴. Benzer bir istek, 20 Ocak 1924 tarihinde Abdullahcan için de yapılmıştır¹⁵.

Türkiye’nin, Afgan öğrencilerin kabulü konusundaki tutumunun 1926 yılında da devam ettiği görülmektedir. 16 Mayıs 1926 tarihinde Maarif Vekaletine gönderilen yazıda, doğu milletlerinden talebelerin Türkiye’de öğrenim görmesinin teşvik edildiği belirtilerek; 1926 yılında lise eğitimi için “*Ücretli ve leylî olarak bir miktar kız ve erkek Afgan talebesi, keza meccanî ve nehârî bir miktar İran talebesi kabul edilmesine*” karar verildiği ifade edilmiş, ne kadar yatılı ve gündüzlü öğrenci kabul edilebileceğinin bildirilmesi istenmiştir.¹⁶

23 Kasım 1927 tarihli yazıda, Afganistan tarafından 1927 yılı içerisinde 30 talebe gönderildiği, ilkokulu bitirmiş olan bu çocukların ikisinin 18, dördünün 15, kalanının da 13-14 yaşlarında olduğu, şimdilik 14 okula parasız yatılı olarak kayıt edildiği, bunların lise eğitimini bitirdikten sonra onunun tıbbiye, beşinin baytarlık, beşinin topografya, beşinin istihkam ve beşinin de askeri muhabere alanında eğitim göreceği ifade edilmiştir.¹⁷ Bir süre İstanbul’da Harp Okulunda misafir edilen öğrenciler, Türkçe öğrenmeleri için Dumlupınar Yatı Mektebine yerleştirilmişlerdir. Parasız yatılı olarak eğitim gören ve kıyafetleri ücretsiz olarak verilen öğrencilerin cep harçlıkları, Afgan hükümeti tarafından karşılanmıştır¹⁸.

Amanullah’ın Türkiye Ziyareti

¹² TDA., 500/8079.53518.15.

¹³ TDA., 500/8079.53518.10.

¹⁴ TDA., 500/8079.53519.2.

¹⁵ TDA., 500/8079.53517.1.

¹⁶ TDA., 500/8248.54629.1.

¹⁷ TDA., 500/8079.53495.30.

¹⁸ TDA., 500/8079.53495.23.; TDA., 500/8079.53495.13.; TDA., 500/8079.53495.10. 8 Kasım 1928 tarihli bir yazıda öğrenci sayısı 29 olarak verilmiş ve İstanbul’da bulunan Balmumcu Çiftliği Yatı Mektebinde öğrenim gördükleri ifade edilmiştir. Bkz. TDA., 500/8079.53495.3.

Amanullah Han, 20 Mayıs 1928 tarihinde Türkiye'yi ziyaret etmiş, ziyaret sırasında imzalanan ve bir nevi 1921 yılında imzalanan Dostluk Antlaşmasının devamı niteliğindeki 25 Mayıs 1928 tarihli Dostluk ve İşbirliği Antlaşmasında, Türkiye'nin Afganistan'a yapacağı yardımlar garanti altına alınmıştır. Antlaşmanın 4. ve 5. maddelerinde yapılacak yardımlarla ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir;

*“Bağıt devletler, ülke uluslarının gelişmesi ve yükselmesi için, her birinin elinde bulunup öteki tarafa yararlı olan ve ona gereksinim duyulan her türlü olanakları ve gerekçeleri, ayrıca düzenlenecek özel sözleşmeler ile sağlamayı ve onun gereksinimlerini karşılamayı yükümlenir ve öteki tarafa o konuda yardımda bulunur. Türkiye Cumhuriyeti, Afganistan millî eğitiminin ve ordusunun gelişmesi ve yükselmesi için isteyeceği yargısal, bilimsel ve askeri alanda uzmanları seçip Afgan Devletinin hizmetine vermeyi yükümlenir.”*¹⁹

Ankara'daki temaslarından sonra, 28 Mayıs 1928 tarihinde İstanbul'a gelen Amanullah Han, istasyonda kendisini karşılayanlar arasında yer alan Türk ordusunda staj görmekte olan Afgan subaylarıyla görüşmüş, onlardan çok çalışmalarını, yurtlarına dönünce Türk subayları gibi yetmişmiş olmalarını istemiştir²⁰. Amanullah Han bir süre dinlendikten sonra, Fındıklı'daki Sanayi Nefise Akademisini ziyaret etmiş, daha sonra Karaköy, Beyoğlu yolu ile halkın alkışları arasında Harbiye Mektebi ve Harp Akademisine giderek, şerefine verilen çay ziyafetine katılmıştır.

“İstanbul'daki Afganlı Zabitan, Haydarpaşa İstasyonunda Kral ve Kraliçe Hazretlerine İntizar Ederken” (Servet-i Fünun, 31 Mayıs 1928, Cilt: 64, Yıl: 36, s. 36.)

29 Mayıs 1928 günü Topkapı Sarayını, müzeleri, Çapa Kız Muallim Mektebini ve Darülfünun'u ziyaret eden Amanullah Han, Darülfünun binasının girişinde öğrenciler

¹⁹ Şimşir 2019, s. 441-442.

²⁰ Şimşir 2019, s.187.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

tarafından alkışlanmış, Darülfünun Emini Neşet Ömer Bey’in takdim konuşmasından sonra söz alarak şunları ifade etmiştir; “*Afganistan çocuklarına vekâleten sizinle ittihad-ı samimiyet akdederim. Siz, Afganistanlıları küçük birader biliniz, onlar da sizi büyük birader bilsinler. Benim en büyük gayem çocuklarımızı size göndermek ve burada okutturmak ve sizden muallim istemektir*”²¹.

2 Haziran 1928 tarihinde İzmir Vapuru ile İstanbul’dan uğurlanan Amanullah Han’ın yaptığı konuşmada, “*Türk kadınlarını çok severim. Onları Avrupa kadınlarıyla müsavi ve hatta faik görmekle müftehirim*”, sözleri ile medeni açıdan Türk kadınının büyük ilerleme kaydettiğini ifade etmiştir²².

Amanullah Han’ın Türkiye ziyareti sonrasında iki ülke arasında ilişkiler daha da gelişmiş, karşılıklı büyükelçiler atanmıştır. İki ülke arasında artan dostluk ve işbirliği, eğitim alanına da yansımış, ziyaret sonrasında Türkiye’ye gelen Afgan öğrenci sayısında artış meydana gelmiştir. Afgan hükümeti tarafından, Türkiye’de öğrenim gören talebelerin denetlenmesi ve olası sorunlarının çözümü için bir memur tayin edilmiştir. 30 Temmuz 1928 tarihli yazıda, “*Talebe ve şebenderlik işleri için Afgan hükümetinin memur i’zam etmesinin muvafık*” görüldüğü ifade edilmiştir²³.

Amanullah Han, reform hareketlerine hız vermiş, Ekim 1928 başlarında üç önemli konuşma yapmıştır. Estur Sarayında yaptığı son konuşmasında İslam’da kadınların yüzlerini, ellerini ve ayaklarını örtmelerini gerektiren bir hüküm olmadığını açıklamış, bir kadının bu uzuvları açık olarak beş vakit namaz kılabileceğini ifade etmiştir. Bu sırada Amanullah Han’ın eşi Kraliçe Süreyya, Avrupa’dan döndüğünden beri taktığı şeffaf peçesini çıkarıp atmış, orada bulunan bir kaç kadın da Kraliçe Süreyya’yı takip ederek peçelerini çıkarmıştır. Amanullah Han konuşmasının devamında, seçilecek yirmi dört kız öğrencinin yükseköğrenim için yurt dışına gönderileceğini ifade etmiştir²⁴.

30 Eylül 1928 tarihinde Türkiye’nin Afganistan Büyükelçiliğinden gönderilen yazıda, Amanullah Han’ın Türkiye ziyareti ile ilgili bilgi verdiği konuşması sırasında, tahsil için Türkiye’ye gönderilecek Afgan talebelerinin sahneye gelmesi üzerine onları alkışlattığı ve “*Türklerle aramızda mevcut olan dostluğun en canlı bir delilidir ki huzurunuzdan geçen bu talebe ve talabat, Türkler tarafından tahsil ettirilip yetişmiş bir halde iade edilecektir*”, dediği ifade edilmiştir²⁵.

Afganistan’ın bu cüretkâr adımı Avrupa basınında da yer almıştır. II Messaggero adlı İtalyan gazetesi, Kraliçe Süreyya’nın eğitim için yurt dışına gönderilmek üzere seçilen, peçesiz ve modern bir biçimde giyinmiş olan Afgan kızlarını kabul ettiğini, onlara bazı nasihatlerde bulunarak Avrupalı kadınların yaşam biçimleri hakkında bilgi verdiğini, kızların, kendilerini uğurlamak için sarayın önünde toplanan binlerce insanın alkışlarına karşılık vermek üzere sarayın balkonuna çıkarıldığını ve bu yaştaki kızların ilk defa peçesiz olarak halka görüldüğü ifade edilmiştir²⁶.

²¹ *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, s.65; *Ayın Tarihi*, XVI/51, (Haziran 1928), s.3386.

²² Köçer 2004, s.226.

²³ TDA., 500/8174.54035.1.

²⁴ Nawid 1999, s.142; Rasanayagam 2003, s.21-22.

²⁵ TDA., 500/8194.51963.5.

²⁶ Şimşir 2019, s.213-214.

Amanullah Han'ın konuşmasından sonra, tıp dalında eğitim görmek üzere on üç kız öğrencinin Türkiye'ye gönderilmesi için hazırlıklara başlanmıştır. Amanullah Han'ın kız öğrencilerin eğitimi için Türkiye'yi tercih etmesinde, Türkiye'nin Sünni bir İslam ülkesi olması, Atatürk'ün öncülüğünde büyük bir modernleşme hamlesine girişmesi ve ulema tarafından daha az tepki çekecek bir ülke olması etkili olmuştur.

Afganistan'da Büyükelçi olarak görev yapan Yusuf Hikmet Bayur, kız öğrencilerin Türkiye'ye gönderilmesi hakkında şunları ifade etmiştir;

“Amanullah Han'ın, Türkiye'ye tahsile gönderdiği bir çok gencin arasında 15-20 kadar da kız öğrenci vardı. Bazı yakınları, bunların dışarıya giden Afgan elçi veya elçilik memurlarının aile ve kızları imiş gibi örtülü ve göze batmayacak surette ülkeden çıkarılması öğüdünü kendisine verirlerse de Amanullah Han bunu kabul etmez ve bunların Türkiye'ye Avrupa öğrencileri gibi açık ve başlarında bir bere olarak otobüse bindirilip Hindistan'a ve oradan Türkiye'ye gönderir. Hintli sınır memurları bunlar şerefine bir ziyafet verir ve bir takım Afgan oymak (aşiret) hanlarını da ziyafete çağırırlar. Bu suretle oymaklar bu kızları, yüz ve başları açık Avrupalı biçimde giyinmiş olarak kendi gözleriyle götür ve Türkiye'ye gittiklerini öğrenirler”²⁷.

13 Ağustos 1928 tarihli yazıda, mevcut talebelere ilaveten ilköğrenimlerini tamamlamış 120 Afgan öğrencinin daha Türkiye'ye gönderileceği belirtilerek gerekli tedbirin alınması istenmiştir²⁸. 22 Ekim 1928 tarihli yazıda, gelen Afgan talebe sayısı 120 yerine 115 olarak ifade edilmiş, bunun 61'nin ücretsiz kalanının da ücretli olarak kabul edileceği, geldiklerinde üç gün yatılı orta mektepte tutulup sağlık durumları kontrol edildikten sonra, daha önce belirlenen okullara sevk edileceği ifade edilmiştir. Parasız yatılı olarak kabul edilen Afgan öğrencilerin, Türk öğrencilerin sahip oldukları bütün haklara sahip olması, elbise ihtiyaçlarının karşılanması, ayda 3 liradan yılda 36 lira harçlık verilmesi, kitap kırtasiye giderleri içinde yıllık ayrıca 30 lira daha verilmesi, ücretli olanlar için her öğrenci başına aylık ücret dışında, yıllık 60 lira kıyafet-çamaşır, yıllık 36 lira harçlık, 30 lira kitap ve kırtasiye bedelinin okul idarelerine gönderilmesi kararlaştırılmıştır²⁹.

26 Eylül 1928 tarihinde İngiliz bandıralı Roza Vapuru ile Bombay'dan hareket eden 15 kız ve 100 erkek öğrenci, “*Sefaret İkinci Kâtibi Hakkı ve Mektep Hükkam Müdürü Anlohan ile beraber*”, 13 Ekim 1928 tarihinde Port Said'e, 14 Ekim 1928'de de İstanbul'a ulaşmıştır³⁰. Öğrencileri taşıyan Vapuru İstanbul-Galata Rıhtımında Afgan Sefiri Gulam Ceylani Han, Afgan subayları, İstanbul Hariciye Murahhası, Maarif Emmini Behçet Bey, Maarif Emmini Muavini Şakir Bey, Maarif Müdürü Haydar Bey tarafından karşılanmıştır³¹. 17 Ekim 1928 tarihli yazıda, gece İskenderiye'den İstanbul'a gelen 117

²⁷ Bayur, 1987, s.598-599, Şimşir 2019, s.216.

²⁸ TDA., 500/8248.54627.30.

²⁹ TDA., 500/8248.54627.11.

³⁰ TDA., 500/8248.54627.28; TDA., 500/8248.54627.25.; TDA., 500/8248.54627.23.; TDA., 500/54627.22.

³¹ *Cumhuriyet*, 15 Teşrinievvel 1928; *Akşam*, 19 Teşrinievvel 1928.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

Afgan öğrenciyi taşıyan vapura çıkan Münif Beyin, Türkiye Cumhuriyeti adına hoş geldiniz dediği ifade edilmiştir³².

“115 Afganlı Talebe Dün Şehrimize Geldi” (Cumhuriyet, 15 Teşrinievvel 1928)

Akşam Gazetesinde konuyla ilgili olarak aşağıdaki haber yayınlanmıştır;

“Afganlı Talebe

Gelen talebeye ibtida Türkçe öğretilcek

Dün şehrimize gelen 115 Afgan talebeden 15 kız talebe, Kandilli Orta Mektebine misafir edilmiştir. Bu kızlar, Kandilli, Çamlıca, Erenköy Kız Mekteplerine beşer kişi olarak tevzi edileceklerdir. Metbaki yüz kişiden ibaret erkek talebeden bir kısmı İstanbul Kabataş Lisesine diğer bir kısmı da Bursa, Edirne, İzmir, Ankara, Trabzon Liselerine ayrılarak sevk edilecektir. Maarif Emaneti talebenin tedrisattan mahrum kalmamaları için muamelelerini bir an evvel intaç ederek bunları mahal-i müretteplerine gönderecektir.

Afgan talebenin kısm-ı azamı, Türkçe bilmemektedir. Talebenin ilk zamanlarda Türkçe öğrenmelerini temin etmek maksadıyla, mekteplerde Türkçe lisan tedrisatına tabi

³² TDA., 500/8248.54627.14. Leon B. Poullada tarafından, 1928 yılında Türkiye’ye orta öğrenim görmek üzere 28 kız öğrencinin gönderildiği ifade edilmiştir. Bkz. Poullada 1973, s. 73.

tutulmaları münasip görülmüştür. Bittabi bu müddet zarfında diğer derslere -muvakkat bir müddet için- iştirak edemeyeceklerdir”³³.

Maarif Emini Behçet Bey yaptığı açıklamada, gelen talebinin toplam 150 kişi olduğunu, bunlardan 25’inin Galatasaray, 25’inin İstanbul, 25’inin Kabataş liselerine dağıtıldığını, 25 talebinin de Eminönü İlk Mektebine verildiğini söylemiştir. Kız talebe de Kandilli Kız Orta Mektebine yerleştirilmiştir. Okul müdürleri, talebelerin birinci derece velisi olarak kabul edilmiştir. Gelen talebelerin hepsi ilk tahsillerini Afganistan’da yapmış, bilhassa kız talebeler, rüştiye adı verilen altı senelik bir eğitimi tamamlayarak Türkiye’ye gelmiştir. Yaşları 12-17 arasında değişen talebelerin bir kısmının ücretsiz olarak çeşitli liselere yerleştirilmesi geri kalanların paralı eğitim alması, talebelerin önce beşer-onarlı gruplar halinde İstanbul’daki okullara dağıtılması, daha sonra kalanların Bursa, İzmir, Ankara, Kayseri, Kastamonu ve Trabzon Liseleriyle Manisa Orta Mektebine gönderilmesi planlanmıştır³⁴.

4 Kasım 1928 tarihinde Akşam Gazetesinde yer alan bir haberde, İzmir Vapuru ile İzmir’e gelen 16 Afgan talebeden 10 talebinin İzmir Erkek Lisesine, 6 talebinin Manisa Leyli Orta Mektebine yerleştirildiği ifade edilmiştir³⁵.

Eğitim Amacıyla Türkiye’ye Gönderilen Kız Öğrenciler

³³ Akşam, 20 Teşrinievvel 1928.

³⁴ Akşam, 25 Teşrinievvel 1928.

³⁵ Akşam, 5 Kasım 1928.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

“Ruz-ı Yekşenbe 9 Mezan sene 1307 Saat 9:½ (Miladi Takvime Göre 1 Ekim 1928 Pazar) Sabah Yola Koyuldular” (Hashimi 2013, s.134.)

*Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Gençleri-1928
(Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, 2009, s.130-132)*

Eğitim almak için Türkiye’ye gönderilen kız öğrenciler tıp, hemşirelik ve öğretmenlik alanlarında eğitim görmüşlerdir.

Amanullah Han’ın eğitim amacıyla kız öğrencileri yurt dışına göndermesi, onu devirmek isteyenlerin elinde önemli bir koz olmuş, 1928 yılında Celalabat’ta başlayan isyanın önemli nedenlerinden biri haline gelmiştir. Amanullah Han’a yönelik eleştirilerde, “Kral Müslüman kızları kafirlere veriyor ve erkekleri kafir olarak ülkeye getiriyor” gibi cümleler sarf edilmeye başlanmıştır³⁶. Amanullah Han ile Eşi Kraliçe Süreyya’nın Avrupa ziyareti sırasında çekilen ve Alman devlet adamları yanında balo kıyafeti giyen Kraliçe Süreyya’nın da yer aldığı resim, elden ele gezdirilerek halk isyana teşvik edilmiştir. İsyancılar, eğitim almak için Türkiye’ye gönderilen kız öğrencilerin geri getirilmesini, kadınların hicabına karışılmamasını, saçlarını kestirmeye zorlanmamasını ve kız okullarının kapatılmasını istemişlerdir. İsyanı önlemeye çalışan Amanullah Han, yayınladığı 18 maddelik bildiriye yapmayı vadettiği işler arasında öğrencilerin geri çağırılması, mollaların Afganistan’da ders alması ve ders vermesi gibi hususlar da yer almıştır³⁷. Amanullah Han şunları ifade etmiştir:

³⁶ Hashimi 2013, s.14.

³⁷ Şahin 2015, s.71.

“İnsanların çoğu beni yanlış anlamışlar ve bundan dolayı yürürlüğe girmesini istediğim pek çok kanunu geri alıyorum. Örneğin, kimi insanlara göre ben kız öğrencileri güya gayr-ı Müslim bir devlete göndermişim; hâlbuki onlar Müslüman bir ülke olan Türkiye’ye gitmişler ve orada sağlık alanında eğitim alıp geri dönüp kendi insanlarına hizmet edecekler”³⁸.

İsyan sonunda ülkesini terk etmek zorunda kalan Amanullah Han, Süveyş’ten geçişi esnasında El Ehram Gazetesi muhabiri ile yaptığı 3 Temmuz 1929 tarihli görüşmede, ülkesindeki kargaşaya ilişkin görüşlerini ifade etmiş ve kendisine yönelik bazı eleştirilere de cevap olarak şunları ifade etmiştir;

“Türkiye’ye tahsil-i ilim için gönderdiğim (kız)ların (Alaman)ya’ya hediye olarak gönderildiklerini, âsâr-ı âtikayı muhafaza etmek üzere tesis ettiğim müzehanenin puthane olduğunu, inşa eylediğim mekteplerin çocukları kâfir etmek için inşa edildiğini ve bu gibi mekteplerin kafirlerden başkaları tarafından inşa olunamayacağını, peygambere söğdiğimi, (Kadyani) Mezhebini kabul ettiğimi halk arasına yaydılar. Halbuki ben dindar bir Müslümanım, peygamber hazretlerine küfür etmem kâbil değildir. Kadyani Mezhebini kabul ettiğim ise iftiradır; böyle bir mezhebin vücudunu işittim; fakat ne olduğunu, makasidini bilmem. Bunlardan başka radyoyu, telefonu kollanmanın küfür olduğunu ilan ettiler”³⁹.

Kız öğrencilerin Türkiye’ye gönderilmesinin Afganistan’da yarattığı tepki, Türkiye’nin Afganistan Büyükelçiliğinin yaptığı yazışmalara da yansımış, 12 Şubat 1929 tarihinde Türkiye’nin Afganistan Büyük Elçisi tarafından gönderilen ve Amanullah Han ile muhaliflerin çalışmalarıyla ilgili yazıda; “Şinvari Aşiretinin kralın kafirliği, kraliçenin Avrupa’da çıplak dolaştığı ve kafirlerle şarap içtiği, Afgan kızlarının kafiristana tahsil için cebren gönderildikleri, memlekete kafir adetleri ithal olunduğu” propagandasının yapıldığı ifade edilmiştir⁴⁰. Aynı yıl Afgan emiri ile bir mülakat gerçekleştiren dönemin Afganistan Büyükelçisi Yusuf Hikmet (Bayur) Bey, mülakatı Hariciye Vekâleti’ne bildirirken Afgan Emiri’nin “Amanullah’ın en büyük hatalarından birisi kız öğrencileri Türkiye’ye tahsile göndermesidir”, anlamına gelen sözler sarf ettiğini ifade etmiştir⁴¹.

Amanullah Han’ın Türkiye’yi de kapsayan Avrupa gezinden dönüşte reformlara hız vermesinde, kadınların eğitim ve sosyal hayatta yer alması, peçelerin atılması konularında radikal kararlar almasında, Gazi Mustafa Kemal Paşanın teşviklerinin etkili olduğu ileri sürülmüştür. Oysa Gazi Mustafa Kemal Paşa, önce kuvvetli bir ordu oluşturmasını daha sonra reformlara başlamasını, kanun zoruyla kadınların yüzlerinin açılması gibi tehlikeli reformlara girişmemesi konusunda Amanullah Han’ı uyarmıştır. Nitekim Afganistan’a büyükelçi olarak atanan Yusuf Hikmet (Bayur) Bey, kaleme aldığı eserde Gazi Mustafa Kemal Paşanın kendisine, kadınların mecburi açılmaları meselesi üzerinde pek durmamasını Amanullah Han’a söylemesini istediğini, “İnsan kafasını kayaya çarpmamalıdır”, dediğini, bunları Amanullah Han’a ilettiğinde “Ağabeyim (Mustafa Kemal) pervaya buyurmasınlar; bütün millet avucumun içindedir”, diye cevap

³⁸ Hashimi 2013, s.15.

³⁹ BCA., 30.10.0./257.731.17.

⁴⁰ BCA., 30.10.0/257.731.7.

⁴¹ BCA., 30.10.0./257.731.21.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

verdiğini, kendi bakanlarına dönerek “*Türkler korkuyorlar, bakın ben neler yapacağım*”, dediğini ifade etmiştir⁴².

Afganistan’da çıkan Beççe-i Saka İsyanı sonunda iktidar değişmiş, Amanullah Han ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. İsyân sonrasında Afgan kız öğrenciler ülkelerine geri çağırılmıştır. 12 Mart 1929 tarihli bir yazıda, kız öğrencilerin Türkiye’den getirilmesi için Müfettiş Mehmet İsmail Han’ın memur edildiği belirtilmiş, Kabil’deki Türk Büyükelçiliğine teslim edilen paranın Mehmet İsmail Han’a ulaştırılması istenmiştir⁴³. Türkiye’nin Kabil büyükelçisi tarafından gönderilen yazıda, hükümetin kızları okutmak istediği ancak kızların ebeveynlerinin çocuklarının hükümet tarafından zorla gönderildiğini ifade ederek, geri gelmesi için baskı yaptıkları, hükümet tarafından görevlendirilen müfettişe güvenmedikleri ve çocuklarına gönderecekleri parayı Türk büyükelçiliği üzerinden göndermek istedikleri, bu para ile çocuklarının vapur biletlerinin alınmasını istedikleri, elçilik görevlisinin de bu parayı alan kızların ülkeye dönmemesi halinde nahoş bir durum olacağını ifade ettiği, bu nedenle güvenilir birinin İstanbul’a gönderilerek onun nezaretinde getirilmelerinin önerildiği ve bunun da kabul gördüğünü ifade etmiştir⁴⁴.

Türkiye’nin Kabil Büyükelçisi Ahmet Bey tarafından Hariciye Vekaletine gönderilen bir başka yazıda, kızların geri gönderilmesi konusunda izlenecek politika hakkında şunlar ifade edilmiştir: “*Bundan evvel zatı devletlerine arz ettiğim esbaba mebni memleketimizdeki Afgan kızlarının buraya iadelerine taraftarım. Şimdiki hükümetin bu talebi is’af etmezsek bi-haddü payan iftiralara maruz kalacağımız gibi esbak kral Amanullah aleyhine yapılan propagandaya kuvvet vermiş oluruz*”⁴⁵.

Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerine yansıyan ifadelerden, 1930 yılında Afgan kız öğrencilerin hala Türkiye’de oldukları anlaşılmaktadır. 15 Nisan 1930 tarihli yazıda, Afgan kızlarının ülkesine dönmesi için Afgan Sefiri Gulam Nebi Han’a iletilmek üzere Kabil’deki Türk elçiliğine 520 İngiliz lirası verildiği, bu paranın İş Bankası üzerinden Gulam Nebi Han’a iletilmesi istenmiştir⁴⁶. 19 Temmuz 1930 tarihli yazıda, Afgan Büyükelçiliğinden alınan 5 Haziran 1930 tarihli yazıda, 15 Afgan kız talebenin Afganistan’a hareket etmesinin Kabil Hükümetince karar altına alınmış olduğu ifade edilmiştir⁴⁷.

Afganistan’da, Amanullah Han’ın tahtan indirilmesi ile devam eden süreçte yaşanan karışıklıklar Türk-Afgan ilişkilerini olumsuz yönde etkilememiş, Amanullah

⁴² Bayur 1987, s.597.

⁴³ TDA., 500/8248.54626.4.

⁴⁴ TDA., 500/8248.54626.2. “Nadir Şah, eğitim için Türkiye’ye gönderilen kız öğrenciler geri çağırttı ve onları başörtü takmaya zorladı”. Bkz. Hashimi 2013, s.18.

⁴⁵ TDA., 500/8248.54626.5.

⁴⁶ TDA., 500/8248.54622.17.

⁴⁷ TDA., 500/8248.54619.1. Sağlık eğitimi almak için Türkiye’ye gönderilen Afgan kız talebeler ülkelerine dönerken, Afganistan’da görev yapan Türk görevlilerin kız çocuklarının, “*Başlarına kuzu derisi kalpak giyerek*” Afgan Tıp Fakültesinde eğitim görmesine izin verilmiştir. Bkz. Özbay 1976, s. 301-302.

Han'ın başlattığı reformları devam ettiren Nadir Şah ve Zahir Şah döneminde de Afgan öğrenciler Türkiye'ye gelerek eğitim almaya devam etmiştir.

İlkokul mezunu olarak Türkiye'ye gelen Afgan öğrenciler, ortaokul ve lise eğitimini tamamlamaları için genellikle İzmir Erkek Lisesi, Manisa Orta Mektebi, Balıkesir Lisesi, Kayseri Lisesi, Haydarpaşa Lisesi, Adana Lisesi gibi ortaöğretim kurumlarına kaydolmuşlardır. Parasız yatılı olarak kayıtları yapılan öğrenciler okullarını bitirdikten sonra, tıpkı Türk öğrenciler gibi, olgunluk imtihanlarına tabii tutularak başarılı olanlar üniversite ve yüksek okullara kaydolmuşlar bazen de sınavsız geçiş yapmalarına izin verilmiştir.

Türkiye'nin Afganistan'a verdiği eğitim desteği çerçevesinde gönderdiği öğretmenler sayesinde Afganistan'da yeni okullar açılmıştır. 1929 yılında yapılan düzenleme ile Kabil'de kurulan okullardan olgunluk diploması alacak olan Afgan öğrencilerin, Türkiye üniversitelerine kabul edilmesine karar verilmiştir⁴⁸.

Afgan öğrenciler için yüksek öğrenimde en çok tercih edilen okulların başında askeri okullar, askeri ve sivil tıp fakültesi ile Mülkiye Mektebi, Ziraat ve Hukuk Mektebi gelmiştir.

Mülkiye Mektebinde eğitim gören Afgan öğrencilerden Ahmet Alishah Ma'sumi, eğitime başladığı zamanki duygularını şu sözlerle ifade etmiştir;

“Siyasal Bilgiler Okulu, Ankara'da Cebeci'deki yeni binasına taşınıyordu. İstanbul'dan trenle Ankara'ya geldik; ben ilk defa Ankara'yı görüyordum; Ulus Meydanı'nda yapılan törende Mülkiye'nin o zaman en yaşlı mezunlarından bir zat... (O sırada Ordu milletvekili bulunan ve Mülkiye 1886 mezunlarından Ahmet İhsan Tokgöz imiş) çok heyecanlı bir nutuk söyledi; söylenen nutuk bana o kadar derin tesir etmişti ki Atatürk'ün yarattığı o muazzam inkılap devresinde Siyasal Bilgiler Okuluna girişime iftihar etmekteyim. Aynı iftihar hissi hala gönlümü ferahlandırmakta olup bir ömür boyunca da devam edecektir”⁴⁹.

Tablo 1: Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Tarihi Adlı Esere Göre Mülkiye'den (Siyasal Bilgiler Okulundan) Mezun Olan Afgan Öğrenciler

Adı	Doğum Tarihi	Okuduğu Lise	Mezun Olduğu Yıl
Abdülkuddüs	1914	Haydarpaşa Lisesi	1941
Ahmed Ali Perdiz	1914	Haydarpaşa Lisesi	1939
Mirza Muhammed	1915	Haydarpaşa Lisesi	1942
Berat Ali (Beryalev)	1915		1940
Emir Or	1917	Kayseri Lisesi	1943
Enver	1916	Kayseri Lisesi	1943
Fakir Mehmet Bahtiyar Lenemen	1913	Haydarpaşa Lisesi	1938

⁴⁸ TDA., 500/8243.54652.1.

⁴⁹ Şimşir 2019, s. 358.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

Gulam Mehmet Bâbü	1912	Haydarpaşa Lisesi	1938
Habibullah Atik	1913	Haydarpaşa Lisesi	1938
Kerim Barnıyan			1940
Mehmet Hasan Kemal	1915	Balıkesir Lisesi	1940
Muhammet Akbal Pamir	1910	Balıkesir Lisesi	1940
Muhtar	1915	Haydarpaşa Lisesi	1940
Saddıkullah	1915	Adana Erkek Lisesi	1942

Kaynak: Çankaya 1968-1969, Cilt:5, s.2297-2298, 2344, 2423, 2424, 2446, 2462, 2572, 2581-2582, 2658; Şimşir 2019, s.359-364.

1935-1937 yılları arasında Gulam Nebi, Ahad, Gül Mehmed ve Fakir Mehmed isminde üç Afgan talebinin Ankara Hukuk Fakültesi’nde⁵⁰, Afganlı talebe Emircan, Melik Şah Hamid ile Dat Mehmet’in de Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde eğitim alması sağlanmıştır⁵¹. Yine Afganistanlı Gaffar’ın ücretsiz olarak Yüksek Mühendis Okulu’na alınması yönünde yapılan birtakım çalışmaların yanında bazı Afgan öğrencilerin kendi istekleri doğrultusunda da kalacak yerlerinin değiştirilmesine imkân verilmiştir⁵².

Yüksek Ticaret Okulu’nda eğitimine devam eden ve aynı zamanda Kadırga’daki Halkevinde konaklayan Sıddıkullah isimli bir Afgan talebe, Halkevinde verilen öğle yemeği ile doymadığını beyan ederek Eminönü’ndeki Halkevine nakli için Ankara’daki CHP merkezine başvurmuş ve naklini bu gerekçe ile başka bir yere aldrabilmiştir⁵³. İstanbul valiliği tarafından CHP genel merkezine gönderilen yazıda, Sıddıkullah’ın 1937 yılına ait bir yıllık pansiyon ücretinin, ayda 20 liradan 240 lira olduğu ifade edilmiştir⁵⁴.

Afgan öğrencilere tanınan ayrıcalıklardan biri de İstanbul’daki Yatılı Tıp Talebe Yurduna alınmalarıdır. 6 Ekim 1936 tarihli yazıda, 2000 numaralı kanuna göre Tıp Fakültesi Talebe Yurduna alınan öğrencilerin mecburi hizmetle yükümlü olacağı, ecnebi öğrencilerin mecburi hizmet yükümlülüğünü yerine getiremeyeceği için yurtlara alınmaları yasaklanmıştır. Kanunda, ecnebi talebe alınmayacağı belirtilmişse de bunun Afgan öğrencileri kapsamaması gerektiği, zira 1935 yılında Emircan ve Ubeydullah’ın parasız yatılı olarak buraya kaydolduğu, 1936 yılında da Haydarpaşa Lisesini bitiren Mehmet Kasım ile Mansur ve Kuddusi’nin aynı şekilde buraya alınması istenmiştir⁵⁵. 9 Kasım 1936 tarihli yazı ile Afgan talebeler yurda kabul edilmişlerdir⁵⁶.

Afgan öğrencilerin tercih ettikleri yüksek okullardan biri de polis mektebi olmuştur. 20 Temmuz 1936 tarihli yazıda, Haydarpaşa Lisesi 9. sınıfına terfi eden Afganlı Ömer ile Cuma ve yine 3. sınıfa terfi eden İshak’ın, Polis Mektebine alınması

⁵⁰ BCA., 30.18.1.2./78.74.7.

⁵¹ BCA., 30.18.1.2./58.71.7. BCA., 30.18.1.2./78.77.7.; BCA., 30.18.1.2./59.83.9.

⁵² BCA., 30.18.1.2./59.83.8.

⁵³ TDA., 500.8246.54337.6.; BCA., 490.01./1197.193.1.

⁵⁴ BCA., 490.01./1197.193.1.

⁵⁵ TDA., 500/8246.54337.26.; TDA., 500/8246.54337.34.

⁵⁶ TDA., 500/8246.54337.8.; BCA., 30.18.1.2./61.3.5.

istenmiştir.⁵⁷ 5 Temmuz 1937 tarihli bir yazıda İshak, Ömer ve Cuma'nın mezun olduğu, “*Bunların Afganistan’da Türk polislerini temsil edeceklerinden gördükleri nazari tahsil kâfi gelmeyeceği için*”, İstanbul Polis Müdürlüğüne bağlı dördüncü şubede, birkaç ay staj yapmaları gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁸

Tablo 2: 1936 Yılında Liseyi Bitiren Afgan Öğrencilerin Yüksek Okul Tercihleri

Numarası	Adı	Mezun Olduğu Lise	Gitmek İsteddiği Yüksek Okul
1073	A. Kuddus	Haydarpaşa Lisesi	Tıbbiye
1403	Mansur	Haydarpaşa Lisesi	Tıbbiye
1353	Kassım	Haydarpaşa Lisesi	Tıbbiye
1093	Ali M.	Haydarpaşa Lisesi	Mülkiye
1343	A. Kerim	Haydarpaşa Lisesi	Mülkiye
1383	Can M.	Haydarpaşa Lisesi	Mülkiye
1443	Muhtar	Haydarpaşa Lisesi	Mülkiye
1873	Taç M.	Haydarpaşa Lisesi	Mülkiye
1103	Berat Ali	Haydarpaşa Lisesi	Hukuk
1913	Refik	Haydarpaşa Lisesi	Kimya
1683	Sıddık	Haydarpaşa Lisesi	Ticaret
416	Kayyum	İzmir Lisesi	Tıbbiye
80	Hassan	Balıkesir Lisesi	Mülkiye
81	Ekber	Balıkesir Lisesi	Mülkiye

Kaynak: TDA., 500/8246.54337.36.

Tablo 3: 1937 Yılında Liseyi Bitiren Afgan Öğrencilerin Yüksek Okul Tercihleri

Numarası	Adı	Mezun Olduğu Lise	Şubesi	Gitmek İsteddiği Yüksek Okul
1553	Salim	Haydarpaşa Lisesi	Fen/B	Askeri Dışçı okuluna
1583	Ömer	Haydarpaşa Lisesi	Fen/B	İktisat Fakültesi
1823	Vahid	Haydarpaşa Lisesi	Fen/B	Kimya Şubesi
1043	Ahad	Haydarpaşa Lisesi	ED/A	Ankara Hukuk Mektebi
1053	Ali Ahmed	Haydarpaşa Lisesi	ED/A	Sivil Dışçı Okulu
1463	Gül Mehmed	Haydarpaşa Lisesi	ED/A	Ankara Hukuk Mektebi
1543	Saadet	Haydarpaşa Lisesi	ED/A	Siyasal Bilgiler Okulu

⁵⁷ TDA., 500/8246.54342.13.

⁵⁸ TDA., 500/8246.54342.4.

Atatürk Döneminde Türkiye'de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

593	Sadullah	Haydarpaşa Lisesi	ED/B	İktisat Fakültesi
1083	Abdurrahman	Haydarpaşa Lisesi	ED/B	Yüksek Ticaret Okuluna, (Yüksek Muallim Mektebinde veya diğer parasız yatılı bir yerde kalması kaydıyla)
1433	Nureddin	Haydarpaşa Lisesi	ED/B	İktisat Fakültesi
153	Mehmed İshak	İzmir lisesi		Askeri Tıp Fakültesi
191	Abdülmecid	İzmir lisesi		Askeri Tıp Fakültesi
160	Fakir Mehmed	İzmir lisesi		Ankara Hukuk Mektebi
114	Melikşah	Balıkesir lisesi		Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü
947	Emir Mehmed	Kayseri lisesi		İnşaat Mektebi
666	Mir Ahmed	Adana lisesi		Siyasal Bilgiler Okulu
	Mehmed Ömer	Diyarbakır Lisesi		Ankara Harbiye Mektebi
	Mehmed Enes	Kabil Fransız Lisesinden mezun olarak sekiz aydan beri İstanbul Yüksek Öğretmen okulunda		Yüksek Mühendis Mektebi

Kaynak: TDA., 500/8173.54954.11.; TDA., 500/8173.54954.9.; TDA., 500/8213.52967.12.

Diğer arşiv belgeleri incelendiğinde tabloda yer almayan ancak 1937 yılında Denizli Lisesinden mezun olan Mehmed Nesim'in Siyasal Bilgiler Okuluna⁵⁹, Haydarpaşa Lisesinden mezun olan Esadullah'ın Harbiye Mektebine gönderildiği⁶⁰, Yüksek Ticaret Okuluna gitmek isteyen Abdürrahman ile İktisat Fakültesine gitmek isteyen Nureddin, Sadullah ve Ömer'in, istedikleri okullarda yatılı teşkilatı olmadığı için yerleştirilemediği, Abdurrahman'ın Yüksek Öğretmen Okulu Coğrafya şubesine, diğerlerinin de Siyasal Bilgiler Okuluna⁶¹ kaydedildiği görülmektedir.

⁵⁹ TDA., 500/8173.54948.4.

⁶⁰ TDA., 500/8213.52968.1.; TDA., 500/8213.52968.3.

⁶¹ TDA., 500/8173.54954.5.; TDA., 500/8173.54951.1.; TDA., 500/8173.54948.1.

25 Şubat 1938 tarihli yazıda, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından yapılan açıklamada, okulunu bırakarak veya tamamlayarak Afganistan'a dönen öğrencilerin yerine Türkiye'nin yeni öğrenci almak ve bunu daimî hale getirmek istediği belirtilmiştir. Bu açıklama, Türk Hükümeti ile Afgan Büyükelçiliği arasında 1938 yılında Afganistan'dan ne kadar öğrenci geleceği konusunda anlaşmazlık yaşanmasına neden olmuştur. Afganistan Büyükelçiliği tarafından gönderilen yazıda 1936-1937 döneminde Afgan talebe miktarının 96 olduğu, bunlardan askeri sınıflara mensup olan 9, sivil sınıflara mensup olan 5 talebenin 1937 yılında ülkesine döndüğü, 82'sinin tahsiline devam ettiği, bunlardan altısının sivil, altısının subay olarak topçu ve süvari mekteplerinde eğitim görmekte olduğu ve bu yıl ülkelerine döneceği, daha önceki yıl gidenlerle birlikte ülkesine dönen öğrenci miktarının 26'ya çıktığı, 9 yarsubay (asteğmen), 9 askeri tıp talebesi, 4 Ankara Harbiye Mektebi birinci sınıf ve 4 Kuleli Askeri lisesi talebesinin bu sene eğitime devam edeceği belirtilmiştir. Daha önceki yıllarda her yıl 50 subayın Türkiye'ye kabul edildiği hatırlatılarak, 1938 yılında Türkiye'nin ne kadar subay kabul edeceğinin bildirilmesi istenmiştir⁶².

Tablo 4: 1938 Yılında Türkiye'de Öğrenim Gören Afgan Talebenin Okullara Göre Dağılımı

Bulunduğu Yer	Toplam
İstanbul Harp Akademisinde Yarsubay (Asteğmen)	2
İstanbul Halıcıoğlu Topçu Okulunda 6, nakliye sınıfında 3 Yarsubay (Asteğmen)	9
Eskişehir Tayyare Mektebinde Yarsubay (Asteğmen)	1
İstanbul Süvari Okulu Yarsubay (Asteğmen)	2
İstanbul Askeri Tıp Okulunda 5 tabip, 2 kimyager, 2 dışçı	9
Ankara Harp Okulunda birini sınıfta 1 topçu, 1 istihkam, 2 muhabere	4
Kuleli Askeri Lisesi son sınıfta 3, üçüncü sınıfta 1	4
Askeri Öğrenci Toplamı	31
Ankara Hukuk Fakültesi birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 1	3
İstanbul Tıp Talebe Yurdunda Üçüncü sınıfta	2
İstanbul Yüksek Mühendis Okulu üçüncü sınıfta	1
İstanbul Yüksek Öğretmen Okulunda	5
İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu ikinci sınıfta	1
Ankara Yüksek Siyasal Bilgiler Okulu, 5'i mezun durumunda	20
Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde, 2 ziraat, 1 baytar sınıfında	3
Ankara Gazi Terbiye Enstitüsünde, birinci sınıfta	1
İstanbul Çamlıca İlk Öğretmen Okulu, son sınıf 1, üçüncü sınıf 2	3
Ankara Sanatlar Okulu, son sınıfta	1
İzmir Ziraat Okulu	1
Haydarpaşa Lisesi, son sınıfta 2, üçüncü sınıfta 1	3
Edirne Erkek Lisesi, üçüncü sınıfta	1
Denizli Lisesi, üçüncü sınıfta	1
Adana Erkek Lisesi, son sınıfta 4, üçüncü sınıfta 1	5

⁶² TDA., 500/8213.52964.7.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

Genel Toplam	82
---------------------	-----------

Kaynak: TDA., 500/8213.52964.7.

1940 yılında, Afganistan Büyükelçiliğinden Türkiye’ye gönderilen ve Afgan öğrencilerin Türkiye’de staj görmelerine yönelik taleplerini içeren yazıda, halen eğitim gören 32 Afgan öğrencinin okullara göre dağılımı şu şekilde belirtilmiştir; 16 öğrenci Siyasal Bilgiler Okulunda, 2 öğrenci Hukuk Fakültesinde, 1 öğrenci Yüksek Mühendis Mektebinde, 6 öğrenci Yüksek Öğretmen Mektebinde, 2 öğrenci Tıp Fakültesinde, 3 öğrenci Gazi Terbiye Enstitüsünde, 1 öğrenci Yüksek Ziraat Enstitüsünde ve 1 öğrenci Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebinde⁶³.

Türkiye’ye duyulan güven ve Türkiye’nin sağladığı imkanlar, Afganistan’ın üst düzey yöneticilerinin de çocuklarını eğitim için Türkiye’ye göndermelerine neden olmuştur. 17 Temmuz 1939 tarihinde Afgan Büyükelçiliğine gönderilen bir yazıda, büyükelçinin Faiz Ahmed ve Niyaz Ahmed adındaki çocuklarının Galatasaray Lisesinde öğrenim görmek istediği ifade edilmiştir. Bu iki öğrencinin, buldukları sınıfın imtihanlarını Fransızca vermek şartıyla, paralı yatılı olarak Galatasaray Lisesine kaydının yapılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir⁶⁴.

7 Şubat 1941 tarihli yazıda, Afgan Kralının yakın akrabaları olan Gulam Muhammed Han ile Rauf Resul Han’ın Türkiye’de askeri eğitim aldığı belirtilerek, kralın dayı zadesi olan ve okulu bitiren Rauf Resul’ün Harp Akademisine alınması istenmiştir⁶⁵.

Türkiye’de öğrenimlerini tamamlayan Afgan öğrencilere staj imkânı sağlanmıştır. 1928-1940 yılları arasında Afganistan’dan Türkiye’ye gelen sivil öğrencilerin bir kısmı hem liseyi hem de üniversiteyi Türkiye’de okumuşlar ve yine bazı talebeler yayınlanan genelgeler sayesinde, stajlarını da Türkiye’de yapmışlardır. Dönem dönem Afgan öğrencilerinin hangi kurumlarda staj yapacağı, Afganistan hükümetinin ricası üzerine belirlenmiştir. 10 Ocak 1939 tarihinde Hariciye Vekaletinden Başvekaletle gönderilen yazıda, Afgan hükümetinin Mülkiye Mektebinden mezun olan Afgan öğrencilerin milli paranın muhafazası ve döviz meseleleri, ticaret, teşkilat, gümrüklere ait işler, bankacılık, itibar ve emanet işleri alanlarında staj yapmaları istediği belirtilmiştir. Verilen cevapta, isteğin uygun görüldüğü belirtilerek, hangi kurumda ne kadar süre staj yapmalarına müsaade edildiğini gösteren bir cetvel de yazının ekinde yer almıştır⁶⁶.

27 Ağustos 1940 tarihinde yayınlanan ve bakanlıklarla müstakil makamlara iletilen tamimde, “*Tahsillerini memleketimizde bitirmiş ve bitirecek olan Afganlı talebelerin daire ve müesseselerimizde Türk talebe gibi stajlarını yapmalarının muvafık görüldüğü*”, ifade edilmiştir⁶⁷.

Türkiye’nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal, Atatürk’ün emriyle Afgan öğrenciler yanında, Afganistan’da yaşayan Türk kökenli öğrencilerin de eğitim

⁶³ BCA., 30.10.0./143.21.13.

⁶⁴ TDA., 500/8173.54930.1.; TDA., 500/8173.54931.1.; TDA., 8173.54931.3.

⁶⁵ TDA., 500/8226.53621.10; TDA., 500/8226.53621.9.

⁶⁶ BCA., 30.10.0./143.21.11.

⁶⁷ BCA.,30.10.0./143.21.13.

için Türkiye'ye gönderilmesini sağlamıştır. "...Yarın Asya'nın uzak yahut yakın köşelerine yayılacak bu çocukların gönüllerinde kan birliği hak ve ödevleri duygularını uyandırmanın" önemine inanan Esendal⁶⁸, üç kardeş olan Afife, İbrahim ve Enver Altay'ın 1936 yılında Türkiye'ye gönderilmesini sağlamıştır. Öğrencilerle, Mustafa Kemal Paşanın bizzat görevlendirdiği Prof. Dr. Abdülkadir İnan Bey ilgilenmiştir⁶⁹.

1938 yılında, Kabil'de yaşamını sürdüren Sincan Uygur bölgesindeki Hotan emiri Mehmet Emin Buğra Beyin onyediyedi ve onsekiz yaşlarındaki akrabalarından Mehmet Rıza (Bekin) ile Niyazi Mehmet, Türkiye'ye gönderilerek Konya Askeri Lisesi orta kısmına kaydedilmiştir⁷⁰. Öğrenim için Türkiye'ye gelen öğrencilerden biri olan ve daha sonra Doğu Türkistan davasının liderlerinden biri haline gelen General Mehmet Rıza Bekin, Esendal'ın Türk kökenli öğrencilere yaptığı yardımlarla ilgili olarak şunları ifade etmiştir.

*"Afgan Türklerinden olup, askerî okullarda öğrenim görmekte olan Özbek ve Türkmen öğrencilerin Kabil'deki askerî okullardan çıkarılmaları, kayıtlarının silinmesi için Moskova, Afgan Hükümetine baskı yapmış, nota vermiştir. Baskılara dayanamayan Afgan Hükümeti bu Türk kökenli öğrencileri okullardan atmıştır. Bu öğrencilerin büyük bölümü Esendal tarafından Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu öğrencilerin çoğu albay rütbesine kadar yükselmiş, bir kısmı diğer üniversitelere geçiş yaparak profesör ve doktor olmuşlardır."*⁷¹.

Türkiye'de eğitim alan Afgan öğrenciler ülkelerine döndüklerinde önemli makamlara getirilmiş, ülke kalkınmasına önemli katkılar sağlamışlardır. 1936 yılında Mehmet Ali Fuat Dağpınar, Dışişleri ve Parlamento Hukuk Müşaviri olarak atanmıştır. Daha sonra bütün ilmi ve idari hususlarda tam yetkili olarak Yüksek İdare Okulu'na dekan tayin edilmiştir. Mehmet Ali Bey bütün imkansızlıklara rağmen okulun açılması için mücadele etmiş, terk edilmiş bir hangarda tadilat yapılarak bina sorunu çözülmüş, kitaplar ülke dışından getirilmiş, öğretmen ihtiyacı da Türkiye'den gelenlerle ve yerli halktan bilgili ve değerli kişilerle karşılanmaya çalışılmıştır. Okula, Türkiye'deki Mülkiye Mektebinden 1938 yılında mezun olan Ticaret Mahkemesi Başkanı Fakir Mehmet, ticaret hukuku, iktisadi coğrafya; Gümrük Umum Müdürü Gulam Mehmet, maliye, İçişleri İstatistik Müdürü Habibullah, istatistik, Sanayi Umum Müdürü Ahmet Ali Şah, sosyoloji ve hukuk felsefesi derslerine girmek üzere, öğretim üyesi olarak atanmıştır. Okul, 8 Haziran 1938 tarihinde Siyasal Bilgiler Akademisi adıyla hizmete girmiş, resmi açılışı 4 Ekim 1938 tarihinde Harbiye Nazırı Gazi Şah Mahmut Han'ın da katıldığı bir törenle yapılmıştır⁷².

Askeri Eğitim ve Staj İmkanları

Amanullah Han'ın ülkesinde yaptığı yenileşme hareketlerinin başında, ordunun modernleştirilmesi konusunda atılan adımlar gelmektedir. Afgan Ordusu, kabilelerin desteğiyle ve toplumun ileri gelenleri tarafından köy veya kabile hayatının

⁶⁸ Teke 2021, s. 192.

⁶⁹ Saray 1997, s. 210.

⁷⁰ TDA., 500/8242.54365.2.; TDA., 500/8173.54937.1.; TDA., 500/8242.54365.4.

⁷¹ Teke, 2021, s.192-193; Dayı 2000, s. 515-546.

⁷² Dağpınar 2002, s.179. Korkmaz 2000, s.37.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

dışlanmışlarından ve yaşlılardan seçilen askerlerden oluşmaktaydı. Amanullah Han bu sistemi değiştirerek kura usulünü getirmiş ve askerliği toplumun tümü için uygulamaya çalışmış, ordunun modernleşmesinde Türk askerî danışmanlardan destek almıştır.

Türkiye’nin Afganistan ordusunun eğitilmesi için gerçekleştirdiği ilk yardım, 1922 yılında Türkiye’nin Afganistan Elçisi olarak atanan Fahrettin Paşanın yanında bir grup subay ve öğretmen gönderilmesiyle başlamıştır. 1926 yılında ise Kabil’de bulunan İhtiyat Zabitan Mektebi’nde (Yedek Subay Okulu) öğretmen olarak görev yapmak üzere beş Türk subayı gönderilmiştir.

Türkiye’nin askeri eğitim alanında Afganistan’a verdiği destek, askeri danışmanlar ve öğretmen subaylar göndermekle sınırlı kalmamış, Afganistan’dan gönderilen talebelere ve subaylara Türk askeri okullarında ve ordu birliklerinde eğitim ve staj imkanları da sağlanmıştır⁷³.

1926 yılında itibaren, sivil öğrencilere paralel olarak, askeri öğrencilerin/subayların da Türkiye’de eğitim almaya başladıkları görülmektedir. 26 Ağustos 1926 tarihli bir yazıda staj yapmak üzere Afganistan’dan Türkiye’ye gelen 8 yüzbaşı ve 7 mülazım rütbesindeki subayın 3. Kolorduya yerleştirildiği belirtilerek, bunlara maaş ve ödenek bağlandığı ifade edilmiştir⁷⁴. Müdafaa-i Milliye Vekaletine gönderilen yazıda, Afgan hükümeti tarafından Türkiye’ye gönderilen 15 zabitin nerede ve nasıl eğitim gördüğü, ahlak ve başarı durumlarının nasıl olduğu konusunda belirli sürelerle Afgan sefaretinin bilgilendirilmesi istenmiş, 4 zabitin daha Türkiye’ye geleceği ifade edilmiştir⁷⁵. Kabil’deki Türk elçiliği tarafından Hariciye Vekaletine gönderilen 7 Ağustos 1926 tarihli yazıda, tahsil için Türkiye’ye gönderilen subaylara nezaret etmek üzere Afgan hükümetinin bir askeri ateşe atayarak, 20 Ağustos 1926 tarihine kadar Türkiye’ye göndermeyi düşündüğü, buna mukabil Türkiye’nin de en az albay rütbesinde bir askeri ateşe göndermesinin uygun olacağı ifade edilmiştir⁷⁶.

27 Nisan 1926 tarihli bir yazıda, Türk ordusunda staj yaparken kaydı silinen Afgan subayı Ticaresengi’nin eğitimine devam etmesine izin verilmesi istenmiştir⁷⁷. 8 Eylül 1926 tarihli bir yazıda ise mevcut subayların dışında 15 kişilik ikinci bir kafilenin daha geleceği ve bu subayların maaş ve tahsisatlarının, Müdafaa-i Milliye Vekaleti tarafından ödeneceği belirtilmiştir⁷⁸.

7 Haziran 1927 tarihinde Türkiye’ye staj yapmak için gelen yedi yüzbaşı ve dört teğmenden oluşan on bir kişilik bir subay grubu, 3. Kolordu’ya yerleştirilmiş ve daha önceki Afgan subaylara sağlanan kolaylıklardan yararlandırılmıştır⁷⁹.

⁷³ Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de eğitim görmüş üst rütbeli Afgan subayların listesi için bkz. *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, s.130-132.

⁷⁴ BCA.,30.11.1./26.29.15.

⁷⁵ TDA., 500/8079.53511.5.; TDA., 500/8079.53500.6.

⁷⁶ TDA., 500/8079.53513.4.

⁷⁷ TDA., 500/8079.53516.3.

⁷⁸ BCA., 30.18.1.1./20.57.16.

⁷⁹ BCA., 30.11.1./33.18.15. 30 Kasım 1927 tarihli yazıda, gelen Afgan subay sayısı 12 olarak ifade edilmiştir. Bkz. TDA., 500/8079.53504.3.

19 Ocak 1928 tarihli yazıda, muhtelif mekteplerde öğrenim görmek üzere Türkiye'ye gelen 29 Afgan öğrencinin, geçici olarak Halıcıoğlu Lisesine yerleştirildiği ifade edilmiştir. 17 Mart 1937 tarihinde kaleme alınan bir başka yazıda, 1928 yılında gelen 29 öğrenciden 6'sının muhtelif nedenlerden dolayı ülkesine döndüğü, 23'ünün Harp Okulunu bitirerek yarısubaylığa (asteğmenliğe) terfi ettiği ve muhtelif branşlarda altı ay staj gördüğü, bunlardan 2'sinin Harp Akademisine seçildiği, Türkiye'de kalan Afgan subay ve öğrencilerin masraflarının Türk hükümet tarafından karşılandığı ifade edilmiştir⁸⁰.

1928 yılında Afganistan'daki Amanullah Han idaresine karşı çıkan isyan sırasında, Türkiye'de staj gören Afgan subaylardan ülkelerine dönmeleri istenmiştir. Türkiye'de öğrenim gören 29 subay, ülkelerine gitmek için İran ve Rus hududuna gitmiş ancak hududu geçemeyerek tekrar Türkiye dönmüştür⁸¹.

Afganistan'da çıkan isyan sonrasında 15 Temmuz 1929 tarihinde 11 kişilik bir heyet, Türkiye'ye gelerek iltica talebinde bulunmuştur. Gelen heyette, Mahmut Tarzi'nin eşi ve Amanullah Han'ın kayınvalidesi Resmîye Hanım, Amanullah Han'ın kayınbiraderi M. Tavnabe Tarzi, Emine Hanım oğlu Abdülvehhap, Amanullah'ın kız kardeşi Hatice Hanım ile birlikte daha önce İstanbul'da staj gören 5 subay (Gulam Server Han, Mehmet Sefer, Mehmet Ekrem, Şir Mehmet, Azizullah Server Tayyare) ile bu subaylardan birinin eşi olan Nazmiye Hanım ve Kabil'de Türkçe öğretmeni olarak görev yapan Sivaslı İzzet Efendi yer almıştır⁸². Heyette yer alan subayların Harp Okulunda öğrenim görürken Afganistan'daki irtica hareketine karşı çıkan kuvvetlere destek amacıyla giden subaylar olduğu, masraflarını karşılayamadıklarından ötürü Türkiye'ye iltica ettikleri anlaşılmış ve iltica talepleri kabul edilerek memleket dâhilinde serbest bırakılmamaları kararlaştırılmıştır. Bir süre sonra iltica eden beş subay, ordu kadrosuna alınarak kendilerine maaş bağlanmıştır⁸³. Amanullah Han'ın kayınbiraderi M. Tavnabe Tarzi, Türkçe öğrenmesi için yüzbaşı rütbesi ile ordu kadrosuna alınmıştır. 1933 yılında eğitimini bitirdiğinde, Birinci Mülazım Mehmet Asgar Efendi ile birlikte, "*muvakkaten ve stajyer olarak*" Türk ordusunda istihdam edilmiş ve 1939 yılında da ikamet tezkeresi verilmiştir⁸⁴. Amanullah Han'ın diğer akrabaları da uygun yerlere yerleştirilmiştir.

Afganistan'daki iktidar değişikliğinden sonra da Afgan subaylarının Türkiye'de öğrenim görmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. 1929 yılı itibarıyla 14 Afgan subayın

⁸⁰ TDA., 500/8079.53503.1.; BCA., 30.18.1.2./74.32.6.

⁸¹ TDA., 500/8248.54623.9.; TDA., 500/8149.53797.2. Afgan subaylarının Ankara'dan ayrılışı sırasında Türk subayları tarafından yapılan uğurlama merasimi için bkz. *Akşam*, 28 Teşrinievvel 1928.

⁸² BCA., 30.10.0./257.731.10.; Korkmaz 2000, s.32. Kafilede yer alan subayların diplomaları, 1941 yılında Afganistan'a gönderilmiştir. Bkz. TDA., 500/8226.53615.5.; TDA., 500/8226.53615.2.; TDA., 500/8226.53884.3.; TDA., 500/8226.53615.1.; TDA., 500/8226.53615.6.

⁸³ BCA., 30.10.0./116.808.16.; BCA., 30.18.1.2./5.44.2.

⁸⁴ BCA., 30.18.1.2./40.73.9.; BCA., 30.18.1.2./88.81.8. Mehmet Asgar da 1936 yılında Türk vatandaşlığına alınmıştır. Bkz. BCA., 30.11.1./109.43.11.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

Harbiye Mektebinde eğitime, 56 subayın da çeşitli ordu birliklerinde staj görmeye devam ettiği görülmektedir⁸⁵.

Afganistan Harbiye Veziri Şah Mahmut Han, Türkiye’ye yaptığı ziyaret sırasında 21 Ekim 1936 tarihinde muhafız alayı subay ve erlerinin ikametgâhlarını da gezmiş ve Balgat Köyü ile Dikmen arasında Ankara garnizonunda bulunan birlikler ile Harp Okulu Alayı arasında yapılan bir tatbikatı izlemiştir. 22 Ekim 1936’da Harp Okulunu gezen Şah Mahmut Han, burada okuyan Afganistanlı öğrenciler ile temas kurarak onlara iyi çalışmalarını, vatanlarına faydalı olacak şekilde yetişip Afganistan’a öyle dönmelerini söylemiştir⁸⁶.

Ankara Palas Otelinde Afganistan Harbiye Veziri Şah Mahmut Han şerefine verdiği ziyafette dönemin Millî Savunma Bakanı Kazım Özalp, şunları ifade etmiştir;

“Sayın Vezir Hazretleri,

Dost ve kardeş Afganistan’ın çok değerli Harbiye Vezirini bugün aramızda görmekle hissettiğim sevinç pek büyüktür. Türk ve Afgan milletleri çok eski zamandan beri aralarında mevcut olan karşılıklı dostluk hissiyatını bundan on beş sene evvel bilfiil teyit ve tevsik ettiler. O zamandan beri her an artmakta olan bu dostluk bu iki milleti birbirine artık çözülmez kardeşlik bağlarıyla bağlamıştır. Afganistan’a ait her işi kendi işi imiş gibi görmeye, Afganistanlıların her duygusu ile yakından alakadar olmaya alışmış bulunuyoruz. Memleketinizin terakki sahasındaki azimkâr adımlarını yakından takip ederek zevk ve gurur hissettik. Bu meyanda kardeş milletin, kuvvetli temellere istinat ettirerek yükseltmeye başladığı ordu, bugün sizin feyizli idarenizde şerefli vazifesini görececek hâle gelmiş bulunuyor. Türk ordusu ağışuna aldığı genç Afganistanlıları bu yüksek vazifeye layık olacak şekilde itina ile yetiştirmeye çalışmaktadır. İki milletin ve iki ordunun arasında bu gençler en güzel vifak ve ittihat timsali olup ilerleyeceklerdir”⁸⁷.

Pek çok yükseköğretim kurumuna sınavsız olarak kaydolan Afgan öğrencilerin, askeri okullarda da benzer kolaylıklardan yararlandığı görülmektedir. Örneğin İzmir ve Haydarpaşa Liselerinde eğitimlerini tamamlayan Afganistanlı Kasım Han, Mansur Han ve Kayyum Han’ın hiçbir sınava tabi tutulmadan, Askeri Tıbbiye parasız yatılı olarak kaydedilmek için Genelkurmayın yaptığı talep, İcra Vekilleri tarafından 19 Kasım 1936 tarihinde kabul edilmiştir⁸⁸.

1930’lu yıllarda yılda ortalama 100 civarında Afgan öğrencinin askeri okullarda eğitim gördüğü, 50 Afgan subayın staj için Türkiye’ye geldiği görülmektedir. Bütün masrafları Türkiye tarafından karşılanan subaylara, Türk subaylara verilen miktarda maaş ödenmiş, Türk subaylarla aynı üniformayı giymeleri sağlanmıştır⁸⁹.

Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması, 31 Ocak 1938’de Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Aras ile Afganistan adına Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmet Han arasında imzalanan bir protokolle, on yıl müddetle uzatılmıştır. Aynı yıl Türkiye’de eğitimini tamamlayan 9 subay yerine Afgan hükümetinin aynı sayıda subay göndermesi

⁸⁵ TDA., 500/8149.53798.1.; BCA., 30.18.1.2./5.44.2.

⁸⁶ *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, 2009, s.79; Şimşir 2019, s.324.

⁸⁷ *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, 2009, s.78.

⁸⁸ BCA., 30.18.1.2./69.89.13.

⁸⁹ TDA., 515/7508.43019.1.

gerekirken 15 subay göndermiş, fazladan gönderilen 7 subayın da staj görmesi, subayların maaşlarının teğmen rütbesi üzerinden Müdafaa-i Milliye Vekaleti tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır⁹⁰.

Stajlarında başarı olan Afgan subayları, yapılan imtihanda başarılı oldukları takdirde, Harp Akademisine seçilmişlerdir. Örneğin, 18 Kasım 1940 tarihli yazıda Afgan Süvari Teğmen Abdülgaffar ile Piyade Teğmen Said'in, 27 Eylül 1941 tarihli yazıda ise Piyade Üsteğmeni Gulam Haydar oğlu Halilullah ile Derviş oğlu Abdülahmed'in sınavda başarılı oldukları ve Harp Akademisine kayıtlarının yapıldığı ifade edilmiştir⁹¹.

Öğrencilerin Karşılaştığı Sorunlar

Afgan öğrenciler, Türkiye'deki eğitimleri boyunca parasız yatılı olarak eğitim almışlar, masrafları Türkiye Cumhuriyeti tarafından karşılanmıştır. Afgan hükümetinin de öğrencilerin küçük ihtiyaçları için erkek talebeye beşer, kız talebeye onar lira aylık cep harçlığı vermesi kararlaştırılmıştır⁹². 16 Kasım 1928 tarihli yazıda Afgan talebeler için gönderilecek paranın Afgan Büyükelçiliği tarafından okullara gönderilmesi, her okulun da ayda bir defa talebenin durumu hakkında sefarete rapor göndermesi istenmiştir⁹³. 9 Şubat 1929 tarihli yazıda, her ay öğrenci harçlıklarının Afganistan Büyükelçiliğinden Maarif Vekaletine oradan da okullara gönderilmesinin gecikmelere sebep olduğu, elçiliğin parayı doğrudan okullara göndermesinin daha uygun olacağı, ayrıca her okuldan elçiliğe rapor gönderilmesinin de güç olduğu, devlet okullarında yılda bir defa o da yıl sonunda rapor gönderildiği, ancak Afgan talebenin özel durumu nedeniyle Maarif Vekaleti tarafından bu sene birincisi ocak, ikincisi mart, üçüncüsü haziran olmak üzere üç rapor istendiği, bunlar gelince Afganistan Büyükelçiliğine bilgi verileceği, Maarif Vekaletinde Afgan talebeye ait işlerin Orta Tedrisat Dairesi tarafından yürütüldüğü, gerekli yazışmaların bu kurum üzerinden yapılması istenmiştir⁹⁴.

Afganistan'da çıkan isyan nedeniyle öğrencilere gönderilen paralarda bir aksama meydana gelmiş, Afganistan'ın Türkiye Büyükelçisi Gulam Ceylani, kendisine verilen paraları öğrencilere iletmemiştir. Türk hükümeti, biriken öğrenci harçlıklarının gönderilmesi için teşebbüse geçmiş, konu ile ilgili olarak 23 Kasım 1929 tarihinde kaleme alınan yazıda, Gulamı Ceylani'ye isyanın ilk günlerinde verilmiş olan 5.000 İngiliz lirasının, isyandan sonra gönderilmeyen paraya sayılarak Türkiye'ye vermesi istenmiştir⁹⁵. Veliler de Gulam Ceylani vasıtasıyla gönderilen paranın talebeye ulaşmadığını belirterek, Türk hükümetinin baskısıyla bu paranın alınmasını istenmiş, bundan sonra öğrenciye gönderilecek paranın Kabil Türk Elçiliği üzerinden gönderilmesini talep etmişlerdir⁹⁶.

⁹⁰ BCA., 30.18.1.2./84.82.20.; TDA., 500/8242.54365.7.; TDA., 500/8242.54365.8.

⁹¹ TDA., 500/8226.53616.3.; TDA., 500/8226.53616.1.; TDA., 500/8226.53626.1.

⁹² TDA., 500/8248.54623.15.

⁹³ TDA., 500/8248.54627.8.; TDA., 500/8248.54613.46

⁹⁴ TDA., 500/8248.54627.1.

⁹⁵ TDA., 500/8248.54623.7.

⁹⁶ TDA., 500/8248.54623.12. 1939 yılında Afgan hükümeti tarafından öğrencilere gönderilen paranın Maarif Vekaleti üzerinden öğrenciye ulaştırılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

Türkiye’deki okullara uyum sağlayamayan pek çok Afgan öğrencinin sene tekrarı yaptığı, lise öğreniminden sonra ülkesine gönderildiği/döndüğü⁹⁷ bazen de lise öğrenimi sırasında okuldan ilişigi kesilerek sınır dışı edildiği/Afganistan Büyükelçiliğine teslim edildiği görülmektedir. 25 Mart 1931 tarihli yazıda, Edirne Lisesinden ihraç edilen Abdülahmet, Seyit Muhsin, Seyit Ahmet ve Payende Mehmet’in, askeri liseye nakilleri istenmiştir. Cevabi yazıda askeri liselerin birinci sınıfına talebe alınmadığı belirtilerek isteğin yerine getirilemeyeceği, zaten Abdülahmet Efendinin İstanbul Erkek Muallim Mektebine nakli istenen öğrencilerden olduğu belirtilerek diğerlerinin mutlaka memleketlerine iade edilmeleri istenmiştir⁹⁸. Haşım ve Ali Mehmed Efendilerin de, görülen lüzum üzerine, İstanbul Erkek Muallim Mektebine nakli kararlaştırılmıştır⁹⁹.

Başarısız öğrencilerin geri gönderilmesi ile ilgili bir başka örnek de 1940 yılında yaşanmıştır. 9 Aralık 1940 tarihli bir yazıda Askeri Tıbbiye kimya birinci sınıfında öğrenim gören Nurani Mehmet Salim’in geçen sene ikinci defa sınıfta kaldığı, bu yıl üçüncü kez devam ettiği derslerden yıl sonunda yapılan umumi ve ikmal imtihanlarında başarısız olduğu, kaydının yenilenmesine imkân olmadığından ülkesine geri gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir¹⁰⁰.

Bazı Afgan öğrenciler ise derslerindeki başarısızlık yüzünden değil okul kurallarına uymadıkları, ahlaksız davranışlar içinde oldukları için okullardan atılmışlar, ülkelerine dönmek zorunda kalmışlardır. Türkiye’de öğrenim gören ve gayri ahlaki davranışları nedeniyle ülkesine iade edilmek istenen öğrencilerden biri de Mehmet Zaman’dır. 22 Şubat 1931 tarihli yazıda, sorumsuz davranışları nedeniyle okulundan ihraç edilerek geçici olarak İstanbul Erkek Muallim Mektebine yerleştirilen 16 yaşındaki Mehmet Zaman’ın, lise beşinci sınıf derecesinde tahsil gördüğü ve Konya Askeri Lisesinin altıncı sınıfına kaydının uygun olduğu ifade edilmiştir. Ancak bir başka yazıda bunun mümkün olmadığı ifade edilerek, Mehmet Zaman’ın sanata olan ilgisinden dolayı İstanbul sanat mekteplerinden birisine kayıt ve kabulüne izin verilmesi istenmiştir¹⁰¹.

4 Mayıs 1931 tarihli yazıda, gayri ahlaki davranışları nedeniyle 12 öğrencinin memleketlerine iade edilmesi istenmiş, Afgan elçiliği de öğrencileri yerinde inceleyeceğini ve neticenin beklenmesini istemiştir¹⁰².

24 Haziran 1931 tarihli yazıda, “*Adana Erken Lisesi birinci sınıf 2. şube meccani leyli talebesinden 114 nurolu Bismillah Efendinin arkadaşları ile muaşeret hususunda daima müşkülât ikai suretiyle mektebin sık sık nizam ve ahengini ihlal eylesine ve mektep idaresinin hayırhane telkinat ve ihtaratına rağmen asla hal ve hareketını tebdil eylememesine ve sınıf arkadaşlarından Mümtaz Efendiye bıçakla taarruz ve cerhe kıyam*

Afganistan tarafından gönderilen 3.182 liranın dağıtımı için bkz. TDA., 500/8173.54930.3; TDA., 500/8173.54930.5./ TDA., 500/8173.54930.6.

⁹⁷ Vefa Lisesinin orta kısmından 1935-1936 yılında mezun olan Mehmet Neziri’nin diplomasının ülkesine gönderilmesi ile ilgili olarak bkz. TDA., 500/8246.54340.1.

⁹⁸ TDA., 500/8248.54613.25.; TDA., 500/8248.54613.7.

⁹⁹ TDA., 500/8248.54613.28.; TDA., 500/8248.54613.24.

¹⁰⁰ TDA., 500/8226.53625.4.

¹⁰¹ TDA., 500/8248.54613.16; TDA., 500/8248.54613.33; TDA., 500/54613.35.

¹⁰² TDA., 500/8248.54613.19.

eylemesine binaen ihracına dair mektep inzibat komisyonunca verilen kararın Maarif Vekaletince tasdik edilerek mumaileyhin ihracı ile (Afganistan) Büyükelçiliğe teslimi” kararlaştırılmıştır¹⁰³.

Benzer asayişsizlik sorunu, askeri okullarda da görülmüştür. 8 Temmuz 1936 tarihli yazıda, Haydarpaşa Lisesi 10. sınıfında okuyan Ali Ahmet’in birkaç aydan beri okula gelmediği, yaşı küçük bir kızla alaka ve rabıta peyda ettiği, birkaç yıldır aynı sınıfta kaldığı ve diğer talebelere kötü örnek olduğu ifade edilerek okuldan atılmasına karar verildiği, kaçma şüphesi nedeniyle Irak sınırına kadar asker kontrolünde götürülmesi gerektiği ifade edilmiştir¹⁰⁴.

21 Ağustos 1940 tarihinde Hariciye Vekaletine gönderilen yazıda, Askeri Tıbbiyede öğrenim gören Abdülvehap oğlu Abdülvahit’in bekar olduğu, mektepten kaçmayı alışkanlık haline getirdiği, evine çağırdığı kadınlarla alem yaptığı, derslerine çalışmadığı belirtilerek davranışlarını düzeltmezse okuldan atılacağı ifade edilmiştir¹⁰⁵.

Türkiye’de öğrenim gören ve derslerinde başarısız olan öğrencilerin ülkelerine geri gönderilmesi gündeme geldiğinde, Afganistan Büyükelçiliğinin buna pek sıcak bakmadığı görülmektedir. Büyükelçilikten gönderilen yazılarda, öğrencilerin geri gönderilmesinin iki ülke arasındaki dostluğu olumsuz yönde etkileyeceği, öğrencilerin eğitim hayatının biteceği, ülkesinde onlara kötü gözle bakılacağı ileri sürülerek konunun tekrar incelenmesi, bulunduğu okulda sene tekrarı yapması, okuyacak durumda olanların muallim mekteplerine veya uygun başka bir okula nakledilmesi talep edilmiştir¹⁰⁶.

1931 yılında, başarısız oldukları için Edirne Erkek Lisesinden İstanbul Erkek Muallim Mektebine nakil olunan Afganlı talebenin ülkesine geri gönderilmesi ile ilgili olarak, Afganistan Büyükelçiliğinden gelen yazıda şunlar ifade edilmiştir;

*“...Mezkur talebenin mevcut şerait tahtında memleketlerine iadeleri, bu bedbahtların hayatına kastetmekle beraber olup, Türkiye’de birkaç sene zahmetten sonra henüz inkişaf etmeye başlayan temeddün ve teceddüt kabiliyetlerinin müebbeden heba olmasını ve ayrıca da iki kardeş millet arasındaki muhabbete suitesir icrasından hâli kalmayacağından, Afgan Büyükelçiliği, bazı hususi dostluk mülâhazalarına mebni mezkur talebenin, bu muzlim ve ağır lekelerle, bu aziz memleketi terk etmelerinden ise başka bir surette tecziyelerini veyahut uzak vilayetlerden birisinde bir mektebe nakillerini münasip gördüğünü arz etmektedir”*¹⁰⁷.

Büyükelçilikten gelen yazı üzerine öğrencilerin durumları yeniden değerlendirilmiştir. 10 Ağustos 1931 tarihli yazıda İstanbul Erkek Muallim Mektebinde misafir edilen ve ülkelerine geri gönderilmesi düşünülen Payende Mehmet Efendi’nin Diyarbakır Orta Mektebine, Seyit Muhim Efendinin Iğdır Orta Mektebine, Seyit Ahmet

¹⁰³ TDA., 500/8248.54614.1.

¹⁰⁴ TDA., 500/8213.52972.24.

¹⁰⁵ TDA., 500/8226.53887.1.

¹⁰⁶ TDA., 500/8248.54613.22/TDA., 500/8248.54613.23.; TDA., 500/8248.54613.14.

¹⁰⁷ TDA., 500/8248.54613.12.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

Efendi’nin Konya Erkek Lisesine, İbrahim Efendinin Elazığ Orta Mektebine naklen kaydedilmelerine karar verildiği belirtilmiştir¹⁰⁸.

Askeri Tıbbiyede başarılı olamayan Afgan öğrencilerin de başka okullara kaydırıldığı görülmektedir. Örneğin 26 Haziran 1941 tarihli yazıda Askeri Tıbbiyede başarılı olamayan Mehmet İshak ve Mir Ahmed’in, askeri dışı mektebine yerleştirilmelerinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir¹⁰⁹.

Afganistan’dan gelen öğrenciler, Türkiye’nin iklim yapısına alışmakta güçlük çekmişler, zaman zaman yaşanan sağlık sorunları nedeniyle ülkelerine dönmek zorunda kalmışlardır. 13 Temmuz 1930 tarihli yazıda Adana Lisesinde eğitim gören Mehmet Ali, Mehmet Sadık ve Din Mehmet’in sağlık sorunları nedeniyle ülkelerine dönmelerine karar verildiği ifade edilmiştir¹¹⁰.

1930 yılında, Kayseri’de öğrenim gören 7 Afgan talebenin bölgeye uyum sağlayamadığı için İstanbul’da bir okula sevk edilmesi istenmiştir¹¹¹. Kayseri iklimine alışamayan bu öğrenciler, İzmir Buca Ortaokuluna nakledilmiştir¹¹². 1936 yılında Kayseri Lisesinden Adana Lisesine nakledilen Mehmet Şah, sağlık sorunları nedeniyle ülkesine dönmek zorunda kalmıştır¹¹³.

21 Ocak 1936 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekaletinden gönderilen yazıda, öğrenim gören Türk ve yabancı öğrencilerin dolgu, dış çekimi vb. tedavilerinin ücretsiz olarak yapıldığı ancak Afganlı Abdülgaffar’ın “*Vazifesini yaparken malul olmamış bulunmasına mebni, dışlerine yapılması lazım gelen protez vesaire masrafının*” ödenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Nitekim talep edilen 35 lira, Afganistan Büyükelçiliği tarafından gönderilmiştir¹¹⁴.

8 Ocak 1937 tarihli bir yazıda Askeri tıbbiyede eğitim gören Afganlı Mansur, Kasım ve Kayyum’un gözlerindeki rahatsızlık nedeniyle askeri okuldan atılmaları gerekmele birlikte, Afgan büyükelçiliğinden gelen yazıda onların harp subayı olmayacakları için tahsillerine ve gözlerinin tedavisine devam edilmesine izin verilmesi istenmiş, bu da uygun görülmüştür¹¹⁵.

20 Ocak 1937 tarihli yazıda, İstanbul Polis Okulunda öğrenim gören Ömer’in “*zahame-i kalp*” hastası olduğu, bu tür rahatsızlığı olanların talim, jimnastik gibi ağır derslere girmemesi gerektiği ve polis olarak istihdamının mümkün olmadığı belirtilerek,

¹⁰⁸ TDA., 500/8248.54613.3. 1938 yılında Askeri Tıbbiye Dışçı kısmına kabul edilen Payende Mehmet’in orada da başarısız olduğu görülmektedir. 6 Aralık 1943 tarihli bir yazıda, Pir Mehmet oğlu Payende Mehmet’in imtihanlarda başarısız olarak üst üste iki yıl sınıfta kaldığı ve bu yüzden okuma hakkını kaybettiği için inzibat nezaretinde Afgan Büyükelçiliğine teslim edilerek ülkesine geri gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BCA.,30.18.1.2./85.92.4.; TDA., 500/8226.53593.10.

¹⁰⁹ TDA., 500/8226.53622.1.

¹¹⁰ TDA., 500/8248.54618.3. TDA., 500/8248.54618.4.

¹¹¹ TDA., 500/8248.54617.5.

¹¹² TDA., 500/8248.54617.3. 16 Temmuz 1933 tarihli yazıda İzmir-Buca Yatılı Ortaokulunda okuyan Mir Mehmet, Haşim ve Ali Mehmet’in, Askeri Orta Mektebe, Sadullah Efendinin de Tayyara Makinist Mektebine geçmek istediği ifade edilmiştir. Bkz. TDA., 500/8149.54094.6.

¹¹³ TDA., 500/8246.54336.1.

¹¹⁴ TDA., 500/8213.52977.5.; TDA., 500/8213.52977.1.

¹¹⁵ TDA., 500/8213.52967.15.

sadece teorik derslere girmesinin uygun olacağını Afgan Büyükelçiliğine bildirilmesi istenmiştir¹¹⁶.

11 Şubat 1937 tarihli yazıda Balıkesir Necati Bey Öğretmen Okulu ikinci sınıf öğrencisi Mehmet Salim'in sağlık sorunları olduğu, Balıkesir'e alışamadığı ve başka bir ile nakledilmesi istenmiştir¹¹⁷.

Türkiye ile Afganistan arasında yapılan yazışmalara bakıldığında, Afgan hükümetinin Türkiye'de öğrenim gören öğrencinin yalnızca eğitim süreci ile hemhal olmasına, ahlakın korunmasına, dini ve milli değerlerin muhafazasına, rejime muhalif kişilerin öğrencilere yönelik propaganda yapmasının önlenmesine yönelik adımlar attığı görülmektedir. 27 Şubat 1934 tarihli yazıda, İstanbul Şişli'de Uğurlu Apartmanında oturan Afganlı Abdülaziz, Sabur, Hüseyin, Hafız ve Asgar Efendilerin, Afgan hükümeti aleyhine propaganda yaptıkları belirtilerek buna devam etmeleri halinde sınır dışı edilmeleri istenmiştir¹¹⁸.

1935 yılında Afganistan Büyükelçiliği Kâtibi Abdülvahab Han, Hariciye Vekaletine gelerek eski Afgan Kralı Amanullah Hanın İtalya'dan Türkiye'ye geleceğini öğrendiklerini, ziyaret sırasında "*İstanbul mekteplerinde okuyan 50'ye yakın talebe*" ve diğer illerden gelecek Afganlılarla görüşmesinin önlenmesini istemiş, aksi halde Amanullah Han'ın onları rejim aleyhine zehirleyeceğini ifade etmiştir¹¹⁹.

Nitekim Zahir Şah döneminde Afgan hükümeti, talebelerin herhangi bir siyasi tavra veyahut bir zümreye dâhil olmamasına dikkat etmiş hatta bu doğrultuda 1936 yılında Afgan hükümetine muhalif bir tutum sergileyen Abdussabur Han Abdülhalik ile Abdülaziz isimli şahısların Türkiye'den ihraç edilmelerini talep etmiştir. 2 Mayıs 1936 tarihinde Dahiliye Vekaleti tarafından gönderilen yazıda, Berlin'de öğrenim gören ve Türkiye'ye gelerek İstanbul'a yerleşen Abdussabur Han Abdülhalik'in, Afgan elçiliğinden durumu sorulduğu, gelen cevapta bu kişinin daha önce Afganistan büyükelçilik katibi olarak görev yaparken görevinden ayrıldığı, Afganistan'a dönmeyi reddettiği, muhalif partiye katıldığından vatandaşlıktan çıkarıldığı, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Afganistan Büyükelçiliği arasında varılan sözlü mutabakatta Türkiye'den başka bir ülkeye geçen muhaliflerin tekrar Türkiye'ye alınmaması, Türkiye'ye izinsiz girenlerin ihraç edilmesi konusunda mutabık kalındığı, geçen sene Türkiye'ye izinsiz giren Abdülaziz'in ihraç edildiği, Abdussabur Han Abdülhalik'in de ihraç edilmesi gerektiği yönünde gelen olumsuz rapor üzerine, "*...Mekteplerimizde tahsilde bulunan Afgan talebesi arasında yapacağı menfi propagandalarla yurdun yüksek menfaatlerini de ihlal edeceğinden şüphe edilen ve bu bakımdan memleketimizde kalması mahzurlu görülen bu yabancının sınır dışı edilmesine*" karar verilmiştir¹²⁰.

Sonuç

¹¹⁶ TDA., 500/8246.54342.7.

¹¹⁷ TDA., 500/8213.52972.4.

¹¹⁸ TDA., 500/8253.54539.1.; TDA., 500/8253.54539.12.

¹¹⁹ TDA., 500/7508.43019.1.

¹²⁰ BCA., 30.10.0./258.733.18.

Atatürk Döneminde Türkiye’de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı sonrasında değişen koşullar, Afgan ve Türk Milletlerini emperyalist devletlere karşı bir bağımsızlık mücadelesi vermeye zorlamıştır. Amanullah Han öncülüğünde İngiliz işgaline karşı verilen mücadeleyi, Mustafa Kemal Paşanın öncülüğünde başlayan Millî Mücadele hareketi takip etmiş, 1923 yılında gelindiğinde iki devlet de bağımsız birer devlet olarak uluslararası alanda yerini almıştır.

İki doğulu ve Müslüman devletin benzer süreçler sonunda bağımsızlıklarını elde etmesi, ortak düşmanlara karşı verilen mücadele iki devlet arasında kısa sürede bir yakınlaşmaya neden olmuş, 1 Mart 1921 tarihinde imzalanan anlaşma ile somut bir hale dönüşmüştür. Siyasi alanda yaşanan işbirliği, Afganistan’ın Türk modernleşmesini örnek alması ve Türkiye’den askeri ve eğitim alanında uzamanlar talep etmesi ile daha geniş bir alana yayılmıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Afganistan’dan gelen yardım taleplerine sıcak bakmış, kıt imkanlarına rağmen, Afganistan’a eğitim, sağlık ve subay yetiştirilmesi konusunda aktif destek vermiştir. Ortak düşmana karşı doğuda bir müttefik elde etmek, İslam dünyası ile sıkı ilişkiler kurmak isteyen Türkiye, Afganistan’a yönelik yardımlarını bir ileri boyuta taşıyarak, Afganistan’dan gelen asker ve sivil talebeleri eğitmiş, masraflarını karşılamış ve ülkelerine en iyi şekilde hizmet edecek mesleki bilgilerle geri dönmelerini sağlamıştır.

Afganistan’dan gelen ilk öğrencilerin genelde staj görmek için gelen subaylar olduğu görülmektedir. 1926 yılında itibaren sivil öğrencilerin gelmeye başladığı, Afganistan’daki mevcut eğitim koşulları ve ortaöğretim seviyesinin düşük olması nedeniyle gelen öğrencilerin ortaöğretimi Türkiye’de tamamlayarak yükseköğretim kurumlarına geçiş yaptığı anlaşılmaktadır. Parasız yatılı olarak eğitim alan Afgan öğrencilerin bütün masrafları Türk devleti tarafından karşılanmış, Afganistan hükümeti ve öğrenci aileleri tarafından da öğrencilere cep harçlıkları gönderilmiştir.

Afgan öğrencilerin büyük kısmının İstanbul’daki ortaöğretim okullarına devam ettiği, bunun dışında Adana, Balıkesir, İzmir, Kayseri, Konya gibi illere de öğrenci gönderildiği anlaşılmaktadır. Ortaöğretimi tamamlayan Afgan öğrencilerinin, Afgan hükümetinin talepleri doğrultusunda ve çoğu zaman giriş imtihanlarından muaf tutularak, yükseköğretim kurumlarına yine parasız yatılı olarak yerleştirilmiştir.

Afgan öğrencilerinin/Afgan Hükümetinin en çok tercih ettiği yükseköğretim kurumları arasında Mülkiye Mektebi, Askeri ve Sivil Tıp Fakültesi, Hukuk, Polis, Ticaret ve Ziraat Mektebi yer almıştır. Bu okulları bitiren öğrencilere, Türk öğrencilerinin sahip olduğu staj imkânı da tanınmış, ülkelerine mesleki anlamda donanımlı bir şekilde dönmelerine gayret edilmiştir.

Türkiye’ye gönderilen öğrenciler içerisinde en dikkat çeken, 1928 yılında gönderilen 115 kişilik kafiledir. Türkiye’ye yaptığı ziyaret sonrasında reform hareketlerine hız veren Amanullah Han’ın, yüze yakın erkek öğrenci yanında on beş adet kız öğrenciyi de eğitim amacıyla Türkiye’ye göndermeye karar vermiştir. Afganistan’daki törende ilk kez başı açık bir şekilde halkın karşısına çıkartılan kız öğrencilerin, yüzleri açık ve modern kıyafetlerle Türkiye’ye gönderilmesi hem ülke içinde hem ülke dışında büyük yankı yapmıştır. Büyük bir kısmı Müslüman olan ve ağır şeriat kuralları altında kapalı bir toplum yapısının egemen olduğu Afganistan’da, kızlara yönelik olarak atılan adım ulema tarafından tepki ile karşılanmıştır. Amanullah Han’a çıkan isyanda, kız

öğrenci konusu öne çıkmış, isyancılar öğrencilerin geri getirilmesini talep etmiştir. Genellikle sağlık alanında eğitim alması planlanan kız öğrenciler, 1930 yılında ülkelerine geri gönderilmiştir.

Askeri alanda iki ülke arasında yaşanan işbirliği, eğitim alanında da kendisini hissettirmiştir. Türkiye, bir yandan modern Afgan ordusunun kurulması için Afganistan'a askeri heyetler gönderirken diğer yanda da Afgan subaylarına Türkiye'deki birliklerde staj imkânı tanımış, gelen subaylara maaş bağlayarak, bütün masraflarını karşılamıştır. İmtihanda başarı olanları Harp Akemisine alarak kurmaylık eğitimlerini tamamlamalarını sağlamıştır. Ortaöğretim eğitimini tamamlayan ve Harp Okuluna geçmek isteyen öğrencilere de kolaylık sağlamış, Türk öğrencilerin sahip oldukları bütün haklardan onlara da yararlandırılmış, aynı üniforma ile aynı şartlar altında eğitim almalarının önü açılmıştır. Gerek Harp Okulunu gerekse Harp Akademisini bitiren pek çok Afgan subayı ülkesinde önemli makama atanmıştır.

Türkiye'ye gelen Afgan öğrencilerden bazıları, iklim ve eğitim koşullarına uyum sağlayamayarak ülkelerine dönmek zorunda kalmış, bazıları da okullarda asayiş ve düzeni bozduğu için ülkelerine geri gönderilmiştir. Maarif Vekaleti bünyesinde bulunan Orta Öğretim Müdürlüğü tarafından özlük işleri takip edilen öğrencilerle Afganistan Büyükelçiliği de yakından ilgilenmiş, bazen askeri ateşe atayarak bazen müfettiş tayin ederek öğrencileri denetlemeye, olası sorunlarını çözmeye, Afgan hükümeti ve aileleri tarafından gönderilen paraların öğrencilere ulaşmasını sağlamaya, onların dini ve milli değerlerini en üst seviyeye çıkarmaya, rejim karşıtı propagandaların ve siyasi çekişmelerin etkisinden uzak tutmaya çalışmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, emperyalizme karşı savaşan ve elde ettiği başarı sayesinde bağımsızlığını bütün dünyaya kabul ettiren Türkiye, gerek verdiği milli mücadele ile gerekse sonrasında başlattığı modernleşme hamleleri ile pek çok mazlum millete ilham kaynağı olmuştur. Türkiye'deki gelişmelerden etkilenen ve yaptığı ziyaret sonrasında Gazi Mustafa Kemal Paşanın reformlarını örnek alan Amanullah Han, ülkesinde başlattığı modernleşme hamleleri için Türkiye'den de destek talep etmiştir. Müslüman bir ülke olması, tarihi ve sosyolojik bağları nedeniyle daha az tepki çekeceğini düşünerek Türkiye'den uzman getirtmeye, aynı zaman da Türkiye'ye öğrenciler göndererek modern Afganistan'ı inşa etmeye çalışmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında onca yokluk ve imkansızlığa rağmen, Afganistan'ın taleplerine büyük bir özveri göstererek karşılamaya çalışan Gazi Mustafa Kemal Paşa, ileride güçlenerek gelişecek Türk-Afgan dostluğunun temellerini atmıştır. Eğitim alanında Afganistan'a verilen destek sadece Afganistan'ın ihtiyaç duyduğu uzman meslek erbabının yetişmesini değil iki ülke arasında siyasi ve kültürel bağları canlı tutacak modern bir Afgan neslinin yetişmesine de önayak olmuştur.

KAYNAKLAR

1- Arşivler

A-Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA., 30.10.0./116.808.16. BCA., 30.10.0./143.21.11.

BCA., 30.10.0./143.21.13. BCA., 30.10.0./257.731.10.

BCA., 30.10.0./257.731.17. BCA., 30.10.0./257.731.21.

BCA., 30.10.0./258.733.18. BCA., 30.10.0./257.731.7.

BCA., 30.11.1./109.43.11. BCA., 30.11.1./33.18.15.

BCA., 30.18.1.1./20.57.16. BCA., 30.18.1.2./40.73.9.

BCA., 30.18.1.2./5.44.2. BCA., 30.18.1.2./58.71.7.

BCA., 30.18.1.2./59.83.8. BCA., 30.18.1.2./59.83.9.

BCA., 30.18.1.2./61.3.5. BCA., 30.18.1.2./69.89.13.

BCA., 30.18.1.2./74.32.6. BCA., 30.18.1.2./78.74.7.

BCA., 30.18.1.2./78.77.7. BCA., 30.18.1.2./84.82.20.

BCA., 30.18.1.2./88.81.8. BCA., 490.01./1197.193.1.

BCA.,30.10.0./143.21.13. BCA.,30.11.1./26.29.15.

BCA.,30.18.1.2./85.92.4.;

B-Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türk Diplomatik Arşivi

(TDA)

TDA., 500.8246.54337.6. TDA., 500/54613.35. TDA., 500/54627.22.

TDA., 500/7508.43019.1. TDA., 500/8079.53495.10. TDA., 500/8079.53495.13.

TDA., 500/8079.53495.23. TDA., 500/8079.53495.3. TDA., 500/8079.53495.30.

TDA., 500/8079.53500.6. TDA., 500/8079.53503.1. TDA., 500/8079.53504.3.

TDA., 500/8079.53511.5. TDA., 500/8079.53513.4. TDA., 500/8079.53516.3.

TDA., 500/8079.53517.1. TDA., 500/8079.53518.10. TDA., 500/8079.53518.15.

TDA., 500/8079.53519.2. TDA., 500/8149.53797.2. TDA., 500/8149.53798.1.

TDA., 500/8149.54094.6. TDA., 500/8173.54930.1. TDA., 500/8173.54930.3.

TDA., 500/8173.54930.5. TDA., 500/8173.54930.6. TDA., 500/8173.54931.1.

TDA., 500/8173.54937.1. TDA., 500/8173.54948.1. TDA., 500/8173.54948.4.

TDA., 500/8173.54951.1. TDA., 500/8173.54954.11. TDA., 500/8173.54954.5.

TDA., 500/8173.54954.9. TDA. 500/8174.54035.1. TDA., 500/8194.51963.5.

TDA., 500/8213.52964.7. TDA., 500/8213.52967.15.

TDA., 500/8213.52968.1. TDA., 500/8213.52968.3.

TDA., 500/8213.52972.24. TDA., 500/8213.52972.4.

TDA., 500/8213.52977.1. TDA., 500/8213.52977.5.

TDA., 500/8226.53593.10. TDA., 500/8226.53615.1. TDA., 500/8226.53615.2.

TDA., 500/8226.53615.5. TDA., 500/8226.53615.6. TDA., 500/8226.53616.1.

TDA., 500/8226.53616.3. TDA., 500/8226.53621.10 TDA., 500/8226.53621.9.

TDA., 500/8226.53622.1. TDA., 500/8226.53625.4. TDA., 500/8226.53626.1.
TDA., 500/8226.53884.3. TDA., 500/8226.53887.1. TDA., 500/8242.54365.2.
TDA., 500/8242.54365.4. TDA., 500/8242.54365.7. TDA., 500/8242.54365.8.
TDA., 500/8243.54652.1. TDA., 500/8246.54336.1. TDA., 500/8246.54337.26.
TDA., 500/8246.54337.34. TDA., 500/8246.54337.36.
TDA., 500/8246.54337.8. TDA., 500/8246.54340.1.
TDA., 500/8246.54342.13. TDA., 500/8246.54342.4. TDA., 500/8246.54342.7.
TDA., 500/8248.54613.12. TDA., 500/8248.54613.14. TDA., 500/8248.54613.16.
TDA., 500/8248.54613.19. TDA., 500/8248.54613.22. TDA., 500/8248.54613.23.
TDA., 500/8248.54613.24. TDA., 500/8248.54613.25. TDA., 500/8248.54613.28.
TDA., 500/8248.54613.3. TDA., 500/8248.54613.33. TDA., 500/8248.54613.46
TDA., 500/8248.54613.7. TDA., 500/8248.54614.1. TDA., 500/8248.54617.3.
TDA., 500/8248.54617.5. TDA., 500/8248.54618.3. TDA., 500/8248.54618.4.
TDA., 500/8248.54619.1. TDA., 500/8248.54622.17. TDA., 500/8248.54623.12.
TDA., 500/8248.54623.15. TDA., 500/8248.54623.7. TDA., 500/8248.54623.9.
TDA., 500/8248.54626.2. TDA., 500/8248.54626.4. TDA., 500/8248.54626.5.
TDA., 500/8248.54627.1. TDA., 500/8248.54627.11. TDA., 500/8248.54627.14.
TDA., 500/8248.54627.23. TDA., 500/8248.54627.25. TDA., 500/8248.54627.28.
TDA., 500/8248.54627.30. TDA., 500/8248.54627.8. TDA., 500/8248.54629.1.
TDA., 500/8253.54539.1. TDA., 500/8253.54539.12. TDA., 515/7508.43019.1.
TDA., 500/8173.54931.3. TDA., 500/8213.52967.12.

2-Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahmed 2013 Faiz Ahmed, *Rule of Law Experts in Afghanistan: A Socio-Legal History of the First Afghan Constitution and the Indo-Ottoman Nexus in Kabul, 1860-1923*, History in the Graduate Division of the University of California, Berkeley.
- Akbaba 2015 Tolga Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki Katkıları (1932-1938)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Barfield 2010 Thomas Barfield, *Afghanistan A Cultural and Political History*, Oxford, Princeton University Press.
- Bayur 1987 Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi, III.Cilt*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2.Baskı.
- Çankaya 1968-1969 Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Cilt:5, Ankara.
- Dağpınar 2002 Mehmet Ali F. Dağpınar, "Afganistan'da Mülkiye", *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 237, Kasım Aralık 2002, s.175-182.

Atatürk Döneminde Türkiye 'de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

- Dayı 2000 Esin Dayı, “Atatürk ve Türk Dünyası”, *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi I, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s.515-546.
- Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Gregorian 1969 Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan Politics of Reform and Modernization, 1880-1946*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Hamşioğlu 2006 Oğuz Hamşioğlu, *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Hashimi 2013 Sayed Mobin Hashimi, *Afganistan'da Kadınların Sosyo-Kültürel ve Dini Durumu (Cüzcan Örneği)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Korkmaz 2000 Özlem Korkmaz, *Türkiye'nin Afganistan'a Olan Yardımları (1920-1960)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Köçer 2004 Mehmet Köçer, *Türk-Afgan İlişkileri (Emanullah Dönemi 1919-1929)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ.
- Nawid 1999 Senzil K. Nawid, *Religious Response to Social Change in Afghanistan 1919-29, King Aman-Allah and the Afghan Ulamam*, California-U.S.A., Mazda Publisher.
- Özbay 1976 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt:II, İstanbul.
- Poullada 1973 Leon B. Poullada, *Reform and Rebellion in Afghanistan, 1919-1929; King Emanullah's Failure to Modernize A Tribal Society*, Cornell University Press, New York.
- Rasanayagam 2003 Angelo Rasanayagam, *Afghanistan A Modern History, Monarchy, Despotism or Democracy? The Problems of Governance in the Muslim Tradition*, I.B. Tauris, London.
- Saray 1997 Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler (2. Baskı)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Şahin 2015 Mustafa Şahin, *Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri Afgan Penceresinden Genel Bakış*, İstanbul, Tasam Yayınları.
- Şimşir 2019 Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Teke 2021 Cevdet Teke, *Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,

- Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış
Doktora Tezi, Erzurum.
- Yılmaz 2010 Aliye Yılmaz, “Amanullah Han’ın Islahatları ve Atatürk”, *SDÜ
Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010,
Sayı:21, s.155-165.

4-Sürelî Yayınlar

- Akşam*, 19 Teşrinievvel 1928
Akşam, 20 Teşrinievvel 1928
Akşam, 25 Teşrinievvel 1928.
Akşam, 28 Teşrinievvel 1928.
Akşam, 5 Kasım 1928
Ayın Tarihi, XVI/51, (Haziran 1928).
Cumhuriyet, 15 Teşrinievvel 1928
Servet-i Fünun, 31 Mayıs 1928, Cilt:64, Yıl:36

SUMMARY

At the end of the First World War, Anatolian soil has been occupied. With the leadership of Mustafa Kemal Paşa, an all-out war against the occupiers has begun. At the end of this war Turkish Republic has been founded.

Fighting against British imperialism and its extension as Greek occupation, Ankara government sought help from outside. A contact has been made with the Soviets and also an agreement has been signed with Afghanistan. At that time Afghanistan was also fighting against British occupation. After the agreement political and cultural rapprochement began between the two countries.

With the end of the British occupation Amanullah Han started a modernisation program. The example of Turkey with the leadership of Atatürk that stood before Amanullah Han had a great effect on him due to both Afghanistan and Turkey being Sunni Muslim. Amanullah Han wanted to restrict the power of Ulema in the field of education to build a modern education system. A secular education program has been implemented and elementary education became mandatory. Mixed education for the kids between the ages of 6-11 has begun and schools that gave vocational education has opened. Turkish ambassador to Kabul Mehduh Şevkel Esendal, with the orders from Atatürk, sent students that had Turkish origin from Afghanistan to Turkey for education.

Beginning from the early years of Turkish Republic the number of Afghan students who came to Turkey rose significantly. During the 1930’s the yearly average was 100 civilian and 50 military students. Students who completed the elementary education in Afghanistan came to Turkey for secondary education. With the good knowledge of Turkish, successful students continued their education in higher education. Most preferred branches were medicine, economy, political sciences, agriculture and

Atatürk Döneminde Türkiye'de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme

engineering. The needs of the students mostly met by the Turkish government. Allowances from the families of the students delivered with the help of Afghan ambassador. Salaries were granted to the Afghan officers who were in military schools. They were also permitted to benefit every right that has been granted to the Turkish officer cadets. Afghan students who were graduated from higher education had the opportunity to do internship in Turkey.

15 girls among the 115 students who came to Turkey in 1928 created a reaction in Afghanistan. Afghan society did not want girls to be educated in a foreign country without their heads covered. Amanullah Han take a step back from this practice and Afghan girls in Turkey returned back to Afghanistan in 1930.

Afghan students in Turkey had a hard time adjusting to the climate conditions in Turkey and also to the education system. In the archival documents there are a lot of records of students who changed cities or returned back for reasons of health and adaptation. Afghan government decided the fields of education of the students watched them closely. Ministry of Education made reports about the Afghan students at the end of every school year and sent it to the Afghan ambassador. The emphasis placed on the education of Afghan students to raise their religious and national feelings. They have been protected from the ideas of the opposition of the Afghan government.

With the idea of unsuccessful students would not be welcomed back home, Afghan students changed schools and professions and repeated the classes when necessary. Afghan students and officers who were educated in Turkey obtained important positions and duties when they returned to their country. They played a significant role in the emergence of the modern Afghanistan. In the early years of the republic and against all the difficulties that the country was facing Turkey tried to help Afghanistan and gained an important ally in the central Asia and also in the Muslim World.

In this study emphasis put on the Afghan students that came to Turkey during the Atatürk era. Conveniences of Turkish government to Afghan students, the problems of the students and proposed solutions to them, the reaction of the Afghan people to the sending girls to Turkey for education, job opportunities of the students in Afghanistan when they returned from Turkey will be explained. Documents from Turkish Republic and Diplomatic Archives of the Directorate of State Archives is analysed and obtained information compared with the other sources. Turkish help to Afghanistan in the field of education tried to be explained.

OSMANLI DEVLETİ'NİN ADLI KURUM OLARAK YURT DIŞINDA ŞEHBENDERLİK MAHKEMELERİ KURMASI VE İLGASI: İRAN ÖRNEĞİ (1912-1916)

Musa KILIÇ*

Öz

Osmanlı Devleti'nde kendi toprakları dışında yargılama yetkisine haiz tek kurumu olan şehbenderlik mahkemeleri, II. Meşrutiyet sonrası gibi geç bir dönemde ortaya çıktı. Bu mahkemeler, Habeşistan'da kurma teşebbüsü bir kenara bırakılacak olursa yalnızca İran'ın Tahran, Tebriz ve Kirmanşah şehirlerinde faaliyet göstermişlerdi. Şehbenderlik mahkemeleri, hukuki olarak hicri 1292 Osmanlı-İran Muahednamesine dayandırılmakta ise de İran'da şehbenderlik mahkemelerinin kurulması bu antlaşmadan çeyrek asır sonra Laskaridis Davası'yla gündeme geldi. Kurulacak şehbenderlik mahkemeleri için on maddelik hususi bir nizamname hazırlandı. Bu nizamname şehbenderlik mahkemelerinin yapısına, görevlendirilecek memurlara ve seçilecek azalara ilişkindi. Şehbenderlik mahkemeleri gerek Osmanlı tebaasının kendi aralarındaki gerekse yabancılarla olan davalarıyla ilgilenme açısından konsolos mahkemeleriyle benzer nitelikteydi. Fakat teşkilatlanma biçimi açısından kendine özgüydü. İran'daki şehbenderlik mahkemeleri 1912 yılında faaliyete geçti. Bunun hemen akabinde beklentileri tam olarak karşılayamadıkları için lağvedilmeleri tartışmaları gündeme geldi. Birinci Dünya Savaşı sürecinde önce Tebriz ardından Tahran ve Kirmanşah şehbenderlik mahkemelerinin faaliyetlerine son verildi.

Anahtar Kelimeler: *Şehbenderlik Mahkemeleri, Konsolosluk Mahkemeleri, İran, Tahran, Tebriz, Kirmanşah*

Abstract

The Establishment and the Dissolution of the Ottoman Shahbandar Courts Constituted Abroad as Judicial Institutions: The Case of Iran (1912-1916)

The institution of shahbandar courts, set up as early as the Second Constitutional era, was the only organization empowered with judicial rights abroad. Set aside the attempts to structure the same institution in Abissinia, shahbandar courts have been active only in the Persian cities of Teheran, Tabriz and Kermanshah. Legally the origin of the Shahbandar courts is traced back to the Ottoman-Persian Treaty of 1895 (1292, A.H.). Bu it was only after the Laskaridus Case, about a quarter

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir. E-posta: musakilic@ogu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4720-9939
(Makale Gönderim Tarihi: 14.02.2024 - Makale Kabul Tarihi: 30.04.2024)

century later, that the establishment of these courts in Persia was materialized. The first step to take in this regard was to draw up a “ten-article” special regulation. This regulation addressed the structure of the court as well as its personnel and the way its members were elected. The shahbandar courts resembled the consular courts in respect to the way they dealt with the lawsuits between the Ottoman subject and foreigners and among the Ottoman subjects themselves. But they differed from each other with regard to their inner organizations. The shahbandar courts in Persia were inaugurated in 1912. But soon afterwards, on account of the failure to meet the expectations, they were decided to be dissolved. The courts of Tabriz and Kermanshah were thus abolished During World War I.

Key Words: *Shahbandar Courts, Consular Courts, Persia/Iran, Tehran, Tabriz, Kermanshah.*

Giriş

Osmanlı Devleti topraklarında kendi yargı sisteminin dışında faaliyet gösteren konsolosluk mahkemeleri, yabancı tüccar ve vatandaşlarının aralarındaki davalara bakmakla yükümlü adli mercilerdi. Bu mahkemeler, kurulmalarına ve faaliyet göstermelerine hukuki zemin hazırlayan kapitülasyon antlaşmalarına dayanmaktaydı. Örneğin Fransa ile 1535 yılında yapılan kapitülasyon antlaşmasında Fransız tacir ve vatandaşlarının aralarında meydana gelecek ihtilaflara kendi ülkelerindeki yasalara ve dini kurallara uygun olarak konsoloslar bakacak, Osmanlı yetkilileri hiçbir şekilde müdahale edemeyecek hatta Fransız vatandaşları davalarının Osmanlı mahkemelerinde görülmelerini talep etseler bile buna izin verilmeyecekti.¹ Zamanla diğer Batılı devletler de kapitülasyonlardan yararlanarak kendi vatandaşlarının davalarına bakmak için konsoloslukları bünyesinde mahkemeler tesis ettiler.

Konsolosluk mahkemelerinin yargılama yetkisi vatandaşlarıyla sınırlı kalmadı. Kendi uyruklarıyla, Osmanlı vatandaşları dışındaki diğer yabancı devlet vatandaşları arasındaki davalara da bakmaya başladılar. Bu tür davalara nasıl görüleceği meselesine dair ilk düzenleme, 1740 yılında Fransa ile kapitülasyon antlaşmasıydı. Bu antlaşma ile Fransa'nın konsolosları ve tüccarları diğer devlet vatandaşları ile yaşadıkları ihtilaflar tarafların istemesi durumunda İstanbul'daki elçiliklere havale edilecek, Osmanlı yetkilileri müdahil olamayacaktı. Farklı tabiiyete mensup yabancıların davalarıyla genellikle davalının mensup olduğu konsolosluk mahkemesi ilgilenmekteydi. 1820 yılında, sadece İstanbul'daki davalarla sınırlı olmak üzere davalı ve davacının elçiliklerinin belirlediği kişilerden oluşan karma adli komisyonlar kurulmasına karar verildi. Fakat bu uygulama 1864 yılında sonlandırıldı.²

Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki davalar söz konusu olduğunda ise Osmanlı mahkemeleri yetkiliydi. Buna rağmen, bir yabancının sorgulanması ve yargılanması sırasından konsolosluk tercümanı veya bir yetkilisinin hazır bulunması zorunluuydu.³ Fakat Batılı devletlerin bu tür yargılamalara sık sık itirazları söz konusu olabiliyordu. Tanzimat döneminde bu tür müdahalelerin önüne geçmek adına yeni düzenlemeye gidildi. 1839 yılında, Ticaret Nezareti ve ona bağlı Ticaret Meclisi ihdas edildi.⁴ Ticaret Meclisi bir

¹ Özkorkut 2004, s. 85.

² Gönen 1999, cilt VI, s. 343.

³ Apaydın 2009, s. 213.

⁴ Bingöl 2005, s. 24.

Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)

mahkeme gibi yerli ve yabancı davalara bakma vazifesini de üstlenmişti. 1847'de yapılan bir düzenleme ile bu mahkemeye yabancılardan da geçici üye seçilmesinin yolu açıldı.

Osmanlı Devleti, adli sistemine müdahale anlamına gelen gerek konsolosluk gerekse karma mahkemelerinden ve bunlara zemin hazırlayan kapitülasyonlardan kurtulmak istiyordu. Özellikle II. Meşrutiyet sonrasında bu yöndeki çabaların arttığı sırada Babıali'nin İran'daki Tahran, Tebriz ve Kırmanşah şehirlerinde konsolosluk mahkemelerine benzer nitelikte şehbenderlik mahkemeleri kurulması yönünde bir karar alması ilginç bir gelişmedir.

Osmanlı Devleti, İran dışında başka bir ülkede şehbenderlik mahkemesi kurmamıştır. Gerçi Başşehbender Ahmed Mazhar Bey'in talebiyle Habeşistan'da da bir şehbenderlik mahkemesi kurulmak istenmişse de⁵ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının bu girişimi sonuçsuz bıraktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İran'daki şehbenderlik mahkemeleri Osmanlı Devleti'nin yurt dışında ihdas ettiği yargılama yetkisi bulunan tek adli kurumlardır. Buna rağmen literatürde, konu hakkında herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Makalemizde, pek bilinmeyen İran'daki şehbenderlik mahkemelerinin hukuki alt yapısı, kuruluş amacı, işleyişi, görevlileri, görülen davalar, konsolosluk mahkemeleriyle benzerlik ve farklılıkları ile lağvedilme süreçleri ele alınacaktır. Böylelikle, bilinmeyen ve yurt dışında faaliyet gösteren adli kurumlar olarak Osmanlı şehbenderlik mahkemelerinin tanıtılması yönünde literatüre katkı sağlanması umulmaktadır.

1. İran'da Osmanlı Şehbenderlik Mahkemelerinin Kurulmasının Hukuki Temelleri

1.1. 1292 Osmanlı-İran Mukavelenamesi

İran'da Osmanlı şehbenderlik mahkemeleri kurulmasına dair nizamname 1911 yılında çıkarılmış ve yaklaşık bir yıl sonra bu mahkemeler faaliyete geçmişti. Fakat İran'da şehbenderlik mahkemelerinin kurulmasına hukuki dayanak sağlayan devletlerarası antlaşma, 1875 yılının Aralık ayında imzalanan 1292 (hicri) Osmanlı-İran Mukavelenamesi'dir. İki devlet arasında, kendi topraklarında yaşayan İran ve Osmanlı tebaalarının karşılıklı olarak haklarının belirmesine dair böyle bir antlaşmanın yapılması, ilk olarak 1873 yılında Nasıreddin Şah'ın İstanbul'u ziyareti sırasında gündeme geldi.⁶ Aslında Şah'ın ziyaretinin hemen öncesinde Meclis-i Mahsus, karşılıklı tebaa haklarının bir usul ve kaideye oturtularak aradaki ihtilafın giderilmesi adına cinayet, adi ve şahsi hukuk davalarıyla sair işlerde nasıl yol izleneceğini gösteren bir kararı yürürlüğe koymuştu.⁷ Nasıreddin Şah'ın İstanbul'u ziyareti, karşılıklı tebaa haklarının daha ayrıntılı olarak bir antlaşmaya bağlanmasını gündeme getirdi. Muhtemelen dönemin Hariciye Nazırı Halil Şerif Paşa'nın hazırladığı taslaktaki İranlıların Osmanlı kanunlarına tabi olması ifadesi İran'ın itirazına neden olsa da⁸ yürütülen müzakereler sonucunda

⁵ BOA., HR.HMŞ.İŞO., 53/9, 2 Haziran 1915.

⁶ Nasıreddin Şah, 1873 yılında Avrupa seyahatine çıkmış ve ülkesine dönüşü sırasında İstanbul'a uğrayarak yaklaşık bir hafta Sultan Abdülaziz'in konduğu olmuştu. Bkz. Saray 1999, s. 89.

⁷ BOA., ŞD., 2403/8, 13 Mart 1873.; BOA., TS.MA.e., 604/90, 30 Mart 1873.

⁸ Karadeniz 2012, s. 393.

mukavelenamenin içeriği ve maddeleri konusunda anlaşma sağlandı.⁹ Ancak Osmanlı ile İran Devletleri arasında imzalanması kararlaştırılan ticaret antlaşmasının gecikmesi nedeniyle mukavelenamenin her iki devlet tarafından tasdik edilmesi, bir süre için ertelendi. Hatta Babıali, bu ertelemenin ortaya çıkarabileceği sakıncaları gidermek adına esasları belirlenmiş ama yürürlüğe girmemiş mukavelenamaya uygun bir şekilde topraklarında ikamet eden İran tebaası ve tüccarlarının uyması gereken kurallar ve ortaya çıkacak davalarda uygulanacak usule dair bir talimatname yayınladı.¹⁰ Nihayet söz konusu mukavelename, 21 Zilkade 1292 (19 Aralık 1875) tarihinde Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmed Râşid ve İran'ın İstanbul sefiri Muhsin Han¹¹ tarafından imzalanarak yürürlüğe girdi.¹²

1292 Osmanlı-İran Mukavelenamesi on dört maddeden oluşmaktaydı. Mukavelenamenin başında iki devlet arasında yapılan daha önceki antlaşmalar geçerliliğini korumak üzere İran Sefareti ile Osmanlı Hariciye Nezaretinin arasında bu mukavelenamenin kararlaştırıldığı ifade edilmekteydi. Mukavelename, Osmanlı topraklarında yaşayan İranlıların hak, salahiyet ve mükellefiyetlerini değinecek şekilde kaleme alınmıştı. Ancak onuncu madde, müttekabiliyet esasına değinerek İran'da yaşayan Osmanlı tebaasının da aynı haklardan yararlanacağını ifade etmekteydi.

Mukavelenamenin bazı maddeleri şebbender ve şebbender vekillerinin kendi tebaaları üzerindeki sorumluluk ve haklarına değinmekteydi. Örneğin mukavelenamenin birinci maddesinde Osmanlı topraklarında yaşayan İranlıların cinayet, hafif suç ve küçük cürümlerde Osmanlı kanun ve nizamlarına, güvenlik güçlerine ve mahkemelerine tâbi oldukları belirtilmekteydi. Tahkikat ve yargılamalar Osmanlı zabitleri ve mahkemeleri tarafından icra edilecekti. Aleni cinayetler dışında birinin isnadıyla tutuklanan İranlılar hakkında yürütülecek tahkikat sırasında gerek İstanbul'da ve gerekse taşrada şebbender veya şebbender vekilleri, bizzat katılarak ya da bir görevli vasıtasıyla malumat alabileceklerdi. Suçları sabit olan İranlılar hakkındaki hüküm ilamlarının birer tasdikli sureti İranlı memurlara verilecekti. Osmanlı vatandaşları ile İran tebaası arasındaki ticaret ve adi hukuk davaları Osmanlı mahkemelerinde görülecek fakat dava sırasında İran şebbenderleri bir tercüman bulundurabileceklerdi. Bu tür davalarda mahkemelerin verdiği kararlar İran şebbenderliklerinin vasıtasıyla uygulanacaksa da şayet şebbenderlik tarafından herhangi bir teşebbüste bulunulmazsa Osmanlı memurlarının kararları uygulama yetkisi bulunmaktaydı.¹³

Üçüncü maddede ise İran şebbender, şebbender vekili ve tüccarlarının diğer devlet konsolos, konsolos vekili ve tercümanlarıyla aynı imtiyaz, muafiyet ve haklara sahip olduklarını belirtilmekteydi.

Dördüncü maddede, İran şebbender ve şebbender vekillerinin Osmanlı topraklarından gelip geçen ve ikamet eden İranlıların emniyet, menfaat ve himayelerine

⁹ BOA.,HR.MKT., 819/53, 4 Şubat 1874.

¹⁰ BOA., TS.MA.e., 605/2, 15 Mart 1874.

¹¹ Daha önce Londra'da İran elçisi olarak bulunan Muinülmülk Hacı Şeyh Muhsin Han, 1873-1890 yılları arasında İstanbul'da görev yapmıştır. Sasanî 2006, s. 201-202.

¹² Düstur 1/III, s.189-192.; Küreli 2021, s. 156-159.

¹³ Dacı 2013, s. 116.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

memur oldukları için bu konulardaki gerekli tebligatı Osmanlı memurlarına bildirmekle mükellef oldukları ifade edilmekteydi. İran vatandaşlarının Osmanlı devlet görevlileri hakkındaki herhangi şikâyetleri söz konusu olduğunda da bunları gerekli mercilere iletmek şehbender ve şehbender vekillerinin vazifesiydi. Şehbender ve şehbender vekilleri İran tebaasından gerekli gördükleri kişileri ülkelerine iade edebilecek ve gerekli gördükleri takdirde Osmanlı yetkililerinden yardım isteyebileceklerdi. Osmanlı ülkesinde vefat eden İranlıların miras işlemleri İran şehbender ve vekilleri tarafından yürütülecekti. Fakat Osmanlı vatandaşlarından birinin miras davası açması durumunda bu dava ait oldukları mahkemeler tarafından görülecekti.

Şehbenderlik mahkemelerine hukuki zemin oluşturan en önemli madde ise yedinci maddeydi. Burada İran tebaasının kendi arasında ortaya çıkan gerek hukuk gerek kabahat, adı suç ve cinayet davalarının açılması, hüküm ve ceza verilmesi ve diğer işlemlerin şehbender ve şehbender vekilleri tarafından görüleceği belirtilmekteydi. Ceza alan suçluların mahalli yetkililer tarafından yakalanması durumunda tabiiyetleri tespit edildikten sonra şehbenderlik görevlilerine teslim edileceklerdi. Bu gibi hususlarda İranlı şehbender ve şehbender vekilleri mahalli yetkililerden yardım alabileceklerdi.

Sekizinci maddeye göre Osmanlı topraklarında ikamet eden İranlıların şehbenderliklere ödemeleri gereken vergilere yerel yetkiler müdahale edemeyeceklerdir.

On ikinci maddede İran tebaası ile başka bir yabancı devlet tebaası arasındaki hukuki mesele ve davalara iki ülkenin sefaretleri arasında bir anlaşma sağlanıncaya kadar mevcut kaideye göre muamele olunacağı ifade edilmekteydi.¹⁴

On üçüncü maddede İran tebaasının iflas maddesinin münhasıran sefaret ve şehbenderhanelere bırakıldığı fakat Osmanlı tebaasından alacaklı bir kişinin talebi olursa mahkemece bir vekil tayin edileceği belirtilmektedir.

Yine şehbenderlik mahkemelerinin kurulması açısından en önemli maddelerden biri de on dördüncü maddedir. Burada, mukavelenamede yer alan maddeler dışında gerek İran'da yaşayan Osmanlı tebaasının ve gerekse Osmanlı'daki İranlıların *en ziyade mazhar-ı müsaade* yabancı devlet tebaasının sahip olduğu imtiyaz ve müsaadelerden yararlanacağı ifade edilmekteydi.¹⁵ Ayrıca bu maddelerden herhangi birisi İran Devleti tarafından icra edilmemesi durumunda Osmanlı hükümeti de aynı şekilde uygulamaya koymayacaktı.

Görüldüğü üzere, iki devletin karşılıklı olarak tebaalarının hak ve sorumluluklarını belirleyen 1292 Osmanlı-İran Mukavelenamesinde şehbender ve şehbender vekillerine önemli yetkiler verilmekteydi. Kendi tebaaları hakkında yapılan tahkikatlarda hazır bulunabilecekleri gibi adi suç ve ticari davalarda tercümanları mahkemelere iştirak edebilecekleri. Ayrıca tebaasının miras, tüccarlarının iflas işlemlerinden şehbenderleri

¹⁴ İki farklı devlet tebaası arasında davalar konsoloslara bırakılmakla birlikte 1873 yılında Divan-ı Ahkam-ı Adliye'nin hazırladığı tezkirede bu tür davaların Osmanlı mahkemelerinde görülmesi gerektiği belirtilmiştir. Bkz. Özkorkut 2004, s. 87.

¹⁵ İleriki yıllarda İran'da en ziyade mazhar-ı müsaade olan devletin hangisi olduğu meselesi gündeme gelecek, bunun için 1828 yılında İran ile Rusya arasında imzalanan Türkmençay Antlaşmasının incelenmesine karar verilecekti. Hatta bu maksatla İran'dan iki takım Muahedat Mecmuası talep edilecekti. BOA., HR.SYS., 720/14, 25 Mayıs 1909.

sorumluydu. Ama en önemlisi şebbenderler, vatandaşlarının kendi aralarındaki davalarına bakma ve hüküm verme yetkisi sahip olacaklardı.

Tespitlerimize göre İran'da yaşayan Osmanlı tebaası hakkındaki davaların nasıl görülmesi gerektiğine dair bir nizamnamenin hazırlanması, ilk olarak 1882 yılında Tahran sefaretinin talebiyle gündeme gelmişti. Bu talep, artık şebbenderlerin de yargılama yetkisi olduğuna ve bunun bir kaideye konulması gerektiğine dikkat çekilerek Babıali tarafından da uygun görülmüştü. Ancak böyle bir nizamname hazırlanırken şebbenderhanelerde görülen davaların istinaf ve temyizinin nerede yapılması gerektiğine dikkat edilmeliydi. İlk olarak, Tahran sefaretinin bu konuda yetkilendirilmesi düşünüldü. Fakat İran başkentinden uzakta yaşayan Osmanlı tebaası için bu bir sorun teşkil edebilirdi. O nedenle, şebbenderliklerde görülecek davaların temyizinin başkente yakın yerlerdekilerin Tahran'da, uzak olanların ise en yakın Osmanlı vilayetinde görülmesi daha uygun olacağına karar verildi. Bu hususa dikkat edilerek bir nizamnamenin hazırlanması vazifesi Babıali Hukuk Müşavirliğine tevdi edildi.¹⁶ Burada hazırlanan taslak metinde İran'daki şebbenderliklerde birer mahkemenin kurulması, şebbenderlerin hakimlik vazifesini üstlenmesi, bu mahkemelerin bidayet mahkemesi gibi görev yapması ve bu mahkeme kararlarının en yakın Osmanlı vilayetinde temyiz edilmesi öngörülmekteydi.¹⁷ Fakat bu metin, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından yetersiz görülerek şebbender mahkemelerinde muhakeme usulünün belirlenmesi için Hariciye Nezareti bünyesinde Şura-yı Devlet ve Adliye Nezaretinden üyelerin de bulunduğu bir komisyonun kurulmasına karar verildi.¹⁸ Bu komisyon tarafından çok kapsamlı bir nizamname hazırlandı.¹⁹ Fakat hazırlanan nizamname yürürlüğe girmemiş, bunun sebebi ise tespit edilememiştir.

1900 yılında İran'daki Osmanlı tebaasının yargılanmasının usule bağlanması için bir komisyon kurulması ve Şura-yı Devlet tarafından nizamname hazırlanması tekrar gündeme geldiye de²⁰ bu teşebbüsten de bir sonuç çıkmadığı görülmektedir.

1.2. İran'da Şebbenderlik Mahkemelerinin Açılmasına Zemin Hazırlayan Laskaridis Davası

İran'da Osmanlı şebbenderhanelerinde birer mahkemenin kurulması Laskaridis (Lascarides) Davası ile yeniden gündeme geldi. Anastas Laskaridis, İran'ın Reşt kasabasındaki Osmanlı tüccarlarından biriydi. Aynı kasabada bir ticarethanesi olan Fransa vatandaşı Charles l'Eplattenier, Laskaridis aleyhine 200 bin franklık bir dolandırıcılık davası açılması talebinde bulunmuştu. Fransa Büyükelçiliği, Laskaridis aleyhine açılacak davanın Tahran'daki Osmanlı sefaretinde bir mahkeme kurularak görülmesini teklif etti. Fakat Tahran Sefiri Hüseyin Hasib Efendi'ye göre Osmanlı sefarethanesi bu davanın görülmesi için yeterli vasıtalara sahip değildi. Bu nedenle Tahran'da bir mahkeme kurulmasından imtina edilmeli ve Laskaridis Davası İstanbul'da

¹⁶ BOA., ŞD., 2453/34, 14 Mayıs 1882.

¹⁷ BOA., HR.SYS., 681/10/33, 12 Kasım 1883.

¹⁸ BOA., ŞD., 2482/24, 22 Mayıs 1884.

¹⁹ BOA., HR.TO., 478/14, 27 Temmuz 1885.

²⁰ BOA., HR.HMŞ.İŞO., 189/46, 31 Ekim 1900.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

görülmeliydi.²¹ Fakat Babıali İstişare Odası, Tahran sefirinden farklı düşünmekteydi. Osmanlı tebaasından birinin Tahran Sefaretinde yargılanmasına itiraz etmek uygun değildi. Ayrıca İran başkentinde Osmanlı tebaasından pek çok kişi bulunduğundan mahkemede azalık yapabilecek vasıflara sahip kişiler bulmak mümkündü. Hazırlanan raporda, 1292 Osmanlı-İran Mukavelenamesinin on dördüncü maddesine atıfta bulunularak İran'daki Osmanlı tebaasının en ziyade mazhar-ı müsaade sahibi olan yabancı devlet tebaasıyla aynı imtiyazlara sahip olduğuna vurgu yapılmakta ve mahkemenin Tahran'da görülmesinde sakınca olmadığı ifade edilmekteydi. Fransa'nın bu davanın Tahran sefaretinde görülmesine müsaade etmesi de Osmanlı Devleti'nin menfaatine olduğu düşünülmekteydi. Sonuç olarak bu haktan vazgeçilmemesine, Tahran'da yaşayan Osmanlı tebaasından hukuk ilmine vakıf iki kişinin aza seçilmesine, İran başkentinde müstakil bir şehbender olmadığından şehbenderlik işlerine bakan sefarethane memurlarından birinin mahkemeye başkanlık etmesinin ve davanın istinafinin İstanbul'da görülmesi yönünde Tahran sefirine tavsiyede bulunuldu.²² Fakat Tahran sefiri Hüseyin Hasib Efendi, Laskaridis Davasının Tahran'da görülmemesi konusunda ısrarcıydı. Zira, sefarethanede Osmanlı hukukuna vâkıf bir memur bulunmamaktaydı. İran'da Osmanlı hukukunun kullanılmasına kesin olarak karar verildiği takdirde Sultan'ın iradesiyle sefaret müsteşarına yargılama hakkı verilebilirdi. Ayrıca Hasib Efendi, daha önce Tahran sefaretinden herhangi bir hüküm ya da ilam verilmediğine dikkat çekmekteydi.²³ Onun bu ifadesi; İran'la imzalanan 1292 Mukavelenamesinin Osmanlı şehbenderliklerine verdiği yargılama hakkının o zamana kadar kullanılmadığına işaret olarak kabul edilebilir. Nitekim Osmanlı arşivinde de buna yönelik bir belgeye rastlanılmamıştır.

Hasib Efendi'nin raporuna Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasi Şubesi tarafından cevap verilmişti. Bu raporda da iki devlet arasındaki antlaşma sayesinde şehbenderlerin yargılama hakkının mevcut olduğuna, Tahran'da şehbenderlik işlerini bakan memur yerine müsteşarın bu hakkı kullanabileceğine ve bunun için Sultan'ın iradesinin gerekmediğine vurgu yapıyordu. O güne kadar Tahran'da ilam verilmemiş olması Osmanlı Devleti'nin yargılama hakkını icra etmemesi için gerekçe olamazdı. Kurulacak mahkemeye başkanlık edecek memurun, hakimlik vasıflarına tamamen haiz olması da gerekmemekteydi. Tıpkı Osmanlı topraklarında bulunan yabancı sefaret ve konsolosluklarda olduğu gibi en uygun isim bu göreve tayin edilebilirdi.²⁴

Hariciye Nezareti ile Tahran Sefaret-i Seniyyesi arasında Laskaradis davası hakkındaki tartışmalar devam ederken müddei Charles l'Eplattenier'in, davanın Fransa'nın Lyon şehrinde görülmesi için teşebbüste bulunduğu ortaya çıkmıştı.²⁵ Fakat süreçte yaşanan tartışmalar, Babıali'yi İran'da yaşayan Osmanlı tebaasının davalarının nasıl görülmesi gerektiği konusunda bir yol arayışına sevk etti. Hasib Efendi'ye göre; Laskaradis Davasının Tahran'da görülememesinin nedenlerinden biri İran başkentinde

²¹ BOA., HR.İD., 856/78/1, 3 Kasım 1909.

²² BOA., HR.İD., 856/78/3, 7 Kasım 1909.

²³ BOA., HR.İD., 856/78/10, 27 Kasım 1909.

²⁴ BOA., HR.İD., 856/78/9, 18 Kasım 1909.

²⁵ BOA., HR.İD., 856/40, 16 Aralık 1909.

bir başşehbenderlik bulunmamasıydı. Anlaşılan Hasib Efendi, 1292 Mukavelenamesinin verdiği yargılama hakkının şehbenderlik üzerinden kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Babialı Hukuk Müşavirliği de Hasib Efendi'nin bu fikrinin Hariciye Nezareti tarafından dikkate alınmasını önermekteydi. Tahran'da bir başşehbenderlik kurulacak olursa başşehbender olarak hukuk ve ticaret mahkemeleri azalıklarında bulunmuş, Fransızca bilen biri seçilmeliydi. Başşehbender için 4000 kuruş maaş bağlanmalıydı. Yine başşehbender ile aynı vasıflara haiz Adliye Nezareti tarafından seçilen bir şehbender ve bir kâtip tayin edilmeliydi. Her iki memura da 2.000 kuruş maaş tahsis edilmeliydi. Yerli İranlılardan da 500 kuruş maaşla bir kâtip ve 200 kuruş maaşla bir mübaşir seçilmeliydi. Başşehbender ve şehbenderin Osmanlı seferinde ikameti mümkün olduğu için tahsisat olarak 1.000 kuruş verilmesi yeterliydi. Yine yargılamaya yardımcı olmak üzere Osmanlı tebaasından iki kişi mahkeme azası olarak seçilebilirdi. Tüm bunların bütçeye maliyetinin 1.000 lira olacağı öngörülmekteydi. Davaların istinafi ise İstanbul'da görülmeliydi. Başşehbenderlikteki mahkeme, yalnız davalının Osmanlı tebaasından olduğu davalara bakacaktı. Davacı, başka devlet tebaasından olması durumunda herhangi bir cezai müeyyideye uğramayacağı için yabancı devletlerin bu mahkemeye itirazda bulunması beklenmemekteydi. Son olarak, Kirmanşah ve Tebriz'de Osmanlı tebaasından pek çok kimse ikamet ettiği için bu şehirlerdeki şehbenderliklere de birer hâkim tayin edilerek mahkeme kurulması tavsiye edilmekteydi.²⁶

Babialı Hukuk Müşavirliğinin tavsiyeleri dönemin Hariciye Nazırı Rıfat Paşa tarafından da uygun bulunarak Meclis-i Vükelanın gündemine sevk edildi.²⁷ Meclis-i Vükelada yapılan müzakerede; 1292 Mukavelenamesiyle İran'daki Osmanlı şehbenderhanelerinin yargılama hakkını kullanmalarının tabî bir hak olduğu vurgulanarak, Tahran'da bir başşehbenderlik tesisine ve Kirmanşah ile Tebriz'de birer şehbenderlik mahkemesinin kurulmasına, gerekli meblağ için bir kanun layihası hazırlanarak Meclis-i Mebusanın açılışından sonra gündeme getirilmesine ve mahkemelerin teşkilatına başlanmasına karar verildi.²⁸ Böylece İran'daki Osmanlı şehbenderlerinin elde ettiği yargılama yetkisini bir usul ve nizamname çerçevesinde fiilen kullanmaları 1292 Mukavelenamesinden yirmi beş yıl sonra Laskaradis Davası ile yeniden gündeme gelmiş, dava bir neticeye ulaşmamış olmasına rağmen şehbender mahkemelerinin açılmasına vesile olmuştur.

1.3. İran'da Osmanlı Şehbenderlik Mahkemelerinin Teşkiline İlişkin Nizamname

Meclis-i Vükelanın kararıyla İran'da kurulmasına karar verilen şehbenderlik mahkemelerine dair on maddelik bir nizamname layihası Babialı İstişare Odası tarafından hazırlanarak Şura-yı Devlet Tazminat Dairesine sevk edildi. Burada yapılan müzakerelerde, İran'da mevcut Devlet-i Aliyye şehbenderleri Osmanlı Devleti'nde cari olan kapitülasyon usulünden faydalanabildiklerinden bu hukukun korunması ve İran'daki Osmanlı tebaasının hukuk, ticaret ve ceza davalarının görülebilmesi için şimdilik Tahran,

²⁶ BOA., HR.SYS., 720/3/12, 13 Haziran 1910.

²⁷ BOA., BEO., 3784/283793/2, 13 Haziran 1910.

²⁸ BOA., MV., 142/34, 22 Temmuz 1910.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

Tebriz ve Kirmanşah'ta birer şehbenderlik mahkemesi kurulması öngörüldüğü ifade edilmektedir. Bu mahkemeler için Hariciye Nezareti bütçesine yıllık 330 bin kuruş ilave edilmesi gerekiyordu. Fakat Tanzimat Dairesi, ilave bütçe için bir kanun layihası hazırlanmasını gerekli görmüyordu. Zira şehbenderlik mahkemeleri bir nizamname doğrultusunda kurulacağı için mahkeme kâtibi, mübaşir gibi görevlilerin maaşlarına hazırlanan nizamnamede yer verilmemeliydi. Tanzimat Dairesinin Babıali İstişare Odası tarafından hazırlanan nizamname layihasına itiraz ettiği noktalardan biri de mahkeme azaların seçimine ilişkindi. Layihada mahkeme azalarının Osmanlı tebaasından ve hukuk bilgisi olan kişiler arasından sefir tarafından iki yıllığına seçilmesi ve görev sürelerinin bitiminde yeniden seçilebilmeleri uygun bulunmuştu. Fakat Tanzimat Dairesine göre; mahkeme azalığı için on aza seçilmeli ve aralarından kura ile seçilecek kişiler sırasıyla altı aylığına görev yapmalıydılar.²⁹ Nihayet İran'da şehbenderlik mahkemelerinin kurulmasına dair nizamname layihası Tanzimat Dairesinin istediği değişiklikler yapıldıktan sonra ilk olarak Meclis-i Vükela tarafından onaylandı³⁰ ve 23 Haziran 1911 tarihinde ise Sultan'ın iradesiyle yasalaştı.³¹

Söz konusu nizamname, 8 Temmuz 1911 tarihinde *İran Şehbenderhânelerinde Mehâkim Teşkilâtı Hakkında Nizâmname* başlığıyla Takvîm-i Vekâyi'de neşredildi. On maddeden oluşan nizamnamenin maddeleri özetle şu şekildeydi:

Birinci Madde: Osmanlı Devleti, 1292 Mukavelenamesinin gereği olarak şehbender memurlarının görmesi gereken davaları icra etmek üzere Tahran'da bir şehbenderlik tesis edilecektir.

İkinci Madde: Şehbender, Fransız lisanına aşina ve Osmanlı mahkemelerinde hâkimlik yapmış kişilerden seçilecek ve mahkemenin başkanlığını kendisi üstlenecektir.

Üçüncü Madde: Şehbenderin maiyetinde zabıt kâtipliğini, icra memurluğunu yerine getirecek ve mahalli şehbenderlik işleriyle de meşgul olmak üzere şehbender vekili unvanına sahip bir kâtip bulunacaktır. Şehbender vekili, Hariciye Nezaretinin Mekteb-i Hukuk mezunu memurları arasından seçilecek ve kendisi şehbenderlik işleriyle meşgul olacağı için sefaretin kaçınılmazlığı memuriyeti lağvedilecektir.

Dördüncü Madde: Birinci, İkinci ve Üçüncü maddelerde zikredilen memurların maiyetinde bir kâtip ve bir mübaşir istihdam edilecek ve bu kâtipler mübaşirin yerlilerden seçilmesi caiz olacaktır.

Beşinci Madde: Tebriz Başşehbenderliği ile Kirmanşah Şehbenderliğinde birer şehbenderlik mahkemesi teşkil edilecektir. Bu mahkemelerde birer reis ve icra memurluğunu da ifa etmek üzere birer zabıt kâtibi, birer kâtip ve birer mübaşir bulunacak, kâtip ile mübaşirin yerliden seçilmesi dahi caiz olacaktır. Reisler hâkimler sınıfından ve zabıt kâtipleri ise zabıt kâtipliği yapmış kişilerden seçilecektir.

Altıncı Madde: Tahran Şehbenderliği mahkemesi şehbenderin, Tebriz ve Kirmanşah şehbenderlik mahkemeleri beşinci maddeye uygun olarak seçilecek reislerin başkanlığında olarak teşkil edilecektir. Yine mahkemelerin buldukları yerde ikamet

²⁹ BOA., İ.MMS. 141/5/3, 25 Nisan 1911.

³⁰ BOA., İ.MMS. 141/5/4, 19 Haziran 1911.

³¹ BOA., İ.MMS. 141/5/5, 23 Haziran 1911.

eden Osmanlı tebaasından ikişer aza fahri olarak tayin edilecek, cinayet davalarında aza sayısı dörde çıkarılacaktır. Şehbenderlik mahkemeleri Osmanlı kanunlarına ve nizamlarına uygun olarak hukuk, ticaret ve ceza davalarına bidayet mahkemesi olarak bakacaktır. Osmanlı mahkemelerinde geçerli olan tarife gereğince alınması gereken harçlar yerine şehbenderlik pulu kullanılacak ve bu harçlar şehbenderlik geliri olarak kasaya teslim edilecektir. Adı geçen mahkemelerin verdiği kararlar aleyhinde yapılacak müracaatlar genel hükümlere tâbidir. Bu kapsamda temyizi mümkün olan davaların istinaf merkezi olarak Dersaadet, Bağdat ve Trabzon vilayetleri mahkemeleridir.

Yedinci Madde: Şehbenderlik mahkemelerinin her biri için görev süreleri iki yıl olmak üzere Osmanlı tebaasından ve hakimlik vasfına en ziyade haiz bulunanlardan onar kişi üye olarak sefir tarafından seçilecek, görevleri Sultan'ın iradesiyle tasdik edilmek üzere seçilen üye isimleri Hariciye Nezareti'ne bildirilecektir.

Sevizinci Madde: Seçilen on üyeden mahkeme asil azalığında istihdam edilecekler kura ile belirlenecektir. İsimlerine kura isabet edenler, altı ay süreyle görev yapacaktır. Görevi sırasında mazereti ortaya çıkanların yerine mazeretin ortadan kalmasına kadar kura ile yeni bir aza tayin edilecektir. Kura ile seçim usulü, seçilenlerin istihdam edileceklerden fazla olduğu durumlar için geçerlidir. Fazla kişi bulunmadığı takdirde mevcut isimler kura çekimi yapılmadan görevlendirileceklerdir.

Dokuzuncu Madde: Altı ay sonunda yeniden çekilecek kuraya evvelce istihdam edilmiş olanların ve iki senede bir üyelerin yeniden belirlenmesi sırasında daha önce seçilmiş olanların yeniden tayin edilmesi mümkündür.

Onuncu Madde: Hariciye ve Maliye ve Adliye Nezaretleri bu nizamnamenin hükümlerinin uygulanmasına memurdur.³²

Görüldüğü üzere bu nizamname yalnızca İran'da kurulmasına karar verilen şehbenderlik mahkemelerinin yapısına, görevlendirilecek memurlara ve seçilecek azalara ilişkindi. Bu açıdan bakıldığında, İran'daki Osmanlı şehbenderlik mahkemelerinin kendi topraklarındaki konsolosluk mahkemelerinden bazı farklılıkları olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikli olarak, Osmanlı'daki Batılı devletlerin konsolosluk mahkemelerinin çoğu Fransa'nın kurduğu mahkemelere benzemekteydi. Fransa'nın konsolosluk mahkemeleri konsolos ve iki azadan oluşmaktaydı. Ayrıca konsolosun tek başına dava bakma yetkisi de bulunmaktaydı. Fransız konsolosluk mahkemeleri sadece bir dava söz konusu olduğunda toplanırdı. Almanya'nın konsolosluk mahkemeleri de benzer bir yapıya sahipti. Ama Alman konsolosluk mahkemelerine genellikle konsolos vekili başkanlık ederdi. Ayrıca konsolosların hâkimlik vasfına sahip olmamalarından dolayı sadece Alman Hariciyesinin izin verdiği konsolosluklar mahkeme teşkil edebilirdi. Rusya ise, kendi tebaası arasında bir dava söz konusu olduğunda İstanbul'daki sefiri vasıtasıyla üç azadan müteşekkil bir adli heyet oluşturulur ve bu heyetin başkanlığını ya konsolos ya da tercüman üstlenirdi. İran'ın ise İstanbul'da hukuk, ticaret ve ceza davaları için bidayet mahkemesi hüviyetinde üç farklı mahkemesi vardır. Bunların başkanı başşehbender ise de genellikle şehbender vekili davaları yürütürdü. Her bir mahkeme için altı aza seçilirdi. Ayrıca İran'ın İstanbul'da sefaret müsteşarı başkanlığında bir istinaf mahkemesi mevcuttu.

³² Düstur 2/III, s. 629-631.

Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)

Konsolosluk mahkemeleri için ayrı bir hâkim tayin etme usulü ise yalnız İngiltere ve Yunanistan mahkemelerinde görülmektedir. İngiltere'nin İstanbul'da bir baş hâkimi bir de yardımcı hâkimi mevcuttu. Yani Dersaadet konsolosunun davalara bakma yetkisi yoktu. Taşradaki önemli davalara da bu hâkimler bakardı. Kimi zaman ise İngiliz sefirinin izniyle bir konsolos iki veya dört azadan müteşekkil bir mahkeme kurabilirdi. Yunanistan'ın ise İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de birer bidayet mahkemesi vardı. Bu mahkemelerin reisi ve bir azası Yunanistan'da hâkimlik yapmış isimlerden seçilirdi. Ancak taşradaki daha az önemli davalara konsoloslar da bakabilirdi.³³

Görüldüğü üzere, en azından mahkeme için ayrı bir hâkim tayin etme açısında İngiltere ve Yunanistan konsolosluk mahkemelerinin Osmanlı şehbenderlik mahkemeleriyle bir benzerlikleri söz konusudur. Fakat her iki devletin de konsolosları gerekli durumlarda mahkeme teşkil edebiliyorlardı. Fakat Osmanlı Devleti, İran'daki şehbenderlerine böyle bir yetki vermemişti. Tahran'daki mahkeme reisi, şehbender unvanını taşımakla beraber vazifesi mahkeme reisliği idi. Şehbenderlik işleriyle ilgilenmek salahiyetine sahip değildi.

2. İran'da Şehbenderlik Mahkemelerinin Teşkili ve İlgası

2.1. Tahran Şehbenderliği ve Şehbenderlik Mahkemesinin Tesis

Osmanlı Devleti'nin İran'la hem komşu olması hem de yoğun ticari ve siyasi ilişkilerine rağmen başkent Tahran'da bir temsilcilik açması XIX. yüzyılın ortalarına doğru mümkün olabiliyordu. Tahran'dan önce Osmanlı Devleti'nin İran'daki ilk şehbenderliği 1840 yılında Tebriz'de açılmıştı.³⁴ 1848 yılında İran'ın başkenti Tahran'da maslahatgüzarlık düzeyinde ilk sefarethane açıldı ve bu göreve Tebriz Şehbenderi Ali Namık Efendi getirildi.³⁵

Osmanlı Devleti, sefarethesinin bulunduğu pek çok başkentte aynı zamanda bir şehbenderlik tesis etmiştir. Oysa Osmanlı tebaasından pek çok insanın yaşadığı ve ticaret yaptığı İran başkenti Tahran'da bir şehbenderlik açılmasına gerek duyulmamıştı. Şehbenderliğe müteallik işler, Tahran sefarethesindeki bir kançılar memuru tarafından yürütülmekteydi. Fakat nizamnamenin birinci maddesinde belirtildiği gibi, 1292 Mukavelesinde yer alan şehbenderlik memurlarının davalara bakabileceği hükmünün icra edilebilmesi için Tahran'da da bir şehbenderlik tesis edilmesine karar verildi. Tebriz ve Kirmanşah'tan farklı olarak Tahran mahkeme reisi şehbender unvanına haiz olacak ancak şehbenderlik işleriyle ilgilenmeyecekti. Bu doğrultuda nizamnamenin yürürlüğe girmesinden dört ay kadar sonra Mekteb-i Hukuk mezunlarından ve İškodra Vilayeti Bidayet Mahkemesi eski reisi Tevfik Bey, Tahran Şehbenderlik Mahkemesi reisi olarak tayin edildi.³⁶ Fakat Tevfik Bey için çıkan irade-i seniyyede unvanı mahkeme reisi olarak ifade edilmişti. Tahran sefirinin uyarısı üzerine³⁷ bu yanlışlığın farkına varılmış ve

³³ Halil Cemaleddin ve Hırant Asador 1331, s. 165-170.

³⁴ Yıldırım 2021, s. 12.

³⁵ Acar 2021, s. 170-173.

³⁶ BOA., İ.HR., 427/28, 16 Ekim 1911.; BOA., BEO., 3951/296264, 17 Ekim 1911.

³⁷ BOA., HR.İD., 856/42, 31 Mart 1912.

unvanının şebender olarak tahvil edildiği yeni bir irade çıkarılmıştı.³⁸

Nizamnamenin üçüncü maddesine göre Tahran mahkemesine zabıt kâtipliğinin ve icra memurluğunun yanı sıra şebenderlik işleriyle ilgilenecek şebender vekili unvanına sahip bir kâtip atanması öngörülüyordu. Bu kâtip, şebenderlik işleriyle ilgileneceği için diğer zabıt kâtiplerinin aksine Adliye Nezareti memurları arasından değil Mekteb-i Hukuk mezunu olmak şartıyla Hariciye Nezareti çalışanlarından seçilecekti. Fakat bu atama bir süre için gerçekleşemedi. Hatta Tahran şebenderi ve mahkeme reisi Tevfik Bey, atamanın gecikmesinden dolayı işlerin aksamasından dolayı Tahran Sefareti kâtiplerinden Salim Şakir Bey'in ilave memuriyet olarak bu görevi üstlenmesini talep etmişti.³⁹ Nitekim şebender vekilinin vazifeleri bir süre için Tahran sefaret kâtipleri tarafından idare edilecekti.⁴⁰

Tahran şebenderliği ve mahkemesi için yıllık 402 tuman mukabili bir bina kiralandı.⁴¹ Binanın teşrifatı için Hariciye Nezareti bütçesinden 5.000 kuruş tahsisat ayrılmıştı.⁴² Ayrıca mahkemenin yakacak ve kırtasiye masrafları için altı ayda bir 1200 kuruş ödenecekti.⁴³ Aynı giderler için Tebriz ve Kirmanşah şebenderlik mahkemelerine de altı aylık 900 kuruş tahsisat ayrılmıştı.⁴⁴

Gerekli hazırlıkları tamamlanan Tahran'daki şebenderlik mahkemesinin resmi açılışı 27 Nisan 1912 tarihinde gerçekleşti.⁴⁵ Açılıştan hemen sonra, nizamnamenin yedinci maddesi uyarınca Tahran Sefiri Emin Bey tarafından mahkeme üyesi olarak on isim belirlendi⁴⁶ ve bu üyeler Sultan'ın iradesiyle de tasdik edildi.⁴⁷ Fakat mahkemenin faaliyete geçmesinden kısa bir süre sonra Tahran Sefiri Emin Bey, şebender ve mahkeme reisi Tevfik Bey'in görevden alınması için talepte bulundu. Emin Bey'in bildirdiğine göre Tevfik Bey birkaç defa İran hükümeti tarafından şikâyet edilmiş, bir borç meselesi yüzünden şebenderhaneye sığınan İranlıların teslimi hakkında verilen emir ve talimata itaat etmemiş, yersiz ve uygunsuz tavırlar sergilemişti. Ayrıca Tevfik Bey'in nizamnameye göre şebenderlik vasfını sadece bir unvan olarak kullanması gerekirken şebenderlik işlerine müdahalede bulunduğu ifade edilmekteydi.⁴⁸ Bunun üzerine Hariciye Nezareti de durumu Adliye Nezareti'ne bildirerek daha uygun bir ismin tayin edilmesi talebinde bulunmuştu.⁴⁹ Nitekim Adliye Nezareti tarafından da Tevfik Bey'in azledilmesine ve yerine Aydın Vilayeti İstinaf Mahkemesi azasından Abdurrahman

³⁸ BOA., İ.HR., 428/51, 22 Nisan 1912.; BOA., BEO., 4031/302319, 23 Nisan 1912.; BOA., HR.İD., 856/43, 23 Nisan 1912.

³⁹ BOA., HR.MTV., 561/88, 27 Aralık 1911.

⁴⁰ BOA., HR.İD., 856/52, 13 Haziran 1912.

⁴¹ BOA., HR.İD., 856/57, 4 Mayıs 1912.; BOA., HR.İD., 637/20, 21 Eylül 1912.

⁴² BOA., HR.İD., 636/87, 28 Mart 1912.

⁴³ BOA., HR.İD., 637/69, 21 Eylül 1912.

⁴⁴ BOA., HR.İD., 637/80, 28 Mayıs 1914.

⁴⁵ BOA., HR.İD., 857/15, 19 Mayıs 1913.

⁴⁶ BOA., HR.İD., 856/44, 1 Mayıs 1912.

⁴⁷ BOA., HR.İD., 856/46, 27 Mayıs 1912.

⁴⁸ BOA., HR.İD., 856/49, 10 Haziran 1912.

⁴⁹ BOA., HR.İD., 856/52, 13 Haziran 1912.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

Bey'in tayinine karar verildi.⁵⁰ Abdurrahman Bey, şehbenderlik mahkemelerinin ilgasına kadar Tahran şehbenderi ve mahkeme reisi olarak görev yapacaktı.

Tevfik Bey'in nizamnameye aykırı şekilde şehbender vekilinin vazifesi olan şehbenderlik işlerine karışması bu görevi sefaret kâtipleri aracılığıyla yürütülemeyeceğini ortaya çıkarmıştı. Böylece Tahran şehbender vekaletine, Tiflis Başşehbenderliği kançıları Ferid Halid Bey'in tayin edilmesine karar verildi.⁵¹ Bu tayin kararı Tahran Sefiri Emin Bey'e bildirilirken mahkeme reisinin sadece şehbender unvanına sahip ve asli vazifesinin mahkeme işleriyle meşgul olmak olduğu, şehbenderlik umurunun şehbender vekiline bırakılması gerektiği bir kez daha vurgulanıyordu.⁵²

Şehbender Vekili Ferid Halid Bey 1913 yılı Eylül ayında izin alarak Tahran'dan ayrılmış,⁵³ kısa bir süre sonra da başka bir göreve tayin edilmişti.⁵⁴ Ferid Halid Bey'in yerine aylarca bir tayin yapılmaması üzerine dönemin Tahran Sefiri Asım Bey, zaten şehbender unvanını taşıyan mahkeme reisi Abdurrahman Bey'in gerçek anlamda bir şehbender olarak vazifesini üstlenmesini talep etmişti. Ayrıca iş yoğunluğu nedeniyle bir an önce Darülfünun mezunu bir ismin kançılarlığa tayinini istemişti. Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Abdurrahman Bey'in bilfiil şehbenderliğe tayin edilmesinin o yılın bütçesi açısından imkânsız olduğunu ama gelecek yıl için bu hususun dikkate alınacağı cevabını vermişti.⁵⁵ Asım Bey'in yeni bir şehbender vekili tayini talebi de yerine getirilemediği gibi şehbenderlik mahkemelerinin lağvına kadar da herhangi bir atama yapılamayacaktı.

2.2. Tebriz Şehbenderlik Mahkemesi

İran'ın en büyük şehirlerinden olan Tebriz, Osmanlı Devleti açısından büyük öneme haizdi. Osmanlılar, bugün dahi nüfusunun çoğu Azeri Türkü olan bu şehri fethetmek için çok çaba sarfetmişti. Nitekim Tebriz, ilk defa Yavuz Sultan Selim döneminde olmak üzere birkaç kere Osmanlı hamiyetine girmişti.⁵⁶ Birkaç önemli yol güzergahı üzerinde bulunduğu için Tebriz'in ticari açıdan da önemi büyüktü. Tarihsel bağı, ticari önemi ve Osmanlı sınırına yakınlığı gibi nedenlerle Tebriz şehrinde Osmanlı tebaasından pek çok insan ikamet etmekte ya da ticaret için gidip gelmekteydi. İran'daki ilk Osmanlı şehbenderliğinin Tebriz'de kurulmasının nedeni de Osmanlı tüccarlarının ticaret için genellikle Tebriz'i tercih etmesi gösterilmekteydi. 1840 yılında kurulan Tebriz Şehbenderliğinin asli vazifesi bu şehirdeki Osmanlı tebaası ve tüccarının sorunlarını çözmek ve haklarını korumaktı.⁵⁷ Dolayısıyla İran'da ihdas edilmesine karar verilen üç şehbenderlik mahkemesinden birinin Tebriz'de bulunması şaşırtıcı değildi.

Tebriz'deki şehbenderlik mahkemesi reisliğine Mekteb-i Hukuk mezunu ve

⁵⁰ BOA., HR.İD., 856/56, 2 Temmuz 1912.; BOA., İ.HR., 429/18, 15 Temmuz 1912.; BOA., BEO., 4063/304663, 16 Temmuz 1912.

⁵¹ BOA., İ.HR., 429/6, 15 Haziran 1912.; BOA., BEO., 4052/303888, 18 Haziran 1912.

⁵² BOA., HR.İD., 856/55, 26 Haziran 1912.

⁵³ BOA., HR.İD., 857/32, 21 Mayıs 1914.

⁵⁴ BOA., İ.HR., 433/17, 26 Aralık 1913.

⁵⁵ BOA., HR.İD., 857/31, 13 Mayıs 1914.

⁵⁶ Bilgili 2011, s. 219-220.

⁵⁷ Yıldırım 2021, s. 12.

Hüdavendigâr Bidayet Mahkemesinde ikinci ceza reisi görevini ifa eden Asaf Talat Bey, zabıt kâtipliğine ise Beyoğlu Birinci Ceza Mahkemesi kâtiplerinden ve Mekteb-i Hukuk son sınıf talebesi Muzaffer Bey tayin edildiler. Bu atamalar 1911 yılının Ekim ayında⁵⁸ gerçekleşmesine rağmen Asaf Talat ve Muzaffer Beyler, 21 Kasım 1912 tarihinde ancak Tebriz'e ulaşabilmişlerdi.⁵⁹ Bu gecikmenin nedeni büyük olasılıkla, Meşrutiyeti ilga eden Muhammed Ali Şah'a karşı ayaklanan Tebriz şehrinin Ruslar tarafından işgal edilmiş olmasıydı.⁶⁰

Asaf Talat ve Muzaffer Beyler daha Tebriz'e ulaşmadan önce Tebriz Başşehbenderliği tarafından Osmanlı tebaasından on kişi mahkeme azası olarak belirlenmiş ve irade-i seniyye ile atamaları onaylanmıştı.⁶¹ Yine Tebriz'de, yıllık 350 tuman kira bedeliyle şehbenderlikten ayrı bir mahkeme binası kiralanmıştı.⁶²

Asaf Talat Bey'in Tebriz'deki görevi bir yıldan kısa sürmüştü⁶³ fakat yerine bir başka mahkeme reisi tayin edilmemişti. Mahkeme kâtibi Muzaffer Bey ise Birinci Dünya Savaşında Tebriz'in Ruslar tarafından işgaline kadar görevinde kalmıştı.⁶⁴

2.3. Kirmanşah Şehbenderlik Mahkemesi

Tebriz gibi tıpkı Kirmanşah da tarihte birkaç defa Osmanlı hakimiyetine girmiş bir şehirdi. Kirmanşah, İran'la Irak üzerinden yürütülen ticarete önemli bir merkez olduğu gibi Nefes ve Kerbelâ'ya giden İranlı hacıların geçiş güzergahındaydı.⁶⁵ Kirmanşah, Osmanlı tebaasının en fazla ikamet ettiği İran şehirlerinden biri olduğu için şehbenderlik mahkemelerinin üçüncüsü bu şehirde tesis edilecekti. Öneme binaen, Osmanlı Devleti de Tebriz'den sonra şehbenderlik mahkemesi 1856'da Kirmanşah'ta kurmuştu.⁶⁶

Kirmanşah'taki şehbenderlik mahkemesi reisliğine Aydın Bidayet Mahkemesi reisi Ali Murtaza Bey, kâtipliğine ise Adliye Nezaret-i Sicil Kalem-i kâtiplerinden ve daha önce de zabıt kâtipliği yapmış Enver Bey tayin edilmişlerdi.⁶⁷ Fakat Ali Murtaza Bey'in görevine başlamadan mazeret belirterek istifa etmesi üzerine yerine Hama Bidayet Mahkemesi Ceza reisi Emin Efendi'nin tayin edilmesine karar verildi.⁶⁸ Emin Efendi, 1912 Şubat ayında Bağdat'a varmasına rağmen İran'daki karışıklıklar nedeniyle üç ay sonra Kirmanşah'a ulaşabilmiş ve 17 Mayıs 1912 tarihinde resmen göreve başlamıştı.⁶⁹

Kirmanşah'taki şehbenderlik mahkemesinin resmi açılışı 13 Ekim 1912 tarihinde

⁵⁸ BOA., İ.HR., 427/28, 16 Ekim 1911.; BOA., BEO., 3951/296264, 17 Ekim 1911.

⁵⁹ BOA., HR.İD., 857/15, 19 Mayıs 1913.

⁶⁰ Bolat 2013, s. 186-187.

⁶¹ BOA., HR.İD., 856/51, 1 Temmuz 1912.; BOA., BEO., 4060/304466, 9 Temmuz 1912.

⁶² BOA., HR.İD., 632/94, 7 Ocak 1914.

⁶³ BOA.HR.İM., 110/51, 12 Temmuz 1924.

⁶⁴ BOA., HR.SYS., 2161/22, 30 Kasım 1914.

⁶⁵ Bazin 2002, s. 66-67.

⁶⁶ Bostan 2021, s. 276.

⁶⁷ BOA., İ.HR., 427/28, 16 Ekim 1911.; BOA., BEO., 3951/296264, 17 Ekim 1911.

⁶⁸ BOA., İ.HR., 427/49, 24 Kasım 1911.; BOA., BEO., 3968/297584, 27 Kasım 1911.

⁶⁹ BOA., HR.İD., 857/41, 14 Ağustos 1916.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

yapıldı.⁷⁰ Mahkeme için bir bina kiralanmıştı. Fakat bu bina, Salaruddevle'nin ayaklanması üzerine Kirmanşah'daki Osmanlı tebaasının korunması için gönderilen müfrezinin⁷¹ ikametine tahsis edilecekti. Bu nedenle mahkeme, şehbenderlik binasıyla aynı yerde hizmet vermeye başlayacaktı. Hatta Kirmanşah Şehbenderi Suad Bey şehbenderlik, mahkeme ve müfreze için uygun bir bina bulunmadığını ifade ederek Osmanlı Devleti'nin kendi şanına uygun bir şehbenderlik binası inşası önerisinde bulundu. Fakat bu öneriye, Hariciye Nezareti tarafından olumsuz cevap verilerek uygun bir binanın kiralanmasını emredildi.⁷² Nitekim mahkeme için senelik 240 tuman karşılığı yeni bir bina kiralandı.⁷³

Kirmanşah'ta mahkemenin resmi açılışından önce on kişilik mahkeme azası seçilerek gönderilmiş⁷⁴ ve bu isimler de tasdik edilmişti.⁷⁵ Fakat mahkeme reisi Emin Efendi, yapılan inceleme neticesinde bu isimlerden bazılarının gerekli vasıflara sahip olmadıkları için on beş kişilik yeni bir liste hazırladığını ve bu isimlerden on tanesinin seçilerek aza olarak tayin edilmesi talebinde bulunmuştu. Emin Efendi, bu yanlışlığın kendisi yeni göreve başladığı için Kirmanşah'taki Osmanlı tebaasının durumunu bilmemesinden kaynaklandığını ifade etmişti. Kirmanşah Şehbenderi Suad Bey ise Emin Efendi'nin Kirmanşah'a gelmesinden sonra Osmanlı tüccarlarından on ismi aza olarak beraber belirlediklerini beyan etmekteydi. Daha sonra ise Emin Efendi'nin kendi başına bir liste hazırladığını, bu listeye daha önce seçilen on ismi aynen koyduğunu ve yalnızca beş yeni isim eklediğini belirtmekteydi. Dönemin Tahran Sefiri Emin Bey de yeni bir liste hazırlanmasına anlam verememişti. İlk seçimde azalar hakkında gereğince tetkik yapılmamasını dikkate şayan bulunduğu gibi ikinci listede aynı isimlerin yeniden yer almasını da tuhaf karşılamıştı.⁷⁶ Yine de on beş kişilik isim listesinden on tanesi yeniden seçilerek görevleri tasdik edildi.⁷⁷

Kirmanşah Şehbenderi Suad Bey ile *"her işe müdâhaleye alışmış, vazife-i mevdû'asına nisbet ve münâsebeti olmayan her şeyle meşgûl olmağı âdet edinmiş"* olarak nitelendirdiği⁷⁸ mahkeme reisi Emin Efendi arasındaki sorun bununla sınırlı değildi. Nitekim şehirde yaşayan Osmanlı tebaasının Şehbender Suad Bey hakkında yaptıkları şikâyete mahkeme reisi Emin Efendi de dahil olmuştu. Tahran Sefiri Emin Bey, mahkeme çalışanlarının vazifeleri dışındaki işlerle meşgul olmalarının kesinlikle menedilmeleri gerektiğini bildirmesi üzerine Kirmanşah mahkeme reisine şehbenderlik işlerine karışmaması aksi takdirde mesul tutulacağına dair bir uyarı yazısı gönderilmişti.⁷⁹ Mahkeme reisi ile zabıt kâtibi Enver Bey arasında da vazifelerini yapmalarını yapmaları

⁷⁰ BOA., HR.İD., 857/15, 19 Mayıs 1913.

⁷¹ BOA., BEO., 4012/300829, 6 Mart 1912.

⁷² BOA., HR.İD., 634/84, 10 Aralık 1913.

⁷³ BOA., HR.İD., 635/48, 5 Mayıs 1915.

⁷⁴ BOA., HR.İD., 856/47, 27 Mayıs 1912.

⁷⁵ BOA., HR.İD., 856/60, 15 Temmuz 1912.

⁷⁶ BOA., HR.İD., 857/1, 4 Ağustos 1912.

⁷⁷ BOA., HR.İD., 857/4, 11 Eylül 1912.

⁷⁸ BOA., HR.H., 256/8, 30 Temmuz 1912.

⁷⁹ BOA., HR.İD., 856/59, 13 Ağustos 1912.

engelleyecek sorunlar çıkacak ve birbirlerinden şikayetçi olacaklardı.⁸⁰

Tebriz Başşehbenderi Suad Bey ile mahkeme reisi Emin Efendi arasındaki sorunlar istisnai değildi. Adliye Nezareti sorumluluğundaki mahkeme çalışanlarının⁸¹ şehbenderlik işlerine karışması ciddi bir meseleydi. Nitekim Tahran sefirlerinden Asım Bey tarafından İran'da bulunan Adliye memurlarının şehbenderlik sınıfına geçmek istedikleri ve vazife harici işlere karıştıkları ifade edilmişti.⁸² Bununla beraber şehbenderlik mahkemelerinin hâkim ve kâtipleri gerekli olduğunda şehbenderlik işlerine vekaleten bakabilmekteydiler. Örneğin, Tebriz başşehbenderi Enver Bey'in görevden ayrılmasından sonra yerine vekaleten şehbenderlik mahkemesi reisi Asaf Talat Bey bakmıştı.⁸³ Yine Tebriz şehbenderlik mahkemesi kâtibi Muzaffer Bey de bir süreliğine Savuşbulak şehbender vekilliğinde bulunmuştu.⁸⁴

2.4. Şehbenderlik Mahkemelerinden Görülen Davalar

Said Halim Paşa, Hariciye Nazırı olduğu dönemde şehbenderlik mahkemelerinde görülen davaların miktarı, bu davalarda ne tür kararlar verildiğine dair istatistik cetveli hazırlanarak gönderilmesini talep etmişti.⁸⁵ Bu sayede şehbenderlik mahkemelerinde görülen davalar hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Elimizdeki Tahran ve Kirmanşah şehbender mahkemelerine ait iki adet istatistik cetveli bulunmaktadır. Kirmanşah şehbender mahkemesine ait cetvel daha ayrıntılı hazırlanmış görülmektedir. Cetvel üzerinde davacı ve davalı isimleri, davanın türü, evrak özeti, hüküm özeti ve görüş bölümleri bulunmaktadır. Bu cetvelde mahkemenin açıldığı 13 Ekim 1912 tarihinden 18 Temmuz 1914'e kadar toplam 106 davaya ait kayıt bulunmaktadır. Kayıtlı davalardan dokuzunun sürecinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Dört davada ise harç ödemesi yapılmadığı için takibata başlanmamıştır. Diğer davalar ise hüküm verilerek sonlandırılmıştır. Görülen davaların toplam 32 tanesi alacak davasıdır. Bunu darp, hakaret, iftira ve dolandırıcılık gibi davalar izlemektedir.⁸⁶ Tahran Başşehbenderlik Mahkemesinin hazırladığı istatistik cetveli daha az ayrıntılıdır. İstatistik cetvelinde davalı ve davacı isimleri, dava türü ve özet bölümleri bulunmaktadır. Yalnızca 22 dava bulunmaktadır. Bunlardan yirmi tanesi alacak davasıdır. Kalan iki davadan biri zeytinyağı esmânı ve diğeri ise teslim-i mevhûb hakkındadır.⁸⁷

Tebriz'deki şehbenderlik mahkemesine ait istatistik cetveli ise mevcut değildir. Nitekim Babâli'nin istatistik cetveli hazırlanmasını talep etmeden önce mahkeme kâtibi Muzaffer Bey'in gönderdiği bir yazıdan Tebriz Şehbenderlik Mahkemesinde hiçbir davanın görülmediği anlaşılmaktadır.⁸⁸ Tebriz'deki bu durum daha sonra da

⁸⁰ BOA., HR.İD., 857/19, 19 Haziran 1913.

⁸¹ BOA., HR.İD., 857/7, 14 Ekim 1912.

⁸² BOA., HR.İD., 637/81, 7 Temmuz 1914.

⁸³ BOA., HR.İD., 632/88, 7 Ocak 1914.

⁸⁴ BOA., HR.İD., 637/62, 11 Mayıs 1914.

⁸⁵ BOA., HR.İD., 857/33/1, 17 Haziran 1914.

⁸⁶ BOA., HR.İD., 857/33/2, 19 Temmuz 1914.

⁸⁷ BOA., HR.İD., 857/33/17, 17 Ağustos 1914

⁸⁸ BOA., HR.İD., 857/25, 29 Kasım 1913.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

değişmemiştir. İstatistik talebi üzerine yine Muzaffer Bey'den İran yetkilileri ile yaşanan sorunlar, Osmanlı tebaasının ilgisizliği ve harç alınmaması gibi nedenlerle davaların idareten görülüp kayıt tutulmadığını, bu nedenle de istatistik cetveli hazırlanamadığını öğreniyoruz.⁸⁹

Bu istatistik bilgilerinden Osmanlı şehbenderlik mahkemeleri, kendi tebaası arasındaki davaların yanı sıra gerek İranlı ve gerek diğer yabancı devlet vatandaşlarının Osmanlı tebaasından davacı olması durumunda bu tür davalarla da ilgilendiği anlaşılmaktadır. Şehbenderlik mahkemelerinin özellikle Osmanlı tebaası ile yerel halk arasındaki davalara da bakmak istemesi İranlı yetkililerin itirazına neden olmasından dolayı Hariciye Nezareti İstişare Odasından görüş talep edilmiştir. İstişare Odasına göre; Osmanlı şehbenderlik mahkemelerin Osmanlı tebaası ile İran vatandaşları arasındaki davalara bakma salahiyetinin iki devlet arasındaki antlaşmalara dayalı bir haktır. Ancak bunun için İranlının davacı konumunda olması ve izni gerekliydi. Ayrıca İranlı bir kişinin şehbender mahkemesinin vereceği hükmü kabul edeceğini bildirmesinden dolayı davanın görülmesi sırasında İran tarafından bir tercüman bulundurması bir zaruret değildi. Dava sonucunda Osmanlı tebaası aleyhinde hüküm verilmesi durumunda bu hüküm uygulanabilmekteydi. Fakat İran tebaası aleyhine bir hüküm verilirse bu konuda İranlı yetkililerden yardım beklenemeyeceği ifade edilmekteydi.

İstişare Odasının mütalaasına göre Osmanlı şehbenderlik mahkemelerinin Osmanlı tebaası ile diğer yabancı devlet vatandaşlarının davalarına bakma salahiyeti de bulunmaktaydı. Hatta yerel mahkemelerin, İran hükümetinin bir menfaati bulunmadığından dolayı iki yabancı devlet tebaası arasındaki davalara bakma yetkisi yoktu. Bu tür davalarda yabancı devlet vatandaşının davacı olması durumunda Osmanlı şehbenderlik mahkemeleri, Osmanlı tebaasının davacı olduğu durumda ise yabancı mensup olduğu devletin konsolosluk mahkemesi ilgilenmeliydi. Osmanlı şehbender mahkemesinin baktığı davada Osmanlı vatandaşı mahkûm edilirse hükmün uygulanması gerekirdi. Fakat Osmanlı şehbender mahkemesine başvuran yabancı aleyhine bir karara varılırsa hüküm uygulanmayacağı için aleyhine dava açılan Osmanlı vatandaşının muhatap konsolosluk mahkemesine başvurusu tavsiye edilebileceği gibi şehbenderlik aracılığıyla muhatap konsolosuktan dava kararının incelenmesi de talep edilebilirdi. Bir yabancı devlet vatandaşının Osmanlı şehbenderlik mahkemesinde şahitliği gerektiği durumlarda ise şahidin mensup olduğu konsolosluğa müracaatta bulunulması önerilmekteydi. Kendi konsolosluğuna davet edilen şahit, yöneltilen sorulara yazılı olarak cevap verebileceği ifade edilmekteydi.⁹⁰

İran Devleti, özellikle Osmanlı tebaası ile kendi tebaası arasındaki davalara Osmanlı şehbenderlik mahkemelerinin ilgilenmesine karşı çıkıyor ve bu tür davaların Kârgüzârhanelerde görülmesi gerektiğine inanıyordu. Kârgüzâr, İran Hariciyesinde görevli bir memurdu. XIX. yüzyılın sonlarına doğru İran'ın ticari merkezleri ve limanlarında Kârgüzârhane ofisleri açıldı. Kârgüzârhanelerin en önemli vazifelerinden biri de yabancı devlet vatandaşları ile İran tebaası arasında özellikle ticari davalara bakan

⁸⁹ BOA., HR.İD., 857/33/13, 11 Temmuz 1914.

⁹⁰ BOA., HR.H., 256/11, 1 Eylül 1913.

birer mahkeme görevi görmeleri idi.⁹¹

İran Kârgüzârlığının müdahalede bulunmak istediği davalardan biri Osmanlı tebaasından Yusuf Alondi davasıydı. Ticaretle uğraşan Yusuf Alondi'nin iflas etmesi üzerine alacaklıları tarafından Kirmanşah Şebender Mahkemesinde aleyhine bir dava açılmıştı. Fakat İranlı alacaklıları bu davanın Kârgüzârhane tarafından görülmesi için müracaatta bulunmuşlardı. Fakat Osmanlı Hariciye Nezareti İstişare Odasının mütalaasına göre İran ile imzalanan 1292 Muahedenamesinin onuncu ve on üçüncü maddelerine istinaden bu davanın Osmanlı şebenderlik mahkemesinde görülmesi gerekmektedir. Daha önce değinildiği gibi, 1292 Muahedenamesinin on üçüncü maddesi İran tebaasından birinin iflas etmesi durumunda davasının İran sefaret ve şebenderhanelere bırakıldığı fakat Osmanlı tebaasından alacaklı bir kişinin talebi olursa mahkemece bir vekil tayin edileceği belirtilmekteydi. Onuncu madde ise muahedenamenin müteakabiliyet esasına göre İran'a verilen hak ve imtiyazlardan Osmanlı Devleti'nin de yararlanacağını ifade etmekteydi.⁹² Yine de Osmanlı şebenderlik mahkemesi ile İran Devleti arasındaki yetki tartışmaları devam etmiştir. Bu da Osmanlı şebender mahkemelerinin beklentileri karşılayamamasının nedenlerinden biridir.

2.5. Şebenderlik Mahkemelerinin Lağvı

İran'da Osmanlı şebenderlik mahkemelerinin açılarak faaliyete geçmesinden üzerinden bir yıl bile geçmeden lağvedilmeleri tartışmaları başlamıştı.⁹³ Konu hakkında görüş bildiren Umur-ı Şebenderi Müdürlüğü; Osmanlı şebenderlik mahkemelerinin kapitülasyon usulüne tâbi diğer devletlerin konsolosluk mahkemelerine benzemediği gibi müdde-i umumi, heyet-i ithâmiye ve müstantik vazifelerini yapacak memur bulunmadığını, faaliyete geçmelerinden beri sonuçlandırdıkları davaların sınırlı kaldığını ifade etmekteydi. Mahkemelere yapılan onca masrafa rağmen ne menfaat ne de siyasi maslahat açısından beklenen fayda görülemediği belirtilmekteydi. Üstelik işsizlik nedeniyle mahkeme reisleriyle şebenderler arasında birbirinin vazifelerine müdahale ve şahsi husumetlerin ortaya çıktığı, şikâyetlerin günden güne arttığı ifade edilmekteydi. Sonuç olarak, şebenderliklerin vazifelerini gereği gibi yürütebilmeleri ve Osmanlı memurlarının İran halkı nezdindeki itibarları koruma adına şebenderlik mahkemeleri lağvedilmeleri önerilmekteydi. Osmanlı tebaasına ait davalar, yargılama yetkileri genişletilmesi ve kanunen teyit edilmesi durumunda şebenderler aracılığıyla çözülebileceği belirtiliyordu.⁹⁴

Şebenderlik mahkemeleri hakkında rapor hazırlayan isimlerden biri de dönemin Tahran Sefiri Sadreddin Bey'di. Zaten kendisine henüz İstanbul'da iken şebenderlik mahkemeleri hakkında tetkikat yapması emredilmişti. Sadreddin Bey hazırladığı raporda; şebenderlik mahkemelerinin siyasi nedenlerle değil o dönemde ortaya çıkan bazı davaların görülmesinde Tahran Sefaretinin karşılaştığı zorluk nedeniyle kurulduğunu belirtmekteydi. Fakat bu mahkemelerin kurulmasıyla ortaya çıkan karmaşa daha fazla

⁹¹ İran Kârgüzârlığı için bkz. Nouraei ve Martin 2006, s. 151-163.; Gilbar 2011, s. 5-23.

⁹² BOA., HR.H., 256/7, 30 Ocak 1913.; BOA., HR.H., 256/9, 30 Ocak 1913.

⁹³ BOA., HR.İD., 857/10, 30 Ocak 1913.

⁹⁴ BOA., HR.İD., 857/17, Mayıs 1913.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

soruna neden olmuştu. Sadreddin Bey de Umur-ı Şehbenderi Müdürü gibi şehbenderlerle mahkeme reisleri arasındaki husumete değinerek bunun devletin haysiyetine zarar verdiğini ifade etmekteydi. Ayrıca Kirmanşah ve Tebriz'de Osmanlı tebaası nüfusunun az olduğu için mahkemelerden gereği gibi yararlanılmadığına vurgu yapmaktaydı. Bu nedenle Kirmanşah ve Tebriz mahkemeleri kaldırılarak memurları geri dönmelerini, yargılama yetkisinin şehbenderlere bırakılmasını uygun görmekteydi. Fakat Tahran'daki şehbenderlik mahkemesi görevine devam etmeliydi. Zira mahkemelerin büsbütün kaldırılması İran'da hususi bir imtiyaz olan Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisinden vazgeçtiği gibi bir algıya neden olabilirdi. Böylece Osmanlı tebaası arasındaki mühim davalar Tahran'daki mahkemede görülebilirdi. Fakat Sadreddin Bey, Tahran'da şehbender sıfatına sahip mahkeme reisinin bilfiil şehbenderlik vazifesini de üstlenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Tebriz ve Kirmanşah mahkemelerinin ilgasıyla kalacak paranın bir kısmı gerek sefarethanede ve gerekse şehbenderliklerde münşi adı verilen yerli kâtiplerin maaşına zam olarak verilmesini, diğer kısmıyla ise Tahran'da bir Osmanlı mektebi açılmasını önermekteydi.⁹⁵ Sadreddin Bey, görevde bulunduğu sürece gönderdiği raporun neticesini birkaç defa sormasına rağmen tetkik edildiği cevabını almıştı. Hatta en azından Tahran şehbender mahkemesi reisi Abdurrahman Bey'in bilfiil şehbenderlik vazifesini üstlenmesinde ısrarcı olmuş ise de şehbenderlik mahkemeleri hakkında verilecek kararı beklemesi istenmişti.⁹⁶

İran'daki şehbenderlik mahkemelerinin kaldırılmasına dair rapor sunan bir diğer isim ise Kirmanşah Başşehbenderi Suad Bey'di. Suad Bey, şehbenderlik mahkemeleri tesis edilmeden kısa bir süre önce Bükreş'ten Kirmanşah'a başşehbender unvanıyla tayin edilmişti.⁹⁷ Daha önce bahsedildiği gibi Kirmanşah'ta şehbender mahkemesi reisi Emin Bey'in göreve başlamasından sonra mahkeme reisi ile Suad Bey arasında ciddi problemler ortaya çıkmıştı. Hatta Kirmanşah mahkemesinde görülen davalara dair istatistik cetvelinde açıklan davalardan on bir tanesinin Suad Bey aleyhine olması dikkat çekicidir.⁹⁸

Suad Bey'in raporunda belirttiğine göre Kirmanşah'ta bulunan Osmanlı tebaası genellikle İranlılarla hukuki sorunlar yaşamaktaydı. İran hükümeti, düzenli bir hukuk yapısına sahip olmadığı için keyfi ve menfaatine göre karar verebilmekteydi. İranlılarla Osmanlı tebaası arasında zuhur eden davalar ise Kârgüzârhane mahkemeleri marifetiyle görülmekteydi. Osmanlı tebaası aleyhine kararlar önceden şehbenderlik vasıtasıyla icra edilirken artık şehbenderlik mahkemesinin bu konuda salahiyet sahibi olduğunu iddia etmesi dava kararlarının uygulanmasını engellemekteydi. Buna mukabil olarak Kârgüzârlığın, İranlılar aleyhine verdiği kararları geciktirdiği ya da uygulamak istemediği ifade edilmekteydi. Mahkeme harcı vermek istememe, azaların tarafgirliği şayiası, mahkeme usulünün karşılıklılığı, dava sürecinin uzunluğu ve bürokratik işlemler gibi nedenlerle Osmanlı tebaası kendi aralarındaki hukuki meselelerde bile şehbenderlik mahkemesine müracaat etmek istememekteydi. Ayrıca Kârgüzârhane tarafından görülen davaların müsebbibi şehbenderlikmiş ve şehbender mahkemesi şehbenderin üstünde

⁹⁵ BOA., HR.İD., 857/21, Temmuz 1913.

⁹⁶ BOA., HR.İD., 857/22, 12 Şubat 1914.

⁹⁷ BOA., İ.HR., 427/9, 19 Ağustos 1911.

⁹⁸ BOA., HR.İD., 857/33/2, 19 Temmuz 1914.

yetkiye sahipmiş gibi gösterilerek kimi tebaanın şebender aleyhine sevk edildiği belirtilmekteydi. Böylece şebenderliğin itibarı zarar gördüğü gibi şebenderlik mahkemesi hiçbir fayda sağlamamaktaydı. Suad Bey'e göre; zikrettiği sorunları bertaraf etmek için şebenderlik mahkemeleri kaldırılmalı ve adli işlerde tecrübesi olan birer memur *muavin-i adli* sıfatıyla şebenderliklere tayin edilmelidir.⁹⁹

Tebriz Şebenderlik Mahkemesi kâtibi Muzaffer Bey de şebenderlik mahkemelerinin lağvedilmesi gerektiğini düşünenler arasındadır. Muzaffer Bey, mahkeme bina kontratının sona ermek üzere olduğunu bildirdiği yazısında; Tebriz'de o güne kadar herhangi bir dava görülmediğini, mahkemelerin mevcut haliyle herhangi bir fayda sağlamadığı gibi bütçeye yük olduğunu ifade etmekteydi. Muzaffer Bey'e göre mahkemeler kapatılması durumunda İran'a tayin edilen şebenderlerin hukuk bilmeyen Hariciye kadrosundan ve İran'ı tanımayan isimlerden seçilmesi oldukça sakıncalıydı. Bu nedenle kendisinin şebender vekili olarak Tebriz'de görevlendirilmesini talep etmekteydi.¹⁰⁰

Osmanlı şebenderlik mahkemelerinden görülen davalar hakkında istatistik cetvelleri talep edilmesi üzerine Muzaffer Bey tarafından çok daha ayrıntılı bir rapor daha kaleme alınmıştı. Bu raporda Muzaffer Bey; şebenderlik mahkemeleri kurulurken hazırlanan nizamnamenin gayet kısa ve eksik olduğunu ifade etmekteydi. Bu haliyle mahkemeler, bütçeye yük olmaktan başka bir işe yaramamaktaydı. Kendisinin görev yaptığı Tebriz'de sadece iki yüz kadar Osmanlı tebaası ikamet etmekteydi. Bu nedenle Osmanlı tebaasının kendi arasındaki ihtilafli meseleler çok azdı. İhtilafli meseleler genellikle nizamnameye aykırı olmasına rağmen şebenderlik tarafından çözülmekteydi. Zaten dava harcı ve mahkeme masrafı vermek istemeyen Osmanlı tebaası da şebenderlik mahkemesine müracaat etmekten kaçınıyordu. Osmanlı tebaasının İranlılarla olan davalarına ise Kârgüzârhanе'de teşkil edilen mahkemelerde görülmekteydi. Şebenderlik mahkemeleri her türlü ticaret, hukuk ve cinayet davalarına bakma salahiyetine sahip olmalarına rağmen teşkilatlanmasında noksanlar bulunmaktaydı. Dava sonuçlarının uygulanmasında yaşanan zorluklar, İran'ın durumu ve Osmanlı tebaasının bölgedeki nüfusu dikkate alındığında mahkemelerin ilgisi en uygun çözümdü.

Muzaffer Bey, mahkeme binasının kontratı sona erdiği sırada şebenderlik mahkemelerinin ilgasına dair yazdığı daha önceki raporda bu hususları belirttiğini ancak kendisine verilen emir doğrultusunda iki senelik yeni bir kontrat imzalandığını ifade etmekteydi. Ayrıca ilginç bir bilgi vererek bu kontrat teccidinden sonra Babıali'nin Tahran dışındaki mahkemeleri kapatma kararı aldığını fakat her nedense bu projeden vazgeçildiğinden bahsetmekteydi.¹⁰¹ Bu bilgiyi teyit eden bir başka belge daha bulunmaktadır. Kirmanşah şebenderlik mahkemesi reisi Emin Bey, 8 Ocak 1914 tarihli bir yazısında şebenderlik mahkemeleri kapatılacağı için kendisinin İstanbul'a geri dönmesi gerektiğini fakat eşinin yedi aylık hamile olması nedeniyle yola çıkamayacağını ifade etmekteydi.¹⁰² Bu dönemde, Babıali'nin gerçekten şebenderlik mahkemelerinin

⁹⁹ BOA., HR.İD., 857/23, 21 Ekim 1914.

¹⁰⁰ BOA., HR.İD., 857/25, 29 Kasım 1913.

¹⁰¹ BOA., HR.İD., 857/33/12, 7 Temmuz 1914.

¹⁰² BOA., HR.İD., 857/27, 8 Ocak 1914.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

kapatılması yönünde bir karar aldığına rastlayamadık. Muhtemelen daha önce değindiğimiz Tahran büyükelçisi Sadreddin Bey'in raporu, İran'daki Osmanlı memurları arasında şehbenderlik mahkemelerinin kapatılacağı konusunda bir şayiye neden olmuştu.

Raporun devamında İran hükümetinin ne şehbenderlik mahkemelerinin mevcudiyetini ve ne de mahkeme memurlarını tanıdığı ifade edilmekteydi. Hatta mahkemenin ayrı bir binada bulunmasının mahkeme memurlarının Osmanlı diplomatları gibi muamele görmelerini engellediğine oysa diğer Avrupa konsolosluklarında böyle bir durum olmadığına vurgu yapılmaktaydı.

Muzaffer Bey'in dikkat çektiği hususlardan biri de Kârgüzârhane meselesidir. Osmanlı tebaası ile İranlılar arasındaki davalara bakan Kârgüzârhane mahkemelerinde, Osmanlı tebaasını hukuktan haberi olmayan ve cehaletleri nedeniyle mahalli hükümete bir tesiri bulunmayan münşi adı verilen şehbenderhanenin yerli kâtipleri temsil etmekteydi. Ayrıca Kârgüzârhane mahkemelerinde görülen davalarda usul olduğu üzere muhakemede bulunmadığı, her bir celsede ifadeler zabıt altına alınmadığı için diğer bir celsede ifadelerin değişebildiği, davaların senelerce sürüncemede kaldığı, İranlı memurların memnun edilmedikçe davaların sonuçlandırılmadığı ifade edilmekteydi. Bu sorunların ortaya çıkmasının en önemli nedeni de söz söylemekten aciz münşiler gösterilmekteydi. Muzaffer Bey'e göre Kârgüzârhane'de yapılan mahkemelerde şehbenderlik mahkemesi memurları hazır bulunmaları gerekirdi. Ancak bu konuda kendilerine bir salahiyet verilmemişti. Yerel yetkililerin hakk-ı kazalarını tanıdıkları İran'daki şehbender memurlarının çoğu ise hukuk bilgisinden yoksundular. Oysa bütçeye ağır yük getiren şehbenderlik mahkemelerine yerine adli işleri bilen birer kaçılırya memurunun şehbenderhanelere tayin edilmesi hem şehbenderlerin Osmanlı tebaasının kendi aralarındaki ihtilafın çözümüne hem de Kârgüzârhanelerde görülen davalarda Osmanlı tebaasının hukukunun korunmasına yardımcı olabilirdi. Bu kaçılırya memurları şehbenderin maiyetinde bulunacakları için şehbenderler ve şehbenderlik mahkemesi memurları arasındaki gibi ihtilafı ortaya çıkmayacaktı.¹⁰³ Fakat Muzaffer Bey'in talepleri Babiali tarafından dikkate alınmadı. Zaten kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı başlayacaktı.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açtığı gün 2 Kasım 1914 tarihinde İran tarafsız bir devlet olmasına rağmen Tebriz'de bulunan Osmanlı Şehbenderliği Rus askerleri tarafından basıldı.¹⁰⁴ Böylece zaten fiili olarak faaliyet göstermeyen Tebriz'deki şehbenderlik mahkemesinin mevcudiyeti sona erdi. Muzaffer Bey, Tebriz Başşehbenderi Mehmed Atıf Bey'le birlikte tutuklanarak Tiflis'e gönderildi.¹⁰⁵ Ruslar tarafından İran'da esir alınan bazı şehbenderlik görevlileri ve Muzaffer Bey, 1914 yılının sonuna doğru Stockholm üzerinden Berlin'e, oradan da İstanbul'a dönebildiler.¹⁰⁶

Savaş sırasında İran'ın durumuna rağmen Tahran ve Kirmanşah şehbenderlik mahkemeleri bir süre daha açık kaldı. Ancak yaklaşık bir buçuk yıllık bu süreçte

¹⁰³ BOA., HR.İD., 857/33/12, 7 Temmuz 1914.

¹⁰⁴ Çam 2016, s. 70.

¹⁰⁵ Budak 2016, s. 117.

¹⁰⁶ BOA., HR.SYS., 2161/22, 30 Kasım 1914.

mahkemelerinin fiili olarak faaliyet gösterdiklerine dair bir ipucuna rastlayamadık. Nihayet dönemin Hariciye Nazırı Halil Bey, Tahran Sefareti'ne gönderdiği 27 Mart 1916 tarihli bir telgrafla şebbenderlik mahkemelerinin lağvedildiği bildirdi. Ancak anlaşıldığı kadarıyla, şebbender mahkemelerinin lağvedilmesi kararı Rumi 1332 (1916) yılına ait bütçe müzakereleri sırasında alınmıştı. Yani bir anlamıyla şebbenderlik mahkemeleri iktisadi nedenlerle kapatılmıştı.¹⁰⁷ Yine bu bütçe görüşmeleriyle Tahran Şebbenderliği, birinci sınıf başşebbenderliğe dönüştürüldü. Başşebbender olarak, lağvedilen Tahran şebbenderlik mahkemesi reisi Abdurrahman Bey'in 3000 kuruş maaş ve 2000 kuruş tahsisat ile tayinine karar verildi.¹⁰⁸ Kirmanşah şebbender mahkemesi reisi Emin Bey ise Bağdat'a geçerek burada Adliye Müfettişi olarak istihdam edildi.¹⁰⁹ Böylelikle kuruluş aşamasından itibaren niteliği, görevleri ve gereklilikleri tartışılan Osmanlı Devleti'nin İran'daki şebbenderlik mahkemelerinin mevcudiyeti sona erdi.

Sonuç

II. Meşrutiyet sonrası gibi geç bir dönemde Osmanlı Devleti'nin İran'daki üç şehirde konsolosluk mahkemelerine benzeyen şebbenderlik mahkemelerini ihdas etmiştir. Bu mahkemeler, Osmanlı tarihinde görülen ilk ve Habeşistan'da kurma teşebbüsleri de görmezden gelinirse tek örnekleridir. Şebbenderlik mahkemeleri, hukuki olarak 1292 Muahedenamesine dayandırılmaktadır. Oysaki, mahkemelerin kurulması ancak bu antlaşmadan bir çeyrek asır sonra Laskaridis Davası ile gündeme geldi.

Uluslararası hukuktaki mütakabiliyet esasına göre Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerde de benzer mahkemeler kurması mümkün iken sadece İran'ın tercih edilmesi de dikkat çekici bir husustur. Tabii ki, İran'ın komşu bir devlet olmasının ve bu ülkede pek çok Osmanlı tebaasının yaşamasının etkisi yadsınamaz. Bunun yanında, İran'daki adli sistemin işleyişindeki sorunlar Osmanlı Devleti'ni tebaasının hukukunu korumaya yönelik bir adım atmaya zorladığı görülmektedir. Şebbenderlik mahkemelerinin gerek kuruluş safhasında gerekse şebbenderlik mahkemelerinin İran nezdindeki konumu açıklanırken *en ziyade mazhar-ı müsaade* devletle aynı haklara sahip olduğuna yapılan vurgu Osmanlı Devleti'nin diğer Batılı devletler gibi kapitülasyonlardan yararlanma arzusunu göstermektedir. Halbuki Osmanlı Devleti de tıpkı İran gibi kapitülasyonların yabancılara sağladığı haklardan mustarıptı.

Şebbenderlik mahkemeleri üstlendikleri vazife açısından konsolosluk mahkemelerine büyük oranda benzemektedir. Bu mahkemeler tıpkı diğerleri gibi tebaasının kendi aralarındaki ve yabancılarla olan davalarına bakmakla vazifeliydi. Fakat teşkilatlanma biçiminin kendine özgü olduğunu söyleyebiliriz. Mahkemeler için şebbenderlikten ayrı memurların tayin edilmesi ve ayrı binaların kiralanması söz

¹⁰⁷ İlginçtir ki Tahran Sefaretinin ataşemiliteri Fevzi Bey, Hariciye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta İran tarafına iktisadi nedenlerle değil Osmanlı Devleti'nin İran'a dostluğunun bir göstergesi ve İran'ın yabancı imtiyazlarından kurtulmasının temennisi olarak şebbenderlik mahkemelerinin kapatıldıklarının bildirilmesinin daha faydalı olacağını ifade etmiştir. Bkz. BOA., HR.SYS., 2339/60, 28 Mart 1916.

¹⁰⁸ BOA., HR.İD., 638/88, 27 Mart 1916.; BOA., BEO., 4414/330999, 17 Mayıs 1916.

¹⁰⁹ BOA., DH.KMS., 40/9, 24 Haziran 1916.; BOA., HR.İD., 639/35, 14 Eylül 1916.

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

konusuydu. Böyle bir ayrıma gidilmesinin adli ve diplomatik memurların birbirinin işlerine müdahalesini engellemek amacını taşıdığı görülmektedir. Bununla beraber yurt dışında ihdas edilmeleri nedeniyle Adliye Nezaretinin yanında Hariciye Nezaretinin de şehbenderlik mahkemeleri üzerinde sorumluluğu vardı.

İran'daki şehbenderlik mahkemeleriyle ilgili ilginç noktalardan biri de kendi tebaasının İranlılarla olan davalarına bakmak istemesidir. Osmanlı Devleti, kendi tebaası ile yabancıların davalarına konsolosluk mahkemelerinin bakmasına izin vermemiş ve bunun önüne geçmek adına karma mahkemeler ihdas etmişti. Aslında İran'da da bu tür davalar için Kârgüzârhane mahkemeleri vardı. Ancak Osmanlı Devleti, bu mahkemelerinin yapısını, işleyiş biçimini ve adil olmadıklarını gerekçe göstererek şehbenderlik mahkemelerinin kendi tebaası ile İranlılar arasındaki davalara da bakma salahiyetine sahip oldukları konusunda ısrarcı davranmıştır.

Şehbenderlik mahkemelerinin ihdas edilmesinden kısa bir süre sonra kaldırılmasına dair tartışmalar başlamıştır. Kaldırılması gerektiğine dair görüşler genellikle mahkemelerin buluşunu yerlerde görevli diplomatlar ya da bizzat mahkeme çalışanları tarafından dile getirilmiştir. Şehbenderlik mahkemelerinin kaldırılmasına gerekçe olarak; diplomatlar ile mahkeme çalışanları arasındaki sorunlar, Osmanlı tebaasının mahkemelere ilgisizliği, İran'ın şehbenderlik mahkemelerinin salahiyetini tanımak istememesi, Osmanlı Devleti'nin şehbenderlik mahkemelerindeki eksiklikleri ve personel ihtiyacını görmezden gelmesi, mahkemelerin bütçeye getirdiği yük gibi nedenler belirtilmektedir. Sonuçlandırılan dava sayısının az hatta Tebriz'de hiçbir davanın görülmemiş olması şehbenderlik mahkemelerinin kuruluş amacının sorgulanması için yeterli bir sebeptir. Buna rağmen, Osmanlı Devleti'nin şehbenderlik mahkemelerini ilga etmesine bir anlamda Birinci Dünya Savaşı'nın İran'da ortaya çıkardığı koşullar neden olmuştur.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO): 3784/283793, 3951/296264, 3968/297584, 4012/300829, 4031/302319, 4052/303888, 4060/304466, 4063/304663, 4414/330999.

Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.): 40/9

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.) 632/88, 632/94, 634/84, 635/48, 636/87, 637/20, 637/62, 637/69, 637/80, 637/81, 638/88, 639/35, 856/40, 856/42, 856/43, 856/44, 856/46, 856/47, 856/49, 856/51, 856/52, 856/55, 856/56, 856/57, 856/59, 856/60, 856/78/1, 856/78/3, 856/78/9, 856/78/10, 857/1, 857/4, 857/7, 857/10, 857/15, 857/17, 857/19, 857/21, 857/22, 857/23, 857/25, 857/27, 857/31, 857/32, 857/33, 857/41

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HR.H.): 256/7, 256/8, 256/9, 256/11

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.): 53/9, 189/46

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.): 110/51

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.): 819/53

Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı (HR.MTV.): 561/88

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.): 681/10/33, 720/3/12, 720/14, 2161/22, 2339/60

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.): 478/14

İrade Hariciye (İ.HR.): 427/9, 427/28, 427/49, 428/51, 429/6, 429/18, 433/17

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 141/5/3, 141/5/4, 141/5/5

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 142/34

Şura-yı Devlet (ŞD.): 2403/8, 2453/34, 2482/24

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.): 604/90, 605/02

Sürelî Yayınlar

Düstur

b. Kitap ve Makaleler

- Acar 2021 Ahmet Acar, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliği'nin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınevi, Ankara.
- Apaydın 2009 Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Bazin 2002 Marcel Bazin, "Kırmanşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, s. 66-67.
- Bilgili 2011 Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XL, s. 219-222.
- Bingöl 2005 Sedat Bingöl, "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-i Mahâkim'deki Üst Mahkeme Kararları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1, Temmuz 2005, s. 19-38.

Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)

- Bolat 2013 Gökhan Bolat, “Russia’s Attitude Towards the Iranian Constitutional Revolution and its Support of Counter-Constitutionalism”, *JASSS*, 6/4, 2013, s. 179-189.
- Bostan 2021 Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri, II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitapyayınevi, İstanbul.
- Budak 2016 Mustafa Budak, “Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reşit Şehbender Vekili Tefvik Bey’in Raporu”, *Türkiyat Mecmuası*, XXVI/2 (2016), s. 113-131.
- Çam 2016 Mehmet Mert Çam, *İran’da İstihbarat Savaşı, Birinci Dünya Savaşı’nda İran Cephe’sindeki Psikolojik Harp Faaliyetleri*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Daei 2013 Masoumeh Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Gilbar 2011 Gad. G. Gilbar, “Resistance to Economic Penetration: The Karguzar and Foreign Firms in Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, 43/1, February 2011, s. 5-23.
- Gönen 1999 Yasemin Saner Gönen, “Hukuki Kapitülasyonlar ve Sonuçları”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 340-353.
- Halil Cemaleddin ve Hırant Asador 1331 Halil Cemaleddin, Hırant Asador, *Ecânibin Memâlik-i Osmaniye’de Hâiz Buldukları İmtiyazât-ı Adliye*, İstanbul.
- Karadeniz 2012 Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Kürelî 2021 İbrahim Kürelî, *1824-1908 Tarihli İran Ahkâm Defteri: Tüccarlar, Şehbenderler ve Ziyaretçiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Nouraei ve Martin 2006 Morteza Nouraei, Vanessa Martin, “The Role of the Karguzar in the Foreign Relations of State and Society of Iran from the mid-nineteenth Century to 1921”, *Journal of Royal Asiatic Society*, 16/2, July 2006, s. 151-163.
- Özkorkut 2004 Nevin Ünal Özkorkut, “Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53/2, s. 83-94.
- Saray 1999 Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Sasanî 2006 Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, Çev. Hakkı Uygur, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım 2021 Seyfi Yıldırım, “Tebriz Başşehbenderliğinin Kurulması ve Faaliyetleri (1840-1923)”, *Tebriz Başkonsolosluğunun Kuruluşunun 100. Yılı*, Ed. Umut Başar, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, s. 1-35.

SUMMARY

Charles l'Eplattenier, a French citizen engaged in trade in Persia, had attempted to file a suit against an Ottoman subject named Anastas Laskaridis in 1909. The French embassy proposed the trial to be held in an Ottoman court which was to be established within the embassy in Teheran. The negotiations between the Ottoman foreign ministry and the embassy in Teheran called for a solution for the disputes between the Ottoman and non-Ottoman subjects in Iran and among the Ottoman subjects themselves there. And although the lawsuit filed against Laskaridis was transferred to France, Ottoman administration decided to set up separate *shahbandar* courts in the Iranian cities of Teheran, Tabriz and Kermanshah.

Aside from the attempt to establish a separate office in Abyssinia, similar efforts to establish *shahbandar* courts were not repeated outside Iran. The Ottoman administration did not prefer to open similar offices outside Iran although it, in line with the rule of reciprocity, was capable of doing so. At this point the proximity of Iran to the Ottoman Empire and the high number of Ottoman subject's resident in Persia must have been considered. But it is also probable that the malfunction of the Persian legal system compelled the Ottoman government to take steps to protect its subjects. Possibly the Ottoman state desired to make use of the capitulations granted to other European countries by Iran, which enabled the Ottoman Empire to share the status of "most privileged country". In this respect Iran bore resemblance to the Ottoman Empire, who was exposed to the harms caused by the capitulations granted to foreigners.

The consular courts active within the Ottoman Empire attributed their legitimacy to the capitulations guaranteed by international treaties. The Ottoman State, like that of Iran, needed a legitimate ground to introduce her legal institutions. The bilateral treaty signed between Iran and the Ottoman Empire in 1875 became a legal basis for the *shahbandar* courts to be established in Iran. This treaty stipulated that the subjects of both countries could solve the conflicts among themselves by means of *shahbandars* or their representatives.

By the year 1911, for the *shahbandar* courts to be established in Iran, it was formulated a ten-article regulation. The regulation allowed the establishment of a *shahbandar* office primarily in Teheran. The head the office would represent the *shahbandar* and preside over the court but would not engage in other non-legal procedures associated with the office. The judges of the court should have graduated from Ottoman legal academies (Mekteb-i Hukuk). Other staff to serve the court would be an Ottoman scribe and a native clerk and usher chosen from among the Iranians. Each court would be composed of 11 members who were to serve for a period two years. Two of the members would act as deputies. For homicide cases this number would be raised to four. The deputy members would be renewed within six months. The appeals of the cases would only be heard in İstanbul and in the provincial courts of Baghdad and Trebizond.

The *shahbandar* courts, like consular courts, had to deal with both the cases among the Ottoman subjects and the cases between the Ottoman subjects and foreigners. The

*Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şahbenderlik Mahkemeleri
Kurması ve İlgası: İran Örneği (1912-1916)*

consular courts within the Ottoman Empire, on the other hand, would generally be presided either by the consul or vice-consul. The Ottoman state abstained from authorizing the *shahbandar* courts with wide-ranging jurisdiction rights. Their organization was also different from consular courts.

After the regulation for *shahbandar* courts were drawn up, the judges and the auxiliary staff were appointed, and other members of the court were elected. The official opening of the courts was made in 1912. By 1914, the *shahbandar* courts of Teheran and Kermanshah compiled two statistical books. These books shed light on the procedures of the courts. The cases heard by the courts were mostly about debts and loans. Next came the lawsuits about beating, insult, slander, and fraud. No cases were heard at the Tabriz *shahbandar* court, possibly because of the indifference of Ottoman authorities and other difficulties caused by Iranian officials.

The *shahbadar* courts in Iran, soon after their establishment, became a matter of dispute and were considered to be dissolved. It was mainly the diplomats and other staff employed in the courts who proposed their abolition. The reasons behind the dissolution were the disputes between the diplomats and the court staff, the indifference of the Ottoman subjects to the courts, the reluctance of the Persian administration to recognize the rights of the courts, inadequate personnel, additional costs to the budget and other shortcomings. These courts, nonetheless, were active until World War I. After the inclusion of the Ottoman Empire in the war and the occupation of Tabriz by the Russians the *shahbandar* court in Tabriz ceased to operate. Similarly, the courts of Teheran and Kermanshah were decided to be abolished during the budget negotiations in 1916.

QING HANEDANLIĞI DÖNEMİNDE ÇİN DONANMA GEMİLERİNİN İNŞASINDA KERESTE KULLANIMI

Vi An LU*

Öz

Çevre tarihi bakış açısından, bu makale Qing döneminde donanma gemileri inşasında orman kaynağı olarak kerestelerin önemi ve etkisini tetkik etmeyi amaçlamaktadır. Qing Hanedanı, Çin tarihinde en son imparatorluk olarak bilinmektedir. Qing Hanedanı'nın 'ejderha donanması', Sekiz Sancak ve Yeşil Standart olmak üzere iki birliği teşkil etmiştir. Qing donanmasında inşa edilen en tipik gemi çeşitleri arasında Fujian yelkenli gemisi (*fú chuán*), heyet gemisi (*fēng zhōu*), iki direkli gemi (*jū chuán*) ve 'Tóng'ān suō chuán' bulunmaktaydı. Bir ana malzeme olarak bilinen keresteler, Qing döneminde donanma gemileri inşasında çok önemli rol oynamıştır. Ormanlardan ve dağlık kesimlerden tedarik edilen keresteler, Qing Hanedanı'nın denizciliği ve ormancılığı arasındaki ilişkileri bağlamıştır. Donanma gemileri inşasında en çok kafur ağacı, Çin çamı, Çin köknarı ve demir ağacının keresteleri kullanılmıştır. Ayrıca, donanma gemileri inşasında kerestelerin tedariki ve kullanımı da Qing Hanedanı tarafından düzenli bir şekilde yönetilmiştir. Qing döneminde Çin'de gemi inşası için kereste yetersizliğine yol açan ormansızlaşma sorunu da yaşanmıştır. Dolayısıyla, kereste yetersizliği sıkıntısını çözmek ve ağaçlandırma yapmak için birçok önlem önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: denizcilik tarihi, ormancılık tarihi, donanma gemileri, kereste, Çin Hanedanı

Abstract

The Use of Timber for Shipbuilding in the Chinese Navy During the Qing Dynasty

From the perspective of environmental history, this article aims to explore the importance and impact of timber as a forest resource in the construction of naval ships during the Qing period. The Qing Dynasty is acknowledged as the last imperial dynasty in Chinese history. The 'dragon navy' of the Qing Dynasty was organized into two fleets: the Eight Banners, and the Green Standard. The most typical types of ships built during the Qing period included the Fujian sailing ship (*fú chuán*), the delegation ship (*fēng zhōu*), the two-masted ship (*jū chuán*), and the 'Tóng'ān suō chuán'. Timber played a crucial role as the primary material in the construction of naval ships during the Qing period. Timber supplied from forests and mountainous areas established connections between maritime and forestry in the Qing Empire. Timber varieties such as camphor trees, Chinese pine,

* Dr., E-posta: luvian2909@gmail.com ORCID: 0000-0002-3726-0020
(Makale Gönderim Tarihi: 14.01.2024 - Makale Kabul Tarihi: 23.07.2024)

Chinese fir, and ironwood were predominantly utilized in the construction of naval ships. Moreover, the supply and use of timber in naval shipbuilding were also regularly managed by the Qing Dynasty. During the Qing period in China, deforestation emerged as a significant issue, leading to a timber shortage for shipbuilding. Consequently, various measures were proposed to address the timber shortage and promote afforestation.

Keywords: *naval history, history of forestry, navy ships, timber, Qing Dynasty*

Giriş

Çin tarihinde en son imparatorluk hanedanı olarak bilinen Qing (Çing) Hanedanlığı (1616-1912), evvelki bütün Çin hanedanları gibi tek bir kraliyet ailesi tarafından yönetilmiştir. Bu hanedanın tüm imparatorları Aisin Gioro ailesinden gelmiştir (Ek 1). Bilhassa, Çin'in kuzeydoğusunda yer alan Mançurya bölgesinde kökenli ve bir etnik azınlık olan Mançular tarafından kurulmuş olduğu, etnik çoğunluğu olan Han Çinlisi tarafından kurulmadığı için Qing Hanedanı, Çin tarihinde 'yabancı hanedanlık' gibi görülmüştür. Bu etnik kökenin farkı, Qing Hanedanlığı'nın Çin'deki yönetimini politikadan ekonomiye, toplumdaki kültüre, diplomatik ilişkilere ve tabii ki denizcilik ile gemi inşası da dahil olmak üzere askeri teşkilata kadar birçok açıdan etkilemiştir.¹

Türkiye'de son zamanlarda, Çin'e dair çeşitli araştırma alanlarına büyük ilgi gösterilmekte olup, ilgili araştırmalar yapılmaktadır. Halbuki tarih araştırma alanında, özellikle Qing Hanedanı döneminde denizcilik tarihi yanında ormancılık tarihi ile ilgili bir çalışma henüz yapılmamıştır. Qing döneminde ormanlardan ile dağlık kesimlerden tedarik edilen kerestelerin Çin donanmasının gemi inşasında rolü ve Mançuların kereste yönetimi, yani orman faktörünün Qing donanmasına etkisi henüz incelenmemiştir. Bu yönüyle makale, Türkiye'deki Qing Hanedanı tarihine dair literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, Türk okurlar ve araştırmacılara Qing Hanedanı döneminde Çin'de donanma gemilerinin inşasında kereste kullanımını ve etkilerini tanıtmayı hedeflemektedir.

Çalışma alanı "çevre tarihi" olarak belirlenen bu makale, çevre tarihi ve ekoloji tarihi yaklaşımından ele alınmıştır. 1960-1970'li yıllarda ortaya çıkan çevre tarihi, dünya genelinde geniş ilgi çeken bir araştırma alanı haline gelmiştir. Çevre tarihi kavramını ilk kez ortaya atan Amerikalı tarihçi Roderick Nash'a göre, bu araştırma alanı "geçmişte insanlar ve çevre arasındaki tüm ilişkiyi dikkate alır".² Bu yaklaşımla, makale, birincil ve ikincil kaynakları tarayarak Qing döneminde Çin'in donanma gemi inşasındaki orman faktörüne dair Çince ve yabancı çalışmalarda verileri derlemiştir. Ardından, bu makale, Qing döneminde donanma gemi inşasında kereste kullanımını, yani denizcilik ve ormancılık arasındaki ilişkileri açıklayarak tetkik etmiştir.

Çalışmada müracaat edilen kaynaklar arasında, 1690, 1723 ve 1736 yıllarında geçici bir kurum olarak kurulan ve 1765'ten itibaren resmi kurum olarak faaliyet gösteren Qing Hanedanı'nın Vakanüvislik Bürosu (清朝國史館) tarafından tertip edilen *Qing Hanedanı'nın Literatürlerin Kapsamlı Tetkikleri* (欽定皇朝文獻通考, *Qinding huángchào*

¹ Qing Hanedanı ve Mançuların yönetimi hakkında bilgileriniz için bkz. Ross 1891; Elliott 2001; Peterson 2002; Peterson 2016; Yi 2011.

² Nash 1972, p. 363.

wénxiàn tōng kǎo veya *清朝文獻通考*, *Qīngcháo wénxiàn tōng kǎo*)³, *Qing Hanedanlığı Kanunları* (欽定大清會典事例, *Qīndìng dà qīng huì diǎn shìlì* veya kısaca *清會典*, *Qīng huì diǎn*)⁴, ve Çin Cumhuriyeti'nin Qing Vakanüvislik Bürosu (中華民國清史館) tarafından hazırlanan *Qing Tarihi Taslağı* (清史稿, *Qīngshǐ gǎo*)⁵ gibi resmi tarih kaynakları incelenerek çalışma konusu ile ilgili önemli tarihi olaylar tespit edilmiştir. Ayrıca, Qing Hanedanı'nın denizcilik tarihine dair Li Qilin (2013 & 2014), Gang Zhao (2013), Chung-yam Po (Ronald C. Po) (2013 & 2018), Fong Sauyi (2022)'nin çalışmaları yanı sıra Nicholas K. Menzies (1994 & 1996), Robert B. Marks (1998 & 2012), Mark Elvin (2004) tarafından yapılan Çin'in çevre tarihi hakkında araştırmalardan da yararlanılmıştır.

Qing Hanedanı'nın Deniz Vizyonu

'Yabancı hanedanlık' olarak görüldüğü için Qing Hanedanı, Çin'i yönetiminin ilk yıllarında, Ming Hanedanı'nı yeniden kurmak amacıyla Han Çinlilerinin karşı hareketleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu tehditlerden biri, Zheng ailesinin Tayvan'daki karşıt rejiminden gelmiştir.⁶ Zheng ailesinin oluşturduğu tehlikeyi azaltmak amacıyla Qing Hanedanı, 1655 yılında deniz yasağını (海禁, *hǎijìn*)⁷ başlatmış ve Zheng ailesinin rejimine potansiyel destek sağlayabilecek tüm Çin yelkenli gemilerinin (船, *chuán*) kıyı bölgelerinden denize gitmesini yasaklamıştır.⁸ 1661'de Qing Hanedanı'nın kıyıdaki tüm nüfusun tahliyesini emretmesi ve deniz sınırını ıssız bir bölgeye dönüştürmesi nedeniyle yasak daha da sıkılaştırılmıştır. Bu bağlamda, Qing Hanedanı, hanedanın kuruluşundan itibaren özel gemi inşa faaliyetlerine, özellikle de Çin'in güneydoğu eyaletlerinde okyanus gemilerinin inşasına yoğun gözetim ve katı düzenlemeler getirmiştir. Ayrıca, Qing Hükümeti, Zheng muhalefetini yenmelerine yardımcı olmak için Ming döneminde

³ *Qīngcháo wénxiàn tōng kǎo*, 1747-1784 yılları arasında Qing Hanedanlığı'nın emriyle derlenen bir idari tarihtir. 300 ciltten oluşan bu eser, Yuan dönemindeki (1279-1368) *Wénxiàn tōng kǎo* kitabının eki olarak hazırlanmıştır.

⁴ *Qīng huì diǎn*, 1684'ten 1899'a kadar derlenen ve Qing Hanedanlığı dönemi Çin yasalarını kaydeden bu eser, *huì diǎn* (toplu kanunlar, imparatorluk yasa ve düzenlemelerinin kayıtları) türündedir.

⁵ *Qīngshǐ gǎo*, Çin Cumhuriyeti döneminde derlenen Qing Hanedanı'nın resmi tarih eseridir. Bu eser, 1914'te başlanmış, 1927 civarında tamamlanıp 1928'de yayımlanmıştır. *Qīngshǐ gǎo*, *Yirmi Dört Tarih*'e (二十四史, *Èrshísì shǐ*) eşdeğer, önemli bir Çin tarihi olarak kabul edilmektedir.

⁶ XVII. yüzyılın yarısında Qing Hanedanı'na karşı çıkıp Ming Hanedanı'nın yeniden kurma hareketi (反清復明, *Fǎn qīng fùmíng*) bağlamında Koxinga Hanedanı olarak bilinen Zheng ailesinin rejimi, 1655-1683 yılları arasında Tayvan'daki Tungning Krallığı (Formosa Krallığı)'ni yönetmiş olup Çin anakarasındaki Qing Hanedanı'na karşı olmuştur.

⁷ Özel deniz ticaretini ve kıyı yerleşimini kısıtlamaya yönelik deniz yasağı politikası, ilk olarak Ming Hanedanlığı döneminde uygulanmış ve Qing Hanedanlığı döneminde de devam etmiştir. Aslında denizcilik yasağı politikası, dış dünyayla bir kopuş değil, merkezi hükümetin denizcilik faaliyetlerini ve ticaret yollarını kontrol etme, bunları genel yönetim sistemine entegre etme yönünde aldığı bir önlemdir. Ming Hanedanı'nın deniz yasağı politikası hakkında Türkiye'de yapılan çalışma için bkz. Ceylan 2023.

⁸ 王 1884 年, 頁 22a. 清史研究所 (Qīngshǐ yánjiū suǒ) 1985, 頁 453-454.

var olan deniz kuvvetini güçlendirmeye de başlamıştır.⁹ 1683'te Zheng ailesinin rejimini yendikten sonra 1684'te Qing Hükümeti deniz yasağını kaldırmış ve ardından, denizcilik işlerini yönetmek için Guangzhou'daki Guangdong Gümrüğü (粵海关), Zhangzhou'daki Fujian Gümrüğü (闽海关), Ningbo'daki Zhejiang Gümrüğü (浙海关) ve Songjiang (Şanghay)'daki Jiangnan Gümrüğü (江海关) olmak üzere dört deniz gümrüğü (海关, *hǎiguān*) kurmuştur.¹⁰

Qing Hanedanı'nın deniz yasağına dayanarak Barry Cunliffe gibi bazı tarihçiler, Çin'in "okyanusu görmezden gelen, denizleri Avrupalılara açık bırakan izole bir kara gücü olduğu" sonucuna varmışlardır.¹¹ Ancak, bu varsayım uygunsuzdu çünkü deniz yasağının asıl sebebi gözden kaçırılmıştır. Gerçekte, kıyıların boşaltılması, o dönemde güvenlik endişelerinin diğer tüm endişelerin önüne geçtiği anlamına gelmiştir, ancak bu, Qing Hanedanı'nın denizden tamamen uzak durduğu anlamına gelmemiştir. Deniz yasağı sırasında İmparator Kangxi kapsamlı gemi inşasına başlamış, kıyı şehirlerini güçlendirmiş, deniz kuvvetlerini eğitmiş ve hatta Hollanda'nın önde gelen deniz teknolojilerinden yararlanmak için Hollandalılarla bir ittifak kurmuştur.¹² Bu nedenle, deniz yasağı politikası, Qing Hanedanı'nın rakiplerin denizin kontrolünü ele geçirmesini engellemeyi amaçlayan bir strateji olarak değerlendirilmelidir.¹³

Mançu yönetimindeki Qing Hanedanı ile karşılaştırıldığında, Han Çinlisi yönetimindeki Ming Hanedanlığı (1368-1644) denize daha fazla ilgi göstermiş ve daha bağlı görünmüştür. Örneğin, deniz haritacılığı açısından Ming Hanedanı, Qing Hanedanı'ndan daha fazla kıyı haritası ve deniz haritası yapmıştır. Ming Hanedanı, özellikle ilk yıllarında denizcilik faaliyetlerine büyük ilgi gösteriyordu ve Çin genellikle başarılı bir deniz gücü olarak kabul edilirdi. Bu başarı, özellikle ünlü amiral ve denizci Zheng He'nin (1371-1433/1435) yedi deniz seferine dayanmıştır.¹⁴ Öte yandan, Qing Hükümeti en azından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar genellikle bir kıta imparatorluğu olarak görülse de, bu onun deniz ötesinde etkisini kullanmadığı anlamına gelmemiştir. Qing Hanedanı döneminde, yaklaşık 14.500 kilometrelik kıyı şeridinde sahip olan Çin, deniz kıyısı olmayan ve her zaman içe dönük bir ülke olarak algılanmamıştır. Aslında, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, imparatorluk donanma ve deniz taşımacılığı yoluyla denizcilik dünyasına entegre olmuştur.¹⁵

⁹ Zheng 2014, p. 62. Bu konu hakkında daha fazla bilgileriniz için bkz. 李其霖, 《清代前期沿海的水師與戰船》, 博士論文, 國立暨南國際大學, 2009年 (Li Qilin, *Qing Hanedanlığı'nın Başlarında Kıyı Donanması ve Savaş Gemileri*, Ulusal Chi Nan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009).

¹⁰ Zheng 2014, s. 66; 清史研究所 (Qīngshǐ yánjiū suǒ) 1988, 頁 485。

¹¹ Cunliffe 2008, s. vii.

¹² Wills 1974, s. 98-99, 125-132.

¹³ Po 2018, s. 76-77.

¹⁴ Po 2018, s. 10. Türkiye'de Zheng He hakkında daha fazla araştırma için bkz. Ceylan, 2016; Ceylan, 2017; Parlakyiğit, 2019; Maden Kalkan, 2020.

¹⁵ Po 2018, s. 4-5. Bazı araştırmacılara göre, Çin'i Batı Pasifik Kıyısı'nda, 'Asya'nın Akdenizi' olarak adlandırılabilir bölgenin kalbine doğru uzanan dev bir balık kancası olarak tanımlanır. Örneğin, Gang Deng'e göre, Qing Hanedanlığı döneminde Çin'in kara sınırı yaklaşık 16.000

Denizcilik yönetimi açısından, Qing Hanedanı'nın temelini oluşturan “iç-dış” ikili model, Qing'in bölgesel kontrolüne ve yerel kıyı sularının kaynak çıkarımına tabi olduğu “iç deniz” (內洋, *nèiyáng*) ile Qing yönetiminin ötesinde kalan sonsuz okyanus bölgesini temsil eden “dış deniz” (外洋, *wàiyáng*) arasındaki ayrımı göstermiştir. Bu ayrım, aynı zamanda eyalet yetkilileri tarafından denetlenen kıyıya yakın sığ suları ve yalnızca Qing donanmasının devriye gezdiği daha derin, uzak deniz sularını ayırt etmek için de kullanılabilmiştir. Dış denizler veya “yabancı deniz alanı”, Qing'in denizcilik vizyonu ve imparatorluk çıkarlarından öteydi. Qing Hanedanı, erken modern Avrupa sömürge imparatorlukları gibi açık okyanusa uluslararası ekonomik rekabet ve küresel hakimiyet anlayışıyla yaklaşmamıştır.¹⁶ Bunun yerine, 1684'te deniz gümrüklerinin kurulmasıyla Qing Hanedanı'nın ‘açık kapı ticaret’ politikasına ve ‘Mançu merkantilizmi’ gelişimine odaklanmıştır. Aynı zamanda, XVII. yüzyılın sonlarında Qing yetkililerinin deniz ticaretinin Çin'in kıyı ekonomisi ve devlet gelirleri açısından önemini nasıl fark ettiklerini göstermiştir.¹⁷ Açıkça ifade etmek gerekirse, Qing Hanedanı sofistike bir “denizcilik bilinci” geliştirmiş ve XVIII. yüzyıl boyunca donanma inşası, kıyı devriye sistemleri ve gümrük kurumsallaşması yoluyla aktif bir şekilde denizle uğraşmıştır.

Qing Hanedanı'nın Donanma Vaziyeti

Qing Hanedanı'nın donanmasının tarihinin, tarihçiler tarafından Mançuların Shanhai Geçidi'ne girmesinden neredeyse 30 yıl önce, yani 1615 yılında kurulduğu öne sürülmüştür. Mançu dilinde yazılan *Eski Mançu Arşivleri*'ne (滿文老檔, *Mǎn wén lǎo dǎng*) göre Qing Hanedanı'nın kurucusu Nurhaci, bir donanma örgütleyen ve yaratan ilk Qing hükümdarıydı: “Mançular Çin'e girmeden önce savaş gemisi yapımına aşına değillerdi. 9 Temmuz 1615 tarihinde Nurhaci, donanma inşaatı için kereste toplamak üzere 600 taraftar Ülgüyan nehrine gönderdi. Ancak o zamanlar Mançular yalnızca 200 hafif tekne üretebildi.”¹⁸ Bu ilk donanma zayıf bir yapıya sahip olmasına rağmen, Mançular, esasında Merkez Ova'yı (中原, *zhōngyuán*) işgal etmeden önce sancak süvarilerine lojistik desteği kolaylaştırmak için Mançurya'da bir deniz varlığı kurmayı başarmışlardır. O dönemde Mançu yönetimi donanmanın geliştirilmesine öncelik vermediğinden donanma iyi eğitilmemiştir.¹⁹ Qing yetkilisi Chen Jin'in yorumladığı gibi, “Donanmamız kusurlu bir şekilde tasarlanmıştı ve ayrıca gemide çok fazla asker yoktu.”²⁰ Birkaç yıl sonra Mançular, donanmasını Zhili ve Liaodong kıyılarında inşa etmeye devam etmiştir. 1630'lardan 1640'lara kadar Liaodong yarımadasında, gemi

kilometre iken kıyı şeridi 18.000 kilometrenin üzerindediydi (muhtemelen 14.500 kilometreye yakın). Kara sınırının kıyı şeridine oranı bu nedenle yaklaşık 0,9 ile 1'dir. Bkz. Deng 1997.

¹⁶ Po 2018, s. 17, 62-67, 73-77. Qing döneminin denizcilik bilgileri, geç imparatorluk döneminde denizin Çin bölgesini dış dünyadan ayıran muazzam ve tehlikeli bir alan olarak algılanmaya devam ettiği konusunda yorum yapmışlardır. Metinsel veya kartografik gösterimlerde deniz, genellikle fiziksel bir savunma bariyeri olarak tasvir edilmiştir.

¹⁷ Zhao 2013, s. 6-7.

¹⁸ 中國第一歷史檔案館 (Zhōngguó dì yī lìshǐ dǎng'àn guǎn) 1990, 頁 78。

¹⁹ Po 2018, s. 90.

²⁰ 陳 1968, 頁 1。

tezgâhları kurulmuş ve güçlü gemi inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. 1644'te Qing süvarilerinin Shanhai Geçidi'ni geçmesinden sonra İmparator Shunzhi, güney Mançurya'dan Zhili ve Shandong kıyılarına kadar uzanan bir iç denizde deniz savunmasının önemini fark etmiştir. 1645'e gelindiğinde Mançular, Merkez Ovada yeni kurulan Qing rejimini korumak için kıyı şeridini izlemenin önemli olduğunu farkına varmıştır. Shunzhi'nin Bohai bölgesinde bir denizcilik politikası girişimi kurmaya ve imparatorluğu Zheng ailesinin Fujian ve Tayvan'daki kuvvetlerine karşı korumak için bir donanma inşa etmeye istekli olmasına rağmen, deniz gelişimi Qing Hanedanı için öncelikli konulardan olmamıştır. Bu nedenle, 1660'lara kadar Qing donanması hem büyüklük hem de yapı bakımından büyük bir genişleme göstermemiştir.²¹

İmparator Kangxi dönemine gelindiğinde Qing Hanedanı'nın 'ejderha donanması' iki birliğe ayrılmış: Sekiz Sancak donanması (八旗水師, *Bāqí shuǐ shī*) ve Yeşil Standart donanması (綠營水師, *Lüying shuǐ shī*).²² 'Sekiz Sancak', Mançular, Moğollar ve Mançulara erken teslim olan Han Çinlilerinden oluşurken, 'Yeşil Standart' ise Han Çinlileri adamlarından oluşan askerle eyalet birliklerini oluşturmuştur.²³ Birinci birlik belirli sektörleri veya şehirleri korumaktan sorumluydu, sonraki birlik ise Zhejiang, Fujian ve Guangdong eyaletlerinin açıklarındaki kıyı bölgelerine özellikle dikkat ederek tüm deniz sınırında devriye gezmiş ve denetlemiştir. Qing hükümdarı, çok kuvvetli bir deniz gücü oluşturmak için her iki donanmayı da kullanmış; aynı zamanda giderek daha büyük deniz fetihleri de planlamıştır. Yüksek Qing dönemindeki deniz askerliğinin en iyi örneği, Bohai Körfezi, Jiangsu-Zhejiang bölgesi, Fujian (ve Tayvan Boğazı) ile Guangdong kıyısı olmak üzere dört deniz bölgesini garnizon altına alacak güçlü bir donanmanın kurulmasıydı.²⁴

Çin'i çevreleyen deniz bölgeleri arasında, Bohai Körfezi, Qing Hanedanı'nın başkenti ve Mançuların anavatanına en yakın olanıydı. Bu bölge sadece coğrafi konumuyla değil, aynı zamanda stratejik önemi ve zengin kaynaklarıyla da öne çıkıyordu. Bu nedenle, birçok Qing aydınının ve yetkilisinin gözünde, Bohai, imparatorluğun deniz sınırlarının en kritik bölgelerinden biriydi. XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın sonları arasında, bu stratejik ve ekonomik açıdan önemli deniz bölgesini korumak amacıyla Bohai Körfezi boyunca üç büyük filo kuruldu. Bu filolar çoğunlukla Shandong, Mukden ve Zhili bölgelerinde konuşlandırıldı ve yüksek Qing dönemi boyunca orta derecede genişledi.²⁵ Zhili'deki en önemli deniz üssü olan Tianjin, 1726'da İmparator Yongzheng döneminde kuruldu.²⁶ Bir deyiş, Tianjin'in stratejik önemini şu şekilde özetlemiştir: "*Beijing'i deniz yoluyla fethetmek istiyorsanız, önce Tianjin'i ele geçirmelisiniz.*"²⁷ Tianjin filosundaki savaş gemilerinin büyük bir kısmı Jiangnan,

²¹ Po 2018, s. 92.

²² Po 2018, s. 93.

²³ Murata 2018, s. 132.

²⁴ Po 2018, s. 97.

²⁵ Po 2018, s. 99-100.

²⁶ 清史稿 1928 年, 卷九, 世宗本紀, 頁 316 (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 9, Shizong Yıllığı).

²⁷ 清史稿 1928 年, 卷一百三十八, 兵志九: 海防, 頁 4098 (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 138, Bingzhi 9: Deniz Savunması).

Zhejiang ve Fujian'de inşa edildi. Yongzheng döneminin sonlarına doğru, Tianjin'de yaklaşık otuz ila otuz beş gemi bulunmaktaydı. Tianjin filusunun önemli bir özelliği, denizcilerinin denizcilik işleri ve deniz savaşları hakkındaki derslere katılma zorunluluğuydu.²⁸

Qing donanması, Jiangsu-Zhejiang bölgesinde iki önemli deniz filosunu yönetiyordu: Jiangnan filosu (江南水師, *Jiāngnán shuǐ shī*) ve Zhejiang filosu (浙江水師, *Zhèjiāng shuǐ shī*). Bu iki filo, toplam seksen üç deniz üssünün idaresinden sorumluydu ve uzun bir kıyı şeridi boyunca dağılmıştı. Jiangsu-Zhejiang deniz bölgesi geniş olmasına rağmen, deniz üslerinin stratejik konumları, genellikle Yangtze Nehri ile denizin kesişim noktalarında veya yakınında bulunmaları nedeniyle birbirleriyle bağlantılıydı. Bu deniz üsleri, nehir savunması ve deniz savunması arasında sorumluluklarını bölüştüler.²⁹ Jiangnan filosu, bir zamanlar Qing Hanedanı'nın en büyük deniz kuvveti olan yetmiş üç deniz üssü ve 325'ten fazla savaş gemisinden oluşuyordu.³⁰ Jiangsu ile karşılaştırıldığında, Zhejiang'in kıyı şeridi neredeyse 2.253 kilometreye yayılmaktaydı. Bu geniş alanın doğal bir sonucu olarak, daha karmaşık ve titiz bir denizcilik organizasyonu gerekiyordu. 19. yüzyılın başlarında, kıyı boyunca on deniz üssü kuruldu ve toplamda 9.400 denizci ve 302 savaş gemisinden oluşan bir güç oluşturuldu.³¹

Yongzheng döneminin ünlü bir generali olan Lan Tingzhen'e göre, Fujian'ın bir denizcilik eyaleti olduğu açıktı. Onun tezkeresine göre, Fujian'de "ekilebilir tarım arazileri çok sınırlı ve nüfusun yarısından fazlası deniz ticaretine yöneliyor".³² Fujian, tarih boyunca Güneydoğu Asya, Hint Okyanusu ve Avrupa ile canlı deniz ticareti nedeniyle zaten önemli bir ekonomik merkezdi, özellikle Song (960-1279) ve Yuan Hanedanları (1271-1368) döneminde. Fujian'ın Quanzhou limanı, dünya tarihindeki en büyük uluslararası ticaret merkezlerinden biri olarak kabul ediliyordu.³³ Ancak, XVII. yüzyılın sonlarında 'deniz yasağı' politikasının uygulanması ve Tayvan'ın ele geçirilmesi, Fujian'i ekonomik bir krize soktu. Bununla birlikte, Qing döneminde Mançu hükümdarları, Fujian filosunu kullanarak deniz ticaretini sürdürmek ve korumak için bölgeden ustaca yararlandılar. Ayrıca, Qing yönetimine karşı güçlerin bölgeye müdahale edememesini sağlamak için Tayvan Boğazı'na daha müdahaleci bir yaklaşım benimsendi. 1722'ye geldiğinde, Fujian filosu 237 savaş gemisinden oluşuyordu ve her biri belirli askeri işlevlere sahip on farklı türden oluşuyordu.³⁴ Yongzheng döneminde, Fujian filosu

²⁸ 清史稿 1928 年, 卷一百三十五, 兵志六: 水師, 頁 400 (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 135, Bingzhi 6: Donanma).

²⁹ Po 2018, p. 116.

³⁰ 清史稿 1928 年, 卷一百三十五, 兵志六: 水師, 頁 4003-4010. Shuǐ shī (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 135, Bingzhi 6: Donanma); 張 1747 年, 卷一百八十五, 兵考八, 頁 6463-647 (Cilt 185, Asker Tetkiği: 8).

³¹ 清史稿 1928 年, 卷一百三十五, 兵志六: 水師, 頁 4010-4013 Shuǐ shī (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 135, Bingzhi 6: Donanma)].

³² 藍 1865 年, 頁 2a-2b.

³³ Bu konu hakkında bkz. Dasheng ve Lombard 2000; Schottenhammer 2001.

³⁴ 清史稿 1928 年, 卷一百三十五, 兵志六: 水師, 頁 4014-4015 Shuǐ shī (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 135, Bingzhi 6: Donanma).

daha da genişletildi ve Fujian'deki en büyük savaş gemisi (赶缙船, *gǎn zēng chuán*), 'keşif gemisi' (八槳船, *bā jiǎng chuán*) ve 'baş komutan gemisi' (花座官船, *huā zuò guān chuán*) gibi çeşitli savaş gemilerini içeriyordu. Bu savaş gemileri etkileyici bir dizi yeteneklere sahipti ve her biri genellikle iyi eğitilmiş yirmi ile kırk denizci taşıyabilirdi.³⁵

Guangdong ve Guangxi (Liangguang) genel valisi, Guangdong filosunu yönetmiştir. Bu filo aslında 'vali filosu' (督標水師, *dū biāo shuǐ shī*) ve 'olağan filo' (常設水師, *chángshè shuǐ shī*) olarak iki kategoriye ayrılmıştır. Genel vali ilk filoyu yönetirken, donanmanın askeri komiseri (水師提督, *shuǐ shī tídū*) ikincisini yönetmiştir. 1745'e gelindiğinde, 'olağan filo' denizci ve savaş gemisi sayısında büyük bir üstünlüğe sahipti ve 'vali filosu' elli altı savaş gemisi ve yaklaşık 1.700 denizciden oluşuyordu. Ayrıca, Guangdong kıyısı boyunca sekiz önemli noktanın garnizonundan sorumluydu.³⁶ *Qing Hanedanı'nın Literatürlerin Kapsamlı Tetkiklerinin Eki* (清朝續文獻通考, *Qīngcháo xù wénxiàn tōng kǎo*) tarafından belirtilene göre 'olağan filo' altında Nanao, Chaozhou, Gaolian ve Luqin'de tertiplenmiş yaklaşık 400 savaş gemisi bulunmaktaydı. 1850'lere gelindiğinde, her savaş gemisi yirmi ile otuz denizci taşıyabiliyordu.³⁷ Guangdong'un düzenli filosu, Fujian filosu gibi çeşitli savaş gemilerine sahipti. Bu arasında silahlı 'gǎn zēng chuán' ve iki direkli gemi (艍船, *jū chuán*) en büyük ve en hızlı olarak kabul ediliyordu. 1799'a kadar, Guangdong'daki savaş gemilerinin çoğunun yerini, öncelikle ticaretle kullanılan ve daha sonra savaş gemisi olarak adapte edilen bir tür gemi olan 'pirinç gemisi' (米艇, *mǐ tǐng*) almıştır. Bu 'pirinç gemisi', 2.500 *shí* (石)³⁸ ağırlığındaydı, 31.7 m uzunluğunda ve 6.8 m genişliğindeydi; bu boyutu, hem 'gǎn zēng chuán'dan hem de 'jū chuán'den çok daha büyük ve etkileyiciydi.³⁹

Qing Hanedanı, belirli kıyı illerinde bölgesel donanmanın askeri komiserini atayarak donanmanın yapısını daha profesyonelleştirmiş ve deniz kuvvetlerinin maaşlarını artırmıştır.⁴⁰ Ayrıca, Qing Hanedanı'nın ejderha donanması, dört deniz bölgesinde topçu bataryaları ile donatılmış ve kuzeyden güneye deniz sınırı boyunca mevzilenmiş kaleler zinciri (炮台, *pàotái*) tarafından desteklenmiş ve korunmuştur. Diğer hanedan devletleri gibi, Qing donanmasının yedi filosu, kıyıdaki koruyucu topların bir araya getirilmesiyle güçlendirilmiştir. Bu yapısal tahkimatları oluşturması nedeniyle, tarihçiler genellikle Qing Hanedanı döneminde Çin'in yalnızca kıyı şeridini güçlendirmekten ibaret olan 'pasif savunmaya' güvendiğini öne sürmektedir.⁴¹

³⁵ 杜 1696 年, 頁 67-75。

³⁶ 清史稿 1928 年, 卷一百三十五, 兵志六: 水師, 頁 4015-4018。Shuǐ shī (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 135, Bingzhi 6: Donanma)。

³⁷ 清史稿 1928 年, 卷一百三十五, 兵志六: 水師, 頁 4015-4018。Shuǐ shī (*Qing Tarihi Taslağı*, Cilt 135, Bingzhi 6: Donanma)。

³⁸ 1 *shí* ≈ 133 pound (= 60kg). Harris 1998 (2018) s. ix.

³⁹ Po 2018, s. 129.

⁴⁰ 永 1783 年, 頁 11a。

⁴¹ Po 2018, p. 133.

Qing Dönemi'nde İnşa Edilen Donanma Gemileri

Çin tarihinde geleneksel savaş gemisi tipleri, 1044'de Zeng Gongliang tarafından kaleme alınan *Askeri Gelenekler için Tam Esaslar* (武經總要, *Wú jīng zǒng yào*) başlıklı eserde dikkatle tanımlanmıştır.⁴² Qing döneminde, Ming Hanedanı'na göre Çin'de gemi inşa endüstrisi gittikçe yavaşlamış, fakat durmadan devam etmiştir.⁴³ Akira Matsuura'ya göre aslında, Qing'in yelkenli gemileri, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Asya sularındaki en yetenekli gemilerdi. Onların rotaları, yurt içinde Sarı Deniz ve Bohai Denizi'nden Tayvan Boğazı ve Guangdong kıyısına, yurt dışında Japonya, Joseon gibi ülkelere ulaşmış, Güneydoğu Asya'nın denizleri de onlara sahne olmuştur.⁴⁴ Bu dönemde Çin yelkenli gemileri arasında en iyi kapasiteye sahip olan Fujian yelkenli gemisi (福船, *fú chuán*) idi. Ming döneminden ortaya çıkan '*fú chuán*', Çin'in güneydoğu kıyılarında Japon korsanlara (倭寇, *wōkòu*) karşı savaş gemisi olarak kullanılmıştır.⁴⁵ Bir bina kadar uzun, tabanı kavisli, pruvası geniş ve yukarıya dönük olan Fujian yelkenli gemisi, yüz kişiyi barındırabilen büyük bir yelkenli gemiydi. Gövdesi genellikle Çin göknaarından (杉木, *shānmù*) veya çamdan (松木, *sōngmù*) yapılmıştır.⁴⁶ Fujian yelkenli gemilerinin yanında, Ryukyu Krallığı'na (bugünkü Japonya'ya ait Ryukyu Adaları) gönderilen Çin'in diplomatik heyetlerini taşımak için inşa edilen heyet gemisi (封舟, *fēng zhōu*) adı verilen üç direkli bir gemi tipi de bilinmiştir. Heyet gemisinin direkleri, hafifliği ve düzlüğü nedeniyle Çin göknaarından yapılırken, dümeni, Guangdong'a özgü ve sağlamlığıyla bilinen demir ağacından (鐵力木, *tiě lì mù*) yapılmıştır. Gövdesi, her katmanın kalınlığı üç *cùn* (寸)⁴⁷ ve beş *fēn* (分)⁴⁸ olan iki kat çamdan oluşmuştur. Heyet gemisi, her biri kafurdan yapılmış çok sayıda kirişle desteklenmiş, 28 su geçirmez bölmeyle donatılmış, böylece gövdenin bir kısmı kırılrsa da açık denizlerde su basabilme kabiliyetini koruyabilmiştir.⁴⁹

⁴² Zeng Gongliang'ın eseri, esas olarak 759'da Li Quan tarafından derlenen *Dövüş Gezegeninin El Kitabı*'na (太白陰經, *Tàibái yīn jīng*) ve 812'de Du You'nun yazdığı *Kapsamlı Müesseseler*'e (通典, *Tōng diǎn*) dayanmaktadır.

⁴³ 周 1983, 頁 87。

⁴⁴ 松 2008, 頁 27。

⁴⁵ Fong 2022, s. 207.

⁴⁶ 胡 1562 年, 頁 2b-4a。

⁴⁷ 1 *cùn* ≈ 1/10 inç (= 3,33 cm). Hong 2020, s. 187.

⁴⁸ 1 *fēn* ≈ 1/100 inç (= 0,33 cm). Hong 2020, s. 187.

⁴⁹ 夏、王 1579 年, 頁 25b-26b。Su geçirmez bölmelerin kurulumu, en azından XIII. yüzyıldan beri Çin okyanus gemilerinin bir özelliğiydi. Bu gemi inşa teknolojisiyle ilgili tartışmalar Marco Polo'nun seyahat kayıtlarında yer almaktadır. Bazı Çinli araştırmacılara göre, su geçirmez bölmeler inşa etme teknolojisinin kökeni Tang Hanedanlığı'na kadar uzanabilir ve Song ve Yuan hanedanları sırasında Fujian'de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu konu hakkında bkz. Sasaki 2013, s. 545. 曾海燕、賀威, “宋元福建先進海船製造業的發展與技術”, 《宋史研究論叢》, 第 14 期, 2013 年, 頁 499-501 (Zeng Haiyan - He Wei, “Song ve Yuan Dönemlerinde Okyanus Gemi İnşa Endüstrisindeki Gelişmeler ve Teknolojik Yenilikler”, *Song Tarihi Araştırma Serisi*, Sayı 14, 499-501)].

Qing döneminde donanma gemi inşası dört aşamaya ayrılmıştır; Birinci aşama: Ming Hanedanı'nın sisteminin ilk yeniden inşası ve veraseti (1675-1722 civarı); İkinci aşama: Genişletme ve sağlamlaştırma (1723-1750); Üçüncü aşama: Yeniden yapılanma, filo azaltması ve gemilerin küçültülmesi (1750-1840 civarı); Dördüncü aşama: Kriz, reform ve yenileştirme (1840-1911).⁵⁰

İlk yıllarında, Qing donanmasının gemi inşa döngüsü, üç yıl sonra küçük bir revizyon, beş yıl sonra büyük bir revizyon ve eğer gemiler beş yıl sonra hâlâ kullanılabilir durumdaysa, başka bir genel revizyon yapılmıştır. Gemiler parçalandığında, kullanılabilir malzemeler geri dönüştürülecekti ve yeni gemilere yerleştirilecekti.⁵¹ Resmi olmayan malzeme ve teknoloji kaynaklarının seferber edilmesi, Qing donanmasının resmi gemi inşa projelerini şekillendirmeye devam etmiştir. Bütçe kısıtlamaları nedeniyle XVIII. yüzyılda Qing Hanedanı, diplomatik heyetler için herhangi bir heyet gemisi inşa etmemiştir. Aslında bu tür görevlerin masraflarını azaltmak amacıyla Kangxi ve Qianlong hükümdarları sırasında Ryukyu Krallığı'na gönderilen heyet gemilerinden en az dördü, Ningbo ve Fuzhou'daki tüccarlardan talep edilen ticari gemilerden, diğer ikisi ise mevcut savaş gemilerinden dönüştürülmüştür.⁵² Buna ek olarak, kıyı bölgelerinde balıkçı gemileri ve ticari gemilerin inşasındaki yenilikler, XIX. yüzyılın başlarına kadar Qing'in savaş gemileri ve devriye gemilerini değiştirmesi veya yeniden biçimlemesi için ilham kaynağı olmaya devam etmiştir. Shi Lang liderliğindeki Qing donanmasının Tayvan'ı fethinde bulunan 'kuş gemisi' (鳥船, *niǎo chuán*), 'ağ kovalayan gemi' (趕繒船, *gǎn zēng chuán*) ve iki direkli gemi (艍船, *jū chuán*) olmak üzere üç ana savaş gemisi türünün tümü Zhejiang, Fujian ve Guangdong'da kullanılan ticaret veya balıkçı gemileri örnek alınarak modellenmiştir.⁵³ Yapılan araştırmalara göre '*niǎo chuán*', Fujian'de yaygın olan ve ayrıca Ming deniz kuvvetleri tarafından da kullanılan, okyanuslarda seyreden ticari gemilerin bir türünü ifade etmiştir. '*Gǎn zēng chuán*', başlangıçta Fujian'de yaygın olarak görülen balıkçı gemileri olan bir tür Fujian yelkenli gemisini kastetmiştir. Qing döneminde Çin ile Luzon arasındaki ticarete büyük boyutlu '*gǎn zēng chuán*' kullanılmıştır. '*Jū chuán*' ise, '*gǎn zēng chuán*'ın daha küçük bir türüydü ve başlangıçta balıkçı teknesi olarak da kullanılmıştır.⁵⁴ Bahsedilen gemi türlerinin dışında, XIX. yüzyıldan önce Qing donanmaları tarafından genellikle kullanılan bir diğer yerli gemi türü, hareket kabiliyetleri, geniş gövdeleri ve alçak yükseklikleriyle bilinen küçük ve orta boy yelkenli tekneler olan 'pirinç gemisi' (米艇, *mǐ tǐng*) idi. Başlangıçta Guangdong bölgesindeki tüccarlar ve balıkçılar tarafından kullanılan bu gemi türü daha sonra Guangdong ve Fujian'deki Qing deniz kuvvetleri tarafından savaş gemilerine dönüştürülmüştür.⁵⁵

⁵⁰ Murata 2018, s. 133-135.

⁵¹ 清會典 1764 年, 第九百三十六卷, 頁 1a (*Qing Hanedanlığı Kanunları*, cilt 936).

⁵² '*Fēng zhōu*' ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. 徐葆光, 《中山傳信錄》, 1721 年 Xu Baoguang, *Zhongshan Misyonu Kayıtları*, 1721). 周煌, 《琉球國志略》, 1757 年. (Zhou Huang, *Ryukyu Krallığı'nın Yıllıkları*, 1757).

⁵³ 施 1958, 頁 19.

⁵⁴ 李 2014, 頁 347-353.

⁵⁵ 李 2014, 頁 355-356.

XIX. yüzyılın başından sonra, ‘*gǎn zēng chuán*’ ve ‘*mǐ tǐng*’ gibi savaş gemileri, erken Jiaqing döneminde güneydeki eyalet yetkilileri tarafından Qing donanmasının korsanlarla mücadele ihtiyaçları için giderek daha yetersiz görülmüştür. O zamanki Fujian valisi ve Tayvan valisi, tüm ‘*gǎn zēng chuán*’ı yeniden şekillendirerek, ‘*gǎn zēng chuán*’ ve ‘*mǐ tǐng*’e göre daha hareketli ve kullanımı daha kolay olan Fujian’ın Tongan ilçesinden ortaya çıkan derin su çekimli denizde seyreden bir ticari gemi türü olan ‘*Tóng’ān suō chuán*’ (同安梭船) tasarımına dayalı olarak hafifleterek donanmanın savaş gemilerinin tamamen elden geçirilmesi çağrısında bulunmuştur.⁵⁶ Sonuç olarak, kıyı illerindeki korsanlıkla mücadele ihtiyaçları nedeniyle yeni savaş gemilerinin inşasında önemli bir artışa tanık olan Jiaqing döneminde ‘*Tóng’ān suō chuán*’, Zhejiang’deki savaş gemilerinin üçte birinden fazlasını ve Fujian’deki savaş gemilerinin yarısından fazlasını oluşturmuştur.⁵⁷ Birinci Afyon Savaşı sırasında ‘*Tóng’ān suō chuán*’ ve ‘*mǐ tǐng*’, Qing donanmalarının Guangdong ve Fujian’deki ana gemileri olarak kalmıştır.⁵⁸

Savaş gemi sayısı hakkında, *Qing Hanedanlığı Kanunları*’na (清會典, *Qīng huì diǎn*) göre, 1736 yılı civarında Qing donanması, her büyüklükteki kıyı ile nehir korumak ve devriye atmak için toplam 2434 gemiye sahipti.⁵⁹ Ayrıca, Londra’daki *The Standard* gazetesinin 1840 tarihli bir haberinde, yirmi beş yıl boyunca Çin ile Asya’da çalışan Alman misyoner Muhterem Karl Gützlaff’ın Çin donanmasının gemi sayısını şöyle tasvir ettiği belirtilmiştir: “Çin’in biri nehir, diğeri deniz için olmak üzere iki donanması var. Birincisi 1036 gemiden, ikincisi ise 918 gemiden oluşuyor. Nehir filosunun 9.500, deniz filosunun ise 98.421 mürettebatı var, yani toplam 107.921 denizci bulunuyor... Onların savaş gemilerinin ticaretle kullanılanlardan hiçbir farkı yok, en büyüğünün yükü 300 tonu geçmiyor.”⁶⁰

Qing Donanması’nın Gemi İnşasında Orman Faktörü

1300 ile 1800 yılları arasındaki 500 yıl boyunca, Çin’in toprakları güneyde tropikal Hainan Adası’ndan, güneybatıda Yunnan ve Guizhou’ya, batıda Tibet ve Sincan’a, kuzeyde Moğolistan’a ve kuzeydoğuda Mançurya’ya kadar genişlemiştir. Bu genişleme, Çin’in ekolojik sınırlarına ulaştığı bir noktaya kadar devam etmiştir. Elbette, ekolojik sınırlama, ormanlar dahil ilgili unsurları etkilemiş ve Çin, ormansızlaşma ve artan nüfusun, verimli pazarlar ve genişleyen yerleşimlerin birleşiminden kaynaklanan ekolojik bozulmanın etkilerini yaşamıştır.⁶¹

Çin’in ormanları, özelliklere ve niteliklere göre dört ana farklı bölgeden ayrılmaktadır: 1) Kuzeydoğu ormanı; 2) Kuzey Çin’in ılıman yaprak döken geniş yapraklı ormanı; 3) Güney Çin’in karışık yaprak döken ve yaprak dökmeyen geniş yapraklı ormanı;

⁵⁶ 王 1884 年, 頁 19a.

⁵⁷ 李 2014, 頁 386-387.

⁵⁸ Fong 2022, p. 212.

⁵⁹ 清會典 1764 年, 第七百十二卷, 頁 1a-7a (*Qing Hanedanlığı Kanunları*, cilt 712)]. Her eyalette bulunan gemi sayısı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Murata 2018, s. 132-133.

⁶⁰ “Multiple Commerce Items: China,” *The Standard*, London (England), Issue 4913, Thursday, 19 March 1840’ten naklen Po 2013, s. 7

⁶¹ Marks 2012, s. 222.

ve 4) Güney Çin'in tropikal ormanları.⁶² Yararlı ormanlar, biyolojik çeşitliliği koruyan yaşam alanları sağlamakla kalmamaktadır. Düzgün yönetilen ve sürdürülen ormanlar, sadece inşaat, madencilik ve konut için kereste, kâğıt hamuru için malzeme elde edilmekte, aynı zamanda ısınma ve yemek pişirme için de yakıt sağlamaktadır. Ancak bunun ötesinde, ormanlar bir dizi ekolojik görevi de olup bunlardan en önemlileri sel sularını kontrol etmek, güvenli içme suyu sağlamak için suyu tutulmak ve arıtmak, toprak kaybını ve erozyonu önlenmek, yerel iklimi ve küresel iklimi ılımlı hafifletmek için karbonu tutmaktır. Tarım toplulukları ve halklar için ormanlar, kriz zamanlarında öngörülemeyen iklim değişiklikleri veya savaşın neden olduğu gıda kıtlığı ve yıkım dönemlerinde yararlanılabilecek rezervlerdir.⁶³ Çin'in en zengin ormanlarına sahip olan Lingnan Bölgesi⁶⁴, ekonomik veya tıbbi öneme sahip zengin bir ağaç ve bitki hazinesi sunmaktadır. Tarih boyunca Lingnan'ın bitki örtüsüne ilişkin ayrıntılar, özellikle yerel coğrafya sözlüklerinin (方志, *fāngzhi*) yerel ürünler (土產, *tǔchǎn* veya 物產, *wùchǎn*) bölümlerinde bulunmuştur.⁶⁵

Gemi İnşası İçin Kullanılan Keresteler

Çin İmparatorluğu uygarlığı, birçok farklı türde keresteden yararlanıyordu ve uzmanlar, bunların duylara hitap etmesini çok takdir ediyorlardı.⁶⁶ Kazılarda bulunan gemilerin kalıntıları, belirli kereste türlerinin seçildiğini göstermekteydi: kafur ağacı (*Cinnamomum camphora*); Çin çamı (*Pinus massoniana*); ve Çin köknarı (*Cunninghamia lanceolata*). Bu üç tür, Doğu Çin Denizi gemi inşasının büyüme döneminde en yaygın kullanılan ağaçlardı.⁶⁷

Kafur ağacı, otuz metre uzunluğa ve üç metreye kadar gövde çapı oluşturmaktadır. Yangtze Nehri'nin güneyinde yaygın olarak yetiştirilir; ayrıca, Japonya'da ve Kore'nin Jeju Adası'nda da yetişmektedir. Bu ağaç, kafur (樟腦, *zhāngnǎo*) olarak bilinen oleoresin üretmiş ise de bu malzemenin Çin gemi inşasında nasıl değerlendirildiği belirsizdir.⁶⁸

Çin çamı, gemi inşasına uygun büyüklükte büyür: kırk beş metre boyunda ve bir buçuk metreye kadar gövde çapına sahiptir. Kereste endüstrilerinde önemli olan bu ağaç, Çin'de yaygın olarak yetiştirilmektedir. Anhui, Fujian, Guangdong, Guangxi, Guizhou, Hainan, batı Henan, Hubei, Hunan, güney Jiangsu, Jiangxi, güneydoğu Shaanxi, Sichuan,

⁶² Menzies 1994, s. 13-15.

⁶³ Marks 2012, s. 253.

⁶⁴ Nanling veya Wuling Dağları'nın güneyi anlamına gelen Lingnan (嶺南), günümüzde Çin'in güney bölgesinde yer alan Guangdong ve Guangxi Eyaletleri'ni kapsamaktadır.

⁶⁵ Lingnan için günümüze ulaşan en eski gazete olan ve 1304'te Yuan döneminde yazılan *Güney Denize Dair Kayıtlar* (南海志, *Nánhái zhi*), derleyici yerel ürünler bölümünün önsözünde şu yorumu yapmıştır: "Dünyanın dört köşesinden her birinde, iklim farklıdır; yerel ürünler de öyle. Güneyliler deveyi tanımiyor, kuzeyliler ise fili, armut ağacını ya da guguk kuşunu bilmiyor". Bkz. 陈大震, 《南海志》, 卷七 (Chen Dazhen, *Güney Denize Dair Kayıtlar*, cilt 7).

⁶⁶ Elvin 2004, s. 52.

⁶⁷ Kimura 2016, s. 165.

⁶⁸ Bu konu hakkında bkz. Ptak 2000.

doğu Yunnan ve Zhejiang dahil olmak üzere bölgelerde dağıtmaktadır. Bu ağaç, Çin anakarası ve Tayvan'ın güneyinde yerli bir türdür.⁶⁹

Çin köknarı, elli metreye kadar büyümekte ve gövde çapı üç metreye kadar ulaşmaktadır. Yerli bir tür olup dağılımı, kafur ağacınıninkine benzemektedir: Anhui, Fujian, Gansu, Guangdong, Guangxi, Guizhou, Hainan, Henan, Hubei, Hunan, Jiangsu, Jiangxi, Shaanxi, Sichuan, Yunnan ve Zhejiang gibi eyaletlerde bulunmaktadır. Bu ağaç türü, Zheng He'nin keşif filosuna gemi sağlayan Ming Hanedanı'nın Nanjing'deki Hazine Tersânesi'nde tespit edilen türler arasında dikkate değer bir çokluk göstermektedir.⁷⁰

Ayrıca, Zhou Qufei tarafından telif edilen *Dağların Ötesindeki Bölgeden Temsilci Yanıtlar* (嶺外代答, *Lǐng wài dài dá*) başlıklı eser, büyük gemilerin dümenlerinin inşası için Guangxi Eyaleti'nde bulunan Qinzhou dağları ve kıyı bölgelerinde iki önemli ağaç türünü anlatmıştır:

Qinzhou kıyı dağlarında iki dikkat çekici türün bulunduğu tuhaf ormanlar vardır. Bunlardan biri, demir ve taş kadar sert, kozmetik boya kadar kırmızı renkli ve düz damarlı 'mor dikenli ağaç' (紫荊木, *zǐjīng mù*); çevresi iki kişinin erişebileceği kadar geniştir ve çatı kirişleri olarak kullanıldığında yüzyıllarca dayanır. Diğer tür ise abanozdur (烏婪木, *wū lán mù*) ve büyük gemilerin dümenleri için kullanılır; bu dünyadaki en iyi şeydir.⁷¹

Ming Tarihi (明史, *Míngshǐ*) ve *Wanli'nin Toplanmış Tüzüğü* (萬曆會典, *Wànli huì diǎn*) dahil olmak üzere Ming Hanedanı dönemindeki tarihi metinlerinde alıntılanan bazı açıklamalar, gemiler için kullanılan kerestelerin kalitesinden bahsetmiştir. Bunlara göre sedir en uygun ve pahalı ağaçtı. Ardından kafur ağacı ve çam ağacı gelmekteydi, ancak çam ağacının kalitesi diğerleriyle boy ölçüşmemiştir.⁷² Ayrıca, gemi inşası için kullanılan kerestenin tanımları, XVII. yüzyılda Song Yingxing tarafından telif edilen *Doğa Eserlerinin Sömürmesi* (天工開物, *Tiān gōng kāi wù*) başlıklı tarihi metinde ayrıntılı olarak yer almıştır:

Direğin kerestesi genellikle düz ve sağlam olması gereken köknardır. Direğin doğal boyutu direk için yeterince uzun değilse, iki parça, eklemine etrafına yerleştirilen bir dizi demir bant aracılığıyla birbirine bağlanabilir... Gövde keresteleri ve bölmeleri defne, meşe, kafur ağacı, karaağaç veya sophora ağacından yapılır. [İlkbahar veya yaz aylarında kesilen kafur ağacı, sıkıcı böceklerin veya solucanların saldırısına daha yatkındır]. Güverte kalasları herhangi bir keresteden yapılmış olabilir. Dümen direği

⁶⁹ Kimura 2016, s. 166.

⁷⁰ Kimura 2016, s. 166.

⁷¹ Wang ve Lu 1971, s. 645. Qinzhou'da yapılan dümenler şu şekilde tarif edilmiştir: "Başka yerlerde üretilen dümenlerin boyu 30 fit'i geçmiyor ve on bin pikül kapasiteli bir gemiyi idare etmeye yetiyor. Yalnızca Qinzhou'da üretilen dümenler, sıkı damarlı ve sağlamdır; neredeyse on beş metre uzunluğundadır. Malzemelerin uzunluğunun deniz yoluyla taşınmasını zorlaştırması nedeniyle, alıcıların yalnızca yüzde on ile yirmisi oraya gelmektedir". Ayrıca, bkz. Yoshinobu 1970.

⁷² Kimura 2016, s. 176.

karaağaçtan ya da meşeden yapılır. Kürekler göknar, ardiç veya catalpa ağacından olmalıdır.⁷³

Anlatılan bu tasvirler, genellikle direkler için tercih edilen kerestenin Çin göknarı (*Cunninghamia lanceolata*) olmasına rağmen, geminin ana gövde bileşenleri için defne (*Machilus sp.*), meşe (*Quercus sp.*), kafur (*Cinnamomum sp.*), karaağaç (*Ulmus sp.*) ve sophora (*Styphnolobium sp.*) gibi nispeten daha sert kerestelerin kullanıldığını göstermiştir. Gemilerin üst yapısında kullanılan kerestelere dair özel kayıtlar olmasa da, bir geminin dümen sisteminin bileşenlerinde kullanılan dikkatle seçilmiş olması beklenir.⁷⁴

Bunların dışında, Nanjing'deki Ming Hanedanı'nın tersanesinde '*erythrophleum fordii*' olarak tanımlanan kereste kalıntıları bulunmuştur. Son derece ağır ağaçlar, kalın ve odunlaşmış hücre duvarları ile önemli miktarda lif konsantrasyonu gibi ortak özelliklere sahipti ve bu ağaçların öz odunu çok yoğundu. Ağırlıkları, yapılarının sertliği ve renkleri nedeniyle genellikle 'demir ağacı' (鐵木, *tiě mù* veya değişik yazı şekliyle 鐵力木、鐵梨木、鉄栗木, *tiě lì mù*, *Mesua ferrea*) olarak adlandırılmıştır.⁷⁵ Bu ağacın faydaları Çin'de uzun süredir bilinmektedir. Qing döneminde denizlerde dolaşan gemilerin yapısal kirişleri ve çapraz elemanları için tercih edilen kereste, Guangdong Eyaleti'nin batısında yetişen bu ağaç türünden elde edilmiştir. Birkaç yüz kişilik mürettebatı olan bir geminin boyu, baştan kıça kadar 55 fit, yan yana 36 fit ve 120 fit yüksekliğinde bir direk ile ölçülmüştür.⁷⁶ İngiliz kâşif ve denizci William Dampier, bu direğin etkileyici özelliği hakkında şöyle yorumlamış:

En büyük gemilerin ana direkleri, bana İngiltere'deki üçüncü sınıf savaş gemilerinin direkleri kadar büyük görünüyor ve henüz birleştirilmemiş durumda. Bizim gemilerimizden farklı olarak, bu direk tek bir ağaçtan yapılmış gibi görünüyor. Tüm seyahatlerim boyunca Çin gemilerinde gördüğüm en büyük gövdeye sahip direklerden biri bu; ancak, yine de bu kadar iyi sivrilen bir ağaç direği görmedim.⁷⁷

Kereste için tercih edilen ağaç türünün yetiştirilmesinin son aşaması, olgun ağaçların toplanması ve kerestenin orman veya plantasyon dışına taşınmasıydı. 'Hasatın zamanlaması', tarımsal faaliyetin yıllık döngüsü içindeki planlamayı, rotasyonun uzunluğunu ve ağacın kesileceği yaşını ifade etmektedir. *Halkın Refahı İçin Temel Teknikler* (齊民要術, *Qí mǐn yào shù*) adlı eserin mütefiki olan Jia Sixie ve daha sonraki tarımsal incelemelerin yazarlarına göre, kereste kesme mevsimi Yin ve Yang ilkelerine uygun olarak belirlenmeliydi. Bu sayede, hasat sonrasında ağaçların başarılı bir şekilde yenilenmesi sağlanmaktaydı. Ayrıca, kesilen kütüklerin böcek ve çürüme riskinin en düşük olduğu dönemde ağaçları kesmek, israfı ve kereste kaybını önlemekteydi.⁷⁸ Ormanlardan ağaçların hasatları açıkçası Çin'de ormancılık ve tarım arasındaki yakın ilişkiyi yansıtmıştır.

⁷³ Sung 1966, s. 176; Wang ve Lu 1971, s. 414.

⁷⁴ Kimura 2016, s. 157.

⁷⁵ Kimura 2016, s. 173; Murata 2018, s. 161.

⁷⁶ 叶 1989, 页 253。

⁷⁷ Dampier 1699, s. 413.

⁷⁸ Menzies 1996, s. 635.

Kerestenin ormandan çıkarılması zorlu bir süreç olduğundan, işlemlerinin piyasaya nakledilmeden önce gerçekleştirilmesi tercih edilebilirdi. Ancak kereste fabrikaları orman içinde yer almıyordu. 1822 yılında Yan Ru Yi tarafından derlenen *Üç Eyaletin Hudut Korunmasına Genel Bakış* (三省邊防備覽, *Sānshěng biān fāngbèi lǎn*) adlı esere göre, Shanxi, Sichuan ve Hebei arasındaki dağlarda üretilen 'süslenmiş kalaslar' (枋板, *fāng bǎn*) adlı kereste türü, dağlardan aşağıya taşınmadan önce kalasalara dönüştürülüyordu. Ancak kereste fabrikaları (木廠, *mù chǎng*) ormandan biraz uzakta bulunmaktaydı.⁷⁹ Ormandan kereste taşıma işlemi genellikle hamalların kullanılmasıyla gerçekleşirdi. Kerestelerin nakliye sırasında yangınlar, soygunlar ve hatta yılanlar ile kaplanlar gibi pek çok zorluk ve tehlikelere karşılaşılmıştır. Çağdaş kaynaklar, kereste hamallarının özellikle büyük kerestelerin taşınmasında karşılaştıkları zorlukları detaylı bir şekilde anlatmıştır. Örneğin, XVII. yüzyılda bir nakkaş, *An yùn túshuō* (按運圖說) adlı süslü yazısında yetkililerin kereste taleplerini azaltma umuduyla bu işçilerin çektiği acıları tasvir etmiştir.⁸⁰ Kuzey Çin'deki ağaç kesimi ve nakliyeyle dair en kapsamlı açıklama, daha büyük kütüklerin buz ve kar üzerinde hareket ettirilebileceği kış mevsimini bekleyerek görevin bir dereceye kadar hafifletilebileceğini belirten *Üç Eyaletin Hudut Korunmasına Genel Bakış* adlı eserde yer almıştır. Ayrıca, nehir aşağı rafting (sal) yapılması durumunda oluşabilecek hasarları önlemek için hamalların özellikle değerli keresteleri taşıdığını vurgulamıştır.⁸¹

Kereste satışı üzerinde devlet kontrolü, özellikle sözde kereste tedarik ve satış yerlerinden yararlanan yetkililerin vurgunculuğunu önlemek amacıyla ilk kez 973 yılında başlatılmıştır. Bu tarihten itibaren devlet, ormancılıkla ilgili faaliyetlerini genişleterek, kereste ve ağaç ürünlerinin tedarik ve dağıtımını düzenleme ve kontrol etme amacını sürmüştür. XIII. yüzyılda Yuan Hanedanı, imparatorluk hanesi ve resmi olarak desteklenen inşaat projeleri için kereste tedarikini yönetmek üzere dağların sömürsü için bir büro ve bir kereste fabrikası (muchang) kurmuştur. Bu kurumlara daha sonra 'İmparatorluk Kereste Fabrikaları' (皇木廠, *huáng mù chǎng*) adı verilmiştir. Ormanlık alanları korumak için eylemler uygulandığında, Zhou Ayinleri'nde (周禮, *Zhōu lǐ*) tanımlandığı gibi Dağ Müfettişi'nin (山虞, *shān yú*) ve Orman Müfettişi'nin (林衡, *lín héng*) sorumlulukları, doğal kaynağa girişi kısıtlamak amacıyla ormanın kullanımını düzenleyen politikaların denetimi ve yürütülmesi olarak tahsis edilir.⁸² Ming ve Qing Hanedanları, kereste temini için güney ve kuzey eyaletlerinde kereste fabrikaları (*mù chǎng*) adlı bir kereste tedarik sistemi kurmuşlardır.⁸³ Fujian, Hunan ve Sichuan gibi üç ana kereste kaynağı olan eyaletler, kendi yerel coğrafya sözlüklerinin bir bölümünü '*mù chǎng*'a yani kereste yönetimine ayırmış ve bu eyaletler, imparatorluk inşaat projeleri için çeşitli tür ve miktarlarda kereste göndermiştir.⁸⁴ Bu tedariklerin uzun vadeli etkisi henüz

⁷⁹ Menzies 1996, s. 636.

⁸⁰ Artık kaybolmuş bu yazı, Sun Cheng Ze'nin eserinde bahsedilmiştir. Bkz. 孫承澤, 《春明夢餘錄》, 卷四十六, 頁 61b-64a (Sun Cheng Ze, *Chunming Hayali'nin Kalan Kayıtları*, cilt 46).

⁸¹ Menzies 1996, s. 638.

⁸² Menzies 1996, s. 660.

⁸³ Menzies 1994, s. 25.

⁸⁴ Marks 1998, s. 101.

eleştirel bir şekilde değerlendirilmemiş olsa da, yerel halk, kereste temininde yaşadığı zorluklar nedeniyle sıklıkla şiddetli direniş ve isyanlara başvurmuştur. Bu durum, muhalefet sırasında ormanlık alanın daha fazla tahrip olmasına neden olmuştur.⁸⁵

Özellikle, Qing Hanedanı'nın erken dönemlerinde yıllık kereste haracı için standart bir sistem oluşturuldu. Bu sistem, imparatorluk projeleri için temel kereste kaynağı haline gelmiş ve sadece belirlenen yıllık kota üzerinde belirli türde kereste alımını desteklemek için zaman zaman imparatorluk emriyle desteklendi. Qing Hanedanı'nın düzenli kereste haracı sistemi, resmi belgelerde genellikle 'yıllık kereste kotası' (額木、額辦, *é mù, é bàn* veya 年例木植, *nián lì mùzhí*) yani 'imparatorluk inşaat projeleri için kereste haracı' (欵工例木, *qǎn gōng lì mù*) denilir ve özel sektörde genellikle 'imparatorluk kerestesi' (皇木, *huáng mù*) olarak adlandırıldı. 1649'da kurulan bu sistem, 1906'dan önce Çalışma Bakanlığı'nın yönetimi altına girdi ve 1912'de Qing Hanedanı'nın çöküşüne kadar devam etti.⁸⁶ Çalışma Bakanlığı'na (工部, *Gōng bù*) bağlı olan İmparatorluk İnşaat Departmanı'nda (營造司, *Yíngzào sī*) bulunan Kereste Deposu'nda (木庫, *mù kù*), nezaret için iki ambarcı ve iki yardımcısı görev yapıyordu. İdari personelde 10 muhafız, 13 kâtip ve muhasebeci bulunurken, çalışan sayısı 73 sancak zanaatkârı (旗匠, *qí jiàng*) ve sivil zanaatkârı (民匠, *mín jiàng*) içeriyordu.⁸⁷

Çin göknarı, kereste haracı sisteminde talep edilen tek ağaç türüydü. Bu tür, kütüğün uzunluğu ve çapına göre dört kategoriye ayrılıyordu. Birinci sınıf olanı 'gemi direği' (桅木, *wéi mù*) idi. Genellikle yüzlerce yıldır büyüyen ağaçlardan elde edilen uzun ve yukarıdan aşağıya eşit kalınlıkta olan keresteyi ifade ediyordu. Yılda toplam 60 'wéi mù' talep ediliyordu. Ara sıra resmi tersâneler tarafından direk olarak kullanılmak üzere tahsis edilse de, çoğu "direk ağaçları" imparatorluk saraylarında, tapınaklarda ve türbelerde bayrak direği veya sütun olarak kullanılıyordu. İkinci sınıfa dahil olan 'Çin göknarı' (杉木, *shānmù*), binaların ana destek yapılarının inşasında kullanılan, bazen gemi yapımı için kalaslar halinde kesilen ağaçlardan oluşuyordu. Bu ağaçlar genellikle bir ila iki yüz yaşları arasında bulunuyordu. 'İskele kerestesi' (架木, *jià mù*) ve 'ince Cunninghamia' (桐皮槁, *Tóng pí gǎo*) ise genellikle 20-40 yaşları arasındaki ağaçları ifade ederdi. Bu türler, kereste piyasalarında kolayca bulunabilen daha yaygın türlerdi. 'İskele kerestesi', iskele kurmak veya törenler ve sivil sınavlar için geçici çerçeveler

⁸⁵ Bu konu hakkında daha fazla bilginiz için bkz. 邱濬, 《大學衍義補》, 卷一百五十, 1480 年 (Qiu Jun, *Büyük Öğrenimin Fikirlerinin Restorasyonu ve Genişletilmesi*, cilt 150, 1480). 孫承澤, 《天府廣記》, 北京古籍出版社, 1962 年 (İlahi Saray Halkının Genişletilmiş Kayıtları, Pekin Antik Kitaplar Yayınevi, 1962). 王希亮, “近代东北森林开发史话”, 《黑龙江林业》, 第十一期, 1983 年, 页 19 (Wang Xiliang, “Modern Dönemlerde Kuzeydoğu Ormanlarının Açılışına İlişkin Tarihsel Notlar”, *Heilongjiang Ormancılığı*, Sayı 11, 1983). 杨真, “明初营建北京宫殿时伐木民佚的暴动”, 《紫禁城》, 第一期, 1984 年, 页 46 (Yang Zhen, “Ming Erken Döneminde Saray İnşasında Bir Oduncu İsyanı”, *Yasak Şehir*, sayı 1, 1984). 曹振卿, “康熙年间四川采木”, 《故宫明清宫廷论谈》, 第三期, 1986 年, 页 87-89. (Cao Zhenqing, “Kangxi Döneminde Sichuan'da Kereste Sömürmesi”, *Saray Müzesi Dergisi*, sayı 3, 1986).

⁸⁶ Zhang 2017, s. 78.

⁸⁷ Murata 2018, s. 104.

oluşturmak için kullanıldığı için bu adı almıştı. Genellikle kullanımdan sonra, bu kereste imparatorluk fabrikasına geri dönüştürülüyordu.⁸⁸

Qing döneminde gemi inşa malzemeleri, özellikle büyük kereste parçaları, demir çiviler, palmye lifi, jüt, macun ve tung yağı, Qing'in ihracat yasağı koyduğu kaynaklar ve ürünler arasında yer alıyordu.⁸⁹ Gemi inşa malzemelerinin Çin içinde ve dışında kaçakçılığını önlemek amacıyla, bu malzemelerin yurt içinde dolaşımını kontrol etmek, Qing Hanedanı'nın deniz gözetim planının önemli bir bileşenini oluşturdu. Özellikle kıyı illerinde, sivillerin gemi inşa malzemeleri edinilmesini gözlemek ve belgelemek için malzeme lisansları verilmesi bu kontrolün bir parçasıydı.⁹⁰ Gemi inşa malzemeleri, devlet tarafından stratejik kaynaklar olarak yakın izlenmiştir. İmparator Jiaqing dönemine ait Fujian Eyaleti'nin kayıtlarına göre, bir gemi inşa projesinin resmi onayını alabilmek için başvuranın, gemi inşası için gerekli tüm parçaları ve hammadde malzemelerini türüyle birlikte miktarını listeleyen bir 'malzeme kataloğu' (料物冊, *liào wù cè*) derlemesi gerekmektedir. Özellikle, malzeme kataloğu, başvuranın karakterine, geçmişine ve mali durumuna kefil olacak şekilde düzenlenmeliydi. Bu genellikle liman muhtarı, komşuları ve projeyi üstlenen gemi inşa ustası gibi başvuranın garantörleri tarafından yazılan taahhüt belgeleriyle birlikte ilçe sulh hakimine sunulmalıydı. Bu belgeler, katalogda listelenen gemi inşa malzemelerinin aşırı olup olmadığını ve başvuranın korsanlık veya yasa dışı gemi inşa faaliyetlerine katılıp katılmadığının belirlenmesi için ilçe sulh hakimi tarafından değerlendirilmekteydi.⁹¹

Gemi inşası konusunda Qing Hanedanı, aynı dönemde Avrupa ülkeleri gibi kereste kıtlığı ve tedarik sıkıntısı ile karşılaşmıştır. Savaş gemisi direklerinin yapımı, büyük ağaç gövdelerinin, özellikle en az on *zhàng* (丈)⁹² uzunluğundaki köknar gövdelerinin hasat edilmesini gerektiriyordu.⁹³ Qianlong döneminin başlarında, Fujian'de büyük miktarda kereste malzemesi elde etmek son derece zordu ve kerestenin Fujian'in iç kesimlerinden Fujian ve Jiangnan bölgesindeki kıyı tersânelerine taşınmasının masrafı, kereste direklerin maliyetini fahiş hale getirmiştir. Li Bozhong'un araştırmasına göre, Fujian'de üretilen bir direğin fiyatı Qianlong döneminde dört-beş yüz tael arasında değişebiliyordu.⁹⁴ 1746'dan itibaren, Qing Hanedanı'nın Zhejiang ve Fujian'deki tersâneleri, savaş gemisi direklerinin inşası için büyük kereste sıkıntısının üstesinden gelmeye çalışıyordu. Bu dönemde, '*bāng xiāng*' (幫鑲) yöntemini benimseyerek çapı resmi ölçüden daha küçük köknar gövdeleri için zanaatkarlar,

⁸⁸ Zhang 2017, s. 82.

⁸⁹ Fong 2022, s. 218. Ayrıca, Qing döneminden önce Song, Yuan ve Ming dönemlerinde (X.-XVII. yüzyıllarda) donanma kerestesi konusu için bkz. Miller 2020, s. 120-138.

⁹⁰ Fong 2022, s. 219. XIX. yüzyılın başlarında Qing Hanedanı'nın Fujian Eyaleti'nde sivil gemi inşa endüstrisi yönetimine dair bkz. 趙建群, “清代前中期福建造船業概述”, 《中國社會經濟史研究》, 第西期, 1993年, 頁 70-73. (Zhao Jianqun, “Qing Döneminin Başlarında ve Ortasında Fujian Gemi İnşa Endüstrisine Genel Bakış”, *Çin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Dergisi*, sayı 4).

⁹¹ Fong 2022, s. 219.

⁹² 1 *zhàng* ≈ 10 fit (= 3.33333 metre). Marks 1998, s. xii. Hong 2020, s. 187.

⁹³ 姚 1867年, 25a.

⁹⁴ 李 1986, 頁 93.

gövdeleri ahşap kalaslarla sarıyor ve bunları demir halka ile birbirine bağlıyordu. Bu birleşik direklere ‘*bāng wéi*’ (幫桅) adı verilmekte ve XVIII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın başlarına kadar büyük ve orta büyüklükteki Çin savaş gemileri arasında yaygın olarak kullanılmaktaydı.⁹⁵

Gemi inşasında kereste kıtlığı ve tedarik sıkıntısını aşabilmek için Çin, yurt dışından kereste malzemelerini ithal etmiştir. Çin’de resmi gemi inşa projeleri için kaliteli kereste malzemelerin giderek daha az erişilebilir hale gelmesine dair açıklamalar XVI. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır.⁹⁶ Bu bağlamda, XVIII. yüzyılın ortalarında Siyam (Tayland), Fujian’deki yetkililer tarafından gemi inşası için kereste satın almak amacıyla denizası bir varış yeri olarak tanımlanmıştır. Fujian Valisi Chen Dashou, 1748’de Siyam’a giden Çinli tüccarların, Siyam kerestesinin düşük maliyeti nedeniyle pirinç taşıma gemilerini Siyam’da inşa etme eğiliminde olduklarını bildirmiştir. Siyam’dan temin edilen kereste türlerinden biri, kereste nervürlerin inşası için mükemmel bir malzeme olarak kabul edilen ‘Japon kestane meşesi’ (槠, *yóu* veya 槠木, *yóumù*) (*Quercus acutissima*) adlı meşe türü idi.⁹⁷ Ancak bu durum, Qing Hanedanı tarafından gemi inşa ruhsatlandırma sisteminde bir boşluk olarak değerlendirilmiş olup, Siyam veya Güneydoğu Asya’nın diğer bölgelerinden donanma kerestesi ithal etme konusunda herhangi bir öneriye yol açmamıştır.⁹⁸

İmparator Yongzheng döneminde kurulan Qing Hanedanı’nın Tayvan’daki tersânesi, özellikle büyük kereste malzemelerin kullanımını gerektiren direk ve omurgaların yapımında büyük ölçüde Fujian’den gönderilen keresteye güveniyordu. Tayvan’daki kereste kaynakları zengin ve çeşitli olmasına rağmen, bu kereste malzemeleri yalnızca adanın engebeli yüksek arazilerinden toplanabiliyordu, bu da ciddi lojistik zorluklara ve yüksek nakliye maliyetlerine neden oluyordu. Ayrıca, bu ormanlık alanlarda yaşayan yerli halk, ‘vahşiler’ (生番, *shēng fān* veya 蠻人, *mán rén*) olarak küçümsenen topluluklardı. Aslında, Qing Hanedanı’nın Tayvan’daki tersânesinde çalışan askerî zanaatkarların kereste toplama faaliyetleri, XVIII. yüzyılda yerliler ile hükümetin ajanları arasında bir dizi şiddetli çatışmaya yol açmıştır.⁹⁹

Ormansızlaşma ve Kereste Yetersizliği

Ormansızlaşmanın ve diğer orijinal bitki örtüsünün yok olmasının üç ana nedeni vardı. En yaygın olanı, tarım ve yerleşim alanları için izin verilmesi, vahşi hayvanlardan

⁹⁵ *Bāng wéi*’nin aksine, ağacın gövdesinden yapılan direklere ‘*tóng wéi*’ (統桅) adı verilmekteydi. İmparator Daoguang dönemine gelindiğinde, Fujian’de üretilen savaş gemisi direklerinin büyük çoğunluğu ‘*bāng wéi*’ idi. 1840’lardaki ‘*bāng xiāng*’ yöntemi için bkz. Fong 2022, s. 235.

⁹⁶ Wanli döneminde Fujian bölgesindeki gemi inşa kerestesi kıtlığı, ‘*fēng zhōu*’ inşaat projelerinin zamanında tamamlanmasının önünde büyük bir engel haline gelmiştir. 1579’da Ryukyu’ya yapılan misyon Ming elçisi Xiao Chongye’ye göre, Fujian’deki malzemeler, savaş gemilerine ve büyük kırıslara olan yüksek talep nedeniyle tükenmiş ve ‘*fēng zhōu*’ için uygun kereste ancak engebeli dağ yamaçları ve uzak vadilerde bulunabilmiştir. Bkz. 夏、王 1579 年, 頁 28a.

⁹⁷ Fong 2022, s. 236.

⁹⁸ 王 1884 年, 頁 5a-5b. 張 1747 年, 卷三十三, 頁 49b. [Juān sānshísān (cilt 33)].

⁹⁹ 李 2013, 頁 104, 122-123.

ve yangından korunma ihtiyacı gibi nedenlerle ormanın kullanılmasıydı. İkinci en yaygın neden muhtemelen ısıtma, pişirme, fırınlar ve izabe tesislerinin ateşlenmesi gibi endüstriyel işlemler için yakıt sağlanmasıydı. Üçüncüsü ise, evler, tekneler, gemiler, köprüler ve kıyıdaki çamur düzlüklerine çakılan çam kazıkları gibi diğer inşaat türleri için kereste temin edilmesiydi.¹⁰⁰

Arazi kullanımı ve nüfus artışı, Çin'deki ormansızlaşma ile tarihi dönemler boyunca yakından ilişkilidir. XIV. yüzyılın sonunda Ming Hanedanı'nın başlangıcında, Çin'in nüfusu yaklaşık 65-80 milyondur ve 24.7 milyon hektar arazi kullanılıyordu. Qing Hanedanı'nın dönemine gelindiğinde, 1680'de nüfus 120 milyona yükselmiş, 1760'ta 214 milyon ve 1850'de ise 430 milyona çıkmıştır.¹⁰¹ Yani, 500 yıl süresince Çin'in nüfusu dört katına çıkmıştır. XIV. yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan nüfus artışı, çevre üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır, bu da fazla orman kullanımını içermektedir. 1800'lerde tarım arazilerinin genişlemesi, kereste ve maden sömürüsünün artması, çevre bozulmasına neden olmuştur. Ormansızlaşma, aynı zamanda Çinlilerin ağaç kesme talebiyle de ilgilidir. Çinliler, keresteyi Neolitik Çağ'dan itibaren yapı malzemesi olarak kullanarak inşaat faaliyetlerinden faydalanmışlardır. Ayrıca, ocakların seramik üretimi, bronz döküm ve demir dövme için kullanılması da büyük miktarda kereste tüketimini gerektirmekteydi. Kuzey Çin'de kurak ve soğuk hava koşulları, yeni ağaçların önceki ormanlarda yavaş büyümesine neden oldu. Bu büyüme, ağaç kesme hızına ayak uyduramadığı için inşaat ve yakıt kullanımı için sürdürülebilir bir kaynak olamamıştır. Güney Çin'de ise nemli ve sıcak hava, bitki örtüsünün Kuzey'e kıyasla daha hızlı büyümesini sağlamıştır, ancak yine de yok olan ormanın eski haline getirilmesine yardımcı olamamıştır.¹⁰²

Çin, bin yıl boyunca yoğun ormanlarla kaplı bir ülke değildi. Ormansızlaşma konusu, Çinli müellifler tarafından oldukça erken dönemlerde ele alınmıştır. M.Ö IV. yüzyılda yaşamış filozof Mencius, kötü koşulların insanları kötülüğe sürüklediği süreci anlatırken, Öküz Dağı'ndaki (牛山, *Niúshān*) ormanların sökülüp aşınmış ve verimsiz bırakılmasına dikkat çekmiştir.¹⁰³ Ming Hanedanı'nın sonlarında, birçok dönemde olduğu gibi, eski ormanlardan oluşan geniş alanlar kesilmiştir. XVII. yüzyılın önde gelen bir kitabı olarak bilinen ve Tan Qian tarafından telif edilen *Palmiye Ağaçlardan Çeşitli Teklif* (棗林雜俎, *Zǎo lín zá zǔ*) başlıklı eserde, eski ormanların kaybını belgeleyen ilginç bir monografi bulunmaktadır. Kadim ağaçlar (古木, *gǔmù*), eyaletlere ve ilçelere göre düzenlenmiş, bazı kayıtların izini sürebildiği her yaşlı ağacı belgelemiştir.¹⁰⁴ Tan Qian, kasvetli bir tonla başlayarak şöyle demiştir:

Çok sayıda kişinin el ele verip etrafını sarmak zorunda kalacağı kadar geniş ağaçlardan oluşan, ticareti yoğun olduğu bölgelerde, on ağaçtan biri marangozun baltasından sağ kurtulamadı. Dağ vadilerinin karanlık derinliklerinde ve gölgesi

¹⁰⁰ Elvin 2004, s. 20.

¹⁰¹ Whyte 2013, s. 99.

¹⁰² Krech III ve diğerleri 2004, s. 225.

¹⁰³ Brook 2010, s. 129.

¹⁰⁴ *Zǎo lín zá zǔ*, toplam altı ciltten oluşur ve on sekiz fasıl ile yaklaşık 1300 alt madde ihtiva eder.

tepelerin dolambaçlı yamaçlarında ağaçlar yıllardır yetiştirebilir, ancak orada bile insanlar felaketten kaçamayacakları için onları ölçmekten kendilerini alamazlar.¹⁰⁵

Daha sonra, özellikle yoğun kesimlerin yaşandığı bölgelerde, kadim ağaçların tespitine yönelik kaynakların ne yazık ki eksik olduğundan şikayet etmiştir: “*Shaanxi, Sichuan, Fujian, Guangxi, Yunnan ve Guizhou arazilerine erişim zor olduğu için, oduncular yüzyıllar boyunca hiç kimse ne alındığına dair herhangi bir kayıt bırakmadan veya fark etmeden mükemmel keresteleri söküp çıkarmışlardır*”.¹⁰⁶ Genellikle uzak ve vahşi yerlerde kadim ağaçları sömürmek için oduncular birçok zorluk ve tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. 1618’de Xie Zhaozhe tarafından kaleme alınan *Beş Farklı Teklif* (五雜組, *Wú zá zǔ*) başlıklı eserde, XVII. yüzyılın başlarında kereste kesmeye gönderilen işçilerin karşılaştığı dehşetleri anlamlı bir şekilde ifade etmiştir:

*İmparatorluk kerestesini kesmeye giden adamları gördüm. Orada, dağların derinliklerinde ve daha önce hiçbir insanın bulunmadığı boş vadilerde, kadim vahşi ve kaos günlerinden kalma ağaçların bulunduğunu söylüyorlar. Ancak bu yerler vahşi ve son derece tehlikelidir. Zehirli yılanlar ve kana susamış hayvanlar dağların içinde ve dışında dolaşiyor. Kaplan ve leoparları tuzağa düşürmek için ağları yere ağ gibi sarkan takla büyüklüğünde örümcekler de bulunmaktadır ve bunlar beslenirler.*¹⁰⁷

Ming döneminin sonuna kadar, özellikle de ormansızlaştırma açısından Çin’in hiçbir bölgesi, Güney Zhili’den daha fazla tahrip edilmemiştir. Kuzeydeki Yangzi deltasının tamamından Huai Nehri’nin drenaj havzasına kadar, Tan Qian’in eserine göre herhangi bir yaşta veya değerinde tek bir ağaç bile kalmamıştır. Ormanlarının seyrekliğiyle öne çıkan diğer eyalet ise Ming döneminde nüfusu giderek artan ve ekolojik açıdan gergin bir bölge haline gelen Guangdong idi. İyi yaşlı kereste stoklarının hâlâ kaldığı tek iller, kuzeybatıda Shanxi ve Shaanxi (Shenshi) ile güneybatıda Yunnan’dı. Kuzey Shaanxi’de binlerce yıllık ağaçtan oluşan ‘Ruh Ormanı’, perili olduğuna inanıldığı için yıkımdan kurtulmayı başarmıştır. Bu tür tabuların olmadığı yerlerde kadim ağaçlar kesilmiştir. Yalnızca Yunnan’da hâlâ tapınak ve saray konakları için sütun ve kirişleri sağlamaya yetecek büyüklükte ağaçlar vardı.¹⁰⁸ Ming döneminin sonuna gelindiğinde, yoğun nüfuslu bölgelerde önemli orman kaynakları tükenmiş gibiydi ve batı çevresi, ormanlarını kayıtlara geçemeyecek kadar hızlı bir şekilde kaybetmiştir.¹⁰⁹

Qing Hanedanlığı döneminde, arazi temizliğinin neredeyse sınırına ulaştığını gösteren belgeler vardır. Azami miktarda ekili alan elde etmek amacıyla dağlar çıplak bırakılmış ve bataklıklar kurutulmuştur. Kereste, bambu, rami, lif ve odun kömürü

¹⁰⁵ Brook 2010, s. 130.

¹⁰⁶ Brook 2010, s. 130.

¹⁰⁷ Menzies 1994, s. 112.

¹⁰⁸ Halbuki, bu uzak bölgede bile, aşırı kereste talepleri sebebiyle ormanların azalmasına neden olmuştur. *Ming’in Hakiki Kayıtları*’na (明實錄, *Míng shí lù*) göre 1537’de Yunnan Eyaleti’nden yetkili Han Yue, saray halkına “her yerde kereste ve odun yağının o kadar büyük miktarda hasat edildiği ve bu alanların tükendiği” konusunda uyarıcı bir mektup yazmış ve hükümete kereste tüketimini azaltması tavsiyesinde bulunmuştur. Bkz. 《明世宗实录》, 嘉靖十六年、七月 (*Ming Shizong Yılığ*ı, Jiajing Saltanatı’nın 16. Yılı, 7. Ayı).

¹⁰⁹ Brook 2010, pp. 130-131.

bakımından zengin olan ormanlar, ekili alanlar yayıldıkça üretimlerini tüketmiştir. Yerel yetkililer, ekimi teşvik etme yönünde hâlâ baskı altında olsalar da, temizlenecek ekilebilir arazi kalmadığını bildirmeye başlamışlardır. 1720’lerde İmparator Yongzheng, Han Çinlileri’nin yerleşimi için izin verdiği ve bir zamanlar kaplan ve leoparların yaşadığı vahşi bölgelerin 1760’larda ekili tarlalara dönüştürülmesine yol açmıştır.¹¹⁰

Zhejiang’in güney tepelerinde ve dağlarında, aynı zamanda Guangdong ve Yunnan bölgelerinde orman örtüsü kaldırıldıktan sonra, şiddetli muson yağmurları toprakta kalan tüm besin maddelerini hızla süzerek ormanın yeniden büyümesini imkânsız hale getirmiştir. Buna ek olarak, tropik ve subtropikal ormanların yangınları, diğer bitki örtüsünü bastıran, dağ yamaçlarını yeşile çeviren ancak ormandan yoksun olan çok sert kındıraların (*Imperata cylindrica*) serbest kalmasına neden olmuştur.¹¹¹ 1793’te Sir George Staunton, Meiling Geçidi’nden Lingnan’a baktığında, “*pusulanın güney noktasına doğru...boş ve çorak bir alan gözlemlendi. Ovaya dağılmış tepeler, bakıldıkları uçsuz bucaksız yüksekliğe kıyasla, saman yığınları gibi görünüyordu; aslında diğer birçok Çin tepesinin uzaktan görünüşü gibi.*”¹¹² Açıkça, G. Staunton tepelerde en az bir yara izi görmüş ve belki de rengi ‘saman yığınları’ şeklinde olmasa da diğer tüm tepelerin yeşil ormanlarla değil, otlaklarla kaplı olduğunu belirtmiştir.¹¹³ Benzer bir şekilde, XIX. yüzyılın başlarında bir Avrupalı gezgin, güney Yunnan’ın derin ormanlarının neredeyse tamamen ortadan kaybolduğunu, yerini yoğun tarımın yapıldığı çıplak bir manzaraya bıraktığını ve tepelerin çay çalılılarıyla kaplı olduğunu keşfetmiştir.¹¹⁴ Hiç şüphesiz ki, 19. yüzyılın başlarında Çin’deki birincil ormanların çoğu kesilmiştir. Çin İmparatorluğu’nun geç dönemine gelindiğinde, ormancılığın potansiyeli sınırlarına ulaşmıştır.¹¹⁵

Ormansızlaşma, yalnızca çevreyi bozmakla kalmamış, aynı zamanda kereste kıtlığına da yol açmıştır. İmparatorluk inşaat projeleri için kereste kıtlığının artışı, önemli ölçüde ilgi gören alanlardan biriydi. 1441’de Yongle dönemi (1406-1424) ağaç kesme işlerinden 380.000 direk kalmıştı. XVI. yüzyılda verim önemli ölçüde düşük olmuştu. 1557’de Sichuan-Guizhou bölgesinde sadece 15.007 direk elde edilebildi. 1606’da ağaç kesme ekipleri 24.601 direk kestiklerini bildirdi. 1680’lerde Sichuan ve Guizhou’da 4.500 ‘*nánmù*’ (楠木, *Phoebe nanmu*) direği ve benzer miktarda köknar kesildi; yetkililer, bu verimin önceki verimin yalnızca üçte biri olduğunu ve ‘*nánmù*’nun yalnızca onda biri ile köknarın beşte birinin kullanım için yeterli kabul edildiğini belirtti. 1727’deki talepler, yalnızca 1.044 uygun ‘*nánmù*’ direği elde edilebildiğini gösterdi. 1750’de ağaç kesimi verimi sadece 144 direkte dip noktasına ulaştığı dönemde en düşük seviyeye ulaştı. Bu rakamlara göre, geç Ming dönemindeki ağaç kesiminin en iyi getirisi, erken Ming dönemindeki operasyonların yalnızca yüzde bir-ikisine yaklaşmış ve orta Qing

¹¹⁰ 《寧鄉縣志》*Níng xiāng xiànzhì*; 《桑植縣志》*Sāng zhí xiànzhì*, 《華容縣志》*Huáróng xiànzhì*, 《衡陽縣志》*Héngyáng xiànzhì* ve 《益陽縣志》*Yìyáng xiànzhì*’nden naklen Perdue 1987, s. 86-87.

¹¹¹ Marks 2012, s. 245.

¹¹² Staunton, 1797, s. 213-214.

¹¹³ Marks 1998, s. 322.

¹¹⁴ Marks 2012, s. 216.

¹¹⁵ Menzies 1996, s. 666.

dönemindeki ağaç kesimi, zaten azalmış olan geç Ming dönemi veriminin yüzde beşinden fazlasını elde edememiştir.¹¹⁶

Çin, Ming döneminde sarayların ve büyük filoların inşası için ağaçların kesilmesinde yaşanan patlamayı körükleyecek kereste kaynaklarına sahip olabilirken, XVIII. yüzyılda bu tür projeler için kereste kaynakları Çin'in yalnızca Fujian, Hunan ve Sichuan olmak üzere üç eyaletine indirgenmiştir. Değerli 'nánmù' keresteleri artık mevcut olmadığı için Qing Hanedanı bunun yerine Mançurya'dan gelen çamla yetinmek zorunda kalmıştır. Nihayet, Qing Hanedanı'ndaki imparatorluk inşaat projelerinin ölçeği küçültülmek zorundaydı.¹¹⁷

Gemi inşa etmeye yetecek büyüklükte kereste bulmanın zorluğu, Qing Hükümeti'nin bahçelerdeki ve hatta mezarlıklardaki ağaçlara el koymasına yol açmıştır. O dönemde yaşayan çağdaş bir şaire göre:

Jiangnan'da gemi inşa etmek için büyük ağaçların kesilmesi gerekiyor.

Yani Zhejiang'a, Hedong ve Hexi'ye sıkı emirler veriliyor.

Etrafı on karış olan bahçelerde karaağaçlar ve söğütler düştü,

Ve mezar höyüklerinin yanında duran otuz metrelik kozalaklı ağaçlar!¹¹⁸

Diğer taraftan, sanayi alanı da kereste kıtlığı nedeniyle benzer şekilde etkilenmiştir. Muhtemelen XVIII. yüzyılın ortalarında veya sonlarında yazılan resmi bir Yunnan bakır madenleri şiiirinde Wang Dayue, kereste rezervlerinin yaklaşmakta olan tükenmesine dair ciddi bir vizyonu dile getirmiştir:

Keresteleri giderek seyrekleştirdi ve gittikçe seyrekleşmeye devam etti,

Tepeler artık saçları kazınmış kafalara benziyordu.

Üstelik ilk defa endişeli bir ruh hali hissettiler.

Günlük yakıtları tüm ihtiyaçları için yeterli olmayabilir.¹¹⁹

Kısaca, Qing Hanedanı döneminde, yakıt ve inşaat için kereste kıtlığı, iki bin yıldan fazla süren ormansızlaşmanın günlük bir bedeli haline gelmişti. Çin, kereste tedarik krizini, yeni arz kaynaklarına ve enerji kaynaklarına yönelik bir çıkış noktası yerine, talepte kalıcı bir düşüş ve ilkelliğe doğru bir geri çekilme ile çözmüş olmalıydı.¹²⁰

Ağaçlandırma ve Ormanlık Yönetimi

Batı Avrupa ve Orta Doğu ile karşılaştırıldığında, Çin'in ekolojisi oldukça iyi durumdaydı. Kuzey ve Orta Çin'in alçak yaylaları ıssız ve aşınmış olsa da güneydoğudaki pirinç tarımı deltaları zamanla giderek daha geniş ve verimli hale gelmişti. Merkezdeki ve doğudaki dağlar ormansızlaşmış olabilirdi, ancak kuzey ve güneybatıdaki dağlarda geniş ve zengin ormanlar hâlâ mevcuttu. Bununla birlikte, Çin'in ormanları, Kuzey Avrupa ve Güneydoğu Asya'ya kıyasla daha kötü durumdaydı. Ayrıca, kişi başına düşen miktar açısından, Hinduzim'in ormanları ve yabani hayvanları koruduğu Hindistan'a

¹¹⁶ Miller 2020, s. 156.

¹¹⁷ Marks 2012, s. 251.

¹¹⁸ 張 1869 年, 頁 246。

¹¹⁹ 張 1869 年, 頁 928。

¹²⁰ Bu mesele için bkz. Adshead 1974, s. 20-28.

veya Tokugawa Şogunluğu (Edo Bakufu) yönetimi altında yeniden ağaçlandırılan Japonya'ya göre daha fazla zarar görmüş olabilir.¹²¹

Ormansızlaşma sorununu önlemek amacıyla Çin hanedanları, hem ülke genelinde hem de özellikle ormansızlaşmanın şiddetli olduğu bölgelerde ağaç kesimine yönelik yasalar ve sınırlamalar getirmişlerdir.¹²² XV. yüzyılda, Ming Hanedanı'nın başkenti Nanjing'den Beijing'e taşındıktan sonra, bölgede ağaç kesme yasağı, önceki Yuan Hanedanlığı'nın inşaat programlarından kaynaklanan zararlarını telafi etmek için uzun bir süre boyunca yürürlükte kalmıştır. Ancak genel olarak, ağaç kesme yasağının ormanları koruma konusunda yetersiz bir yol olduğu anlaşılmıştır. Bu yasakların etkinliği, yerel yetkililerin bunları uygulama becerisine ve istekliliğine bağlıydı. Nicholas K. Menzies'e göre yetkililerin yolsuzluğu veya bölge sakinlerinin yakacak odun elde etme konusundaki umutsuz ihtiyaçları, bu yasakları etkisiz hale getirebilmiştir.¹²³

Ormanların şiddetli bir şekilde yok edildiği bölgelerde, ağaç kesme yasağına ek olarak ağaçlandırma ve ormanlar yetiştirme pratiği de ilgi görmüştür.¹²⁴ Örneğin, *Cunninghamia* (Çin köknarı) ve çam yetiştiriciliğine dair belgeler, yerel coğrafya sözlüklerinde, hukuk kayıtlarında ve bazı imtiyaz sözleşmelerinde bulunmaktaydı. *Cunninghamia*, hâlâ Fujian, Guangdong, Guizhou, Hunan ve Jiangxi eyaletlerinde önemli bir ağaç türüdür. Bu ağaçlar, hızlı büyümeleri ve yakındaki şehirlere yakıt sağlamaları nedeniyle ekonomik açıdan değerlidir.¹²⁵ Bu ağaç türünü dikmek için kullanılan işlemler, 1639 yılında Ming bilgini Xu Guangqi'nin kaleme aldığı *Tarımla İle Tam Bir Tahsilât* (農政全書, *Nóngzhèng quánshū*) başlıklı tarım bilimi eserinde ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

*Jiangnan'ın geniş dağları ve verimli topraklarında öncelikle toprağı sürün ve bir yıl veya daha uzun süre susam ekin. Daha sonra, ikinci ayın başında, Qi (氣, qi) en bol olduğunda, bir fit uzunluğunda ve bir veya iki inç arasında taze filizleri kesin. Bir dibble kullanarak bir delik açın ve filizi uzunluğunun yarısına kadar dikin. Toprağı sıkıca bastırın. Yabani otlara ve diğer bitki örtülerine izin vermeyin; her yıl otları temizleyin ve çapalayın. Eğer dağ ürünleri yetiştirmeye uygunsa, yazın darı, kışın ise buğday ekin. Bu, yabani ot temizleme ve çapalama işlemlerinin yerini alabilir.*¹²⁶

¹²¹ Anderson 2014, p. 273.

¹²² Ming-Qing dönemlerinden önceki dönemde ormancılık için bkz. Menzies 1996, s. 608-616.

¹²³ Menzies 1996, s. 661.

¹²⁴ Qing döneminde Xijiang Nehri'nin aşağı bölgelerinde ağaçlandırma ve orman korumasına dair bkz. 罗莉, “清代西江下游植树护林初探”, 《北京林业大学学报(社会科学版)》, 第14卷, 第3期, 2015年, 页24-27. [Luō lì, “Qīng dài xījiāng xiàyóu zhìshù hùlín chūtàn”, *Běijīng línxué dàxué xuēbào* (shèhuì kēxué bǎn), di 14 juǎn, di 3 qī].

¹²⁵ *Çin köknarı*, çok eski zamanlardan beri dayanıklı bir kereste olarak kullanılmıştır. İlk seyahatnâme ve şiirlerde genellikle tipik bir güney ağacı olarak anılmış, bazen tapınak ve mezarların etrafına süs ağacı olarak dikilmiş olabilir. Bkz. 陈平、邓双文, 《中国林业》, 第五期, 1981年, 页28-29. (Chen Ping - Deng Shuangwen, “Cunninghamia'dan Kirişler ve Sırt Direkleri için Malzemeler”, *Çin Ormancılığı*, 1981)].

¹²⁶ Menzies 1994, s. 96. Çin kaynaklarında çam, Çin seridi, ginkgo (mabet ağacı), karaağaç, söğüt, Çin kavağı, meşe ve bambu yetiştirmeleri için bkz. Menzies 1996, s. 569-582, 584-607.

Cunninghamia'nın devir uzunlukları bugün genellikle 20 ile 30 yıl arasında değişmektedir, ancak geçmişte biraz daha uzun olmuş olabilir. Zhejiang Eyaleti, Kaihua İlçesi'nin yerel coğrafya sözlüğü, devir uzunluklarının 30-40 yıl olduğunu kaydetmiştir. 1725'te, İmparatorluk sponsorluğundaki ansiklopedi olan *En Eski Zamanlardan Günümüze Bütün Resim ve Yazı Tahsilâtı* (古今圖書集成, *Gūjīn túshū jichéng*), Xi'an İlçesi (şuanki adı Qu İlçesi, Zhejiang Eyaleti)'nin yerel coğrafya sözlüğünden alıntı yaparak kereste için toprağa ve piyasa fiyatlarına bağlı olarak 20 ile 80 yıl arasında değişen rotasyonlar önermiştir.¹²⁷

Çin'deki azınlıkların çoğu çevreye, özellikle de ormanlara karşı davranışlarında çok daha iyiydi. Azınlıklar genellikle kesip yakarak tarım yapıyordu; bu gelenek kimi zaman kınanıyordu ancak doğru yönetilirse sağlıklı orman yenilenmesiyle sonuçlanıyordu. Bazı etnik gruplar, yönetilen ormanlara yönelik kesim ve yakma yoluyla bitki örtüsü temizleyerek bir alanı tarıma açmaları geri almak için ağaç dikiyorlardı. Kızılağaç gibi nitrojen sabitleyen ağaçları veya tarçın gibi ticari ağaçları kullanabilirlerdi. Bu uygulama 1639 yılı gibi erken bir tarihte kanıtlanmış ve kesinlikle çok daha eski bir uygulama idi.¹²⁸

Qing Hanedanı, kendi asıl yaşam alanları olan Mançurya ormanlarını koruyarak Mançu geleneklerini sürdürmekteydi.¹²⁹ Qing döneminde orman yönetimi altı tasnife ayrılmıştı:¹³⁰

1) *Mùlán wéichāng* (İmparatorluk Av Muhafazası): Kuzeydoğu Rehe, Hebei Eyaleti'nde yer alan bu koruma alanı, merkezi hükümetin doğrudan kontrolü altındaki ordu tarafından korunuyordu.

2) Tapınak ve manastır ormanları: Tapınak ve manastırları çevreleyen koruma altındaki ormanlar.

3) Klanlar, topluluklar ve ortak alanlar: Açıkça tanımlanmış topluluklar tarafından korunan ve kullanılan ormanlar.

4) Tarımda ağaçlar: Dış pazarlara satış için küçük ölçekli ağaç yetiştiriciliği.

5) Ekonomik ormanlar: Belirli 'küçük' orman ürünleri için yetiştirilen ağaçlar, örneğin yakacak odun, ipekböcekçiliği ve yenilebilir mantarlar.

6) Ağaç kütüğü: İmparatorluk tedarikleri dahil olmak üzere süresiz kereste. Genellikle uzak dağlık bölgelerde uygulanıyordu.

Yukarıdaki altı tasnif, her biri öncelikle belirli bir güç tarafından idare edilen orman yönetimi örnekleri sunmaktadır. 1) Yetki: İmparatorluk av muhafazası; 2) Önemli ilgi: Tarımdaki ağaçlar, ekonomik ormanlar ve kereste kesme ormanları (Qinling Dağları); 3) Değer Yönü: Tapınak ormanları ile klan ve topluluk ormanları.¹³¹

Qing Hanedanı'nın 1671'de İmparatorluk Hane Dairesi (內務府, *Nèiwù fǔ*), İmparatorluk Bahçeleri ve Av Parkları Bürosu'nu (奉宸苑, *Fèng chén yuàn*) kurarak, on

¹²⁷ 陳 1725 年, 第五百五十一卷, 十一, 頁 50b。[Dì wǔbǎi wǔshíyī juàn, shíyī (Cilt 551, bölüm 11)].

¹²⁸ Anderson 2014, s. 283.

¹²⁹ Qing döneminde Mançurya'nın orman vaziyeti için bkz. Caffrey 2002, s. 120-225.

¹³⁰ Menzies 1994, s. 3.

¹³¹ Menzies 1994, s. 123.

yıl sonra Mulan'da İmparatorluk Av Muhafazası'nı (木蘭圍場, *Mùlán wéichǎng*) tesis etti.¹³² Mulan Muhafazası, kuzeydoğu Çin'de kurulan tek av koruma alanı değildi. Üç farklı kategoride toplamda yüz beş koruma alanı bulunmaktaydı: İmparatorluk av muhafazaları (*Yu wei*), İmparatorluk Hane Dairesi'ne bağlı olarak imparatorluk ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlanmış muhafazalar (*Wangduoluosu wei*) ve Sancaklar veya askeri eğitim bölümleri için ayrılan muhafazalar (*Xian wei*). Mulan Muhafazası, bu alanlardan en büyüğüydü ve yıllık Sonbahar Avı'nın (秋獮, *qiū xiǎn*) adlı önemli bir tören etkinliğine ev sahipliği yapmaktaydı.¹³³ Korunan bir imparatorluk koruma alanı olmasına rağmen, daha sonraki dönemlerde Mulan Muhafazası'nın sınırlarını yerleşimcilere açma ve keresteyi satma yönünde artan bir baskı vardı. 1768-1774 yılları arasında Chengde'deki bir saray kompleksi için kereste sağlamak üzere Mulan'da ağaçlar zaten kesilmişti. Chengde'nin yerel coğrafya sözlüğünde ara sıra resmi amaçlarla kerestenin (官木, *guān mù*) kesilmesine dair referanslar bulunmaktaydı.¹³⁴

Sonuç olarak, Çin'deki arazi kullanımının tarihi modeli, ormanların tarıma dönüştürülmesi için temizlenmesi süreci olarak tanımlanmıştır. Genel ormansızlaşma olgusuna rağmen, çoğu yerde, çoğu zaman yüzyıllarca süren ormanların korunduğuna, muhafaza edildiğine veya yoğun bir şekilde yönetildiğine dair kanıtlar bulunmuştur. Böylece, donanma gemi inşası için kerestelerin sömürü, tedarik ve kullanım süreçleri, hiç şüphe yok ki denizcilik, ormancılık ve tarım arasındaki ilişkiler tarafından belli bir şekilde etkilenmiştir.

Sonuç

İlk Çağ'dan 1860'lara kadar, bütün gemi inşa dönemleri boyunca gemileri için üstün malzeme olarak kereste kullanılmıştır.¹³⁵ Bu nedenle, gemi inşasında keresteye dayalı teknik işlemler, kerestenin organik yapısı, büyümesi ve bozulması ile tespit edilmekteydi. Tarih boyunca donanma gemileri tasarımının sınırları, kullandıkları kereste tarafından belirlenmiştir. Geminin boyutu, operasyonel gereksinimler ve ekonomik kısıtlamaların yanı sıra mevcut gemi inşa kerestesi arzıyla da şekillenmiştir. Çevre tarihi yaklaşımıyla ormanlar ile donanma gücü arasında sıkı ve karşılıklı bir ilişki olduğu

¹³² 清會典 1764 年，第一部：康熙朝 (*Qing Hanedanlığı Kanunları*, birinci kısım: Kangxi dönemi, bölüm 1170/3).

¹³³ Menzies 1994, s. 55. Kuruluşundan 1820'ye kadar, Qing imparatorları ve maiyetleri yaz aylarını *Mùlán wéichǎng*'da her yıl düzenlenen Sonbahar Avı töreniyle geçirmişlerdir. Bu av, başlangıçta Mançuların geleneksel dövüş sanatları olan binicilik ve okçuluk gibi becerilerini sergileme fırsatı olarak düzenlenmiş gibi görünse de, aynı zamanda ritüel ve sembolik bir öneme sahip bir olaydı. *Qing Tarihi Taslağı*'nın 'Ritüeller' bölümünde, avın sadece askeri tatbikat için değil, aynı zamanda Qing İmparatorları'nın Moğol prensleri ve daha sonra diğer kabile liderleri ile buluşma fırsatı olarak başladığı belirtilmiştir. Prensler ve diğer liderler, bu avlara katılmış ve imparatora verdikleri hizmetlerden dolayı hediyeler ve ödüller sunmuşlardır. Bkz. 劉選民, “清代東三省移民與開墾”, 《史學年報》, 第二期, 1938 年, 頁 69 (Liu Xuanmin, “Qing Döneminde Kuzeydoğudaki Üç Eyalette Göç ve Toprak Islahı”, *Tarihi Yıllıklar*, 2 (5), 1938).

¹³⁴ Menzies 1994, s. 56.

¹³⁵ Glete 1993, s. 31.

gözlemlenmiştir. Ormanlardan sağlanan keresteler, donanma gemilerinin inşasında önemli bir malzeme olarak katkıda bulunmuş ve bu sayede ormanlar, donanma gücünü hatta donanmaların kaderini doğrudan etkilemiştir. Başka bir deyişle, denizdeki donanmanın ruhu, karadaki ormanlardan elde edilen kerestelerdir. Ancak, donanma gemileri inşası için kerestelerin sömürü işlemleri ormansızlaşmaya yol açmıştır. Bu yaklaşıma göre, donanma gücü de ormanları etkilemiştir. Böylece ormandan elde edilen kereste, hükümet tarafından yakından yönetilen stratejik bir ulusal varlık haline gelmiştir.

Yukarıda incelenen yönlerden Qing Donanması'nın gelişiminde kerestelerin önemi görülmektedir. Donanma gemileri inşasında en çok tercih edilen ağaç türleri Çin köknarı ve çamdı. Bunun dışında, belki tamamen farklı bir kereste türü olan demir ağacından (*tiě li mù*) da faydalanılmıştır. Qing döneminde Çin, geniş coğrafi topraklara sahip olduğundan dolayı kereste temini konusunda Mançular kendi kendilerine yeterli olabilmiş ve Güneydoğu Asya'dan iyi kereste kaynaklarını ithal etme imkanını bulmuş olsalar da denizasıırı kaynaklara bağımlı olmamışlardır. Kereste tedarik yöntemleri konusunda Qing Hanedanı, kereste haraç sistemi uygulamış olup istenilen kereste türünün yanı sıra miktarı devlete bağılı kurumlara teslim edilmiştir. Qing Hanedanı, donanma gemi inşası için kullanılan keresteleri sıkı bir şekilde yönetmiş olmanın yanı sıra, ormanların korunması, ormansızlaşmanın çözümü ve yeni ağaçların dikilmesi konularında birçok önlem almıştır. Çin'de Mançular sıklıkla kereste sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Lingnan bölgesindeki zengin orman alanları bile ciddi şekilde tahrip edilmiştir. Kereste kıtlığını aşmak için insanlar kimi zaman meyve bahçelerindeki, hatta mezarlıklardaki ağaçları kesmek zorunda kalmışlardır. Orman algısı ve ağaç kültürü açısından, Avrupalılara göre Mançular orman ve çevreye daha saygılıydı. Doğa ile uyum ve Gök-Yer ile insanlar arasındaki bağlantı, Mançuların etnik kökenlerini yansıtmıştır. Bu nedenle, Qing döneminde Çin'deki ormanlar farklı şekilde tasnif edilmekte olup bunların arasında İmparatorluk avlanma alanları için ormanlar da bulunmaktaydı. Ancak, devlet tarafından ağaç kesimi ve ormanların sınıflandırılmasına dair politikaların yayımlandığı görülmekle birlikte, Qing Hanedanı'nın yıkılışına kadar Çin'de orman yönetimine ilişkin özel bir kanun bulunmamıştır.

Bu konudaki araştırmalar, günümüzdeki çevre ve doğal kaynak korunma stratejileri için anlamlı tarihsel dersler sunmaktadır.

KAYNAKLAR

a. Kaynak Eserler

- 陳 1725 年 陳夢雷（編輯），《古今圖書集成》，第五百五十一卷。[Chen Menglei (ed.), *En Eski Zamanlardan Günümüze Bütün Resim ve Yazı Tahsilâtı*, Cilt 551].
- 杜 1696 年 年杜臻，“閩粵巡視紀略”，《欽定四庫全書》，史部七，傳記類四，卷 5 [Du Zhen, “Fujian ve Guangdong’daki Denetim Seyahatlerinin Özeti”, *Dört Bilgi Hazinesi Koleksiyonu*, Tarih Kısmı 7, Biyografi Kategori 4, Cilt 5].
- 胡 1562 年 胡宗憲，《籌海圖編》，卷十三。[Hu Zongxian, *Chouhai Haritacılığı*, Cilt 13].
- 藍 1865 年 藍鼎元，《鹿洲全集》，卷三，緯文堂。[Lan Dingyuan, *Luzhou'nun Tüm Eserleri*, Cilt 3, Wei Wen Tang].
- 清會典 1764 年 清朝中央政府，《欽定大清會典事例》（清會典）。[Qing Hanedanı Merkezi Hükümeti, *Qing Hanedanlığı Kanunları*].
- 清史稿 1928 年 趙爾巽（等），《清史稿》，中華書局。[Zhao Er Xun et al., *Qing Tarihi Taslağı*, Zhonghua Kitap Şirketi].
- 王 1884 年 王先謙，《東華續錄》，嘉慶二十一。[Wang Xianqian, *Donghua Kayıtları*, Jiaqing Saltanatı'nın 21. Yılı].
- 夏、王 1579 年 夏子陽、王士禎，《使琉球錄》。[Xia Ziyang - Wang Shizhen, *Ryukyu'ya Gönderilen Diplomatik Misyonun Kayıtları*].
- 姚 1867 年 姚瑩，《東溟文集》，外集：卷一。[Yao Ying, *Doğu Çin Denizi Üzerine Toplanmış Yazılar*, Waiji, Cilt 1].
- 永 1783 年 永瑢，《欽定歷代職官表》，卷五十六。[Yong Rong, *Geçmiş Hanedanların İmparatorluk Resmî Listesi*, Cilt 56].
- 張 1747 年 張廷玉（撰），《欽定皇朝文獻通考（清朝文獻通考）》。[Zhang Ting Yu ed., *Qing Hanedanı'nın Literatürlerin Kapsamlı Tetkikleri*].
- 張 1869 年 張應昌（輯），《國朝詩鐸（清詩鐸）》。[Zhang Yingchang (derleyen), *Guó cháo shī duó (Qīng shī duó)*].

b. Seyahatnâmeler

- Dampier 1699 William Dampier, *A New Voyage Round the World*, Vol. 1, J. Knapton, London MDCXCIX.
- Staunton 1797 Sir George Staunton, *An Authentic Account of an Embassy from the King of Great Britain to the Emperor of China*, Vol. 2, G. Nicol, MDCCXCVII.

c. İncelemeler ve Araştırmalar

- Adshead 1974 S.A.M. Adshead, “An Energy Crisis in Early Modern China”, *Ch'ing-shih wen-t'i*, 3 (2), s. 20-28.
- Anderson 2014 Eugene N. Anderson, *Food and Environment in Early and Medieval China*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

- Brook 2010 Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts.
- Caffrey 2002 Patrick Joseph Caffrey, *The Forests of Northeast China, 1600-1953: Environment, Politics, and Society*, Georgetown University, Unpublished Doctoral Dissertation.
- Ceylan 2016 Fatma Ecem Ceylan, "Müslüman Çinli Amiral Zheng He'nin Aile Tarihine Genel Bir Bakış", *Current Research in Social Sciences*, 2 (2), s. 37-45.
- Ceylan 2017 Fatma Ecem Ceylan, *Zheng He'nin Yaptığı Seyahatlerin Çin Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ceylan 2023 Fatma Ecem Ceylan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Ming-Osmanlı Denizciliği Üzerine Bir İnceleme", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), s. 1195-1238.
- Cunliffe 2008 Barry Cunliffe, *Europe Between the Oceans: 9000 BC-AD 1000*, Yale University Press, New Haven.
- Dasheng ve Lombard 2000 Chen Dasheng - Denys Lombard, "Foreign Merchants in Maritime Trade in Quanzhou (Zaitun): Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Asian Merchants and Businessmen in the Indian Ocean and the China Sea*, eds. Denys Lombard - Jean Aubin, Oxford University Press, New York, s. 19-23
- Deng 1997 Gang Deng, *Chinese Maritime Activities and Socio-Economic Development, c. 2100 BC-1900 AD*, Greenwood Press, London.
- Elliott 2001 Mark C. Elliott, *The Manchu Way: The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China*, Stanford University Press, California.
- Elvin 2004 Mark Elvin, *The Retreat of the Elephants: An Environmental History of China*, Yale University Press, New Haven and London.
- Fong 2022 Sauyi Fong, *Guns, Boats, and Diplomacy: Late Qing China and the World's Naval Technology*, Columbia University, Unpublished Doctoral Dissertation, New York.
- Glete 1993 Jan Glete, *Navies and Nations: Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500-1860*, Vol. I, Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Harris 1998 (2018) Lane J. Harris, "Terms of Measurement, Units of Currency, and Bureaucratic Titles", *The Peking Gazette: A Reader in Nineteenth-Century Chinese History*, Brill, Leiden.
- Hong 2020 Sung-Hwa Hong, "Official and Private Weights and Measures (Duliangheng 度量衡) during the Qing Dynasty and

- Contemporary Perceptions”, *Sungkyun Journal of East Asian Studies*, 20 (2), s. 185-215.
- Kimura 2016 Jun Kimura, *Archaeology of East Asian Shipbuilding*, University Press of Florida, Florida.
- Krech III vd. 2004 Shepard Krech III - J.R. McNeill - Carolyn Merchant (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, Vol. 1, Routledge, London.
- Maden Kalkan 2020 Çile Maden Kalkan, “Çinli Seyyah Zheng He (鄭和) ve Batı Seyahatleri”, *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 2 (1), s. 102-110.
- Marks 1998 Robert B. Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China*, Cambridge University Press, New York.
- Marks 2012 Robert B. Marks, *China: Its Environment and History*, Rowman & Littlefield Publisher, Lanham.
- Menzies 1994 Nicholas K. Menzies, *Forest and Land Management in Imperial China*, St. Martin’s Press, New York.
- Menzies 1996 Nicholas K. Menzies, “Forestry”, *Science and Civilisation in China 中國之科學與文明, Vol 6: Biology and Biological Technology, Part III: Agro-Industries and Forestry*, ed. Joseph Needham, Cambridge University Press, Cambridge, 540-689.
- Miller 2020 Ian M. Miller, *Fir and Empire: The Transformation of Forests in Early Modern China*, University of Washington Press, Seattle.
- Murata 2018 Christine Moll Murata, *State and Crafts in the Qing Dynasty (1644-1911)*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Nash 1972 Roderick Nash, “American Environmental History: A New Teaching Frontier”, *Pacific Historical Review*, 41 (3), s. 362-372.
- Parlakyiğit 2019 Aziz Musa Parlakyiğit, “Çinlilerin İslamiyeti Yayma Çabaları: Amiral Zheng He Örneği”, *İSTEM*, 33, s. 291-312
- Perdue 1987 Peter C. Perdue, *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500-1850*, Harvard University Press Asia Center, Massachusetts.
- Peterson 2002 Willard J. Peterson (ed.), *The Cambridge History of China, Vol. 9, Part I: The Ch’ing Dynasty to 1800*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Peterson 2016 Willard J. Peterson (ed.), *The Cambridge History of China, Vol. 9, Part II: The Ch’ing Dynasty to 1800*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Po 2013 Chung-yam Po, *Conceptualizing the Blue Frontier: The Great Qing and the Maritime World in the Long Eighteenth Century*,

- Universität Heidelberg, Unpublished PhD. Dissertation, Heidelberg.
- Po 2018 Ronald C. Po, *The Blue Frontier: Maritime Vision and Power in the Qing Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ptak 2000 Roderich Ptak, “Camphor in East and Southeast Asian Trade, c. 1500: A Synthesis of Portuguese and Asian Sources”, *Vasco da Gama and the Linking of Europe and Asia*, eds. Anthony Disney, Emily Booth, Oxford University Press, New Delhi, s. 142-166.
- Ross 1891 John Ross, *The Manchus or The Reigning Dynasty of China*, E. Stock, London.
- Sasaki 2013 Randall J. Sasaki, “A Survey of East Asian Shipbuilding Traditions during the Era of Chinese Maritime Expansion”, *The Oxford Handbook of Maritime Archaeology*, Alexis Catsambis et al., Oxford University Press, New York, s. 545
- Schottenhammer 2001 Angela Schottenhammer (ed.), *The Emporium of the World: Maritime Quanzhou, 1000-1400*, Brill, Leiden.
- Sung 1966 Sung Ying-Hsing, *Chinese Technology in the Seventeenth Century: T'ien-Kung K'ai-Wu*, çev. E-tu Zen Sun, Shiou-Chuan Sun, Dover Publications, New York.
- Wang and Lu 1971 Wang Ling - Lu Gwei-Djen: “Nautical Technology”, *Science and Civilisation in China 中國之科學與文明, Vol 4: Physics and Physical Technology, Part III: Civil Engineering and Nautics*, ed. Joseph Needham, Cambridge University Press, Cambridge, 379-830.
- Whyte 2013 Ian D. Whyte, *A Dictionary of Environmental History*, I.B. Tauris, New York.
- Wills 1974 John E. Wills, *Pepper, Guns, and Parleys: The Dutch East India Company and China 1622-1681*, Harvard University Press, Cambridge.
- Yi 2011 Dai Yi, *A Concise History of the Qing Dynasty*, Vol. 1, Silkroad Press, Singapore.
- Yoshinobu 1970 Shiba Yoshinobu, *Commerce and Society in Sung China*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Zhang 2017 Meng Zhang, *Timber Trade along the Yangzi River: Market, Institutions, and Environment, 1750-1911*, University of California, Unpublished Doctoral Dissertation, Los Angeles.
- Zhao 2013 Gang Zhao, *The Qing Opening to the Ocean Chinese Maritime Policies, 1684-1757*, University of Hawai'i Press, Honolulu.
- Zheng 2014 Yangwen Zheng, *China on the Sea: How the Maritime World Shaped Modern China*, Brill, Leiden.
- 中國第一歷史檔案館 1990 中國第一歷史檔案館, 《滿文老檔》, 中華書局。
[Çin'in Birinci Tarihi Arşivleri, *Eski Mançu Arşivleri*, Zhonghua Kitap Şirketi].

Qing Hanedanlığı Döneminde Çin Donanma Gemilerinin İnşasında Kereste Kullanımı

- 冯 1997 冯元魁, 《二十五史新編: 清史 (一八四〇年前) 》, 上海古籍出版社。[Feng Yuankui, *Yirmi Beş Tarihin Yeni Koleksiyonu: Qing Tarihi (1840'tan Önce)*, Şanghai Antik Kitaplar Yayınevi].
- 叶 1989 叶显恩 (主编), 《广东航運史: 古代部分》, 人民交通出版社。[Ye Xianen ed., *Guangdong'da Denizcilik Tarihi: Antik Çağ Dönemi, Çin İletişim Basımevi*].
- 周 1983 周世德, “中国造船史上的几个问题”, 《自然科学史研究》, 第 1 期, 页 83-88。[Zhou Shide, “Çin Gemi İnşası Tarihinde Bazı Meseleler”, *Doğa Bilimleri Tarihi Araştırması*, Sayı 1, 83-88].
- 施 1958 施琅, 《靖海紀事》, 臺灣銀行。[Shi Lang, *Denizleri Bastıran Üzerine Kayıtlar*, Tayvan Bankası].
- 李 1986 李伯重, “明清時期江南地區的木材問題”, 《中國社會經濟史研究》, 第一期。[Li Bozhong, “Ming ve Qing Dönemlerinde Jiangnan Bölgesindeki Kereste Sorunu”, *Çin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Araştırması*, Sayı 1].
- 李 2013 李其霖, 《清代臺灣軍工戰船廠與軍工匠》, 臺北, 花木蘭出版社。[Li Qilin, *Qing Hanedanı'nın Tayvan'daki Donanma Tersânesi ve Askeri Zanaatkârları*, Huamulan Yayınevi, Taipei].
- 李 2014 李其霖, 《見風轉舵: 清代前期沿海的水師與戰船》, 五南圖書, 頁 347-353。[Li Qilin, *Rüzgarla Yelkencilik: Erken Qing Hanedanlığı'nda Kıyı Donanması ve Savaş Gemileri*, Wunan Kitapları, 347-353].
- 杜 1995 杜建民, 《中国历代帝王世系年表》, 清世系: 清朝诸帝所用年号起迄时间表, 齐鲁书社。[Du Jianmin, *Birbirini Ardışık Hanedanlıklardaki Çin İmparatorlarının ve Krallarının Soy Tabloları*, Qing Dönemi: Qing Hanedanlığı İmparatorları Tarafından Kullanılan Saltanat Adlarının Başlangıç ve Bitiş Zaman Çizelgesi, Qilu Yayınevi].
- 松 2008 松浦章, “清代帆船航运与金門船員”, 《海交史研究》, 第 2 期, 【蔡雅云、王亦铮 (译)】, 页 27-46。[Akira Matsuura, “Qing Hanedanlığı'nda Yelkenli Gemicilik ve Kinmen Mürettebatları”, *Denizcilik İlişkileri Tarihi Araştırmaları*, çev. Cai Yayun - Wang Yizheng, Sayı 2, 27-46].
- 清史研究所 1985 中国人民大学清史研究所, 《清史编年》, 第一卷, 中国人民大学出版社。[Çin Renmin Üniversitesi, Qing Tarihi Enstitüsü, *Qing Tarihi'nin Kronolojisi*, Cilt 1, Çin Renmin Üniversitesi Yayınevi].
- 清史研究所 1988 中国人民大学清史研究所: 《清史编年》, 第二卷, 中国人民大学出版社。[Çin Renmin Üniversitesi, Qing Tarihi Enstitüsü,

Qing Tarihi'nin Kronolojisi, Cilt 2, Çin Renmin Üniversitesi Yayinevi].

陳 1968

陳錦, 《清奏疏選彙》, 臺灣銀行。[Chen Jin, “Michen Jinchao Ji yi Shu” (Shunzhi Saltanatının 7. Yılı), *Qing'deki Seçilmiş Anıtlar Tahsilâtı*, Tayvan Bankası, Taipei].

EK 1

Qing-Mançu Hanedanlığı Döneminde Çin İmparatorları Listesi¹³⁶

Tapınak Adı	Ölüm Sonrası Adı	Saltanat Adı (Çağ Adı)	Şahsi Adı (Asıl Adı)	Doğum - Ölüm	Saltanat Dönemi
Taizu 太祖	Gaodi 高帝	Tianming 天命	Aisin Gioro Nurhaci	1559-1626	1616-1626
Taizong 太宗	Wendi 文帝	Tiancong 天聰 Chongde 崇德	Aisin Gioro Huang Taiji	1592-1643	1626-1636 1636-1643
Shizu 世祖	Zhangdi 章帝	Shunzhi 順治	Aisin Gioro Fulin	1638-1661	1643-1661
Shengzu 聖祖	Rendi 仁帝	Kangxi 康熙	Aisin Gioro Xuanye	1654-1722	1661-1722
Shizong 世宗	Xiandi 憲帝	Yongzheng 雍正	Aisin Gioro Yinzhen	1678-1735	1722-1735
Gaozong 高宗	Chundi 純帝	Qianlong 乾隆	Aisin Gioro Hongli	1711-1799	1735-1796
Renzong 仁宗	Ruidi 睿帝	Jiaqing 嘉慶	Aisin Gioro Yongyan	1760-1820	1796-1820
Xuanzong 宣宗	Chengdi 成帝	Daoguang 道光	Aisin Gioro Mianning	1782-1850	1820-1850
Wenzong 文宗	Xiandi 顯帝	Xianfeng 咸豐	Aisin Gioro Yizhu	1831-1861	1850-1861
Muzong 穆宗	Yidi 毅帝	Tongzhi 同治	Aisin Gioro Zaichun	1856-1875	1861-1875
Dezong 德宗	Jingdi 景帝	Guangxu 光緒	Aisin Gioro Zaitian	1871-1908	1875-1908
-	-	Xuantong 宣統	Aisin Gioro Puyi	1906-1967	1908-1912

¹³⁶ 清史稿 1928 年, 卷一。杜 1995, 頁 206。馮 1997, 頁 291。

SUMMARY

From the perspective of environmental history, this article provides an overview of the importance and impact of timber as a forest resource in the construction of naval ships during the Qing period. The Qing Dynasty is recognized as the last imperial dynasty in Chinese history.

The maritime vision of the Qing Dynasty, with a coastline extending approximately 14,500 kilometers, challenges the notion of China as a landlocked and inward-looking nation. From the late seventeenth century, the empire actively engaged with the maritime world through naval militarization and shipping initiatives. In terms of maritime administration, the Qing Dynasty employed an “inside-outside” binary model. This model distinguished between the ‘inner sea’ (*nèiyáng*), referring to local coastal waters under Qing control for resource extraction, and the ‘outer sea’ (*wàiyáng*), representing the expansive ocean beyond Qing rule. Demonstrating a sophisticated “maritime consciousness,” the Qing Dynasty actively participated at sea throughout the eighteenth century through naval construction, coastal patrol systems, and the institutionalization of customs.

The naval force of the Qing dynasty was founded in 1615. During the reign of Emperor Kangxi, the ‘dragon navy’ of the Qing Dynasty underwent a significant organizational change, splitting into two units: the Eight Banner navy (*Bāqí shuǐ shī*) and the Green Standard navy (*Lǜyíng shuǐ shī*). The ‘Eight Banners’ comprised Manchus, Mongols, and Han Chinese who had surrendered to the Manchus early on, while the ‘Green Standard’ consisted of provincial troops with soldiers predominantly made up of Han Chinese men. A notable instance of maritime militarization during the high Qing period was the establishment of a formidable navy tasked with safeguarding four key maritime provinces: the Bohai Gulf, the Jiangsu-Zhejiang region, Fujian (including Taiwan Strait), and the Guangdong coast.

In the Qing Dynasty, the shipbuilding industry in China experienced a gradual slowdown compared to the preceding Ming Dynasty, but it continued to develop rather than stagnate. Naval shipbuilding during the Qing Dynasty can be categorized into four stages: the first phase involved the initial reconstruction of the Ming Dynasty’s system and tutelage (circa 1675-1722); the second phase focused on expansion and consolidation (1723-1750); the third phase saw reorganization, fleet reduction, and downsizing of ships (circa 1750-1840); and the fourth phase involved a period of crisis, reform and innovation (1840-1911). During this era, the Fujian sailing ship (*fú chuán*) was notable for its high capacity among Chinese sailing ships. Other significant ships included the three-masted delegation ship (*fēng zhōu*), designed to carry Chinese diplomatic delegations to the Ryukyu Kingdom; the two-masted ship (*jū chuán*); the ‘rice ships’ (*mǐ tǐng*); and the ‘*Tóng’ān suō chuán*’. According to *Qīng huì diǎn*, around 1736, the Qing Navy possessed a total of 2,434 ships dedicated to guarding and patrolling coasts and rivers of all sizes.

The timber used for shipbuilding, including camphor trees, Chinese pine, and Chinese fir, was among the most employed materials. Another type of wood, known as ironwood (*tiě mù*, or *tiě lì mù*, *Mesua ferrea*), was also utilized due to its weight, structural

hardness, and colour. The final stage in cultivating the preferred tree species for timber involved harvesting mature trees and transporting the timber from the forest or plantation. The timing of timber cutting was determined in accordance with the principles of Yin and Yang, ensuring successful tree regeneration after harvest. In the early Qing Dynasty, a standardized system of annual timber tribute supply was established, becoming the primary source of timber for imperial projects. This system was occasionally supplemented by imperial orders to purchase specific types of timber beyond the established annual quota. Chinese fir was notably required as the exclusive tree variety in the timber tribute system. During the Qing Dynasty, shipbuilding materials, including large pieces of timber, iron nails, palm fibre, jute, putty, and *tung* oil, were among the resources and products affected by the Qing export ban.

Deforestation and timber shortages presented significant challenges for shipbuilding during the Qing Dynasty, a predicament also faced by European countries of the same era. Shipyards in Zhejiang and Fujian attempted to address the severe shortage of timber for constructing warship masts by employing the *bangxiang* method. Additionally, the difficulty of sourcing sufficiently large timber led the Qing government to implement measures such as confiscating trees from gardens and even cemeteries. To alleviate the timber shortage and supply issues in shipbuilding, the Chinese considered importing timber materials from abroad. However, the Qing Dynasty viewed this practice as a loophole in the shipbuilding licensing system and did not pursue proposals to import naval timber.

Afforestation and forestry management were crucial strategies employed by the Qing Dynasty to address deforestation issues. The dynasty frequently imposed nationwide bans on timber cutting, particularly in regions experiencing severe deforestation. In areas where forests had been significantly depleted, efforts were made to promote afforestation and forest regeneration, accompanied by strict regulations on tree cutting. The Qing Dynasty upheld the Manchu tradition of protecting the Manchurian forests, which were their original habitat. Forest management during the Qing period was organized into six classifications.

MUAVİYE b. EBÛ SÜFYÂN DÖNEMİNDE EMEVİLERİN İSTANBUL SEFERİ VE MÜSLÜMANLARIN KAPIDAĞ YARIMADASINDAKİ İZLERİ

Fatih SARIKAYA*

Öz

Kapıdağ yarımadası Marmara Denizi havzasında coğrafi ve stratejik açıdan önemli bir yere sahiptir. Boğazlara ve İstanbul'a yakın olması geçmişte de insanların dikkatini çekmiştir. Nitekim Müslümanların VII. yüzyılda gerçekleştirdiği ve yedi yıl devam ettiği düşünülen İstanbul seferinde, deniz kuvvetleri tarafından kış aylarını geçirmek için konaklama merkezi olarak kullanıldığı kaynakların bir kısmında ifade edilmiştir. Lakin verilen bu bilginin yeterince sorgulanmamış olması, konunun önemine binaen dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Zira böyle erken bir dönemde Müslümanların, Kapıdağ yarımadasını pek de kısa sayılamayacak bir zaman diliminde konaklama merkezi olarak kullanması önemlidir. Aynı zamanda tarihte Grek ateşi olarak da isimlendirilen, suda dahi yanabilen ve bu sebeple gemilere karşı oldukça etkili olan madde ilk defa bu sefer esnasında kullanılmıştır. Seferi araştırmacılar açısından daha da önemli hale getiren bu hadiselerden hareketle elinizdeki çalışmada, Muaviye b. Ebû Süfyân döneminde gerçekleşen İstanbul seferi ve Müslümanların kışladığı Kapıdağ yarımadası ele alınmış olup, aynı zamanda burada o döneme ait Müslümanlardan kalma izlerin varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Muaviye, Emevilerin İstanbul Seferi, Kapıdağ Yarımadası, Bizans, Grek Ateşi*

Abstract

The Expedition of the Umayyads to Istanbul and the Traces of Muslims in the Kapıdağ Peninsula during the Reign of Muawiya bin Abi Sufyan

Kapıdağ peninsula has a geographically and strategically important place in the Marmara Sea basin. Its proximity to the Straits and Istanbul has attracted the attention of people in the past. As a matter of fact, it is stated in some of the sources that it was used as an accommodation centre by the naval forces to spend the winter months during the Istanbul expedition of the Muslims in the 7th century, which is thought to have lasted for seven years. However, the fact that this information has not been sufficiently questioned has revealed the need for a careful examination of the importance of the

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir. E-posta: fasky@gmail.com ORCID: 0000-0002-5430-8348
(Makale Gönderim Tarihi: 09.11.2023 - Makale Kabul Tarihi: 22.04.2024)

subject. Because it is important that Muslims used the Kapıdağ peninsula as an accommodation centre in such an early period, which cannot be considered as a short period of time. At the same time, the substance called Greek fire, which can burn even in water and is therefore very effective when used against ships, was used for the first time during this expedition. Based on these events that make the expedition even more important for researchers, this study deals with the Istanbul expedition and the Kapıdağ peninsula where Muslims wintered, and at the same time, it is tried to determine whether there are still traces of Muslims from that period.

Keywords: *Muawiya, Umayyad Campaign to Constantinople, Kapıdağ Peninsula, Byzantium, Greek Fire.*

Giriş

Hızlı Peygamber'in vefatının ardından Hulefâ-yi Râşidîn döneminde hızla gerçekleşen fetih hareketleri kısa zamanda Müslümanların oldukça geniş bir coğrafyaya hâkim olmasını sağladı. Bu süreçte Sâsânî Devleti ortadan kaldırılmış, Bizans'ın özellikle Akdeniz'e kıyısı olan Suriye, Filistin ve Mısır gibi birçok bölgesi ele geçirilmişti. Kara savaşlarında çevresine üstünlük sağlayan Müslümanların sınırlarının deniz kıyısına ulaşmasıyla ele geçirdikleri topraklardaki mirası ustalıklı kullanarak denizcilik alanında da hızlı bir gelişme göstermelerini beraberinde getirdi. Ardından deniz aşırı seferlere başlayan Müslümanlar, Akdeniz'de Bizans'ın aleyhine fetihler yapmaya başlamışlardı. Öyle ki, kara üzerinde birçok zorlukla aşabilecekleri mesafeleri, denizden çok daha hızlı ve zahmetsiz bir şekilde geçebiliyorlardı. Bu kabiliyetleri elde eden Müslümanlar artık uzak bölgelere daha rahat ve hızlı bir şekilde ulaşma imkanını elde etmişlerdi. İşte bütün bu gelişmeler Müslümanların en önemli hedeflerinden biri olan Bizans'ın başkenti İstanbul'u fethetmek için, onların yeni bir harekât gücü elde etmelerini sağlamıştı.

Müslümanların sistemli bir şekilde Bizans üzerine gerçekleştirdiği seferler VII. yüzyılın ikinci çeyreği ile başlamış ve üçüncü çeyreğinde İstanbul'a kadar ulaşmıştır. Lakin bu esnada İslam devletinde yaşanan iktidar değişiklikleri ve çıkan isyanlar sürecin olumsuz etkilenmesine sebebiyet vermiştir. Hz. Osman döneminde başlayan huzursuzluk ortamının özellikle Hz. Ali'nin hilafeti döneminde siyasî kutuplaşma ve ardından mücadelelere dönüşmesi, sonrasında Muaviye'nin iktidarı ele geçirip yeni bir yapılanmaya gitmesi sonucu oluşan memnuniyetsizlik, devletin enerjisini daha çok içeride harcamasına sebep olmuştu. Her ne kadar bu süreçte özellikle Bizans üzerine fetih hareketleri devam etse de devletin istikrarlı ve sükunetli bir ortamda gerçekleştireceği seferler kadar etkili olamayacağını tahmin etmek mümkündür. Aynı zamanda bu durum tarih yazımı açısından da bazı sorunların oluşmasına zemin hazırlamıştı. Zira İslam coğrafyasında bulunan tarihçilerin dikkatini daha çok içerideki meseleler çekmiş, dolayısıyla eserlerinde farklı coğrafyalara yapılan fetih hareketlerine yeterince yer verememelerine neden olmuştu. Tabii bu eksikliği tek bir nedene bağlamak gerçeği yeterince açıklamaz. Bunun başka sebepleri de olmalıdır. Mesela dönemin şartlarında yazarların henüz coğrafya bilgilerinin yeterli seviyeye ulaşmamış olmasının, askeri seferler hakkında detaylı bilgiler vermelerine engel olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu durum özellikle İslam devleti sınırları ötesi söz konusu olduğunda bazı hataları beraberinde getirmiştir. Nitekim yapılan çalışmada bu açıca karşımıza çıkmış ve Emevî ordusunun sefer esnasında kış aylarında konakladığı yer konusunda bölgesel hatalı

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

bilgilendirmenin yanında coğrafi yer adlarında karışıklık yapıldığı görülmüştür. Bu çalışmada konu ele alınıp değerlendirilmiş ve hatalı bilgilerin nedenleri incelenmiş, meselenin hakikatine ulaşma noktasında konuya katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Müslümanların İstanbul üzerine gerçekleştirdiği seferler her ne kadar Emeviler döneminde istenilen neticeyi vermemiş olsa da bu durum Bizans'ı rahatsız edici bir süreçtir. Ancak Akdeniz'deki hakimiyetin Müslümanların eline geçmiş olması, İstanbul üzerine denizden yapılan seferleri önceden durdurma imkanını Bizans'ın elinden almıştı. Bu duruma bir çözüm arayan Bizans, çalışmamızın konusu olan İstanbul seferi esnasında ilk defa Grek ateşini kullanmış ve bu sayede başarı da elde etmiştir. Ama bu ateşin seferin hangi aşamasında kullanıldığı ise henüz tam anlamıyla netliğe kavuşmamıştır. Çalışmada ele aldığımız konulardan biri de bu olmuş ve mümkün olduğunca mesele incelenip açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Müslümanlar tarafından Bizans topraklarına gerçekleştirilen seferlere, özellikle erken dönemlerde bazı sahâbilerin ve tâbiinden kişilerin iştirak ettikleri bilinmektedir. Gerek peygambere olan yakınlıkları gerekse İslamiyet'in yayılmasındaki hizmetlerinden dolayı ayrı bir yere sahip olan öncelikle sahâbiler ve ardından onları gören tâbiinden kişiler, sonraki nesiller açısından oldukça önemli bir yere sahiptirler. Nitekim bu çalışmanın ortaya çıkmasında da Kapıdağ yarımadası civarında sahâbe mezarlarının olduğu ile ilgili iddialar etkili olmuştur. Dijital ulusal basına yansiyacak kadar ön plana çıkan bu iddialar¹, bölgede bulunan halktan kişiler ile yaptığımız görüşmeler neticesinde onların da bu iddialara destek vermeleri konuyu daha da ilgi çekici hale getirmiştir. Kapıdağ yarımadasındaki Hamamlı köyü sakinlerinden Mustafa Başboğa ile 5 Mayıs 2023 tarihinde yaptığımız görüşmede bizleri köyün dışında bulunan bir zeytin bahçesine götürmüştür. Burada bulunan kabir yapısının sahâbiye ait olduğunu (Ek. 1) ve yine aynı bölgede kabir hüviyetini kaybetmiş beş tane daha sahabe mezarının bulunduğunu ifade ederek yerlerini göstermiş, ayrıca yarım asır öncesine kadar bu mezarlara ait büyük taşların bulunduğunu ancak zamanla kaybolduğunu ifade etmiştir. Çalışmada bu durumlar göz önüne alınarak kaynakların müsaade ettiği ölçüde sefere katılanların ayrıntılı bir listesi çıkarılıp, onların kimlikleri ve Anadolu coğrafyasında mezarlarının olup olmadığı konusunda değerlendirmeler yapılmıştır.

Erken dönem İstanbul seferlerinden birinin ele alındığı bu çalışmada; hem seferin detayları üzerinde tartışılarak incelenmeye gayret edilmiş hem de Anadolu coğrafyasında özellikle Kapıdağ yarımadasında Müslümanlardan izler bulunmaya çalışılmıştır.

1. İslam-Bizans Mücadelesinin İlk Safhaları ve Müslümanların Anadolu'ya Girişi

Hz. Peygamber zamanında Bizans ile gerçekleştirilen Mûte Savaşı (8/629) ve ardından Tebük Seferi (9/630) İslam Devleti-Bizans mücadelesinin başlangıç safhasını teşkil etmektedir. Hz. Ebû Bekir döneminde Ecnâdeyn Savaşı (13/634) ile Bizans

¹ Erişim: 10.07.2023, <https://www.mynet.com/bandirmada-vefat-eden-16-sahabenin-ve-tabiinin-kabirleri-tespit-edilecek->; erişim: 10.07.2023; <https://www.memurlar.net/haber/246168/bandirma-da-vefat-eden-16-sahabenin-ve-tabiinin-kabirleri-tespit-edilecek.html>

ordularını mağlup eden Müslümanlara, Filistin ve Suriye'nin kapıları açılmış, Hz. Ömer döneminde gerçekleşen Yermük Savaşının (15/636) zafer ile sonuçlanmasıyla Bizans'ın bölgedeki varlığı sona ermişti.² Müslümanların Suriye bölgesi civarında hakimiyet sağlamaları sonucunda Toroslar Müslüman Araplarla Rumlar arasında tabii sınır haline gelmişti.³ Bu süreçten sonra bilhassa Muaviye'nin Şam valisi olmasıyla birlikte Müslüman Araplar ile Rumlar arasındaki ilişki yeni bir boyut kazanıyordu.

Bilindiği üzere Suriye bölgesi, Yermük zaferinden sonra Müslümanlar tarafından kuşatılıp fethedilmişti. Ancak birkaç sene sonra, daha doğrusu 18 (639-640) yılında çıkan veba salgını birçok Müslüman komutan ve idarecinin hayatını kaybetmesine sebep oldu. Bunlar arasında Şam valisi olan Ebu Ubeyde b. Cerrâh da vardı. Haberler Hz. Ömer'e ulaşınca, Muaviye'nin ağabeyi Yezid b. Ebî Süfyan Şam valisi olarak tayin edilmişti. Ancak onun da kısa bir süre sonra hastalanıp ölmesi üzerine, Hz. Ömer onun valilik yaptığı yerlere kardeşi Muaviye'yi vali olarak atamıştı.⁴ Ardından Hz. Osman da hilafeti döneminde Muaviye'yi bütün Suriye'nin valisi olarak tayin etmişti.⁵ Bu görevlendirmenin ardından Muaviye bilhassa Hz. Osman döneminde Bizans topraklarına gerçekleştirdiği askeri seferleri daha planlı hale getirmiştir.⁶ Hatta bazı dönemler hariç seferlerin her sene yapılmaya başlandığı bilinmektedir. Yaz ve kış aylarında yapılan bu seferlere⁷ sırasıyla sâife ve şâtiye veya meştâ denilmiştir. Kış mevsiminin zorlu şartlarından dolayı daha çok yaz aylarında gerçekleştirilen seferlerden bazen dönülmeyip kış mevsimi Anadolu'da geçirilirdi.⁸ Müslümanların sağladığı başarılar neticesinde Antakya ve civarını terk etmek durumunda kalan Bizans'ın, buralardaki kalelerde bulunan halkları da yanlarında götürdükleri bilinmektedir. Bu durum Müslümanların Bizans topraklarına yaptıkları yaz ve kış seferleri esnasında ordular için bazen tehdit oluştuyordu. Zira kalelerin boş olması bazen Bizanslılar tarafından kullanılmış, bölgeyi tedbirsiz geçen Müslüman ordularına saklandıkları yerlerden çıkıp saldırmışlardır. Muaviye bu duruma karşı Amuriye (Amorion)⁹ seferi sırasında boş olan kalelere Müslüman halklarından bir kısmını yerleştirerek olası tehditleri önlemeye çalışmıştır.¹⁰ Antakya'ya hâkim olan Müslümanlar buradan Anadolu içlerine doğru seferlerine devam etmişlerdir. Daha Muaviye'nin valiliği döneminde Çukurova'da Misis ve Tarsus'u, diğer taraftan kuzeyde Urfa'yı ve ardından Malatya'ya kadar olan bölgeyi ele geçirmişlerdir. Hatta Bizans üzerine sefere gitmeyi planlayan Muaviye, Malatya'yı tahkim ederek burayı ordugâh olarak kullanmaya başlamıştır.¹¹ Bizans topraklarına yapılan seferlerde başarılı

² Yıldız 1993, cilt 10, s. 385.

³ Küçükaşçı 2015, s. 35.

⁴ Belâzurî 2002, s. 199-201.

⁵ Belâzurî 2002, s. 181; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 122.

⁶ Apak 2009, s. 101.

⁷ Belâzurî 2002, s. 233.

⁸ Küçükaşçı 2009, cilt 36, s. 185.

⁹ İstanbul'dan Çukurova'ya giden Bizans askerî yolu üzerinde Emirdağ'ın (Aziziye) 12 km. kadar doğusunda Hamzahacılı ve Hisar köylerinin yakınındaki şehir ve kale. DİA cilt 3, 1991, s. 79.

¹⁰ Belâzurî 2002, s. 234-235; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 91.

¹¹ Belâzurî 2002, s. 235-266.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

olan Muaviye ve askerleri Bizans'a 25 (645-646) yılında gerçekleştirdikleri seferde Anadolu içlerinde bulunan Ammuriye'ye kadar ulaşıp şehri kuşatmışlardı.¹²

Bir taraftan kara seferlerine devam eden Muaviye diğer taraftan da ele geçirilen tersanelerin katkısıyla¹³ donanma altyapısını oluşturmuş ve deniz aşırı seferlere çıkmak için hazırlıklar yapmaya başlamıştı. Hz. Ömer tarafından vali tayin edilmesinden kısa bir süre sonra Kıbrıs adasına sefer düzenlemeyi düşünen Muaviye, bu izni ancak Hz. Osman'ın halifelğinde alabilmişti. İlk deniz aşırı seferini 28 (648-649) veya 29 (649-650) yılında Kıbrıs adası üzerine gerçekleştiren ve adayı fetheden Müslümanlar¹⁴, sonrasında adada kalan birliklerle buradan pek çok sefer düzenlemeye başlamışlardı.¹⁵ Diğer taraftan İslam orduları Mısır¹⁶, Trablus, İfrikiye¹⁷ bölgesini de ele geçirmişlerdi. Hatta Muaviye'nin halifelliği döneminde Sicilya adasına seferler düzenlemişler ve buradaki birçok yerleşim yerini fethetmişlerdi.¹⁸ Kıbrıs'ın fethedilmesinden sonra Akdeniz havzasında ele geçirilen bu yerler sayesinde Müslümanlar denizcilik anlamında oldukça mesafe katetmişlerdi. Böylelikle artık denizlerde de askeri gücünün varlığını hissettirmiş ve Bizans ile Akdeniz üzerinde hakimiyet mücadelesine başlamışlardı.

Öte yandan Müslümanların ilerleyişi karşısında çaresiz kalan Bizans İmparatorluğu, yaşadığı gerilemeyi önleme adına çözüm yolları aramaya başlamıştı. Dolayısıyla dikkatini Akdeniz'e yoğunlaştırmış ve bu amaçla oldukça kalabalık bir donanma ile Müslümanlar üzerine sefere çıkmıştı. Buna rağmen istediği başarıyı elde edememiş ve İslam Devleti-Bizans mücadelesindeki ilk deniz savaşı olan Zâtu's-Savârî savaşını kaybetmiştir. Bu savaşta gerek hava muhalefeti nedeniyle batan gemileri, gerek savaştaki mağlubiyeti ve boğulan askerleri ile büyük kayıplar vermiştir.¹⁹

Muaviye'nin, hızla devam eden sefer ve fetih hareketlerindeki amaçlarından bir İstanbul'un ele geçirilmesi olmalıdır. Zira bu fetih gerçekleşirse hem Bizans İmparatorluğu ortadan kalkacak hem de İslamiyet Avrupa içlerine kadar yayılma imkânı bulacaktı.²⁰ Hatta Muâviye'nin Zâtu's-Savârî öncesinde İstanbul üzerine deniz yoluyla sefere çıkmak için hazırlanmış gemileri vardı. Lakin Trablus'ta demir atmış bu gemilerin akıbeti sefere çıkamadan kullanılamaz hale gelmeleriyle belli olmuştu. Çünkü Trablus'ta Müslümanların hizmetinde bulunan aslen Roma'lı iki adam Muaviye'nin hazırlıklarını görünce, aleyhte çalışmalara başlayıp öncelikle hapishanenin kapılarını açmışlar ve orada bulunan bütün Rumları serbest bırakmışlardı. Ardından şehrin valisini ve birçok

¹² Belâzuri 2002, s. 234-235; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 91.

¹³ Özkuyumcu 2003, s. 36.

¹⁴ Halife b. Hayyat 1993, s. 116; Dineverî 1960, s. 139; Theophanes 1982, s. 43; Yakubî 2010, cilt II, s. 60; İbn Hibban 1987, s. 505; Taberî 1987, cilt II, s. 200; Belâzuri 2002, s. 178-179; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 101; Menbidj 1909, cilt II, s. 195; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 47; Delaporte 1910, s. 85, 181; Abû'l-Farac 1999, s. 181.

¹⁵ Belâzuri 2002, s. 218-226; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 101-104.

¹⁶ İbnü'l-Esîr 1991, cilt II, s. 515-519.

¹⁷ Özkuyumcu 2002, cilt 21, s. 516-516.

¹⁸ Belâzuri 2002, s. 303-335.

¹⁹ İbn A'sem 1986, s. 354-356; Syrien 1901, cilt II, s. 446; Mesûdî 2018, s. 117; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 203; Özkuyumcu 2007, s. 140-141.

²⁰ Özkuyumcu 2007, s. 140; Küçükaşçı 2015, s. 34.

Müslümanı öldürmüşlerdi. Sonra tüm gemi filosunu ve askeri teçhizatı ateşe verip Bizans'a sığınmışlardı.²¹ Böylelikle Bizans güçlü bir Müslüman donanmasının saldırısını bertaraf etmiş oluyordu. Buna rağmen denizcilik alanında oldukça hızlı bir ilerleme kaydeden Müslümanların yaşadığı bu kayıp onları durdurmamıştı. Hatta karşılaştıkları olumsuzluklara rağmen erken dönemlerden itibaren İstanbul üzerine seferler düzenlemeleri onların hem menfi anlamda çok etkilenmediklerini hem de hedefleri konusunda ısrarcı olduklarını göstermektedir. Ermeni tarihçi Sebeos'un bu konuda aktardığı ilginç bilgiler dikkate alınır²², Müslümanlar 654 yılında İstanbul üzerine bir sefere çıkmışlardı.²³ Her ne kadar netice itibariyle başarısız bir sefer olsa da İslam devleti için erken bir tarihte düzenlenmiş olması açısından oldukça kayda değerdir.

Muaviye'nin iktidarı ele geçirip 41 (661) yılında Emevî devletini kurması, fetih seferleri açısından olumsuz bir durum ortaya çıkarmamıştı. Aksine iç çatışmalardan kurtulan devlet fetihler ile ilgilenmek için daha fazla imkana sahip olmuştu. Dolayısıyla Müslümanların İstanbul'a yapacakları seferler bundan sonra artarak devam edecekti.

Son olarak Müslümanların ilk İstanbul seferi için bazı tarihi kaynaklar 43 (663-664) yılını işaret etmişlerdir.²⁴ Ancak bu genel kabul görmüş bir tarih değildir. Zira bu tarihi veren kaynakların bazıları cümlelerinin devamında, tarihçilerin bir kısmının bunu kabul etmediğini söylerler.²⁵ İslam tarihçileri tarafından daha çok kabul gören görüşe göre; Müslümanlar, ilk İstanbul seferi için 49 (669-670) yılında Fedâle b. Ubeyd komutasında bir orduyla hareket etmişler ve onlara yardım amaçlı sonradan Süfyan b. Avf da gönderilmiştir. Bu arada oğlu Yezid'in kendisinden sonra halife olması için gayret gösteren Muaviye, oğlunun sefere gidenler hakkında olumsuz konuşmalarını işitince, halkın tepkisini azaltmak için onu da yeni bir yardım birliğinin başında sefere göndermiştir. Bu ordunun içerisinde Ebû Eyyüb el-Ensârî de bulunmaktaydı.²⁶ Sefer Müslümanlar açısından başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da İstanbul'a kadar rahatlıkla ordu sevk edebildiklerini belki de tekrar göstermişlerdi.

2. Kapıdağ (Erdek) Merkezli İstanbul Seferi

Çalışmanın esasını teşkil eden İstanbul seferi hakkında maalesef kaynakların azlığı, malumat verenlerin de oldukça kısa olarak değinmesi, birçok soru işaretinin cevaplanması ve olayların ayrıntılı aktarılması konusunda araştırmacıları sınırlamaktadır. Bunun yanı sıra İslam tarihi kaynakları seferin içeriği konusunda neredeyse hiçbir bilgi vermezken, Bizans kaynakları seferin nasıl yapıldığı ve ne şekilde cereyan ettiği hakkında nispeten aktarımlar yapmaktadır. Dolayısıyla seferin detaylarına hâkim olamasak da,

²¹ Syrien 1901, cilt II, s. 445; Menbidj 1909, cilt II, s. 223-224; Delaporte 1910, s. 87; Abû'l-Farac 1999, s. 181-182.

²² Konu tarafımızdan çalışılmış olup makale olarak yayınlanması için bir dergiye gönderilmiştir.

²³ Sebēos 1999, s. 143-146.

²⁴ Taberî 1987, cilt III, s. 178; Menbicî 1986, s. 67; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 432; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 47.

²⁵ Taberî 1987, cilt III, s. 198; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 432; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 47.

²⁶ Halife b. Hayyat 1993, s. 116; Yakubî 2010, cilt II, s. 138; Taberî 1987, cilt III, s. 206; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 465-466.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

kaynakların müsaade ettiği ölçüde olaylar değerlendirilip konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Bu minvalde yapılan çalışmada öncelikle seferin tarihi süreci ele alınıp ardından seferle ilgili tartışmalı meseleler olan Grek ateşi kullanımı, seferin başlangıç ve bitiş tarihi, seferin bitiş sebebi ve ordunun konaklama merkezi olarak kullandığı Kyzikos²⁷ (Kapıdağ yarımadası) ile ilgili meseleler ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

2.1. Müslümanların İstanbul Seferi

Henüz Suriye valiliği döneminde denizcilik konusunda İslam devletinin çehresini değiştiren ve Müslümanların bu konuda yeni bir bakış açısı kazanmasını sağlayan Muaviye, devletin yönetimini ele geçirdikten sonra da bu konudaki çalışmalarına hızla devam etmiştir. Nitekim hilafet makamına geçen Muaviye'nin bu süreçten sonra birçok gemi inşa ettirdiğini biliyoruz.²⁸ Tabii ki denizcilik alanında yapılan bu çalışmalar birçok amaca hizmet edecekti. Bunların en önemlilerinden biri İstanbul'a yapılacak seferlerdi.

Yukarıda belirtildiği üzere, İslam ordularınının 669 yılında İstanbul'a gerçekleştirdiği sefer istenilen neticeyi vermemiştir. Buna rağmen Müslümanların, Bizans'ın Anadolu topraklarına yönelik seferleri durmaksızın devam ediyordu. Muaviye bunun yanı sıra yeni bir İstanbul seferi için de hazırlıklara başlamıştı. Kısa süre sonra donanmanın başına çok sadık ve savaş konusunda deneyimli bir komutanı²⁹ geçirip orduyu Bizans'a karşı göndermiştir.³⁰ Seferde uzun bir deniz yolculuğu yapan ordu öncelikle Kilikya'ya gelmiş ve kışı burada geçirmiş, ardından Kays, Kilikya ve Likya bölgesini, Abdullah b. Muhammed de İzmir'i fethetmiştir.³¹ Ayrıca Muaviye Emir Halid komutasında bir orduyu da arkalarından sefere yardım amaçlı göndermiştir.³² Fethedilen bu yerler görünüşe göre geçici olarak işgal edilmiş, nitekim ana hedef olan İstanbul'a giderken basamak taşları olarak kullanılmışlardı. Suriye'den hareket eden donanmaya, deniz yolu üzerinde gemileri ikmal etmek ve mürettebatı uzun yolculuklarda dinlendirmek için bu yerler gerekliydi. Ancak kıyı istikametinde ele geçirilen yerler arasında Kyzikos'un durumu diğerlerinden farklıydı, zira sefer sırasında kalıcı bir üs olarak kullanılacaktı.³³ Hem İstanbul'a yakınlığı hem de doğal bir koy olması, bu süreçte kışı geçirmek için Kyzikos'u bu coğrafyada en elverişli yerlerden biri haline getiriyordu.

Müslümanların Konstantinopolis'e doğru hareket ettiğini öğrenen Bizans İmparatoru IV. Konstantinos hemen hazırlıklara başlamış ve iki katlı devasa savaş gemilerini silahlandırmış, aynı zamanda Grek ateşini kullanabilmek için bunları sifon

²⁷ Kyzikos antik kenti, Balıkesir İli Erdek İlçesi sınırları içinde, Kapıdağ Yarımadası'nın anakara ile birleştiği yerde bulunmaktadır. Bkz. Koçhan 2013, s. 70.

²⁸ Nikephoros 1990, s. 85.

²⁹ Nikephoros Chaleb adında bir komutandan bahsetmektedir. Lakin bu isim hakkında diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bkz. Nikephoros 1990, s. 85.

³⁰ Nikephoros 1990, s. 85.

³¹ Bu coğrafyaya dair harita için buraya bakınız: Ek-2.

³² Theophanes 1982, s. 52; Abû'l-Farac 1999, s. 185.

³³ Grainger 2022, s. 118.

taşıyabilir hale getirmişti. Hazırlanan bu gemilerin Sezaryum'un Proklanesian³⁴ limanına demirlemelerini emretmişti.³⁵ İstanbul şehrine ulaşan Müslüman ordusu ise; 673-674 yılında şehrin batısında Magnaura³⁶ olarak bilinen Hebdomon³⁷ tepelerinden doğuda Kyklobion³⁸ burnuna kadar Trakya topraklarına demir atmıştı. Altın Kapı'nın³⁹ dış istihkâmlarından Kyklobion'a kadar gün boyu, yani şafaktan gün batımına kadar savaşlar yapılmıştı. Bu sırada her iki taraf karşılıklı saldırılar gerçekleştiriyor ve gün içinde defalarca çatışma meydana geliyordu. Bu mücadeleler Nisan ayından Eylül ayına kadar devam etmişti. Havaalar bozmaya başlayıp kış mevsimine yaklaşıldığında Müslümanlar, ele geçirdikleri Kyzikos'a çekilip kışı orada geçirmişlerdi. Bahar mevsimi gelince tekrar yola çıkıp İstanbul'a geldiklerinde Bizans ile yeniden deniz savaşlarına başlamışlardı.⁴⁰

Her sene tekrarlanan bu yöntemle savaş devam ediyordu (Ek 3). Bu süreçte bir başarı elde edemeyen Müslümanlar, aksine çok sayıda kayıp vererek geri dönmek üzere yola çıkmışlardı.⁴¹ Dönemin şartları açısından bakıldığında; devletin merkezinden bu kadar uzakta bir filo ve ordu bulundurmak, ihtiyaçlarını karşılamak ve takviye etmek oldukça zor olmalıydı.⁴² Kaynaklarda İslam ordusunun sayısı hakkında net bilgilerin verilmemesi, bunun yanı sıra Theophanes ve Nikephoros'un aktarımlarından anlaşıldığı kadarıyla mücadelenin belli bir bölgede yoğunlaşması⁴³ İslam ordusunun sayısının şehri büyük bir alanda kuşatmaya yetmediği izlenimini vermekte, doğal olarak bu durum da Bizans'ın, hakikatte uzun süren savaştan ciddi anlamda etkilenmediğini düşündürmektedir.

Müslümanlar dönüş yolunda daha önce ele geçirmiş oldukları Likya (Syllaion) bölgesine tekrar uğramışlar, ancak muhtemelen hiç ummadıkları şekilde burada Bizanslıların mukavemetiyle karşılaşmışlardı. Artık Süfyan b. Avf'ın komutasındaki İslam ordusu, Florus, Petronas ve Kyprianos komutasındaki Bizans kuvvetleri ile

³⁴ Proklanisios limanı, İstanbul'un en büyük limanlarından olan Theodosios limanının yakınında tön Kaiseriu bölgesinde yer alan küçük bir limandır. Bu liman aynı zamanda Kontoskalion limanı da olabilir. Bkz. Müller-Wiener 1988, s. 15. Sezaryum'un limanı olarak ifade edilen bu liman, İmparatorların gemilere bindikleri Bukoleon sarayının önündeki liman olma ihtimali de vardır.

³⁵ Theophanes 1982, s. 52; Nikephoros 1990, s. 85.

³⁶ Anlaşıldığı kadarıyla iki tane Magnaura vardı. Bunlardan ilki yabancı elçilerin karşılandığı Konstantinopolis'in büyük sarayının çevresindeydi. Diğeri ise şehrin sınırlarında bulunan Hebdomon'un olduğu yerde bulunuyordu. Bkz. "Magnaura" 1991, cilt II, s. 1267-1268. Magnaura Bakırköy'ün batı ucundaki burundur. Bkz. Özbayoğlu, 2003, s. 14.

³⁷ Bugünkü Bakırköy ilçesi. Bkz. "Hebdemon" 1991, cilt II, s. 907.

³⁸ Günümüzde Zeytinburnu ilçesinin olduğu alan. Bizans kaynaklarında bahsi geçen Kyklobion ya da Strongylon Kastellon, şekilden dolayı "yuvarlak hisar" anlamına gelmektedir. Yedikuleden sonraki burun olan Zeytinburnu'nda yer alır. Sur dışında kalan bu bölge Bizans döneminde tören alaylarının geçtiği, asker ya da halkın mecburi durumlarda toplandığı yerdir. Kyklobion'un Yaldızlı Kapıyla bitişik bir hisar olduğunu iddia edenler de vardır. Bkz. Özbayoğlu 2003, s. 14.

³⁹ İstanbul'un kara surlarının güneyinde yer alan kapı. Bkz. "Golden Gate" 1991, cilt II, s. 858-859.

⁴⁰ Theophanes 1982, s. 52; Nikephoros 1990, s. 87.

⁴¹ Theophanes 1982, s. 52-53; Nikephoros 1990, s. 87.

⁴² Grainger 2022, s. 120.

⁴³ Theophanes 1982, s. 52; Nikephoros 1990, s. 87.

mücadele etmek durumunda kalmış ve yaşanan mücadelede Müslümanlardan 30.000 kişi hayatını kaybetmişti.⁴⁴ Geri kalanlar gemilerine bindilerse de şiddetli rüzgâr ve ardından gelen fırtına ile karşı karşıya kalmışlardı. Hava muhalefetiyle baş etmekte sorun yaşayan Müslümanlar, dalgaların arasında parçalanmaya başlayan gemileri için hiçbir şey yapamamışlardı. Bir müddet sonra donanmadan geriye bir şey kalmamış ve hepsi batmıştı.⁴⁵ Menbicî'ye göre, gemileri tutuşturan ateş, yani Grek ateşi ilk defa bu mücadele esnasında kullanılmış ve Müslümanların geri kalan gemileri böylelikle yanarak yok olmuştu. Bu ateşi kullanmayı öğrenen Bizanslılar, sonraki yıllarda gelenek haline gelen bu uygulamayı devam ettirdiler.⁴⁶

2.2. Sıvı Ateşi-Deniz Ateşi

Burada belirtilmesi gereken bir husus, sıvı ateş kullanımı meselesidir. Theophanes eserinde kronolojik olarak olayları ele alırken, bu konu hakkında biraz farklı bir yöntem takip etmiş ve yedi yıl sürdüğünü söylediği hadiseleri 673-674 yılını anlattığı pasaj içerisinde aktarmıştır. Ama bu anlatım tarzını benimsemesi bazı soru işaretlerini beraberinde getirmiştir. Nitekim savaş öncesi imparatorun Grek ateşi taşıyan gemileri hazırlattığını söylerken, savaşın sonunu anlattığı kısımda bu sıralarda Roma'ya gelen sıvı ateşi veya deniz ateşini, yani denizde de yanabilen maddeyi onlara öğreten birisinden bahsetmektedir. Ayrıca sıvı ateşi öğrenen Romalıların bu sayede savaşı kazandıklarını da ifade etmiştir. Eserdeki bu karışık anlatım Grek ateşi ile bahsedilen sıvı ateşin birbirinden farklı silahlar olduğunu düşündürmektedir.⁴⁷ Bunu destekler ifadeleri Constantin Porphyrogenitus ve Georgius Cenderus gibi Bizans tarihçilerinin, diğer taraftan Süryani tarihçilerden Ebû'l-Ferec ve Agapiyos el-Menbicî'nin eserlerinde de görmekteyiz.⁴⁸

Aktarılan tarihi bilgilerden silahın kullanılmaya başlaması şu şekilde gerçekleşmiştir: Müslümanların seferinin gerçekleştiği tarihlerde Romalılara sığınan ve Heliopolisli⁴⁹ bir zanaatkar olan Kallinikos⁵⁰, denizde yanabilen ve gemileri tutuşturan bir silah tasarlamıştı. Bizans, Müslümanlar ile mücadele esnasında bu silahı da kullanmış ve oldukça faydasını görmüştü.⁵¹ Lakin şunu da belirtmek gerekir ki; Bizans'ın bahsi geçen silahı yıllar süren seferin hangi aşamasında kullandığı kaynaklarda net olarak belirtilmemiştir. Dolayısıyla belki de savaşın kaderini belirlemede en önemli rollerden birini oynayan bu silahın, seferin sonuna doğru kullanıldığını düşünmek yerinde olacaktır. Hatta denilebilir ki, bu silahın kullanılması nedeniyle İslam ordusu hiç

⁴⁴ Mücadele esnasında hayatını kaybeden asker sayısı hakkında verilen 30.000 rakamı, dönemin şartları düşünüldüğünde çok yüksektir. Bu sebeple bu rakamı temkinli karşılamakta fayda vardır.

⁴⁵ Theophanes 1982, s. 53; Nikephoros 1990, s. 87; Abû'l-Farac 1999, s. 185; Menbicî 1986, s. 72; Cedrenus 1838, cilt I, s. 765.

⁴⁶ Menbicî 1986, s. 72.

⁴⁷ Theophanes 1982, s. 52-53.

⁴⁸ Porphyrogenitus 1967, s. 226-227; Cedrenus 1838, cilt I, s. 765; Menbicî 1986, s. 72; Abû'l-Farac 1999, s. 185.

⁴⁹ Ebû'l-Ferec Ba'lebekli olduğunu söylemektedir. Bkz. Abû'l-Farac 1999, s. 185.

⁵⁰ Diğer bir isimlendirme "Colonicus"tur. Bkz. Abû'l-Farac 1999, 185.

⁵¹ Theophanes 1982, s. 53; Menbicî 1986, s. 72; Abû'l-Farac 1999, s. 185; Porphyrogenitus 1967, s. 226-227; Cedrenus 1838, cilt I, s. 765.

beklemediği bir sürprizle karşı karşıya kalmıştır. Öyle ki; Bizans karşısında şimdiye kadar ciddi bir mağlubiyeti olmayan Müslümanlar bundan sonra bazen galip gelip, bazen de yenilmeye başlamışlardır. Neticede Bizans, uzun süren kuşatmanın sonunda mutlak galibiyete ulaşmıştır.

2.3. Seferin Başlangıç ve Bitiş Tarihi Meselesi

Daha önce belirtildiği üzere sefer hakkında bazı sorulara cevap bulmak oldukça güçtür. Bunlardan biri de seferin başlangıç tarihi ile ilgilidir. Bu konuda çözüme kavuşturulması gereken bazı problemler vardır. Zira Bizans tarihçilerinden Theophanes ve Nikephoros'a göre savaş yedi yıl sürmüştür⁵², yine İslam tarihçilerinden Taberî ve İbnü'l-Esîr'e göre Müslümanlar yedi yıl boyunca Kapıdağ yarımadasında kalmışlardır⁵³. Buna rağmen Theophanes 672-673 yılında sefere başlayan Müslümanların, 678 yılına geldiğinde Bizans ile otuz yıl boyunca savaşmayacaklarını belirten bir anlaşma yaptığını söyleyerek bu tarihte savaşı sonlandırmıştır⁵⁴. Taberî ve İbnü'l-Esîr ise, 54 (673-674) yılını sefer başlangıç tarihi olarak göstermişler ama bitiş konusunda net bir tarih belirtmemişlerdir. Lakin her iki İslam tarihi kaynağı da Muaviye'nin ölümü ile yerine geçen oğlu Yezid'in sefere gidenlerin dönmesini emretmesi sebebiyle ordunun geri gelmek için yola çıktığını aktarmaktadır⁵⁵. Bu durumda Yezid'in hilafet makamına geçtiği tarihi, seferin sonlandığı tarih olarak kabul edecek olursak, 60 (680) yılında sefer sonlanmış⁵⁶ diyebiliriz. Bu bilgilerden sonra ortaya şöyle bir durum çıkıyor; Theophanes'in ifade etmiş olduğu seferin başlangıç ve bitiş tarihleri dikkate alındığında 5 yıl devam eden sefer, Taberî ve İbnü'l-Esîr'in tarihlendirmesine göre 7 yıl devam etmiştir. Bu çıkarıma rağmen Theophanes ve Nikephoros savaşın 7 yıl sürdüğünü, Taberî ve İbnü'l-Esîr ise, Müslümanların Arvad adasında 7 yıl kaldıklarını ifade etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Theophanes'in tarihlendirmesi ve seferin devam ettiği süreç hakkında aktardığı ifadeler kendi içerisinde çelişkiler barındırmaktadır. Ancak hem Bizans hem de İslam tarihçilerinin savaşın 7 yıl sürdüğü konusundaki beyanları, muhtemelen seferin başlangıç tarihi veya Kyzikos'un ele geçirildiği tarih esas alınarak hesaplanmış olmalıdır.⁵⁷

Diğer taraftan seferin sonlanması konusunda biraz daha detaylı tetkik yapacak olursak şunlarla karşılaşırız: Nikephoros, donanmasının deniz savaşında mağlup edildiğini ve sonrasında fırtınada yok olduğunu öğrenen Muaviye'nin yıllık haraç ödeyerek anlaşma yapmak için girişimde bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Ancak İslam coğrafyasından uzak, Bizans'ın merkezi İstanbul'da ve deniz güçleriyle gerçekleşen savaşta, Muaviye'nin ordusunun yenilmesi nedeniyle haraç ödemeyi düşünmesi sorgulanması gereken bir durumdur. Nitekim Müslümanların kara kuvvetlerinin halen

⁵² Theophanes 1982, s. 52; Nikephoros 1990, s. 85.

⁵³ Taberî 1987, cilt III, s. 238; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 494.

⁵⁴ Theophanes 1982, s. 52-54.

⁵⁵ Taberî 1987, cilt III, s. 241; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 497.

⁵⁶ Taberî 1987, cilt III, s. 269; İbnü'l-Esîr 1991, cilt IV, s. 19.

⁵⁷ Ostrogorsky 1999, s. 116; Adıgüzel 2010, s. 39.

⁵⁸ Nikephoros 1990, s. 87.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

oldukça güçlü olduğu, yaz-kış sürekli olarak Bizans topraklarına gerçekleştirdikleri seferlerden de bellidir. Bu durumda Muaviye'yi rahatsız eden ve gerçekten devleti zaafa uğratabileceğini düşündüren başka bir tehdidin olması gerekir. Zaten bunu da Theophanes'in aktardıklarına baktığımızda görebiliyoruz. Theophanes ve Georgius Cedrenus'a göre; bu esnada Merdeîler⁵⁹ Lübnan'ı istila etmişlerdi. Mauros Dağı'ndan⁶⁰ Kudüs'e kadar Müslümanların önemli merkezlerini ele geçirmişlerdi. Bu girişim sonrası Müslümanların elinde bulunan birçok köle, esir ve yerli halk, istilacılara katıldı. Böylece kısa süre içinde sayıları binleri buldu. Muaviye ve danışmanları bunu öğrendiklerinde oldukça rahatsız oldular.⁶¹ Menbicî ise hadisenin müsebbibi olarak doğrudan Bizans'ı göstermektedir. Kendisi 678 yılında Bizans askerlerinin gemilerle hareket ederek Sur ve Sayda kıyılarına kadar geldiklerini, burada gemilerinden inerek Lübnan dağını ele geçirdiklerini, bölgedeki halkın da bundan memnun olarak gelenlerin yanına sığındığını söylemektedir.⁶² Bu gelişmeler her ne şekilde gerçekleşmiş olursa olsun Bizans'ın ya doğrudan işin içinde olduğunu veya onun yönlendirmesi ile olayların başladığını göstermektedir. Netice itibariyle bu istila girişimi ve bunun yanı sıra Müslüman donanmasının mağlup olması Muaviye'ye tedbir alması gerektiğini düşündürmüş olmalıdır. Böyle bir ortamda IV. Konstantinos'a elçiler göndererek barış istemiş ve hatta İmparatora yıllık haraç ödemeyi teklif etmişti.⁶³

İmparator bu elçileri kabul edip isteklerini dinledikten sonra, barış görüşmelerini yürütmesi için uzun süre devlet yönetiminde bulunmuş, son derece deneyimli ve sağduyulu bir kişi olan John Pitzigaudis'i onlarla birlikte Suriye'ye geri göndermişti. Amacı Müslümanlar ile en uygun şartlarda barış şartları üzerinde müzakere etmektir. Muaviye gelen heyet ile görüşmek üzere emirlerinden ve Kureyş kabilesi üyelerinden oluşan bir meclis toplayarak onları büyük bir onurla karşılamıştı. Gerçekleşen barış görüşmeleri uzun sürse de anlaşmaya varılmıştı. Buna göre; Müslümanlar Bizans'a yıllık 3.000 altın, elli esir ve elli at verecekler; aynı zamanda iki taraf otuz yıl boyunca birbirleri ile savaşmayacaklardı. Sonrasında anlaşma yazılı hale getirilerek resmileştirilmiş oldu. Hatta İmparator'un beğeneceği bir anlaşma yapmayı sağlayan Pitzigaudis yanında birçok hediye ile dönmüştü.⁶⁴

Bu noktada yukarıda da bahsi geçen savaşın ne kadar sürdüğü meselesine değinmek yerinde olacaktır. Nitekim anlaşmanın yapıldığı ve dolayısıyla Müslümanlar ile Bizans arasında barışın tesis edildiği tarih 678 yılıdır. Lakin İslam tarihçilerinden Taberî ve İbnü'l-Esîr ise Yezid'in hilafet makamına geçişi ile savaşı sonlandırmış ve dolaylı olarak 680 yılını işaret etmişlerdir⁶⁵. Devam eden yıllara bakıldığında, özellikle

⁵⁹ Bizans İmparatorluğu'na asker olarak hizmet veren ve Hıristiyan bir topluluk olan Merdeîler, Toros ve Amanos dağlarında yaşamaktadırlar. Toplulukla ilgili kullanılan diğer bir isimlendirme Cürümânî (Cerâcime)'dir. Bkz. Fayda 1993, s. 389.

⁶⁰ Yunanca Black Mountain, Arabça Jabal Lukkam denilen bu dağ, Antakya'nın batısında, Amanos sıradağlarının güney ucunda yer alır. Bkz. Hamilton- Jotischky 2020, s. 330.

⁶¹ Theophanes 1982, s. 52-53; Cedrenus 1838, cilt I, s. 765.

⁶² Menbicî 1986, s. 72.

⁶³ Theophanes 1982, s. 54; Nikephoros 1990, s. 87; Cedrenus 1838, cilt I, s. 765.

⁶⁴ Theophanes 1982, s. 54; Nikephoros 1990, s. 87; Cedrenus 1838, cilt I, s. 765.

⁶⁵ Taberî 1987, cilt III, s. 241; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 497.

Yezid dönemi ile Müslümanların, Bizans topraklarına ve bilhassa İstanbul üzerine 716-717 yıllarına kadar sefere çıkmadıklarını görüyoruz. Bu da anlaşmanın şartlarına uyulduğunu ve seferin 678 yılında sonlandığını bizlere göstermektedir. Eğer konu hakkında bilgi veren kaynakların aktardığı gibi 7 sene Kapıdağ yarımadasında kaldı ise, seferin 672 yılı civarı başladığı söylenebilir.

Netice itibarıyla yapılan anlaşma Bizans'ın Müslümanlara karşı üstünlüğünü kanıtlamış oluyordu. Durumdan haberdar olan batıda yaşayan halklar, Avarlar ve oradaki diğer krallar, yöneticiler ve valiler, İmparator'a yanlarında hediyeler olan elçileri göndererek Bizans ile barış yapma isteklerini iletmışlerdi. İmparatorun elçiler aracılığıyla gelen teklifleri kabul etmesiyle hem doğuda hem de batıda barışçıl bir dönem başlamıştı.⁶⁶ Dolayısıyla bu süreç Bizans'ın bir müddet rahat etmesini sağlamıştı.

2.4. Arvad veya Rodos Muamması: Müslümanların İstanbul Seferi Sırasındaki Coğrafi Karışıklık

Ele alınan İstanbul seferi hakkında henüz tam anlamıyla netliğe kavuşturulamamış önemli bir mesele de coğrafi mekân konusuyla ilgilidir. Bir başka deyişle Müslümanların 673 yılında Rodos adasını mı yoksa İslam tarihi kaynaklarında geçen Arvad adasını mı fethettileridir?⁶⁷ Rodos adası coğrafi olarak Muğla şehri açıklarında iken, Arvad adası ise; İslam tarihi kaynaklarından anlaşıldığı üzere Marmara denizinde bulunan ve günümüzde Kapıdağ yarımadası olarak adlandırılan bölgeyi ifade etmektedir. Ancak günümüzde halen aynı isimle bilinen Arvad adası Akdeniz'de Suriye'nin Tartus şehri açıklarında olan bir ada daha bulunmaktadır. Dolayısıyla İslam tarihi kaynakları esas alınrsa yedinci yüzyılda iki tane Arvad adasından bahsetmek mümkündür. Bu durum araştırmacılar için bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Zira yedinci yüzyıl dışındaki kaynaklarda Kapıdağ yarımadası için Arvad diye bir adlandırmayla karşılaşmamaktadır. Bu noktada araştırmacılar konuyla ilgili çeşitli yöntemler ile meseleyi çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır. Şöyle ki; Adem Apak, Arvad adasına değinmeyerek Kapıdağ ifadesini kullanmış⁶⁸, Şahin Uçar, Arvad adasını Kapıdağ yarımadası olarak kabul etmiş⁶⁹, M. Canard ve M. Adıgüzel ise Arvad adası ile Rodos adasının karıştırılmış olabileceğini düşünmüşlerdir.⁷⁰ Aslında son yaklaşım meselenin halledilmesini kolaylaştırmak için sergilenmiş olsa da, Rodos adasının İstanbul'a olan uzaklığı işi daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu durumda meselenin aslını anlayabilmek için öncelikle Rodos adasının Müslümanlar tarafından fethini incelemek yerinde olacaktır.

Lakin Rodos'un fethi konusunun da kolay bir şekilde neticelendirilmesi oldukça güçtür. Zira Rodos'un fethiyle ilgili Müslüman tarihçiler ile diğerleri arasında açıkça göze çarpan tarihlendirme farkları vardır. Nitekim en erken tarihi aktaran Hıristiyan Arap tarihçisi Agapiyos b. Kostantin el-Menbicî, Muaviye'nin 648 yılında Rodos adasına asker

⁶⁶ Theophanes 1982, s. 54; Nikephoros 1990, s. 87; Cedrenus 1838, cilt I, s. 765.

⁶⁷ Canard 1956, s. 223-224; Conrad 1992, s. 317-401; Avcı 2017, s. 249.

⁶⁸ Apak 2009, s. 107.

⁶⁹ Uçar 1986, s. 72; Uçar 1990, s. 85.

⁷⁰ Canard 1956, s. 223; Adıgüzel 2010, s. 36-37.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

gönderip ele geçirdiğini bildirmektedir⁷¹. Buna karşılık Süryani tarihçilerinden Ebü'l-Ferec ve Bizans tarihçilerinden Theophanes ise 654 yılına dikkat çekerek, seferin bu tarihte yapıldığını söylemektedirler.⁷² Müslüman tarihçilerden İbn A'sem de bu iki yazarın söylediklerini destekler şekilde, Muaviye'nin Kıbrıs'ın fethinden sonra Rodos adası üzerine sefere çıktığını söylemekte, bununla birlikte konunun devamında bir rivayetten bahsederek, adanın 53 (672-673) senesinde ele geçirilmiş olabileceğini ifade etmektedir⁷³. Buna karşın diğer Müslüman tarihçilerin Rodos adası seferinin tarihi hakkında verdikleri bilgiler yukarıdakilere göre oldukça farklıdır. Şöyle ki; sefer tarihi olarak 52 (672)⁷⁴ yılını işaret eden olsa da çoğunluk 53 (672-673)⁷⁵ yılı olarak aktarmıştır. Ayrıca 58 (677-678) yılında ve ardından 59 (678-679)⁷⁶ yılında, hatta bir rivayete dayanarak h. 60 (679-680)⁷⁷ yılında olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Nihayetinde kaynakların aktardığı bilgiler ışığında Müslümanların Rodos adasına gerçekleştirdiği ilk sefer ve adanın ele geçirilmesi hakkında net ifadeler kullanmak pek mümkün değildir. Çünkü sefer tarihi, seferi gerçekleştiren komutan ve ada ele geçirildikten sonra meydana gelen hadiseler farklı şekillerde aktarılmıştır. Rodos'a sefer düzenleyip burayı ele geçiren komutan olarak adı geçenler Muaviye⁷⁸, Ukeydir ve Sa'id b. Yezid⁷⁹, Cünade b. Ebî Ümeyye⁸⁰, Alkame b. Cünade el-Hacerî ve Alkame b. El-Ahsem'dir⁸¹. Bu durumda Rodos'un hangi komutan tarafından ve ne zaman ele geçirildiği konusunda kesin ifadeler kullanmak mümkün değildir. Nitekim hem İstanbul'a uzaklığı hem de fethi konusundaki şüpheli bilgiler göz önüne alındığında, Arvad adasının Rodos adası olduğunu iddia etmek ancak ihtimaller üzerinden yapılacak zorlama bir yorum olarak kalacaktır.

Netice itibarıyla, bu dönemde İslam tarihçilerinin coğrafi bilgilerinin azlığı ve Bizans üzerine gerçekleşen seferler konusunda malumatlarının yetersizliği bizi Bizans tarihçisi Theophanes'in aktardıklarını daha gerçekçi bulmaya yönlendirmektedir. Bunun yanı sıra yukarıda da belirtildiği üzere Ebü'l-Ferec ve İbn A'sem'in de bu konuda Theophanes'i desteklemesi kanaatimizi daha da güçlendirmektedir. Yani Müslümanlar bu sefer esnasında Marmara Denizi'nde bulunan Kyzikos'u fethetmişlerdir.

2.5. Arvad Adasının Kimliği ve İstanbul Seferi

Yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere, bazı araştırmacı ve tarihçiler tarafından, İslam tarihi kaynaklarında bahsi geçen İstanbul seferi sırasında kışları geçirmek amaçlı

⁷¹ Menbidj 1909, cilt II, s. 222.

⁷² Abû'l-Farac 1999, s. 181; Theophanes 1982, s. 44.

⁷³ İbn A'sem 1986, s. 352-354.

⁷⁴ Belâzürî 2002, s. 269.

⁷⁵ Taberî 1987, cilt III, s. 238; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 494; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 109.

⁷⁶ Halife b. Hayyat 1993, s. 172.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 494.

⁷⁸ Abû'l-Farac 1999, s. 181; Theophanes 1982, s. 44; İbn A'sem 1986, s. 354.

⁷⁹ Halife b. Hayyat 1993, s. 172

⁸⁰ Halife b. Hayyat 1993, s. 172; Taberî 1987, cilt III, s. 238; Belâzürî 2002, s. 338; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 494; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 109.

⁸¹ Halife b. Hayyat 1993, s. 172.

adı verilen Arvad adasının aslında Rodos adası ile karıştırıldığı fikri ortaya atılmıştır. Peki gerçekte Arvad adası neresidir?

Bu konuda Brooks, Müslümanların Rodos ve Arvad adası fethinin birbirinin kopyası olduğunu düşünmekte⁸², Canard da Taberî'ye atıfta bulunarak bunu desteklemektedir.⁸³ Zira Taberî'ye göre Rodos ve Arvad adaları 53 (672-673) ve 54 (673-674) yıllarında arka arkaya aynı komutan Cünade tarafından fethedilmiştir⁸⁴. Canard iddiasını güçlendirmek için Taberî'den alıntı yaparak Müslümanların Rodos adasında yedi sene kaldığını ifade etmiştir.⁸⁵ Belâzurî de adada kalma süreleri ile ilgili aynı yönde bilgiler vermiştir.⁸⁶ Rodos adası hakkında bunlar söylenirken, Arvad adası için de Müslümanların burada yedi sene kaldığı ifade edilmektedir.⁸⁷ Yine Taberî'ye göre Müslümanlar, Muaviye'nin ölümünden sonra Yezid'in emri üzerine Arvad adasından dönmüşlerdir.⁸⁸ Belâzurî'ye göre de, Muaviye ölünce Müslümanlar Yezid'in isteği ile Rodos adasından dönmüşlerdir.⁸⁹ Bu benzerlikler Brooks, Canard, Adıgüzel⁹⁰ gibi araştırmacıların iki adanın birbirine karıştırılmış olduğuna kanaat getirmelerine sebep olmuştur. Hatta Canard'a göre; Arvad adası ile ilgili kaynaklarda coğrafi tanımlama yapılırken ifade edilen İstanbul'a yakın olması meselesi bile bu faraziyeyi reddetmek için yeterli bir sebep değildir.⁹¹

Bu durumda İslam tarihi kaynaklarında bahsi geçen ve Rodos adasıyla karıştırıldığı düşünülen Arvad adasının durumu gerçekten iddia edildiği gibi midir? Aslında İslam tarihi kaynaklarına baktığımızda durumun yukarıda anlatıldığı gibi olmadığını düşündürecek bakış açılarını görmek de mümkündür. Nitekim kaynaklarda Rodos ile Arvad adalarının ayrı ayrı ele alındığı görülmektedir. Mesela Belâzurî eserinde 52 (672) yılında Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdî'nin Rodos adasını fethettiğini söylerken, yine aynı komutanın 54 (673-674) yılında Konstantiniyye'ye yakın olan Arvad'ı fethettiğini söyleyerek⁹² iki adayı birbirine karıştırmadığını bize göstermektedir. Taberî, İbnü'l-Esîr, Kudâme de açıkça 54 (673/674) yılında Cünâde b. Ebî Ümeyye'nin Konstantiniyye yakınında Arvâd adasını fethettiğini⁹³ söyleyerek yine Rodos adasından bahsetmemişlerdir. Bazı tarihçiler ise coğrafi bir tanımlama kullanmadan Arvad adasının 54 (673/674) tarihinde fethedildiğini söylemektedirler.⁹⁴ Dolayısıyla tarihçilerin Rodos ve Arvad adalarını birbirlerine karıştırma ihtimali oldukça düşüktür. Bu noktada konu hakkında çalışan araştırmacılardan Şahin Uçar, Wellhausen'in ortaya attığı düşünceye

⁸² Brooks 1898, s. 187.

⁸³ Canard 1956, s. 223.

⁸⁴ Taberî 1987, cilt III, s. 238-241.

⁸⁵ Canard 1956, s. 223.

⁸⁶ Belâzurî 2002, s. 338.

⁸⁷ Taberî 1987, cilt III, s. 241; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 497.

⁸⁸ Taberî 1987, cilt III, s. 241.

⁸⁹ Belâzurî 2002, s. 338.

⁹⁰ Adıgüzel 2010, s. 36-37.

⁹¹ Canard 1956, s. 223.

⁹² Belâzurî 2002, s. 338.

⁹³ Taberî 1987, cilt III, s. 241; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 497; Kudame b. Cafer 1981, s. 351.

⁹⁴ İbnü'l-Cevzi 2013, cilt VII, s. 283; Yakut Hamevi [t.y.], cilt I, s. 162.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

atf yaparak, Rodos adasının Theophanes'in belirttiği 653-654 yılında⁹⁵ Müslümanlar tarafından ele geçirildiğini, yani Arvad adasının fethinden yaklaşık yirmi yıl kadar önce bu hadisenin vuku bulunduğunu ve dolayısıyla Arvad adası olarak ifade edilen adanın aslında Kyzikos olduğunu söylemektedir.⁹⁶ Uçar'ın bu düşüncesi, bahsi geçen İstanbul seferi sürecini düşündüğümüzde diğerlerinden daha gerçekçi gözükmektedir. Meseleyi çözümlenmek adına tarihsel süreçte biraz daha geriye gitmek belki bize yardımcı olacaktır.

Antik döneme ait anlatımlardan biri olan Argonautlar mitolojisi, Kyzikos tarihinde önemli bir yere sahiptir. Zira bu mitolojiye göre; Argonautlar bölgeye adını veren Dolionların kralı Kyzikos'u yanlışlıkla öldürmüşlerdir. Aslında Karadeniz'deki altın postu almak için yola çıkan Argonautlar yolda Kapıdağ yarımadasında yaşayan Dolionların ülkesine gelirler. Burada Kral Kyzikos tarafından iyi bir şekilde ağırlandıktan sonra dostane duygularla buradan ayrılırlar. Ancak yola çıktıktan kısa bir süre sonra meydana gelen fırtına nedeniyle sürüklenerek tekrar yarımadanın başka bir yerinden karaya çıkarlar. Gece vakti birbirlerini tanıyamayan Argonautlar ve Dolionlar mücadeleye başlarlar. Sonuçta savaşı kazanan Argonautlar bu esnada Kral Kyzikos'u da yanlışlıkla öldürmüşlerdir. Olayın aslını fark eden Argonautlar kendilerini affettirmek için yas tutar ve Kral adına çeşitli organizasyonlar yaparlar.⁹⁷ Bu mitolojik olayın öncesi ve sonrası olmasına rağmen konumuz açısından ilgili olan yerini burada özetlemekle yetindik. Olayın ne zaman gerçekleştiği ile ilgili tahminden öte net bilgimiz bulunmamakla birlikte milattan önce olduğu bilinmektedir. İşte bu noktada Arap tarihçilerinin bahsettiği Arvad adasının, Argonautlar'dan türetilmiş bir isim olabileceği düşüncesini tartışmak yerinde olacaktır. Şöyle ki; bu mitolojik anlatım muhtemelen Müslümanların bölgeye gelmesine kadar yaşamaya devam etti. Argonautlardan sonra onların bölgede bıraktığı mimari eser⁹⁸ ve Kral Kyzikos'un ölümüne sebep olmaları adlarının burada yaşamasını sağladı. Neticede Müslümanlar Kapıdağ'a gelince burada irtibata geçtikleri kişiler ile diyaloglarında Argonautları duyup muhtemelen bölgeyi onlar üzerinden adlandırdılar. Arvad ve Argonaut kelimelerinin telaffuzu ve özellikle Arapça yazılışları da birbirine karıştırmaya müsait bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bu isimleri birbirine karıştırmak Arap toplumu için gayet mümkündür. Bu faraziye doğru kabul edersek Arap tarihçilerinin Kyzikos için Arvad adası ifadesini kullanmaları çok da garipsenecek bir durum olmasa gerek.

3. Kyzikos (Erdek) Yarımadasında Sahâbe Mezarı Meselesi

Kapıdağ merkezli İstanbul seferini ele aldıktan sonra, bölge halkı arasında sıklıkla dile getirilen ve hatta bazı zamanlarda yerel gazetelere haber olan Erdek'te sahâbe mezarı bulunup bulunmadığı konusuyla çalışmamıza devam edelim. Bu düşüncenin temelini oluşturan mesele, çalışmada ele alınan Müslümanların İstanbul seferidir. Zira bölgeye sahâbelerin gelmiş olma ihtimali, sefer esnasında Müslüman ordusunun kışları Kapıdağ yarımadasında geçirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda kaynakların savaşa

⁹⁵ Theophanes 1982, s. 44.

⁹⁶ Uçar 1986, s. 72.

⁹⁷ Koçhan 2004, s. 423-425; Ertüzün 1998, s. 8-14.

⁹⁸ Bir tapınak yaptıkları bilinmektedir. Bkz. Ertüzün 1998, s. 11.

kimlerin katıldığı hakkında verdiği bilgiler konunun aydınlanması açısından önem arz etmektedir.

İslam tarihi kaynakları incelenirken dikkati çeken birkaç hususu burada belirtmekte fayda olduğu kanaatindeyim. Bu kaynakların kendilerine has bazı özellikleri bulunmaktadır. Mesela, Müslümanlar sefere çıktıklarında o dönemin kaynakları sefere çıkan kişiler ile ilgili çoğunlukla detaylı bilgiler vermezler. Buna rağmen zikretmeyi ihmal etmedikleri bazı isimler de vardır. Özellikle ordu komutanının kim olduğunu ve ordunun içerisinde sahâbilerden birisi var ise bunların isimlerini bildirirler. Bunun yanı sıra tâbiünden olup toplumun önde gelenleri arasında yer alanlar var ise, bunların da kimliğini bildirirler. Dolayısıyla bu sefer esnasında bölgeye giden sahâbiler olduysa, kaynakların bunları aktarmama ihtimalinin olmadığı varsayılarak değerlendirme yapılacaktır. Öte yandan konu hakkında bilgi veren Bizans kaynaklarında bazı isimler aktarılmış olsa da İslam ordusu hakkındaki bilgilerinin azlığı, bu konuda onları İslam tarihi kaynaklarının yanında oldukça geri planda bırakmıştır.

Bu aşamada ele alınacak ilk konu, Müslümanların İstanbul seferi esnasında ordunun içerisinde yer alan kişilerin sahâbî olup olmadıkları tespit edilmeye çalışılacak ve aralarında sahâbe var ise sefer esnasında vefat edip etmedikleri tetkik edilecektir. Böyle bir durumun ortaya çıkması halinde sahâbilerin vefat yerleri tespit edilerek Kapıdağ yarımadasında sahâbe mezarının varlığı meselesi aydınlatılmaya çalışılacaktır.

3.1. Kaynaklara Göre 50-60/670-680 Yılları Arası Bizans Seferlerine Katılan Müslümanlar

Seferin gerçekleştiği yıllarda Müslümanların, Anadolu'daki Bizans topraklarına yazlık ve kışlık seferleri devam etmektedir. Söz konusu seferlerle ilgili aktarılan malumat oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla bu seferlere katılanların, İstanbul seferini gerçekleştiren orduya iştirak etmiş olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Aynı zamanda seferin başlangıç ve bitiş tarihleri ile ilgili verilen ihtilaflı bilgiler de düşünülerek daha sağlıklı değerlendirme yapabilmek adına 670 yılından 680 yılına kadar Bizans üzerine yaz veya kış, karadan veya denizden giden Müslüman ordularındaki kişilerin tespiti yapılarak hemen hepsi değerlendirmeye tabi tutulacaklardır.

*Büsr b. Ebî Ertât*⁹⁹: Resûlullah (SAS) vefat ettiğinde çocuk yaşlardaydı. İyi bir Hz. Osman taraftarı olan Büsr sonraları Muaviye ile birlikte olmuş ve bazı isyanları bastırmakla görevlendirilmişti.¹⁰⁰ Hz. Ömer döneminden itibaren birçok defa ordu komutanlığı yapmış, Abdülmelik b. Mervân veya oğlu Velid'in hilafeti zamanında Suriye'de vefat etmiştir.¹⁰¹

⁹⁹ Taberî 1987, cilt III, s. 207-217-237; Halife b. Hayyat 1993, s. 165; Delaporte 1910, s. 90; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 468-478-493; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 82-104.

¹⁰⁰ Belâzurî 2020, cilt I, s. 573.

¹⁰¹ İbn Sa'd 2001, cilt VI, s. 539-540; Özyayın 1992, cilt VI, s. 494; Askalânî 1995, s. 421-422.

Muaviye b. Ebû süfyân Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

*Fedâle b. Ubeyd*¹⁰²: Hz. Peygamber'in yanında Bedir savaşı hariç diğer savaşların hepsine katılmıştır. Muaviye'nin valiliği döneminde Şam'da kadılık yapan Fedâle b. Ubeyd, onun halifeliliği döneminde Şam'da vefat etmiştir.¹⁰³

*Mücâhid b. Cebr*¹⁰⁴: İslam tarihinin ilk dönemlerinde iki farklı kişinin aynı adı taşıdığını görüyoruz. Bunlardan birinin sahâbe olduğu rivayet edilirken¹⁰⁵ diğerinin tâbiînden olduğu bilinmektedir. Sahâbe olarak bildirilen Mücahid b. Cebr'in ölüm yılı ve yeri tespit edilememiştir. Tâbiînden olan Mücahid'in ise yüz yaşının üzerinde Mekke'de öldüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

*Tübey b. İmraeti Ka'b*¹⁰⁷: Ka'b el-Ahbar'ın karısının oğlu olarak nitelendirilmiş alim bir şahsiyet olup, hadisler rivayet eden tâbiînden birisidir.¹⁰⁸ 101 (719-720) yılında vefat ettiği söylenmektedir.¹⁰⁹

*Mâlik b. Avf*¹¹⁰: Huneyn gazvesinden sonra Müslüman olan sahâbilerdendir. Hz. Muhammed tarafından Hevazin kabilesi ve yine onlara sığınan diğer Müslümanlar üzerine vali tayin edilmiştir. Vali olduktan sonra birçok gayri müslime karşı cihat edip mücadele etmiştir.¹¹¹ Kendisine Malik b. Abdullah b. Avf denildiği de olmuştur.¹¹² Ölümü hakkındaki rivayetler doğru ise bahsi geçen Mâlik b. Avf aynı kişi olmamalıdır. Zira o 20 (641) yılından sonra Dımaşk'ta ölmüştür.¹¹³

*Cünâde b. Ebû Ümeyye el-Ezdi*¹¹⁴: Muaviye döneminde donanma komutanlığı yapmış olan Cünâde sahâbedendir. 80 (699) yılında Abdülmelik b. Mervan'ın hilafeti zamanında Şam'da vefat etmiştir.¹¹⁵ Muaviye, Cünâde'ye karşı hususi bir muhabbet beslemektedir. Bunun karşılığında Muaviye, neslini kendi nesline nispet etmesini istemiş ama olumsuz cevap almıştır.¹¹⁶

*Süfyân b. Avf el-Ezdi*¹¹⁷: Hz. Osman'ın hilafetinden itibaren Şam valisi Muaviye'nin Bizans üzerine sefere gönderdiği komutanlardan biridir.¹¹⁸ Muaviye, Hz.

¹⁰² Taberî 1987, cilt III, s. 207-217; Halife b. Hayyat 1993, s. 165; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 468-478; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 82.

¹⁰³ İbn Sa'd 2001, cilt IV, s. 306-307-IX/405; Askalânî 1995, cilt V, s. 281.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 497.

¹⁰⁵ Askalânî 1995, cilt VI, s. 217.

¹⁰⁶ İbn Sa'd 2001, cilt VIII, s.67-68; Kesler 2006, cilt 31, s. 441.

¹⁰⁷ Taberî 1987, cilt III, s. 241; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 497.

¹⁰⁸ İbn Sa'd 2001, cilt IX, s. 455; Kandemir 2001, cilt 24, s. 1-3; Kuzudişli 2011, s. 67-90.

¹⁰⁹ Askalânî 1995, cilt I, s. 495.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 501.

¹¹¹ İbn Sa'd 2001, cilt VI, s. 206-207; Belâzurî 2020, cilt I, s. 433.

¹¹² Askalânî 1995, cilt V, s. 550.

¹¹³ Küçükaşçı 2003, cilt 27, s. 505.

¹¹⁴ Taberî 1987, cilt III, s. 238-241-248-252-256; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 494-497-503-516-522; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 109-138-144-165-198.

¹¹⁵ İbn Sa'd 2001, cilt IX, s. 443; Önkâl 2001, cilt VIII, s. 116.

¹¹⁶ Belâzurî 2022a, cilt III, s. 74.

¹¹⁷ Taberî 1987, cilt III, s. 207-237-245; Halife b. Hayyat 1993, s. 165; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 468-493-501; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 82-104.

¹¹⁸ Halife b. Hayyat 1993, s. 165.

Ali ile olan mücadelesi esnasında da Süfyân'ı ordularının komutanı olarak görevlendirmiştir.¹¹⁹ Bunun yanı sıra Yezid b. Muaviye'nin sonradan dahil olduğu İstanbul seferinde de Süfyân ordu komutanı olarak görev yapmıştır.¹²⁰ Süfyân b. Avf'ın sahâbe olup olmadığı konusunda ittifak edilememiştir. Bir kısım tarihçilere göre, Süfyân b. Avf, Bizans üzerine çıkmış olduğu kış seferlerinden birinde 52 (672) yılında Anadolu'da vefat etmiş olmasına rağmen yeri belirlenememiştir.¹²¹

*Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî*¹²²: Muaviye'nin komutanı olarak görev yapmış, hatta halifeliğini tasdik ettirmek üzere askeri birliklerin başında çeşitli yerlere görevli olarak gönderilmiştir.¹²³ Sahâbe olduğuna dair bir kayıt bulunmamakla birlikte, Halife Abdülmelik b. Mervan döneminde halen hayatta olan Abdullah b. Mes'ade¹²⁴ muhtemelen tâbüündendi.

*Muhammed b. Abdullah es-Sekafî*¹²⁵: Seferde adı geçen isimlerden olan Muhammed b. Abdullah hakkında kaynakların suskun olduğunu görüyoruz. Buna rağmen kendisinin hadis naklettiği bazı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹²⁶

*Abdurrahman b. Ümmü'l Hakem es-Sekafî*¹²⁷: Annesi Muaviye'nin kardeşidir. Kufe ve el-Cezîre'de valilik yapmıştır. Hatta dayısı Muaviye'nin ölümünden sonra kısa bir müddet el-Cezîre valiliğine devam etmiştir. Bazı kaynaklarda sahâbe olduğu söylense de genel kanaat tâbüünden olduğu yönündedir.¹²⁸

*Amr b. Mührez*¹²⁹: Adı Amr b. Muhriz şeklinde de okunmaktadır. Muaviye döneminde çok ön planda olmasa da ordu komutanlığı yapmıştır. Hatta Hâricîler ile 43 (663-664) yılında yapılan mücadelede ordu komutanı olan Ma'kıl'ın öldürülmesinden sonra komutanlığı devralmıştır.¹³⁰ Sahâbe olduğuna dair bir kayıtle karşılaşmamıştır.

*Abdullah b. Kays el- Fezârî*¹³¹: Muaviye döneminde Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin de katıldığı bazı seferlerde komutanlık yapmıştır.¹³² Sahâbe olduğuna dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

¹¹⁹ Belâzurî 2021, cilt II, s. 192.

¹²⁰ Belâzurî 2022a, cilt III, s. 100.

¹²¹ İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 493; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 104; Ahatlı 2010, cilt 38, s. 22.

¹²² İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 493; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 104.

¹²³ Belâzurî 2021, cilt II, s. 196-197.

¹²⁴ Belâzurî 2022b, cilt IV, s. 59.

¹²⁵ Taberî 1987, cilt III, s. 237; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 493.

¹²⁶ Çelikan 2017, s. 111.

¹²⁷ Taberî 1987, cilt III, s. 238; Halife b. Hayyat 1993, s. 166; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 494.

¹²⁸ Başaran 1998, cilt I, s. 176.

¹²⁹ Taberî 1987, cilt III, s. 245; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 501.

¹³⁰ Belâzurî 2022a, cilt III, s. 186; Taberî 1987, cilt III, s. 193.

¹³¹ Taberî 1987, cilt III, s. 251; Halife b. Hayyat 1993, s. 170; Theophanes 1982, s. 52; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 501-515; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 143.

¹³² Halife b. Hayyat 1993, s. 184; Çakan 2000, s. 368.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

*Abdurrahman b. Mes'ûd*¹³³: Annesi Müleyke binti Abdullah Hazrec kabilesinden olup Peygambere biat edenler arasındadır.¹³⁴ Abdurrahman hakkında ise sahâbe olduğuna dair kayıt bulunamamıştır.

*Yezîd b. Şecere er-Ruhâvî*¹³⁵: Muaviye döneminde çeşitli seferlere komutan olarak katılan, aynı zamanda Mekke Emirliği yapmış olan Yezid b. Şecere'nin sahâbeden olduğu rivayet edilmektedir.¹³⁶ 58 (677-678) yılında vefat ettiği söylenmektedir.¹³⁷ Hz. Ali ile iktidar mücadelesine girdiğinde Muaviye'nin hac emirliğine tayin etmek istediği kişidir.

*İyâd b. el-Hâris*¹³⁸: Sahâbe olduğu rivayet edilmektedir. Ölüm yeri ve tarihi hakkında bilgi bulunamamıştır.¹³⁹

*Mâlik b. Abdullah el-Has'ami*¹⁴⁰: Sahâbeden olduğu rivayet edilmektedir.¹⁴¹ Filistin'in fethini Hz. Ömer'e haber vermeye geldiği için Filistin kumandanı diye tanınmıştır.¹⁴² Muaviye ve Yezid dönemlerinde ordu komutanlığı yapmıştır. Ölüm yılı ve yeri hakkında malumat bulunamamıştır.

*Amr b. Mürre el-Cühenî*¹⁴³: Sahâbiler arasında gösterilen Amr b. Mürre rivayetlere göre Muaviye veya Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde ölmüştür.¹⁴⁴

*Ma'n b. Yezid es-Sülemi*¹⁴⁵: Bedir Savaşı'na katılan Ma'n b. Yezid sahâbedendir. 65 (684) yılında Merc-i Râhit Savaşı'nda öldüğü belirtilmektedir.¹⁴⁶

*Abdullah b. Muhammed*¹⁴⁷: Yemen asıllı bir sahâbedir.¹⁴⁸ Nerede ve ne zaman öldüğü hakkında kayıt bulunamamıştır.

*Husayn b. Nümeyr*¹⁴⁹: Emevilerin ünlü kumandanlarından biridir. Tâbiünden olan Husayn, Siffin Savaşı'nda Muaviye'nin yanında yer almış ve Musul yakınlarında 67 (686) yılında hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁰

¹³³ Taberî 1987, cilt III, s. 248; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 503; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 138.

¹³⁴ İbn Sa'd 2001, cilt X, s. 372-373.

¹³⁵ Yakubî 2010, cilt II, s. 153; Taberî 1987, cilt III, s. 248-252; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 503; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 144.

¹³⁶ Kândehevî 1990, cilt IV, s. 201-202; Karahan 2012, cilt 42, s. 18.

¹³⁷ Askalânî 1995, cilt VI, s. 520.

¹³⁸ Yakubî 2010, cilt II, s. 153; Taberî 1987, cilt III, s. 248; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 503; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 138.

¹³⁹ Askalânî 1995, cilt IV, s. 624-625.

¹⁴⁰ Taberî 1987, cilt III, s. 245-252; Halife b. Hayyat 1993, s. 171; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 516; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 144-198.

¹⁴¹ Askalânî 1995, cilt IV, s. 541-542.

¹⁴² Algül 1997, cilt 16, s. 281.

¹⁴³ Halife b. Hayyat 1993, s. 171; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 522; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 165.

¹⁴⁴ Askalânî 1995, cilt V, s. 563.

¹⁴⁵ İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 118; Taberî 1987, cilt III, s. 241.

¹⁴⁶ Askalânî 1995, cilt VI, s. 101.

¹⁴⁷ Theophanes 1982, s. 52.

¹⁴⁸ Askalânî 1995, cilt V, s. 159.

¹⁴⁹ Halife b. Hayyat 1993, s. 171.

¹⁵⁰ Onat 1998, cilt 18, s. 413.

*Amr b. Yezid el-Cüheni*¹⁵¹: Tâbiünden olduğu konusunda bilgiler mevcuttur. Ölüm yeri ve tarihi hakkında malumat bulunamamıştır.¹⁵²

*Muhammed b. Malik*¹⁵³: Hakkında yeterli bilgi bulunmayan Muahmmmed b. Malik, Bera'dan nakille hadis rivayet etmiştir.¹⁵⁴ Dolayısıyla tâbiünden kabul etmek daha doğru olacaktır. Ölüm yeri ve yılı bilinmemektedir.

Görüldüğü üzere bahsi geçen İstanbul seferine katılma ihtimali olan Müslümanlardan 22 tanesini tespit etmek mümkün olmuştur. İsimlerin hemen yanında verilen dipnotlar bu kişilerin incelediğimiz süreç içerisinde sefere katıldıklarını söyleyen kaynaklara aittir. Tespit edilen kişilerden 9 tanesinin sahâbe, 11 tanesinin de tabiünden olduğu, 2 tanesinin ise sahâbeden mi yoksa tabiünden mi olduğu ihtilafıdır. Bunlardan 13 tanesinin ölüm yeri ve tarihi belirlenemediği için sefer esnasında vefat ettiği düşünülebilir. Bunlardan 6 tanesi sahâbe, 5 tanesi de tabiîn, 2 tanesi de ihtilafı olan kişilerdir. İçlerinde Süfyân b. Avf el-Ezdi'nin 52 (672) yılında Anadolu'da öldüğü bilinmesine rağmen, tam olarak yeri belirlenememektedir.¹⁵⁵

Bu durumda sefer esnasında vefat etmiş ve Kapıdağ yarımadasında mezarı bulunma ihtimali olan 6 sahâbe, 5 tabiîn ve 2 tane de sahâbe veya tabiünden biri olan toplam 13 kişi vardır. Lakin bu konuda yine de kesin hüküm vermek mümkün değildir. Bütün bunlara rağmen kesin olan bir şey var ki: İslamın ilk dönemlerinde gerçekleşen sefer sırasında Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi, Kapıdağ yarımadasına da ayak basan sahâbe ve tabiînin varlığından rahatlıkla bahsedebiliriz.

Sonuç

Müslümanlar neredeyse İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Bizans üzerine seferlere çıkmış ve birçok başarı da elde etmiştir. Özellikle denizcilik alanında hızlı bir ilerleme kaydeden İslam ordusu bu gücünü en yakın devletlerden olan Bizans üzerinde kullanmaya başlamış ve bu doğrultuda kendilerine vazgeçilmez bir hedef olarak belirledikleri İstanbul'a kara seferleri yanında deniz seferlerine de başlamışlardır. Bu doğrultuda deniz yoluyla gerçekleşen İstanbul seferini konu edindiğimiz çalışmamızda, kaynakların verdiği ihtilafı ve konunun bütün ayrıntıları ile aydınlatılmasından yoksun bilgiler değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bu noktada öncelikle söylenmesi gereken bir şey var ise; o da seferin başlangıç tarihi ve bitiş tarihi konusundaki muammadır. Kaynaklar ile ilgili belirtilen sorunlar nedeniyle bu konuda net bir şeyler söylemenin zorluğu ile karşılaşınca, yapılan detaylı tetkikler neticesinde seferin 672-678 yılları arasında gerçekleşmiş olma ihtimalinin oldukça kuvvetli olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Özellikle İslam tarihi kaynaklarının daha çok Muaviye'nin ölümü yani 60 (680) yılında seferin sonlandığını söylemesine rağmen, bu dönemde Suriye'de Bizans kontrolünde 678 yılında Merdeîler tarafından çıkarılan

¹⁵¹ Taberî 1987, cilt III, s. 252-256; İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 516; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 144.

¹⁵² Askalânî 1995, cilt V, s. 122.

¹⁵³ Taberî 1987, cilt III, s. 241; İbn Kesîr 1995, cilt VIII, s. 118.

¹⁵⁴ Halife b. Hayyat 1993, s. 169.

¹⁵⁴ Aliyyü'l-Karî 2006, s. 296.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr 1991, cilt III, s. 493; İbn Kesîr 1995, cilt VIIIa, s. 104; Ahatlı 2010, cilt 38, s. 22.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

isyan neticesinde zor durumda kalan Muaviye'nin Bizans ile anlaşma yapmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Seferin kendisine has başka bir özelliği de tarihte ilk defa Bizans tarafından kullanılan ve denizde de yanabilen sıvı ateşin kullanıldığı savaş olmasıdır. Lakin bu ateşin savaşın hangi aşmasında kullanıldığı ise muallakta olmasına rağmen, muhtemelen savaşın son evresinde devreye alınmıştır. Bu ateş Müslümanların geri çekilmesinde de etkili olmuştur.

Bunların haricinde üzerinde tartışılan bir mesele de Müslüman donanmasının kış aylarında nerede konakladığı meselesidir. Nitekim İslam tarihi kaynaklarının konaklanan yerin Arvad adası olduğunu söylemeleri ve aslında böyle bir coğrafi yerin İstanbul yakınlarında olmaması, adanın neresi olduğuna dair bazı şüpheli yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Bunun için adanın aslında Rodos adası olduğunu iddia edenler varsa da genel kanaat Arvad diye isimlendirilen bu adanın Kyzikos yani bugünkü adıyla Kapıdağ yarımadası olduğu yönündedir. Çalışmada ele alınan bu konu hakkındaki incelemeler neticesinde genel kanaate uygun olarak, Arvad adasının Kyzikos'dan başka bir yer olamayacağı kanısına varılmıştır. Bunun yanı sıra İslam tarihçilerinin Arvad isimlendirmesini neden kullandıkları üzerine yaptığımız inceleme neticesinde, bu adın aslında bölgeye daha önce gelmiş Argonautlar mitolojisine dayanabileceği kanaati oluşmuştur.

Çalışmada ele alınan konulardan bir tanesi de Kapıdağ yarımadasında ilk dönem Müslümanlarına ait izlerdir. Seferin başlangıç ve bitiş tarihi konusundaki çelişkili ifadeler göz önüne alınarak, seferin gerçekleştiğine emin olduğumuz on yıllık bir aralığı kapsayacak şekilde Bizans topraklarına sefer amacıyla geldiğini tespit edilen bütün Müslümanlar belirlenip bunlar üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun neticesinde; 6 tanesi sahâbe, 5 tanesi tabiîn ve 2 tanesinin de hangi gruba dahil olduğu ihtilafli olan ilk dönem Müslümanlarından 13 tanesinin Kapıdağ yarımadasında mezarının bulunma ihtimali olduğu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- “Golden Gate” 1991 *The Oxford dictionary of Byzantium*, 2. Cilt, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York.
- “Hebdemon” 1991 *The Oxford dictionary of Byzantium*, 2. Cilt, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York.
- “Magnaura” 1991 *The Oxford dictionary of Byzantium*, 2. Cilt, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York.
- Abû'l-Farac 1999 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Adıgüzel 2010 Mehmet Adıgüzel, *Emeviler ve Abbasiler Döneminde İstanbul Kuşatmaları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ahatlı 2010 Erdiñç Ahatlı, “Süfyân b. Avf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38. Cilt, s. 21-22.
- Algül 1997 Hüseyin Algül, “Has'am (Ben-î Has'am)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16. Cilt, s. 281-282.
- Aliyyü'l-Karî 2006 Aliyyü'l-Karî. *Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler*. trc. Halil İbrahim Kutlay, İnkılab Yayınevi, İstanbul.
- Apak 2009 Adem Apak, “Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap- Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, s. 95-122.
- Askalânî 1995 İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, thk. A. A. Abdülmevcud - A. M. Muavvaz, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.
- Avcı 2017 Casim Avcı, “Müslüman Araplar Tarafından Bizans Başkenti İstanbul'a Düzenlenen Askeri Seferler”, *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s.
- Başaran 1998 Selman Başaran, “Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Cilt, s. 176.
- Belâzurî 2002 Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Belâzurî 2020 Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, ed. Adnan Demircan, 1. Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul.
- Belâzurî 2021 Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, ed. Adnan Demircan, 2. Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul.
- Belâzurî 2022a Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, ed. Adnan Demircan, 3. Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul.
- Belâzurî 2022b Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, ed. Adnan Demircan, 4. Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul.

Muaviye b. Ebû süfyân Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

- Brooks 1898 E.W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641–750), from Arabic Sources". *The Journal of Hellenic Studies*, XVIII, s. 182-208.
- Canard 1956 Marius Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmail H. Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, s. 213-259.
- Cedrenus 1838 Georgius Cedrenus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, I. Cilt, Impensis Ed. Weberi, Bonnae.
- Conrad 1992 L. I. Conrad, "The Conquest of Arwād: A Source-Critical Study in the Historiography of the Early Medieval Near East", *The Byzantine and Early Islamic Near East, I, Problems in the Literary Source Material*, ed. Averil Cameron-Lawrence I. Conrad, Princeton-New Jersey: Darwin Press, s. 317-401.
- Çakan 2000 İsmail L. Çakan, "Sahâbî Kimliği Açısından Eyüp Sultan'ın Bazı Davranış ve Değerlendirmeleri", *IV. Eyüpsultan Sempozyumu*, Eyüp Belediyesi, İstanbul.
- Çelikan 2017 Serkan Çelikan, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Küllî Kaidelerinin (Kavâid-i fıkhiyye) Hadis Literatüründeki Kaynakları*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana.
- Delaporte 1910 Louis Joseph Delaporte, *La chronographie d'Élie Bar-Şinaya, Métropolitain de Nisibe. Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Librairie Honoré Champion, Paris.
- DİA 1991 "Ammûriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, s. 79.
- Dineverî 1960 Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend Dineverî, *el-Ahbaru't-tıval*, thk. Abdülmün'im Amir, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat.
- Ertüzün 1998 Reşit Mazhar Ertüzün, *Kapıdağ Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, Papirüs Basım, İstanbul.
- Fayda 1993 Mustafa Fayda, "Cerâcime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7. Cilt, s. 389-390.
- Grainger 2022 John D. Grainger, *The Forty Sieges of Constantinople: The Great City's Enemies and Its Survival*, Pen-Sword Books, Philadelphia.
- Halife b. Hayyat 1993 Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, tah. Süheyl Zekkar, Darü'l-Fikr, Beyrut.
- Hamilton ve Jotischky 2020 Bernard Hamilton - Andrew Jotischky, *Latin and Greek Monasticism in the Crusader States*, Cambridge University Press, Cambridge.
- İbn A'sem 1986 Ebu Muhammed İbn A'sem Ahmed b. A'sem el-Kufî, *el-Fütûh, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut.

- İbn Hibban 1987 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut.
- İbn Kesîr 1995 Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8. Cilt, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İbn Sa'd 2001 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, ed. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire.
- İbnü'l-Cevzi 2013 Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman fi tevârihi'l-a'yan*, thk. Muhammed Rıdvan Araksusi, er-Risaletü'l-Alemiyye, Dımaşk.
- İbnü'l-Esîr 1991 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul.
- Kândehevî 1990 M. Yusuf Kândehevî, *Hayâtü's Sahabe*, trc. Sıtkı Güllü, 4. Cilt, Divan Yayınları, İstanbul.
- Kandemir 2001 M. Yaşar Kandemir, "Kâb el-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24. Cilt, s. 1-3.
- Karahan 2012 Abdullah Karahan, "Ubeydullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42. Cilt, s. 18.
- Kesler 2006 Muhammed Fatih Kesler, "Mücahid b. Cebr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31. Cilt, s. 442-443.
- Koçhan 2004 Nurettin Koçhan, "Argonautlar Mitolojisine Göre Kyzikos Kentinin Topografik Yapısı", *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul, s. 423-426.
- Koçhan 2013 Nurettin Koçhan, "Kyzikos, Hellespontus'da Bir Eyalet Merkezi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 31, s. 69-91.
- Kudame b. Cafer 1981 Kudame b. Cafer, *Kitâbü'l-harac ve sınaatü'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidi, Dârü'r-Reşid, Bağdad.
- Kuzudişli 2011 Ali Kuzudişli, "Ka'bu'l-Ahbâr'ın Karısının İki Oğlu ve Rivayetlerinin İsrailiyatla İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, s. 67-90
- Küçükaşçı 2003 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mâlik b. Avf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27. Cilt, s. 504-505.
- Küçükaşçı 2009 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Savâif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36. Cilt, s. 185-186.
- Küçükaşçı 2015 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "İlk Müslümanların İstanbul Seferleri ve Eyüp Sultan", *Düşten Fethe İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İhlas Matbaacılık, İstanbul, s. 33-50.
- Menbicî 1986 Agapiyos b. Kostantin el-Menbicî, *El-Müntehab min Târih-i Menbicî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Darü'l Mansur, Lübnan.

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

- Menbidj 1909 Agapius De Menbidj, *Kitab Al-Unvan*, 2. Cilt, haz. Alexandre Vasiliev, Imprimeurs-Editeurs, Paris.
- Mesûdî 2018 Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Müller-Wiener 1988 Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Nikephoros 1990 Patriarch of Constantinople Nikephoros, *Short History*, ed. and trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks Texts, Washington D.C.
- Onat 1998 Hasan Onat, "Husayn b. Nümeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18. Cilt, s. 413-414.
- Ostrogorsky 1999 George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Önkal 2001 Ahmet Önkal, "Cünâde b. Ebû Ümeyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8. Cilt, s. 116.
- Özaydın 1992 Abdülkerim Özaydın, "Büsr b. Ebû Ertât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6. Cilt, s. 494.
- Özbayoğlu 2003 Erendiz Özbayoğlu, "Bizans Döneminde Zeytinburnu", *Surların Öte Yanı Zeytinburnu*, haz. Burçak Evren, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, s. 14-37.
- Özkuyumcu 2002 Nadir Özkuyumcu, "İfrikiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21. Cilt, s. 515-516.
- Özkuyumcu 2003 Nadir Özkuyumcu, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Müslümanların Denizcilğe Bakışları ve Kıbrıs", *Türk Yurdu Dergisi*, 23/186, s. 34-37.
- Özkuyumcu 2007 Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Manisa.
- Porphyrogenitus 1967 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed.-tran. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Harvard University Press, Washington.
- Sebēos 1999 Sebēos. *The Armenian History Attributed to Sebeos*, trans. Robert W. Thomson, Liverpool University Press, Liverpool.
- Syrien 1901 Michel le Syrien. *Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche: 1166-1199*, 2. Cilt. nşr. ve trc. J.-B. Chabot, Ernest Leroux Edituer, Paris.
- Taberî 1987 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2. Cilt, Dar'ül-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Theophanes 1982 Theophanes, *The chronicle of Theophanes*, trans. Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Uçar 1986 Şahin Uçar, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Dergisi*, 1, s. 65-83.

- Uçar 1990 Şahin Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Yakubî 2010 Yakubî, *Tarihu'l Ya'kûbî*, 2. Cilt, Şirketu'l-Âlemi'l-Matbûat, Beyrut.
- Yâkût el-Hamevî [t.y.] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldan*, Dâru Sadır, Beyrut.
- Yıldız 1993 Hakkı Dursun Yıldız, "Ecnâdeyn Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10. Cilt, s. 385.

SUMMARY

The Kapıdağ Peninsula holds a significant geographical and strategic importance within the Marmara Sea basin. Its proximity to the straits and Istanbul has drawn people's attention throughout history. Indeed, in the 7th century, during the Istanbul campaign conducted by the Muslims, believed to have lasted for seven years, some sources indicate that it was used as a winter lodging center by the naval forces. However, the insufficiency of questioning this information adequately has necessitated a thorough examination due to its importance. Using the Kapıdağ Peninsula as a lodging center by the Muslims in such an early period is noteworthy. Moreover, the substance historically known as "Greek fire," which could even burn in water and was highly effective against ships, was first used during this campaign. Based on these significant events that make the campaign even more important for researchers, this study addresses the occurred Istanbul campaign and the use of the Kapıdağ Peninsula as a winter location by the Muslims, while also attempting to evaluate whether any traces from that era still exist in the region.

The conflict between the Muslims and the Byzantines, which began during the time of Prophet Muhammad with the Battles of Mūtah and Tabūk, and intensified with the Battles of Ajnadayn and Yarmūk, led to the Muslims gaining control over Palestine and Syria, consequently ending Byzantine presence in the region. Alongside Mu'āwiyah's governorship in Damascus, the Muslims continued planned summer and winter campaigns into Anatolian territories, resulting in successful conquests. Simultaneously, upon capturing new territories, the Muslims inherited the maritime legacy in these areas and further developed it. As a result, Muslims venturing into the Mediterranean captured Cyprus and inflicted significant losses upon Byzantium through the Battle of the Masts.

During his governorship, Mu'āwiyah significantly transformed the Islamic state's approach to maritime matters, fostering a new perspective among the Muslims. After assuming caliphate, Mu'āwiyah rapidly continued his efforts in this domain. Following this period, he had numerous ships constructed. Naturally, these maritime activities served various purposes, with one of the most important being the upcoming campaigns to Constantinople.

In 669, during Mu'āwiyah's reign, the Islamic armies' expedition to Constantinople did not yield the desired results. Nevertheless, the Muslims continued

Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri

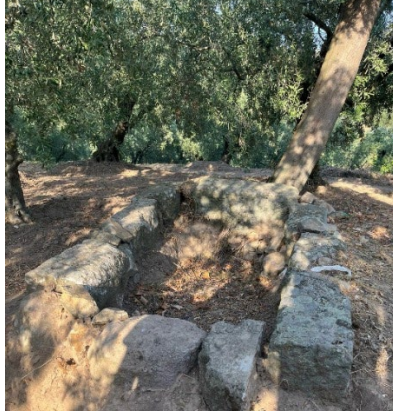
their unceasing campaigns into Byzantine Anatolian territories. Furthermore, Mu'āwiyah began preparations for a new campaign to Constantinople. Shortly thereafter, he dispatched a fleet prepared for this purpose against the Byzantines. The army, after a long sea voyage, initially arrived in Cilicia and spent the winter there. During subsequent developments, Abdullah ibn Muhammad captured İzmir, while Kays conquered the Kilikya and Lycia regions. These captured territories seemed to be temporarily occupied, serving as steppingstones toward the ultimate goal of Constantinople. They were crucial for supplying ships and resting the crew during extended sea journeys. However, among the captured coastal territories, the situation with Cyzicus (Kapıdağ Peninsula) was distinct, as it was acquired to serve as a permanent base. Its proximity to Istanbul and its natural bay made Cyzicus the most suitable location for wintering during this process. Under these circumstances, the campaign continued with winter months spent in Cyzicus and summer expeditions to Istanbul. After seven years of this pattern, the Muslims, having failed to achieve success, embarked on their return journey, suffering numerous losses.

On their return journey, the Muslims revisited the previously captured Lycia (Syllaion) region. However, they likely encountered unexpected resistance from the Byzantines there. The Islamic army, under the command of Süfyan b. Awf, had to engage in battle against the forces led by Florus, Petronas, and Kyprianos. In this struggle, 30,000 Muslims lost their lives. Those who survived boarded their ships, but they faced fierce winds and subsequent storms. Struggling to cope with adverse weather conditions, the Muslims could do nothing as their ships began to break apart among the waves. After a while, the fleet was entirely lost, all the ships sank, and according to historical sources, the flames of Greek fire were ignited during this battle, causing the remaining ships of the Muslims to burn and be destroyed. Having learned to use this technique, the Byzantines continued this practice, turning it into a tradition.

After discussing the Istanbul campaign centered in Kapıdağ Peninsula, the study addresses a topic frequently discussed among the local population, sometimes even reported in local newspapers: the presence of the graves of the Companions of the Prophet in Erdek, a town located on the Kapıdağ Peninsula. The foundation for this notion is based on the Istanbul campaign. The possibility of the Companions having come to the region arises from the Muslims' army spending their winters on the Kapıdağ Peninsula during the campaign. In this case, the information provided by sources about who participated in the war holds importance in shedding light on this matter. According to the results of the research, it is possible that the graves of six Companion and five Tabi'un and two of the first period Muslims, whose group is disputed, may be found in this region. However, providing definite information on this matter remains challenging.

EKLER

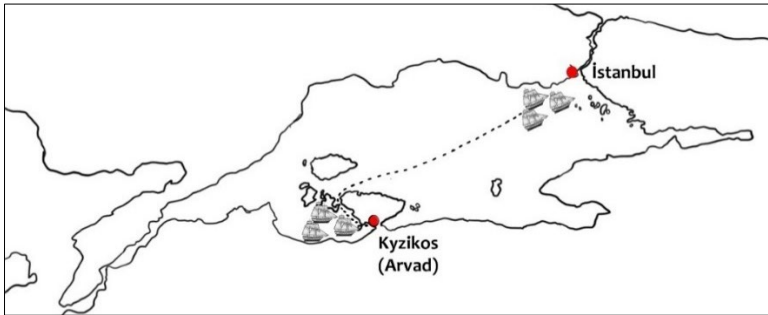
Ek-1: Erdek ilçesi Hamamlı köyü yakınlarındaki sahabe mezarı olduğu düşünülen kabir.

Ek-2: İslam donanmasının sefer esnasında uğradığı ve ele geçirdiği yerler

Ek-3: İslam donanmasının kışladığı Kyzikos ve sefer düzenlediği İstanbul.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE ASKERE ÇAĞRILAN TALEBE VE MUALLİMLER

İbrahim TAMAR*

Öz

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'yle birlikte askerlik sisteminde büyük değişiklikler yapılmıştır. Yeni kanunlar çıkartılarak birçok kimsenin zorunlu olarak askerlik yapması istenmiştir. Askere çağrılanlar arasında birçok talebe ve muallim de yer almıştır. Böylelikle eğitim sisteminde bazı sıkıntıların tezahür ettiği söylenebilir. Nitekim Tanzimat Dönemi'nden sonra yeni usule göre eğitim veren çok sayıda mektep açılmıştır. Bu mekteplerin niteliğinin artması ve faydalı bireyler yetiştirmesi için elbette istikrarlı bir şekilde faaliyetlerine devam etmesi gerekirdi. Ancak düzensiz bir şekilde askere çağrılan talebe ve muallimlerle birlikte, mekteplerde birçok hususta sorunlar ortaya çıkmıştır. Askere çağrıldığı için mağduriyet yaşayanlar olduğu gibi sırf askerlikten kaçmak için mekteplere kayıt yaptıranlar da olmuştur. Böylelikle mektep sayıları artış gösterirken eğitimin niteliği ise her geçen gün düşmeye başlamıştır. Bilhassa II. Abdülhamid Dönemi'nde askere çağrılan çok sayıda talebe ve muallim olmuştur. Ele alınan bu çalışmanın temel amacı, askere çağrılan talebe ve muallimler hakkında detaylı bilgiler vermektir. Böylelikle çok sayıda talebe ve muallimin askerlik ile ilgili hususlarda yaşadığı mağduriyetler ve ortaya çıkan daha birçok sorun görülmüş olacaktır. Çalışmanın ana kaynağını ise Osmanlı arşiv vesikaları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Asker, Kanun, Muallim, Talebe.

Abstract

Students and Teachers Called to Military Service During the Reign of Abdulhamid II

In the Ottoman Empire, great changes were made in the military system with the Tanzimat Period. New laws were enacted, and many people were required to do compulsory military service. Many students and teachers were among those who were called to military service. Thus, it can be said that some problems have emerged in the education system. As a matter of fact, after the Tanzimat Period, many schools providing education according to the new method were opened. In order for these schools to increase their quality and raise useful individuals, they should have continued their activities in a stable manner. However, with the students and teachers who were called to military

* Doktora Öğrencisi, Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sivas.
E-posta: ibrahim.tamar@hotmail.com ORCID: 0000-0002-9896-249
(Makale Gönderim Tarihi: 24.02.2024 - Makale Kabul Tarihi: 24.06.2024)

service irregularly, many problems arose in schools. There were those who suffered because they were called to military service, as well as those who enrolled in schools just to avoid military service. Thus, while the number of schools increased, the quality of education began to decline day by day. Especially during the reign of Abdulhamid II, many students and teachers were called to military service. The main purpose of this study is to provide detailed information about the students and teachers who were called to military service. In this way, the grievances of many students and teachers regarding military service and many other problems that arose will be seen. The main source of the study is Ottoman archive documents.

Keywords: *Abdulhamid II, Law, Soldier, Teacher, Student.*

Giriş

Osmanlı Devleti askeri teşkilatında, düzenli birlikler oluşturulmak amacıyla atılan ilk adım, Orhan Bey Dönemi'nde "Yaya ve Müsellem" ordusunun kurulmasıdır. Daimî, maaşlı ve hükümdara bağlı olmak üzere ilk askeri teşkilat ise I. Murad Dönemi'nde oluşturulmuştur.¹ Kuruluş yıllarında reayadan zorunlu olarak askerlik yapması istenmemiştir. Bunun yerine; kurulan Yeniçeri Ocağı'na asker yetiştirmek için öncelikle gayrimüslim savaş esirlerinden istifade edilmiştir.² Ancak her dönem aynı sistem işlememiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin, askerlik sistemine çağın şartlarına göre yön verdiği söylenebilir. Örneğin yükselme döneminde profesyonel bir askerlik sistemi teşkil edilmiş, duraklama ve gerileme dönemlerinde ise zorunlu askerlik politikası uygulanmıştır.

Savaşlarda alınan mağlubiyetler ve yeniçerilerin zamanla niteliğini kaybetmesi, askeri alanda ciddi ıslahatların yapılmasını gerektirmiştir. Bu sebeple III. Selim'den itibaren askeri alanda köklü ıslahatlar yapılmaya başlamıştır. Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulmasıyla başlayan bu köklü ıslahatlar,³ yüzyıllardır varlığını koruyan yeniçeriler tarafından hoş karşılanmamıştır. Böylelikle sürekli isyan çıkaran Yeniçeri Ocağı, 1826 yılında II. Mahmud tarafından kaldırılmış ve yeni bir dönem başlamıştır.⁴ Sonraki süreçte ise farklı farklı askere alma kanunlarının çıkartılmaya başlandığı ve yeni bir düzen oluşturulduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin askeri yapısı üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalarla birlikte, kuruluş devrinden yıkılış devrine kadar askeri sistemin nasıl ve ne şekilde işlediği gayet açık bir şekilde ortaya koyulmuştur.⁵ Her ne kadar askerlikle ilgili birçok çalışma yapılsa da askerlik sisteminin doğrudan etkilediği talebe ve muallimleri birçok açıdan teferruatlı bir şekilde inceleyen hususi bir çalışma bulunmamaktadır. Zira Tanzimat Dönemi'nden itibaren askerlik alanında birçok değişiklik yapılmış ve yapılan bu değişiklikler reayayı ve özellikle eğitim sistemini doğrudan etkilemiştir. Zorunlu askerliğin çıkması, askere alma kanunlarının oluşturulması ve bunların zaman içerisinde birçok değişikliğe uğraması; mekteplerin niteliğini, muallimleri ve talebeleri ciddi

¹ Uzunçarşılı 1988, s. 1-2.

² Özcan 1994, Cilt IX, s. 254.

³ Vurmaz 2007, s. 4-7.

⁴ Uzunçarşılı 1988, s. 515-531.

⁵ Bkz; Uzunçarşılı 1988; Taneri 2019; Alkan 2001; Uçarol 1995.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

anlamda etkilemiştir. Bu hususların kapsamlı bir şekilde incelenmesi, eğitim-askerlik ilişkisi üzerine birçok yeni bilginin ortaya konması açısından oldukça önemlidir.

Tanzimat Dönemi'nden sonra birçok asker alma kanununun çıkmasıyla bazı eğitim kurumlarında bulunanlar askerlikten muaf tutulsa da birçok talebe ve muallim askere çağrılmıştır. Ele alınan bu çalışmayla birlikte II. Abdülhamid Dönemi'nde askere çağrılan talebe ve muallimler incelenecektir. Bilhassa askere çağrılan talebe ve muallimlerin yaşadığı mağduriyetler ve askerlikten kaçmak maksadıyla hileye başvuranlar üzerinde durulacaktır. Böylelikle eğitim-askerlik ilişkisi, mektepte bulunanların askerliğe bakış açısı, eğitim kurumlarının asker alma kanunlarından ne şekilde etkilendiği gibi hususlar belli bir çerçevede aydınlatılmış olacaktır. Bu meselelerin kapsamlı bir şekilde ele alınması çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır. Dokuman analizi yöntemi kullanılan bu çalışmada temel kaynak Osmanlı arşiv belgeleri olacaktır.

1. Modernleşme Dönemi Askerlik Sistemi

1.1. Tanzimat Öncesi Dönem

18. yüzyılda gerçekleşen savaşlarda alınan ağır yenilgiler ve Yeniçeri Ocağındaki ciddi bozulmalar, III. Selim'i ilk olarak askeri alanda ıslahatlar yapmaya sevk etmiştir. Böylelikle padişah, Yeniçeri Ocağından bağımsız bir ordu kurmayı istemiş, bunun neticesinde Bostancı Ocağı'na bağlı olarak 1793 yılında yeni bir ordu kurulmuştur.⁶ "Nizâm-ı Cedîd" adı verilen bu ordu, beklenen performansı göstermiş ve padişah tarafından yeni kışlalar kurulması kararlaştırılmıştır.⁷ Bu doğrultuda çalışmalara hız verilmiş ve Nizâm-ı Cedîd askerleri sayısında zamanla büyük artışlar olmuştur.⁸ Ancak yeniçeriler bu ordunun kaldırılması için birçok isyan çıkartmışlardır. Bu sebeple III. Selim 1807 yılında yeni kurulan bu ocağın kaldırıldığını ilan etmek zorunda kalmıştır.⁹

Sultan III. Selim, Yeniçeri Ocağını kaldıramasa da memlekette askere ciddi anlamda ihtiyaç duyulduğu için zorunlu askerlik sistemini kurmayı istemiştir. Bu doğrultuda 1805 yılında 20-25 yaş arasında bulunan erkek vatandaşların zorunlu olarak askere alınacağını duyurmuştur. Ancak reaya bu durumu olumlu karşılamamıştır. Padişah farklı bir zamanda bu durumu tekrar gündeme getirirse de yine netice alınamamış ve birçok ayaklanma çıkmıştır.¹⁰ Böylelikle III. Selim Dönemi'nde askerlik sisteminde köklü değişiklikler yapılmak istendiği ancak olumlu ve kalıcı sonuçlar alınmadığı söylenebilir.

Askerlik alanında III. Selim Dönemi'nde başlayan yenilik çalışmaları II. Mahmud Devri'nde de devam etmiştir. Ancak ilk çabalar yine başarısızlıkla neticelenmiştir. Bu başarısızlığın önündeki en büyük engel ise yine yeniçeriler olmuştur. Böylelikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması artık zaruret halini almıştır.¹¹ Ancak II. Mahmud, köklü bir geçmişe sahip olan Yeniçeri Ocağı'nın birdenbire kaldırılmasının oldukça zor bir iş

⁶ Hayta ve Ünal 2012, s. 72-73.

⁷ Karal 1988, s. 59.

⁸ Raif Efendi 1988, s. 33.

⁹ Hayta ve Ünal 2012, s. 91.

¹⁰ Keleş ve Ercoşkun 2014, s. 277-278.

¹¹ Karal 1970, Cilt V, s. 144-145.

olduğunu kavramıştı. Bu sebeple bu ocağı kaldırmak için ince hesaplar yapmış ve en doğru zamanı beklemiştir.¹²

Bu doğrultuda ilk olarak Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzer olarak “Sekbân-ı Cedîd” isimli yeni bir ordu teşkil edilmiştir. Ancak bu ordunun kurulmasından kısa bir süre sonra yine isyanlar çıkmış ve Alemdar Mustafa Paşa’nın öldürülmesiyle kurulan ordu dağılmıştır.¹³ 1826 yılına gelindiğinde, padişah artık daha radikal hareket edilmesi gerektiğine inanmaya başlamıştır. II. Mahmud bu sefer “Eşkinci” adıyla yeni bir ordunun oluşturulacağını ilan etmiştir. Beklenildiği üzere yeniçeriler yine isyan etmişler ve Et Meydanı’nda toplanarak kendilerinden istenileni yapmayacaklarını duyurmuşlardır.¹⁴ Böylece padişahın ocağı kaldırmak için beklediği fırsat ortaya çıkmıştır. Devlete karşı asilik yapan birçok yeniçeri öldürülmüş ve büyük bir kısmı da sürgüne gönderilmiştir. Bu olay tarihe “Vaka-yı Hayriye” olarak geçmiştir. Böylelikle bilhassa son dönemlerde devlete karşı büyük sorunlar çıkaran Yeniçeri Ocağı tarihe karışmıştır.¹⁵

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla yerine “Asakîr-i Mansûre-i Muhammediye” adıyla yeni bir ordu kurulmuştur. Bu ordudakiler ise ücretli askerlerden oluşmuştur. 15-30 yaş arasında bulunanların askere alınması ve asgari hizmet süresinin on iki yıl olması kararlaştırılmıştır. Ayrıca kurulan yeni ordu için Prusya’dan subaylar getirilmiş ve bu ocağa mensup askerler, eğitimlerini 1840 yılına kadar istikrarlı bir şekilde sürdürmüşlerdir.¹⁶

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından Tanzimat Dönemi’ne kadar geçen süreçte, asker ihtiyacı genel anlamda devşirme usulüyle karşılanmıştır. Askerlik hizmetinin bir vatandaşlık görevi olduğu fikri oluşturulamamış ve herkese eşit bir şekilde muamele yapılmamıştır. Ayrıca birçok kimse zorunlu askerlik için direniş göstermiştir. Böylece padişah, zorunlu askerlik hizmetini genel olarak Anadolu’daki gençler üzerine yoğunlaştırmıştır. Askerlikle ilgili düzenlemelere zamanla hız verilmiştir. Bu doğrultuda Abdülmecid Dönemi’ne kadar yapılan en önemli gelişme, 1834 yılında “Redif-i Asakir-i Mansure’nin” kurulmasıdır. Bu sistem askerlik çağına gelenlerin kendi bölgelerinde eğitilerek savaş zamanında görev yapabilmelerini amaçlamıştır. Böylece daha az masrafla asker yetiştirilmiştir.¹⁷ Askere alma usulüyle ilgili sistemli bir yapı ise ancak Tanzimat Dönemi’nde oluşturulabilmiştir.

1.2. Tanzimat Dönemi ve Sonrası

1839 yılında tahta geçen Abdülmecid, ilk olarak Tanzimat Fermanı’nı ilan etmiştir. Bu fermanla askerlikle ilgili en önemli madde, askere alma sisteminin adil bir şekilde gerçekleştirilmesi ve askerlik süresinin belli bir zaman ile sınırlandırılması meselesidir. Ayrıca fermana göre, zorunlu askerlik gayrimüslimleri de ilgilendirmekteydi. Ancak bu

¹² Beydilli 2003, Cilt XXVII, s. 352-353.

¹³ Hayta ve Ünal 2012, s. 99-100.

¹⁴ Çadırcı 2002, s. 517.

¹⁵ Hayta ve Ünal 2012, s. 100-101.

¹⁶ Eroğlu v.d. 1999, s. 86; Karal 1970, Cilt V, s. 151; Yıldız 2009, s. 175-176.

¹⁷ Vurmaz 2007, s. 15-16.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

hususla ilerleyen zamanlarda sorunlar çıkmış ve gayrimüslimler zorunlu askerliğe tabi tutulamamıştır.¹⁸

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra askere alma hususunda tam bir düzen oturtulamamış ve genel anlamda askere alımlarda sorunlar yaşanmıştır.¹⁹ Tanzimat Fermanı'yla birlikte bu mesele gündeme getirilmiş ve sonrasında belli başlı düzenlemeler yapılmaya başlamıştır. Askerlikle ilgili belli bir düzenin kurulabilmesi için kanunların çıkartılması zaruret halini almış, bunun ilk meyvesi 1846 Kur'a Kanunnamesi olmuştur.

1846 yılında yürürlüğe giren kanunname, 5 bölüm ve 63 maddeden oluşmaktadır. Bu kanunda askerlik yapması gerekenler, mükellef olanların yaşları, muaf tutulanlar, firar ve ceza meseleleri gibi konular yer almıştır.²⁰ İlk bölümde, Müslümanların her yıl kur'aya katılmaları gerektiği ve kendisine kur'a isabet edenlerin askerlik görevini yapmasının mecburi olduğu belirtilmiştir. Askerlik yaşı ise 20-25 yaş arası olarak belirlenmiştir. Bu yaşlarda olan herkesin kur'aya katılması gerekli görülmüş ve kur'anın çekileceği dönemde ne kadar asker alınacağını devlet önceden belirlemiştir. Ayrıca kur'a çekileceği sırada farklı bir kazada bulunanların kur'alarının yine kendi kazalarında çekilmesine karar verilmiştir. Bu işlemlerin belirlenen bir kurul tarafından yapılması kararlaştırılmış ve kur'a meclislerine çağrılanların gelmek zorunda olduğu ifade edilmiştir. Eğer gelmezlerse haklarında askere alınma kararı verileceği duyurulmuştur. İsmine kur'a isabet eden kişiye, askerliğe hazırlanması için 20 gün izin verilmiş ve bu izinden sonra kaza merkezlerine gelerek teslim olmaları istenmiştir. Ayrıca kur'adan kaçan ve firar edenlerin derhal yakalanıp askeriyeye teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak kur'aya katılıp sonrasında kaçan olursa bu kişiye de altmış değnek vurulmasına karar verilmiştir. Kanunnamenin ikinci kısmı askerlikten muaf olacaklarla ilgilidir. Müderrisler, kapıcıbaşı, memleket müftüleri, hâkim ve naipeler, şeyhler gibi bazı önemli görevlerde bulunanlar askerlikten muaf tutulmuştur. Ayrıca askerlik çağına geldiği halde okuma bahanesiyle mekteplere kaydolmak isteyenlere bir sınav yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan düzenlemeye göre, imtihanlarda başarı sağlayanlar o yıl askerlikten muaf tutulacaktı. Ayrıca hasta ve sakat olan kimselerinde askere alınmayacağı belirtilmiştir.²¹

Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Avrupa'daki askeri gelişmelerden etkilenilmiş ve ordu teşkilatında önemli değişikliklere gidilmiştir. Böylelikle 1869 yılında "Kuvve-i Umûmiye-i Askeri Nizamnamesi" adıyla yeni bir düzenleme yapılmıştır.²² Bu düzenleme aynı yıl içerisinde geliştirilmiş ve askere alma şartları değiştirilerek bir yıl sonra yeni bir kanun çıkarılmıştır.²³ 1870 Kur'a Kanunu'nun çıkarılmasıyla 1846 Kur'a Kanunu güncellenmiş oluyordu. Bu kanun 7 bölümden 77 maddeden ve bir açıklama kısmından oluşmaktaydı.

1870 Kur'a Kanunnamesine göre; Müslüman olan herkesin askerlik yapması kararlaştırılmış ve muvazzaf askerlik yaşı 20-25 yaş arası olarak belirlenmiştir.

¹⁸ Bkz: İnalçık ve Seyitdanlıoğlu 2011, s. 13-16; Akyıldız 2011, Cilt XL, s. 1-10.

¹⁹ Karal 1970, Cilt V, s. 178.

²⁰ Aydın 1994, s. 12.

²¹ Pala 2021, s. 33-37.

²² Aydın 1994, s. 22-23.

²³ Ünal 2016, s. 28.

Askerlikten kurtulmak maksadıyla hile yapanlar ve firar edenler hakkında uygulanacak cezalarda da bazı değişiklikler yapılmıştır.²⁴ Ayrıca gönüllü olarak asker olmak isteyenler için beş şart belirlenmiştir. Bunlar, askerliğe mâni olacak bir hastalığının bulunmaması, 18-40 yaş aralığında olunması, Tersane-i Amire'ye bağlı olunmaması, büyük bir suçta karışmış olunmaması ve nizamiyede altı yıl boyunca askerlik yapmaya rıza gösterilmesi şartlarıdır.²⁵

1846 Kur'a Kanunnamesi'nde askerlikten muaf tutulanlar belirtilmişti. Bunlarda büyük bir değişiklik olmamıştır. Ancak bazı hususlarda düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, 1846 Kur'a Kanunu'nda kişi askere alındıktan 3 ay sonraya kadar kendisine bedel bulma hakkına haizdi. Yeni kanunla asker, hizmet ettiği herhangi bir yılda bedel verme hakkına sahip olmuştur.²⁶ Başka bir değişiklik ise askerliğini tamamlayıp redif sınıfına nakledilme hususunda olmuştur. Önceki kanuna göre redif sınıfına nakledilirken bedel kabul edilmiyordu. Artık bu kanunla 23 yaşına kadar askerliğini yapıp hizmetini tamamlayan ve sonrasında redife kaydolan kimselerin bedel olarak kabul edilmesine karar verilmiştir.²⁷

II. Abdülhamid Dönemi'nde çıkarılan 1886 Kur'a Kanunu ise daha önce çıkan iki kur'a kanunundan etkilenmiş ve eksiklik bulunan hususlarda düzenlemeler yapmak maksadıyla çıkarılmıştır. Bu Kanunname 8 bölüm, 120 madde ve bir açıklama kısmından oluşmaktadır.

1886 Kur'a Kanununa göre, 20-40 yaş aralığında bulunanlar askere alınacaktır.²⁸ Daha önceki kanunlara göre 5 yıl üst üste boş çekenler redif sınıfına geçiriliyordu. Ancak bu kanunla herkesin artık silah altına alınması kararlaştırılmıştır. "Bedel-i şahsi" verilerek askerlikten muaf olma durumu da kaldırılmıştır.²⁹ Ayrıca bu kanun diğerlerine göre daha uzun süre varlığını korumuştur. Nitekim 1886 yılında çıkarılan bu kanun 1914 yılına kadar geçerli olmuştur.

1886 Kur'a Kanunnamesi'ni diğerlerinden ayıran ve eğitim sistemini doğrudan etkileyen bazı maddeler özetle şöyledir:

a. Tertib-i evvel kur'ası çekenler 6 yıl, tertib-i sâni kur'ası çekenler 6-9 ay arasında silah altında tutulacaktır.

b. Askerlik hizmetinden sürekli bir şekilde muaf tutulanlar şunlardır: padişah ve sarayın hizmetinde bulunanlar, bazı devlet adamlarının çocukları, sağlık sorunu olanlar, Müslümanlığı kabul eden Hristiyanlar ve yüz kızartıcı bir suç işleyenler.

c. Askerlik hizmetinden geçici olarak muaf tutulanlar şunlardır: Yüksekokul öğrencileri, mühendislik, tıp ve veteriner mekteplerinde öğrenim gören talebeler, devletin resmi mekteplerinde kalanlar.

²⁴ *Takvim-i Vekayi*, 11 Muharrem [Ocak] 1287 [1870], s. 1-5.

²⁵ *Takvim-i Vekayi*, 21 Muharrem [Nisan] 1287 [1870], s. 1.

²⁶ *Takvim-i Vekayi*, 27 Eylül [Ekim] 1285 [1869], s. 1.

²⁷ *Takvim-i Vekayi*, 7 Muharrem [Mart] 1289 [1872], s. 1.

²⁸ Özdemir 2005, s. 72.

²⁹ Çadırcı 1989, s. 39.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

d. Yalnızca doktorluk, cerrahlık, eczacılık ve veterinerlik diploması alanlar olağanüstü durumlarda askeriyenin sağlık işlerinde görevlendirilmek üzere silah altına alınacaktır.

e. 20 yaşından sonra medreseye kaydolanlar askerlikten muaf tutulamayacaktır. Medresesi terk eden olursa doğrudan askere gönderilecektir.

f. Medresede eğitim gören talebeler için yapılacak sınavlara önem verilecektir. Askere alım hususunda yapılan sınavların adalete uygun olması için müstakil bir heyet oluşturulacaktır.³⁰

1.3. Talebe ve Muallimleri İlgilendiren Muafiyet Bilgileri

1846 Kur'a Kanunu'na göre, müderrisler askerlikten muaf tutulmuştur. Askerlik yaşında olsa bile müderrislerin askere alınmayacağı açıkça ifade edilmiştir. Ancak 1870 Kur'a Kanunnamesiyle bu hususta değişiklikler yapılmıştır. Askerlikten muaf tutulan birçok kişinin bu imtiyazı elinden alınmıştır. Yalnızca imam ve hatiplerin askerlikten muaf olacaklarını açıklayan yeni bir madde eklenmiştir. 1886 yılında da bu muafiyet kanunları aynen uygulanmıştır.

Bir başka husus ise tecildir. 1846 yılında talebelere, askerlik yaşından çıkana kadar sınavları geçtikleri takdirde tecil sonrası tam muafiyet hakkı verilse de bu kural 1870 Kur'a Kanunuyla beraber kaldırılmıştır. Ayrıca sıbyan mektebi hocalarının da aynen medrese hocaları gibi imtihana tabi tutulmasına karar verilmiştir. İlerleyen yıllarda yeni bir düzenleme yapılarak 1886 Kur'a Kanunnamesiyle yüksekokullarda eğitim gören talebelere tecil hakkı verilmiştir. Aynı zamanda Tıbbiye Mektebi, Mekteb-i Âli, Baytar Mektebi, Mülkiye Mektebi talebeleri kur'a çekmek zorundaydılar. Eğer kendilerine kur'ada askerlik çıkarsa bir sonraki seneye ertelenecekti. Yine bu mekteplerden birinden diploma alıp bir göreve tayin edilirlerse bu görevi yaptıkları sürece redif sınıfında askerlik görevini ifa edeceklerdi. Ancak cerrahlık, doktorluk ve eczacılık gibi diploma alanlar gerektiği takdirde askerde görev yapmak zorunda bulunuyorlardı. Ayrıca Darülmuallimin Mektebi'nde öğrenim gören talebelere ve mektebi bitirip göreve başlayan muallimlere de tecil hakkı verilmiştir.³¹

2. Askere Çağrılan Talebeler

2.1. Mağduriyet Yaşayanlar

1846 Kur'a Kanunnamesinin çıkmasıyla birlikte zorunlu askerlik artık kanun haline gelmiştir. Daha sonrasında 1870 ve 1886 Kur'a Kanunnameleriyle, reaya üzerinde zorunlu askerlik bilinci iyice oluşturulmuştur. Bazı kimseler askerlikten muaf olsa da birçok insan askerlik kanununa tabi tutulmuştur. Bilhassa eğitim kurumlarında bulunanlar çoğu zaman mağduriyet yaşamıştır. Tanzimat Dönemi'nden sonra yeni usule göre eğitim veren birçok modern mektep açılmıştır. Bu mekteplere yeni talebeler alınmış ve yeni muallimler tayin edilmiştir. Ancak birçok talebenin ve muallimin askere çağrılması,

³⁰ Vurmaz 2007, s. 33-37.

³¹ Ayaydın 2011, s. 84-102.

zaman zaman ciddi problemlere yol açmıştır. II. Abdülhamid Dönemi'nde buna dair birçok örnek bulunmaktadır.

Örneğin 1893 yılında ismine kur'a isabet eden Halkalı Baytar Mektebi talebelerinden Serfiçeli Mehmed Emin Efendi askere çağırılmıştır. Bu hususta Seraskerlikten bir yazı yazılmış ve Mehmed Emin Efendi'nin askeriyeye gönderilmesi istenmiştir. Maarif Müdürü; "*Bilindiği üzere Mekteb-i Âli talebeleri askerlikten muaf tutulmaktadır. Ancak bu mektebe girebilmek için ibtidai, rüşdiye ve idadi mekteplerinde ders görmek gerekiyor. Bu talebeler ise 20 yaşında askere çağırılıyor. Bu durumda bir sıkıntı vardır*" ifadeleriyle talebelerin askere çağrılarak mağduriyet yaşadıklarını dile getirmiştir. Nitekim 20 yaşından önce herkes Mekteb-i Âliye girmeye hak kazanamayacaktır. Maarif Müdürü, bunun mümkün olmadığını da ayrıca belirtmektedir. Mektebe son giriş sınavından sonra girmeye hak kazananların askerliğe alınmayacağı kanunda belirtilmiştir. Ayrıca Mekteb-i Âliye girdikten sonra ismine kur'a isabet edenler de askerlikten muaf tutulacaktır. Ancak ismine kur'a isabet ettikten sonra mektebe kayıt yaptırılanlar askere alınacaktır. Bu bilgiler de Maarif Müdürü tarafından yazılı bir şekilde tekrar hatırlatıldıktan sonra Serfiçeli Mehmed Emin Efendi'ye bu malumatlar doğrultusunda muamele yapılması istenmiştir.³² Ancak Maarif Müdürü'nün bütün çabalarına rağmen muafiyet isteği kabul edilmemiştir.³³

Görüldüğü üzere bir talebe eğitime devam etse de ismine kur'a isabet ettikten sonra kendisine müsamaha gösterilmemiş ve askere alınmıştır. Maarif müdürleri ise bu durumdan dolayı talebelerin mağdur olduklarını zaman zaman dile getirmiştir. Buna bir örnek de 1893 yılında Ma'mûretü'l-Azîz Maarif Müdürü'nün tavsiyeleri gösterilebilir. Kendisi, talebelerin idadi mekteplerine daha çok rağbet göstermesi ve askere çağrılan talebelerin mağdur olmaması için bazı önerilerde bulunmuştur. İmtihanların askeri mektep imtihanlarıyla birleştirilmesini ve talebelerin askerlikten muaf olmalarını önermiştir. Ancak Maarif Müdürü'nün teklifleri uygun görülmemiş ve reddedilmiştir.³⁴

Yine bu konuyla ilgili 1895 yılında Seraskerliğe yazılan bir yazıda, bazı talebelerin henüz eğitime devam ettiği ve bu yüzden askerlikten muaf tutulmaları gerektiği ifade edilmektedir. Bu yazışmadaki bilgilere göre, Rifat ve Mehmed adında iki talebenin ismine kur'a isabet etmiştir. Bu yüzden kendileri askere çağırılmaktadır. Orman-maadın ve ziraat mektepleri nezareti ise bu kişilerin askerlikten istisnasını istemiştir.³⁵ Ancak bu isteklerine de olumlu herhangi bir cevap verilmemiştir.

Aynı yıl içerisinde mağduriyet yaşayan bir talebe daha bulunmaktadır. Darülmualimin-i Rüşdiye Mektebi'nde talebe olan İbrahim Edhem Efendi askere çağırılmıştır. Kendisi Sinop sancağının Meydankapı Mahallesi'nden olup ismine 1892 yılında kur'a isabet etmiştir. Bu sebeple Maarif Nezareti tarafından Şahinoğlu İbrahim Edhem Efendi hakkında malumat istenmiştir.³⁶ Bunun üzerine gerekli bilgilendirme yapılmıştır. İbrahim Edhem Efendi'nin 1891 yılında Darülmualimin Mektebi'nin âli

³² BOA, DH. MKT. 60/17, 26 Mayıs 1309/7 Haziran 1893.

³³ BOA, DH. MKT. 60/17, s. 2, 4 Mayıs 1309/16 Mayıs 1893.

³⁴ BOA, MF. MKT. 241/60, s. 1-5; 18 Kanun-i Evvel 1310/30 Aralık 1894.

³⁵ BOA, BEO, 688/51588, 20 Eylül 1311/2 Ekim 1895.

³⁶ BOA, MF. MKT. 281/39, 7 Ağustos 1311/18 Ağustos 1895.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

kısmına kayıt yaptırdığı ve iki yılda tahsilini tamamlayıp diplomasını aldığı belirtilmiştir. 1894 yılında ise 187 olan numarasıyla rüşdiye kısmına nakledilmiş ve şu anda mektebin devamlı talebesi olduğu bildirilmiştir.³⁷ Bu bilgilendirmeden sonra, hakkında hangi kararın verildiğini gösteren herhangi bir kayıt tespit edilememiştir. Ancak bu dönemde, askere alım hususunda katı bir politika uygulandığından talebenin askere alındığı ihtimali daha yüksek görünmektedir.

1897 yılında ise askerlikten dolayı eğitimine ara vermek istemeyen bir talebe bulunmaktadır. Trabzonlu Ziya Efendi namındaki bu kişi, askerlikten muafiyeti için bir dilekçe yazmıştır. Öncelikle kendisinin Darümuallimin-i Âli ikinci sınıf talebesi olduğunu ve askere çağrıldığını belirtmiştir. Bu dilekçesinde emsalleri gibi muamele görmek istediğini ifade etmektedir. Bunun için bir örnek dahi vermiştir. Bu örnekte, Ziraat Mektebi talebelerinin askerlik bedeli ödediklerinden ve bu şekilde tahsillerini tamamlamalarına izin verildiğinden bahsetmektedir. Kendisinin iki yıldır mektebe devam ettiğini ve tam tahsilini tamamlayacağı sırada askere çağrıldığını ifade etmiştir. Ziya Efendi bu durumdan ciddi anlamda mustarip olduğunu dile getirmektedir. “*Ben de askerlik bedelimi verip tahsilimi tamamlamak istiyorum*” sözleriyle dilekçesini tamamlamıştır.³⁸ Kısa ve öz bir şekilde kendisini ifade eden Ziya Efendi'nin durumu anlaşılmalıdır. Ayrıca durumun gerekli merciye bildirileceği ifade edilmiştir.³⁹ Ancak Ziya Efendi ciddi anlamda mağdur olduğunu ifade etse de 27 Temmuz 1897 tarihinde silah altına alınmıştır. Bu sebeple mektepten kaydı silinmiştir.⁴⁰ Trabzon Valisi bu durumu araştırmış ve gerçekten Yusuf Ziya Efendi'nin mağdur olduğunu ifade etmiştir. Bu hususta uzun zamandır yazılar yazıldığını ancak kendilerine henüz bir dönüş yapılmadığını da belirtmiştir.⁴¹ Bunun üzerine belirli bir zaman geçtikten sonra Trabzon vilayetine bir yazı gönderilse de genel anlamda çok açıklayıcı olmamıştır. Bu mesele geçiştirilmiş ve sonuç olarak Ziya Efendi mağdur olmuştur.⁴²

Bir sonraki yıla ait bir kayıta, Mehmed Asım ismindeki talebenin mektebe kayıtlı olduğu halde mektepte kaydının bulunmadığı iddia edilmiştir. Bu durum ise tam askere çağrıldığı 1898 yılında gündeme gelmiştir. Dersaadet'te Mülkiye Mektebi'nde talebe olan Yakovalı Mehmed Asım Bin Murtaza'nın ismi kur'a da çıkmış ve askere çağırılmıştır. Mehmed Asım'ın asker alma kanununun 28. maddesi gereğince askerlikten muaf olacağı belirtilmiştir. Ancak kendisi mektebi terk ederse gerekli makama bunun bildirilmesi istenmiştir.⁴³ İlerleyen zamanlarda hakkında yapılan araştırmalar neticesinde mektepte kaydının olmadığı iddia edilmektedir. Böylece önceden talebe olduğu belirtilse de şu anda askere alınmasının gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁴ Ancak sonraki yıllarda Mehmed Efendi'nin askere alındığını gösteren bir kayıt bulunmamaktadır. Böylelikle iddianın

³⁷ BOA, MF. MKT. 281/39, 8 Ağustos 1311/19 Ağustos 1895.

³⁸ BOA, MF. MKT. 361/25, 14 Haziran 1313/26 Haziran 1897.

³⁹ BOA, MF. MKT. 361/25, s. 2, 5 Temmuz 1313/17 Temmuz 1897.

⁴⁰ BOA, MF. MKT. 427/37, 12 Teşrin-i Evvel 1314/24 Ekim 1898.

⁴¹ BOA, MF. MKT. 427/37, s. 3, 8 Kanun-i Evvel 1314/20 Aralık 1898.

⁴² BOA, MF. MKT. 427/37, s. 4, 9 Şubat 1314/21 Şubat 1899.

⁴³ BOA, MF. MKT. 383/36; 24 Kanun-i Evvel 1313/5 Ocak 1898.

⁴⁴ BOA, MF. MKT. 383/36, s. 2-b, 29 Kanun-i Evvel 1313/10 Ocak 1898.

doğru olmadığı söylenebilir. Nitekim ilk yazışmalarda kendisinin Mülkiye Mektebi'nde talebe olduğuna dair resmi kayıtlar bulunmaktadır.

1901 yılına ait başka bir belgede, askere çağrıldığı için mektepten çıkarılan bir talebeden bahsedilmektedir. Rauf Efendi'nin ismine 1892 yılında tertib-i evvel numarası isabet etmiştir. Mülkiye Mektebi'nden mezun olmasına üç ay kalmışken mektepten kaydı silinmiştir. Bu işin aslının ne olduğunun öğrenilmesi için Maarif Nezareti'ne bir yazı yazılmış ve⁴⁵ bunun üzerine Maarif Nezareti'nden bir açıklama yapılmıştır. Rauf Efendi'nin 14 Eylül 1891 tarihinde Selanik İdadi Mektebi'nden diplomalı olarak gelip, Mülkiye Mektebi'nin idadi kısmının üçüncü sınıfına kaydolduğu belirtilmiştir. Kendisi aynı sene yapılan müsabaka imtihanını da kazanmıştır. Böylelikle 13 Eylül 1893 tarihinde mülkiye kısmının birinci sınıfına kaydolmuştur. 30 Aralık 1895 tarihinde ise irade-i seniyye ile mektepten atılmıştır.⁴⁶ Bu örnekten anlaşılacağı üzere Rauf Efendi'nin ismine kur'a isabet etmesiyle mektepten kaydı silinmekte ve kendisi mağdur olmaktadır.

1903 yılında sorun yaşayan başka bir talebe de Yuvan Efendi olmuştur. Kendisi Tıbbiye Mektebi eczacılık bölümü üçüncü sınıf talebesidir. Memleketince kendisinden "yol parası" ve "askerlik bedeli" parası istenmiştir. Bunun üzerine Yuvan Efendi, durumunu bildirmek üzere bir dilekçe yazmıştır. Ayrıca Maarif Müdürlüğü tarafından Yuvan Efendi'nin mağdur olduğu bildirilmiştir. Kendisinin hâlâ talebe olduğu ve askerlikten muaf tutulması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁷ Bunun üzerine Maarif Nezareti, durumu incelemiş ve Yuvan Efendi'nin askerlikten muaf tutulacağını Konya Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne bildirmiştir.⁴⁸ Görüldüğü üzere Yuvan Efendi, askere gitmediği halde memleketinde bulunanlar ondan belli bir miktar para istemişlerdir. Başlangıçta mağduriyet yaşayan Yuvan Efendi'nin durumu araştırılmış ve talebeliği devam ettiği için kendisinin haklı olduğu ortaya çıkmıştır. Böylelikle başlangıçta mağdur bir duruma düşse de sonraki süreçlerde gereken yapılmış ve mağduriyeti giderilmiştir.

1903 yılında, talebe olduğu halde geçici süre muallimlik yapmasına karar verilen Mehmed Ali isimdeki talebe, askerlikle korkutularak görevinden istifa ettirilmiştir. Bu kişinin muallimlik yapmasının istenme sebebi ise Musul İdadi Mektebi hat muallimi Sadi Efendi'nin emekli olmasıdır. Bu yüzden boş kalan hat muallimliğine, talebe olan Mehmed Ali Efendi seçilmiştir. Ancak bu kişinin yeterli seviyede olsa bile muallimlik görevine getirilmesinin bazı sorunlar çıkaracağı bildirilmiştir. Eğer muallim olarak istihdam edilirse, askerlik zamanı geldiğinde askere çağrılacaktır. Bu sebeple kabul edildiği bu göreve henüz başlayamadan istifa etmesi ve talebe olarak hayatına devam etmesi istenmiştir.⁴⁹ Burada da eğitim sistemindeki sorunların çözülmesinin, askerlikle ilgili kanunlara riayet edilmesinden daha az öneme haiz olduğu anlaşılmaktadır.

1905 yılında Tıbbiye Mektebi eczacı sınıfında bulunan Selahaddin Efendi, kanunsuz bir şekilde askere alındığını iddia etmiştir. Mağdur bir halde bulunduğunu anlatan bir dilekçe yazmış ve gerekli makama göndermiştir. Bunun üzerine Maarif

⁴⁵ BOA, MF. MKT. 573/60, 30 Haziran 1317/13 Temmuz 1901.

⁴⁶ BOA, MF. MKT. 573/60, s. 1-b, 5 Temmuz 1317/18 Temmuz 1901.

⁴⁷ BOA, DH. MKT. 694/23, 30 Mart 1319/12 Nisan 1903.

⁴⁸ BOA, DH. MKT. 694/23, s. 2, 13 Nisan 1319/26 Nisan 1903.

⁴⁹ BOA, MF. MKT. 759/40, 13 Kanun-i Evvel 1319/26 Aralık 1903.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

Nezaretî, durumu araştırmaya başlamış ve bulunduğu mektepten gerekli malumatları istemiştir.⁵⁰ Mektep müdürü, Selahaddin Efendi hakkında gerekli bilgileri aktarmıştır. Bu talebenin 1903 yılında mektebe kayıt yaptırdığını ancak fazla devamsızlık yaptığı için 22 Şubat 1905 tarihinde kaydının silindiğini ifade etmiştir.⁵¹ Bu durum ilerleyen zamanlarda Seraskerliğe de bildirilmiş ve Selahaddin Efendi askerlik yapmaya devam etmiştir.⁵² Selahaddin Efendi'nin itirazı büyük ihtimalle devamsızlık yaptığından dolayı mektepten atılmasındadır. Sadece devamsızlık yaptığı için mektepten çıkarılması ve akabinde askere alınması kendisini mağdur etmiştir. Bunun neticesinde de kanunsuz bir şekilde askere alındığını belirten dilekçesini yazmıştır. Ancak bu dilekçeye olumlu bir karşılık verilmediği görülmektedir.

1905 yılında olumsuz bazı hareketlerinden dolayı askere gönderilen bir talebe bulunmaktadır. Adana İdadi Mektebi beşinci sınıfında bulunurken askeri mektebe gönderilen Abdülbaki Efendi, burada bazı uygun olmayan davranışlar sergilemiş ve sonrasında yakın bir tabura sevk edilmiştir. Abdülbaki Efendi, askerliğini bitirdikten sonra Adana'ya tekrar dönmüştür. Burada İdadi Mektebi'nin 6. ve 7. sınıf derslerinden yüzeysel olarak bir imtihana tabi tutulmuştur. Bunun sonucunda kendisine idadi diploması verilmiştir. Ancak bazı kimseler Abdülbaki Efendi'nin birçok dersi görmeden imtihana girerek kanuna aykırı hareket ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine Maarif Nezaretî durumu araştırmaya başlamıştır. Bu haberin doğru olup olmadığı, gerçekten bu kişiye idadi diplomasının verilir verilmediği, eğer böyle bir şey yapıldıysa kimler huzurunda gerçekleştirildiği gibi hususlarda acilen malumat verilmesini istemiştir.⁵³ Bunun üzerine Abdülbaki Efendi bir savunma yazısı yazmıştır. "*İdadi mektebi programında olan dersleri kaçırmış olsam da bu konudaki bilgilerimi arttırmak için yedinci sınıfa girmek istedim. İmtihana tabi tutulmak isterim. Eğer yeterli seviyede bulunuyorsam doğrudan yedinci sınıfa kabul edilmeyi arzu ediyorum*" ifadeleriyle durumunu arz etmiştir.⁵⁴ Adana İdadi Müdürü de Abdülbaki Efendi'nin çok başarılı bir talebe olduğunu ve 6. sınıfa kadar her sene üstün başarıyla sınıfı tamamladığını ifade etmiştir. Kendisi 6. sınıfa altı ay devam ettikten sonra mektebi terk etmiştir. Dersler hakkında bilgisi olduğundan tekrar geri döndüğünde müşiriyet huzurunda imtihan edildiği Maarif Nezaretî'ne bildirilmiştir.⁵⁵ Ancak her ne kadar başarılı olsa da bu şekilde topluca imtihanlara girmesinin kanuna aykırı olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶ Böylelikle Abdülbaki Efendi'nin doğrudan yedinci sınıfa kaydolması işlemi gerçekleşmemiştir. Kendisi ise askere çağrıldığından dolayı mağdur olduğunu ve dersleri kaçırdığını belirtmiştir. Ancak istediği gibi bir muamele gördüğü söz konusu değildir.

1906 yılında askere çağrılan ve mağduriyet yaşayan başka bir talebe hakkında bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Darüşşafaka talebesinden olan ve Manastır'ın Yakup Bey

⁵⁰ BOA, MF. MKT. 865/48, 21 Mayıs 1321/3 Haziran 1905.

⁵¹ BOA, MF. MKT. 865/48, s. 2, 8 Haziran 1321/21 Haziran 1905.

⁵² BOA, MF. MKT. 865/48, s. 4, 5 Teşrin-i Sani 1321/18 Kasım 1905.

⁵³ BOA, MF. MKT. 877/64, 2 Ağustos 1321/15 Ağustos 1905.

⁵⁴ BOA, MF. MKT. 877/64, s. 3, 2 Kanun-i Sani 1320/15 Ocak 1905.

⁵⁵ BOA, MF. MKT. 877/64, s. 3, 16 Temmuz 1321/29 Temmuz 1905.

⁵⁶ BOA, MF. MKT. 877/64, s. 4-b, 27 Eylül 1321/10 Ekim 1905.

Mahallesi'nden Ömer Fevzi Efendi askere alındığından mektepten kaydı silinmiştir. Bu kişi askerliği bittikten sonra tekrar İdadî Mektebi'nde tahsiline devam etmek istemektedir. Bunun üzerine mektep müdürü, Maarif Nezareti'ne bir yazı yazmıştır. Bu kişinin eğitimine devam etmek istediğini belirtmiş ve bir mektebe alınmazsa bomboş vakit geçireceğini ifade etmiştir.⁵⁷ Ömer Fevzi Efendi henüz yeni askere alınmıştır. Askere alınış tarihi 24 Haziran 1906'dır. Askere alındığından dolayı da kaydının mecburen silineceği belirtilmiştir. Ayrıca şu anda askerde bulunduğu için üzerinden herhangi bir işlem yapılamayacağı Maarif Nezareti'nden bildirilmiştir.⁵⁸ Sonraki süreçlerde Ömer Fevzi Efendi'nin tekrar eğitim hayatına döndüğüyle ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Aslında teşvik amaçlı "kaydının kesinlikle silinmediği ancak geçici süre dondurulduğu" gibi bir ifade kendisine bildirilseydi daha iyi olabilirdi. Nitekim ilim öğrenmeye ve kendisini geliştirmeye hevesli bir talebe bu şekilde sert davranmak eğitim sistemine zarar verecek nitelikte bir davranış olarak telakki edilebilir.

Kısa süreli mağduriyet yaşayan bir başka talebe ise 1909 yılında Hukuk Mektebi son sınıfında bulunan Giresunlu Süleyman Remzi Bin Ahmed Efendi'dir. Süleyman Remzi Efendi, 1903 yılında Hukuk Mektebi'ne kaydolduğunu ve şu anda mezuniyet imtihanlarıyla meşgul olduğunu belirtmiş ve kendisinin askerlikten muaf tutulmasını istemiştir.⁵⁹ Mektep müdürü de bu durumu doğrulamıştır.⁶⁰ Belli bir süre askere alınacağı korkusuyla mağduriyet yaşasa da sonrasında net olarak askere alındığını gösteren bir kayıt tespit edilememiştir. Ayrıca bu durumun şu anda geçerli bir mazeret olduğu onaylanmış ve karar Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁶¹ Görüldüğü üzere imtihan zamanında olan bir talebe tam o sırada askere çağrılmaktan korkabilmektedir. Bu korkunun ise sınavlara girememek, eğitimden uzaklaşmak ve mektepten mezun olamamak gibi hususlarla doğrudan ilişkili olduğu düşünülebilir.

2.2. Hileye Başvuranlar

Osmanlı Devleti'nde zorunlu askerlik kanunları çıkmaya başladıktan sonra mekteplerdeki talebeler de doğrudan etkilenmiştir. Kimi talebeler gerçek manada mağdur olmuş, kimisi de gönüllü olarak tahsili bırakıp askere gitmiştir. Bunların dışında askerliğe gitmemek için çeşitli entrikalar çevirenler de olmuştur. Sırf askerlikten kurtulmak veyahut askere gitme zamanını ertelemek için hileye başvuran birçok kimse kayıtlara geçmiştir.

Örneğin, 1888 yılında askerlikle ilgili bir hususta sorunlar yaşayan bir talebeyle ait bazı kayıtlar bulunmaktadır. Ulaşılan bu kayıtlara göre, Hüseyin isimindeki bir talebenin öğrenim gördüğü halde askere çağrıldığı iddia edilmiştir. Bu sebeple Hüseyin Efendi askerlikten muafiyetini istemiştir. Bunun üzerine durumu araştırılmaya başlanmıştır. İlk olarak Maarif Nazırı, Mülkiye Mektebi Müdürlüğü'ne bir yazı göndermiştir. Bu yazıda,

⁵⁷ BOA, MF. MKT. 943/46, 8 Temmuz 1322/21 Temmuz 1906.

⁵⁸ BOA, MF. MKT. 943/46, s. 2, 13 Temmuz 1322/26 Temmuz 1906.

⁵⁹ BOA, MF. MKT. 1107/72, 24 Şubat 1324/9 Mart 1909.

⁶⁰ BOA, MF. MKT. 1107/72, s. 1-b, 26 Şubat 1324/11 Mart 1909.

⁶¹ BOA, MF. MKT. 1107/72, s. 2, 25 Ağustos 1325/7 Eylül 1909.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

Elâzığ sancağına bağlı olan Ebu Tahir nahiyesinde bulunan ve Uslu köyü ahalisinden olan Hüseyin Efendi İbn-i Raşid'in dilekçesinin okunduğu belirtilmiştir.

Hüseyin Efendi, verdiği dilekçede kendisinin Mülkiye Mektebi dördüncü sınıf talebesi olduğunu belirtmiştir. “Gerçekten bu mektepte bulunuyor mu? Hangi tarihte mektebe girmiştir ve kaçınıcı sınıftadır?” gibi sorular Maarif Nazırı tarafından sorulmuş, cevaplanması ve taraflarına bildirilmesi istenmiştir.⁶² Bunun üzerine 716 numaralı Hüseyin Efendi'nin 13 Eylül 1884 tarihinde Mülkiye Mektebi'ne başladığı ve şu anda dördüncü sınıfta eğitim-öğretime devam ettiği bildirilmiştir.⁶³ Bu bilgi ile Maarif Nazırı tekrar bir yazı yazmıştır. Bu yazıda, Hüseyin Efendi'nin ismine kur'a isabet ettikten bir yıl sonra mektebe kaydolduğunun tespit edildiği ifade edilmiştir. Bu sebeple hâlâ mektepte talebe olsa da askerlikten muaf tutulamayacağı belirtilmiştir. Böylelikle Hüseyin Efendi'nin askerlik dairesine bir an evvel gönderilmesi istenmiştir.⁶⁴ Bunun üzerine Mülkiye Mektebi Müdürü, talebe hakkında gerekli bilgileri Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Hüseyin Efendi'nin gündüzlü talebeden olduğu ve mektep şu anda tatilde olduğundan dolayı kendisinin mektepte bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu talebe mektepte bulunmasa da açık adresi Maarif Nezareti'ne iletilmiştir.⁶⁵ Görüldüğü üzere Hüseyin Efendi mektepte eğitimine devam etse de askerlik hususunda muafiyet sağlanmamıştır. Nitekim kendisi ismine kur'a isabet ettikten sonra mektebe kayıt yaptırmıştır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde hileye başvuran birçok kimse olmuştur. Bunlardan bir tanesi de Hemşinli Mehmed Efendi'dir. Lazistan sancağına bağlı Hemşin nahiyesi ahalisinden olan Mehmed Efendi, kendisinin Darümuallimin-i Rüşdi Mektebi'nde birinci sınıfta eğitime devam ettiğini ifade etmiştir. İsmine ise 1888 yılında kur'a isabet ettiğinden muafiyetini istemiştir. Bu sebeple Maarif Nezareti, bahsedilen mektebin müdüriyetine bir yazı yazmıştır. Bu talebenin mektebe ne zaman kaydolduğunu ve kaçınıcı sınıfta olduğunu sormuştur.⁶⁶ Bunun üzerine müdür, gereken bilgileri Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Bu bilgilere göre, Mehmed Efendi Darümuallimin-i Rüşdi birinci sınıf talebesinden olup 1889 yılında mektebe kaydını yaptırmıştır.⁶⁷ Bu durum öğrenildikten sonra Mehmed Efendi'nin hile yaptığı ortaya çıkmıştır. Böylelikle askerlikten muaf tutulmasının caiz olamayacağı bildirilmiştir. Ancak Mehmed Efendi, verdiği arzualde bu mektebe sonradan kaydolsa da önceden Baş Kurşunlu Medresesi'nde kayıtlı olduğunu ifade etmiştir. Eğer durum böyle ise kendisine muafiyet verileceği bildirilmiştir.⁶⁸ Ayrıca kendisine bir imtihan yapılacağı belirtilmiş ve eğer imtihanı geçemezse askere alınacağı ifade edilmiştir. Nitekim medrese talebesi olarak bu imtihandan geçmesi gerekiyordu. Aksi takdirde Darümuallimin-i Rüşdi talebeliği askere gitmesine mâni olamayacaktır. Çünkü bu mektebe kur'adan sonra kayıt yaptırmıştır.⁶⁹ Görüldüğü üzere Mehmed Efendi

⁶² BOA, MF. MKT. 110/77, 8 Kanun-i Evvel 1304/20 Aralık 1888.

⁶³ BOA, MF. MKT. 110/77, 15 Kanun-i Evvel 1304/27 Aralık 1888.

⁶⁴ BOA, MF. MKT. 110/77, 1 Temmuz 1305/13 Temmuz 1889.

⁶⁵ BOA, MF. MKT. 110/77, 11 Temmuz 1305/23 Temmuz 1889.

⁶⁶ BOA, MF. MKT. 115/161, 25 Teşrin-i Evvel 1305/6 Kasım 1889.

⁶⁷ BOA, MF. MKT. 115/161, 4 Kanun-i Evvel 1305/16 Aralık 1889.

⁶⁸ BOA, MF. MKT. 115/161, 31 Kanun-i Sani 1305/12 Şubat 1890.

⁶⁹ BOA, MF. MKT. 115/161, s. 2, 12 Şubat 1305/24 Şubat 1890.

medreseyi bitirmiş ancak müderris olarak göreve başlamak veya askere gitmek yerine ismine kur'a isabet ettikten hemen bir yıl sonra başka bir mektebe kaydolmuştur. Böylelikle hile yapmaya çalıştığı anlaşılmıştır.

1890 yılında da bir hile teşebbüsü vardır. Hadim kazası Kaymakamı Mehmed Nuri Efendi'nin hizmetinde bulunan Lütfü Efendi'nin askerlik çağı gelmiştir. Kendisi kur'a çekimine katılmamış olduğu halde memleketinden bazı kimseler onun adına kur'a çekmiştir. Bu durum Lütfü Efendi'ye bildirilmemiştir. İlerleyen zamanlarda askerliğe çağrılınca durumu öğrenmiş ve hemen kendisini bir mektebe kaydettirmeye teşebbüs etmiştir. Hadim Rüşdiye Mektebi muallimi Numan Efendi'nin medresesindeki talebe defterine ismini yazdırmıştır. Bu kişiyi askerlikten kurtarmak için hileye başvuran Mehmed Nuri Efendi ise görevden alınmıştır. Ayrıca muallim ve nüfus kâtipi Numan Efendi'yle birlikte üçünün yargılanması istenmiştir.⁷⁰ Böylelikle Kaymakam Nuri Efendi, Kâtip Numan Efendi ve talebe Lütfü Efendi'nin yaptığı usulsüzlüklerin ortaya çıktığı ve kendilerine gereken cezaların verildiği söylenebilir.

1891 yılına ait başka örnekte ise hile yaptığı anlaşılan bir talebe direkt askere alınmıştır. Bunun üzerine Maarif Müdürü, talebenin hangi sebeple askere alındığını sormuştur.⁷¹ Üzerinden belli bir zaman geçtikten sonra Seraskerlik makamından bir açıklama yapılmıştır. Bu açıklamaya göre, Cemaleddin Efendi'ye 1890 yılında tertib-i evvel numarası çıkmıştır. Bunun üzerine Cemaleddin Efendi bir mektebe kayıt yaptırmıştır. Kanunnameye aykırı olarak hareket ettiğinden dolayı kendisinin askere alındığı bildirilmiştir.⁷² Görüldüğü üzere Cemaleddin Efendi, Mülkiye Mektebi beşinci sınıfında bulursa da kanunnameye aykırı hareket ettiği gerekçe gösterilerek tahsilini tamamlamasına izin verilmemiştir.

1892 yılına ait belgede, bir talebenin hile yaptığına dair bazı bilgiler mevcuttur. Serfiçeli Mehmed Emin Efendi'nin ismine 1888 yılında tertib-i evvel numarası çıkmıştır. Ancak bazı kimseler kendisinin 1890 yılının haziran ayında Tıbbiye Mektebi'nin baytar sınıfına kaydolduğunu iddia etmişlerdir. Bu bilgilere göre, ismine kur'a isabet ettikten iki yıl sonra mektebe kayıt yaptırdığından, askerlik görevini yapması gerektiği kendisine Seraskerlik tarafından bildirilmiştir.⁷³ Bunun üzerine Mehmed Emin Efendi ile ilgili gereken tahkikatlar yapılmıştır. Kendisinin 1886 yılında İdadi Mülki Mektebi'ne girdiği ve sonrasında baytar sınıfına geçtiği kayıtlardan anlaşılmıştır. Böylelikle Mehmed Emin Efendi'ye tahsil sırasında kur'a isabet etmiş oluyor. Bu durum anlaşılmış ve talebenin hile yapmadığına karar verilmiştir. Netice olarak ise kendisi askerlikten muaf tutulmuştur.⁷⁴ Görüldüğü üzere bazı zamanlar talebeler hile ile itham edilse de sonradan yapılan araştırmalar neticesinde haksızlığa uğradığı anlaşılabilir.

1894 yılında askere çağrıldığı halde, yeri tespit edilemeyen bir talebe mevcuttur. Presiçanlı Hüseyin Efendi Bin Hasan Ağa'nın ismine tertib-i evvel numarası isabet etmiştir. Hüseyin Efendi daha öncesinden kendisinin Drama İdadi Mektebi'nde talebe

⁷⁰ BOA, DH. MKT. 1770/31, 1 Teşrin-i Evvel 1306/13 Ekim 1890.

⁷¹ BOA, MF. MKT. 126/17, 22 Kanun-i Evvel 1306/3 Ocak 1891.

⁷² BOA, MF. MKT. 126/17, 28 Kanun-i Sani 1306/9 Şubat 1891.

⁷³ BOA, MF. MKT. 143/97, 2 Haziran 1308/14 Haziran 1892.

⁷⁴ BOA, MF. MKT. 146/111, 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Drama İdadi Mektebi Müdürlüğü'nden bu talebe hakkında bilgi istenmiştir. Buradan gelen bilgilere göre, Hüseyin Efendi 14 Eylül 1889 tarihinde mektebe kaydolmuştur. Ancak 24 Nisan 1893 tarihinde beşinci sınıfta bulunurken mektebi terk etmiştir. Kayıtlara bu şekilde geçtiği Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.⁷⁵ Böylelikle Hüseyin Efendi'nin verdiği bilgilerin eksik olduğu ortaya çıkmıştır. Bu mektepte belli bir süre öğrenim gördüğü doğrulansa da sonrasında mektepten çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak Hüseyin Efendi'nin bu durumu bildirmemesi karışıklıklara yol açmıştır.⁷⁶ Bu olaydan çıkan en net sonuç ise Hüseyin Efendi'nin askerlikten kurtulmak amacıyla hileye teşebbüs ettiği'dir.

1896 yılında bir hile vakası daha vardır. Yenice kazasının Hazine Mahallesi'nden Saib Efendi İbn-i Ahmed Timur'un ismine kur'a isabet etmiştir. Kendisi Hukuk Mektebi'nde talebe olduğunu yazılı olarak bildirmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti tahkikata başlamıştır.⁷⁷ Yapılan araştırmalar sonucu böyle bir talebenin mektepte kaydının olmadığı sonucuna ulaşılmış,⁷⁸ böylelikle Saib Efendi'nin askere alınması zaruret halini almıştır.

1897 yılında askere çağrılan iki talebeden haber alınmamaktadır. Manastır vilayeti muhasebe kaleminde çalışan Yenişehirli Said Bin İbrahim ile Serfiçeli Şükrü Bey'in oğlu Ziya Efendi, bir ay tahsil için Dersaadet'e gitmiştir. Ancak sonrasında nerede oldukları tespit edilemediğinden Maarif Nezareti tarafından yerleri sorulmuştur.⁷⁹ Bunun üzerine Maarif Müdürü bir açıklama yapmıştır. Kendi mekteplerinde Yenişehirli Said Bin İbrahim adında bir talebenin bulunmadığını belirtmiştir. Ziya Efendi'nin ise 1892 yılında 210 numarayla Mülkiye Mektebi'nin idadi kısmının birinci sınıfına kaydolduğunu ve 22 Ağustos 1897 yılında da mezun olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca aynı yıl imtihanları kazanarak Darülmuallimin-i Âli Mektebi'ne kayıt yaptırmıştır. Ancak bu kayıttan sonra kendisi mektebe devam etmemiştir. Maarif Müdürü, "Şu anda *bu iki kişinin de nerede olduğu tarafımızdan bilinmiyor*" ifadelerini kullanmıştır.⁸⁰ Görüldüğü üzere askere gitmesi gereken iki talebe de tam askere alınacağı sırada ortadan kaybolmuştur.

1906 yılında askerlik çağı gelen başka bir talebenin de nerede olduğu araştırılıyor. Argirili Fuad Efendi'nin Hukuk Mektebi'ne kayıtlı olup olmadığı Maarif Müdürü'ne sorulmuştur.⁸¹ Bunun üzerine, Fuad Efendi'nin 1906 yılında 389 numarayla mektebe kayıt yaptırdığı ancak birkaç aydır mektebe gelmediği ifade edilmiştir. Ayrıca şu anda nerede olduğunun bilinmediği belirtilmiştir.⁸² Buradaki bilgilerden de askerlik yaşı gelmesine rağmen hem askere gitmeyen hem de mektebe kayıt yaptıran mektebe devam etmeyen bir talebe örneği karşımıza çıkmaktadır. Bu gibi girift olayların görüldüğü de olmuştur.

⁷⁵ BOA, MF. MKT. 202/7, 9 Mart 1310/21 Mart 1894.

⁷⁶ BOA, MF. MKT. 202/7, s. 2, 11 Nisan 1310/23 Nisan 1894.

⁷⁷ BOA, MF. MKT. 321/16, 21 Mayıs 1312/2 Haziran 1896.

⁷⁸ BOA, MF. MKT. 321/16, s. 2, 8 Haziran 1312/20 Haziran 1896.

⁷⁹ BOA, MF. MKT. 360/9; 23 Haziran 1313/5 Temmuz 1897.

⁸⁰ BOA, MF. MKT. 360/9, s. 5, 21 Temmuz 1313/2 Ağustos 1897.

⁸¹ BOA, MF. MKT. 990/23, 2 Mart 1322/15 Mart 1906.

⁸² BOA, MF. MKT. 990/23, s. 1-b, 6 Mart 1323/19 Mart 1907.

1908 yılında memleketince asker edileceği bildirilen ve Darülfünun edebiyat şubesinden olan Haydaroğlu Hasan Fehmi Efendi, askerlikten muafiyetini istemiştir. Ancak ismine tertib-i evvel numarası çıkmıştır. Bunun üzerine Maarif Nezareti, hakkında detaylı bilgi istemiştir.⁸³ Maarif Müdürü'nün verdiği bilgilere göre, Hasan Fehmi Efendi Mercan İdadi Mektebi'nden diplomasıyla birlikte, 7 Ocak 1907 tarihinde gelip Darülfünunun edebiyat şubesine kayıt yaptırmıştır. Fakat bu kişi imtihan harcını ve kayıt parasını vermemiştir. Ayrıca o senenin imtihanlarına dahi girmemiştir. Bu sebeple kaydının 8 Temmuz 1907 tarihinde silindiği ifade edilmiştir.⁸⁴ Hasan Fehmi Efendi, kaydı silindiği ve askere çağrıldığı halde yine de askere gitmemek için direniş göstermiştir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre, mektebe askerlikten kurtulmak amacıyla kaydolmuştur. Ancak üzerine düşen sorumlulukları yapmaması ve devamsızlık yapmasıyla gerçek niyeti ortaya çıkmıştır.

3. Askere Çağrılan Muallimler

3.1. Yeni Göreve Başlayacak Olanlar

Öğrenimine devam eden birçok talebe askere çağrıldığı gibi mekteplerde görevli muallimlerin de askerlikten muaf tutulmadıklarına dair II. Abdülhamid Dönemi'nde birçok örnek bulunmaktadır.

1889 yılına ait bir arşiv vesikasından anlaşıldığı üzere, yeni mezun olan ve muallimlik yapacaklar üzerinde otorite kurulmaya çalışılmaktadır. Amasya sancağına bağlı, Vezirköprü kazasının Laz Mahallesi'nden Mülazımlar Medresesi'ne kayıtlı olan talebelerle ilgili bir araştırma yapılmıştır. Bu talebelerin üç yıldan beri Darülmuallimin-i Rüşdi mektebine devam etmekte oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan Hacı Ataoğlu Ali Bin Mehmed Darülmuallimin-i Rüşdi üçüncü sınıf talebesidir.⁸⁵ Ali Efendi, 1885 yılının ekim ayında Darülmuallimin mektebine girmiş ve şu anda son sınıf talebesi olduğu ifade edilmiştir.⁸⁶ Bu kişi şayet ileride mektebi terk ederse veya mektepten çıktıktan sonra Maarif Nezareti tarafından teklif edilen memurluğu kabul etmezse derhal bildirilmesi istenmiştir.⁸⁷ Ayrıca kendisine teklif olunacak memurluk kabul edilmezse askere alınacağı açıkça ifade edilmiştir.⁸⁸ Böylelikle yeni mezun olmuş ve muallimlik yapacak kimselere nasıl davranması gerektiğinin önceden açıklandığı söylenebilir. Ayrıca verilen görevleri yapmaması halinde doğrudan askere alınacakları hatırlatılarak, kendilerine bu görevleri yapmaya mecbur oldukları bildirilmiştir.

Aynı yıl içerisinde mektepten yeni mezun olan ve devlet kadrosunda çalışacak Ahmed Galib adında bir kimsenin de adına kur'a isabet etmiştir. Bunun üzerine tahkikat başlatılmıştır. İsmine tertib-i evvel numarası isabet eden ve kendisi Mülkiye Mektebi mezunu olan Ahmed Galip Efendi hakkında gerekli araştırmalar yapılmıştır. "*Mektepten diplomalı bir şekilde mezun olduysa, şu anda nerede görev almaktadır? Hangi göreve*

⁸³ BOA, MF. MKT. 1070/35, 13 Temmuz 1324/26 Temmuz 1908.

⁸⁴ BOA, MF. MKT. 1070/35, s. 1-b, 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908.

⁸⁵ BOA, MF. MKT. 117/120, 18 Temmuz 1305/30 Temmuz 1889.

⁸⁶ BOA, MF. MKT. 117/120, 26 Şubat 1305/10 Mart 1890.

⁸⁷ BOA, MF. MKT. 117/120, 17 Nisan 1306/29 Nisan 1890.

⁸⁸ BOA, MF. MKT. 117/120, s. 2, 17 Mayıs 1306/29 Mayıs 1890.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

tayin edilmiştir? Yoksa teklif edilen görevi kabul etmedi mi?” Maarif Nezareti tarafından bu gibi sorulara acilen cevap verilmesi istenmiştir.⁸⁹ Bunun üzerine Ahmed Galip Efendi hakkında detaylıca bilgiler paylaşılmıştır. Ahmed Galip Efendi'nin 13 Eylül 1883 tarihinde mektebe girdiği ve 17 Ekim 1888 tarihinde ise mektepten mezun olduğu belirtilmiştir. Bu eğitim-öğretim yılında mezun olanların çoğunun henüz bir göreve tayin edilemediği ifade edilmiştir. Ayrıca Maarif Müdürü, Ahmed Galip Efendi'nin şu anda tam olarak nerede ve ne yaptığının kendileri tarafından bilinmediğini belirtmiştir.⁹⁰ Bunun üzerine, Ahmed Galip Efendi'nin kendisine teklif edilen memuriyeti kabul etmediği takdirde derhal askere alınacağı bildirilmiştir.⁹¹

1890 yılında Mülkiye Mektebi mezunu olduğu halde askere çağrılan Mehmed Behçet Efendi bir dilekçe yazmıştır. Kendisinin ismine kur'a isabet ettiğini belirtmiş ve kanunnameye göre muaf tutulması gerektiğini ifade etmiştir.⁹² Görüldüğü üzere kanunnameye göre, askerlikten muaf tutulması gereken kimseleri de askere çağırılmışlardır. Bu çağrılan kişiler bazen göreve yeni başlayacak bir muallim bazen de göreve yeni başlayacak bir devlet memuru olmuştur.

Bir sonraki yıl yani 1891 yılında yeni mezun olan ve askere çağrılan üç kişi bir dilekçe yazmıştır. Dilekçeyi kaleme alan kişi öncelikle kendilerinin Trabzon, Ordu ve Giresun ahalisinden olduklarını, kendisinin de 1891 yılında İbtidai Mektebi muallimliği sınavını kazanarak göreve başladığını belirtmiştir. Bu kişiler diplomalı oldukları halde silah altına alınmak istenmiştir. Bu gibi sebeplerle talebelerin dağılıp gittikleri ve mağdur oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca kendilerinin askerlikten muaf tutulup tutulmayacağı Maarif Nezareti'ne sorulmuştur.⁹³ Bu kişilerin yakınmasına ve isteklerine karşı sadece kısa bir cevap yazılmıştır. Kendilerinin mağduriyetinden bahsedilmeyerek yalnızca asker alma kanununa tabi oldukları bildirilmiştir.⁹⁴ Adı geçen kişilerin bu yıllarda muallimlik yaptığının dair kayıtlar tespit edilememiştir. Her ne kadar eğitim kurumlarında nitelikli muallimlere ihtiyaç duyulsa da askere alma hususuna da ciddi anlamda önem verilmiştir. Bu sebeple askere alınmış olma ihtimalleri daha yüksek görünmektedir.

Bir başka örnek ise 1893 yılına aittir. Bu yıl içerisinde yeni mezun olan Anastas Efendi, kendisine haksızlık yapıldığına dair bir arzuhal vermiştir. Normal şartlarda Mülkiye Mektebi mezunlarının askerlikten muaf olduğunu belirtmiştir. Ancak kendisinden memleketince askerlik bedel parası istenmiştir. Bunun üzerine gerekli araştırmalar yapılmış ve Anastas Efendi'nin bahsettiği gibi Mülkiye Mektebi'nden mezun olduğu tespit edilmiştir. Bu mektep mezunlarının askerlikten muaf olacağı nizamnamede açıkça belirtilmektedir. Ancak askerlik bedeliyle ilgili açık bir madde bulunamadığından nasıl bir muamele yapılacağı Maliye Nezareti'ne sorulmuştur.⁹⁵ Maarif Nazırı, bu hususla

⁸⁹ BOA, MF. MKT. 117/132, 20 Haziran 1305/2 Temmuz 1889.

⁹⁰ BOA, MF. MKT. 117/132, 25 Temmuz 1305/6 Ağustos 1889.

⁹¹ BOA, MF. MKT. 117/132, 22 Kanun-i Sani 1305/3 Şubat 1890.

⁹² BOA, DH. MKT. 1766/54, 18 Eylül 1306/18 Eylül 1890.

⁹³ BOA, MF. MKT. 126/126, 17 Kanun-i Sani 1306/28 Ocak 1891.

⁹⁴ BOA, MF. MKT. 126/126, s. 1-b, 23 Şubat 1306/7 Mart 1891.

⁹⁵ BOA, DH. MKT. 5/6, 11 Mart 1309/23 Mart 1893.

İlgili Dahiliye Nezareti'ne de bir yazı yazmıştır.⁹⁶ Ancak nizamnamede askerlik bedeliyle ilgili çok açık bilgilerin olmaması meselenin daha karmaşık bir hal almasına sebep olmuştur. Hatta mesele çözülemeyince Sadrazamlığa da bir yazı yazılmıştır.⁹⁷ Ancak yine de net bir çözüme ulaşıldığını gösteren bir kayıt mevcut değildir.

Bazı kimseler hakkında da zaman zaman yeterli bilgiye ulaşılamadığı söylenebilir. Nitekim askerlik zamanı geldiği halde hem askere gitmeyen hem de bir mektepte kaydına rastlanmayan muallim veya talebeler olmuştur. Örneğin, 1898 yılında askere çağrılan Münif Efendi'nin nerede olduğu başlangıçta tespit edilememiş ve araştırılmaya başlanmıştır. Bunun üzerine Mülkiye Mektebi Müdürü, Maarif Nezareti'ne Münif Efendi hakkında detaylı bir yazı yazmıştır. Tarsus'un Kızılmurad Mahallesi'nden olan Münif Efendi, 24 Ağustos 1889 tarihinde Mülkiye Mektebi'ne kaydolmuştur. İsmine 1892 yılında tertib-i sani numarası isabet etmiştir. Bu yıllarda kendisi hâlâ mektepte talebedir. Ancak 2 Eylül 1893 tarihinde mektepten mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra sınıf-ı âliye girmek için imtihanlara katılmış ve başarı sağlamıştır. Böylelikle 1893 yılının eylül ayında derslere girmeye başlamış ve üçüncü sınıfın sonuna kadar mektebin devamlı talebelerinden olmuştur. Diploma alacağı senenin imtihanları başlayacağı sırada imtihanlara girmeksizin 20 Mayıs 1896 tarihinde mektebi terk etmiştir. Daha sonrasında ise memleketine gittiği anlaşılmıştır. Mektebin müdürü, bir süreden beri hiç mektebe gelmediğini ve nerede olduğunu bilmediğini Maarif Nezareti'ne bildirmiştir.⁹⁸

1900 yılında mekteplerden yeni mezun olan kimselere, askerliğe alınması hususunda baskı yapıldığı iddia edilmiştir. Bu durum araştırılmış ve Seraskerliğe bir yazı yazılmıştır. Halep'in Maarra kasabasında, diplomalı kimselere bazı insanların baskı yaptığı bildirilmiştir.⁹⁹ Görüldüğü üzere askerliğin herkesi kapsamı hususunda halkta temel bir bilinç oluşmuştur. Tanzimat Dönemi'nden önce zorunlu askerliğe karşı birçok tepki olsa da II. Abdülhamid Dönemi'nde genel anlamda bu fikrin değişmeye başladığı aşıkardır.

1901 yılında Suriye vilayetinden bazı malumatlar verilmiştir. İdadi Mektebi mezunları ile hususi talim görmüş kimselerden, köylerde bulunan İbtidai Mektebi muallimliklerine tayin edilenlerin Darülmuallimin-i Sıbyan mezunları gibi askerlikten muaf tutulamayacakları ifade edilmiştir.¹⁰⁰ Buradan aktarılan bilgilere göre, yalnızca Darülmuallimin-i Sıbyan Mektebi mezunu olan kişiler askerlikten muaf olacaktır. Bu durum ise elbette ilerleyen zamanlarda birçok kişinin tepkisine neden olmuştur.

1903 yılında Selanik'in Hacı İsmail Mahallesi'nden Mehmed Bin Aziz'in askere gönderilmesi istenmiştir. Bu kişinin Tıbbiye Mektebi mezunu olduğu belirtilmiştir. Kendisinin şu anda 6. Daire Belediye Hekimliğinde görev yaptığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine tahkikat başlamış ve bu kişinin belirtilen yerde çalışmadığı tespit edilmiştir.¹⁰¹ Daha sonrasında gerekli açıklama detaylarıyla Seraskerliğe bildirilmiştir. Mehmed

⁹⁶ BOA, DH. MKT. 5/6, s. 2, 27 Şubat 1308/11 Mart 1893.

⁹⁷ BOA, DH. MKT. 5/6, s. 3, 6 Eylül 1309/18 Eylül 1893.

⁹⁸ BOA, MF. MKT. 392/18, 28 Mart 1314/9 Nisan 1898.

⁹⁹ BOA, MF. MKT. 499/51, 13 Nisan 1316/26 Nisan 1900.

¹⁰⁰ BOA, MF. MKT. 552/25, 29 Kanun-i Sani 1316/11 Şubat 1901.

¹⁰¹ BOA, MF. MKT. 741/38, 13 Eylül 1319/26 Eylül 1903.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

Efendi'nin 29 Temmuz 1902 tarihinde mektepten mezun olduğu ancak belirttiği yerde kesinlikle çalışmadığı söylenmiştir.¹⁰² Görüldüğü üzere talebelerin hile yaptığı gibi muallim veya devlet dairesinde çalışacak memurlarında askerlikten kurtulmak maksadıyla hileye başvurduğu anlaşılmaktadır.

1906 yılında ise Ankara İdadi Mektebi mubassırı Ziya Efendi askere alınmıştır. Bu sebeple boş kalan göreve mektebin yeni mezun olmuş muallimlerinden İsmail Efendi tayin edilmiştir. İsmail Efendi böylelikle geçici olarak görev başında olduğu sürece askerlikten muaf tutulmuştur. 14 Aralık 1906 tarihinde de göreve başlamıştır.¹⁰³ Buradaki örnekte ise askere çağrılan bir memur görülmektedir. Ankara'daki mektepte mubassırlık yapan Ziya Efendi görevini yapmak üzere askere alınmıştır. Aynı şekilde askerlik çağı gelmiş olan ve yeni mezun olan bir talebe bulunmaktadır. İleride muallimlik yapacak olan bu talebe belli ki mektepte ciddi anlamda personel eksikliği bulunacağından askerliğe alınmamıştır. Ziya Efendi gelene kadar onun görevini ifa etmesini istemişlerdir. O süre zarfında da İsmail Efendi askerlikten muaf tutulmuştur.

3.2. Görev Başında Bulunanlar

Askere alma kanunları, talebeleri ve yeni mezun olan kimseleri etkilediği gibi, uzun zamandır görev yapan muallimleri de ilgilendirmiştir. Bir mektepte muallim olarak görev yapan kimseler de zaman zaman askere çağırılmıştır. Aynı zamanda bu durum yalnızca II. Abdülhamid Dönemi'yle de kısıtlı kalmamıştır.

Örneğin; 1874 yılına ait bir belgede muallim-i saninin askere alındığı görülmektedir. Bozkır kazası Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Mehmed Efendi, bu yıl içerisinde askere alınmıştır. Ayrıca henüz askerlik süresi bitmediği için talebelere, eski müftü Ali Rüşdü Efendi'nin ders verdiği kayıtlara geçmiştir. Mehmed Efendi geri geldiğinde görevine başlayacağından yerine herhangi bir talibin bulunmadığı da ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Aynı yıl Bigadiç Rüşdiye Mektebi rik'a muallimi Ali Efendi de askere gitmiştir. Onun yerine de Bigadiç tahrirat kâtipi Hüseyin Efendi'yi tayin etmişlerdir.¹⁰⁵ Buradaki iki örnek II. Abdülhamid Dönemi öncesine aittir. Ancak dikkatleri çeken bir nokta vardır. İki muallimin yerine de farklı mesleklerden kişiler geçici süre tayin edilmiştir. Müftü ve kâtip, askere giden iki muallimin yerine derslere girmiştir. Bu da oldukça düşündürücü bir konu olarak telakki edilebilir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde görev başında bulunan birçok muallimin askere alındığına dair çok sayıda kayıt mevcuttur. Örneğin, 1877 yılında Ohri rik'a muallimi Muhtar Efendi askere çağırılmıştır. Kendisi, görevine karşılık gelen paranın ödenmesini ve böylelikle askerlikten muafiyetini talep etmiştir. Ancak bu teklifi kabul edilmeyip herkes gibi askerliğini yapmasına karar verilmiştir.¹⁰⁶ Görüldüğü üzere, talebelerde olduğu gibi muallimler hususunda da askere almada hassasiyet gösterilmiştir.

¹⁰² BOA, MF. MKT. 741/38, s. 2, 20 Eylül 1319/3 Ekim 1903.

¹⁰³ BOA, MF. MKT. 978/20, 11 Kanun-i Evvel 1322/24 Aralık 1906.

¹⁰⁴ BOA, MF. MKT. 23/40, 14 Kanun-i Evvel 1290/26 Aralık 1874.

¹⁰⁵ BOA, MF. MKT. 41/30, 24 Temmuz 1290/5 Ağustos 1874.

¹⁰⁶ BOA, MF. MKT. 47/160, 14 Nisan 1293/26 Nisan 1877.

1888 yılında Arabgir kazasında hem tahrirat katipliği yapan hem de Rüşdiye Mektebi'nde rik'a muallimi olan Şakir Efendi askere alınmıştır. Bu sebeple yerine Ziya isminde başka bir kimse tayin edilmiştir. İlerleyen zamanlarda Şakir Efendi'nin askerliği bitince kendisi eski mesleğine tekrar geri dönmek istediğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Ancak sonraki zamanlarda mesleğine aynı yerde tekrar başladığıyla ilgili herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Bu vakiada da üç önemli mesele göze çarpmaktadır. Birincisi, Şakir Efendi'nin hem kâtiplik hem muallimlik yapmasıdır. Birçok yeni mektep açıldığı için muallim eksikliği olduğundan kâtiplik yapanların da ders verdiği anlaşılmaktadır. İkinci önemli nokta ise muallim eksikliği olmasına rağmen Şakir Efendi'nin askere çağrılmasıdır. Üçüncü ve en önemli noktalardan birisi de Şakir Efendi askere alındı diye yerine daimî olarak başka bir muallimin tayin edilmesidir. Nitekim Şakir Efendi, askerlikten döndüğünde görevine tekrar başlamak istemiş ve mağdur olmuştur. Sonrasında ise durumuyla ilgili resmi bir açıklama bulunmamaktadır.

1890 yılında Dağıstan muhacirlerinden olan Ahmed Rüşdü Bin Cafer Efendi'nin ismine kur'a isabet ettiği açıklanmıştır. Kendisi Dersaadet'te muallimlik yapmaktadır. Ancak emsalleri gibi askerlik yapması gerektiği ifade edilmiş ve başka bir görevinin olup olmadığı Maarif Nezaretî'ne sorulmuştur.¹⁰⁸ Bunun üzerine araştırmalar yapılmış ve hakkında karar verilmiştir. Eğer kendisine teklif edilen görevi kabul etmezse bu durumun askeriyeye bildirilmesi istenmiştir.¹⁰⁹ Böylelikle Ahmed Rüşdü Efendi'ye yeni bir görev verileceği anlaşılmaktadır. Eğer bu görevi kabul ederse askerlikten muaf olacağı bildirilmiştir.

1892 yılında Sivas Maarif Müdürü tarafından, muallim Ahmed Efendi için hususi bir istekte bulunduğu görülmektedir. Kendisinin Antep'te Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i salis olarak başarılı bir şekilde faaliyet gösterdiği zikredilmiştir. Ancak Ahmed Efendi, askere çağrılmış ve sonrasında bizzat kendisi muafiyet istediğini dilekçeyle bildirmiştir. Bunun üzerine Maarif Müdürü, Rüşdiye Mektebi'nde şu anda resmen görev yapan muallimler hakkında medrese mezunları gibi muamele yapılması kararı alındığını ifade etmiştir. Böylelikle Ahmed Efendi'nin de askerlikten muaf olması gerektiği Maarif Nezaretî'ne bildirilmiştir.¹¹⁰ Böyle bir karar alındığı için Ahmed Efendi'nin askere gitmesi hususunda sonraki süreçlerde da herhangi bir ısrar yapılmamıştır.

1892 yılına ait bir vesikada ise muallimliği bırakıp imam olan kimsenin askere alınması gerektiğiyle alakalı bazı bilgiler bulunmaktadır. Sirkeci İbtidai Mektebi muallimliğine tayin edilen Mehmed Efendi, sonradan yakınlarında bulunan bir cami de imam olarak görev yapmaya başlamıştır. Bu kişi ayrıca 1889 yılında Darümuallimin mektebine girmiş ve Darümuallimin-i Rüşdi diploması almıştır. Ancak o zamanlar rüşdiye mekteplerinde boş kadro olmadığından İbtidai Mektebine tayin edilmiştir. Bir süre sonra da camide imamlık yapmaya başlamıştır. Bu yüzden askerlik için kendisinin kur'aya katılmasının ve numara çekmesinin zorunlu olduğu bildirilmiştir.¹¹¹

¹⁰⁷ BOA, MF. MKT. 98/103, 9 Mart 1304/21 Mart 1888.

¹⁰⁸ BOA, MF. MKT. 118/57, 10 Şubat 1305/22 Şubat 1890.

¹⁰⁹ BOA, MF. MKT. 118/57, 7 Haziran 1306/19 Haziran 1890.

¹¹⁰ BOA, MF. MKT. 147/131, 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892.

¹¹¹ BOA, MF. MKT. 281/39, s. 3, 13 Kanun-i Sani 1311/25 Ocak 1896.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

1893 yılına ait bir belgede, Diyarbakır İdadî Mektebi müdürünün askere çağrıldığı haberi yer almaktadır. Bu müdür aynı zamanda derslere de girmektedir. Yani ayrıca bir muallim olarak telakki edilebilir. Diyarbakır İdadî Mektebi müdürü Halil Efendi'nin ismine 1888 yılında kur'a isabet etmiştir. Eğer "bedel-i nakdi" ismiyle para vermeyi kabul ederse 5 ay boyunca askerlik yapması gerektiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Halil Efendi, gereken parayı ödemiş ve 2 ay askerlik yapmıştır. Bu sırada Maarif Nezareti, Diyarbakır İdadî Mektebini yatılıya çevirmiştir. Mektep yatılı olunca vekaleten idaresinin mümkün olmayacağından daimî bir müdürün göreve alınmasına karar verilmiştir. Bu sebeple Halil Efendi gündüzlü olan Çankırı İdadî Mektebine tayin edilmiştir. Ancak Diyarbakır Kumandanlığınca ilginç bir davet olmuştur. Halil Efendi'nin Çankırı'da tekrar beş ay süreyle askerlik yapması istenmiştir. Halil Efendi ise şubat ayından itibaren görev yerine gideceğini bildirmiştir. Kendisi askerlik görevini ifa ederken yerine vekil olarak birisinin bırakılmasını da istirham etmiştir. Bu isteği üzerine mektepteki Türkçe ve Coğrafya muallimi Said Efendi vekaleten tayin edilmiştir. Bunun üzerine bazı hususlarda nasıl muamele edileceği üzerine Maarif Nezareti'ne bir yazı yazılmıştır. Bu kişilerin maaşları konusunda nasıl bir muamele yapılacağı sorulmuştur. Ayrıca Halil Efendi'nin Diyarbakır'da 2 ay askerlik yaptığı hatırlatılmıştır. Buna rağmen burada tekrar neden beş ay boyunca askerlik yapacağı sorulmuştur.¹¹² Ancak bu husus bir türlü aydınlatılamamıştır. Daha sonraki zamanlarda konuyla ilgili sorular yine sorulsa da Maarif Nezareti'nden net bir cevap gelmemiştir.¹¹³ Müdür muavini durumu detaylı bir şekilde açıklayıp birçok soru sorsa da ilerleyen zamanlarda yalnızca maaşları hususunda bir bilgilendirme yapılmıştır. Bu bilgilendirmeye göre, Vekil Said Efendi'ye mahsus olan 500 kuruş maaşın yarısının kendisine yarısının da Halil Efendi'ye verilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹¹⁴ Böylelikle Halil Efendi askere gittiği için başka bir mektebe tayin edilmiş ve bunun dışında askerlik süresiyle ilgili bazı hususlarda da mağduriyetler yaşadığı kayıtlara geçmiştir.

1894 yılında mektepten mezun olduğu halde mağdur edilen bir muallim bulunmaktadır. Mehmed Hilmi Efendi durumunu belirtmek için bir dilekçe yazmıştır. Bu dilekçeden elde edilen bilgilere göre, Mehmed Hilmi Efendi devlete hizmet etmek için defalarca Dahiliye Nezareti'ne başvurmuştur. Şu anda ise istatistik kaleminde görev almaktadır. Ancak memleketi Serfiçe'de 1894 yılında yapılan kur'a programında ismi çıkmış ve askere çağrılmıştır. Mektepten diplomalı bir şekilde mezun olup bir göreve tayin edilen kişilerin askerlikten muaf olduğunu belirtmiştir. Ancak verilen görevi yapmayanların askere gitmesinin zorunlu olduğundan dolayı kendisinin muaf olması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁵ Bunun üzerine gerekli araştırmalar yapılmış ve İbrahimioğlu Mehmed Hilmi Efendi'nin söylediği bilgilerin doğru olduğu anlaşılmıştır.¹¹⁶ Böylelikle Maarif Nezareti'ne bir yazı daha yazılmıştır. Bu yazıda Mehmed Hilmi Efendi'nin 1872 doğumlu olduğu ve 1893 yılındaki kur'a çekiminde mektepte öğrenim gördüğü

¹¹² BOA, MF. MKT. 167/49, 26 Kanun-i Sani 1308/7 Şubat 1893.

¹¹³ BOA, MF. MKT. 167/49, s. 2, 22 Şubat 1308/8 Mart 1893).

¹¹⁴ BOA, MF. MKT. 167/49, s. 2, 18 Mart 1309/30 Mart 1893.

¹¹⁵ BOA, MF. MKT. 207/37, 12 Mayıs 1310/24 Mayıs 1894.

¹¹⁶ BOA, MF. MKT. 207/37, s. 2, 14 Mayıs 1310/26 Mayıs 1894.

belirtilmiştir. Belli bir süre mektepten çıksa da şu anda devletin kendisine verdiği görevi başarıyla yaptığı ve bu yüzden askerlikten muaf olacağı ifade edilmiştir.¹¹⁷ Böylece yapılan tahkikatlar neticesinde Mehmed Hilmi Efendi'nin durumu anlaşılmış ve kendisi askerlikten muaf tutulmuştur.

Bir sonraki yıl Serfiçe'de bulunan bir muallim daha şikâyetle bulunmuştur. 1895 yılında askere alınan Serfiçe İbtidai Mektebi muallimi kendisinin mağdur olduğunu ifade etmiştir. Daha sonrasında ise bu kişiye Maarif Nizamnamesinin 179. maddesine göre işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir.¹¹⁸ Bu muallim beş sene boyunca imtihanlara girmediği halde Darülmualimin Mektebi'nin onaylamasıyla muallimlik yapmaya başlamış ve hakkında, ifade edilen kanuna göre işlem yapılması kararlaştırılmıştır.¹¹⁹ Görüldüğü üzere, haksız yere mektepten mezun olduğu ve muallimlik yaptığı için kendisine müsamaha gösterilmemiş ve askere alınmıştır.

Aynı yıl bir muallimin daha kanunsuz olarak askere alındığı kayıtlara geçmiştir. Adana Maarif Müdürü Vekili, bu hususla ilgili Maarif Nezareti'ne bir yazı yazmıştır. *“Darülmualimin-i Sıbyan Mektebi mezunu olanlara medreseden mezun olanlar gibi muamele yapılması gerekmektedir. Adana'da bulunan Sekizinci İbtidai Mektebi muallimi Süleyman Efendi ise kanunsuz olarak askere alınmıştır”* ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca bu işin aslının ne olduğu ve askere alma kanununda bazı hususlarda açıklık olmadığından nasıl muamele yapılacağı sorulmuştur.¹²⁰ Bunun üzerine bazı bilgiler verilse de askere alınan muallim mağduriyet yaşamış ve muallimliğini devam ettirememiştir.

İlerleyen yıllarda da birçok muallimin askere alındığı görülmektedir. 1895 yılında bir kazanın Maarif Müdürü, bu durumun çok olumsuz sonuçlar doğurduğunu söylemiştir. İbtidai ve rüşdiye mektebi muallimlerinin silah altına alınmaya teşebbüs edildiğini belirtmiştir. Eğer böyle devam ederse, buldukları mevkiide olan iki mektebin de kapatılması gerektiğini ifade etmiştir. Arif Efendi bu durumun nasıl çözüleceğini Maarif Nezareti'ne sormasına rağmen¹²¹ Maarif Nezareti'nden olumlu bir cevap alınamamıştır. Sonraki yıllarda da muallimler aynı hızda askere alınmaya devam etmiştir.

Örneğin, 1898 yılında hem müdür olan hem de mektepte önemli derslere giren Trablusşam İdadi Mektebi müdürünün askerlik yapması istenmiştir. Kendisine askerliğe hazırlanması için bir ay müddet verilmiştir. Ayrıca mektepte girdiği derslerden coğrafyaya muallimlerden Tevfik Bey'in, malumat-ı fenniye dersine Abdurrezzak Efendi'nin ve Fransızca dersine de muallim Ziya Efendi'nin vekaleten girmesine karar verilmiştir.¹²²

1900 yılına ait bir belgede ise ilginç bir vaka göze çarpmaktadır. Gerze'nin Çarşı Mahallesinden Kara İbrahim oğlu Mustafa, askerlikten kurtulmak amacıyla kendisini Sinop Medresesine kaydettirmiştir. Sonradan kendisinin medrese talebesi olmadığı ve hile yaptığı anlaşılmıştır. Ancak bu kişi ilginç olarak Rüşdiye Mektebi'nde hem bevvalık hem de vekaleten muallimlik yapmaktadır. Bu bilgiler ise Kuşan Mahallesi muhtarı ve

¹¹⁷ BOA, MF. MKT. 207/37, s. 3, 2 Temmuz 1310/14 Temmuz 1894.

¹¹⁸ BOA, MF. MKT. 275/47, 17 Temmuz 1311/29 Temmuz 1895.

¹¹⁹ BOA, MF. MKT. 275/47, s. 2; 17 Temmuz 1311/28 Temmuz 1895.

¹²⁰ BOA, MF. MKT. 297/60, 3 Teşrin-i Sani 1311/15 Kasım 1895.

¹²¹ BOA, MF. MKT. 295/50, 1 Teşrin-i Sani 1311/13 Kasım 1895.

¹²² BOA, MF. MKT. 419/28, 2 Eylül 1314/14 Eylül 1898.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

ihtiyarları tarafından verilmiştir. Askere alma kanunu gereğince bu kişinin açıkça hile yaptığı görülmektedir. Böylelikle durum Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir. Çarşı Mahallesi imamı Süleyman Efendi, muhtar Osman Efendi ve ahaliden Serdaroğlu Mehmed Bin Hasan ile Koca Mustafaoğlu Mustafa'ya bu işe karıştıklarından dolayı kanunnamenin 117. maddesine göre 6 ay hapis cezası verilmiştir. Mektepten kovulan Mustafa Efendi'nin Rüşdiye Mektebi'ne muallim olarak tayinini isteyen muallim-i evvel Ömer Hulusi Efendi'de cezalandırılmıştır. Ayrıca kur'aya fesat karıştıran kimselerin mahkemede yargılanacağı Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.¹²³

1901 yılında iki muallim askere çağrıldığı için ciddi anlamda mağdur olduklarını belirtmiştir. Bunlardan birisi Antakya Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Antakyalı İbrahim Vehbi Efendi, diğeri de Riyaziye Muallimi Ali Efendi'dir.¹²⁴ Görüldüğü gibi muallimler askere alınmaya hızla devam etmiştir. Bazıları herhangi bir itiraz yapmadan askerlik görevini yapmaya giderken bazıları da örnekte olduğu gibi mağduriyetlerini dile getirmiştir. Ancak bu itirazlara genel anlamda olumlu bir cevap verilmediği görülmektedir.

1903 yılında Mehmed Efendi adındaki muallim askerlik ile ilgili bir hususta dilekçe vermiştir. Bu dilekçede, öncelikle kendisinin Yanya İdadi Mülkiye Mektebi'nden diplomalı bir şekilde çıktığını ifade etmektedir. Yanya Maarif Müdürlüğü kendisini Preveze Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine tayin etmiştir. Mehmed Efendi burada bir sene vekaleten muallimlik yaptığını dile getirmektedir. Ayrıca dört yıldır itibar gören bir kimse olduğundan dolayı askerlik muayenesinde sorun yaşamadığını ve artık askere gideceğini belirtmiştir. Aynı zamanda her memurun maaşı kesildiği gibi kendisinin maaşının da kesileceğini ve bu durumdan olumsuz yönde etkileneceğini beyan etmiştir. Kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere ailesi çok fakir bir halde bulunmaktadır. Bu sebeple maaşının ailesine verilmesini istirahat ettiği söylenebilir.¹²⁵ Ancak sonraki süreçte bu isteğine olumlu cevap verildiğine dair bir malumat tespit edilememiştir.

1903 yılında askere alındığı için maaşının ailesine verilmesini isteyen başka bir muallim daha vardır. Mustafa Derviş Efendi tarafından Maarif Nezareti'ne bu hususla ilgili bir yazı yazılmıştır. Memurlardan ve kâtiplerden askere alınanların maaşlarının yarısının ailesine diğer yarısının da yerlerine vekaleten muallimlik yapacak kişiye verilmesini devletin emri olduğunu ifade etmiştir. Kendisinin Başkale Rüşdiye Mektebi'nde ek olarak görev aldığını bildirmiştir. “*Bu gibi ek iş yapanların maaşlarının yarısı ailelerine verilecek midir?*” diye sormuştur. Ayrıca Kanunnamede bu hususla ilgili açık bir maddenin bulunmadığını belirtmiştir.¹²⁶ Mustafa Derviş Efendi'ye ilerleyen zamanlarda bir cevap verildiği görülmektedir. Bu cevapta, bahsettiği haklardan seyyar muallimlerin yararlanamayacağı kendisine bildirilmiştir. Ayrıca seyyar muallimlerin maaşlarının zaten çok düşük olduğu ve bu maaşla yerine bir muallim almanın bile çok zor olduğu ifade edilmiştir.¹²⁷

¹²³ BOA, MF. MKT. 493/34, 7 Şubat 1315/19 Şubat 1900.

¹²⁴ BOA, MF. MKT. 591/2, s. 1-7; 18 Kanun-i Evvel 1317/31 Aralık 1901.

¹²⁵ BOA, MF. MKT. 701/59, 22 Mart 1319/4 Nisan 1903

¹²⁶ BOA, MF. MKT. 710/56, 1 Kanun-i Sani 1318/14 Ocak 1903.

¹²⁷ BOA, MF. MKT. 710/56, s. 2, 1 Şubat 1318/14 Şubat 1903.

1903 yılında muallimlerin askere çağrılmaya devam etmesinden dolayı bir yakınma hadisesi görülmektedir. Yedi yıldır Osmaniye kazasının İzogiri karyesinde İbtidai Mektebi'nde görev yapan bir muallim, bu hususla ilgili dilekçe yazmıştır. Kosova Darülmualiminin Mektebi'nden diplomalı olarak çıktığı halde askere çağrıldığını iddia etmiştir. Maarif Nezareti, diplomalarını onaylamadığı için kendisinin silah altına alındığını söylemektedir. Bu kişi şu anda askerlik hizmetini yaptığını ancak muallime de ciddi anlamda ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Muallimlik yaptığı mektepte toplam yetmiş tane kız ve erkek talebe olduğunu ve bunların muallimsizlikten perişan bir halde kaldıklarını dile getirmiştir. Ayrıca muallimleri askere alıp mektepleri kapattıklarını söylemiştir. Bu yüzden askerlikten muafiyetini istemektedir.¹²⁸ Ancak bu isteğinin gerçekleştiğine veya gerçekleşeceğine dair kayıtlara geçen bir cevap bulunmamaktadır.

1903 yılında 4. Orduyu Hümayun Müşiriyeti, Darülmualimin-i Sıbyan mektebinden mezun olup herhangi bir yerde muallimlik yapmayanlar için bir bildiri yayınlamıştır. Yayınlanan bildiriye göre, darülmualimin talebesinin mektepte bulunduğu sürece veya mektepten çıktıktan sonra Maarif Nezareti bünyesinde görev almasının zaruri olduğu ifade edilmiştir. Bildiriye göre, bu şekilde görev alanlar askerlikten muaf tutulacaktır.¹²⁹ Bu bildiriye gören ve Koniçe kazasında muallim olan Sabit Efendi bir dilekçe yazmıştır. Kendisi Darülmualiminin Mektebi mezunu ve şu anda Koniçe kazası İbtidai Mektebi muallimidir. Ancak durumu böyle olmasına rağmen askere alınmıştır. Ele aldığı yazıda, daha önceden de muallim muavini olarak görev yaptığını belirtmiş ve fahri muallimler hakkında nasıl bir muamele yapılacağı hakkında da bilgi istemiştir.¹³⁰ Bu dilekçe üzerine Maarif Nezareti'nden bir cevap gelmiştir. Bu cevapta, Sabit Efendi'nin darülmualiminin mezunu olduğu halde neden fahri olarak muallimlik yaptığı sorulmuştur.¹³¹ Maarif Müdürlüğü ise Sabit Efendi'nin mektebe devam etmek için müracaat ettiği ve bu yüzden fahri muallimlik vazifesinin kendisine verildiğini bildirmiştir.¹³² Bu bilgi üzerine Sabit Efendi hakkında karar verildiği görülmektedir. Mektepte fahri olarak bir muallimin bulunmasının caiz olmadığı belirtilmiş ve bu kişinin görevine devam edemeyeceği ifade edilmiştir.¹³³

1905 yılında İbrahim Efendi adındaki bir kimse usulsüz olarak askere alındığını iddia ettiği bir dilekçe yazmıştır. Buradaki bilgilere göre, kendisi Kazanlık muhacirlerinden ve Mahmudiye köyündendir. 1899 yılında Edirne Darülmualiminin Mektebi'nden mezun olmuştur. Sonrasında Yenice-i Küreci Mektebi'nde ibtidai muallimliğine tayin edilmiştir. Burada görev yaparken 1903 yılında askere çağrılmış ve görevini ifa etmek için Gelibolu'ya gitmiştir. Orada diploması olduğunu söylese de henüz Maarif Nezareti tarafından onaylanmadığından kabul etmemişlerdir. Böylelikle İbrahim Efendi askerlikten muaf olması gerektiği halde askeriye istemeyerek de olsa teslim olmuştur. İbrahim Efendi bu durumdan hiç memnun değildir. Zira Maarif Nezareti

¹²⁸ BOA, MF. MKT. 754/58, 24 Ağustos 1319/6 Eylül 1903.

¹²⁹ BOA, MF. MKT. 778/10, 12 Nisan 1319/25 Nisan 1903.

¹³⁰ BOA, MF. MKT. 778/10, s. 4, 7 Haziran 1320/20 Haziran 1904.

¹³¹ BOA, MF. MKT. 778/10, s. 4-b, 17 Temmuz 1320/30 Temmuz 1904.

¹³² BOA, MF. MKT. 778/10, s. 6, 23 Ağustos 1320/5 Eylül 1904.

¹³³ BOA, MF. MKT. 778/10, s. 7, 21 Kanun-i Evvel 1320/3 Ocak 1905.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

tarafından diploması onaylananların askerlikten muaf tutulduklarını belirtmiş ve kendisinin de diplomasının bir an evvel onaylanmasını istemiştir. Ayrıca perişan bir halde bulunduğunu ve kendisine merhamet edilmesi gerektiğini de dile getirmiştir.¹³⁴ Bu dilekçe üzerine İbrahim Efendi hakkında araştırmalar yapılmaya başlamıştır. Ancak Maarif Nezareti tarafından, kendisi hakkında ne diploma bilgilerinin bulunabildiği ne de muallimlik yaptığıyla ilgili malumatların ellerinde olduğu ifade edilmiştir.¹³⁵ İlerleyen yıllarda ise hakkında istenilen bilgilerin verildiği söylenebilir. Verilen bilgilere göre İbrahim Efendi, Çömlekçi İbtidai Mektebi'nde muallimlik yapıyor ve maaşı da aylık 80 kuruş olarak ahali tarafından veriliyormuş.¹³⁶ Bunun üzerine diploması da gönderilmiş ve meclis tarafından onaylanmıştır.¹³⁷ Ancak bu süreçte İbrahim Efendi'nin ciddi anlamda mağdur olduğu görülmektedir.

1906 yılında Yenivaroş Mahallesinde İbtidai Mektebi'nde muallimlik yapan Halil Efendi, askere çağrılan bir başka kişidir. Askere gitmeyi kabul eden Halil Efendi, görevini yapmak üzere askeriye teslim olmuş, yerine muallim Recep Efendi tayin edilmiştir.¹³⁸ Örnekte görüldüğü üzere bazı muallimler hiçbir sorun yaşamadan veya itiraz etmeden askere gitmiştir. Ancak muallimlerin hızla askere alınması ilerleyen yıllarda büyük sorunlara yol açmaya başlamıştır.

Nitekim 1908 yılında muallimlerin askere alınmasının mektebin kapanmasına sebep olacağı belirtilmektedir. Medrese çıkışlı olanlar gibi askerlikten muafiyetini isteyenler 16 Haziran 1908 tarihinde Seraskerliğe bir yazı yazmıştır. Bu yazıda, Milas İbtidai Mektebi muallim-i sani ve salisinin Harbiye Nezareti'nin 10 Ağustos 1908 tarihli emriyle askerliğe sevk edildikleri belirtilmiştir. Böylelikle mektebin boş kaldığı ve birçok kişinin mağdur olduğu ifade edilmiştir.¹³⁹ Maarif Müdürü de durumun ciddiyetini dile getiren bir yazı yazmıştır. “*Bu kadar muallim askere alınırsa dersleri kim verecektir*” diye yakınmıştır. Ayrıca Maarif Müdürü, bu kadar muallimi askere alırlarsa mektebin kapatılacağını bildirmiştir.¹⁴⁰ Ancak buna rağmen Harbiye Nezareti'nden herhangi bir cevap gelmediği görülmektedir. Durum çok fazla ciddiye alınmayınca Maarif Müdürü bu konu hakkında Maarif Nezareti'ne bir yazı daha yazmıştır. Muallim-i sani ve muallim-i salisin askere sevk edildiğini dile getirdiği yazısında, ayrıca muallim-i evveli de alacaklarını belirtmiştir. İbtidai mekteplerinin birkaçının bu gibi sebeplerle kapandığını ve derslere girecek kimsenin kalmadığını ifade etmiştir.¹⁴¹ Ancak bu kadar yakınmaya rağmen muallimler ilerleyen yıllarda yine askere alınmaya devam etmiştir.

1909 yılında ise Veli Efendi askerlik hususunda kendisinin mağdur edildiğini söylemektedir. Veli Efendi'nin ismine 1904 yılında kur'a isabet etmiştir. Kendisinin medresede eğitim gördüğü ve Bitlis'te bulunan Darülfeyz İbtidai Mektebi muallimliğine

¹³⁴ BOA, MF. MKT. 890/51, 18 Eylül 1321/1 Ekim 1905.

¹³⁵ BOA, MF. MKT. 890/51, s. 2, 24 Eylül 1321/7 Ekim 1905.

¹³⁶ BOA, MF. MKT. 890/51, s. 3, 22 Mart 1323/4 Nisan 1907.

¹³⁷ BOA, MF. MKT. 890/51, s. 3-b, 30 Nisan 1323/13 Mayıs 1907.

¹³⁸ BOA, MF. MKT. 932/47, s. 1-7; 27 Kanun-i Evvel 1321/9 Ocak 1906.

¹³⁹ BOA, MF. MKT. 1086/44, 19 Teşrin-i Sani 1324/2 Aralık 1908.

¹⁴⁰ BOA, MF. MKT. 1086/44, s. 1-b, 30 Teşrin-i Sani 1324/13 Aralık 1908.

¹⁴¹ BOA, MF. MKT. 1086/44, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1324/19 Ocak 1909.

tayin edildiği ifade edilmiştir. Buraya tayini gerçekleştirdiği için medreseyi terk etmiş ve diploması onaylanmamıştır. Ancak bahsedilen mektepte böyle bir kimsenin muallimlik yapmadığı tespit edilmiştir. Durumdan emin olabilmek için bu kişi hakkında Maarif Müdürlüğünden detaylı bilgi istenmiştir. Bunun üzerine gerekli tahkikatlar yapılmış ve sonucu bildirilmiştir. Askere alınan Veli Efendi'nin memuriyetine dair herhangi bir bilginin bulunmadığı ve bahsedilen muallimlikte de Mehmed Efendi adında bir muallimin olduğunun anlaşıldığı ifade edilmiştir.¹⁴² Ancak başka bir belgeden anlaşıldığı üzere yanlış bir kayıt yapılmıştır. Veli Efendi, Bitlis İbtidai Mektebi muallimliğine 1906 yılında tayin edilmiş ve Seraskerlik kendisini medrese mezunu olarak kaydetmiştir. Diploması ise 11 Kasım 1908 tarihinde onaylanmıştır. Ancak sene başında askere sevk edilmesi istendiğinden Veli Efendi mağduriyet yaşamıştır.¹⁴³ Görüldüğü üzere askere alma hususunda yerleşmiş bir sistem olmadığından böyle karmaşık olayların meydana geldiği de olmuştur.

Elbette karmaşık olayların veya mağduriyetlerin dışında sorunsuz askere giden muallimlerin olduğunu da belirtmek gerekir. II. Abdülhamid Dönemi'nde buna dair verilebilecek son örnek ise İlyas Efendi'dir. Kendisi 1909 yılında askere çağırılmıştır. Sığırî Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi olan İlyas Efendi, askere gitmek istese de yerine iyi bir maaşla vekil bulunamamıştır. Bu sebeple yerine derslere girmek üzere mektebin bevvabı Abdülhamid Efendi seçilmiştir. Maarif Müdürü, bevvabın bu görev için yeterli olamayacağını belirtmiş ve İlyas Efendi'nin yerine kimin ne şekilde tayin edilmesi gerektiğini Maarif Nezareti'ne sormuştur.¹⁴⁴ Maarif Nezareti ise Rüşdiye Mektebi muallimlerinin tayinleri ve yer değiştirme işlemlerinin artık Maarif Müdürlüklerine bırakıldığını belirtmiştir. Bu sebeple meselenin doğrudan kendileri tarafından çözümlenmesini istemiştir.¹⁴⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde zorunlu askerlik meselesi Sultan III. Selim'den itibaren gündeme getirilmeye başlamıştır. Ancak III. Selim ve II. Mahmud Dönemi'nde düzenli bir askere alım sistemi kurulamamıştır. Bunda en büyük etken ise sürekli isyan çıkaran yeniciler ve askerlik yapmak istemeyen genç kesim olmuştur. Tanzimat Dönemi'nde ise yeni Kanunnameler çıkartılarak askeri alanda düzenlemelere gidilmiştir. Başlangıçta tepkiler olsa da istenilen verim alınmasa da ilerleyen zamanlarda düzenli bir sistem kurulmuştur. Böylelikle birçok kimse askerlikle mükellef olmuştur. Ancak askerlik hususunda belirli bir düzenin oturtulması zaman aldığından dolayı bazı kimselerin bilhassa talebe ve muallimlerin bu durumdan olumsuz yönde etkilendiği söylenebilir. Zira 1846 yılında çıkarılan ilk kur'a kanunundan 1886 yılında çıkarılan kur'a kanununa kadarki süreçte, askere alım hususunda pek çok değişiklik olmuştur. Bu süreçte bazı hususlarda net ifadelerin bulunmaması, kanunnamelerdeki bazı maddelerin sarih olmayışı

¹⁴² BOA, MF. MKT. 1096/37, s. 1-2; 6 Teşrin-i Sani 1322/19 Kasım 1906.

¹⁴³ BOA, MF. MKT. 1102/53, 11 Şubat 1324/24 Şubat 1909.

¹⁴⁴ BOA, MF. İBT. 248/16, 8 Teşrin-i Evvel 1325/21 Ekim 1909.

¹⁴⁵ BOA, MF. İBT. 248/16, s. 2, 17 Teşrin-i Evvel 1325/30 Ekim 1909.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

ve muafiyet ile ilgili konularda zamanla değişikliklerin yapılması birçok soruna yol açmıştır.

Devletin bekası için daimî olarak askere ihtiyaç olduğu aşikardır. Ancak askerliğin, devletin ve milletin ayağa kalkabilmesi ve ilerleyebilmesi için ciddi anlamda önem verilmesi gereken eğitim sistemini doğrudan etkilemesi, elbette birçok soruna yol açmıştır. Köylerde bulunan, şehirlerde işsiz olan veya görevini bıraktığında diğer insanların hayatını çok fazla etkilemeyecek olan gençlerin askere alınması oldukça isabetli bir karardır. Ancak her geçen gün gücünü kaybeden Osmanlı Devleti'nde, kendisini yeniden ayağa kaldıracak eğitim kurumlarındaki birçok kimse de askere alınmıştır. Bu ise eğitim sistemini doğrudan olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim Belli dönemlerde değerli ve bilgili hocalar yetiştiren medreseler, zamanla bozulmaya başlamıştır. Bilhassa Tanzimat Dönemi'nden sonra taassup yuvası haline gelmiş ve liyakatli kimseler yetiştirememeye başlamıştır. Bunun farkına varılınca yeni usule göre birçok mektep açılmış ve zamanla sayıları artış göstermiştir. Bu mekteplerde nitelikli eğitimin verilebilmesi için talebe ve muallimlerin devamlı olarak kendilerini geliştirmesi ve istikrarlı bir şekilde mektebe gelip gitmesi gerekmektedir. Böylece eğitim, topluma faydalı bir araç haline gelecekti. Ancak bu istikrara, askere alma kanunları tam olarak izin vermemiştir.

Zaman zaman bazı muallimler ve eğitimlerine devam eden talebeler askerlikten muaf tutulsalar da genel anlamda birçoğu askere alınmıştır. Ele alınan çalışmada da görüldüğü üzere, II. Abdülhamid Dönemi'nde birçok talebe ve muallim kendileri istememesine rağmen askere alınmış ve mağdur edilmiştir. Bazı maarif müdürlerinin bu durumu şiddetle tenkit ettiği söylenebilir. Nitekim muallimlerin hızla askere alınmaya devam ettiği sıralarda bazı maarif müdürleri, bu şekilde devam edildiği takdirde birçok mektebin kapatılacağını ifade etmiştir. Bazı maarif müdürleri de çok sayıda talebenin askere çağrıldığı için mekteplerin talebesiz kalacağından ve nihayetinde kapanacağından zaman zaman yakınmıştır. Eğitimine ara vermeden daima ilimle uğraşmayı arzulayan ve bu sebeple askere gitmek istemeyen talebe ve muallimler olduğu gibi askere çağrılmaktan memnuniyet duyan talebe ve muallimler de olmuştur. Bu kimseler mağdur olduklarını ifade etmemiş ve isimleri kur'ada çıktığında, kendilerine en yakın bulunan askeriye dairesine teslim olmuşlardır. Ayrıca birçok kimse de askerlikten kurtulmak maksadıyla hileye başvurmuş ve medreselere yahut yeni açılan farklı mekteplere kayıt yaptırmıştır. Buradan ise iki önemli sonuç çıkmaktadır. Birincisi bazı mekteplerde okuyanların daimî veya geçici olarak askerlikten muaf tutulmasıdır. Bu hususta zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Birçok talebe de bu yüzden yakınmıştır. Yani bazı mektep mezunları muaf tutulurken bazılarının muaf tutulmaması sorunlara yol açmıştır. İkinci önemli nokta ise askerlikten muaf tutulan bir mektep bölümüne herhangi birisinin kaydolabilmesidir. Buradan da liyakate çok önem verilmediğini anlamaktayız. Böylelikle başarılı olmayan kimseler de sırf askerlikten belli bir süre muaf olabilmek amacıyla mektepleri kendi çıkarları için kullanmıştır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz, 15. ve 16. yüzyıllarda büyük başarılar sağlayan askeri ordu, sonrasında bir daha kurulamamıştır. Ayrıca bu başarılı askeri sistemi tekrar kurabilmek için çaba harcayan Osmanlı Devleti, eğitim kurumlarında bulunanları

İbrahim TAMAR

askere çağırarak kendisini ve toplumu ihya edecek eğitim sistemini hafife almıştır. Bunun sonucunda da niceliksel artış ve niteliksel düşüş devam etmiştir.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO); 688/51588.

BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî (DH. MKT.); 5/6, 60/17, 694/23, 1766/54, 1770/31.

BOA, Maârif-i Nezâret-i Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemî (MF. İBT.); 248/16.

BOA, Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemî (MF. MKT.); 23/40, 41/30, 47/160, 98/103, 110/77, 115/161, 117/120, 117/132, 118/57, 126/17, 126/126, 143/94, 146/111, 147/131, 167/49, 202/7, 207/37, 241/60, 275/47, 281/39, 295/50, 297/60, 321/16, 360/9, 361/25, 383/36, 392/18, 419/28, 427/37, 493/34, 499/51, 552/25, 573/60, 591/2, 701/59, 710/56, 741/38, 754/58, 759/40, 778/10, 865/48, 877/64, 890/51, 932/47, 943/46, 978/20, 990/23, 1070/35, 1086/44, 1096/37, 1102/53, 1107/72.

b. Gazeteler

Takvîm-i Vekâyi Gazetesi, Sayı 1078, 1149, 1211, 1215.

c. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Akyıldız 2011 Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 40, s. 1-10.
- Alkan 2001 Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devri'nde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- Ayaydın 2011 Rıdvan Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Aydın 1994 Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Beydilli 2003 Kemal Beydilli, "Mahmud II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, s. 352-353.
- Eroğlu v.d. 1999 Cengiz Yazar, Hülya Demiröz, İ. Göktuğ, *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Çadırcı 1989 Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı Ordusu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, s. 39.
- Çadırcı 2002 Musa Çadırcı, "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", *Genel Türk Tarihi Dergisi*, Cilt: 7, s. 517.
- Hayta ve Ünal 2012 Necdet Hayta, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- İnalçık v.d. 2011 Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İbrahim TAMAR

- Karal 1988 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Karal 1970 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Keleş ve Ercoşkun 2014 Erdoğan Keleş, Tülay Ercoşkun, "Stratford Canning'in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu ve İstanbul'daki Üç İsyân (1807-1809)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 56, s. 277-278.
- Özcan 1994 Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, s. 254.
- Özdemir 2005 Mehmet Özdemir, "Balkan Savaşı'nda Gönüllüler ve Gönüllü Askeri Birlikler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, s. 72.
- Pala 2021 Gülşah Pala, *Osmanlı Devleti'nde Bedelli Askerlik: Bedel-i Nakdi Uygulaması*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Raif Efendi 1988 Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli*, (Çev. Arslan Terzioğlu, Hüsrev Hatemi), Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Taneri 2019 Aydın Taneri, *Kuruluş Devri Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Bilge Kültür Sanat, Ankara.
- Uçarol 1995 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Uzunçarşılı 1988 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ünal 2016 Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vurmaz 2007 Mehmet Vurmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askere Alma Sistemi (1826-1970)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.
- Yıldız 2009 Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

SUMMARY

Analysing the military structure of the Ottoman Empire, which transformed from a small principality into a state and from a state into an empire, has a very important place. As a matter of fact, the quality of the army organisation is directly effective in the wars and territories won. The army organisation established in the Classical Period made great contributions to the state. The Ottoman army, which acted in a disciplined manner in wars, achieved great success especially until the 17th century. However, serious problems

II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

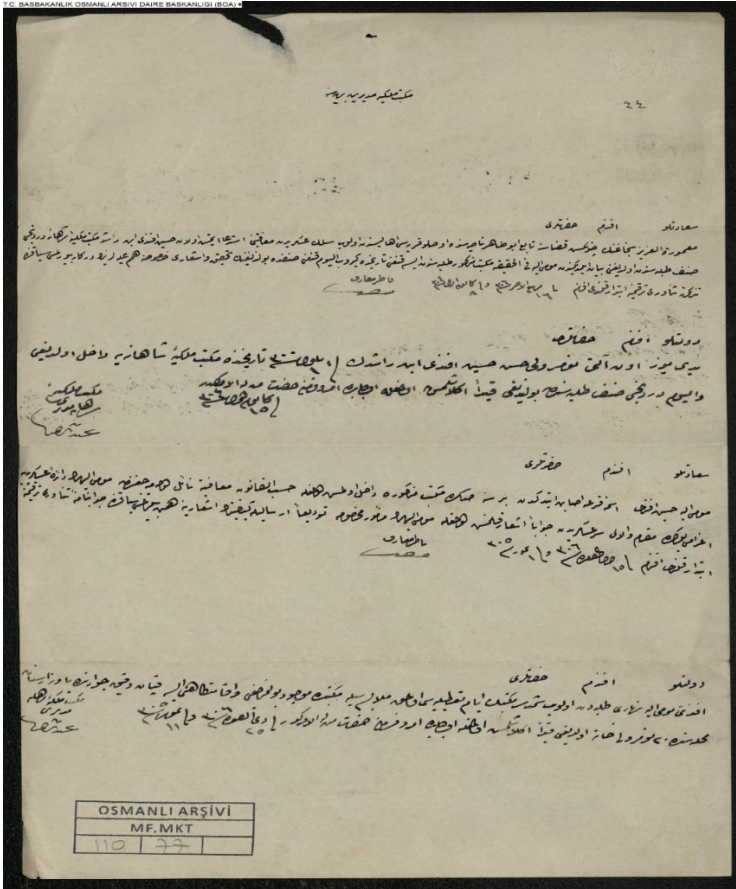
emerged in the military system in the following periods. Selim III was the first padishah who wanted to make radical changes to correct these problems. In this direction, he attempted to establish a new military system. Before Sultan Selim, there was no Sultan who demanded compulsory military service from the people and tried to establish a system for this purpose. Soldiers were recruited and trained in different ways from time to time. Sometimes non-Muslim children were taken under the control of the state from an early age and raised as soldiers according to Turkish and Muslim culture. Sometimes, those who wanted to do military service voluntarily from Turkish citizens were recruited into the army. Selim III, on the other hand, resorted to a different method and brought the compulsory military service system to the agenda in a serious way. However, the deep-rooted structure of the janissary army made it difficult to establish a new system. For this reason, the new military structure envisaged by Selim III could not be established. Mahmud II, who came to the throne after Sultan Selim, attached importance to this issue. However, a regular military system could not be established in this period.

However, with the Tanzimat Period, there were serious developments in the military system. From this period onwards, Turkish male citizens who reached the age of 20 started to be conscripted into military service. In time, many conscription laws were enacted. However, it took many years for the conscription system to start functioning regularly. In this process, many students and teachers were also conscripted. The conscription of many students and teachers directly affected the education system negatively. Because thousands of new schools were opened especially after the Tanzimat Period. Thus, problems such as lack of students and teachers began to arise in many schools. Although some students and teachers were exempted from military service, many were conscripted. Thus, many people became victims. Apart from those who were victimised, there were also those who resorted to deception in order to avoid military service. For example, those studying in madrasahs and some schools were exempted from military service from time to time. Some people wanted to use this situation. Thus, they enrolled in schools only to temporarily avoid military service. Apart from these, there were also some people who claimed to have been educated there by giving the name of a school, although they had not been educated in a school. Some people also co-operated with some officials in the schools and had their names registered in the school. However, most of these tricks were detected in time. Those who were found to have cheated were penalised and then conscripted into military service. In this way, the number of those who cheated and those who wanted to continue their education but were conscripted into the army increased over time. As a result, the quality of education continued to decline day by day. Especially during the reign of Abdulhamid II, many students and teachers were called to military service.

The main purpose of this study is to provide detailed information about the situation of these students and teachers. As a matter of fact, there were many people who were victimised, cheated and caused problems. There is no study in which the information about these individuals is presented in a comprehensive manner. For this reason, providing detailed information about the students and teachers who were called to military service during the reign of Abdulhamid II will constitute the original value of this study. In this way, it will be possible to make some comments on issues such as the

relationship between education and military service, the quality of the education system in the Abdulhamid II period, and how the newly established military system affected students and teachers. As a result, a versatile interpretation can be made and an important contribution to the literature will be made. Document analysis method was used in this study. Ottoman Archive Documents, which contain detailed information about students and teachers, constitute the main source of the study.

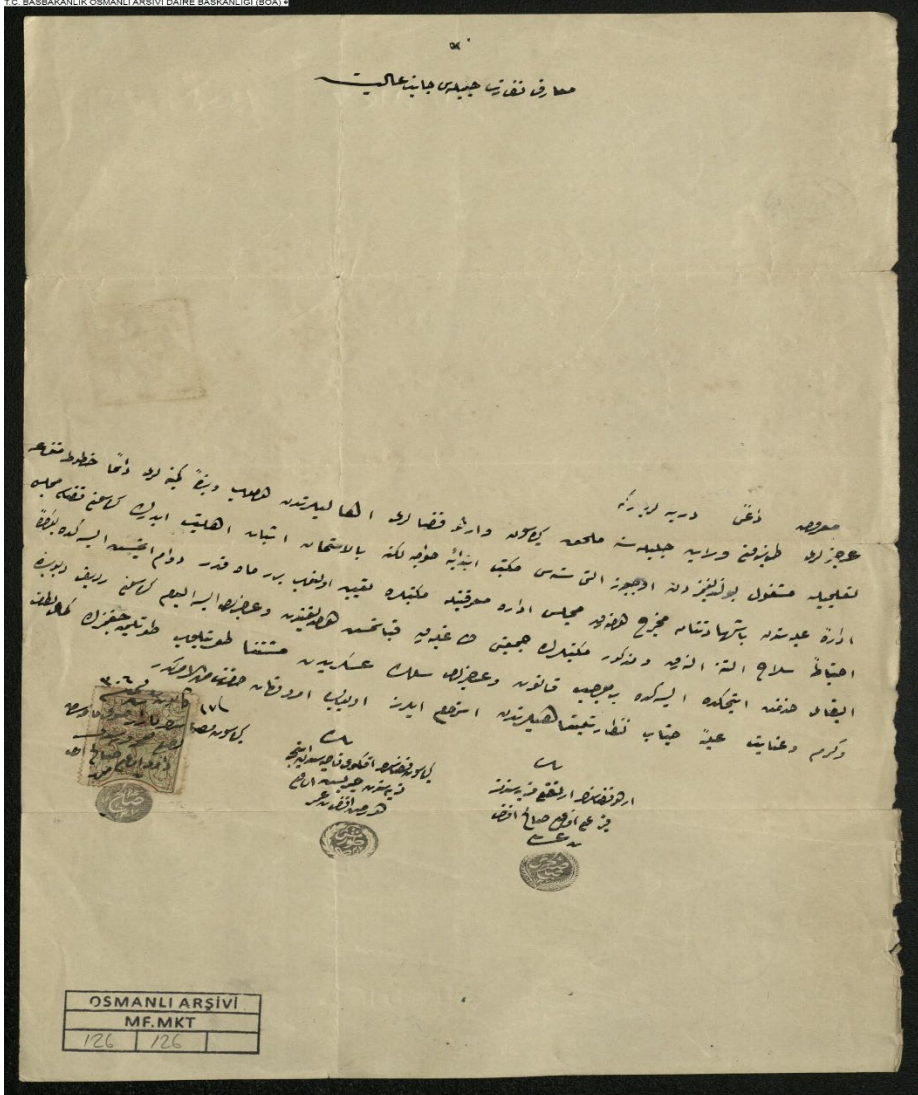
EKLER

MF.MKT.00110.00077.001

Ek-1: BOA, MF. MKT. 110/77: İsmine kur'a isabet ettikten sonra okula kaydolduğu için askere gönderilmesi istenen Mekteb-i Harbiye talebesinden Hüseyin Efendi İbn-i Raşid'in okulun tatil olmasından dolayı ikametgâh adresinden bulunması üzerine malumatları içeren bir belge.

II. Abdülhamid Dönemi 'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler

MF.MKT.00126.00126.001

Ek-2: BOA, MF. MKT. 126/126: Ordu ve Giresun'dan müracaat eden Salih Durmuş ve Mehmed Salih Efendilerin Darümuallimin-i İbtidai şahadetnameleri olmamasından dolayı ahz-ı asker kanunnamesine tabi olduklarını bildiren arşiv vesikası.

MENEMEN'İN İŞGAL DÖNEMİ (1919-1922): COĞRAFİ BİLGİ SİSTEMLERİ DESTEKLİ BİR İNCELEME¹

Fahrettin TEPEALTI* - Süleyman AŞIK** - Emre
KARAKAYA***

Öz

İtilaf Devletleri, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın akabinde Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamış, bu kapsamda büyük devletlerin desteğini arkasına alan Yunanistan, 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkartmıştır. Hemen ardından 22 Mayıs'ta Menemen de işgale uğramış ve bölgenin Müslüman-Türk ahalisi, Yunan ordusu ve Rum işbirlikçilerinin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu saldırıların en önemlisi ise 17 Haziran 1919'da yaşanan Menemen katliamıdır. Üç buçuk yıl süren işgal, Millî Mücadele'nin zafere ulaşmasıyla son bulmuş ve Yunan Ordusu 9 Eylül 1922'de İzmir'i terk etmiştir. Bu dönemde Menemen'de yaşananlar, bazı tarih araştırmalarına konu olmuştur. Dijital teknolojilerin gelişimi tarih yazımını da etkilemiş ve yeni metodolojileri gündeme getirmiştir. Bu kapsamda Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) önemli bir yöntemi olarak öne çıkmıştır. Birçok disiplinde etkin bir şekilde kullanılan CBS, tarihçi ve tarihi coğrafyacılar tarafından da fark edilmiş ve Tarihi CBS (Historical GIS) adında yeni bir araştırma alanı doğmuştur. Türkiye'de bu alandaki çalışmalar halen sınırlıdır. Bu makale, Menemen'in işgal dönemini tasviri bir yaklaşımla, CBS yöntemiyle haritalar yaparak tarih ve tarihî coğrafya alanlarına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Mütareke Dönemi, Yunan İşgali, Menemen, CBS Teknolojileri.

¹ Bu makale İzmir Bakırçay Üniversitesi tarafından desteklenen, KBP.2022.001 numaralı "Menemen'in İşgal Döneminin (1919-1922) CBS Teknolojileri Yöntemiyle Haritalandırılması" başlıklı Bilimsel Araştırma Projesi'nden (BAP) üretilmiştir.

* Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, İzmir. E-posta: fahrettin.tepealti@bakircay.edu.tr ORCID: 0000-0002-6602-0640

** Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: suleyman.asik@bakircay.edu.tr ORCID: 0000-0002-5818-6245

*** Arş. Gör., İzmir Bakırçay Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: emre.karakaya@bakircay.edu.tr ORCID: 0000-0003-4831-8205
(Makale Gönderim Tarihi: 16.01.2024 - Makale Kabul Tarihi: 24.06.2024)

Abstract

Occupation Period of Menemen (1919-1922): A Review Supported by Geographical Information Systems

The 7th article of the Armistice of Mudros which has been signed due to Ottoman Empires lose World War I, gave Entente Powers the right of occupation of Ottoman territory. Greece, owing to that article, landed its army in Izmir on May 15, 1919, and started a brutal occupation. Menemen, a district of Izmir, exposed to that brutal, gory occupy on 22nd May. During the occupation of Menemen, Turkish-Muslim folk witnessed numerous grievous events and attacked by both Greek army and their local collaborators. Undoubtedly, the bloodiest one, called Bloody Tuesday on the other words Menemen Katliamı (Massacre of Menemen), happened on June 17, 1919. This kind of savagery events has been occurring more than twelve hundred days throughout occupy. Because of their defeat of the Turkish War of Independence, the Greek army, escape and left Izmir completely as of September 9th. With the introduction of digital technologies into all areas of life, like the other branches of social sciences, historiography was undoubtedly affected by this process and took new research methodologies to the field. Geographic Information Systems (GIS) stand out as a prominent digital technological method. Realizing the potential of GIS, some historians have started to use these systems in historical researches. As a result, Historical GIS, a rapidly developing and new research area, has emerged. This interdisciplinary project, which examines the occupation period of Menemen, has been prepared to contribute to field. The goal of this study is to contribute methodologically to fields of history and historical geography by describing what happened during the occupation of Menemen (1919-1922) and mapping it using GIS.

Keywords: *Turkish War of Independence, Armistice, Greek Occupation, Menemen, GIS Technologies.*

Giriş

Tarih literatüründe Menemen'in işgaline dair tarihî araştırmalar olmakla birlikte bu konuda müstakil bir akademik çalışma mevcut değildir.² Menemen'in işgalinden bahseden akademik tarih anlatıları genellikle yekûn olarak Anadolu'nun,³ Batı Anadolu'nun⁴ yahut sadece İzmir⁵ ve havalisinin⁶ işgalini konu edinen çalışmalardır. Dolayısıyla bu çalışmalarda Menemen'in işgal edilmesine ve bu süreçte vukuu bulan olaylara konuları bağlamında yüzeysel olarak değinilmiştir. Bu ve benzeri çalışmalarda Menemen'in işgali ana anlatı olmaktan ziyade ele alınan konuyu destekleyip güçlendiren bir argüman olarak kullanılmıştır. Bu sebeple söz konusu çalışmalarda Menemen'in işgali ile ilgili pek çok yanlış bilgi de mevcuttur. Bunun en önemli örneği işgalin başladığı

² Doğrudan Menemen'in işgalini konu alma iddiasındaki tek eser Oktay Özen'in'e ait "Menemen'in İşgal Yılları" adlı kitaptır. Bu kitap popüler bir yerel tarih çalışmasıdır. Özen'in bu çalışmasında literatürdeki mevcut bilgileri derleyip bir araya getirmiştir. Kitap yalnızca Menemen'in işgalini değil, ilçenin toplumsal yapısını Rum-Türk düalizmi bağlamında ele alma gayretini gösteren bir çalışmadır.

³ Selvi 2011; Belen 1983; Selek 2020; Jaeschke 2011.

⁴ Turan 1999; Parlak 1983a; Parlak, 1983b; Gülcan 2007; Nersesoğlu 2022; Ediz 2015.

⁵ Umar 1974; Berber 2002; Özkemer 2004; Mutlu 2013.

⁶ Çakmak 2007.

tarihtir. Menemen'in işgaline değinen çoğu çalışmada işgalin başladığı tarih olarak 21 Mayıs verilmektedir. Ancak ileride tartışılacağı gibi asıl tarih 22 Mayıs'tır.⁷ Bu makalenin mevcut araştırmalara nazaran farklılığı, Menemen'i merkeze almak suretiyle işgal yıllarını irdelemek kaygısı güden ilk bilimsel çalışma olmasıdır. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan ve işgal yıllarından kalan resmî belgelere başvurulmuş, bunun yanı sıra önceki araştırmalar bulguları ile incelenmiş ve tahlil edilmiştir. Arşiv belgeleri ve literatür bulguları döneme tanıklık eden kişilerin hatıratıyla çapraz okumaya tabii tutularak çeşitli iç ve dış tenkitler neticesinde bilgilerin doğruluğu tespit edilmiş ve bir tarih anlatısı oluşturulmuştur.

Ortaya konulan tarih anlatısı, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) vasıtasıyla haritalandırılarak desteklenmiştir. CBS, yeryüzü referanslı verileri toplayan, depolayan, kontrol eden, işleyen, analiz eden ve görüntüleyen bir sistemdir.⁸ Kartografinin bir uzantısı olarak değerlendirilen bu sistem, her türlü yeryüzü şekillerini, şehirleşme çalışmalarını, nüfus dağılımlarını ve benzeri bilgileri tespit ederek harita üzerinde işaretlemek, işlemek, depolamak, analiz etmek ve yönetmek için tasarlanmış bir bilgisayar teknolojisidir.⁹ Özellikle fizikî ve beşerî coğrafya çalışmalarında sıklıkla kullanılan bir araç olan CBS ile yapılmış birçok coğrafya çalışması vardır. Fakat tarihî olayların cereyan ettiği mekânsal ortamın, okumalar ve saha araştırmaları ile tespit edildikten sonra CBS aracılığıyla haritalandırılması Türkiye'de 2010'lu yıllardan itibaren yayılmaya başlanmış tarih araştırmalarında yeni bir yöntemdir ve bu yöntemle yapılan çalışmaların sayısı oldukça azdır.¹⁰ Millî Mücadele dönemine ilişkin bir işgal sürecini çözümlenmede ise daha önce kullanılmamıştır. Bu makalede işgal yıllarıyla ilgili oluşturulan tarih anlatısı ArcGIS yazılımı ile görselleştirilmiş ve "Milne Hattı" gibi sınırlar ile tarihî kaynaklarda ayrıntılı olarak tasvir edilmeyen askerî hareket rotalarının tespit edilmesinde günümüz topoğrafya haritalarından faydalanılarak muhtemel askerî birliklerin yürüyüş güzergahları belirlenmiştir. Bu sayede Yunan ordusunun askerî faaliyetleri, Menemen'de işgalden etkilenen bölgeler, Türk ordusunun işgale karşı giriştiği mücadele ile Büyük Taarruz'un İzmir safhasının daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir.

1. Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından Anadolu'nun İşgali

1918 yılının sonbaharına gelindiğinde, dört yıldır birçok cephede mücadele eden Osmanlı Devleti gücünü tüketmişti. İtilaf Devletleri'ne saldırmaya yönelik cephelerden olumsuz sonuçlar gelmişti. Kanal Harekâtı başarısızlığa uğramış, Mısır ele geçirilemediği gibi İngilizlerin karşı hücumu sonucu Filistin, Ürdün ve Suriye gibi bölgeler kaybedilerek binlerce şehit verilmişti. Irak'ta da durum benzerdi. Savaşın ilk yıllarında binlerce şehit verilen ve hiçbir başarı elde edilemeyen Kafkas Cephesi'nde ise kaybedilen bölgeler geri alınmış, Rusların savaştan çekilmesi sonucu bir miktar ilerleme kaydedilmişti. Osmanlı

⁷ BOA., DH.I.UM. EK., 52/52.

⁸ Yiğit vd. 2013, s. 315.

⁹ <https://www.geospatialworld.net/blogs/overview-of-gis-history/> (Erişim Tarihi: 10.10.2023)

¹⁰ Uğur 2018; Aladağ 2020; Özcan 2020; Bekman 2020.

Devleti bu şartlar altında 4 Ekim 1918 tarihinde barış istemiş ve 30 Ekim 1918’de Limni Adası’nın Mondros Limanı’nda demirli Agamemnon zırhlısında mütareke antlaşmasını imzalamıştı. Bu antlaşmada Osmanlı tarafını Bahriye Nazırı Rauf Bey, İtilaf Devletleri tarafını İngiltere’den Amiral Somersset Arthur Calthorpe temsil ediyordu.¹¹ Osmanlı Devleti’nden sonra birkaç gün içinde Avusturya-Macaristan ve Almanya da teslim olunca savaş resmen bitmiş oldu. I. Dünya Savaşı’nın ardından akdedilen ateşkes antlaşmalarının hepsinde görüldüğü üzere Mondros’ta da İtilaf Devletleri’nin dayatma ve teklifleri kabul edilmiş, savaşın galipleri karşı tarafa ağır şartları kabul ettirmişlerdi. Mondros Antlaşması’nda ordunun terhis, Osmanlı topraklarındaki limanların, tünellerin ve benzeri bölgelerin ayrıca iletişim hatlarının İtilaf Devletleri’nin denetimine bırakılması kararlaştırılmıştı.¹² Ama bu antlaşmanın Osmanlı için en ağır sonuçlar doğuran maddesi, anlamca muğlaklığı sebebiyle 7. maddesiydi.

Antlaşmada geçen “*Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda (İtilaf Devletleri’nin güvenliklerini tehdit eden durum görüldüğünde) herhangi sevkulceysi noktasını (stratejik konumu) işgal hakkını haiz olacaklardır.*”¹³ ibaresi hiçbir kesinlik içermiyordu. Hukukun temel prensibi, kanun hükümleri ve antlaşma maddelerinin netliği iken bu maddede işgalin “*İtilaf Devletleri’nin güvenliklerini tehdit*” gibi istenildiği şekilde yorumlanmaya açık bir şartla Osmanlı topraklarındaki herhangi bir stratejik noktanın işgal edilebileceğinin belirtilmesinin nedeni açıklanmaya muhtaçtır. İngiltere’nin asıl teklifi “*Mühim sevkulceys nokatı (stratejik noktalar) İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilecektir.*”¹⁴ şeklindeydi ve böylece kendileri kayıtsız şartsız istedikleri Osmanlı vilayetini işgal hakkına sahip olacaktı. Ancak Osmanlı heyeti işgallerin keyfi olmasının ve bütün vatani kapsamasının önüne geçmek için durumu bir şarta bağlamak istemişti ama İngilizlerin tavizsiz tutumu ortaya böyle garip bir maddenin çıkmasına neden olmuştu. Nihayetinde belirsizlik, İtilaf Devletleri’nin Osmanlı topraklarındaki herhangi bir bölgeyi “*kendi güvenlikleri için tehlike arz ettiği*” gerekçesiyle işgal edebilmesine imkân vermişti.

Mütarekenin imzalanmasından kısa bir süre sonra İtilaf Devletleri bu maddeye dayanarak güvenliklerini tehdit eden durumların ortaya çıktığını ileri sürmeye ve Osmanlı Devleti’nin bazı bölgelerini işgal etmeye başladılar. İtilaf donanması, 7 Kasım 1918 tarihinde mayınları temizlemek bahanesiyle Çanakkale Boğazı’ndan içeri girdi.¹⁵ 13 Kasım’da 61 parça harp gemisinden müteşekkil işgal donanması, mütareke şartlarının kendilerine verdiği yetkiye dayanarak İstanbul önlerine demir attı.¹⁶ Bununla da yetinmeyen müttefikler, 2616’sı İngiliz, 540’ı Fransız ve 470’i İtalyan olmak üzere toplam 3626 askeri karaya çıkardı.¹⁷ İstanbul’un İtilaf Devletlerince kontrol altına alınması herkes tarafından hayretle karşılanmıştı. İstanbul’da işgal idaresi yerleştirilmeye

¹¹ Akşin 1997, s. 136.

¹² Erim 1953, s. 519-524.

¹³ Erim 1953, s. 520-521.

¹⁴ Erim 1953, s. 520-521.

¹⁵ Bıyıklıoğlu 1992, s. 169.

¹⁶ Akşin 1997, s. 136.

¹⁷ Temel 1998, s. 11.

çalışılırken Osmanlı ordusunda yoğun bir terhis ve silahsızlandırma uygulaması yapılıyordu. El konulan silah ve cephaneler, İtilaf Devletleri'nin denetimi altındaki depolara kapatılıyordu.

Hakikatte İtilaf Devletleri'nin işgal ettikleri ilk bölge, zengin petrol yataklarının bulunduğu Musul'du. İngilizler, 3 Kasım 1918 tarihinde Musul'u işgal ederek Türk ordusunun şehri terk etmesini istediler. Osmanlı kuvvetleri 8-9 Kasım'da Musul'dan ayrılınca bölgeyi resmen hakimiyetleri altına aldılar.¹⁸ Diğer yandan, 6 Kasım'da Fransızların öncülüğündeki birleşik İtilaf kuvvetleri Trakya sınırını geçmeye başladı. Trakya tedricen işgal edildikten sonra 18 Kasım'da 4.000 kişilik bir Fransız kuvveti Bakırköy İstasyonu'na çıkarıldı.¹⁹ Güneydoğu Anadolu'da işgali İngilizler başlatmıştı. General Mac Donald liderliğindeki bir süvari tugayı, bir istihkam müfrezesi, bir top bataryası ve ağır makineli tüfeklerle kurulu bir kuvvetle Halep'ten gelerek önce Antep'i işgal etti. Ardından 3 Ocak'ta Cerablus İngilizlerin eline geçti. İngilizler güneyden Anadolu içlerine doğru ilerlemelerine devam ederek 22 Şubat'ta Maraş'ı, 27 Şubat'ta Birecik'i, 16 Mart'ta Harapnaz ve Telebyaz istasyonlarını, 24 Mart'ta da Urfa'yı işgal ettiler.²⁰ İngiltere'nin Musul'dan Halep'e kadar uzun bir coğrafyayı kontrol etmesi Fransızları rahatsız etmişti. Zaten işgallerden önce Osmanlı topraklarını paylaşmak için imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'na göre Musul vilayetiyle Urfa, Maraş ve Antep bölgeleri Fransızlara bırakılmıştı. İngiltere antlaşma yapılmasına rağmen Mondros'tan hemen sonra Fransa'ya karşı bir baskı ve pazarlık konusu olarak Musul vilayetiyle birlikte Kilis, Urfa, Maraş ve Antep'i de işgal etmişti. Yapılan pazarlık sonucunda İngiltere, Musul'u elinde tutarken Antep, Urfa ve yöresini Fransızlara bıraktı. 1919'un Ekim ayında Fransız-Ermeni alayı önce Kilis'e akabinde Antep, Urfa ve Maraş'a girerek işgal yönetimini devraldı. Kuzeydoğuda ise İtilaf Devletleri Osmanlı'dan Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmasını istedi. 24 Aralık'tan itibaren Batum, İngilizlerin işgali altına girdi. Zorlu kış şartları nedeniyle işgali geciken Kars ise 13 Nisan 1919'da yine İngilizler tarafından işgal edildi.²¹

Önemli sevkiyat noktaları, yol güzergâhları, iletişim merkezleri de işgallere maruz kalmıştı. Kıyılar ve limanlar müttefikler tarafından bölüşülerek kontrol altında tutuluyordu. Orta ve Doğu Karadeniz limanları İngilizlerin kontrolüne, Batı Karadeniz, İskenderun ve Mersin limanları da Fransızların kontrolüne verilmişti. Diğer Akdeniz limanları ise İtalyanların kontrolüne bırakılmıştı. Yunanlar, Rumlar ve Ermeniler bu işgallerde destek kuvvetleri olarak yerlerini aldılar. Bu bağlamda Yunanlılar 9 Ocak 1919 tarihinde Uzunköprü-Hadımköy demiryolunu; İngilizler 22 Ocak'ta Konya Tren İstasyonu'nu, ardından 1 Şubat'ta Fransızlarla birlikte Turgutlu-Aydın demiryolunu işgal ettiler. 16 Nisan'da Afyon Tren İstasyonu Fransız kontrolüne girdi. Ayrıca 9 Mart'ta Samsun'a bir müfreze çıkarıp birkaç gün sonra Merzifon'a bir kıta asker gönderdiler. 11 Aralık 1918'de Fransız subaylarının idaresinde 400 Ermeni'den oluşturulan bir Fransız taburu Dörtöl'a, 17 Aralık'ta ise çoğu Ermeni olmak üzere 1.500 Fransız askeri Mersin'e

¹⁸ Budak 2002, s. 16.

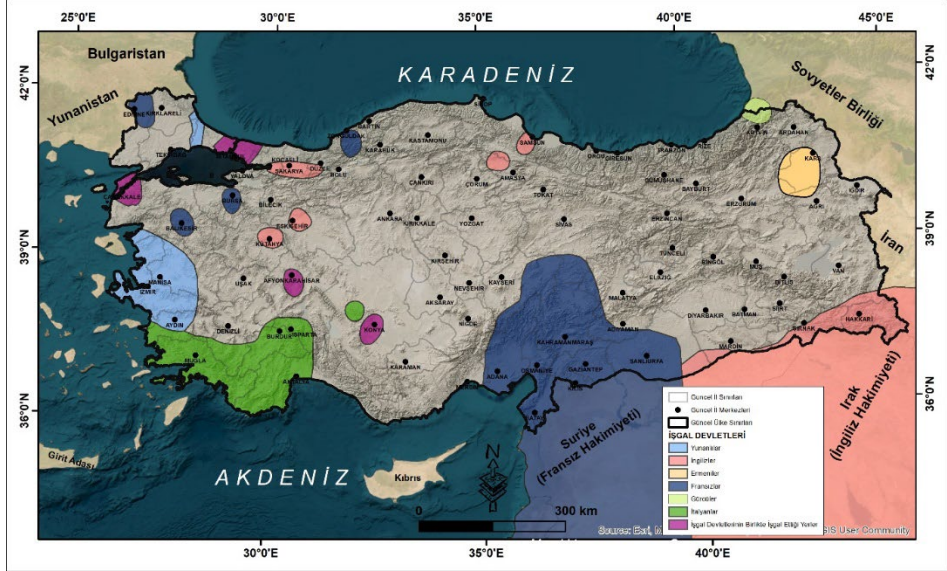
¹⁹ Belen 1983, s. 24-27.

²⁰ Budak 2002, s. 17-18; Tolon, 2004, s. 104.

²¹ Özkaya 2002, s. 30-31.

girmişti. İlerleyişlerine devam eden Fransızlar 26 Aralık'ta Adana'yı, 3 Şubat 1919'da Çiftehân'ı işgal etti.²² Akdeniz kıyılarındaki çıkartmalar ise İtalyan birlikleri tarafından gerçekleştirildi. İtalyanlar işgallere 1919 yılının ilkbaharı ile başladılar. Öncelikle 28 Mart 1919'da Antalya, 4 Mayıs'ta Kuşadası, 11 Mayıs'tan itibaren Fethiye, Bodrum ve Marmaris işgal edildi. Bunun yanı sıra yine İtalyanlar, 2 Nisan'da Konya'ya bir tabur ve 14 Mayıs'ta Akşehir'e bir müfreze yerleştirdiler.²³

Harita 1: Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'nun işgali

Görüldüğü gibi, Mondros Mütarekesi'nin ardından Osmanlı coğrafyasının büyük bir bölümü işgal edilmişti. İşgallerin bu kadar hızlı bir şekilde uygulanmasının nedeni uzun yıllardır savaşla meşgul olduğu için artık bitkin haldeki Osmanlı askeriyesinin teslim olmaya hazır bir vaziyette olduğundan ve işgallere direnemeyeceğinden emin olmaktı. Diğer bir sebep ise İtilaf güçlerinin Osmanlı topraklarını daha önceden aralarında yaptıkları antlaşmalarla paylaşmış olmasıydı. Bu paylaşımında esasen İzmir ve çevresi de İtalya'ya vaat edilmişti ancak müteakip bölümde açıklanacak olan çeşitli saikler bu bölgenin Yunanlılara verilmesini gerekli kılmıştı.

2. İzmir'in İşgali, Sebepleri ve İşgale Tepkiler

İtilaf Devletleri arasında 17 Nisan 1917'de teati edilen St. Jean de Maurienne Antlaşması'nda Antalya, Muğla ve Konya'nın büyük bir kısmı İtalyanlara verilmişti. Bunun yanında İzmir ve civarının da aynı şekilde İtalya'ya bırakılacağı antlaşma

²² Selek 2020, s. 195; Selek 1976, s. 195; Şavklı 2022, s. 351.

²³ Tolon 2004, s. 104.

maddelerinde zikredilmişti. Fakat savaş sonrasında durumu tekrar gözden geçiren İngiltere ve Fransa, Anadolu'da Konya içlerine kadar yerleşmiş ve dahası İzmir'den Antalya Körfezi'ne kadar bölgeyi kontrol eden kuvvetli bir İtalya'nın kendileri için tehdit oluşturabileceği ve çıkarlarına zarar verebileceği düşüncesiyle bu antlaşmayı geçersiz kılmak istediler. Çünkü On İki Ada İtalya'nın elindeydi ve Anadolu kıyılarına da yerleşmek İtalya'yı Doğu Akdeniz'in tartışmasız en güçlü devleti haline getirecekti. Bu nedenlerle 14 Ekim 1918'de antlaşmanın hükümsüz olduğu açıklandı.²⁴ Bu kararla İzmir, bir nevi sahipsiz kalmıştı ve pek çok devletin ilgisini cezbediyordu. Ancak şehri en çok isteyen kuşkusuz Yunanistan'dı. Bunun en önemlisi, Antik Yunan medeniyetinin merkezlerinden birkaçının İzmir ve çevresinde kurulmuş antik kentler olması başta olmak üzere bazı nedenleri vardı.²⁵ Ayrıca 1919 yılı itibarıyla İzmir'de, Türklere göre azınlıkta olmakla birlikte hâlâ Yunanlılarla soydaş ve dindaş olan binlerce Rum yaşamaktaydı. Bu Rumların önemli bir bölümü Yunan Krallığı ile birleşme arzusunda idi. Bu sebepten Mondros Ateşkes Antlaşması yayımlandıktan sonra Rumlar, Türklerin kendilerine zulmettiği iddiasını dünya kamuoyuna duyurmak ve yaşadıkları bölgelerde isyanlar çıkarmak için faaliyetlere başladılar.²⁶ Bu tutumlarıyla işgal davetçisi konumundaki Rumlar, özellikle İzmir ve civarında Kızılhaç örgütlenmesi adı altında bir araya gelerek organize hareket edebiliyorlardı. Osmanlı Devleti, bunların hareketlerini yakından takip etse de yardım kuruluşu mahiyetinde olmalarından ötürü İtilaf Devletleri'nden çekinerek müdahalede bulunamıyordu.²⁷ İzmir'deki Rumlar, Müslümanları tahrik etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Amaçları karışıklık çıkararak müteakeminin 7. maddesini hayata geçirtmekti.²⁸ Antlaşma imzalandıktan yalnızca birkaç gün sonra harekete geçmeleri, önceden yapılmış bir hazırlık safhasının ve Yunan Krallığı'yla temaslarının göstergesidir.

Yunanistan, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Anadolu'da kendi güdümünde bir Rum devleti kurabilmek için propagandalara başladı. Bilhassa Başbakanı Venizelos, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İsviçre ve Fransa'da etkili bir propaganda faaliyetine girişmişti.²⁹ Venizelos, 2 Kasım 1918'de İngiltere Başbakanı Lloyd George'a gönderdiği bir mektupta Rum nüfusun çoğunlukta olduğunu iddia ettiği Anadolu'nun batı kısmının Yunanistan'a verilmesini istiyordu. Bu sayede Yunanistan, sınırlarını Trakya'dan Karadeniz'e kadar genişletmek için savaşıyordu. Venizelos'a göre söz konusu bölgelerin Yunanistan'a verilmesi, İtilaf Devletleri'nin uğrunda savaştığı ilkelerin gereği idi.³⁰

²⁴ Terek 1970, s. 26; Jaeschke 2011, s. 11.

²⁵ Milattan önce 1000'li yıllarda yaşamış olan İyon kavimleri, İzmir çevresinde bağımsız şehir devletleri olarak idare edilen büyük çapta 12 kent inşa etmişlerdi. Modern Yunanların atası kabul edilen İyonlar, Yunan mimarisinin, felsefesinin, Eski Yunan inançlarının ve Yunan alfabesinin kurucuları hatta "Yunan" adının öncüleriydi. İslam toplumlarının Helen halkları, "Yunan" olarak tanımlaması da İyonlar sayesindeydi. Boyana 2011, s. 13-28.

²⁶ Çakmak 2007, s. 97.

²⁷ BOA., DH. ŞFR., 98/340.

²⁸ Tekir 2019, s. 32; Önal 2020, s. 11.

²⁹ Çakmak 2007, s. 99.

³⁰ Özgiray 1989, s. 556.

18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda İngiltere, Yunanistan'ı destekleyerek Yunan ordusunun İzmir'i işgali için ABD ve Fransa'yı ikna etmeyi başardı.³¹ Yunanistan'ın toprak talepleri ile ilgilenen özel komisyon ufak değişikliklerle bunları kabul etti. Fransa ve İngiltere, Yunan isteklerini biraz küçülterek Batı Anadolu'ya egemen olması konusunda anlaşmaya varmıştı. Bu anlaşma ile Anadolu'da Türklerin güçlenmesi engellenecek, bir karışıklık hâlinde Yunanlar tampon olarak kullanılacak ve büyük devletlerin çatışmadan uzak kalması sağlanacaktı.³² Nihayetinde İngiltere, Fransa ve ABD, 6 Mayıs'ta büyük bir gizlilik içinde aldıkları bir kararla Venizelos'u, İzmir'i işgal etmeye çağırıldı.³³ İtilaf Devletleri bölgede bulunan Amiral Calthorpe'ü İzmir'in işgali konusunda 12 Mayıs akşamı bilgilendirdi. İzmir işgali ile ilgili karar aynı gün Venizelos'a da tebliğ edildi. İstanbul Hükümeti ise Batı Anadolu ile ilgili gelişmeleri bildiği halde 14 Mayıs'a kadar işgalin olacağından haberdar değildi.³⁴ İtilaf güçlerinin aldığı karara göre, Yunan kuvvetleri 14 Mayıs'ta İzmir'e gelecek, çıkartmadan 36 saat sonra resmî işgale başlayacak ve işgal haberi Babiâli'ye 12 saat önceden haber verilecekti. Bu emelle 13 Mayıs'ta Müttefik donanmalarına mensup gemiler İzmir'e geldi. Görevleri, Yunan işgali için yerel idareye baskı yapmak ve olası bir direniş ile itirazı engellemektir. 14 Mayıs sabahı Amiral Calthorpe tarafından İngiltere'nin İzmir Konsolosu James Morgan aracılığıyla Vali Ahmed İzzet Bey'e verilen notada, İzmir'in Mondros Antlaşması'nın 7. maddesi gereğince saat 14 civarında işgal edileceği bildirildi. İtilaf Devletleri'nin İzmir'deki tabyaları ve stratejik bölgeleri işgal edecekleri ve bu kararın Babiâli'ye bildirildiği İzzet Bey'e açıklanmıştı. Yine aynı gün İstanbul'da bulunan Amiral Webb, Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya işgal ile ilgili bir nota vermişti.³⁵ Vali İzzet Bey, İstanbul Hükümeti'nden İtilaf Devletleri'nin istekleri doğrultusunda hareket etme emri aldığını ve işgale karşı herhangi bir eylemde bulunmayacağını açıkladı. Ancak Yunan donanmasının hareketi gecikince işgal, 14 Mayıs'a yetiştirilemedi. 14 Mayıs akşamı saat 22.00 civarında Valiye yeni bir nota gönderilerek Yunan güçlerinin 15 Mayıs sabahı 08.00'da geleceği tebliğ edildi.³⁶

6 Yunan gemisi, 15 Mayıs sabahı İzmir Limanı'na geldi. Aynı dakikalarda Evzon Alayı bünyesindeki Yunan askerleri de Pasaport İskelesi'nden karaya çıktı. İlk çıkan Yunan müfrezelerinin bir kısmı, Pasaport Polis Karakolu'nu işgal edip polisleri gözaltına aldı. Yunan savaş gemilerinden çıkan askerler, Kordon civarındaki bütün köşe başlarını tuttular. 15 Mayıs sabahı karaya çıkan Yunan askerinin sayısı 50.000 civarındaydı.³⁷ İlk çıkartmadan sonra Kordon'da toplanan Rumlar ile bir tören icra edildi. Tören bittikten sonra Yunan askerleri, yürüyüşe geçerek Kışla Meydanı'ndaki (günümüzdeki Konak Meydanı) Saat Kulesi'ne geldiler. Ardından burada bulunan Hükümet Konağı ve askerî kışlayı işgal edebilmek için iki kola ayrıldılar. Birliğin Pasaport İskelesi'nden Konak

³¹ Selvi 2011, s. 101.

³² Uzun 2004, s. 40.

³³ Çolakoğlu 2022, s. 116-120; Sonyel 1995, s. 52.

³⁴ Sofuoğlu 1994 s. 56.

³⁵ Ediz 2015, s. 136; Vural, 2019a, s. 380.

³⁶ Jaeschke 2011, s. 77.

³⁷ Çakmak 2007, s. 115-121; Turan, 1999, s. 70-73.

Meydanı'na yürüyüşü bir saat sürmüştü. Evzon Alayı, Saat Kulesi'ni ve meydandaki kışlayı geçip Kemeraltı'na geldiğinde birkaç el silah sesi duyuldu. Silah seslerini duyan Yunan askerleri, Saat Kulesi civarına çekilip siper alarak yarım saati geçen bir süre boyunca kışlaya, Hükümet Konağı'na, meydana çıkan caddelere ve binalara ateş etmeye başladı. Söz konusu olay sonucunda çok sayıda sivil Türk hayatını kaybetti. Bu heyecan dalgasının yol açtığı kaos, yerli Rumların da katılımıyla artmış ve şehirde büyük bir yağma başlamıştı. Olay esnasında otuzu aşkın Türk şehit edildi, altmışı aşkın kişi de yaralandı. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa ve yüksek rütbeli birçok subay ilk anda tutuklanarak limandaki Yunan gemilerine götürüldü. 18 Mayıs sabahı olaylar yatıştıktan sonra ise serbest bırakıldı.³⁸ Burada olayları başlatan ilk kurşunun kimin tarafından atıldığı ihtilafli bir meseledir. Vali İzzet Bey ve Ali Nadir Paşa başta olmak üzere bölgede görevli Osmanlı subay ve mülkî memurları ilk kurşunu atanların Yunan askerleri olduğunu resmî raporlarında dile getirirler de³⁹ Hukuk-ı Beşer gazetesinin sahibi ve sermuharri Osman Nevres Bey'in⁴⁰ Yunanlara ilk kurşunu atan kişi olduğu iddiaları da mevcuttur.⁴¹ Olayları araştırmak üzere kurulan komisyon, hazırladığı raporda ilk kurşunu atan kişinin asla tespit edilemediğini ancak bu silah sesi üzerine Yunan askerlerinin hedef almaksızın yaylım ateşi açtığını belirtmiştir.⁴²

Yunan askerleri, 15 Mayıs itibarıyla zülüm, yağma ve tecavüzlere başladı. Henüz işgalin başladığı günün gecesinde sivil haneler basıldı. 15-16 Mayıs gecesinde İzmir'in her tarafında bomba ve silah sesleri duyulmuştu. 16 Mayıs sabahı Yunan askerleri, Seydiköy'e (Gazimir) kadar ilerlemişti.⁴³ İzmir'in işgali Anadolu'da büyük bir şok ve öfke dalgası uyandırdı. İşgalin ardından ülkenin dört bir yanında protestolar tertip edildi. Bu mitinglerin en büyüğü ve en tesirlisi, 23 Mayıs'ta Sultanahmet Meydanı'nda yapıldı.⁴⁴ Buldukları yerde gösteriler düzenlemekle yetinmeyen halk, Babiâli'ye ve İtilaf Devletleri'ne çektikleri telgraflarla işgali tanımadıklarını belirtiyor ve yetkilileri Yunan mezalimini durdurmaya çağırıyordu.⁴⁵ Yunan kuvvetleri ise İtilaf Devletleri bir tepki mereden önce işgal edebildikleri kadar bölgeyi işgal edip meseleyi oldubittiye getirmek istiyordu. Bu sebeple Mayıs ayı içerisinde İzmir'in kazalarını işgal ettikten sonra haziran ve temmuz aylarında işgallerini Batı Anadolu'nun muhtelif vilayetlerine yaymak için harekete geçtiler.⁴⁶ İlerlemelerine kuzeydoğu ve güneydoğu istikametiyle devam eden Evzon Alayı, 17 Mayıs'ta Urla'yı, 22 Mayıs'ta Bayındır'ı, 30 Mayıs'ta Tire'yi ve 1 Haziran'da da Ödemiş'i işgal etti.⁴⁷ İlk anda Paris Konferansı ile Yunan nüfuz bölgesi olarak tanımlanan bölge, güneyde Aydın'ı, güneydoğuda Nazilli'yi, kuzeydoğuda Turgutlu'yu ve kuzeyde de Bergama-Ayvalık hattını içeriyordu. Yunan işgalinin nüfuz

³⁸ Vural 2019a, s. 383-385; Ediz 2015, s. 138; Selek 1983, s. 158; Parlak 1983a, s. 345-346.

³⁹ Vural 2019a, s. 385-388.

⁴⁰ Hasan Tahsin mahlasıyla meşhur olsa da çeşitli kaynaklarda ismi, Tahsin Recep olarak da geçer.

⁴¹ Jaeschke 2011, s. 80.

⁴² Vural 2019b, s. 282-283; Ediz 2015, s. 196-208.

⁴³ Turan 1999, s. 73.

⁴⁴ Jaeschke 2011, s. 82.

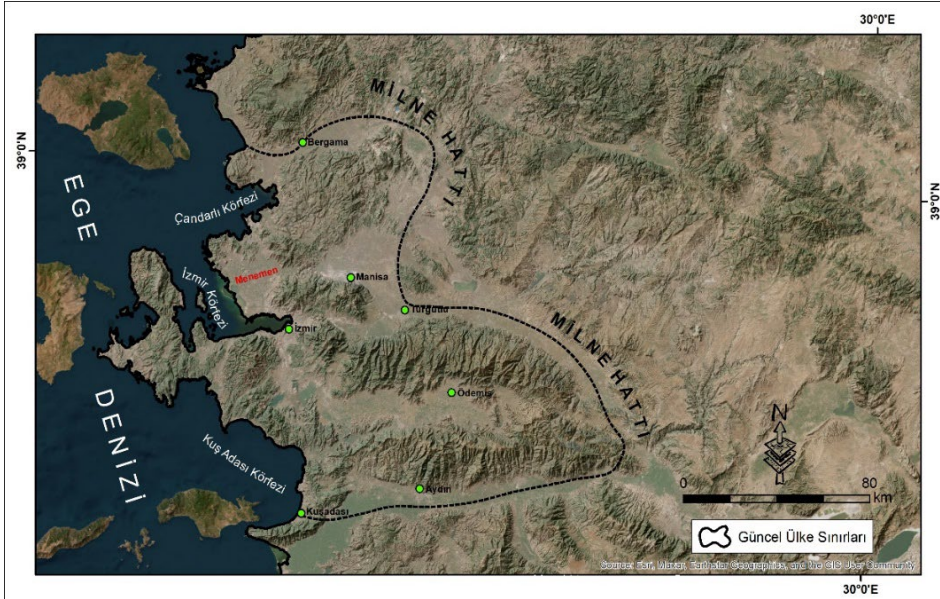
⁴⁵ Protesto telgrafları için bkz. Selvi, 2007.

⁴⁶ Çolakoğlu 2022, s. 122.

⁴⁷ Özcan ve Güneş 2019, s. 66-67.

bölgesini genişletmesi ve sürecin bölgenin Yunanistan tarafından ilhak edilmesine doğru evrilmesi üzerine İtilaf Devletleri bu ilerleyişi sınırlamaya karar verdi. Nihayetinde Paris'te 18 Temmuz'da alınan bir kararla Türk Milli Kuvvetleri ile Yunan işgal hattı arasında bir sınır hattı tespit edilmesi kararlaştırıldı ve bu görev Kuzey Anadolu İşgal Kuvvetleri Komutanı George Milne'ye verildi. Milne, İzmir'e gelip Tahdit-i Hudut Komisyonu'nu kurarak çalışmalara başladı. Milne'nin inceleme ve çalışmaları yıl sonuna dek sürdü ve Aralık 1919'da Paris Konferansı'nda kesinleştirildi. Buna göre Milne Hattı adı verilen sınır, Kuşadası-Aydın-Ödemiş-Turgutlu-Manisa-Bergama hattının ilerisinde ve 15 km derinliğinde olacaktı. Bu karar, 12 Aralık 1919'dan itibaren uygulanacaktı fakat Milne Hattı ne Yunan işgalini sınırlandırdı ne de Türk çetelerinin karşı saldırılarını durdurdu. Yunan birlikleri bu sınırlamayı kabul etmiyor, Türkler ise hattın gerisindeki Türk topraklarının işgalini tanımayı ve mücadeleyi bırakmayı reddediyordu. Karşılıklı çatışmaların sürmesi üzerine Yunanlılar, hatta uymaktan vazgeçerek 22 Haziran 1920'de toplu hücumla geçti.⁴⁸

Harita 2: Milne Hattı

3. Menemen'in İşgal Yılları (1919-1922)

Yunan askerleri, 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmelerinin hemen ardından hızlıca İzmir'in kazalarına ve köylerine hücumla başladılar. Bu esnada ilk işgal edilen yerlerden biri de Menemen kazasıdır. Yunanlılar işgallerine ve ilhak planlarına dayanak noktası olarak Batı Anadolu'daki Rum nüfusunun Müslüman nüfustan fazla olmasını

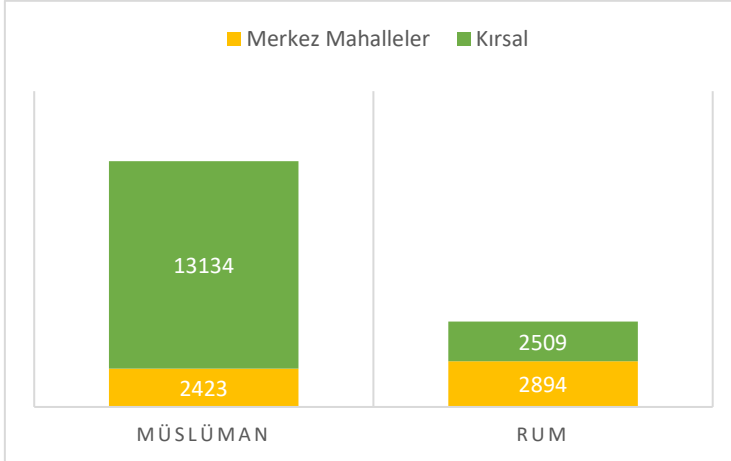
⁴⁸ Turan 1991, s. 567-579.

gösterdiğinden işgal yıllarına değinmeden önce Menemen ve köyelerinin işgalden evvelki nüfus sayım sonuçlarının demografik açıdan incelenmesi yerinde olacaktır.

a. İşgal Öncesi Menemen'in Demografik Yapısı

Menemen kazası, o dönemki idari yapıda Aydın vilayetinin İzmir livasına bağlı bir kaza olduğundan Menemen nüfusunun tespit edilebilmesi için Aydın vilayet salnamelerine bakılması gerekmektedir. Bu minvalde Hicri 1307 (Miladi 1889-1890) ile 1319 (1901-1902) arasındaki salnameler ve Rumi 1333 (1917) tarihli nüfus istatistikleri incelendiğinde Menemen'in nüfusu hakkında bazı tespitlere ulaşılabılır.⁴⁹ Mevcut verilerden hareketle Menemen genelinde Müslüman nüfus fazla olsa da kaza merkezinde durumun farklı olduğu görülmektedir. Kazanın tamamında Müslümanların toplam nüfusa oranı %70'lerin üzerindeyken merkez mahallelerde durum değişmekteydi. Menemen'in merkez mahallelerinde ikamet edenlerin yaklaşık %43'ü Rum iken %36'sı Müslümandı. Ayrıca bünyesinde bulunan Yahudiler, Ermeniler, Gediz Nehri'nin güzergahını değiştirme projesinde görevli yabancı uzmanlar ve Osmanlı tebaasından olmayan tüccarlar ile Menemen kozmopolit bir ticaret merkezi şeklindeydi. Menemen'de yaşayan Rumların %60'ı Menemen'in merkez mahallelerinde yaşıyordu. Türkler ise Menemen merkezde de ciddi bir nüfus bulundurmakla birlikte tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları sebebiyle daha ziyade kasaba, köy ve meralarda ikamet ediyordu. Türklerin çoğunlukla kırsalda, Rumlarınsa merkezde yaşamasının Türkler için zararları işgal yıllarında daha net bir şekilde ortaya çıkacaktı. Müslüman ve Rum nüfusunun merkez ve kırsal arasındaki dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

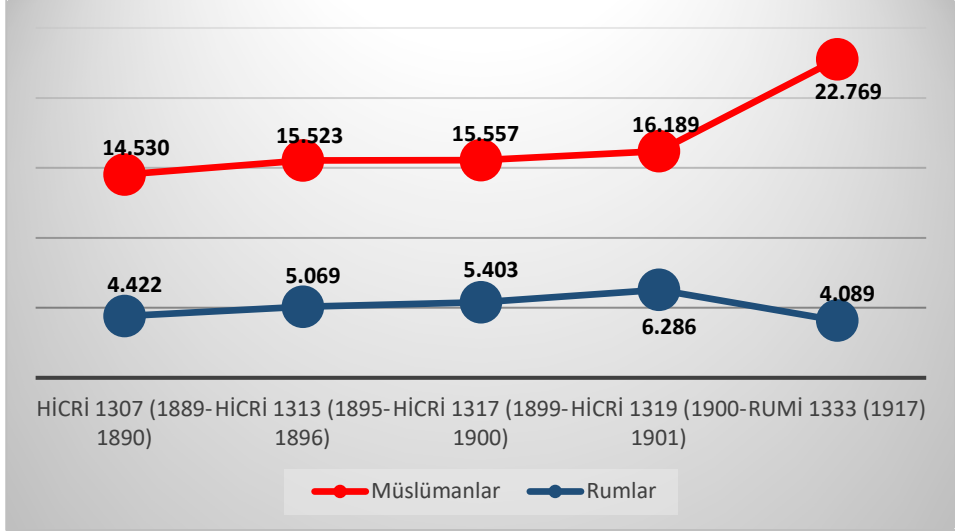
Tablo 1: 1317 (1899-1900) Aydın Vilayet Salnamesine göre Menemen nüfusunun merkez-kırsal dağılımı

⁴⁹ Söz konusu yıllar arasındaki detaylı salname istatistikleri için bkz. Doğer 1998, s. 349-361; 1917 istatistiği için bkz. Serçe 1998, s. 6-7.

Yapılan diğer bir tespit 1889-1917 arası dönemde Menemen nüfusunun 20.000 civarından 30.000 dolaylarına yükseldiğidir. Söz konusu nüfus artışının tek nedeni arada geçen iki yıldaki doğumlar değildir. Diğer bir sebebi 1895-1898 arası Girit'te yaşanan Rum isyanı sebebiyle adayı terk eden Müslüman tebaa ile bazı Rum ailelerin Batı Anadolu'daki Menemen dâhil çeşitli kazalara göç etmesidir.⁵⁰ Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Menemen her zaman Müslüman nüfusunun Rum nüfustan fazla olduğu bir yerdi. Ancak kazadaki Rum nüfusu, I. Dünya Savaşı yıllarında azalmıştır. Bunun nedeni Balkan Savaşları'nın ardından Yunanistan'ın sınırlarını genişletmesine bağlı olarak Anadolu Rumlarından bazılarının Yunanistan'a göç etmesidir. Bir diğer sebebi ise I. Dünya Savaşı yıllarında Babıâli'nin aldığı bir karar doğrultusunda İzmir'de yaşayan bazı Rumların savaş süresince geçici olarak sancağın dışına sürülmesidir.⁵¹

Tablo 2: 1889-1917 arası Menemen'deki Müslüman ve Rum nüfusun değişimi

b. Menemen'in İşgali

1. Menemen'in İşgal Edildiği Güne Dair Tartışmalar

Menemen'in işgal edildiği gün ile ilgili literatürde muhtelif iddialar vardır. Bu iddiaların en çok zikredilene 21 Mayıs tarihidir.⁵² Ancak Selahattin Selek, işgalin 20 Mayıs'ta gerçekleştiği iddiasındadır.⁵³ Bazı çalışmalarda ise Menemen'in mayıs ayındaki işgali gözden kaçırılmış ve haziran ayındaki katliam Yunan askerlerinin Menemen'e ilk

⁵⁰ Bu dönemde yaşananlarla ilgili bkz. Şenışık 2011.

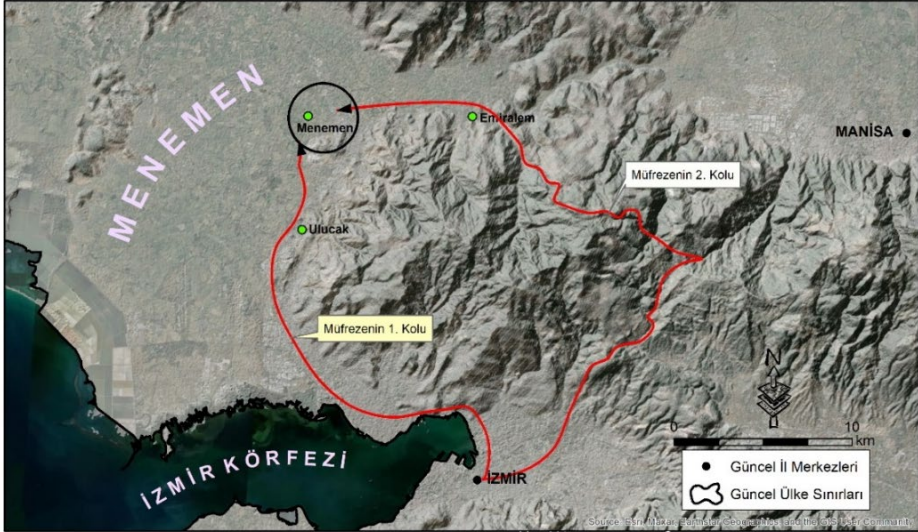
⁵¹ Gonca 2005, s. 12.

⁵² Özalp 1985, s. 11-12; Berber 2002, s. 100-101; Gonca 2005, s. 17; Ediz 2015, s. 159; Karakuş 2018, s. 77; Özengin 2021, s. 94.

⁵³ Selek 1976, s. 237.

gelişleri ve ilk işgalleri olarak yorumlanmıştır.⁵⁴ Ancak hakikat, söz konusu anlatıların hepsinden farklıdır. İzmir'in işgalini müteakiben hızlıca güneydoğu ve kuzeydoğu istikametlerinde yayılarak işgal ve etki alanlarını genişletmek isteyen Yunan birlikleri bu esnada pek çok kazayı işgal etmiştir. Bu bağlamda işgale uğrayan ilk yerleşim yerlerinden birisi Menemen'dir. Binbaşı Tsakalos'un komuta ettiği 5. Alay'dan bir tabur piyade, bir ağır mitralyöz bölüğü ve bir bataryadan ibaret müfreze, 21 Mayıs 1919'da İzmir'den yola çıkarak Menemen'e doğru iki koldan yürüyüşe geçmiş; Müfrezenin birinci kolu Ulucak-Menemen, ikinci kolu ise Tahtacı-Emiralem-Menemen güzergahına sevk edilmiştir. 21 Mayıs akşamı saat 18.30'da bin kişilik bir kuvvetle Çekil ve Ulucak tren istasyonları arasında intikal halinde⁵⁵ bulunan Yunan birlikleri, 22 Mayıs sabahı saat 10 civarında Menemen'e girerek işgali başlatmıştır.⁵⁶

Harita 3: Menemen'i işgale gelen Yunan müfrezesinin hareket güzergahı

Konuyla ilgili ilk anda idarî amiri olan Aydın Valisi'ni bilgilendiren Menemen Kaymakamı Kemal Bey, kendisine gelen yazı üzerine olaydan iki gün sonra meseleyi doğrudan Dahiliye Nezareti'ne de izah etmiştir. 24 Mayıs 1919 tarihli telgrafında Kemal Bey işgalden önce asayiş bozan ve Yunanlıların güvenliğini tehdit eden herhangi bir olay olmadığını söylemiş ve işgalin hukuksuz olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Kemal Bey aynı telgrafi İtilaf Devletleri adına Fransa'nın İzmir Konsolosluğu'na da göndermek istediğini ancak buna muvaffak olamadığını söylemiştir. Kemal Bey'in Dahiliye Nezareti'ne yazdığı telgraf şöyledir:

⁵⁴ Çakmak 2007, s. 148-152.

⁵⁵ Gonca 2005, s. 15; Gülcan 2007, s. 184.

⁵⁶ BOA., DH.KMS.52/5; BOA., DH.I.U.M. EK., 52/52.

“İzmir’in işgâli gününden beri kazâ dahilinde mahal-i inzibâtânın orta bir vakâ olmadığı halde evvelki günkü 22 Mayıs Sene 335 penşenbe günü kazâ merkezi Yunan kuvve-i işgâliyesi tarafından işgâl olundu. Bugün yirmi dört bin nüfus-ı umûmiyesinden yalnız dört bin beş yüz gayr-ı müslümü nümâyışkâr ve sürûr ve ekseriyet-i azimesi olan yirmi bin İslâm ahâlinin yeis ve heyecân içinde oldukları...”⁵⁷

İzmir’de konuşlu 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa da Menemen’in işgaline dair Harbiye Nezareti’ne gönderdiği şifreli bir telgrafta işgal gününü 22 Mayıs saat 10 dolayları olarak vermektedir: “22.5.35 saat 10 evvelde bir tabur Yunan piyadesi Menemen’i işgal etmiştir. Esliha makineli tüfenkler ile cephaneyi [ve muvakkat hayvanâtı bilâ-hâdise] teslim almışlardır.”⁵⁸

Görüldüğü üzere, gerek Aydın vilayetinin askerî ve sivil amirleri gerekse bizzat işgale şahitlik eden Menemen Kaymakamı, işgalin yaşandığı gün hakkında ittifakla 22 Mayıs saat 10 civarını işaret etmektedir. Literatürde 21 Mayıs olarak zikredilen yanlışlığın sebebi olarak Menemen’in işgaline dair müstakil bir çalışma yapılmaması gösterilebilir. Nihayetinde Batı Anadolu’daki işgal yıllarına dair genel bir anlatı ortaya koymak isteyen mezkûr çalışmalarda Menemen’in işgaline ait tüm resmî yazışmalara başvurulmamış, yalnızca bazı çalışmalarda BOA., DH.İ.UM. EK., 52/52 kodlu belgeye referans verilmiştir. Osmanlı arşivinde bulunan bu belgenin özetinde metnin kaleme alındığı tarih Hicri takvimle 21 Şaban 1337 olarak verilmiştir. Belgenin kendisinde ise yazılış tarihi Rumî takvim ile 22 Mayıs [1]335 şeklinde gösterilmiştir. Söz konusu Hicri ve Rumi tarihlerin Miladi takvimdeki karşılığı 22 Mayıs 1919 Perşembe gününe denk gelmektedir. İşgalden iki gün sonra Dahiliye Nezareti’ne telgraf çeken Kemal Bey işgal gününü Perşembe olarak ifade ettiğinden 22 Mayıs 1919 tarihi kesinlik kazanmaktadır.⁵⁹ Bir diğer mesele olarak BOA., DH.İ.UM.EK., 52/52 kodlu belgenin arşiv kataloğunda bulunan özetinde 21 ibaresini gören yazarların Yunan ordusunun harekete geçtiği tarihi baz alarak yanlışlıkları, muhtemelen belgenin aslını hiç okumadıkları veya Osmanlı Türkçesine hâkimiyetleri derecesinde 22 (٢٢) sayısını 21 (٢١) olarak okudukları düşünülebilir.

2. İşgal Günü ve Sonrası Yaşananlar

Yunan ordusu, 22 Mayıs 1919’da Menemen’i işgal ettiğinde hiçbir direnişle karşılaşmadı. Hatta Yunan ordusunun yürüyüşü esnasında Türk çetelerinin Yunanlılara saldırmaması için kendilerine jandarma birliği tarafından refakat dahi edilmişti. Kaymakam Kemal Bey’in ifadesiyle, işgali önceden haber alan Menemen halkı “yeis ve heyecân içinde oldukları İslâm çarşıları tamâmen kapalı, ahâli hânelerinde” bekliyordu. Kemal Bey, başka bir raporda işgal günü Menemen’in Müslüman sakinlerinin ahvalini “ahâl-i İslamiyye dükkân ve mağazalarını kapayarak hânelerine çekildikleri ve memurinin de vâzifeleri başlarına gelmedikleri” ifadeleriyle açıklıyordu. Menemen halkının bu sükunetinde Kaymakam Kemal Bey’in tesiri vardı. Kemal Bey’e işgalin geçici olduğu söylenmiş, halkı teskin etmesi ve mukavemet göstermemesi emredilmişti.

⁵⁷ BOA., DH.EUM.AYS., 66/7; BOA., DH.EUM.AYS., 9/61.

⁵⁸ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi ATBD, 112. Sayı, s. 67-71.

⁵⁹ Tarih çevirmede kullanılan metodoloji ile ilgili bkz. Akyıldız 2021.

Kemal Bey de halka bunu tebliğ ederek asayiş sağlayabilmişti ancak Yunan ordularının söyledikleri gibi çekilmemeleri ve geçici bahanesiyle başlattıkları işgali sürdürmeleri halinde “*devam-ı inkisârın* (işgalin sürmesi sonucu Menemen halkının işgale duyduğu öfkenin devam etmesinin) *vücûda getireceği vekâyi-i müessefeye* (üzücü olaylardan) *hükümet-i âliye hiçbir mesuliyet kabul itmeyeceğini ehemmiyetle arz eylerim*”⁶⁰ diyerek üstü kapalı bir tehdit gönderiyordu.

Yunan ordusunun Menemen’i işgali kazada ikamet eden Rumları galeyana getirmişti. Menemenli Rumlar, Yunan ordusuna rehberlik ederek yol gösteriyordu. Bunlardan bazıları Yunan askerî üniforması giymiş, ellerinde silahları ve Yunan bayraklarıyla yürüyüşler tertip edip gösteriler düzenleyerek adeta bayram etmişlerdi. Yunan ordusu ilk iş olarak Menemen’de bulunan 17. Kolordu’ya ait cephaneliği ele geçirdi. Bu esnada da bir direnişe veya karşı koymaya maruz kalmadılar. 17. Kolordu komutanı Ali Nadir Paşa’nın ifadeleriyle Yunan ordusu, “*Eslîha* (silahlar) *makinelî tüfenkler ile cephaneyi bilâ-hâdis*e (olaysız) *teslim almışlardır.*” Bu raddede bir sükûnet gösterilmesi sonucunda orduya ait bütün silah ve mühimmatın Yunan İşgal Komutanlığı’na teslim edilmesi Babiâli’ye ders oldu. 24 Mayıs 1919 tarihli telgrafta Manisa Mevki Komutanı Ahmed Zeki Bey’e (Soydemir) emir veren Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Menemen’deki durumu “*alçalma*” olarak tanımlamış ve Ahmed Zeki Bey’den böyle hareketlere meydan vermemesini istemiştir.⁶¹

3. Menemen Katliamı

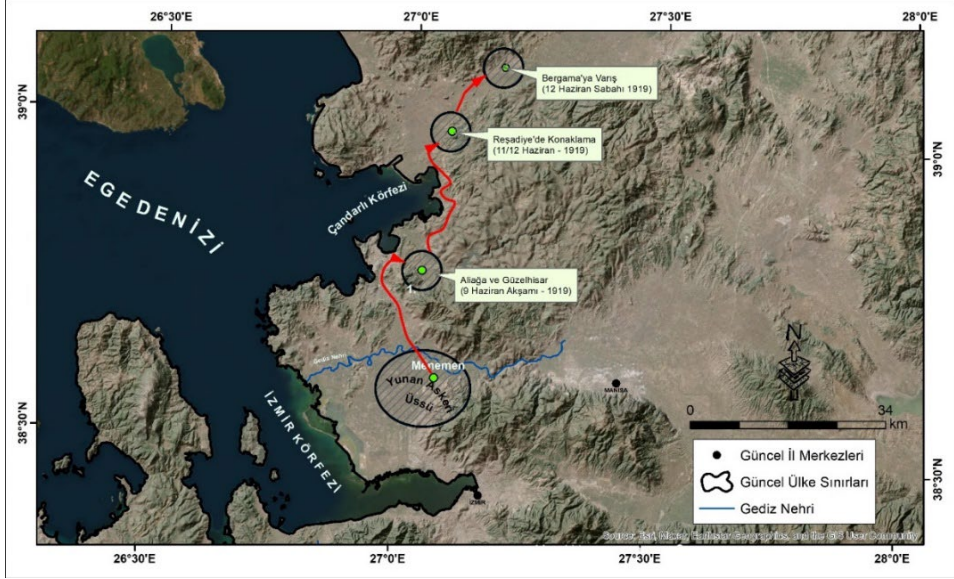
Menemen işgalinin hemen akabinde tehdit, yağma ve zulümlere başlayan Yunan ordusunun bu dönemde işledikleri en büyük suç şüphesiz Menemen Katliamı’dır. *Menemen Hadisesi* ya da *Menemen Katliamı* adıyla literatürde yer bulan ve dönemin uluslararası kamuoyunda dahi yankı uyandıran katliam, işgalin ilk ayında gerçekleşmişti. Gözü dönmüş Yunan askerlerinin sayısız masum ve sivil Müslümanı katlettiği bu olayın sebebi, Bergama’yı işgale giden Yunan birliklerinin Kuvâ-yı Millîye güçleri tarafından pusuya düşürülmesidir. Yunan birlikleri, Menemen’i işgal ettikten sonra haziranın ilk günlerinde Paris Konferansı’nda Yunan nüfuz bölgesi olarak tanımlanan Bergama ve Ayvalık’ı işgal etmek için hazırlıklara başladı. Yunanlıların amacı ilk etapta Paris’te İtilaf Devletleri’nin onlara verdiği bölgeyi işgal etmek ve daha sonra Batı Anadolu’da yayılabildikleri kadar yayılarak ilhak edecekleri alanı genişletmekti. Nitekim Menemen’in işgali de bu bağlamda Bergama-Ayvalık ve Turgutlu-Manisa üzerinden Çanakkale Boğazı’na ve İç Anadolu’ya uzanabilmek için atılmış bir adımdı. Menemen’i kuzeye doğru yayılmada kullanılan bir üs ve mesken edinen Yunan ordusu, 9 Haziran 1919’da Bergama’yı işgal etmek amacıyla Menemen’den yola çıkmıştı. 800 nefer, iki top, bir topçu takımı ve bir mitralyöz bölüğünden oluşan ciddi bir birlikle yola koyulan Yunan birlikleri, Gediz Nehri’ni geçmekte zorlandığından yavaş hareket ediyordu. 9 Haziran akşamında Aliğa ve Güzelhisar’a varan ve geceyi burada geçiren Yunanlılar, 11-12 Haziran gecesi Reşadiye’de konakladıktan sonra 12 Haziran sabahı Bergama’ya ulaştı.⁶²

⁶⁰ BOA., DH.I.UM. EK., 52/52; BOA., DH.EUM.AYS., 66/7; BOA., DH.EUM.AYS., 9/61.

⁶¹ ATBD, 112. Sayı, s. 67-71; Umar 2002, s. 55; Akdeniz 2019, s. 299; Gülcan 2007, s. 185.

⁶² Çetinkaya 1993, s. 78-80.

Harita 4: Bergama'yı işgale giden Yunan ordusunun hareket güzergahı

Bergama'da mukim Türk idareciler, askerler ve halk Yunanlılara karşı bir direniş tertip etmişti. Mülazım Nuri Efendi, kazadaki depoda mevcut silah ve mühimmatın önemli bir kısmını halka dağıtıp silahlı birlikler oluşturduktan sonra taşınması mümkün olmayan silah ve mühimmatı cephanelikle birlikte havaya uçurmuştu. Ayvalık'ta bulunan 172. Alay Komutanı Ali Bey (Çetinkaya) de Yunan ordusuna bir pusu kurulmasına ve işgale karşı mukavemet birlikleri oluşturulmasına yardım etmişti. Nihayetinde pusu işe yaradı ve Yunanlılar çokça kayıplar verdikleri için Bergama'yı işgal etmeyi başaramadılar. Bir günlük işgal girişimi sırasında Bergama'da bulunan Yunan müfrezesinin bir kısmı imha edilirken, diğer bir bölümü de kazadan atıldı. Bergama'da tutunamayan Yunan askerleri, 15-16 Haziran 1919'da Güzelhisar'da geceledikten sonra dağlardan geçerek 17 Haziran'da Menemen'e döndüler.⁶³ Yunan askerleri çekilmeleri esnasında Menemen'in Yüceköy yakınlarında tekrar bir pusuya uğradı. Kimliği belirlenemeyen 30 civarında kişi tarafından yapılan bu pusuda ilk kurşunu Arap Hasan adlı bir kimse, pustuğu evin camından Yunan askerlere attı ve bir onbaşıyı yaraladı.⁶⁴ Ardından çevredeki Müslüman hanelerden silahlar patladı ve akabinde aynı köyde Müslümanlar ile Rumlar çatışmaya başladı. Silah sesleri Hükümet Konağı'na yaklaştığında, orada bulunan Yunan subayı Bay Vabokla durumun ciddiyetini kavradı ve çevredeki sokakları askerleriyle işgal etti.⁶⁵ 17 Haziran'da yaşanan galeyan, Yunan

⁶³ Çetinkaya 1993, s. 80-83; Gonca 2005, s. 20.

⁶⁴ Diğer bir raporda bu mesele kimin tarafından atıldığı anlaşılmayan bir kurşunla vurulan çavuş olarak zikredilmiş ve bu çavuşun öldüğü ifade edilmiştir. BOA., DH.I.U.M.EK, 53/85.

⁶⁵ BOA., HR.SYS. 2636/15.

askerlerinin Bergama'da uğradıkları ağır bozgunun tesirinde olmalarının da etkisiyle bir mezalime dönüştü. Şehrin topa tutulması üzerine sivillere ait bazı evlere şarapnel parçaları düştü.⁶⁶ Menemen Kaymakamı Kemal Bey başta olmak üzere sayısı binlere varan Müslüman bu mezalimde hayatını kaybetti.

Katliamın hemen ardından olayları incelemek üzere Aydın Valisi İzzet Bey'den uluslararası bir komisyon kurması istenmişti. Bunun üzerine harekete geçen İzzet Bey, *"İstinâf ve merkez müdde-i umumiyeleleriyle dört müstantık ve sıhhiye müdiri ve beş tabib ve iki İngiliz ve bir Yunan zabitanıyla mektupçudan vesâire"* oluşan bir heyet kurmuştu. Bu heyet, 20 Haziran'da sabah namazı vaktinde özel bir trenle Menemen'e varmış ve akşama kadar bizzat tahkikat gerçekleştirmişti.⁶⁷ Başta Vali İzzet Bey olmak üzere Savcı Osman Bey, Vilayet Genel Sekreteri Ali Saib Bey, Başsavcı Necip Bey, Yardımcı Savcı Ali Rıza Bey, Soruşturma Hakimi Mustafa Hilmi Bey, Vilayet Sağlık Müdürü Hüsnü Bey, Adli Polis Selahaddin Bey, Doktor Cemal, Fahri Bey ve Mahkeme Baş Sekreteri Ahmet Efendi ile İngiliz yüzbaşı Sharno ve teğmen Laurimé; biri İngiliz diğeri İtalyan konsolosluğunda görevli iki doktor, Passo ve Klitch olmak üzere 15 kişiden müteşekkil heyetin yaptığı inceleme sonucu kaleme aldıkları rapor, Menemen Katliamı'nın aydınlatılabilmesi için hayati öneme sahiptir.⁶⁸ Fransızca kaleme alınan raporda Yunanlı, Rum ve Müslüman çok sayıda tanıkla görüşülmüş ve bunların ifadelerine yer verilmiştir. Raporunda anlatılanlar tam anlamıyla bir vahşete işaret etmektedir. Komisyon katliamdan yaklaşık 3 gün sonra olay yerine gelmesine rağmen *"Menemen'e ilk geldiğimizde tanık olduğumuz ilk şey arazide ve garın yanında her yerde olan ve hâlâ görünebilen bir sürü cesetti"* diyerek hâlâ defnedilememiş ölü sayısının çokluğuna değinmektedir. Daha sonra Hükümet Konağı'na giden komisyon üyeleri burada *"bahçe kapısının üstünde kan izleri"* olduğunu görmüştü; üstelik *"Osmanlı jandarmalarının katledildiği hapishane binasının zemin katı ve salonları hâlâ kan izleriyle kaplıydı. Konağın içerisi de kan izleriyle kaplıydı. Valinin ofisi ve diğer ofislerdeki belgeler ve arşivler etrafa saçılmış haldeydi."* Bu ilk intibanın ardından görgü tanıklarının ifadelerini almaya başlayan Komisyon, Müslümanların olaydan korktukları için Yunan subaylar önünde konuşmaya çekindiklerini görünce onları çıkartarak birebir görüşmeye geçti. Menemen Müftüsü İbrahim Efendi, Belediye Başkanı Süleyman, Nalbantzade Halil Molla, emekli asker Hüseyin Efendi, Hatip Hacı Mustafa, Abalızade Ethem, Kâmil, Hacı Halil, Koyundereli Hacı Kâmil Mehmet, Feridun İzzet Bey, Foçalı Hacı Mehmet Bey, Yüzbaşı Hakkı Bey ile birebir görüşüldü.⁶⁹

Komisyon raporuna göre, katliam 17 Haziran 1919 Salı günü sabahı dokuz civarında Bergama'dan dönen Yunan birliklerin Müslüman mahallelere ateş açmasıyla başlamıştı. Yunanlılar, Menemen'i çevreleyen tepelere mitralyöz yerleştirerek dört bir yandan sivil halka ateş etmişti. Bu saldırı iki Fransız subay kazaya gelene kadar iki saat civarı sürmüştü. Menemen Garı yakınındaki Rum mahallesinde de Rumlar ayaklanarak Müslüman komşularına saldırmıştı. Burada Evkaf Nezareti Muhasebecisi Kadri Efendi,

⁶⁶ BOA., DH.İ.UM. EK., 53/125.

⁶⁷ BOA., DH.İ.UM.EK., 53/103.

⁶⁸ BOA., HR.SYS. 2636/15.

⁶⁹ BOA., HR.SYS. 2636/15.

karısı ve 10 yaşındaki oğlu; Arnavut Salih Efendi, karısı, 12 yaşındaki kızı ile 4 ve 7 yaşlarındaki oğulları; Mehmet Ağa'nın karısı, kızı ve 18 yaşındaki oğlu katledilmişti. Mehmet Ağa ise sakat kalmıştı. Yaşananlar karşısında paniğe kapılan Müslümanlar ertesi güne kadar evlerinde kaldılar. Olay sırasında çoğu çiftçi ve bağcı olan Menemenliler bağlarındaydı. Saldırının başladığını duyunca her yöne dağılıp kaçmaya çalıştılar ancak büyük bir çoğunluğu yakalanarak vahşice öldürüldü. Bu katliam sadece Menemen merkezini değil, kasabalarını ve köylerini de hedef almıştı. Rapora göre katliam sırasında Menemen'in merkezinde öldürülen Müslümanların sayısı 400 civarındır. Ayrıca Menemen Belediye Başkanı Süleyman Bey, öldürülenlerin bir listesinin bulunduğunu söyleyerek bu rakamı doğrulayabileceğini ifade etmiştir.⁷⁰ Katliamdan sonra Menemenliler yaklaşık 20 arabayla iki gün boyunca katledilenlerin cesetlerini Menemen'in dışına taşımakla uğraşmıştı. Fransız subaylar da bu taşıma işlemine nezaret etmişti. Menemen Belediye Başkanı Süleyman Bey naaşları taşıma işleminin iki gün sürmesinin katliamın büyüklüğüne bir delil olarak gösterilebileceğini söylemiştir.

Komisyon, Menemen'e geldiğinde kazadaki yaralıların sayısını 20 olarak belirlemişti. Yaralı sayısının az olma sebebini "yaralılardan bazılarının tedavi görmek ve canlarını kurtarabilmek için İzmir'e ve başka yerlere kaçması" ve "Yunanlıların geride tank bırakmamak için yaralıları katletmesi" olarak göstermişti. Olayın ertesi günü Fransız memurlar sayesinde Menemen merkezde hayat kısa sürede normale dönse de Menemen'e bağlı kasaba ve köylerde birkaç gün daha cinayet ve yağmalar devam etti. Komisyon raporuna göre "Çavuşköy'deki 17 evin tümü yakıldı, tüm değerli eşyaları çalındı. Buranın sakinlerinin kaderleri bizce meçhuldür. Helvacı köyünün ileri gelenlerinin tümü öldürüldü veya yaralandı ayrıca eşyaları yağmalandı. Hatundere köyü sakinleri evlerini terk edip dağlara sığınmak zorunda kaldı. Evleri tamamen yağmalandı. Buralardaki insan ve mal kayıpları hakkında kesin rakamlar vermemez imkansızdır." Menemen katliamında kaza sakini Müslümanların sadece canlarına kastedilmemiş, bunun yanında geniş çaplı bir yağma hareketi de başlatılmıştı. Kazaya gelen Fransız subaylar, yanlarında Süleyman Bey ve görevli Yunan Jandarma Yüzbaşısıyla etrafı teftiş ederken yağmanın devam ettiğine bizzat şahit olmuş, bunun üzerine yağmayı durdurarak bir kısım eşyaları sahiplerine iade etmişti. Yağmacılar, Yunan askerler ve Rumları. Rumlar başlarına Yunan askeri şapkası geçirip askerlerle yürüyordu. Bunlar bölgedeki zengin Müslümanların evlerini Yunan askerlerine bildiriyor, ardından evlerin kapısını kırmak suretiyle bu evlerde her türlü şiddeti sergileyip, hırsızlık ve ırza saldırı suçunu işliyorlardı. Komisyona ifade veren Tüccar Ethem Efendi, yağmacıların kendisinden 2.000 altın lira, sayısını hatırlamadığı miktarda kâğıt para ve mücevher çaldığını söylemişti. Yağmacı Rumlar ve Yunanlılar paralarını vermeyen veya direnen Müslümanları öldürüyor ya da yaralıyordu. Örneğin Ethem Efendi karnına üç ve kafasına bir süngü darbesi almıştı. Ethem Efendi gibi 40-50 kadar tüccar yağmalandı ve kilisede hapsedildi.⁷¹

Katliamda Menemen Kaymakamı Kemal Bey de şehit edilmiştir. Bu konuda detaylı bir anlatı sunma noktasında mevcut veriler yetersizdir. Kemal Bey öldürüldükten sonra bir mahkeme kurulup şüpheliler yargılanmadığı için olaya ilişkin çok fazla birinci

⁷⁰ BOA., HR.SYS. 2636/15.

⁷¹ BOA., HR.SYS. 2636/15.

el anlatı bulunmamaktadır. Olayın gerçekleşme şekline bakıldığında, Menemen Katliamı başlangıçta Bergama'da bozguna uğrayıp kaçan dağınık haldeki Yunan birliklerin Menemen ve kırsalındaki sivil halka yönelik mezalimde bulunması olduğundan, literatürde yer alan Kemal Bey'in kasten hedef seçildiği bilgisine şüpheyle yaklaşılmalıdır.⁷² Mezkûr veriler ışığında Kaymakam Kemal Bey'in öldürülmesi vakasının Menemen'in tamamını kasıp kavuran kaos ortamında öncesinde kurgulanmaksızın, olayın akışı içerisinde Hükümet Konağı'nda cereyan etmiş olduğu söylenebilir. Nihayetinde 17 Haziran günü Menemen tarumar olmuş, sabahın ilk saatlerinden itibaren Yunanlıların şehre hedef gözetmeksizin saldırması büyük bir keşmekeşe sebebiyet vermiş ve bu karışıklık içinde Kemal Bey de şehit edilmişti. Nitekim olayın ertesinde Menemen'de bulunan İran İzmir Konsolosu, Aydın Valiliği'ne çektiği telgrafta Kemal Bey'in naaşının henüz defnedilemediğini ve bu konuda güçlük yaşandığını söylemişti.⁷³ Dolayısıyla söz konusu tarih itibarıyla Menemen'deki karmaşanın henüz tam anlamıyla bitmediği söylenebilir.

b. Menemen'den Hicret: İşgal Yıllarında İç Göçler

Yunan birliklerinin Menemen'de amacı, kazadaki Türk halkını korkutup sindirmek ve göçe zorlamaktı. Yunanlılar işgal yıllarında güçlerinin yettiği kadar Müslümanı öldürmüş veya Menemen'den sürmüştü. Yerlerine adalardan ve Yunan ana karasından Yunanlılar getirerek bölgenin demografisi değiştirilmek isteniyordu. Bu sayede uluslararası konjonktür Anadolu'da normalleşmeyi direttiğinde, bölgede Yunan Krallığı'na bağlanma arzusunda ve Yunan etnik kimliğine sahip Ortodoks bir çoğunluk var olacaktı. Doğal olarak bu da Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu ilhak etmesine zemin hazırlayacaktı.

Menemen ve civarından kitlesel bir göç hareketi ile ilgili ilk resmî rapor, 1 Haziran 1919'da kaleme alınmıştır. Raporda İzmir ve Menemen havalisinin Yunan işgaline maruz kalması üzerine Bergama'daki Müslüman halkın durumdan endişe ederek yerel idarenin de izniyle Soma'ya hicret etmeye başladıkları Soma Kaymakamlığı tarafından Babiâli'ye bildirilmişti. Bunun üzerine mesele Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü. Buradan çıkan karar, Müslüman ahalinin hicret etmesi halinde o bölgedeki Türk nüfusun azalacağı ve Rumların çoğunlukta olması gibi olumsuz bir durum ortaya çıkacağı için yerel idarenin bu göçe engel olması yönündeydi.⁷⁴ Bölgedeki göç dalgasını hızlandıran olay hiç şüphesiz Menemen Katliamı olmuştur. Bu katliam neticesinde tanıdıkları, sevdikleri kimseler de dâhil olmak üzere binlerce hemşerilerini kaybeden Menemenliler, canlarını kurtarmak için biçare yollara koyulmuştur. Menemenliler dalgalar halinde İzmir'e, Alaşehir'e veya Balıkesir dolaylarına göçmekteydi.⁷⁵ Aydın Valiliği katliamın yaşandığı günün hemen ertesinde Babiâli'ye müracaat ederek İtilaf Devletleri'nin Menemen'e bir müfreze asker yerleştirmesini istemiş, eğer bu sağlanamaz ise Yunan birliklerinin saldırılarından emin olamayacak Menemenlilerin İzmir'e toplu bir göç hareketi

⁷² Özengin 2021, s. 20.

⁷³ BOA., DH.İ.UM. EK., 53/125.

⁷⁴ BOA., DH.İ.UM.EK, 53/16; BOA., MV., 216/1; BOA., DH.SFR., 100/14.

⁷⁵ Pancar 2009, s. 58; Berber 1997, s. 235.

başlatacaklarını bildirmişti: “(...) *düvel-i itilafıye* (İtilaf Devletleri) *taraflarından birer müfreze yetiştirilmez ise ahâl-i İslâmiyye'nin* (Müslüman ahalinin) *kayd-ı hayat ile* (yaşadıkları müddetçe) *müctemiân* (toplucu, hepsi birden) *İzmir'e hicret idecekleri bildirilir.*”⁷⁶

Diğer bir raporda ise yine Aydın Valisi Ahmed İzzet Bey tarafından Menemen’de kimsenin can ve mal güvenliği kalmadığı, İtilaf Devletleri’nin duruma müdahale edip bölgede asayiş ve sükuneti sağlaması amacıyla bir an önce girişimlerde bulunması için Babîâli uyarılmıştı.⁷⁷ Ahmed İzzet Bey, İtilaf Devletleri’nin ikna edilerek olaylara müdahale etmesine büyük önem atfediyor, bunu Yunan güçlerini durdurmanın yegâne yolu olarak görüyordu. Dolayısıyla İtilaf Devletleri’ni kızdırmamaya, öfkelerini celbetmemeye çalışıyordu. Buna sebebiyet verebilecek hareketleri de engellemek için elinden geleni yapıyor, astlarına bu yönde emirler veriyordu.⁷⁸ Ancak bu girişimler fayda vermemişti. Yunanlıların şiddet eylemlerine son vermeleri ve failleri cezalandırmaları yönünde kararlar almakla yetinen İtilaf Devletleri, tabir-i caizse Yunan mezalimine göz yummuştu. Bundan cesaret bulan Yunanlılar uyguladıkları şiddetin dozunu artırmış, sistematik bir zulüm ve baskı politikasıyla Menemenlileri göçe zorlamaya devam etmişlerdi. İlerleyen dönemde Karahisar’daki Fransız Kumandanı Binbaşı Labon, Menemen’de Yunanlıların Müslümanlara karşı yaptığı zulümlere yönelik tahkikat düzenleyip gerçeği ortaya çıkaracağına söz vermişti.⁷⁹ Ancak bundan da pek bir sonuç çıkmayınca Menemenli siviller, Yunan zulmüne uğramaya devam etti.

c. İşgal Yıllarında Zulüm ve Psikolojik Harp

Yunan askerleri sözde geçici olarak geldikleri Menemen’de mezalime ve şiddet eylemlerine işgalin hemen ertesinde başlamışlardı. Bu eylemlerin amacı yukarıda bahsedildiği gibi Türkleri sindirip korkutarak göçe zorlamak ve bu suretle Menemen’i Türk nüfusundan arındırmaktı. Aynı anda adalardan ve Yunanistan’dan Yunan aileler getirilerek Menemen’e yerleştiriliyor, böylece kazanın demografik yapısı değiştirilerek ileride ilhak edilmesinin önü açıyordu. Bu gayeyle Menemen’e sadece 1920 yılında 3.500 Rum yerleştirilmişti.⁸⁰ 1207 gün boyunca devam eden Menemen’in işgal döneminde cinayet, adam kaçırma, ırza saldırı, hane basma, yağma ve mukaddesata saldırı gibi suçlar her daim bu amaç doğrultusunda işlenmiş, Yunan askerleri tarafından Menemenlilere organize bir şekilde hem fizikî hem de psikolojik olarak zulmedilmiştir.⁸¹ Menemen’de sivil halkın hukukuna, özgürlüğüne, inancına yapılan saldırılara dair bilinen ilk rapor 31 Mayıs 1919 tarihlidir. Söz konusu rapordaki ibarelere göre Yunanlılar, işgalin henüz ikinci gününde zulümlerine başlamıştır. Menemen Kaymakamlığı’ndan gönderilen bu raporda kaza dahilinde asayiş bozan herhangi bir olay yaşanmadığı ve İzmir’in kanlı

⁷⁶ BOA., DH.KMS 52/46; BOA., DH.I.UM.EK 53/94.

⁷⁷ BOA., DH.I.UM.EK, 53/85.

⁷⁸ BOA., DH.I.UM.EK, 53/96.

⁷⁹ BOA., DH. ŞFR., 638/14.

⁸⁰ Berber 1997, s. 321-327.

⁸¹ Kemal Tahir *Yorgun Savaşçı* adlı romanında bu süreçte Menemen halkının yaşadığı zorluk ve sıkıntılara değinmiştir. Tahir 2022.

bir şekilde işgal edilmesinin doğurduğu öfke Kemal Bey tarafından sakinleştirilerek idare edildiği halde, Yunan askerleri işgalin hemen ardından ilçenin sükunetini bozacak olaylara girişmişti. Kemal Bey, bu durumu işgal komutanlığı nezdinde protesto etmesine ve Aydın Valiliği'ne bildirmesine rağmen yaşananların önüne geçemediğini bildirmektedir. Yaşanan bazı şiddet olaylarını da raporuna ilave eden Kemal Bey'e göre "işgalinin ikinci günü Menemen'in Hamidiye mahallesindeki cami-i şerife bir Yunan askeri tarafından kurşun atılmakla ilk tecavüz ve tahkir başlamıştır." Ardından bazı Yunan devriyeleri "vazife sırasında alenen İslam kadınlarının peçelerini kaldırmışlardır." Kemal Bey'in bu raporda zikrettiği son suç, Yunan askerlerinin nöbetleri esnasında sarhoş olarak Müslüman mahallelere girip "mukaddesatımız tezyif edilip (hakaret görüp, alaya alınıp) ve galeyan-ı mucib (öfke uyandıracak) bir surette nümayişlerle sükûn-u memleketi (gösterilerle Menemen'in huzurunu) ihlal" etmeleriydi.⁸²

Özellikle işgalin ilk günlerinde Yunanlılar işi o noktaya vardırması ki, bölgedeki kendi soydaş ve dindaşları olan Rumlar da yer yer Yunan mezaliminden paylarını alıyorlardı. Bu kapsamda, Yunan askerlerinin Menemen'de işledikleri ilk cinsel saldırı suçu Rum kızlara tecavüz edilmesi idi. Saldırıya uğrayanın başka bir toplumsal gruptan olması, Müslüman Menemenliler için bir şeyi değiştirmemişti. Nihayetinde saldırı aynı kazada mukim insanlara yapılmıştı ve Menemen'in toplumsal huzurunu bozmuştu. Söz konusu çirkin saldırıya tepki gösteren Kaymakam Kemal Bey, kazasında asayiş bozan durumları Dahiliye Nezareti'ne aktarırken, bu olayı İslam kadınlarının peçelerine saldırılması⁸³ ile zikretmiştir.⁸⁴ Menemen'de işlenen diğer bir cinsel suç da Saher Hanım'a yönelikti. Saher Hanım'ın babası merhum Ahmed Efendi, Menemen'e Balkanlardan göç etmişti. Menemen'in merkez mahallelerinden birinde ikamet eden, 16 yaşında ve evli bir kadın olan Saher Hanım, aslen Selanik yakınlarındaki küçük bir şehir olan Karaferyeliydi. Saher Hanım, 27 Mayıs 1919'da 11 Yunan askeri tarafından sokak ortasında kaçırılıp zorla Kasım Paşa Mahallesi'ne götürüldü. Burada 10 gün kadar Yunanlıların elinde esir tutulan, tecavüze ve türlü işkencelere maruz kalan Saher Hanım ancak 7 Haziran günü Yunanlıların elinden kaçabilmişti. Saher Hanım, yaşadığı talihsizlikleri ve uğradığı zulümleri Yunanlıların elinden kaçırılmaz sığındığı Hükümet Konağı'nda Kaymakam Kemal Bey'e anlatmıştı. Kemal Bey, kimliği belirsiz bu 11 Yunan askerinin Saher Hanım'ı tuttuğu yerde bir tahkikat yapmış, içlerinden Christe adlı birisine ait bir yüzük bulmuştu.⁸⁵ Hem Aydın Valiliği'ne hem Yunan işgal komutanlığına Kemal Bey tarafından raporlanan ve üzerine gidilen bu suçla ilgili raporlarda zanlının cezalandırıldığına yönelik bir ifade bulunmamaktadır. Olayın mayısın son günlerinde yaşanması ve ardından araya Menemen Katliamı'nın girmesi sebebiyle muhtemelen bu suç cezasız kalmıştır. Cinsel saldırıya maruz kalan bir diğer kadın ise Aişe'dir. Aişe de Balkan muhaciridir ve Menemen'e günümüzde Yunanistan'da bulunan

⁸² BOA., DH.KMS., 52/12.

⁸³ Peçenin erken XX. yüzyılda Türk toplumunda ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu anlatmak için Sütçü İmam örneği gösterilebilir.

⁸⁴ BOA., DH.KMS., 52/12.

⁸⁵ BOA., HR.SYS., 2709/11.

Serfiçe şehrinden göç etmiştir. Menemen'in merkezinde, Mahkeme Câmî'i-şerfi'nde (günümüzdeki adıyla Camiikebir Mahallesi) ikamet eden Aişe, kendisi gibi Serfiçe göçmeni olan Mustafa adlı birisiyle evlidir. 4 Mart 1920 Perşembe günü, Dülbentli Mahallesi'nden Serfiçe muhacirlerinden Hayrettin'in kızı Yaşar ve Şekerci Mehmed'in kızı Naile ile Menemen'e yürüyerek bir saat mesafedeki bir arazide meyan kökü hazırlarken oradan geçen üç Yunan askerinden biri Aişe'ye tecavüz etmek maksadıyla saldırmıştı. İkili bir süre dövüştükten sonra Aişe Yunan askerini döverek kaçırmıştı ve kendisini savunmayı başarmıştır. Olayın ardından Aişe, saldırganı Yunan temsilciliğine şikâyet etmiş; meseleyi Dahiliye Nezareti'ne bildiren Aydın Valiliği, Yunan işgal kumandanının suçlu askerini cezalandırdığını şifahi olarak söylediğini ancak cezalandırmaya dair resmî bir belge görmediğini ifade etmiştir.⁸⁶

Menemen'deki cinsel saldırıların yanı sıra adam kaçırma, soygun, yaralama ve cinayet, üç yılı aşkın Yunan işgali boyunca öylesine sıradan bir hâl almıştı ki adeta vaka-i adiyeden sayılmaktaydı. Bölgedeki Türkleri yıldırma ve göçe zorlamak için bu yola sık sık başvuran Yunanlılar, Menemen Katliamı'nın yaşandığı günden işgallerinin son gününe kadar bu suçları işlemiştir. Zengin Türkleri kaçıran, tüccarların yolunu kesip onları gasp eden Yunan askerlerinin ve Rum çetelerinin mezkûr fiilleri Osmanlı idarecileri tarafından kaydedilmiş, resmî yollarla Yunan makamlarına şikâyet edilmiş ve gerekli cezalandırmanın yapılması için takip edilerek baskı uygulanmıştır. Nadir durumlarda suçlular cezalandırılıp çaldıklarını iade etmeye zorlanmışken çoğu zaman suçları yanlarına kâr kalmıştır. Yunan işgal güçleri, Osmanlı adli makamlarının ve kolluk kuvvetlerinin soruşturma yapmasına genelde izin vermeyerek suçluları müdafaa etmiş ve yıldırma politikasının arkasında durduğunu göstermiştir. Örneğin, 31 Ağustos 1919 günü Kesre Köyü eşrafından Mehmed Efendi, ticaret amacıyla Değirmendere'ye gitmekteyken Tarahiye Köyü meydanında asker elbiseli sekiz Rum üzerine saldırarak onu feci bir şekilde katletmiş ve 2.000 lirasını çalmıştır. Meseleyi incelemek için olay yerine gitmeye çalışan Osmanlı adliye heyeti ve jandarmalarına Yunan İşgal Kumandanlığı müsaade etmeyip engel olunca olay takip edilememiş ve bir sonuç alınamamıştır.⁸⁷

Yine Yunanlılar tarafından örtbas edilen bir diğer yaralama suçu ise 10 Ağustos 1919'da gerçekleşmiştir. Menemen'den yarım saat uzaklıktaki Belen köyünde yaşayan Halil, çocuğu Ahmed'i sünnet ettirmiş ve bir düğün yemeği tertip etmişti. Bu düğün yemeği esnasında yaşanan bir sözlü taciz sonucunda arbede yaşanmış, kimliği belirsiz Rumlar düğüne katılan üç kadını yaralayarak kayıplara karışmıştı. Olay yerine gelen Yunan jandarmaları ciddi bir kovuşturma yürütmeyerek meseleyi örtbas etmişti.⁸⁸ Menemen'in Yunan işgalinde kaldığı 1919-1922 yılları arasında bilhassa Müslümanlara yönelik fail-i meçhul cinayetler sıradanlaşmıştı. Osmanlı makamları, cinayetlerin araştırılması için elinden geleni yapsa da işgalci Yunan güçleri onları durduruyor, soruşturmalara engel oluyor kimi zaman suç mahalline girmelerine dahi izin vermiyordu. Fail-i meçhul kalmış bir cinayetin kurbanı da Ali Ağa'ydı. İzmirli Hacı Salih Paşa'nın damadı Murat Bey'in çobanlığını yapan Tuzçullu Köyü'nden Ali Ağa, 1920 yılının mart

⁸⁶ BOA., DH.EUM.AYS., 36/9.

⁸⁷ BOA., DH.EUM.AYS., 26/16.

⁸⁸ BOA., DH.EUM.AYS., 26/16.

ayında ortadan kaybolmuştu. Üç gün kadar kendisinden haber alınamayan Ali Ağa, bir müddet sonra Menemen'in Kızılca mevkiinde, Sazlıgöl denilen mahalde başından tek kurşunla öldürülmüş ve cesedi yakılmış bir vaziyette bulundu. Ali Ağa, "*hüsn-ü hal-i eshabından (iyi huylarıyla tanınan kişilerden) olub hakkında hiçbir kimse tarafından hissi intikâm perverde idilmediği (intikam hissi beslenmediği)*" için bu vahşice cinayet şüphe uyandırdı. Menemen Savcısı ile sair Osmanlı memurları olay hakkında bir tahkikat yapmak istemiş ancak Yunanlılar buna müsaade etmemiş ve gerekli tahkikatın Yunan makamlarınca düzenleneceğini söylemişlerdi. Aydın Valiliği bu konuyu çok ciddiye almış, soruşturmanın derinleştirilmesi ve yakalanacak suçluların en ağır cezalara çarptırılması için defalarca teşebbüste bulunmuştu. Ancak Yunanlılar bu cinayet hakkında detaylı bir inceleme yapmadığı gibi meselenin Osmanlı makamlarınca tetkik edilmesine de izin vermediler.⁸⁹

Menemen'deki sükûnet ve asayiş bozmak ve ortadan kaldırmak için ellerinden gelen her şeyi yapan Yunanlılar, 6 Ağustos 1919'da sebepsiz yere top ve tüfek atışları yaparak Müslüman halkı tedirgin etmiştir. Atılan mühimmat sonucu can ve mal kaybı yaşanmamış ancak Menemen Katliamı'nın izleri henüz tazeyken, şehirlerinde bir kez bombalar patladığını duyan Menemenliler meseleden ciddi manada tedirgin olmuştur. Kemal Bey'in şehadetinden sonra kazaya yeni kaymakam henüz tayin kılınmadığından kaymakam vekili sıfatıyla Menemen'de görev yapan İhsan Bey, Yunan işgal kuvvetleri başkomutanlığı nezdinde siyasi girişimlerde bulunmuş ve emrindeki birliklere söz konusu top atışını yaptıran Yunan subay görevinden azledilmiştir.⁹⁰ Ancak bir subayın azledilmesi durumu değiştirmemiş; 12 Ağustos 1919 Salı akşamı saat 23.00 sularında öncelikle kışla civarında daha sonra Girit'ten göçen Türklerin meskûn bulunduğu mahalle üzerinde silahlar ve toplar patlamıştı. Menemen'in güneyinde ve batısında mavzer, martini vesaire tüfeklerin sesleri ve "*yağmur gibi yağan*" mermilerin kovanları bir saati aşkın süre boyunca devam etmişti. Ayrıca aynı anlarda Menemen'in doğusundaki Rum mahallesinden üç el silah sesi ve çok defa çığlıklar duyulmuştu. Kaymakam Vekili İhsan Bey'in ikametgahına gelerek izahat veren Yunan jandarma kumandanı "*bir şey olmadığını ve birkaç kopuğun görülmesinden ibâret olub endişeye mahal olmadığını*" söyleyerek gitmiştir. Kaymakam Vekili İhsan Bey, ertesi sabah aynı Yunan jandarma kumandanına meseleyi sormuş, kumandan Menemen'in batısında, mezbahaların olduğu mevkide kimliği belirsiz üç kişinin kurşun attığı cevabını vermişti. Ancak İhsan Bey, aynı kanaatte değildi ve bu meselede Yunan askerlerinin parmağı olduğunu düşünmekteydi.⁹¹

Yunan zulmü ve şiddeti özellikle Menemenlilerin bir arada bulunduğu anlarda yapıyor, bu sayede bir gövde gösterisi ortaya konmaya çalışılıyordu. Bu bakımdan Ramazan akşamları, gerek Müslümanların kutsal kabul ettikleri bir ay olması gerekse toplu bir halde olmaları sebebiyle Yunan mezaliminin tezahür ettiği zamanlardandı. 1920 yılında Ramazan ayı miladi takvimle mayıs ve haziran aylarına tekabül ediyordu. Sıcak yaz akşamlarında bütün günü oruçlu geçiren Menemenliler, kahvehane gibi ortamlarda bir araya gelerek bir şeyler içiyor, birlikte vakit geçiriyorlardı. 1920 Ramazanının bir

⁸⁹ BOA., DH.EUM.AYS., 36/19.

⁹⁰ BOA., DH.I.UM. EK., 55/68; BOA., DH.KMS., 52/11; BOA., DH.SFR., 642/6.

⁹¹ BOA., DH.I.UM. EK., 55/66; BOA., DH.KMS., 52/11; BOA., DH.SFR., 642/6.

aşam vakti, saat 21.00 civarında Yunanlılar, kahvehaneleri basmaya insanları döverek üzerlerindeki para, saat gibi kıymetli eşyalarını çalmaya başladı. Bu saldırının bahanesi, önceki gün Beşliköprü mevkiinde Yunan bir askerin öldürülmesi olarak açıklanmıştı. Ancak Yunan askerin kendi silah arkadaşları tarafından sarhoşluğun etkisiyle kazara vurulduğu ortaya çıktı. Yine de bu durum Yunanlıları durdurmadı ve Yunan askerin öldürüldüğü mevkiden otuz kilometre yarıçapında hayali bir daire çizerek içerisinde yaşayan herkesi kan parası olarak 1 lira tazminat ödemeye mahkûm ettiler. 24 saat içinde toplanan para 10.000 lirayı aşmıştı. Bununla da yetinmeyen işgalciler ayrıca katil oldukları iddiasıyla Ramazan Hoca isimli yaşlı bir esnafı ve Arif adında bir genci tutuklayarak işkence ettiler.⁹²

Yunan askerleri ve Rum çetelerin bir diğer stratejisi de İslamiyet'in ve Osmanlı kimliğinin sembollerine saldırarak Menemenlilerin kutsalını tezyif etmektir. Bunu da organize bir şekilde, psikolojik şiddetin bir parçası olarak sergiliyorlardı. İşgalin henüz ikinci gününde Menemen'in Hamidiye mahallesindeki cami bir Yunan askeri tarafından kurşunlanmıştı.⁹³ Dinî sembollerin yanında millî sembollere de saldırılar düzenleniyordu. Örneğin 6 Mart 1921'de Menemen Hükümet Konağı'nın kapısındaki Osmanlı arması, Rumlar tarafından koparılmıştı.⁹⁴ Menemenli Müslümanların çok değer verdikleri ve anlam dünyalarında kutsiyet atfettikleri şeylere bu gibi saldırılar yapılması, Menemen'in artık Yunan kontrolünde olduğu, bir İslam beldesi olmadığı, Menemenlilere ise devlet idaresinin başlarında olmadığı ve onları korumadığı mesajını vermeyi amaçlıyordu.

d. Menemen'in Kurtuluşu

Menemen'de 1207 gün devam eden Yunan işgalinin son bulması, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması sayesinde. Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra yaklaşık bir yıllık hazırlık süreci geçiren, sayı ve teçhizatça eksiklerini tekmil eden Türk ordusu, 14 Ağustos 1922'de harekete geçti. 30 Ağustos 1922 tarihinde gerçekleşen ve Millî Mücadele için bir kırılma noktası teşkil eden Başkomutanlık Meydan Muharebesi, Başkomutan Mareşal Mustafa Kemal Paşa'nın başarılı stratejisi sayesinde kazanılınca Türk ordusu, Batı Anadolu'yu Yunan işgalinden kurtarmak için karşı hücumla geçti. Dumlupınar'da Yunan ordusunun önemli bir kısmı oradan kaldırılmıştı ve Yunanlılar dağılmış bir halde geri çekiliyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya ait meşhur "*Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!*" emrinin ardından Türk ordusu, Yunanlıları kovalamak için üç koldan topyekûn hücumla kalktı. Büyük Taarruz'un başladığı günden 4 Eylül'e kadar Yunan ordusu 321 kilometre geri çekildi ve savunma hattını İzmir önlerinde kurma kararı aldı. Hücumla devam eden Türk ordusu, 1 Eylül'de Uşak'ı, 2 Eylül'de Eskişehir'i, 6 Eylül'de Balıkesir ve Bilecik'i, 7 Eylül'de Aydın'ı ve 8 Eylül'de Manisa'yı geri aldı.⁹⁵

Yunan işgal güçlerinin son başkomutanı General Georgios Polymekanos, 2 Eylül 1922 günü kaçış halindeki birliklerini durdurarak İzmir önlerinde üç ayağı bulunan, ters

⁹² Özengin 2021, s. 203.

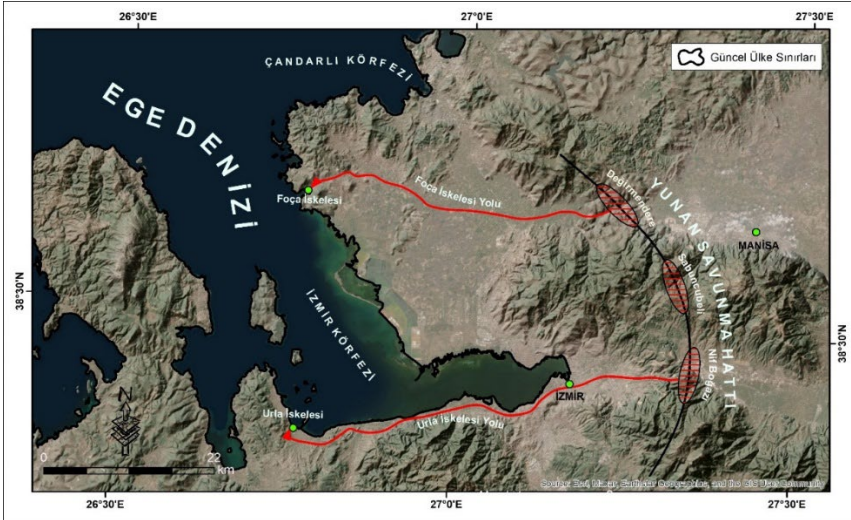
⁹³ BOA., DH.KMS., 52/12.

⁹⁴ BOA., DH.I.UM., 20/14.

⁹⁵ (Parlak 1983b, s. 280-315; Öksüz ve Köse 2017, s. 223-229; Görgülü 1992, s. 19-38.

hilal ya da kalkan şeklinde bir savunma hattı kurma kararı aldı. Planlanan bu hattın savunma mevkiileri Sabuncubeli Geçidi, Nif Boğazı (Kemalpaşa) ve Menemen Değirmendere Geçidi olarak belirlendi. Fakat dağılmış haldeki ordusunu durdurup nizama sokamayan Polymekanos, savunma hattı kurma planını hayata geçiremedi.⁹⁶ Bunun üzerine planı değiştirerek bu üç hattın denize en kolay uzanabilen ikisinde tutunma ve Anadolu'dan dalgalar halinde çekilen ordusu için bir aktarma noktası olarak kullanma kararı aldı. Türk hücumunu ileri hatta yöneten Fahrettin Paşa'ya göre, Nif Boğazı ve Değirmendere'de geri çekilmeyi kolaylaştırmak için bir hat kuran Yunanlılar, bu iki mevkidenden sırasıyla Urla ve Foça iskelelerine ulaşış gemilerle Anadolu'yu terk ediyorlardı. Buralarda savunma hattı kurulmasının nedeni ise takipteki Türk ordusunun kendilerine saldırması halinde büyük bir zayıflık vermeye adanmış halde kaçan birliklerini savunacak destek ekipleri olmasını sağlamaktı.⁹⁷ Fahrettin Altay anılarında Türk köylülerden düşmanın Nif Boğazı'nda ciddi bir tahkimat yaptığını duyduğunu, Dikili taraflarında da büyük Yunan kuvvetleri bulunduğunu ve kıyılarda bazı düşman savaş gemilerinin görüldüğünü yazmıştı. Bunun üzerine Yunanlıların bir savunma hattı planladığı sonucuna varan Fahrettin Paşa, emrindeki süvari kolordusunu Yamanlar Dağı'nın arkasından Değirmendere güzergâhından geçirme kararı almıştı. Böylece en zayıf noktadan saldırarak Yunan direniş hattını kıracaktı.⁹⁸ Ancak Fahrettin Paşa'nın beklentisinden çok daha hızlı bir şekilde çekilen Yunan birlikleri pek de ciddi bir savunma hattı kurmamışlar, sadece söz konusu geçit ve boğazları Anadolu'dan gelen birliklerinin geçmesine yetecek kadar açık tutmayı tasavvur etmişlerdi.

Harita 5: Yunan savunma hattı

⁹⁶ Parlak 1983b, s. 343.

⁹⁷ Ergül 2007, s. 338.

⁹⁸ Gonca 2005, s. 40.

9 Eylül 1922'ye geldiğinde Fahrettin Paşa'nın öncü olarak gönderdiği 14. Süvari Tümeni, Değirmendere'ye ulaşarak saat 03.00 civarında buradan Menemen'e doğru yürüyüşe başladı. Albay Mehmed Suphi Bey öncülüğündeki tümen bir buçuk saatlik bir yürüyüşün ardından Menemen önlerine geldi. Yunan tümeni, birliklerinin çekilmesini sağlamak ve çekilen askerlerine zaman kazandırmak amacıyla geride bir bölük kadar artçı birlik bırakmıştı. Artçılar Menemen'in girişindeki Yahşelli Köyü civarına hâkim tepelerde ve Menemen-İzmir güzergâhındaki Hıdırtepe'de siperler kazarak pusu kurmuştu. 14. Süvari Tümeni, bu artçı birliklerin saldırısına uğradı. Menemen'in ve İzmir'in kurtuluşunda Millî Mücadele'nin son sıcak çatışmalarından birisi 9 Eylül sabahı burada gerçekleşti. Çatışmada biri subay, ikisi er toplam üç asker şehit oldu. Yunan bölüğünün tamamı yok edildikten sonra saat 05.00 civarında Türk birlikleri Menemen'e girerek düşman işgalini sonlandırdı.⁹⁹

Harita 6: Menemen'i kurtarmaya gelen Türk ordusunun harekât güzergâhı

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında girdiği ve 30 Ekim 1918'te imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile I. Dünya Savaşı'nı kaybettiğinin resmî olarak ilanının üzerine işgal güçleri bu antlaşmanın 7. maddesini dayanak göstererek birçok yeri işgal etmiştir. Bu kapsamda İngiltere'nin desteğiyle Yunanistan, 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkarmıştır. Bu dönemde Anadolu'da birçok yer işgal edilmiş ve yerel tepkiler fiili olarak gösterilmiş olsa da İzmir'in işgali ulusal bazda derin bir hüznü ve tepkiye sebep olmuştur.

⁹⁹ Parlak 1983b, s, 359-360.

İzmir'in işgali, şehrin farklı noktalarında çeşitli zulüm ve yağmalara yol açmıştır. Bu duruma maruz kalan yerlerden biri de Menemen olmuştur. Yunanistan tarafından her ne kadar işgale dayanak olarak Müslüman nüfusun Rum nüfustan az olması gösterilse de tarihî vesikalar bunun aksini ortaya koymaktadır. İlgili bölümde detayları ile verildiği üzere, Müslüman nüfusun bölgenin ana unsuru olduğu görülmektedir. Dolayısıyla daha öncesinde hazırlanan plan, ilk kez bu araştırma ile kesin tarih tespit edilerek, 22 Mayıs 1919'da devreye alınmıştır. İşgalin yanı sıra bölgeye yerleştirilen Rum nüfus ile Menemen'in demografik yapısı Yunanistan'ın istediği noktaya getirilmek istenmiştir. Böylece yaşanan kargaşa ortamından da istifade edilerek, meselenin uluslararası arenada tartışılmasına, gerekli itirazların yapılmasına izin vermeden Yunanların bölgenin "kalıcı unsuru" haline getirilmesi amaçlanmıştır.

Bölgedeki işgalleri genişletmek için Menemen'i stratejik bir nokta olarak değerlendiren Yunan birlikleri, burayı "geçici" olmak kaydıyla işgal etmiştir. Fakat yaşanan gelişmeler işgalin geçiciliği bir yana büyük bir mezalime dönüşmesine yol açmıştır. 17 Haziran 1919 günü başlayan öldürmeler tam anlamıyla bir katliam boyutuna ulaşmıştır. Bu katliamın doğurduğu en önemli sonuçlardan biri Menemen halkının yaşadığı yerleri terk ederek İzmir, Balıkesir ve Alaşehir'e göç etmesi olmuştur. Sağ kalan insanların can korkusuyla gerçekleştirdikleri bu eylemin Menemen için en hassas sonuçlarından biri bölgeye Ortodoks Rumların yerleştirilmesi ihtimaliydi. Menemen halkı pek çok açıdan işgalin ağır faturası ile karşılaşmış; fiziki ve psikolojik olarak zor bir süreç yaşayan Menemenliler tam anlamıyla bir travma yaşamıştır. Yunan askerlerinin gerçekleştirdikleri adam kaçırmaya, soygun, yaralama ve cinayet gibi adı suçlar da toplumsal hafızada yer eden diğer hadiselerdir. Tüm bunlara yerel idarecilerin pasif tavırları da eklenince Menemen halkının yaşamış olduğu çaresizlik ve sıkıntılar katlanarak artmıştır. Ancak 9 Eylül 1922 günü Menemen, Yunan işgalinden kurtarılarak halkın 1207 günlük esareti son bulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA., DH.EUM.AYS., 26/16. BOA., DH.EUM.AYS., 36/19.
BOA., DH.EUM.AYS., 36/9. BOA., DH.EUM.AYS., 66/7.
BOA., DH.EUM.AYS., 9/61. BOA., DH.I.U.M., 20/14.
BOA., DH.I.U.M.EK 53/94. BOA., DH.I.U.M.EK, 53/16.
BOA., DH.I.U.M.EK, 53/85. BOA., DH.I.U.M.EK, 53/96.
BOA., DH.I.U.M. EK., 52/52. BOA., DH.I.U.M. EK., 55/68.
BOA., DH.İ.U.M.EK, 53/103. BOA., DH.İ.U.M. EK., 53/125.
BOA., DH.İ.U.M. EK., 55/66. BOA., DH.KMS 52/46.
BOA., DH.KMS., 52/11. BOA., DH.KMS., 52/12.
BOA., DH.KMS.52/5. BOA., DH.SFR., 100/14.
BOA., DH.SFR., 642/6. BOA., DH. ŞFR., 638/14.
BOA., DH. ŞFR., 98/340. BOA., HR.SYS. 2636/15.
BOA., HR.SYS., 2709/11. BOA., MV., 216/1.

2. Basılı Eserler

- Belen 1983 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Berber 1997 Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Bıyıklıoğlu 1992 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Budak 2002 Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Çakmak 2007 Zafer Çakmak, *İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi (1919-1922)*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Çetinkaya 1993 Ali Çetinkaya, *Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları Cumhuriyetin 70. Yılına Armağan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Doğer 1998 Ersin Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi*, Sergi Yayınevi, İzmir.
- Ediz 2015 İsmail Ediz, *Diploması ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Ergül 2007 Teoman Ergül, *Kurtuluş Savaşı'nda Manisa*, Kebikeç Yayınları, Ankara.
- Erim 1953 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Menemen'in İşgal Dönemi (1919-1922): Coğrafi Bilgi Sistemleri Destekli Bir İnceleme

- Görgülü 1992 İsmet Görgülü, *Büyük Taarruz*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Jaeschke 2011 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. C. Köprülü). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nersesoğlu 2022 Talar Nersesoğlu, *Osmanlı Ermeni Basınında Yunanistan'ın Batı Anadolu Harekâtı 1920 – 1922*, İkinci Adam Yayınları, İstanbul.
- Özalp 1985 Kazım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkaya 2002 Yücel Özkaya, “1919’un Siyasi Olayları”, *Millî Mücadele Tarihi – Makaleler*, (Haz. Berna Türkdoğan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Parlak 1983 Türkmen Parlak, *İşgalden Kurtuluşa Yunan Egeye Nasıl Geldi İlk Günler*, I. Cilt, İzmir Sosyal Hizmetler Vakfı, İzmir.
- Selek 1976 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Selvi 2011 Haluk Selvi, *Millî Mücadele’de İlk İşgaller İlk Direnişler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Serçe 1998 Erkan Serçe, *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Sofuoğlu 1994 Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sonyel 1995 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şenişik 2011 Pınar Şenişik, *Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century*, I.B.Tauris, London.
- Temel 1998 Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul’un Sosyal Durumu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tolon 2004 Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara.
- Turan 1999 Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)*,: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Umar 1974 Bilge Umar, *İzmir’de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul.

3. Makaleler

- Akdeniz 2019 Melih Akdeniz, “Türk ve Yunan Basınından Örneklerle Manisa’da İşgalin İlk Evresi (Mayıs-Haziran 1919)”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17(3), s. 290-312.

- Akyıldız 2021 Ali Akyıldız, “19. Yüzyıl Belgelerinde Hicrî Takvim Sorunu Hicrî Tarihler Doğru Zamanı mı Gösterir?”, *Toplumsal Tarih* (326), s. 50–55.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Haziran 2001, Yıl: 50, Sayı: 112.
- Boyana 2011 Hülya Boyana, “Panionia Birliği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30(49), s. 13-28.
- Çolakoğlu 2022 Emre Feyzi Çolakoğlu, “ABD Kaynaklarına Göre İzmir’in İşgali ve Sonrası (1919-1922)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (70), s. 109-138.
- Pancar 2009 Emine Pancar, “Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketi” *ÇTTAD* 8/18-19, s. 55-67.
- Öksüz ve Köse 2017 Hikmet Öksüz ve İsmail Köse, “Amerikan Arşiv Vesikalarında Büyük Taarruz”, *Türkiye Mecmuası*, 27(2), s. 207-238.
- Özcan ve Güneş 2019 Filiz Akın Özcan ve Günver Güneş, “Mondros Mütarekesi’nden İlkurşun Savaşı’na Ödemiş’te Yaşanan Gelişmeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX (Özel Sayı: İzmir’in İşgali), s. 63-104.
- Özgiray 1989 Ahmet Özgiray, “Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleriyle Birlikte Türkiye Üzerine Çevirdikleri Entrikalar (1914-1919)”, *Atatürk Yolu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi* 2(4), s. 549-561.
- Şavkılı 2022 Cengiz Şavkılı, “Adana’nın Düşman İşgalinden Kurtuluşu ve Kurtuluş Bayramı Kutlamalarının Basına Yansımaları (1922-1938)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24(1), s. 350-364.
- Tekir 2019 Süleyman Tekir, “Yunan İşgali Öncesi İzmir ve Çevresinde Rum Faaliyetleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX (Özel Sayı: İzmir’in İşgali), s. 29-61.
- Terek 1970 Ahmet Bekir Terek, “Yunan Hedefleri ve Stratejisi Karşısında Gerçekler ve Türkiye”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 5(29), s. 33-48.
- Turan 1991 Mustafa Turan, “İstiklâl Harbi’nde ‘Milne Hattı’”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7, s. 567-579.
- Uğur 2018 Yunus Uğur, “Mapping Ottoman Cities”, *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 18 (3), s. 16-65.
- Uzun 2004 Hakan Uzun, “1919-1950 Yılları Arasında Türkiye-Yunanistan İlişkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 5(2), s. 35-50.
- Vural 2019a Mithat Kadri Vural, “Belgelerin Gözünden Hasan Tahsin ve ‘İlk Kurşun’ Meselesine Yeniden Bakmak”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (100), s. 377-414.

Menemen'in İşgal Dönemi (1919-1922): Coğrafî Bilgi Sistemleri Destekli Bir İnceleme

- Vural 2019b Mithat Kadri Vural, "Hasan Tahsin ve "İlk Kurşun" Üzerine Bir Literatür Analizi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 34(1), s. 281-310.
- Yiğit vd. 2013 İlker Yiğit, Murat Ataol, Abdurrahman Dinç, "Coğrafya Bölümlerindeki CBS Eğitimi ve CBS'nin Gerekliliği", *Marmara Coğrafya Dergisi* 24, 2011 (2013), s. 312-331.

4. Tezler

- Aladağ 2020 Fatma Aladağ, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Şehirleri ve İdari Teşkilat: Osmanlı Çalışmaları İçin Bir Dijital Tarih Uygulaması", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *İstanbul Şehir Üniversitesi*, İstanbul.
- Bekman 2020 Büşranur Bekman, "XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *İstanbul Şehir Üniversitesi*, İstanbul.
- Gonca 2005 Nihal Gonca, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Menemen Kazası (1923-1933)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Manisa.
- Gülcan 2007 Oğuz Gülcan, "Batı Anadolu'da Kuvay-ı Milliye'nin Oluşumu (1919-1920)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara.
- Karakuş 2018 Ufuk Karakuş, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali Nedeniyle Ortaya Çıkan İç Göçler (1919-1923)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Balıkesir.
- Mutlu 2013 Mustafa Mutlu, "İzmir Basınında İzmir'in İşgal ve Kurtuluşu Üzerine Bir İnceleme (1919-1922)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırşehir.
- Önal 2020 Sümeyye Önal, "İzmir'in İşgali ve Etkilerinin Türk Basınına Yansımaları", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya.
- Özcan 2020 Serpil Özcan, "XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *İstanbul Şehir Üniversitesi*, İstanbul.
- Özkemer 2004 Meltem Özkemer, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara.

5. İnternet Kaynağı

<https://www.geospatialworld.net/blogs/overview-of-gis-history/> (Erişim Tarihi: 21.12.2022)

SUMMARY

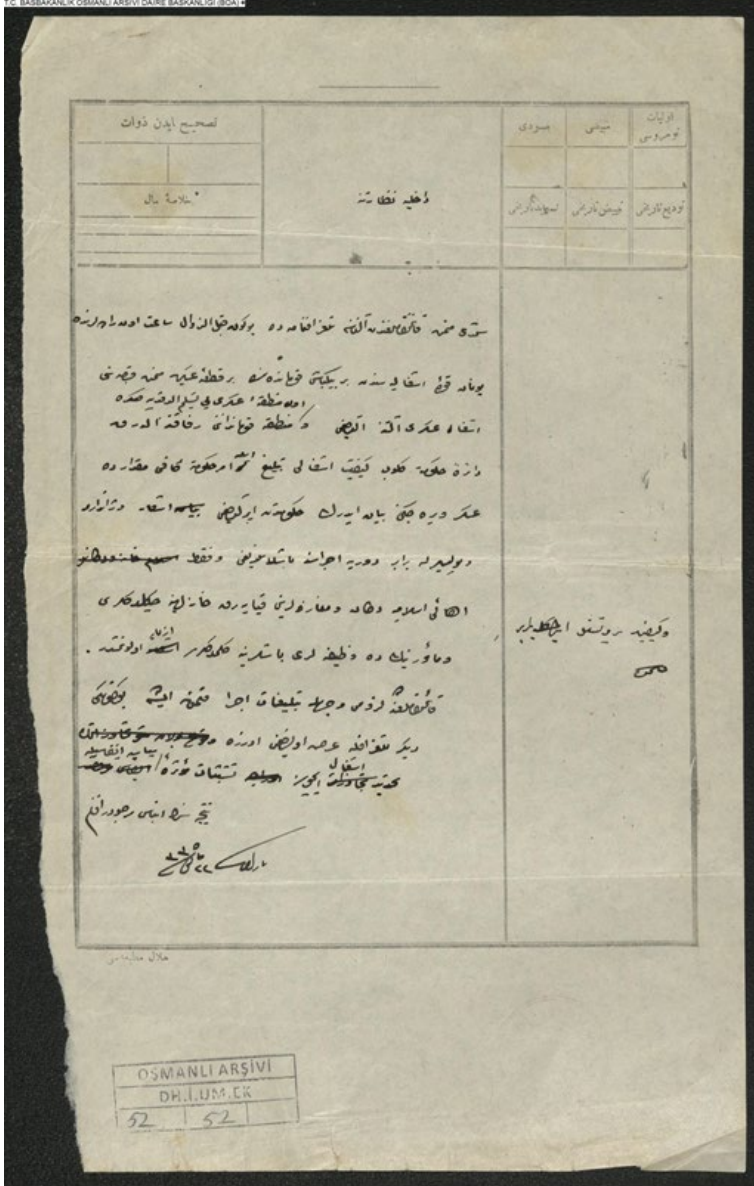
The official declaration of the Ottoman Empire's defeat in the war, which occurred with the signing of the Armistice of Mudros on October 30, 1918, led to the occupation forces invading many places based on Article 7 of this treaty. In this context, with the support of England, Greece landed troops in Izmir on May 15, 1919. During this period, many places in Anatolia were occupied, and although local reactions were demonstrated in practice, the occupation of Izmir caused deep national sorrow and resentment. The occupation of Izmir resulted in various atrocities and looting at different points in the city. One of the places that faced this situation was Menemen. Although Greece claimed that the occupation was based on the lower Muslim population compared to the Greek population, historical documents reveal the opposite. As detailed in the relevant section, it is seen that the Muslim population was the main element of the region. Therefore, the plan prepared earlier was put into effect for the first time with this research, definitively determining the date as May 22, 1919. In addition to the occupation, the demographic structure of Menemen was intended to be brought to the point desired by Greece by settling Greek population in the region. Thus, taking advantage of the chaotic environment, the goal was for the Greeks to become the "permanent element" of the region without allowing the issue to be discussed on the international stage and objections to be raised.

Considering Menemen as a strategic point to expand the occupations in the region, Greek forces occupied it with the condition of being "temporary." However, developments turned the temporariness of the occupation into a great massacre. The killings that started on June 17, 1919, turned into a full-fledged massacre. One of the most significant results of this massacre was the evacuation of Menemen's inhabitants, who moved to Izmir, Balıkesir, and Alasehir. The people of Menemen faced the heavy cost of the occupation in many ways. Physically and psychologically, the people of Menemen experienced a difficult process and went through a complete trauma. The most severe trauma for women was sexual assaults. This despicable act committed by many Greek soldiers became one of the most vivid pictures of the helplessness that Menemen's people fell into. In addition, heinous crimes such as kidnapping, robbery, injury, and murder committed by Greek soldiers were events that were not wanted to be erased from societal memory and desired to turn into a tragedy. When the passive attitudes of local administrators are added to all these, the helplessness and troubles experienced by the people of Menemen increased exponentially. However, on September 9, 1922, Menemen was liberated from Greek occupation, and the people's 1207 days of captivity came to an end.

The occupation of Menemen during the Izmir occupation has unique values in two aspects with this study. First, the occupation of Menemen is discussed in a separate academic study with historical data. Many Ottoman archive documents were used in the study, giving it a unique character in this respect. Another aspect that makes the study unique is the mapping with the Geographic Information Systems (GIS) method, which is becoming increasingly important in recent years, especially with interdisciplinary cooperation in the field of Geography. Within the scope of the study, 6 maps were produced using the GIS method. Thus, visualizing the historical events conveyed in the text with the GIS technique is exemplary for similar studies.

EKLER

Ek 1: Menemen'in işgal altına alındığını bildiren Osmanlı arşiv belgesi

DH.I.U.M.EK.00052.00052.001

Ek 2: Menemen olayları hakkında Fransızca takrir

Smyrne le 26 Juin 1919

N° 60

Excellence,

J'ai l'honneur de vous confirmer mon takrir N° 48 du 23 Juin, et de vous remettre ci-inclus copie d'une pétition que j'ai reçue de la population turque de Menemen, si éprouvée par les troubles du 17 Courant.

Je vous prie de bien vouloir en prendre connaissance et noter que j'ai transmis copie de cette pétition à mon Ambassadeur à Constantinople, ainsi qu'aux délégués des Hauts Commissaires, Consuls Généraux de France d'Angleterre, des Etats Unis d'Amérique et d'Italie.

J'ai eu un entretien verbal aujourd'hui à ce sujet avec S. E. le Haut Commissaire Hellène, de même qu'avec les Hauts Commissaires des Etats Unis d'Amérique, d'Italie etc qui m'ont promis de faire pour le mieux.

En vous confirmant mon Takrir N° 21 du 10 Juin, je vous serais obligé de bien vouloir donner des ordres pour la question de la Mesquée de Celenic persane d'ici, afin que ces gens puissent faire leurs dévotions.

Veillez, Excellence, agréer l'assurance de ma haute considération.

Le Consul Général de Perse, Gérant

A Son Excellence le Vali
I Z Z E T B E Y
Gouvernement Impérial Ottoman

S m y r n e

 [Signature]

OSMANLI ARŞIVI		
DH.İ.UM.EK		
53	125	1

Zurk (2 shif bas)

DH.İ.UM.EK.00053.00125.001

MEDRESEDEN RÜŞDİYEYE: SAKALLIZÂDE MEDRESESİ VE SOFYA RÜŞDİYE MEKTEBİ

Mehmet TUĞRUL*

Öz

Bu çalışma, 1763 yılında Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa ibn Hacı Hüseyin tarafından inşa edilen ve Sakallızâde Medresesi olarak bilinen eğitim kurumunun, 1858 yılında alınan bir kararla rüşdiye olarak kullanılmaya başlanması sürecini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Araştırma kapsamında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgeler incelenmiştir. Osmanlı eğitim tarihinin klasik dönemden modern döneme geçişini konu alan bu çalışma, eğitim alanında uygulanan modernleşme çabalarının bir aşaması olan ve II. Mahmud döneminin sonlarına doğru kurulmaya başlanan Rüşdiye mekteplerinden Sofya Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş sürecine odaklanmaktadır. Araştırma neticesinde, Sakallızâde Medresesi'nin 95 yıllık süreç içerisinde atıl hale geldiği, ülke genelinde başlatılan rüşdiye okulları inşasının çeşitli sebeplerle kesintiye uğradığı ve devlet bütçesi yetersiz kaldığı için atıl durumda bulunan bazı medrese binalarının rüşdiye okullarına dönüştürüldüğü belirlenmiştir. Bu süreçler, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanında gerçekleştirilen modernleşme çalışmalarının ne denli sancılı geçtiğini gözler önüne sermektedir. Çalışmada ayrıca, vakıflar aracılığıyla yaygınlaşan ve merkezi bütçeye yük olmadan inşa edilip idame ettirilen eğitim kurumlarının, zamanla yerini merkezi idare ve bütçe ile organize edilen yapılara bırakmasının nedenleri ve sonuçları irdelenmiştir. Osmanlı'da eğitimin idaresi ve finansmanında yaşanan bu değişim, devletin modernleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, çalışma, Osmanlı eğitim sistemindeki dönüşümü ve bu dönüşümün arkasındaki dinamikleri Sakallızâde Medresesi'nin Sofya Rüşdiye Mektebi'ne dönüşmesi özelinde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Rüşdiye Mektepleri, Sakallızâde Medresesi, Bulgaristan, Sofya, Vakıf.*

Abstract

From Madrasa to Rüşdiye: Sakallızâde Madrasah and Sofya Rüşdiye School

This study examines the process by which the educational institution known as Sakallızâde Medrese, built in 1763 by Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa ibn Hacı Hüseyin, was repurposed in 1858 as a rüşdiye (secondary school). The research draws upon documents from the Prime Ministry Ottoman Archives and the General Directorate of Foundations Archives. This study, which

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara. E-posta; mehmettugrul@aybu.edu.tr ORCID: 0000-0001-5200-0596
(Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2024 - Makale Kabul Tarihi: 16.07.2024)

addresses the transition of Ottoman educational history from the classical period to the modern era, focuses on the establishment process of the Sofya Rüşdiye School, one of the rüşdiye schools initiated towards the end of the reign of Mahmud II as part of the modernization efforts in the educational field. The research findings indicate that over a 95-year period, Sakallızâde Medrese had become obsolete, the construction of rüşdiye schools nationwide had faced various interruptions, and due to insufficient state budgets, some of the unused medrese buildings were converted into rüşdiye schools. These processes highlight the challenges encountered during the modernization efforts in the educational sector of the Ottoman Empire. Additionally, the study examines the reasons and outcomes of the transition from educational institutions that proliferated through foundations and were maintained without burdening the central budget to those organized and financed by the central administration. This change in the administration and financing of education in the Ottoman Empire is considered a part of the state's modernization process. In this context, the study aims to elucidate the transformation in the Ottoman educational system and the dynamics behind this transformation, specifically through the conversion of Sakallızâde Medrese into Sofya Rüşdiye School.

Keywords: *Rüşdiye School, Sakallızâde Madrasah, Bulgaria, Sofia, Waqf.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde toplum temelde müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Müslümanlar soy ve mezhep farkı gözetilmeksizin tek bir millet olarak kabul edilmiş gayrimüslimler ise din ve mezheplerine göre farklı statülerle tanımlanmıştır. Millet Sistemi denilen ve farklı unsurları bir arada yaşatabilme tecrübesini hayata geçirme imkânı tanıyan bu sistem sayesinde gayrimüslimler her millet kendi ruhânî riyâsetinde birer eğitim sistemine sahipti. Buna karşın Müslümanların eğitimi devletin kontrolünde yürütülmüş, 1700'lerin sonuna kadar tüm dünyada olduğu üzere dinî ağırlıklı bir eğitim söz konusu olmuştur.¹

Osmanlı döneminde eğitimin temel felsefesi sivil ve askerî kurumların nitelikli insan ihtiyacını karşılamak üzere ehl-i sünnet düşüncesine tabi insan yetiştirmektir. Hal böyle olunca devlet eğitim sistemini merkezden denetlemiştir. Eğitim iki kurum vesilesi ile yürütülmüştür. Bunlar mektep ve medreselerdir. Temel eğitim kurumu olan ve ilkokula karşılık gelen mektepler en ücra köylerde dahi hizmet vermişken, ilköğretimin ikinci kademesinden lisansüstü eğitime kadar farklı eğitim seviyelerini kapsayan medreseler ise daha merkezi yerlerde hizmet vermiştir.²

Osmanlı'da genel itibari ile müslim ve gayrimüslim tebaanın eğitim hizmetleri vakıflar vesilesi ile yürütülmüştür. Nitekim eğitim amacıyla kurulmuş çok sayıda vakıf bulunmaktadır. Bu vakıflar, eğitim kurumunun inşasından, tefrişatına, hoca ve talebenin yaşesinden hizmetlilerin istihdamına kadar bu kurumların tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır. Modern dönemle birlikte merkezi yönetim anlayışının güçlenmesi ile eğitim politikası değişmiş ve birçok alanda olduğu gibi bu alanda da merkezileşmeye gidilmiştir. Dolayısıyla vakıfların ve sivil inisiyatifin etkinlik alanı kısıtlanmıştır. Askerî alanda başlayan modernleşme II. Mahmud (1808-1839) döneminde sivil eğitim alanında da etkinliğini göstermeye başlamış, Avrupa'ya öğrenci ilk bu dönemde gönderilmiş ve

¹ Öztürk 2007, s.565.

² Öztürk 2007, s.565; Baltacı 2004, s.6; İpşirli 2003.

yüksek öğretime öğrenci yetiştirmek üzere rüşdiyeler kurulmuştur.³ Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye gibi askerî okullara öğrenci yetiştirmek için sıbyan mekteplerin sonra eğitim vermek üzere 1838 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti tesis edilmiş ve bu nezâretin başına İmamzâde Esad Efendi tayin edilmiştir. Bu sisteme göre sıbyan mektepleri “sınıf-ı evvel” rüşdiyeler ise “sınıf-ı sâni” olarak isimlendirilmiştir.⁴

Osmanlıların temel eğitim düzenindeki değişiklik ile devletin zamanın ruhuna olan adaptasyonu arasında kesin ve sarsılmaz bir bağ vardır. Bu ifade Osmanlıların başta Avrupa ve Amerika’da gelişen ve tercihe bırakılmayan kitlesel eğitim akımına dahil olması şeklinde tefsir edilebilir. Ne var ki bu akım Osmanlılarda ilk başlarda askerî eğitim ile görünür olmuş ve buradan sivil alana nüfuz etmiştir. Diğer yandan Avrupa’daki türdeşlik eğilimi de eğitimi bir araç haline getirmiştir. Tanzimat ve beraberinde yeni vatandaşlık bilincinin oluşumuna duyulan ihtiyaç da kendisini eğitim ile dışa vurmuştur. Netice itibarıyla Tanzimat dönemi siyasi elitlerinin, devleti dönüştürecek, Avrupa ile olan ilişkileri takip ve inşa edecek sınıfların oluşmasında yeni tür eğitimin ne denli merkezî bir rol üstleneceğine ilişkin farkındalık sahibi olduklarına şüphe duyulamaz.⁵

Sonuç olarak eğitim-perver sultanlar ile sürdürülen ancak II. Mahmud ile en üst seviyesine ulaşan eğitim hizmetlerindeki yeniliklerin en önemli sonuçlarından biri rüşdiyelerin kurulması olmuştur. Medreselerin yanı sıra yeni tip okulların kurulması toplumsal yapıyı etkilemiş, yeni okullar yeni tür öğretmen yetiştirilmesini de zorunlu hâle getirmiştir. Yeni tip eğitim anlayışı ile Osmanlı Devleti sathında ibtidâiye ile rüşdiyelerin sayısında da gözle görülür bir artış gözlenmiştir. Mesela 1878 yılında Bosna Hersek’te 43 medrese, 917 mektebin yanı sıra 28 rüşdiyenin, 1881’de Trabzon’da ise 258 medrese ile 1811 mektebin yanı sıra 22 rüşdiyenin eğitim verdiği nakledilmektedir.⁶

Yukarıdaki değinilen eğitim etkinliğinin anlaşılmasına katkı için bu çalışmada Sofya Rüşdiyesi kısa bir zaman dilimiyle de olsa öncesi ve sonrası ile birlikte ele alınarak genel bir görüntü vermeye çalışılmaktadır. Öncelikle çalışmanın konuya ilişkin sağlayacağı katkının gösterilmesi amacıyla literatür değerlendirilmekte, meselenin çerçevesi çizilmektedir. Daha sonra rüşdiye mektepleri hakkında özet bilgi verilmekte, böylelikle Sofya Rüşdiyesi’nin tesisine yönelik bir gerekçe zemini oluşturulmaktadır. Son bölümde ise Sofya Rüşdiyesi’nin kurulma süreci, uygun bir yer bulunamadığı için Sakallızâde Medresesi’nin kurulması, ardından eğitim için inşa edilen yeni yapısına geçiş süreçleri arşiv belgelerine dayandırılarak ele alınmaktadır.

Çalışmanın konusunu 1858-1876 yılları arasında 18 yıl kullanılan Sakallızâde Vakfı’na ait medrese binası ile Sofya Rüşdiyesi’nin yeni binasına geçiş süreci oluşturmaktadır. Bahsi edilen bu süreç salt bir fizikî yapı değişimi olmaktan ziyade entelektüel bir zihni değişim olarak anlaşılmaya fazlasıyla muhtaçtır. Çünkü buradaki değişim hem Osmanlıların genel hem de Balkanlar özelindeki farklılaşma ile alakalı bir dönüşümüne karşılık gelmektedir. Öyle ki, 19. yüzyılda Osmanlıların klasik eğitim

³ Findley 1996’dan aktaran Uyanık 2009, s.92.

⁴ Uyanık 2009, s. 93.

⁵ Akşin 2001, s.43-44.

⁶ Taşer 2010, s. 9.

kurumlarının hem fikrî hem de fizikî olarak nasıl bir dönüşüme uğradığı dikkat çekici bir süreç olarak tanımlanabilir.

Araştırmanın Amacı ve Metod

Araştırmanın temel amacını dört husus meydana getirmektedir. İlk husus Osmanlı klasik eğitim kurumlarından biri olan medreselerin çeşitli vesilelerle nasıl bir dönüşüme uğradığını Sakallızâde Medresesi-Sofya Rüşdiyesi örneğinde tartışmaktır. Çünkü Osmanlıların klasik eğitim yapısı sıbyan mektepleri ile medreseler şeklinde kurgulanırken örgütlü yapı 19. yüzyıl ile birlikte önemli bir dönüşüme uğramıştır. Batı ile karşı karşıya gelinen alanların başında eğitimin yer alması Osmanlı siyasî ve entelektüel elitlerinin bu alanda da faaliyet içinde olmasına yol açmıştır.

Klasik eğitimin hiyerarşik ve yaygın yapısı Tanzimat ile daha da merkezileştirilmiş, eğitim meselesi rüşdiye, idâdî ve sultanilerle yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. Sözü edilen bu dönüşüm devlet idâresinin merkezileşmesi, modernleşmesi ve yeniden yapılanması ile birlikte sürdürülmüş, devletin önemli bölgelerinden Balkanlarda yer alan Sofya’da da görünür kılınmıştır. Sofya Rüşdiyesi ile merkezileşme ve modernleşmenin Sakallızâde Medresesi üzerinden de uygulama alanına dâhil edilmiştir.

Amaçlanan ikinci husus ise Osmanlıların eğitim söz konusu olduğunda geliştirdikleri çözümlerle birlikte, süreçlerin iyileştirilerek geliştirilmesi hususunda nasıl başarılı oldukları üzerinde durmak şeklinde ifade edilebilir. Osmanlılar, askerî yapılarını yeniden ele alırken beraberinde siyasî, idârî ve mâlî yapının da dönüştürülmesi gerektiğinin farkında olmuşlardır. Mühendishanelerle başlayan değişim, askerî eğitim gibi dar bir çevreden çıkartılarak bürokratik yapıyı besleyecek ölçüde yaygınlaştırılmıştır. Böylelikle bir yandan yeni yapılanma için ihtiyaç duyulacak insan gücü yetiştirilirken diğer yandan Osmanlı birliğinin sağlanmasına yönelik bir düzen kuruculuk da söz konusu olmuştur.⁷ Bu bakımdan Sofya Rüşdiyesi için yer bulunamaması karşısında Sakallızâde Medresesi’nin fizikî ihtiyaca cevap verebilir kılındığı görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı bürokratik yapısının esnek ve aynı zamanda çözüm üretici yapısı dikkat çekicidir.

Çalışma ile amaçlanan bir başka husus ise klasik Osmanlı sınırları içinde yer alan, ancak bugün kendilerinden geriye bir şey kalmamış kurum ve eserlerin Sofya Rüşdiyesi özelinde hatırlanmasına çalışmaktır. Hem Sakallızâde Medresesi hem de Sofya Rüşdiyesi Osmanlı Devleti’nin önemli şehirlerinden biri olan Sofya’da tesis edilmiş olan eğitim kurumları olması bakımından hatırlanmayı fazlası ile hak etmektedirler. Böylelikle Osmanlı idâresinden ayrıldıktan sonra Bulgaristan tarafından yıkılan eserlerden Sofya Rüşdiyesi hatırlanmış olacaktır.

Diğer yandan bu çalışma ile Osmanlıların modern eğitim kurumlarından olan Sofya Rüşdiyesi’ne ilişkin bir veri kaynağı oluşturmak da amaçlanmaktadır. Böylelikle genel Osmanlı eğitim tarihinin bir cüz’ü olan Osmanlı rüşdiyelerine ilişkin ufak da olsa bir katkı sağlanacak, bugün geriye kendilerinden bir şey kalmamış eğitim kurumlarının belgelenmesine katkı sunulmuş olacaktır.

⁷ Nohl 2008, s. 18-19.

Metot konusunda araştırmamızın Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak hazırlandığı ifade edilmelidir. Bunun için öncelikle konuya ilişkin anahtar kelimeler belirlenmiş, önceden tespit edilen yerli ve yabancı veri tabanları taranmıştır. Konuya ilişkin olan kaynak ve belgeler tespit edilerek derlenmiş, çalışmamızın genel amacını oluşturan hususlarda ilgili bölümlerden yararlanılmıştır. Rüşdiye okulları veya medreseler gibi ikincil dereceden alakalı olduğu düşünülen yayınlar üzerinde durulmamış, doğrudan doğruya Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiyesi üzerine odaklanılmıştır.

Osmanlı Arşivleri'nin yanı sıra Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden faydalanılmış, bunun için kataloglar taranmış, Sakallızâde Medresesi ile ilgili olan vesikalar tespit edilerek kategorilere ayrılmıştır. Konusuna göre hiyerarşik bir biçimde söz konusu belgelerden istifade edilmiş, mesele arşiv belgelerinden yararlanılarak kronolojik bir şekilde ele alınmıştır. Konuya hazırlık kapsamında zihni gerekçelendirme için Osmanlı eğitimi, Osmanlı modernleşmesi ve rüşdiye eğitimine yönelik açıklamalara ayrıca yer verilmiştir.

Konuya İlişkin Literatürün Değerlendirilmesi

Araştırmacıların ilgisini çeken alanlardan biri Osmanlı eğitim tarihi olduğundan konuya ilişkin zengin bir literatürün varlığından söz edilebilir. Her birine ayrı ayrı atıfta bulunulamayacak olsa da sözü edilen bu literatürün önemli bir kısmını klasik dönem mektep ve medrese tarihi çalışmaları oluşturmakta, diğer önemli bir kısmını ise Osmanlı eğitiminin dönüşümü ile 19. yüzyılda gözlenen modernleşme ile ilgili çalışmalar meydana getirmektedir.

Osmanlı klasik dönem eğitim tarihine dair çalışmalar genel itibarıyla Türklerin Orta Asya ve İslam coğrafyasından beslendikleri tecrübeye odaklanmakta ve bu tecrübeden neşet eden kurumları gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu kurumlar mektep ve medrese başlığı altında sıbyan mektepleri, muallimhaneler, darulhuffaz, darulhadis, darulkuran gibi müesseselerin yapılarını ve işleyiş tarzlarını incelemektedir.⁸ Osmanlı modern dönem eğitim tarihine dair çalışmalar ise askerî alanda yaşanan kayıpların etkisiyle baş gösteren ve zamanla tüm alanlara sirayet eden Avrupa örneğinde değişim ve dönüşüm çabalarına odaklanmakta ve bu çabaların eğitim alanındaki yansımalarını ve bu vesile ile dönüşen ve sıfırdan tesis edilen müesseseleri incelemektedir.⁹

Çalışmamızın ana aksını oluşturan konuda, ne doğrudan doğruya Sakallızâde Medresesi veya Sofya Rüşdiyesi ne de medresenin rüşdiyyeye dönüşümü hakkında müstakil bir çalışmaya tesadüf edilmemiştir. Sözü edilen kurumların ismen anıldığı çalışmalar ise aşağıda anılacağı üzere son derece kısıtlıdır. Bu bakımdan hem konunun anlaşılmasına katkı sağlaması hem de genel bir çerçevenin elde edilebilmesi amacıyla Sakallızâde Medresesi'nden Sofya Rüşdiyesi'ne doğru yaşanan değişimi konu edinen araştırmalara değinilmekle yetinilecektir.

⁸ Osmanlı'da mektepler ile ilgili bkz. Unat 1964; Koçer 1974; Çelebi ty; Bozdemir 1991; Ülkütaşır 1965. Osmanlı'da medreseler ile ilgili bkz. Baltacı 1976; Bilge 1984; Lekesiz 1989; İzgi 1997; Hızlı 1997; Kütükoğlu 2000; İhsanoğlu 2001.

⁹ Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi ile alakalı bkz. Koçer 1974; Kodaman 1988; Somel 2015; Beydilli 1995.

Araştırma konusunu doğrudan ele alan bir monograftan söz edilemez. Öyle ki Sofya Rüşdiyesi'nin ve onun fizikî öncü eğitim kurumu olan Sakallızâde Medresesi yukarıda da işaret edildiği üzere son derece kısıtlı sayıdaki kaynakta ismen anılmaktadır. Söz konusu bu kaynaklarda da konu ya Bulgaristan'daki Türk eğitim kurumlarının Osmanlı Devleti sonrasındaki durumu ya da eğitimdeki modernleşme çabaları sırasında ele alınmaktadır. Her iki halde de Sakallızâde Medresesi ile onun fizikî bir devamı niteliğindeki Sofya Rüşdiyesi kısıtlı bir biçimde hatırlanmaktadır.

Her iki kurumun ismen de olsa zikredildiği çalışmaların başında Bilal Şimşir'in Bulgaristan Türkleri isimli kitabındaki atıf gelmektedir.¹⁰ Mehmet İpşirli'nin "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)" isimli çalışması ise diğer önemli araştırmalardan biridir. İpşirli bu araştırmasında Bulgaristan'daki Türk eserlerinin akıbetini ele alırken yıkılan Sakallızâde Medresesi'ni de anmakta, ancak Sofya Rüşdiyesi ile ilgili bir bilgi vermemektedir.¹¹ Konuyla ilgili diğer bir çalışma ise Aşkın Koyuncu'nun "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)" isimli makalesidir. Koyuncu da makalesinde Bulgaristan'daki Türk yapılarının yıkımını ele alırken Sakallızâde Medresesi'nin yıkımına Bilal Şimşir'in eserine atıfla değinmektedir.¹² Aynı konuya ilişkin başka alıntılar ise Gülberk Bilecik'in çalışması olup Bilecik, Aşkın Koyuncu'nun makalesine atıfta bulunmaktadır.¹³ Konuyu öncekilerden daha derinlemesine ele alan bir başka çalışma ise Mehmet Tuğrul ile Mehmet Bulut'un "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya" isimli araştırmasıdır. Tuğrul ve Bulut çalışmalarında söz konusu medresenin işleyişine değinmekte, vakıf ve gelirlerinin sarfına yönelik bilgiler vermektedir.¹⁴

Bununla beraber dolaylı şekilde Sofya Rüşdiyesi'nin anıldığı kimi çalışmalardan bahsedilebilir. Söz konusu bu atıflar doğrudan doğruya kuruma yönelik olmaktan çok genel değerlendirmeler şeklindedir. Mesela bu duruma verilecek misallerden biri Sofya Rüşdiyesi, hocalarından birinin çalışmasıyla ilgili olanıdır.¹⁵ Dolaylı misallerden bir diğeri ise Sofya Rüşdiyesi'ne yapılan atıma ile ilgilidir.¹⁶ Sofya Rüşdiyesi'ne yapılan diğer iki atıf da dolaylı ve konuyla alakalandırılmayacak niteliktedir.¹⁷

Araştırma konusuyla ilgili olarak dikkat çekilecek son çalışma kurumlar arasındaki dönüşüme işaret eden bir doktora tezidir. Bu çerçevede Sakallızâde Medresesi'nin rüşdiyeye dönüşmesi hakkındaki ilk bilgiyi Fatma Kaya Doğanay doktora tezinde vermektedir. Tezde Sofya'da da bir rüşdiye açılmasına karar verildiğinde eğitime uygun bir yer bulunamayınca Sakallızâde Medresesi'nin bir kısmının rüşdiyeye dönüştürüldüğü aktarılmaktadır.¹⁸

¹⁰ Şimşir 1986, s.74.

¹¹ İpşirli, 1989, s.703.

¹² Koyuncu 2006, s.221-222.

¹³ Bilecik 2015.

¹⁴ Tuğrul ve Bulut 2021, s.623-624.

¹⁵ Altınova 2010, s. 245.

¹⁶ Taşer 2010, s. 264.

¹⁷ İskit 1984, s. 207.

¹⁸ Doğanay 2011, s. 112.

Osmanlı'da Rüşdiyye Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde rüşdiyye okullarının kurulması ile genel anlamdaki ıslahat fikri arasında doğrudan bir ilişki kurulmalıdır. III. Selim (1789-1807)'den itibaren kendisini önce askerî düzeyde gösteren ıslahat fikri buradan sivil alana doğru nüfûz etmiş, halkın eğitiminde de somut bir hale dönüşmüştür. Diğer pek çok alanda da görülebileceği üzere bu dönüşümün ardında Avrupaî bir yaklaşım sergilenmesi fikri yatmaktadır. Çünkü, ancak Avrupaî tarzda bir eğitim örgütlenmesi mümkün olabilirse Avrupalı ülkelerle mücadele edilebileceği düşünülmüş olmalıdır.¹⁹

Tanzimat ile birlikte fikrî değişim eğitime de nüfûz etmiş, ilk yapılan işlerden biri eğitim teşkilatının yeniden düzenlenmesi olmuştur. Bu bakımdan Maarif Meclisi kurulmuş, çeşitli kanunlar çıkartılmış, sıbyan mektebinden mezun olan öğrencilerin rüşdiyyeler üzerinden eğitimlerine devam etmeleri tasarlanmıştır.²⁰ Rüşdiyyeler hedeflenen gruplara uygun olarak tesis edilmiş, erkek ve kız rüşdiyyeleri, askerî rüşdiyyeler, rüşdiyye muallim okulları şeklinde planlanmışlardır.

Maarif Nezareti'nin idâresi altında yapılandırılan rüşdiyye okulları yönetim bakımından da önceki sıbyan mekteplerinden farklı bir biçimde örgütlenmiştir. Nezarete rüşdiyye okulları için tesis edilen yapılanmanın dışında okulların idâresi için de ayrı talimatnamelerin hazırlandığı anlaşılmaktadır.²¹

Devletin rüşdiyyeleri ülke sathında yaygınlaştırma düşüncesi uygulaması güç bir girişim olmuştur. Bu neden olarak rüşdiyye mektebi olarak kullanılacak binaların olmaması, öğretmenlik yapacak yeterli öğretmenin olmaması ve rüşdiyye müfredatını takip edebilecek seviyede talebenin bulunmaması sayılabilir. Hal böyle olunca devlet, yerel halktan destek alma yollarını aramış ve ortaya nim (yarım) rüşdiyye mektepleri çıkmıştır. Bu uygulamada devlet ile halk rüşdiyye masraflarını müştereken paylaşmıştır.²² Nitekim halkın rüşdiyye okullarının açılmasına yönelik yaklaşımları olumlu ve destekleyici nitelikte olmuştur. Devlet de bir takım mâlî kaynaklar oluşturarak yeni tür eğitim kurumlarının yaygınlaşmasını sağlayıcı imkânlar geliştirmeye çalışmıştır.²³ Araştırmalarda da görüldüğü üzere halkın kendi bölgelerinde rüşdiyyelerin açılması konusunda son derece talepkâr oldukları anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu okulların gerek fizikî olarak inşâ edilmelerinde gerekse mevcut yapıların rüşdiyyelere dönüştürülmesinde yapılan tamirlerin genel bütçeden karşılanmaya çalışılmış olursa da pek çok yerde halkın katkısı önemli bir yekûn oluşturmuştur. Kimi yerlerde halk okulların inşâ ve ibâtesinde bizzat ön alarak finans meselesinin çözülmesi yoluna da gitmiştir. Merkezî idârenin mâlî gücünün kâfi gelmediği durumlarda da bölgedeki vakıf arazi ve imkânlarından yararlanma yoluna gidilmesi söz konusu olmuştur.²⁴ Okulların açıldığı ilk dönemlerde fizikî yapı sorunu ortaya çıkmış, okulların tesis edileceği yapıların bulunmasında zorluklar yaşanmıştır. Rüşdiyye binaları için merkezî idârenin imkânları ölçüsünde yeni

¹⁹ Doğanay 2011, s. 16, 27.

²⁰ Taşer 2010, s. 22.

²¹ Ünal 2015, s. 5-7.

²² Uyanık 2009, s. 98-99.

²³ Evered 2012, s. 31-32.

²⁴ Altınova 2010, s. 215-214.

binalar yapılmış, imkân söz konusu olmayan yerlerde de Sofya Rüşdiyesi örneğinde de görüleceği üzere mevcut yapılardan faydalanılmıştır. Bunun için kimi durumlarda medrese mektep, ev, karakol ve benzeri binaların kullanılması yoluna gidilmiş, tamir edilmesi icâb edenlerin uygun duruma getirilerek eğitim hizmeti vermesi sağlanmıştır. Özellikle rüşdiye talebinde bulunan yörelerin insanları pek çok defa rüşdiye inşaatları ile katkı sağlamış, tamir ihtiyacı olan yapıların tamir edilmesine destek vermiş ve mevcut yapılardan azamî ölçüde yararlanılması yoluna gidilmiştir. Her ne kadar nezaret bir tip proje oluşturarak vilayetlere göndermişse de ilk dönemlerdeki rüşdiye binalarının çok azının özgün eğitim yapıları olduğu ifade edilebilir.²⁵

Hem kız hem de erkek rüşdiyelerinde hedeflenen eğitim süresi üç yıl olup, ders programının da buna göre tasarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Önceki mektepler ile rüşdiyeler arasındaki farklılık kendisini okutulan ders ve kitaplarda da göstermiştir. Sıbyan mekteplerinin bir üst basamağı şeklinde yapılandırılmış olan rüşdiyelerde dil, matematik, coğrafya gibi derslere yer verilmiştir. Erkek rüşdiyelerinde Kur'an-ı Kerim, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesâbî Hendese, Coğrafya, Tarih, Malûmât-ı Nâfia ve Hıfzıssıhha, Hüsn-i Hat ve Resim gibi dersler, kız rüşdiyelerinde ise ilkindekilerin yanı sıra Eşya Dersleri ve Nâfia Bilgileri, Ev İdâresi, Ahlâk, Osmanlı Lisânı Kâideleri, İmlâ, Kitâbet ve El Hünnerleri gibi derslerin verildiği görülmektedir.²⁶

Yukarıda anılan dersler için özel ders kitapları hazırlatıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitaplardan bazıları ise şu başlıkları taşımaktadır: Hâfız Ferid Efendi'nin Tecvid, Hacı Zihni Efendi'nin el-Müşezzeb, Tahir Efendi'nin Yeni Hesâb, Hikmet Bey'in Coğrafya, İsmail Cenabi Bey'in İlm-i Eşyâ, Habib Efendi'nin Talîm-i Fârisî, Ali İrfan Efendi'nin Rehber-i Ahlâk, Ali Cevad Bey'in Fezleke-i Fenn-i Coğrafya, Ahmet Rasim Bey'in Hıfzıssıhha, Hasan Fuad Bey'in Ameli Hendese ve Abdurrahman Efendi'nin Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmanîye isimli kitapları misal olarak verilebilir.²⁷

Rüşdiye okullarında eğitim için çeşitli seviyelerden muallimler tayin edilmiştir. Muallimlerin yanı sıra okulların bakım, onarım ve cârî ihtiyaçlarının görülmesi için çeşitli idârî vazifeler ihdâs edilmiştir. Görev ve yetkileri bir yönetmelik ile tespit edilen muallim-i evvel, muallim-i sâni, bevâb ve mubassır isimli kimseler bu tür görevliler arasındadır.²⁸

Öğrencilerin eğitim kadar tatil dönemlerinin de bir düzene kavuşturulduğu anlaşılmaktadır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre okullar ağustos ayının ilk gününden üçüncü haftasına kadar yaklaşık 22 gün tatil edilmiş, bu tatillere ayrıca Ramazan Bayramı ile Kurban Bayramı, haftaların cuma ile tesâdüf eden kandil günleri ve padişahın cülûs ile doğum günleri de eklenmiştir.²⁹

Eğitimde geleneksel olanın yerini yeni anlayış aldıkça okul türlerinde de çeşitlenmeye gidildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle medreselerin yanı sıra ilkokula karşılık ibtidâiyeler, ortaokula karşılık rüşdiyeler ve liseye karşılık idâdilerle sultaniler tesis edilmiştir. Osmanlıların yeni eğitim sistemini tesis ettikleri Bulgaristan'ın Sofya,

²⁵ Altınova 2010, s. 211-214.

²⁶ Ünal 2015, s. 16-19.

²⁷ Ünal 2015, s. 80-82.

²⁸ Altınova 2010, s. 227-229.

²⁹ Altınova 2010, s. 231-232; Ünal 2015, s. 15.

Samakov, Rusçuk, Razgrat ve Şumnu gibi farklı şehirlerinde kırka yakın rüşdiyyenin kurulduğu görülmektedir. 1908 yılına gelindiğinde Pazarcık, Niğbolu, Rusçuk, Sofya ve diğer şehirlerdeki rüşdiyye sayısının kaynaklarda yirmi üç olduğu nakledilmektedir.³⁰

Balkanlardaki diğer bölgelere nazaran daha önce Osmanlı idâresinden ayrılmasıyla Bulgaristan'da Müslüman Türklerin eğitiminin dikkat çekici bir biçimde değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Sıbyan mektepleri ile medrese sayılarında azalmanın olduğu görülmüştür. Osmanlı Devleti için Balkanlar önemli bir konumda olmuş, Sofya da bölgedeki Saraybosna, Belgrad gibi önemli şehirlerden biri olarak görülmüştür. Erken dönemlerden itibaren Osmanlı idaresine geçen Sofya'da mekteb, muallimhane ve medreseler açılarak eğitim hizmeti vermiştir. 17. yüzyılda iki medrese ve sekiz muallimhanenin olduğu bilinen şehirde daha sonra bu sayılar artmış, Benli Kadı, Torbalı, Gül Camii, Mahmud Paşa gibi medreseler, Rıdvan Hocasade, Saime Hatun, Hocasade Ahmed Efendi, Sakallızâde Hacı Ahmed Efendi, Canım Bey, İsmail Paşa, Mustafa Ağa gibi hayırseverler tarafından sıbyan mektepleri tesis edilmiştir.³¹

Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde ardı ardına rüşdiyye okulları kurulmuş, Balkanlarda Manastır, Selanik, Bosna vilayetlerinde olduğu gibi bugünkü Bulgaristan sınırları içinde yer alan Tuna ve Niş vilayetlerinde de yeni rüşdiyyelerin açılması söz konusu olmuştur. Bu bakımdan başta Niş, Silistre, Lofça, Vidin, Rusçuk, Köstendil, Leskofça, ve Sofya'da rüşdiyyeler açılmıştır.³²

Medreseden Rüşdiyyeye Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiyye Mektebi

Osmanlı'da eğitim faaliyetleri vakıflar vesilesiyle görülmüştür. Bu amaçla birçok vakıf kurulmuştur. Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa ibn Hacı Hüseyin tarafından 1763 yılında kurulan ve zamanla genişletilen vakıf³³ da bu cümledendir. Sofya'nın Debbâğ Fakih Mahallesi'nde kâin ve tüccâr taifesinden olduğu anlaşılan Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa, mekteb ve medrese hizmetlerini de ihtivâ eden bir vakıf kurmuştur. Vâkıf, 1763 senesinde altı bab dükkanını ve 60.000 akçesini, 1777'de vakfına zeyl³⁴ yaparak bir bab değirmenini, bir bab ahırını, üç bab dükkanını, 24.000 akçeyi ve son olarak 1780 yılında ise 5.000 gurusunu³⁵ vakfetmiştir. Tüm bu evkaftan hasıl olan gelir ile Sv. Georgi Kilisesi 1763'te camiye tebdil edilmiş ve burası Kuruçeşme Camii olarak tesmiye edilmiştir. Bane Camii'nde öğle namazını müteakib bir şeyhü'l-kurrâ vesilesiyle talebeye Kur'ân-ı Kerim talim edilmiştir. Sofya'nın Osmanlı Köyü'nde vâkıfın bakımını üstlendiği Osmanlı Köyü Camii'nin bitişiğinde bir sıbyan mektebi inşa edilmiştir.

Bu çalışmaya konu edilen Sakallızâde Medresesi ise 1780 yılında inşa edilmiştir. Buna göre, Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa, 1780 senesinde vakfına yapmış olduğu zeyl ile Sofya'da Çelebi Camii Mahallesi'nde saat yakınında günlük 2 akçe kira ile elinde bulunan arsa üzerine inşa etmiş olduğu 10 hücre, derslane ve kurrâhaneyi içeren

³⁰ Şimşir 1988, s. 32.

³¹ Mercimek 2019, s. 72-75; Tuğrul 2020, s.189-200.

³² Altınova 2010, s. 111-115.

³³ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 36, Sıra: 13 (1176/1763).

³⁴ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 76, Sıra: 40 (1191/1777).

³⁵ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 154-155, Sıra: 100 (1195/1780).

Sakallızâde Medresesi'nin müderrisi tayin olunan Hacı İbrahim Efendi'ye haftada beş gün ders vermesi mukabilinde günlük 60 akçe, haftada beş gün Kur'ân-ı Kerim talim etmek üzere istihdam edilen hâfıza günlük 60 akçe tahsis etmiştir. Medresede bulunan 10 adet hücrenin her birinde ikişer talebenin sâkin olmasını ve bu talebelerin her birine günlük 4 akçe istihkak ayrılması istenmiştir. Ayrıca bu talebelere ücreti mukabilinde muhtelif vazifeler de verilmiştir. Bir talebeye medresenin aydınlatma ve su işlerini görmesi mukabilinde günlük 4 akçe, bir başka talebeye bevvallık vazifesi mukabilinde yevmî 6 akçe tahsis edilmiştir. Medresenin aydınlatma masrafı için günlük 6 akçe, mukata'a-i zemini için günlük 2 akçe ve tamir ve termim işleri için yevmî 20 akçe tahsis edilmiştir. Vakfın tevliyeti için ise günlük 12 akçe ayrılmıştır.

Medresenin 1804 senesinde faal olduğu, Kur'an-ı Kerim talimi vazifesini icra eden Ahmed Efendi'ye Sofya Kadısı tarafından verilen hizmet beratından anlaşılıyor. Buna göre Ahmed Efendi 20 yıldır beratsız olarak yürütmüş olduğu bu vazifeyi artık beratlı olarak yürütecektir. Bu vazife karşılığında ise kendisine günlük 60 akçe tahsis edilmiştir.³⁶ Bu tayinden yaklaşık üç ay sonra ise medresenin müderrisinin vefat etmesi üzerine -ki bu şahsın üç ay evvel berat alan şahıs olması kuvvetle muhtemeldir-merhumun oğlunun bu vazifeye atanmasının talep edildiği i'lâm şeyhülislama gönderilmiştir. Bu tarihten yani 1804 yılının sonlarından 1858 yılına kadar Sakallızâde Medresesi ile ilgili arşivlerde herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Anlaşılan Şeyhülislamlık tarafından yeni atama talebi uygun görülmemiş ve ayrıca bir atama da yapılmamıştır. 1858 yılına gelindiğinde Sofya'da Sakallızâde Medresesi'nin âtil halde bulunduğu ve bunun rüşdiyeye tebdil edilmesi kararı alınmıştır.³⁷

Bir başka belgede ise Sakallızâde Medresesi'nin geçici olarak rüşdiye ittihaz olunduğu ve bu durumun yeni bir rüşdiye binası inşa olunana kadar devam edeceği belirtilmiştir.³⁸ Bu noktada bir vakıf binanın şartının tebdil edilmiş olması mümkün müdür sorusu akla gelmektedir. Bu hususu üç veçheden ele almak mümkündür. Birincisi vakıf binanın kalıcı olarak tebdil edilip edilmediği hususudur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla vakıf binanın yeni bir rüşdiye binası inşa olunana kadar geçici olarak rüşdiye mektebi ittihaz olunmuştur. Dolayısıyla tamamen başka bir şeye dönüştürme söz konusu değildir. İkincisi vakıf binanın mülkiyetinin satılması ya da Evkaf Nezareti'nin elinden çıkarılması söz konusu değildir. Burada Evkaf Nezareti'ne ait bir binanın geçici olarak Maarif Nezareti'ne tahsisi söz konusudur. Üçüncü ve son olarak ise vakıf binanın finnihaye aslı vazifesini sürdürüyor olmasıdır. Yani eğitim amacıyla kurulan Sakallızâde Medresesi'nin zamanla âtil hale gelmesi ve bunun üzerinde geçici surette rüşdiye mektebi ittihaz olunması mevzu bahistir. Tüm bunlardan hareketle devlet aklının ve bürokrasinin sağlıklı bir şekilde işlediği anlaşılmaktadır.

6 Ekim 1858 Çarşamba günü Sakallızâde Mektebi'nde ilk rüşdiye eğitimi başlamıştır. 9 Ekim 1858 Cumartesi günü ise Mehmed, İbrahim Beri ve Molla İbrahim

³⁶ BOA, C.MF.00002.00084.001.

³⁷ BOA, A.]MKT.MHM.00141.00078.001; A.]MKT.MHM.00143.00002.001; A.]MKT.MHM.00146.00023.001.

³⁸ BOA, A.]MKT.MHM.00758.00073.001.

Efendiler Sofya Mekteb-i Rüşdiyesi'nin ilk muallimleri olarak tayin olunmuşlardır.³⁹ Mehmed Efendi'ye aylık 300 gurus diğer muallimlere ise aylık 100'er gurus tahsis edilmiştir. ⁴⁰ 3 Nisan 1859 tarihli bir belgede Rumeli'deki rüşdiye ve sıbyan mektebi faaliyetlerinin Üsküb Valisinin mihmandarlığında gerçekleştirildiği ve bundan ötürü de kendisinin taltif ve yenilerinin açılması noktasında teşvik edildiği görülmektedir.⁴¹

Sofya Rüşdiye Mektebi'nin geçici binasında eğitimin rutin bir şekilde devam ettiği ve tedris olunan talebenin imtihanlarının 14 Şubat 1862'de "Bosna-i Mübareke'de" icra edildiğine dair belgede bu esnada mektebin ihtiyacı olan 90 adet kitabın mektebe gönderildiği kaydedilmiştir.⁴² İcra edilen bu sınavın yaklaşık bir sene sonra onaylandığını belirten mazbata mektep yetkililerine gönderilmiştir.⁴³ Mektebin belirli aralıklarla kitap ihtiyacının karşılanması için merkezle irtibat kurduğu ve bu taleplerin karşılandığı görülmektedir.⁴⁴ Öyle ki neredeyse her sene rüşdiye için kitap talep edilmiştir. Kitap taleplerinin karşılanması adına muallim ve talebelerin Sofya'da bulunan Maarif Kütüphanesi'ne yönlendirilmiştir.⁴⁵ Kitap alışverişi o denli yoğundu ki bazı muallimler kitapların teslim edilmediğini iddia edebilmişlerdir. Ancak devlet bu iddianın peşini bırakmamış ve iddia sahibi muallimin selefine durumu sormuş ve kitapların teslim edildiğini doğrulamıştır. Neticede Sofya Rüşdiyesi muallimi ikaz edilmiştir.⁴⁶ Farklı mahallerde bulunan rüşdiyeler arasında irtibatın faal olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Ezine Rüşdiyesi'nde bulunan bazı haritaların Sofya Rüşdiyesi tarafından talep edilmesi ve bunların gönderilmiş olması kurumlar arası irtibatın etkin olduğuna işaret eder.⁴⁷ Ayrıca 1872 yılında rüşdiye muallimlerinden bir kişinin bir risale kaleme alması ve bunun rüşdiyede okutulmak üzere tab edilmesini istemiştir. Ancak bu talep uygun görülmemiştir. Nitekim eser Maarif Nezareti'nde incelenmiş ve talebeye fayda sağlamayacağına dair görüş bildirilmiştir. Buna karşın muallimin bu risalesini kendi imkânlarıyla tab ettirmesinde bir mahsur olmadığı kendisine bir dilekçeyle bildirilmiştir.⁴⁸

1875 yılına gelindiğinde Priştine Rüşdiyesi'nde muallimlerinden birinin Sofya Rüşdiyesi'ne muallim-i evvel olarak tayin olunmak istemesine verilen cevapta bu kadronun dolu olduğu kendisine bildirilmiştir.⁴⁹ Tevafuk, 7 Temmuz 1875 tarihli bir belgede Sofya Rüşdiyesi muallim-i evveline hitaben Priştine Rüşdiyesi'ne muallim olarak gitmesi icbar edilmiştir. Anlaşılan Sofya Rüşdiyesi'nde muallim olmak o dönemde ayrıcalık ihtiva etmiştir. Aynı yıl Sofya Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli maaşına zam

³⁹ BOA, A}MKT.NZD.00265.00079.001.

⁴⁰ BOA, A}MKT.MHM.00758.00073.001.

⁴¹ BOA, A}MKT.MHM.00155.00056.001.

⁴² BOA, A}MKT.NZD.00399.00086.001.

⁴³ BOA, A}MKT.NZD.00470.00035.001 (14.8.1279/4.2.1863).

⁴⁴ BOA, MF.MKT.00004.00101.001 (4.7.1289/7.9.1872).

⁴⁵ BOA, MF.MKT.00008.00178.001 (17.12.1289/15.2.1873); MF.MKT.00023.00093.001 (24.11.1291/2.1.1875).

⁴⁶ BOA, MF.İBT.00008/64 (29.11.1292/27.12.1875).

⁴⁷ BOA, MF.İBT.00002/65 (29.10.1289/30.12.1872).

⁴⁸ BOA, MF.İBT.00001/57 (29.01.1289/8.1872).

⁴⁹ BOA, MF.İBT.00005/4 (10.1.1292/16.2.1875).

yapılmasını istemiş olacak ki bu talebine müsbet bir cevap alamamıştır. Ancak dilerlerse ahalinin inayetiyle maaşına katkı yapılabileceği kendisine bildirilmiştir. Bu da göstermektedir ki her ne kadar maarifin tevhidî amaçlansa da vakıf kültürünün etkinliği devam etmiştir. Malumdur ki vakıf mekteb ve medreselerde görev yapan muallim ve müderrisler kendi vakıflarından maaş aldıkları gibi aynı zamanda farklı vakıflardan da gelir elde edebiliyorlardı.

Sonuç olarak Sakallızâde Medresesi'nin âtıl hâle gelmesiyle rüşdiyeye tebdil edilmesi, modern eğitim sistemine geçişte bir zorunluluk ve aynı zamanda uyum sürecinin tedavülde olduğuna işaret eder. Arşiv belgelerinden yansıyan durum bu geçişin suhuletle ve uyum içerisinde gerçekleştiğidir. Eğitim-Öğretim sürecinin başlangıcında, muallimlerin atanmasına, müfredatın oluşmasından araç-gereçlerin tedarikine ve maaşların ödenmesine tüm idârî ve ilmî meseleler merkezî idârenin riyâsetinde işler hâle getirilmiştir.

Sofya Rüşdiye Mektebi 6 Ekim 1858 yılında Sakallızâde Vakfı'na ait bir medrese binasında başladığı eğitim hayatına 19 Ocak 1876 yılından itibaren yeni binasında devam etmiştir.⁵⁰ Geçici binada yaklaşık 18 yıllık bir eğitim-öğretim faaliyeti sürdürülmüştür. Bir rüşdiye mektebinin 18 yıl gibi uzun sayılabilecek bir sürede tamamlanmış olması Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma dair ipuçları sunmaktadır. Bu gecikmenin devletin içinde bulunduğu iktisadî bunalımdan mı yoksa eğitim faaliyetlerinin merkezileştirilerek vakıf kurumunun etki alanından çıkarılmasından mı kaynaklandığı bu çalışmanın kapsamını aşan bir sorudur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki iktisadî, lojistik ve teknolojik imkânların çok kısıtlı olduğu dönemlerde Osmanlılar tüm bu faaliyetleri vakıf kurumu ile icra etmiştir. Özellikle Batı ile kıyaslandığında yapıların inşa süresinin Osmanlı'da çok kısa olduğu görülmektedir.⁵¹ Dolayısıyla vakıf müessesesinin etkinliğini yitirdiği eğitim alanında faaliyetlerin yavaşladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bir yandan yeni binada eğitim faaliyetleri devam ederken diğer yandan ise mektebin muhtelif ihtiyaçlarının giderildiği ve bu ihtiyaçların başında da kitapların geldiği görülmektedir.⁵²

Tarihler 30 Ekim 1877'yi gösterdiğinde meşhur 93 Harbi nedeniyle Sofya Rüşdiye Mektebi geçici olarak hastaneye çevrilmiş ve mektepte bulunan talebe ve muallimler münasip bir yere nakledilmiştir.⁵³ Dünya ve Osmanlı tarihi açısından çok mühim kırılmayı işaret eden bu savaş neticesinde Sofya şehri, Osmanlı hakimiyetinden çıkarak bağımsız Bulgar Prensiğinin hakimiyetine geçmiştir. Bundan sonraki süreçte Sofya Rüşdiye Mektebi'nin işleyişine dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Elde olan belgelere

⁵⁰ BOA, MF.MKT.00033.00055.001 (22.12.1292/19.1.1876). Sakallızâde Medresesi'nde geçici olarak hizmet verildiği yukarıda belirtilmişti. Bahsi geçen yeni binanın Sofya Rüşdiye Mektebine tahsis edildiği Tuna Vilayet Salnamelerinde görülür. Buna göre 1871, 1872 ve 1873 tarihli salnamelerde Sofya'da bir rüşdiye mektebinin olduğu dolayısıyla yeni yapılan binanın ikinci bir rüşdiye mektebi değil halihazırda var olan rüşdiye mektebinin yeni binası olduğu anlaşılmaktadır.

⁵¹ Mazower 2013, s.60.

⁵² BOA, MF.MKT.00045.00009.001 (29.10.1293/25.1.1876); MF.İBT.00009/62 (13.11.1293/30.11.1876).

⁵³ BOA, MF.İBT.00011/115 (22.10.1294/30.10.1877).

göre mektepte gayrimüslim çocukların eğitim görmeye başladığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Bir başka belgede ise Sofya Rüşdiye Mektebi ile ilgili yazışmaların Hariciye Nezaretleri vesilesi ile yürütüldüğü görülmektedir. Buna göre Bulgar hükümetince, mektep hocası Hüseyin Avni Efendi'nin maaşından vergi alınması üzerine Osmanlı hükümeti buna son verilmesi minvalinde bir yazı kaleme almıştır.⁵⁵ 93 Harbi neticesinde Sofya'nın dolayısıyla Sofya Rüşdiye Mektebi'nin elden çıkması mektep faaliyetlerinin kesintiye uğradığına ve mektebin amacı dışında kullanıldığına işaret etmektedir. Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Bulgar Komitacıları'nın toplantı alanı haline geldiği anlaşılan mektepte, komitacıların isyanı finanse etmek amacıyla para topladıkları görülmüştür.⁵⁶

Çok yakın zamana kadar Osmanlı hakimiyetinde olan Sofya'nın elden çıkışıyla şehirdeki birçok faaliyette olduğu gibi eğitim faaliyetlerinde de kesintiler söz konusu olmuş buna rağmen rüşdiyede Müslüman ahalinin eğitime devam ettiği, rüşdiye vesilesi ile Osmanlı ile Bulgar Prenslığı arasındaki münasebetlerin hariciye nezaretleri düzeyinde kurulduğu ve Osmanlı'nın rüşdiye vesilesi ile Bulgarlara müdahale ettiği anlaşılmıştır. Bu durum Osmanlı'nın hakimiyetinden çıkan bölgelerdeki Müslüman tebaa ile irtibatını devam ettirdiği ve onların hukukunu muhafaza etmeye gayrettiği görülmüştür.

Sonuç

Osmanlı devlet geleneğinin önemli bir niteliği de eğitime göstermiş olduğu daimi ihtimamdır. Bu ihtimam neticesinde devletin himayesi, teşviği ve denetimi altında köklü bir eğitim geleneği teşekkül etmiştir. Mekece Vakfıyes'i'nden başlayan Osmanlı eğitim geleneği İznik ve Bursa medreseleri ile sürdürülmüş, Sahn-ı Seman ve Süleymaniye Medreseleri ile de her bakımdan en üst seviyeye ulaştırılmıştır. Ezmanın tagayyürü ile zuhur eden icaplara mütenasip değişiklikler, köklü olsalar bile uygulanmış ve eğitim sisteminin etkinliği son dönemlere kadar muhafaza edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle Avrupa ile gerek askerî gerek siyâsî gerekse kültürel açılardan karşı karşıya gelişi beraberinde yeni toplumsal düzenlemeleri gerektirmiş, devlet de bu alanda yeni kararlar almıştır. Bu bakımdan eğitim önemli bir alan olarak görülmüş, eğitimin gerek sistem gerekse fizikî alanlardaki değişimine önce askerî ardından sivil alanlarda devam edilmiştir. Sivil eğitim kademelendirilerek merkezî idârenin denetimi altında kurumsallaştırılmış, yeni ders kitapları, yeni binalar ve yeni öğretmen kadrosuyla Osmanlı Devleti'nin şehirlerinde yaygınlaştırılmıştır.

Eğitimin öncelikli hale getirilmesi bakımından fizikî yeterliliğe bakılmaksızın rüşdiye okulları kurulmaya başlanmış, bunun için yerel imkânlar seferber edilmiştir. Eğitim sisteminin tesisinde finansman kadar fizikî yapı problemi de yaşanmış, ancak bu türlü engeller eğitimin yaygınlaşmasına mâni olamamıştır. Sorunun çözümü için tüm imkânların kullanımı yoluna gidilmiş, âtil vaziyette olan binalar, tamire muhtaç yapılardan istifade edilerek süratle çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştır. Kimi zaman

⁵⁴ Mektep talebesi Stoyanof Pofçof'un ailesinden izinsiz Edirne ve İstanbul'a geldiği ve kendisinden haber alınmamıştır (BOA, DH.MKT.02035.00044.001 (6.6.1310/26.12.1892).

⁵⁵ BOA, HR.SFR.04.04.00293.00006.001 (28.6.1313/16.12.1895).

⁵⁶ BOA, HR.SFR.1.00143.00063.001 (5.1.1324/1.3.1906).

yerel halkın talep ve yardımları kimi zaman da merkezî idârenin destek ve önceliği ile rüşdiye okulları Osmanlı Devleti tarihinde yaygınlaştırılmıştır.

Sofya Rüşdiyesi, yukarıda genel çerçevesi çizilen önceliğin somut örneklerinden biri olarak gösterilebilir. Bir Rumeli şehri olan Sofya'da halkın eğitimine önem gösterilmiş, mevcut imkânlardan faydalanılarak süratle okullaşma yoluna gidilmiştir. Kullanıma uygun yapı bulunamadığından ilkin bir vakfın gayrimenkulü olan Sakallızâde Medresesi okul için kullanılmış, rüşdiye yeni yapılan binasına taşınmıştır. Sakallızâde Medresesi'nin kurulduğu 1763 yılından rüşdiyeye dönüştüğü 1858 yılına kadarki 95 yıllık süreçte geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm ve akabinde metruk hale gelişi araştırmaya muhtaç bir konudur. Bunun yanı sıra rüşdiyenin yeni binasına taşınmasından sonra medrese binasının ne hale geldiği ve hangi amaçla kullanıldığı merak konusudur. Henüz arşivlerde bu soruların cevabına dair belge tespit edilememiştir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşmeyle birlikte merkezileşme çabaları birçok alanda kendisini göstermiştir. Bunun en yoğun hissedildiği ve sorunların baş gösterdiği alan ise eğitim olmuştur. Vakıf sisteminin yerinde ve merkezî bütçeye yük olmadan çözdüğü eğitim meselesi merkezî devlet için önemli bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Nitekim ilk dönemlerde eski vakıf binalarının kullanılması, yerel imkânların seferber edilmesi ve yerel halktan yardım talep edilmesi gibi uygulamalar bunun göstergesidir. Görünen o ki eğitimde merkezileşme çabaları sancılı bir seyir izlemiştir.

Hulasa, Osmanlı eğitim sistemi vakıf sisteminin sunmuş olduğu esnek yapı, finansman ve organizasyon imkânı sayesinde varlığını klasik dönemden modern döneme etkili bir şekilde devam ettirmiş, modern döneme geçişte vakıf müessesesi marifetiyle inşa edilen binalar eğitim alanında hizmetlerini devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin çözüm odaklı, değişim ve gelişime açık yaklaşımı birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da modernleşmeyi her ne kadar sancılı olsa da mümkün kılmıştır.

Osmanlı devletinin eğitim sistemi özellikle son dönem itibarıyla her zaman başarısızlığıyla gündeme getirilmektedir. Osmanlı devletinin son döneminde eğitim sisteminde yapmış olduğu köklü dönüşümün başarısı değerlendirilirken geniş projeksiyondan bakmak yöntem olarak daha doğru olacaktır. Zira eğitim sisteminde yapılan değişikliklerin neticeleri uzun yıllar sonra semeresini vermektedir. Unutulmamalıdır ki Modern Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar bu eğitim sisteminin mahsulüdür. Bu olgu Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemindeki sürekli başarısına dair önemli bir bulgudur. Vakıf kurumu bir medeniyetin kurucu unsuru ve taşıyıcı olarak yüzyıllarca etkili varlığını sürdürmüştür, bu durum şüphesiz vakıf sisteminin adaptasyon kabiliyetinin ve Osmanlı'nın vakıf sisteminden istifade etmekteki becerisinden kaynaklanmaktadır. Modern Türkiye Cumhuriyeti birçok alanda olduğu gibi eğitim sistemi bakımından da Vakıf medeniyetinin kalıtsal niteliklerini haizdir. Bu bakımdan eğitimin özelleşmesi ve millî eğitim sisteminde yapılan değişikliklerde bu kalıtsal nitelikler göz ardı edildikçe arzu edilen başarıyı gösteren bir eğitim sisteminin ortaya konulmasını muhal görünmektedir.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Vesikaları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Defter: 627, Sayfa: 36, Sıra: 13 (1176/1763).

VGMA, Defter: 627, Sayfa: 76, Sıra: 40 (1191/1777).

VGMA, Defter: 627, Sayfa: 154-155, Sıra: 100 (1195/1780).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, C.MF.00002.00084.001.

BOA, A.]MKT.MHM.00141.00078.001

A.]MKT.MHM.00143.00002.001

A.]MKT.MHM.00146.00023.001.

BOA, A.}MKT.MHM.00758.00073.001.

BOA, A}MKT.NZD.00265.00079.001.

BOA, A}MKT.MHM.00155.00056.001.

BOA, A}MKT.NZD.00399.00086.001.

BOA, A}MKT.NZD.00470.00035.001 (14.8.1279/4.2.1863).

BOA, MF.MKT.00004.00101.001 (4.7.1289/7.9.1872).

BOA, MF.MKT.00008.00178.001 (17.12.1289/15.2.1873)

MF.MKT.00023.00093.001 (24.11.1291/2.1.1875).

BOA, MF.İBT.00008/64 (29.11.1292/27.12.1875).

BOA, MF.İBT.00002/65 (29.10.1289/30.12.1872).

BOA, MF.İBT.00001/57 (29.01.1289/8.1872).

BOA, MF.İBT.00005/4 (10.1.1292/16.2.1875).

BOA, MF.MKT.00033.00055.001 (22.12.1292/19.1.1876).

BOA, MF.MKT.00045.00009.001 (29.10.1293/25.1.1876)

MF.İBT.00009/62 (13.11.1293/30.11.1876).

BOA, MF.İBT.00011/115 (22.10.1294/30.10.1877).

BOA, DH.MKT.02035.00044.001 (6.6.1310/26.12.1892).

BOA, HR.SFR.04.04.00293.00006.001 (28.6.1313/16.12.1895).

BOA, HR.SFR.1.00143.00063.001 (5.1.1324/1.3.1906).

b. Araştırma Eserler

- Altınova 2010 Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Baltacı 1976 Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Baltacı 2004 Cahit Baltacı, "Osmanlılar'da Mektep", *TDVİA*, C. 29, s.6-7.
- Beydilli 1995 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- Bilecik 2015 Gülberk Bilecik, “Sofya’da Günümüze Ulaşan Osmanlı Mimari Eserleri”, *Yeni Türkiye Rumeli Balkanlar Özel Sayısı*, C. II, Ankara, s.1916-1926.
- Bilge 1984 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Bozdemir 1991 İbrahim Bozdemir, *Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çelebi ty Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi*, Damla Yayınevi, İstanbul.
- Doğanay Kaya 2011 Fatma Doğanay Kaya, *Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum
- Evered 2012 Emine Ö. Evered, *Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform, and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, London, New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Findley 1996 Carter Vaughn Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul.
- Hızlı 1997 Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa.
- İhsanoğlu 2001 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)”, *Belleten*, LXIV/240, s.541-582.
- İpşirli 1989 Mehmet İpşirli “Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)”, *Belleten*, C. 53, S. 207-208, s.679-708.
- İpşirli 2003 Mehmet İpşirli, “Osmanlı Dönemi Medrese”, *TDVİA*, C. 28, s.327-333
- İskit 1943 Server Rifat İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Tan Basımevi, İstanbul.
- İzgi 1997 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul.
- Koçer 1974 Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul.
- Kodaman 1988 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Koyuncu 2006 Aşkın Koyuncu, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *OTAM* 20, s.197-243.
- Kütükoğlu 2000 Mübahat S. Kütükoğlu, *XX: Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara.
- Lekesiz 1989 Hulusi Lekesiz, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Mazower 2013 Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

Medreseden Rüşdiyeye: Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiye Mektebi

- Mercimek 2019 Yunus Mercimek, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sofya*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nohl 2008 Arnd-Michael Nohl, "The Turkish Education System and its History – an Introduction", *Education in Turkey*, ed. Arnd-Michael Nohl, Arzu Akkoyunlu-Wigley, Simon Wigley, Münster: Waxmann Verlag, s.15-48.
- Öztürk 2007 Cemil Öztürk, "Eğitim ve Eğitim Kurumları", *TDVİA*, C. 33, s.565-568.
- Somel 2001 Sina Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden: Brill.
- Somel 2015 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şimşir 1986 Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Taşer 2010 Seyit Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuğlacı 1984 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Tuğrul 2020 Mehmet Tuğrul, *Balkanlarda Şehir ve Vakıf İlişkisine Dair Mukayeseli Bir Örnek: Selanik ve Sofya*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Tuğrul ve Bulut 2021 Mehmet Tuğrul ve Mehmet Bulut, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 2, s.601-633.
- Unat 1964 Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara
- Uyanık 2009 Ercan Uyanık, "Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler", *Tarih Dergisi*, S. 49/1, s.91-111.
- Ülkütaşır 1965 M. Şakir Ülkütaşır, "Sıbyan Mektepleri", *Türk Kültürü*, S. 33, s.594-600.
- Ünal 2015 Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara

SUMMARY

This research delves into the transformative period of modernization within the Ottoman education system, with a particular focus on the relocation process of Sofia Rüşdiye Mekteb from its initial site at Sakallızade Madrasa. Until modern times, the Ottoman State relied heavily on waqfs to deliver educational services through institutions such as mektebs and madrasas, showcasing a decentralized approach to administration.

During the late reign of Mahmud II, efforts to modernize the education system led to the establishment of rüşdiye mektebs, marking a shift toward a structure resembling modern-day secondary education institutions. This initiative, however, was relatively short-lived. The Tanzimat reforms, spearheaded by Sultan Abdülmecid, introduced a three-stage education system, significantly impacting the widespread adoption of middle schools in the Ottoman State.

The focal point of this research is the Sofia Rüşdiye Mekteb, founded during Abdülmecid's reign. As part of broader school construction initiatives, inactive madrasa buildings, including the Sakallızâde Madrasa, were temporarily repurposed until dedicated facilities could be constructed. This practice of utilizing existing structures underscores the adaptive nature of educational reforms in the Ottoman context.

Drawing from archival documents, this paper explores the intricate process of relocating the Sofia Rüşdiye Mekteb from the Sakallızâde Madrasa. The decision to initiate educational activities in an existing madrasa and later transition to a purpose-built facility reflects the evolving dynamics of educational infrastructure in the Ottoman State during this transformative period. By examining the organizational and logistical aspects of this transition, the research provides valuable insights into the complexities involved in establishing and transitioning educational institutions within the Ottoman context.

The modernization efforts initiated during Mahmud II's late reign set the stage for the establishment of rüşdiye mektebs, representing a departure from traditional madrasa-based education. However, the shift toward a more centralized education system gained momentum under Sultan Abdülmecid, who championed the Tanzimat reforms. The introduction of a three-stage education system, including the emphasis on middle schools, reflected a strategic move toward a more standardized and regulated approach to education.

The case study of Sofia Rüşdiye Mekteb is particularly illuminating. The decision to repurpose the Sakallızâde Madrasa as a temporary location for the newly established institution demonstrates the pragmatic approach taken to address immediate educational needs while awaiting the construction of purpose-built facilities. This practice was not unique to Sofia but was a common strategy across various regions, highlighting the resourcefulness of Ottoman educational planners during this period of transition.

Archival documents provide a nuanced understanding of the decision-making process involved in relocating the Sofia Rüşdiye Mekteb. Factors such as infrastructure requirements, enrollment dynamics, and the availability of funds played pivotal roles in determining the course of action. The transition from the Sakallızâde Madrasa to a purpose-built facility underscores the commitment to providing a conducive and modern learning environment for students.

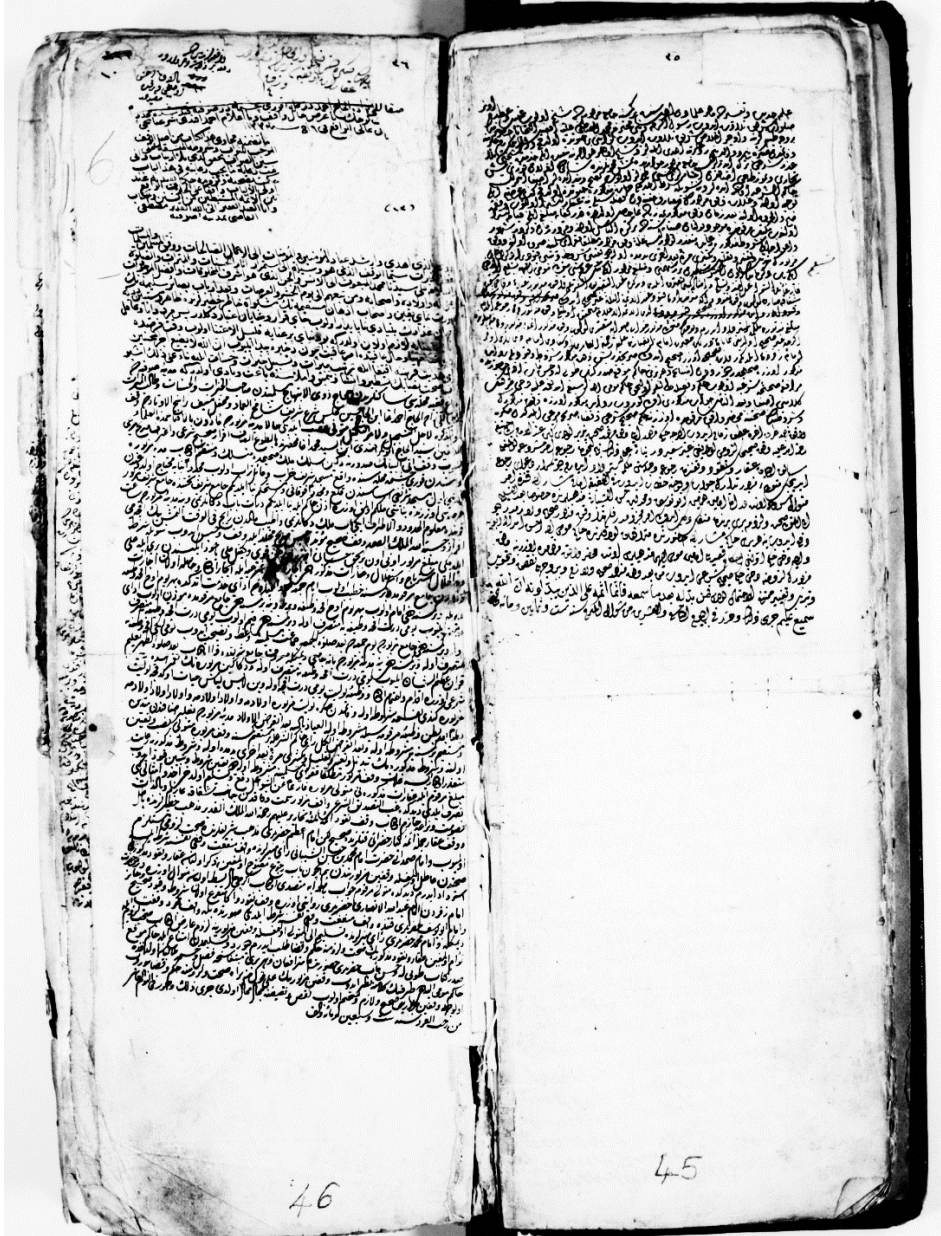
This research contributes to the broader scholarship on Ottoman educational reforms by offering a detailed examination of the organizational and logistical intricacies involved in the establishment and relocation of educational institutions. It sheds light on the pragmatic strategies employed by Ottoman authorities to navigate the challenges of modernization while preserving certain elements of the traditional educational system.

Medreseden Rüşdiyyeye: Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiyye Mektebi

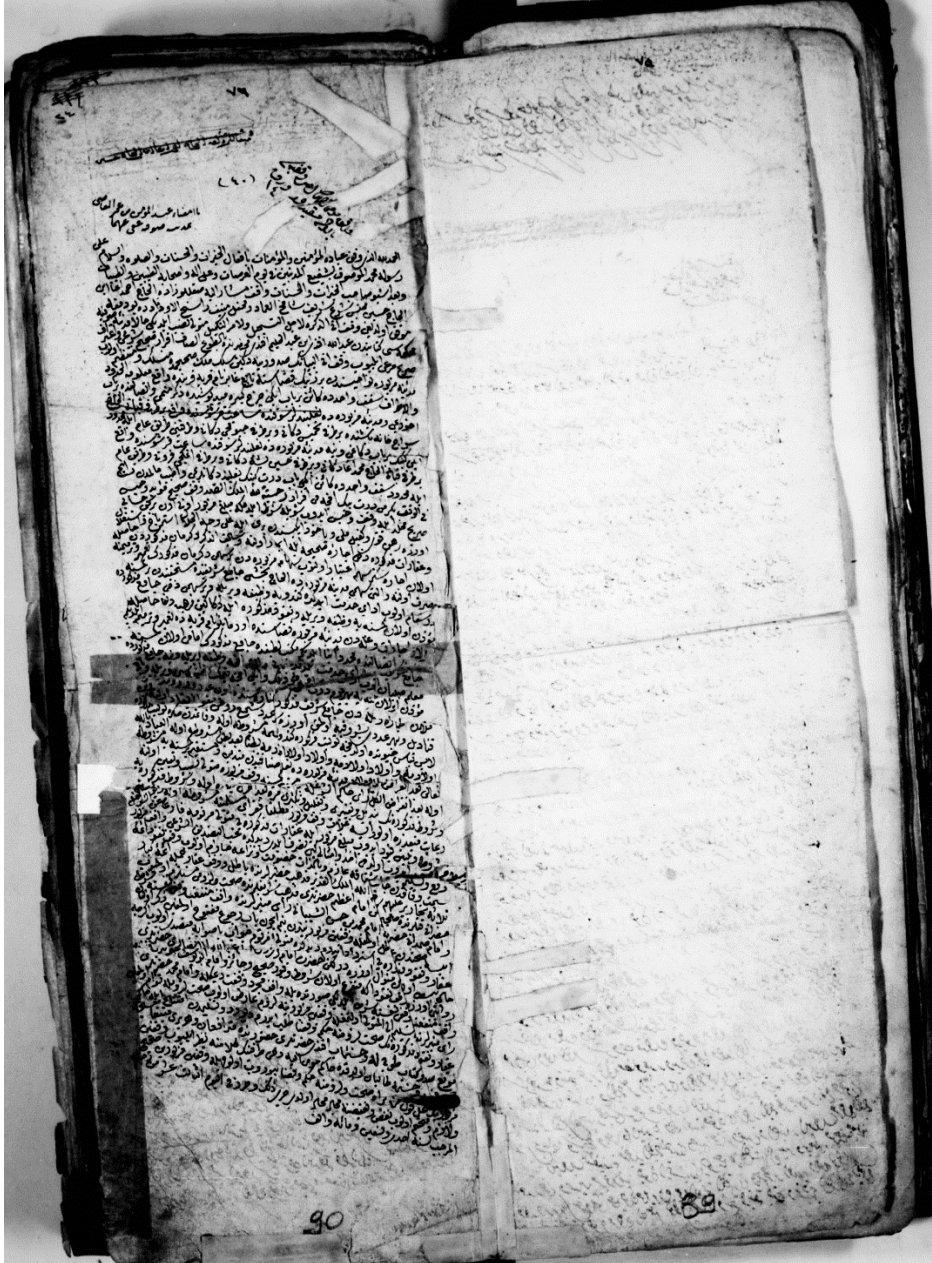
In conclusion, the relocation of Sofia Rüşdiyye Mekteb from Sakallızâde Madrasa provides a microcosm of the larger educational reforms taking place in the Ottoman State during the Tanzimat era. By scrutinizing this case study, the research not only deepens our understanding of the multifaceted nature of educational transitions but also contributes to the broader discourse on the intricate interplay between tradition and modernization in the Ottoman educational landscape.

EKLER

Ek-1 Sakallızâde Hacı Ahmed bin Hacı Hüseyin'in 1763 Tarihli Vakfiyesi

Ek-2 Sakallızâde Hacı Ahmed bin Hacı Hüseyin'in 1777 Tarihli Zeyl Vakfiyesi

Ek-3 Sakallızâde Hacı Ahmed bin Hacı Hüseyin'in 1780 Tarihli Zeyl Vakfiyesi

MARKET SEEKING OF AMERICA IN MERSIN IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

Songül ULUTAŞ* - Vedat KANAT**

Abstract

The capitalist economy and industrial revolution developments, dominated the world conjuncture in the 19th century, formed the political infrastructure of European states. The gradual development of production technologies with the industrial revolution caused western countries to search for markets to sell manufactured goods and raw materials to put production technologies into practice. Commercial firms were marketing their products through intermediary firms or individuals by determining the target market they identified. They run a series of promotional campaigns to make the products or services of companies preferred by people. How these marketing techniques were used by American companies in Mersin, which was a quite new and open port to growth and demand in the late 19th and early 20th centuries, can be found in the letters of American Consulate. The knowledge about the marketing techniques applied by American companies, has been obtained from the letters of the American Consulate. The aim of the study is to reveal how the search for the market in Mersin, a port city, which was open to growth in the late 19th century and early 20th century, was carried out by these numerous American companies.

Keywords: *Ottoman Empire, Mersin, American Consular Letters, American Companies, Market Seeking.*

Öz

Amerika'nın Son Dönem Osmanlı Mersin'inde Pazar Arayışı

19. yüzyıl dünya konjonktürüne hâkim olan kapitalist ekonomi ve sanayi devrimi gelişmeleri, Avrupalı devletlerin politik alt yapılarını oluşturmuştu. Sanayi devrimi ile üretim teknolojilerinin giderek gelişmesi, batılı ülkeleri mamul malları satmak için pazar, üretim teknolojilerini uygulamaya dökmek için de hammadde arayışına girmesine sebep olmuştu. Ticari firmalar, tespit ettikleri hedef pazarı belirleyerek aracı kurum ya da kişiler yoluyla ürünlerini pazarlamaktaydılar.

* Assoc. Prof. Mersin University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Mersin.
E-mail: songululutas@mersin.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7605-9151>

** Asst. Prof. Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University, Political Sciences Faculty, International Relations, Adana. E-mail: vkanat@atu.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6529-9491>

(Makale Gönderim Tarihi: 20.09.2023 - Makale Kabul Tarihi: 22.04.2024)

Şirketlerin ürünlerinin ya da hizmetlerinin insanlar tarafından tercih edilmesi için bir dizi tanıtıcı kampanyalar yürütürlerdi. Bugün çok daha modern teknik ve yöntemlerle yapılan bu pazarlama tekniklerinin 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında oldukça genç fakat büyümeye açık ve talep gören Mersin Liman kentinde Amerikan şirketleri tarafından ne şekilde gerçekleştirildiğine Amerikan Konsolosluk mektuplarında rastlanılmıştır. Amerikan şirketleri tarafından uygulanan pazarlama teknikleri ile ilgili bilgilere Amerikan Konsolosluk mektuplarından ulaşılmıştır. Çalışmanın amacı; 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında büyümeye açık olan Mersin Liman kentindeki pazar arayışının, sayıları oldukça fazla olan bu Amerikan şirketleri tarafından ne şekilde gerçekleştirildiğini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Mersin, Amerikan Konsolosluk Mektupları, Amerikan Şirketleri, Pazar Arayışı.*

Introduction

The meaning of the Industrial Revolution was not just the acceleration of economic growth. It also meant that growth accelerated through economic and social transformation.¹ Although the most significant economic changes in the World economy took place in the 19th century, it is possible to take the infrastructure of this process back to the 17th century. Namely, the development of the French weaving industry took place after the abolition of the Nant Ordinance in 1665, when about 60,000 master weavers from France settled in England. Although the first steam engine was invented by a scientist named Carnot in France in the 17th century, it was not widely accepted as a capitalist mode of production because the appropriate conditions were not reached yet.² With the outbreak of the industrial revolution in Europe in the 1780s, for the first time in human history, societies were freed from the chains created by their own productive forces, and these forces succeeded in realizing a rapid and unlimited increase in people, goods and services.³ This development was the first successful attempt to break the chains of production. Therefore, although the industrial rise in Europe started in the 1780s, it progressed with the establishment of heavy industry and the construction of railways in England in the 1840s. This advance, contemporary with the French Revolution, took place a little earlier.⁴ The labor factor lost its importance after the industrial revolution and the acceptance of the machine instead of man as the element that created wealth. By the middle of the 19th century, it was understood that large capital investments increased the wealth of both the individual and the national economy. However, it began to be seen that labor was not the only source of wealth, as it used to be, but only a factor of production. This understanding also had an ideology that justified the existence of private property. In the 1870s, however, economic ideas were no longer accepted because they were true, but because they were useful, and were rejected as soon as they were useful.⁵

¹ Hobsbawm, 2008, p. 32.

² Tünay, 1995, p. 57.

³ Hobsbawm, 2005, pp. 37-62.

⁴ Hobsbawm, 2005, pp. 37- 38.

⁵ Fusfeld, 1988, pp. 126-127.

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period

In this process, a remarkable growth was recorded in the world economy. Parallel to this growth, an expansionist and imperialist policy dominated the world with economic fluctuation. While developments such as the increase in demand for precious metals and the acceptance of free trade in many places in the 1840s stimulated the economy, two major industrial revolutions were experienced immediately after. The first industrial revolution developed towards the turn of the century based on coal, steam engine, textile machinery and new techniques such as casting and steelmaking methods.⁶ Thus, the basic capital goods industry was established and an advanced stage of industrial development was introduced. It was also clear that an industrial economy with insufficient capital goods capacity could not go beyond a certain level of development. The single most reliable indicator of a country's industrial potential was the amount of iron and steel production. At this point, mines and the ability to produce by processing mines were also important indicators for industrial development and economy.⁷ A century later, the steam engine developed in England with the contributions of Watt, emerged in an environment where the conditions of perfect competition were created. In such an environment technological development, and the necessity of increasing the efficiency of labor and reducing costs led to the industrial revolution.⁸

The second big step for the industrial revolution was taken in the 1880s, based on oil and electricity, and developed in the early 20th century. Between 1850 and 1870, oil was found in the USA and Russia, and railroad constructions increased in Europe. Between 1870 and 1900, there was a great depression in the economy. Starting from the 1900s, the second industrial revolution process, based on electricity and oil, began. The most important reason for the growth in the European economy in the 1850s and 1860s was the discovery of gold mines. The abundance of Money, the development of railways, the increase in the demand for industrial products were the most important events, prepared the environment for economic growth. The collapse of the Vienna Stock Exchange in the 1870s caused a great depression that lasted until 1896. This depression led the industrial community to discover new gold mines after 1896, and a new growth process was started by this.⁹

Historical Development of Industrial Production in America

The rapid increase in economic growth all over the world after the industrial revolution had its effect in the United States of America after it gained its independence. It became an industrial giant in time by passing into the industrialization stage after the civil war in the 19th century. Industrialization evokes a process in which agricultural production is pushed into the background, service sectors gain importance, urbanization and technological developments accelerate, and specialization in production becomes widespread. With its urban population until the middle of the 19th century, England

⁶ Hobsbawm, 2005, p. 188.

⁷ Delmas, 1973, pp. 118-122.

⁸ Tünay, 1995, p. 57.

⁹ McNeill, 2004, pp. 650-655.

became the first industrialized country. In addition to iron and coal production, it reached a very advanced level in steam shipping. England held an important trade fair called the Great Exhibition in 1851 to show the rest of the World its technological achievements and possessions. Although other countries also contributed to this organization, most of the exhibits belonged to England.¹⁰ Therefore, the exhibition symbolized the industrialization level of England and that it was the locomotive country for Europe in this process. This success of England was followed in time in Western Europe, the USA and Japan.

The USA, with its rich resources, experienced an active industrialization stage in this period. The railroads, which were considerably financed by British banks, first developed the interior of the eastern part of the Mississippi, and then, with the expansion of this network, regions with rich resources began to gain importance. Even during the American Civil War in the second half of the 19th century, factories in the north increased their production. While the European continent produced more than half of the world's manufactured products in 1870, this ratio was almost halved in 1914, with the effect of industrialization in America.¹¹

But America was not fast enough to adapt to machine technology. What caused this was the interest in farming and commerce. However, this situation gradually changed after the civil war, and the process that started with the shipping industry extended to factory construction. With the effect of the Napoleonic Wars in Europe, trade was interrupted and access to British products became difficult. In such an environment, factories built by American investors began to increase.¹² The New England region in the USA was the first region of the country to industrialize with its various textile factories.

On the other hand, American inventors produced many new machines that could be used in agriculture and daily life as well as industry. Oliver Evans invented a steam engine more powerful than James Watt's, and this new engine was used to power locomotives and steamboats. Likewise Cyrus McCormick invented many machines to be used in agriculture and revolutionized agriculture by facilitating the harvest with the mechanical combine, which he patented in 1834. The sewing machine, invented by Elias Howe, made the life of housewives easier and made clothing production cheaper. Therefore, factory production techniques were eliminated in American workshops, and Eli Whitney pioneered the movement of standardization of manufacturing stages. Thus, the use of unskilled workers for each production stage became possible, while the production of manufacturing machines used for each stage became more effective. This production, consisting of a single row, was called the *American Manufacturing System* and was imitated by other industrializing nations. It has been observed that this system, which was first used in the manufacture of firearms, later spread to different production areas such as clocks and locks.¹³

¹⁰ Helyar, (Access Date: 19.04.2021).

¹¹ "The Spread of Industrialization...", (Access Date: 14.04.2021).

¹² Demarest, (Access Date: 19.04.2021).

¹³ Best, 2001, p.23.

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period

Although the machines invented both in the 18th century and at the beginning of the 19th century seem quite simple when compared to the technology of the advanced years, significant progress was made in terms of mass production. The developments in the field of industry were so great that the period after 1880 was considered as the *Second Industrial Revolution*. As scientists and engineers uncovered unknowns in physics and chemistry, this knowledge began to be applied to industry. Large new industries were built on these developments, and they contributed to the creation of new fields based on the mechanical and electrical industries. These new industrial areas were larger and more productive than their predecessors, and brought the United States to a significant level in the world market. In the second industrial revolution, great developments in mass production methods in every field became visible.¹⁴ The number of industrial sectors using replaceable parts and machine tools started to increase rapidly. Fast and cheap electrical energy allowed the reorganization of machine technology more effectively, and thanks to this advantage, electrical energy replaced steam energy in factories. After these developments, machine power was replaced by human power over time.

The rise of industry in the USA also affected areas such as agriculture, trade and banking, and some legal regulations were made in these areas. This situation accelerated the general economy and the developments in the industry continued until the 20th century. Though agriculture in the country was not as developed as the industry in the 19th century, agricultural production increased significantly thanks to the machinery used. From the 1860s to the First World War, the growth in the American agricultural sector tripled the number of farms, and the cultivated farmland expanded in number.¹⁵ Self-sufficient farmers were replaced by farmers producing for regional, national and international markets. As a natural result of this, farmers tended to specialize and started to produce a single product on their farms, unlike in the past. Thence, large farmers operating in different fields such as dairy farming, corn production, cattle breeding and vegetable farming emerged in America.

The industrialization process of America was also referred to as the “Steel Age”. For steel was needed in the large machines that were active throughout the period. Steel, which was found as a result of the search for suitable alloys for manufacturing after iron was insufficient, was a durable and very suitable material for industry. Processing and increasing the amount of steel paved the way for its use in many fields. In particular the fact that the rails were made of steel made the railway network widespread, and a great revolution took place in transportation.¹⁶

With the ease of transportation and communication, the exchange of products between the producer and the consumer also became easier, and financial institutions emerged that could respond to these developments. As a result of the growth of the industry with various branches, the banking sector was formed and there was a quantitative increase in this field. Fundraising for the investment and the organization of

¹⁴ Moky, (Access Date: 19.04.2021).

¹⁵ Schmidt and Ross, 1926, p. 363.

¹⁶ Heilbroner, Singer, 1984, pp. 169-170.

the investors market needed by the industry were made by banks in important cities such as New York, Boston, Philadelphia, Baltimore and Chicago.¹⁷ These banks primarily provided loans to manufacturing and commercial enterprises, but over time they developed as institutions that also met the loan needs of farmers.

Undoubtedly, trade was the most important among the areas that developed at the production level. Marketing of manufactured products created a productive area by activating both domestic and foreign trade. In the domestic trade axis moving in the east-west direction, production goods were generally flowing to the west and industrial products were flowing to the east. Over time, different trade channels developed within the big trade cities in different regions, and these cities became a center where surplus products were collected. The wholesale of goods from other regions was focused in these cities. Other economic activities involved in trade such as transportation and storage were also centralized in these cities. Developments in foreign trade organization went through a similar process as in domestic trade, and the growth in trade led to a specialization in various fields. Those interested in foreign trade left the retail sale to others and only dealt with wholesale. After that, services related to foreign trade started to be provided by people specialized in this field, and the number of brokers and intermediaries increased in time. Among those interested in foreign trade, merchants with ships were very few, but the gap in this regard was filled by cargo brokers who gave assurances. Generally, a trader relied on maritime insurance for risk, people providing services for warehousing, financial institutions for financial transactions, and other intermediaries for transactions at customs.¹⁸ This relation affected the communication and transportation sectors, and led to the development of these fields. Railways, canals and steamships brought the transportation business to an important stage, and in communication a widespread telegraph network was established throughout the country.¹⁹

Cotton Effect in American Industry

In the second half of the 19th century, a movement began in the cotton market all over the world. One of the main reasons for this move was the American Civil War between 1861-1865. The war broke out as a popular revolt against black captivity. The fact that the event gained an economic dimension was the fact that labor and laboring forces wanted to protect their legal rights.²⁰ The underlying reason for this war to disrupt American agriculture was the differentiation of social and economic structure. Despite the Protestant population and financial development of the Northern States, the people of the Southern States were Catholic and their economy was based on agriculture. Their agricultural production was largely cotton, and it was produced by black slaves.²¹ In the north, the slave trade and black captivity were abolished in 1827. After 1850, tensions

¹⁷ Bodenhorn, 2003, p.125.

¹⁸ Taussig, 1927, pp.238-241.

¹⁹ Szostak, 1991, pp. 61-65.

²⁰ Zinn, 2005, pp. 251-256.

²¹ Uçarol, 1985, pp. 218-219.

began between the two sides. In 1861 the war started when the southern states separated from the union and formed a new union, and it lasted until 1865.²² The most important reflection of the civil war was the disruption of cotton circulation in the world. The inability of the European weaving industry to meet its raw cotton needs from America directed the European States, especially England, to cotton producing centers. Because at the beginning of the century, the economy of many big states in Europe was based on cotton and textile. For instance the development of the economy in England between 1816-1848 was largely dependent on the developments in cotton farming. Such that the price movements in cotton determined the trade balance of the country. Until the 1860s textile factories, whose commodity was mostly cotton, were the priority all over the world. Textile continued to be the dominant trend for a long time in countries with manufactures for the market.²³ The long duration of the American Civil War and Europe's need for cotton in textile-based production in this process prompted Europe to seek new market centers. The Ottoman Empire had an important place among these centers. This situation created an opportunity for the revival of Ottoman cotton production, which could not compete with American cotton for many years, and triggered efforts to encourage cotton production. Entering the process of integration with capitalism, and in this framework the efforts parallel to the development of agricultural capitalism in the Tanzimat Period were also the underlying reasons for the mobility in production.

In this period, after the *Industrial Revolution* in Europe, the changing conditions in the perspective of the world economic system increased the role of market relations in both agriculture and manufacturing sectors in the Ottoman Empire. Therefore the most fundamental problem that arose was who would organize the economic resources: the state or the Ottoman subjects? The outsourcing of technology, which was the most fundamental deficiency in the industrial and agricultural fields, brought up the question of how the imported technology would be channeled to the country. It is seen that technology was highly introduced to the country through foreign capital, and this way was encouraged by the state. It was thought that technology transfer through foreign capital would spread faster to all strata of society. According to the general opinion, if the Ottoman subjects had done this job, it would have progressed more slowly and would have been limited to a certain group.²⁴ Realizing this fact, foreign companies would mobilize more to bring their manufactured products into the country.

Transferring this developing industrial production to the outside world was another important and directly related dimension to the study. At the forefront of the geographies, where the industrial goods flowed and wanted to be transferred was the Ottoman Empire, whose industry was not suitable yet. The Eastern Mediterranean region, on the other hand, was the region dominated by the Ottoman Empire, and the countries of the world were most interested. Mersin Port, in this region, was at the

²² Armaoğlu, 1997, pp. 722-732; Uçarol, 1985, pp. 218-219.

²³ Hobsbawm, 2005, p. 47.

²⁴ Quataert, 2006, p. 449.

forefront of the most important ports newly developing. This was the clearest indication of why commercial firms preferred Mersin Port as the market area for American goods.

Mersin Port: the Gate of Cukurova Opening to the Outside

In the process of integration with the world economy, capitalism and foreign capital found more expansion space, particularly in the coastal regions and cities that had a connection with the sea. Port cities gained importance; as the old ones grew, new ones began to emerge. Opening to foreign markets and developing transportation with it made urbanization more possible.²⁵ One of these port cities was Mersin.

One of the most influential factors in Mersin's rise as an important port city was undoubtedly the increase in cotton-based agricultural production. Because Mersin Port provided the connection of almost all of the region with the outside. The American Civil War, which took place in the international conjuncture, and the events followed laid the groundwork for the formation of all necessary conditions for this situation. Thus, in the late 19th century, industrialization in the Cukurova region developed mostly around cotton. During the development of Mersin port, this industrialization, which was dependent on textile and cotton along with local and foreign factors, was dependent on large-scale hydraulic presses, agricultural tools, gins and spinning machines. Therefore, the industrialization process seen in Cukurova after 1890, was largely turning into industrial-agricultural mechanization.²⁶

The conflicts of interest of imperialist countries such as Britain, France, Germany and the United States made Mersin and its port the shining star of the Eastern Mediterranean in the 19th and 20th centuries. America, which was added to this market later, had to make more efforts to gain a new market for itself here. Because almost all of the products, especially machinery and equipment, were imported from England. For instance, according to British Consulate Reports, five American sailing ships were seen in Mersin Port in 1870, and one in 1873. American steamships were not in Mersin Port until 1910-1911. It is recorded that eighty-four steam ships entered the port in 1910 and eighty-four in 1911. Compared to other countries, these numbers were quite low until the 1910s. In 1912, there was an agency called American Line in Mersin.²⁷

By all means, during this period, Mersin was also undergoing some urban transformations. With the increasing interest, new trade venues were opening and commercial relations were increasing day by day. In fact, while the Ottoman economy was experiencing a recession in 1880, Mersin was becoming a new and productive trade center in the Eastern Mediterranean. In 1909, there were two ginning factories, a flour mill and two ice factories in Mersin. In 1921, there were twenty-five merchants engaged in manufacturing, fifteen merchants engaged in import and export activities in Mersin. There were drapers and haberdashers, three lawyers, three jewelers, a publisher, a

²⁵ Tekeli, 1980, pp. 50-57.

²⁶ For more details: Toksöz, 2010.

²⁷ Ünlü and Ünlü, 2012, p. 43.

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period

bookstore and twenty different merchants dealing with various businesses. In the 20th century, there was a development especially in the field of drapery and haberdashery. In addition, there was a trade in products such as agricultural machinery, sewing machines and construction materials. There is also an increase in the number of traders. These were the products that foreign states traded the most in this market.²⁸ We understand that America is trying to take part in the Mersin market with these products in this process.

It is understood that in this process, especially some consulates were effective in making Mersin a commercial center in the international arena. It is known that in 1894, there were consulates of England, Austria, Denmark, Spain, America, France, Greece, Italy, Netherlands, Iran and Portugal-Russia and Sweden-Norway, managed from a single building, in Mersin.²⁹ In the consular reports and letters which are the main source of the study, it has been seen that the consulates and their employees in Mersin played a role in the Ottoman-American trade. One of the people who played a role in this commercial relationship was an Italian-born American entrepreneur named Richard Viterbo, who was the American consular agent in Mersin and also the General Manager of the Mersin-Adana Railway Company in 1896. It is known that Viterbo was a sugar producer in Louisiana for a while. He also established a steamboat and barge company in Mersin in 1904 and dominated the commercial transportation business in the port. There was a hierarchy among American consular officers. According to this hierarchy, consular agents were located under the consul general, the consul and the commercial representative. The American government appointed consular agents to important centers where there was no consul or commercial representative, particularly ports frequented by American citizens and merchant ships.³⁰ For this reason, in the letters of the American Consulate examined, the company owners and consuls felt themselves as the commercial representatives of their countries in Mersin and requested assistance from the American government to market their products.

Market Search of American Firms in Mersin

While America's import value was 23.000.000 dollars in 1790 and its exports were 20.000.000 dollars, by 1873 its import value reached 663.000.000 dollars and its exports reached 677.000.000 dollars. While 466.000.000 dollars were imported in 1878; It exported 744.000.000 dollars.³¹ These statistical data show us that the American economy made a terrible commercial breakthrough from the late 18th century to the 1870s. These data also shed light on America's search for markets in Mersin and its surroundings in the late 19th century and the early 20th century.

Considering the variety of products that American companies want to market in consular letters, the most striking products are harvesting machines and agricultural tools, grain and grass cutting machines, windmills, iron pumps, iron and brass cylinders,

²⁸ Ünlü and Ünlü, 2012, p. 46-47.

²⁹ Ünlü and Kayam, 2019, pp. 155-178.

³⁰ Nacar, 2017, p. 73.

³¹ Great Britain Foreign Office, 1878, p. 1079.

corn cob separating mills, pneumatic coating machines, pump, hay tools and barn hangers plow, harrow, mowers, planter, cultivator etc., cadillac motor car saw blades and saw products, metal chair and seat motor boat, rowing boats-canoes and hunting boats, snow crates, coffee grinders, Money safes, wooden goods, horse collar, olive oil soap, rat poison, typewriter equipment were included.

When we look at the import data of America to Mersin in this period; In 1879, 192 tons of oil worth 6420 pounds were imported to Mersin Port.³² In 1881, 340 tons of 10,200 pounds worth of petroleum came to Mersin from America.³³ In 1882, this amount and the cost of 400 tons reached 13,000 pounds.³⁴ In 1898, sewing machines were 2080 pounds, steel 200 pounds, manufactures 14000 pounds.³⁵ In 1899, the products imported to Mersin were cotton products worth 6790 pounds, saw machines worth 195 pounds and agricultural machinery worth 8760 pounds.³⁶ In 1900, cotton clothing was valued at £2417, agricultural machinery was valued at £7910.³⁷ In 1901, cotton clothing and manufactured goods were valued at £14750, sewing machines were valued at 2275, agricultural machinery was valued at £4846.³⁸ In 1908, cotton manufacturing was valued at £16200, drugs 400, oils 950, pumps, tubs 780, other articles 1700 pounds.³⁹ All these products are brought to the region through Mersin Port.

Some of the companies contacted the Mersin Consulate, mentioned in the consular reports are as follows: D.M. Osborne Company, Manufacturers of Harvesting Machinery Farm Implements, Consolidated Milling Company of Minneapolis, Minn. Company, Milwaukee Harvester Co. American Manufacturers of Grain and Grass Cutting Machinery, L.R. Fowle & Co., Flint and Wallig MFG. Co., George Chisnell and Sons Co. Ld. Iron, Hardware and Machinery Merchants, Black Hawk Corn Sheller and Black Hawk Grist Mills Corporations, J. A. del Solar Corporation, Detroit Seamless Steel Tubes Co., F.E. Myers And Bro. Company, Emerson Manufacturing Co., SL Allen Company, The Lunkenheimer Company, Cadillac Motor Car Company Company, Massachusetts Saw Works, Hack Saw Blades and Saw Products Manufacturers, M. Vondrann Company, Racine Boat Company, The Sun Manufacturing Company, The Butler Co., Hall & Ruckel Company, Mason, Fenwick & Lawrence Company, Youells Exterminating Company, The Ritter Dental Company, The Ritter Dental Company, The Diamond Rubber Company, Chattanooga Plow Company.

The correspondence between American companies and Mersin American Consulate paved the way for the improvement of commercial relations between Mersin and America. From this perspective, the aim of the study is to identify the American companies which want to trade with Mersin by adhering to the consular letters, to

³² Great Britain Foreign Office, 1880, p. 1426.

³³ Great Britain Foreign Office, 1882, p. 1426.

³⁴ Great Britain Foreign Office, 1883, p. 622.

³⁵ Great Britain Foreign Office, 1899, p. 11.

³⁶ Great Britain Foreign Office, 1900, p. 13

³⁷ Great Britain Foreign Office, 1901, p. 13.

³⁸ Great Britain Foreign Office, 1902, p. 20.

³⁹ Great Britain Foreign Office, 1908, p. 23.

explain the commercial activities they want to carry out in the port of Mersin, and to determine the character of the correspondence between the American government and the consulates and to draw its route.

The Companies Producing Harvesting Machines and Agricultural Tools

In the 1860s, Cukurova region had a serious agricultural momentum. This was especially true in cotton farming. This development, which attracted the attention of many European countries as well as the United States, was also reflected in the consular letters. As can be seen, many companies that produced agricultural harvesting machines and agricultural tools, contacted Mersin, which is the gateway to Cukurova. For instance, in the letter written by Stephen G. Coidan from D. M. Osborne Company which produced harvesting machines and agricultural tools, to the American Consulates in Mersin on 20th April 1896, he gave information about the company worked for, with the reference of the American Consul in Istanbul, Luther Short. In the letter, he mentioned that his company had a wide area of interest all over Anatolia and particularly in Adana, which was the warehouse of their joint machinery with the Iskenderian-Avedissian Company. However, he also stated that they had some problems in the events of 1895 due to the fact that the owners of this company (The Iskenderian-Avedissian Company) were Armenian and wanted to learn what should be done to avoid the same problems.⁴⁰ On the 10th of March 1897, a new letter came to the consulate from the European manager of the same company. In the letter received, it was written that they wanted to establish economic relations with Messr. Bazin & Co. located in Mersin, and requested information about this company from the consulate.⁴¹

Another similar sample was the letter sent from New York by Minn. Co., a milling company in Minneapolis, to the US Consulate representative Richard Viterbo on the 7th of June 1899. In order to expand its commercial activities in Mersin, the company requested assistance from the consulate to direct someone to help them in securing the names of those importing flour to the port. They also stated that they were ready to pay in case of any expense in fulfilling these demands.⁴² It seems that the company wanted to join the Mersin market.

Milwaukee Harvester Co., American grain and grass cutting machinery manufacturer, sent copy of catalog containing the introduction of the machines they produced, in a letter they wrote to the American consul Richard Viterbo on 18th of September 1900. In the letter, it was mentioned that when exporting to countries that used harvesters, they were concerned because they did not know the conditions of these countries. Based on this idea, they requested information from the consulate on certain issues, as they did not know the conditions of the region in which Mersin was located. Some of these issues were:

- What were the approximate proportions of grains and grasses grown?
- Whether any harvesters were used or not, if yes, how much were used?

⁴⁰ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 006.

⁴¹ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 006.

⁴² Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 006.

- Was a machine used for harvesting or a sickle?
- What were the companies that trade the products, and which companies were especially accepted by the consul?
- When was the harvest time for grain and grass?⁴³

As it is understood from the questions, the agricultural potential in the region was noticed, but it was tried to be discovered the technological level of the region. Thus, the potential of Mersin to become a market for their own products emerged.

It is understood that Jean Debbas was the head of the Mersin American Consulate by 1908. This person was originally from Beirut, lived in Tarsus for many years as an Ottoman citizen, and was named Abdo Debbas in Ottoman documents and served as the American consulate in Tarsus.⁴⁴ American inventor and producer Asahel Huntington Patch, owner of Black Hawk Corn Sheller and Black Hawk Grist Mills Companies, wrote a letter to Mersin American Consul Jean Debbas on the 28th of February 1908, and introduced his own invention *corn sheller* which was used to separate corn cobs and grains from each other, and *grist mills* which was used to grind grain. Patch stated that they were sure that these products would be met with interest in Mersin, and added that they also specified the lowest export prices.⁴⁵ Thus, it can be understood that the agricultural market of Mersin had the potential to rapidly keep up with technological tools.

In such examples, it can be seen that the types of technological tools used in agriculture showed more and more diversity. For instance, F. E. Myers and Brothers Company, from Ashland and Ohio, wrote that they had a new gear and double-acting power pump, as well as hydro-pneumatic pumps and cylinders, and sent a price catalog with the images of the related products to the consulate on 6th of April 1908. In this catalog, cylinders used in normal pumps, pump stands adapted to all types of wells, Myers power pumps with reservoir and siphon, reversible arm, faucets especially manufactured for power pumps were shown separately. In addition, they stated that the catalog prices were valid until the 1 July 1908, and they were waiting for a response.⁴⁶

Plow, harrow, mowers, cultivator etc., machine manufacturer Emerson Manufacturing Company made an investigation about the region, and wrote a letter to the consulate on 16th of May 1908. In the letter, the company stated that they determined that there was a tendency towards the use of motor plows. Upon this, by sending the catalog of their most advanced products, they added that these products would provide a great advantage to the farmers. In addition, the information that the engine produced by the Hart-Parr Company, together with the plows which would provide more power than a horsepower required for large farms was the most important marketing issue of the company.⁴⁷

⁴³ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 006.

⁴⁴ Uğuz, 2011, p. 158; Presidential Ottoman Archive (POA), Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 165/1, 28th of June 1882 (Hijri, 12th Shawwal 1299).

⁴⁵ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁴⁶ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁴⁷ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period

Another company of agricultural equipment manufacturers, S.L. Allen sent a letter with a product catalog to the consulate on the 8th of June 1908, and stated that they had been producing the best machines and tools that were accepted as standard not only in the United States but in more than sixty countries for thirty-five years. In the letter, they also wrote the updated price list and emphasized that seed drills and carriage wheels could be subject to a 35% discount above the prices in the list. They also hoped to further impress the interested parties by declaring that the freight charge was paid in New York, and a 2% discount was applied for cash payments.⁴⁸

Cutting and mowing tools and equipment in the agricultural field was one of the most essential needs. Massachusetts Saw Works, Hack Saw Blades and Saw Manufacturers wrote a letter to the consulate on the 5th of August 1908 and pointed out that they were aware of the financial crisis in the country, and that they could make a 5% discount on Victor Hack Saw Blades, depending on the falling material prices. They added that their knives produced in American standards, were the best in the market and far superior to the knives available in this region, and stated that they could also make a 2% discount in cash, invoice and tax-free payments.⁴⁹ The most effective marketing technique used in this example was to offer a discount by using the financial difficulties of the country and to emphasize that cutting tools, which were the most indispensable tools in the field of agriculture, were the highest quality in the market.

A horse collar, used to tie the animal to a plow or another vehicle, was among the products that were wanted to be marketed. An American horse collar manufacturer asked the consulate on 18th of September 1908 about the status of the use of horse collars in the region, and wanted to know whether there would be a market for them in Mersin.⁵⁰

In a letter from the Import Department of Flint and Wallig MFG. CO. to Mersin American Consul A. Donaldson Smith on 4th of May 1909, it was conveyed that they wanted to create a market in Mersin, and its surroundings and increase their sales. It was stated that some products of the company were windmills, towers, iron pumps, iron and brass cylinders, and a list of companies that import agricultural machinery and water extraction equipment from companies that trade agricultural materials in the region was requested. Related to this, product booklets prepared in English and French were prepared and added to the letter to be given to the companies.⁵¹

The director of the Agricultural Machinery Exporters in George Chisnell and Sons Co. Ld. mentioned some of the problems in the letter he wrote to the American Consul of Mersin, Edward I. Nathan Esq. on 11th of June 1909. According to the letter, the company had established an agency in Adana ten years ago to sell agricultural machinery. Messrs Avedissian and Kechichian Firm in the region was authorized for the management of the agency. The imported agricultural machinery was kept in private warehouses of this company in Adana and Tarsus. As far as the agency said, the

⁴⁸ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁴⁹ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁵⁰ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁵¹ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 019.

warehouses together with the machinery inside, were burned and looted by the Ottoman subjects during the Armenian events and rebellions in this region. The company also sent the sales booklets of the materials damaged during the events with the letter. Based on these prices, they applied to the Ottoman government for compensation for their losses here. Meanwhile, the compensation for the damage determined from the sales booklets was 4511,07 Turkish Liras. Messrs Avedissian and Kechichian Firm reported that they had a loss of 5844 Turkish Liras. They appointed Torkom Boyaciyan to Adana to prove their disappearances, investigate and fulfill the necessary circumstances, and requested the necessary from the consulate.⁵²

Another product most used in agriculture is plows. It is the most basic tool used to till the soil in agriculture. Chattanooga Plow Co. which was related to works such as chilled and steel plows, disc plows and plow repair, introduced their plows in many letters to the consulate, and stated that they were looking for a market in Mersin and its surroundings. It is understood that they were pretty sad because they did not receive a response.⁵³ No evidence was found about whether there was a return subsequently.

Companies Marketing Industrial Products

Along with agricultural equipment, various industrial products could also be the subject of letters to the consulate. One of the most interesting of these was the pneumatic coating machines. J.A. del Solar Company, founded in 1900 in New York to manufacture pneumatic coating machines for use in paint and whitewash, wrote a letter to the American Consulate on the 28th of February 1908, stating that they requested to market hot and cold water paint. In the letter, they offered that if 6 barrels of any type were ordered, they would have given one of the pneumatic coating machines free of charge, which did the best work done by 20 people alone. They also stated that these machines were definitely not sold for less than \$50 and if they ordered a barrel dye, they could send a \$20 fast dyeing machine free of charge. They expressed that they could send a copy of the booklet called *Labor Saving* together with the sample of both paint types. The company explained that this small booklet contained images of machines that performed paint and whitewash, numbering and dating functions, and these content descriptions.⁵⁴ In this example, it is possible to see that machines were gradually replacing manual labor in industrial production, and rapid production was becoming more important.

Undoubtedly, steel was one of the most influential mines of the 20th century. Among the consular letters, a company, produced steel pipes, draws attention. On behalf of Detroit Seamless Steel Tubes Company, R. H. Phillis wrote a letter to Jean Debbas from the American Consulate on the 19th of March, 1908. As learned from American Consulate in Alexandria, they realized that Mersin was interested in imports, and thought that they wanted to draw attention as a steel locomotive pipes, boiler and mechanical pipes company. They informed that as a company, supplied products to

⁵² Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 019.

⁵³ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁵⁴ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period

many companies in America, they could give the best prices, and they sent the products images.⁵⁵ A response was provided on the 20th of April, and it is understood that a detailed discussion was held about the products.⁵⁶

Letters about similar products kept coming. One of these was the letter sent to consulate on the 26th June 1908, by the import department of the company in New York, named The Lunkenheimer, which produced super brass and iron specialties and Engineering Tools. In the letter, it was stated that they were importers of engineering materials such as valves, injectors and lubrication devices, and they also asked whether a copy of their catalog as a manufacturer of all these tools was wanted or not by the consulate until 1908. They also wrote that they expected a positive response by conveying that if the buyers wanted to place an order and if they informed about the conditions to be adhered to and through which bank they would pay, the transactions would be carried out much faster.⁵⁷

Motor Vehicle Marketing Companies

It is noteworthy that there were companies that manufactured motor vehicles among the companies in search of a market in Mersin during this period when motor vehicles were just beginning to be used. In the letter of the foreign trade department of Cadillac Motor Car Company from Detroit, Michigan to the consulate on 7th of July, 1908, they stated that they wanted to popularize the Cadillac Motor Car in foreign countries through the consulate, and that they needed help in Mersin. They sent a form consisting of a few questions to be filled together with the list prepared for this purpose. They stated that they asked for information about the commercial conditions of Mersin and its surroundings, and that they also took his personal suggestions into account in this form. Expressing that they did not want to send automobiles to countries which were not suitable for automobiles, but they want to see the Cadillac brand car on the roads of each country, and asked for contribution and help.⁵⁸

In another example, motorized sea vehicles were mentioned. An American company named Racine Boat Company, which manufactured motor boats-sailing yachts, oars, boats-canoes and hunting boats, had previously corresponded with the consulate, and asked for information on companies dealing with their boats. They got permission from the consulate to contact the relevant companies, and send their catalogs to receive orders.⁵⁹

Manufacturers of Metal Chair and Seats

Another product type that draws attention in the reports is furniture. It has been seen that more comfortable and durable chair and armchair manufacturers contacted Mersin. M. Vondrann Company, which specified that they control the production of

⁵⁵ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁵⁶ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁵⁷ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁵⁸ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁵⁹ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

patented metal chairs and armchairs in Germany and America, expressed in the letter they wrote that their aim was to expand their sales globally. They sent their prices and brochures, saying that the seat became a necessity, and it could be used easily in this region as well. Accordingly, they gave information that the prices could vary from \$ 10.80 to \$ 16.80 wholesale in Hamburg (Germany), and from \$ 21.60 to \$ 24.00 wholesale in New York (USA).⁶⁰ Thus, it is possible to understand that these companies asked to descend into the basics of daily life.

The Sun Manufacturing Company, an American company, which manufactured products such as Money safes, coffee grinders, and wooden goods, signified that they had wide markets around the World and that wanted to go into this region as well.⁶¹ Likewise, the Butler Co. which was a manufacturer of windmills and fine tools and equipment, stated that they asked to take part in the market in this region, and requested the names of interested dealers.⁶²

Firms Producing Vegetable Oil

Among the industrial products that draw attention in the reports, is soap made from olive oil. The company named Hall & Ruckel domestically produced Castile soap with a wide sales scale in New York. In their letters, they pointed out to the following issues:

“We produce Castile (olive oil) soap with completely domestic consumption and wide sales scales. Olive oil imported at 60 cents or more is taxed at 40 cents per gallon, and is classified as cooking oil. The government imposes this duty on cooking oil as well, and importers claim that they are not only non-commercial, cost less than 60 cents per gallon and qualify for duty-free entry. Importers are spreading disastrous reports about short olive cultivation to keep prices high. We doubt the accuracy of these reports, and we would like to import our own olive oil from now on, but we do not have any foreign representatives at the moment. Through your office, we will have the opportunity to obtain an olive crop at the conditions and price we ask for pure yellow olive oil with a fatty acid content not exceeding 5% this year.”

They asked for help from the consulate in this regard.

One of the most valuable vegetable oils in this century was cottonseed oil obtained from cottonseed. In a letter dated 29th of April 1909, L.R. Fowle & Co. stated that their company had been following the import of American cottonseed oil coming to this region for a while, and emphasized that there was the necessary opportunity to establish and operate a cottonseed oil factory here. They wrote in the letter that they could prepare all offers for the most suitable mills if anyone was interested, and expressed that they were ready to offer all kinds of support.⁶³

⁶⁰ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁶¹ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁶² Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁶³ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 019.

Examples of Companies Marketing Various Products Included in Consular Letters

Harmful Animal Poisons

Among the letters written for a wide variety of products, rat poison is an interesting example. In the letter, the import department of Youells Exterminating Co. wrote to the consulate on 30th March of 1909, stated that they produced a chemical drug for the extermination of rodents, and that they were looking for a market in this region. They also requested assistance from the consulate in order to inform the relevant companies in the region.⁶⁴

Typewriter

Another interesting product being marketed was the typewriter. On the 10th of March 1908, Triumph Visible Typewriter Co. advertised the typewriters which they produced as a useful tool for the consulate. According to what they wrote, not only in terms of its appearance, it also had excellent visibility from the first letter to the last letter, carrying 90 letters instead of 70 letters, an extra 8 character capacity, foreign letters and accents, lightweight, adjustability, instantly removable plate and the best prices in the market.⁶⁵

A New Kind of Plant Used in Rubber Production

Chas. P. Fox. from the Diamond Rubber Co. wrote a letter to the consulate on the 20th of March, 1908, and stated that they were interested in a new plant used in the production of rubber, which grew in the region and produced tubers and onions containing dense milky sap. According to their research on the plant, its habitat spread from Southern Europe to Southeast Africa, and they reported that different plants grew in every geography due to different soils and vegetation. The company sent a sketch of this plant with wood engravings in the envelope. Scientific publications revealed that this plant could also grow in arid lands in the southwest. They gave the good news of a new product to the farmers providing that this information was correct, and requested more information about this plant from the consulate.⁶⁶

Dentist

Among the letters sent to the consulate, advertisements of commercial companies were intense, but another interesting example was encountered. In the letter sent to the consulate on the 20th of May, 1909, the Ritter Dental company expressed their regret by realizing that there were almost no dentists in the area.⁶⁷

⁶⁴ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 019.

⁶⁵ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁶⁶ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

⁶⁷ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 019.

Patent and Trademark Lawyers Company

An interesting example was in a letter of the patent and trademark lawyers firm named Mason, Fenwick & Lawrence. In the letter from Washington, the company official wrote that they had been working intensively in the USA for 47 years in accordance with the patent law, and that they secured patents and trademarks of the manufacturers. They stated that they worked with the companies of many well-known trademarks, and asked for information about the companies which were interested in the subject in this region.⁶⁸

Conclusion

In this study, the demands of American companies trying to communicate through the consulate in Mersin Port, which was quite new but open to growth, to go in the Cukurova market in the late 19th and early 20th centuries, have been examined. The most important reason why Mersin attracted the attention of American companies as a target market was that it was a young port city on the Eastern Mediterranean and was open to growth. Based on the letters, it is possible to say that the companies followed the development of Mersin very closely. At this point, it can be said that foreign traders in Mersin and especially American companies were intermediaries. When we look at the quality and quantity of the companies in the letters, it is clearly understood that there was a great demand. An important reason for this situation was that the industrial revolution and the development in production technologies led western countries to search for markets to sell their manufactured goods and raw materials to put their production technologies into practice.

In the period of independence after colonization, America had come a long way in production by using its natural resources with its technical heritage from Europe, and increased its industrial efficiency by adapting to the technological advances in the world. It also carried the trade of the surplus value across the continents, and became one of the strongest economies of the 20th century. All these letters were the most obvious examples of the development of industrial production in America. Companies that completed the industrial production mechanism within themselves, sought markets to market their products to the outside world as a part of the natural process. In this context, the most suitable markets were port cities connected to the outside world.

The most important intermediary institution for American companies to communicate with the Mersin market was the consulate employees, as many foreign companies did. In this process, consulates became the most important intermediary institutions in the local and outside world. This situation paved the way for most of the consuls to establish their own companies, and to create a monopoly in many port cities by using their external connections. As in the example of Richard Viterbo, who was the American Consulate in Mersin.

When the letters are examined, it is noteworthy that the companies only provided promotional information about the products they wanted to market, some of them

⁶⁸ Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 017.

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period

requested information about the region, and most of them asked for help from the consulate. It was also stated in some of them that they could apply discounts to make their products more attractive. Considering the types of products that were intended to be marketed in the letters, the greatest intensity was undoubtedly related to industrial agriculture. Manufacturers of agricultural equipment and machinery to be used in the agricultural field, were the companies that wanted to be included in the regional market the most. The most important reason for this was the transition to mechanized agriculture, which made progress in the region just in this process. The development of cotton agriculture, which was the most important outcome of the crisis in the world market, especially regarding cotton reserves, had a direct impact on the regional economy. For this reason, companies that realized that commercial and industrial agriculture also made progress in the same process accelerated their demands to go into the regional market.

The demand of manufacturers of motor vehicles, industrial products, engineering tools, vegetable oils etc. to go in the regional market was the most important indicator of the industrial momentum in Mersin. At the same time, it is quite remarkable such as dentist, patent and trademark advocacy were also wanted to imported to Mersin. Therewithal, this was the harbinger of a shift in the living standards of daily life as well as economic life in Mersin at the turn of the 20th century. The fact that a typewriter manufacturer company noticed this dynamism in Mersin, and demanded to market the typewriter as one of the most important needs depends on the fact that it predicted that the correspondence would increase gradually. Therefore, the typewriter emerged as an element that would facilitate correspondence.

When all these informations are taken into account, the common point of almost all of them was that with the entry of these products into the Mersin market, the industrial revolution promised to save time and labor, which were the contribution made to all human life. In this context, the study also has constituted a good example of how the potential of Mersin, which is the gateway of the Cukurova region to the outside from the Eastern Mediterranean coast, has been realized by foreign states in the process of articulation with capitalism.

BIBLIOGRAPHY

a. Archival Sources

- Presidential Ottoman Archive (BOA), Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO), 165/1.
- Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 6.
- Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 17.
- Records of Foreign Service Posts-Consular Posts, Mersin, Volume 19.
- Great Britain Foreign Office, 1878 (C. 2331), Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1878.
- Great Britain Foreign Office, 1880 (C.2632) Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, No: 36, Part V, Harrison ans Sons, London 1880.
- Great Britain Foreign Office, Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1882.
- Great Britain Foreign Office, Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1883.
- Great Britain Foreign Office, Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1899.
- Great Britain Foreign Office, Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1900.
- Great Britain Foreign Office, Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1901.
- Great Britain Foreign Office, Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1902.
- Great Britain Foreign Office, Reports from Her Majesty's consuls on the manufactures, commerce, &c., of their consular districts, Harrison ans Sons, London 1908.

b. References

- Armaoğlu 1997 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.
- Best 2001 Michael H. Best, *The New Competitive Advantage: The Renewal of American Industry*, Oxford University Press, Oxford England 2001.
- Bodenhorn 2003 Bodenhorn Howard, *State Banking in Early America: A New Economic History*, Oxford University Press, New York.
- Delmas 1973 Claude Delmas, *Avrupa Uygarlık Tarihi*, Tr. by Nihal Ünol, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Fusfeld 1988 Daniel R. Fusfeld, *Çağdaş İktisadi Düşüncenin Gelişimi*, Tr. by Orhan Sezgin, Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı, İstanbul.
- Heilbroner and Singer 1984

Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period

- Robert L. Heilbroner, Aaro Singer, *The Economic Transformation of America: 1600 to the Present*, Harcourt Brace Jovanovich Collage Publishers, 1984.
- Hobsbawm 2005 Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Tr. by Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara.
- Hobsbawm 2008 Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Tr. by Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara.
- McNeill 2004 William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Tr. by Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- Szostak 1991 Rick Szostak, *The Role of Transportation in the Industrial Revolution: A Comparison of England and France*, McGill-Queens University Press, Montreal.
- Taussig 1927 Frank William Taussig, *International Trade*, Macmillan, New York.
- Toksöz 2010 Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean*, Brill, Boston.
- Tünay 1995 Muharrem Tünay, *Siyasal Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Uçarol 1985 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Ünlü and Ünlü 2012 Tolga Ünlü-Tülin Selvi Ünlü, *Gelişen Ticaret Değişen Kent Mersin (1850-1950)*, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Mersin.
- Zinn 2005 Howard, *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi (1492'den Günümüze)*, Tr. by Sevinç Sayan Özer, İmge Kitabevi, Ankara.

c. Articles

- Helyar James Helyar, "The Great Exhibition of the Industry of all Nations, 1851", http://spencer.lib.ku.edu/exhibits/great_exhibition/contents.htm, (Access Date: 19.04.2021).
- Lloyd Henry Demarest Lloyd, "The Lords of Industry", <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1884hdlloyd.html>, (Access Date: 19.04.2021).
- Mokyr Joel Mokyr, "The Second Industrial Revolution 1870- 1914", <http://faculty.wcas.northwestern.edu/~jmokyr/castronovo.pdf>, (Access Date: 19.04.2021).
- Schmidt 1926 Louis Bernard Schmidt and Earle Dudley Ross (ed.), *Readings in the Economic History of American Agriculture*, New York: Macmillan Company, C IV/ S. 4, p. 363.
- Tekeli 1980 İlhan Tekeli, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, C IX-X Bahar-Yaz 1980, İstanbul, pp. 50-57.

- Quataert 2006 Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, Tr. By Fatma Acun, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Edited by Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, p. 449.
- Ünlü and Kayam 2019 Tülin Selvi-Melike Kayam, “The Port of Mersin from the Nineteenth Century to the Twentieth Century”, *Eastern Mediterranean Port Cities*, Editors: Filiz Yenişehirlioğlu-Eyüp Özveren-Tülin Selvi Ünlü, Springer, 2019, pp. 155-178.
- _____ “The Spread of Industrialization Beyond Britain (c.1850-1900)”,
<http://www.flowofhistory.com/sites/foh.gargtech.com/files/FC116A.png>, (Access Date: 14.04.2021).

GEÇ TUNÇ VE DEMİR ÇAĞI'NDA ANAIA: ARKEOLOJİK VE EPİGRAFİK VERİLER IŞIĞINDA YORUMLAR

Özden ÜRKMEZ*

Öz

Kadıkalesi Höyüğü kazılarında gerek sur dışından gerekse sur içinde bulunan hiçbir arkeolojik buluntu insitu değildir. Buna karşın çeşitli türlerdeki arkeolojik malzeme hem höyük hem de çevresi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Seramik, plastik, mimari ve epigrafik tüm bu arkeolojik materyal, bölgenin en azından Kalkolitik Dönem'de iskân edildiğini gösterir. Höyüğün yaklaşık altı bin yıllık yaşamında onun nispeten altın çağı olarak Geç Tunç Çağı'nı görmek yanlış olmaz. Kadıkalesi'nin bu çağdaki adı belki de Nanuwasa'dır. Demir Çağı ile tüm Akdeniz Dünyası değişmiştir. Nanuwasa da bu değişimden nasibini olumsuz bir biçimde almış gibidir. Hiçbir zaman kesin olarak bağımsızlığını tam olarak kaybettiği söylenemese de sırasıyla en güçlü İon kentlerinden olan Kolophon, Ephesos ve Samos tarafından İÖ. I. binyıl boyunca kontrol altında tutulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde isminin muhtemelen evrimleşerek Nanaia ve Anaia'ya dönüştüğü anlaşılır. Anaia ile ilgili diğer önemli bir husus ise onun yalnızca küçük bir kenti nitelmediğidir. Anaia aslında güneyini Mykale Dağı'nın sınırladığı, Kuşadası Körfezi'nin en güneyindeki tüm bölgenin antik adıdır. Kadıkalesi Höyüğü ise bu toprakların akropolis/merkezi olmalıdır. Onun bu konumu en azından Roma Çağı'na gelindiğinde buradaki Hera ve Artemis kültlerinin filizlenmesine de neden olmuştur. Bu çağdan itibaren muhtemelen artık Neapolis olarak anılan kentin gerçek adının da aslında hiçbir zaman kaybolmadığı anlaşılır. Bu ad günümüze Anya olarak ulaşmıştır. Geç Tunç ve Demir Çağı'nda jeopolitik olarak son derece önemli bir kent olan Anaia'nın İÖ I. binyılın sonunda daha çok kutsal bir alana doğru evrilmesi, sonrasındaki Bizans Çağı'na da etki etmiş gibidir.

Anahtar Kelimeler: Kadıkalesi, Anaia, Geç Tunç Çağı, Demir Çağı.

Abstract

Anaia in the Late Bronze and Iron Age: Comments in the Light of Archaeological and Epigraphic Data

There are no archaeological finds as in situ in Kadıkalesi Höyüğü excavations inside or outside

* Doç. Dr. İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir.
E-posta: ozdenurkmez@gmail.com ORCID: 0000-0003-4213-3497
(Makale Gönderim Tarihi: 18.12.2023 - Makale Kabul Tarihi: 28.02.2024)

the city walls. On the other hand, archaeological material in various species gives us important information both about the Höyük and its surroundings. All this archeological material: ceramic, plastic, architectural and epigraphic, shows us at least there are living people in here at Chalcolithic period. It is not wrong to see the Late Bronze Age as its relatively golden age in the life of the Höyük for nearly six thousand years. The name of Kadıkalesi in this age is probably Nanuwasa. After that, Iron Age has changed the entire Mediterranean World. Nanuwasa seems to be negatively affected by this change. Although it can never be said that it has completely lost its independence, it has been understood that during the first millennium BC it was under the control of the strongest Ionian cities, Kolophon, Ephesos and Samos. It is also understood that during this period the name evolved and turned into Nanaia and Anaia. Another important thing about Anaia is that it does not a small city. Actually, Anaia is the ancient name of the entire region in the southernmost part of the Kusadasi Bay, which is restricted by Mount Mykale. Kadıkalesi Höyüğü should be the acropolis / center of this land. This position, at least when it came to the Roman era, also caused the cultivation of Hera and Artemis cults there. From this point of view, the real name of the city, which is probably now called Neapolis, has never actually disappeared. This name came up as Anya today. Anaia, a geopolitically important city in the Late Bronze Age and the Iron Age, became a more sacred area at the end of the first millennium BC and this affected the Byzantine era.

Key Words: *Kadıkalesi, Anaia, Late Bronz Age, Iron Age.*

Giriş

Kuşadası Körfezi'nin güneyinde, günümüz Davutlar Sahili Nazilli Sitesi'nde konumlanmış olan Kadıkalesi Höyüğü üzerinde 2001 yılında Zeynep Mercangöz tarafından bir Bizans kazısı olarak başlatılan çalışmalar yirmi iki yıldır devam etmektedir¹. Bu uzun süreç içinde, kazının ilk yıllarında sur dışında gerçekleştirilen çalışmalar, Bizans öncesi dönemlere dair önemli buluntular vermiştir. Kazının son yıllarında ise, arazi ve mülkiyet problemlerinden kaynaklı çalışmalar yapılamamış, buna karşın Bizans öncesine ait arkeolojik buluntular höyüğün MS 12-13. yüzyıla ait üst tabakalarından gelmeye devam etmiştir. Bizans kilisesi ve surunun yapımı sırasındaki hafriyatın, eski çağ tabakalarını tahrip etmekle kalmadığı, aynı zamanda bu arkeolojik kalıntıları kendi üst tabakasına da taşıdığı anlaşılmaktadır. Kadıkalesi'nin Bizans öncesi buluntularına bakıldığında, en azından 250m.'lik bir çapa ve 25m. yüksekliğe sahip olan höyüğe en erken olarak ilk kez Geç Kalkolitik² Dönem'den itibaren yerleşildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, özellikle Geç Tunç Çağı'na ait olan buluntular höyük üzerindeki bu döneme ait yerleşimin önemine işaret eder. Batı Anadolu'nun Geç Tunç ve Erken Demir Çağı kimlik problemi ile de ilişkili olarak, özellikle bu dönemlere ait buluntular heyecan verici olmuştur. Daha sonraki klasik dönemlere ait buluntular da kayda değer bir biçimde ilgi çekicidir (fig.1-2). Antik Çağ'da Anaia ismiyle anılmaya başlayan yerleşim, Arzawa ve Ionia kültür tarihi açısından oldukça önemlidir. Özellikle Karanlık Çağların aydınlatılması ve Erken Demir Çağ'ın bölgede filizlenmesi konularında önemli buluntulara sahiptir. Bu çalışmadaki amaç arkeolojik, epigrafik veriler ve antik yazarlar vasıtasıyla bütünsel bir bakış açısı oluşturmak ve yerleşimin

¹ Kazının başlangıcı ve ilk yıl çalışmaları için bk. Mercangöz 2002, s.125-138.

² Kadıkalesi'nin genel prehistoryası için bk. Akdeniz 2006, s.1-35; Akdeniz 2008, s.28.

Eski Çağ tarihindeki yerini, gelişimini ve önemini ortaya koymaktır.

Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı Kadıkalesi Buluntuları ve Söyledikleri

Höyük'te 2002 yılında bulunan bronz Hitit heykelciği³, aslında Ege Kültürü'nün bir parçası olan Kadıkalesi'nin İç Anadolu ile olan ilişkilerini ortaya koyar. Yaklaşık 8cm. uzunluğundaki erkek heykelciğin, boynuzlu başlıktan ziyade uzun konik bir başlığa sahip olması, aynı zamanda mızrak fırlatır pozisyonu, onu Teşup gibi bir tanrıdan çok, propagandist nitelikli bir savaşçı figürüne yaklaştırır (fig.3). Benzer savaşçı heykelleri Mısır, Levant, Anadolu ve az sayıdaki diğer bazı Ege merkezlerinde de görülmektedir. Kadıkalesi heykelciği ise en çok Levant örnekleriyle ilişkilendirilerek, MÖ XV/XIV. yüzyıl Hitit üslubu içinde değerlendirilmiştir⁴. Aynı dönemlerde, Kadıkalesi Höyüğü'nün batılı ilişkilerinin çok daha kuvvetli olduğu anlaşılır. Höyükte yapılan kazılarda ilk yıldan itibaren her yıl bulunan çok sayıdaki Miken seramiği, yerleşimi Batı Anadolu'daki önemli Miken merkezlerinin arasına sokmaya yetmiştir. Kadıkalesi'nde bulunan II. binyıl seramiğinin yaklaşık %60'lık bir kısmını oluşturan Miken seramiği, GHIIIA2 evresinden GHIIC evresine, yani Minos uygarlığının ortadan kalktığı MÖ XIV. yüzyılın ortalarından, Miken ve Hitit uygarlıklarının yok olduğu MÖ XII. yüzyılın sonlarına kadar süreklilik gösterir.

Yüzde 90'nından fazlasının yerli üretim olduğu anlaşılan seramikler, boya renkleri açısından ana olarak iki gruba ayrılabilir. Açık zemin (7/6 7.5YR) üzerine kırmızı boyanın kullanıldığı ilk grup, Kadıkalesi'nde en çok bulunan tiplerdir. Daha çok içki kasesi ve krater gibi açık kap formlarına ait olan bu parçaların sayısı yüzlerce (Fig.4). İkinci grubu oluşturan siyah boyalı örnekler, daha farklı tonda bir hamura (8/4 10YR) sahiptir ve kırmızı boyalı örneklerden sayıca daha azdırlar (fig.5). Bunlar içinde örneğin karakteristik bir Miken formu olan üzengi kulplu kaplara ait parçalar da vardır. Kadıkalesi'nde Geç Tunç Çağı'na ait bir diğer seramik grubu, Minyas seramiği denilen Anadolu kökenli yerli ürünlerdir (fig.6). Gri, kırmızı ve sarı mallar olarak kendi içinde gruplandırılacak bu yerli seramikler, kayda değer sayıda olsalar da Miken tiplerinin onlardan sayıca daha fazla olduğu görülür. Akdeniz'in 2001-2005 yılları arasında Kadıkalesi'nin Miken seramikleri üzerine yaptığı çalışmada GH III A Dönemi'nden daha erken bir örneğe rastlanmadığı ve parçaların çoğunluğunun GH III C Dönemi'ne ait olduğu belirtilmiştir⁵. Kan'da Kadıkalesi'nin II. binyıl seramikleri üzerine yaptığı çalışmada Akdeniz'le çok benzer sonuçlara ulaşılmıştır⁶. Bununla birlikte yerli gri minyaslar üzerine yaptığı tespitler⁷ Kadıkalesi'nde Troia VI ve VIIb dönemleri arasında (MÖ 1900-1100) kesintisiz bir yaşamın izleri olarak karşımıza çıkar. Özellikle Geç Tunç Çağı'nın sonlarında ve Demir Çağı'nın başlarında Kadıkalesi'nde Troia VIa-b türdeşlerinin azlığına karşın, Miken GH IIIC ya da Mountjoy'un tabiriyle Doğu Ege

³ Akdeniz 2004, fig. 5.

⁴ Akdeniz 2004, s.52.

⁵ Akdeniz 2007, s.55.

⁶ Kan 2005, s.93.

⁷ Kan 2005, s.102.

*Koine*⁸ seramiğinin yoğunluğu Kadıkalesi'nde bir değişimin kesin göstergesi olarak önemlidir.

Bizim Kadıkalesi Miken seramikleri üzerine yaptığımız gözlemler de Akdeniz ve Kan'in tespitleriyle benzer sonuçlar vermiştir. Araştırmacılar aynı sonuçlara 2001-2005 yılları arasında yaklaşık yüz elli adet parçayla ulaşımsken, bizim onlarla benzer sonuçlara 2001-2017 yıllarına ait bine yakın parçayla ulaştığımızı belirtmek gerekir. Boya renklerine göre üç gruba ayırdığımız Miken seramik parçalarının büyük bir kısmı gerçekten de GH III C dönemine aittir. Batıda Korinth'den doğuda Tarsus-Gözlükule'ye kadar çok geniş bir alana yayılan bu koine tipi seramikleri süsleyen spiral, bant, dalgalı çizgi, kanca, dikey sıralı dil motifleri vb. öğeler ortaktır ve Kadıkalesi örneklerinde de görülür. Hatta örneğin Tarsus-Gözlükule örnekleri de Kadıkalesi örneklerinde görüldüğü üzere aynı dönemlere ait olmalarına karşın farklı hamur ve boya renkleriyle karşımıza çıkmaktadır⁹. Bu durum aslında karanlık çağ olarak nitelendirilen MÖ XII. yüzyılın "karanlık" tabiri ile çelişkili bir durum gibidir. Nitekim GH IIIC/Konie malları, içinde Kadıkalesi'nin de bulunduğu Ege ve Akdeniz Dünyası'ndaki bir birlikteliğin ya da ticaretin önemli bir göstergesidir. Hatta sonraki XI. yüzyıl mallarına göre boya-bezeme açısından çok daha zengin oldukları açıktır. Daha önceki çalışmalarda Kadıkalesi'nden gelen hiçbir submyken parçasından söz edilmemiştir. Bu durum yerleşmede sanki 1100 yılları dolaylarında yaşamın birden kesildiğine dair yanlış bir izlenime kapılmamıza neden olabilir. Bununla ilgili olarak Ege'deki submyken örneklerinin (MÖ 1100-1050) gerçekten de GH IIIC dönemine göre çok azaldığı ve buna paralel olarak yozlaştığı söylemek gerekir. Söz konusu yozlaşma hem özensiz çark çekimlerinde hem de bezemelerde karşımıza çıkar. Ayrıca seramikler üzerindeki boya-bezeme azalmıştır. Var olanlar da özellikle çok özensizce yapılmış gelişigüzel dalgalı çizgilerdir¹⁰. Kadıkalesi'nde böyle örneklerin kesinlikle var olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü submyken (MÖ 1100-1050) olma olasılığı yüksek bazı örnekler küçük parçalar halinde ele geçmiştir.

Bununla beraber Akdeniz'in çalışmasında benzer örneklerle karşılaştırarak değerlendirdiği, Kadıkalesi'nin tek tanımlanmış Miken örneği olan çift kulplu derin kâse(skyphos) GH III C'nin erken-orta evrelerine tarihlenmiştir¹¹. Buna karşın çok benzer formdaki bazı Attica örneklerinin GH III C'nin sonuna tarihlendirildiğini belirtmek gerekir¹². Hatta Kadıkalesi kasesinin hem formasal bozukluğuna hem de yozlaşmış özensiz dalgalı çizgi motifine bakıldığında onu erken bir submyken örneği olarak değerlendirmek de olasıdır. Bu saptamalarla, Kadıkalesi'nde GH III C (MÖ 1100) sonunda gerçekten de önemli bir değişimin olduğu seramik verilere göre kesindir. Fakat bu değişimin yerleşimin tamamen terk edilmesi ile ilgili olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kadıkalesi'nde Geç Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait bahsi geçen Hitit, Miken ya

⁸ Mountjoy 1998, s.53.

⁹ Ünlü 2005, fig.1-3.

¹⁰ Desborough 1964, Pla.14-15.

¹¹ Akdeniz 2007, s.52-55, 136a-b, res.16.

¹² Mountjoy 1999, s.635, fig. 244, 651-652.

da yerli tüm buluntular, aslında söz konusu dönemde bölgenin tarihinin aydınlatılabilmesi için önemli ip uçları vermektedir. Yaklaşık 250 yıllık bu dönemde (MÖ 1350-1100) Kadıkalesi yerleşmesinin demografik ve siyasi durumu ile ilgili çeşitli sorular sorulabilir. Buna göre, Geç Tunç Çağı'nda Kadıkalesi'nde oturan halkın menşei nedir? Bu halk her zaman özerk midir? Burada bir Hitit otoritesinden bahsetmek mümkün mü? Kadıkalesi bu dönemde bir Miken kolonisi mi yoksa onlarla sıkı ticari ilişkiler içinde mi? Ya da tüm bunlardan farklı olarak dönemin iki erki olan Hitit ve Miken'ler arasında sıkışıp kalmış basit bir kıyı Ege yerleşimi miydi? Tüm bu soruların ve benzerlerinin tartışmalı cevapları, ancak Kadıkalesi'nin içinde bulunduğu bölge tarihinin incelenmesiyle verilebilir.

MÖ II. binyılda Anadolu'daki en büyük siyasi ve askeri güç olan Hititler'in Anadolu'nun batısı ile siyasi ilişkilerine dair ilk izler Labarnas Dönemi'ne (MÖ 1680-1650) aittir. Bu dönemde Hititler ile Batı Anadolu kıyılarını temsil eden Arzawa ülkeleri arasında bir mücadelenin olduğu anlaşılmaktadır¹³. I. Hattuşili Dönemi'nde ise Arzawa'nın ilk kez işgal edildiği (MÖ 1650-1620), daha sonra bir ayaklanmanın gerçekleştiği fakat bunun bastırıldığı düşünülmektedir¹⁴. Yaklaşık olarak MÖ 1420-1400 yıllarında iki bölge arasında çok daha sıcak temaslar söz konusudur. Buna göre bir Hitit metninde, I. Arnuwandas babası Tudhaliyas ile ilgili verdiği bilgilerden, Batı Anadolu'da vasal bir bey olan Madduwattas'ın Tudhaliyas'a karşı ayaklanarak Arzawa'nın kontrolünü ele geçirdiği anlaşılmaktadır¹⁵. Madduwattas daha sonra Piggaya halkı ile ittifak kurarak Alasiya'yı ele geçirmiştir¹⁶. Hatta Madduwattas'ın ardılı olan Tarhundaradu'nun Hititler üzerine yaptığı sefer¹⁷, Arzawa'nın XIV. yüzyılın başındaki güçlülüğünü ortaya koyar. Fakat I. Suppiluliumas döneminden (MÖ 1380-1340) itibaren Arzawa'nın tekrar Hitit kontrolünde olduğu anlaşılır¹⁸. II. Mursilis/Murşili Dönemi'nde (MÖ 1339-1306) Arzawa'nın başkenti olduğu anlaşılın Apasas'da (Ephesos)¹⁹ oturan Uhhazitis, Hititlere büyük sorun teşkil etmiş ve Mursilis'in Arzawa'ya büyük bir sefer yapıp Aphasas'ı tahrip etmesine neden olmuştur. Bu sefer sonucunda Aphasas'da ele geçirilen 15000'den fazla kişi kentin o dönemdeki büyüklüğünü ortaya koyar. Uhhazitis'in ise kent ele geçirilmeden önce bir gemiyle Ahhiyawa (Miken) adalarından birine sığındığı aktarılır²⁰. İÖ XIII. yüzyılda, II. Muwattalis Dönemi'nde 1285 yılı dolaylarındaki büyük Kadeş Savaşı'nda Hitit müttefikleri arasında Arzawa da sayılır. III. Hattusilis ile birlikte (MÖ 1275), Arzawa'da

¹³ Kinal 1953, s.33.

¹⁴ Tartışmalı Hattusilis yıllıkları ve yorumlar için bkz. Dinçol 1982; Brandau ve Schickert 2003, s.129, dn. 34.

¹⁵ Bryce 1999, 145.

¹⁶ Burada özellikle Kuşadası Yılançı Burnu yakınlarındaki "Pygale" kenti ile "Piggaya" kenti arasındaki fonetik benzerlik ilgi çekicidir. Yılançı Burnu'nda ele geçen II. binyıl seramiği de bu açıdan anlamlıdır. Yılançı Burnu için bkz. Özgünel 1983, s.728, dn. 210.

¹⁷ Kinal 1953, s.34.

¹⁸ Kinal 1953, s.26; Macqueen 1999, s.50.

¹⁹ Apasas-Ephesos eşleşmesi için bkz. Garstang – Gurney 1959, s.88; Bryce 1974, s.112.

²⁰ Bryce 1974, s.105; Mellaart 1986, s.217-218. Bahsi geçen ada belki de yakınlığı nedeniyle Samos olabilir. Ayrıca II. Murşili'nin seferi için bk. Özkan 2016, s.409-411.

ortaya çıkan Uhhazitis'in torunu Piyamaradus'un batıda Ahhiyawa ile kurduğu müttefiklik ile Hititlere karşı yeniden bir mücadeleye girildiği anlaşılır²¹. Onun bir ardılı olan Tarhundaradu²² ile de bu sefer IV. Tudhaliyas (MÖ 1250-1220) uğraşmak zorunda kalmıştır. Tarhundaradu da selefleri Uhhazitis ve Piyamaradus gibi Ahhiyawa ile yakınlık kurma yoluna gitmiş fakat yine de Tudhaliyas karşısında tutunamamıştır²³. MÖ XII. yüzyılın başında Hititler'in deniz kavimleri göçü ile yıkılmasının ardından Arzawa ile ilgili bilgiler de doğal olarak yok olur. Bununla birlikte III. Ramses, bu göç/saldırı yüzünden tahrip edilen ülkeler arasında Arzawa'yı da sayar.

Hitit metinlerine tümenden bakıldığında, Hititler'in adına Arzawa dedikleri, belki de şehir devletlerinin birleşerek oluşturduğu konfederal bir yapıdan bahsedilebilir. Hatta Batı Anadolu'daki bu yapılanmayı vasal bir krallık haline dönüştüren şey, MÖ XVII. yüzyıldan itibaren Hititler'in burayla önemli ölçüde ilgilenmesi ve kontrol altında tutma çabası ile ilgili olmalıdır. Bu ilgi ve çaba, başkenti Apasas olan bu birliğin aynı zamanda yüzyıllar boyunca tam olarak başarılı olamasalar da Hititler'le bir mücadele içine girmelerine neden olmuştur. Fakat Arzawa'nın MÖ XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Ahhiyawa (Mikenler) ile kurduğu ilişkiler, bu dönemden sonra Hititler'in işini daha da zorlaştırmış gibidir. Aslında Geç Tunç Çağı boyunca Arzawa'nın neredeyse sürekli Hitit kontrolü altında olduğu anlaşılrsa da Arzawa üzerindeki kesin bir hakimiyetinden söz edilemez. Bizim için buradaki asıl önemli nokta, Kadıkalesi'nde MÖ XV/XIV. yüzyıla ait Hitit savaşı heykelciği ve yoğun miktardaki Miken buluntusu ile birlikte yerleşimin Arzawa içindeki durumudur. Özellikle MÖ XV. yüzyılın ikinci yarısında alevlenen Hitit-Arzawa mücadelesinden MÖ XIV. yüzyılın ilk yarısında Hititlerin galip çıkması, Kadıkalesi Heykelciği'ni anlamlı kılar. Bununla birlikte, MÖ XIV. yüzyılın ortalarında tam olarak palazlanan Miken Kültürü/Gücü'nün (Ahhiyawa), Arzawa ile olan ilişkileri ve müttefikliği, Kadıkalesi'nde aynı dönemde görülmeye başlayan GHIII A2 Miken seramikleri ile de anlam kazanır. Bu değerlendirmeye kendisine çok yakın Arzawa başkenti Apasas/Ephesos ve belki de daha yakın bir Arzawa kenti Piggaya/Pygale/Yılançı Burnu'nun varlığı düşünüldüğünde Kadıkalesi'nin de tam bir Arzawa kenti olduğunu kabul etmek yanlış olur mu?

Şu ana kadar Hitit metinlerinde Kadıkalesi'ne karşılık gelebilecek bir yer ismiyle karşılaşmamıştır. Fakat yakın çevresindeki yerler, Arzawalı Kadıkalesi'nin Geç Tunç Çağı'ndaki durumunun anlaşılmasına yardımcı olabilir. MÖ XIV. yüzyılın ilk yarısında Mikenler'le ittifak kuran büyük Arzawalı Madduwatta'nın ayrıca Piggaya adamını da alarak Hititler'in elindeki Alasia yani Kıbrıs'a sefer yapıp alması anlamlıdır. Çünkü Kadıkalesi gibi yoğun II. bin yıl seramiğine sahip Yılançı Burnu'na lokalize edilen Piggaya, ayrıca Pygale'nin Arzawaca ilk adı olarak görülür²⁴. Öyleyse Alasia'yı fethetmek için çıkan Piggaya insanları içinde, aynı coğrafyayı paylaşan ve çok yakında olan Kadıkalesililer de var mıdır? II. Murşili MÖ XIV. yüzyılın sonunda Arzawa sorununu kökten çözmek için sefere çıkar. Seferin tamamlanması için son iki yer kalmıştır. Bunlar

²¹ Niemeier 2002, 521.

²² Bu kral II. Tarhundaradu'dur.

²³ Mellart 1986, s.223; Niemeier 2002, s.521.

²⁴ Piggaya adı için bk. Bryce 1999, s.136; Seçer 2012, s.7, dn.8.

Arinnanda Dağı'ndaki korunaklar ve Puranda kentidir. Çok sayıdaki Arzawalı ise adalara kaçmıştır. Arinnanda Dağı'na çıkanlar ise sonrasında açıktan teslim olmuştur. Arinnanda'nın bu günkü Dilek Yarımadası yani Mykale Dağı olduğu neredeyse tartışmasız olarak kabul edilir²⁵. Bununla birlikte, Meriç ve Hawkins'e²⁶ göre Puranda torbalının hemen batısındaki Bademgediği Tepesi'dir. Ahmet Ünal'a göre Puranda Priene'dir. Fakat Hitit metinlerinde geçen Pariyana'nın Priene olduğu da düşünülmüştür²⁷. II. Murşili bu son kale Puranda'yı ilk yıl alamamış, fakat sonraki yıl bunu başarmıştır. Eğer Priene Hitit metinlerindeki Pariyana ise, son kale Mykale Dağı'na yakınsa ve bu kale Arzawa topraklarında en batıdaysa, buranın Kadıkalesi toprakları olma ihtimali de yabana atılmamalıdır. Bu olasılık Kadıkalesi Höyüğü'ne bakıldığında tatmin edici gelmeyebilir. Fakat höyüğün hemen kuzyindeki ve ancak 2-3km. mesafesindeki Ilcatepe bu konuda ilgi çekicidir. Ilcatepe doğal kayalık bir tepe olmasıyla birlikte, tüm alana ve geçiş kontrolüne hâkim bir konumdadır. Bu geniş kayalık tepe, sadece jeopolitik ve askeri bir konumda değildir. Aynı zamanda tüm çevresini kuşatan kyklobik tarzda büyük sur duvarına ait kalıntılara da sahiptir (fig.7-8). Bulduğu çevreye hâkim, kayalık ve geniş tepelerin etrafının, kyklobik taşlarla örülerek çevrelenmesiyle oluşturulan korunaklı kale yerleşimlerine *sitadel* denilmektedir. İlk kez MÖ XIV. yüzyıldan itibaren inşa edildiği düşünülen Miken sitadelleri, daha sonraları gelişerek Mikenai ya da Tryns gibi büyük örneklerle dönüşmüştür²⁸. Öyleyse Ilcatepe Sitadeli, son kale Puranda olmasa bile, seramiklerle kanıtlanan Arzawalı Kadıkalesi ve Ahiyawa Mikenleri arasındaki ilişkiler neticesinde, Hitit baskılarına karşı inşa edilmiş olabilir mi? Ilca Sitadeli ile ilgili başka bir seçenek, tam tersine bölgeyi kontrolü altına alan Hititler tarafından inşa edilmiş olma ihtimalidir. İster Hititler ister Arzawa/Ahiyawa'lılar tarafından inşa edilmiş olsun, Geç Tunç Çağı'nın uzun ve çalkantılı yüzyıllarında Ilca Sitadeli'nin doğu ve batının güçleri arasında birkaç kere el değiştirmiş olma olasılığı fazladır.

Mısır Kralı III. Amentohep'in MÖ XIV. yüzyılın ortasına ait yazışmalarında, Arzawa ülkesiyle yapılan bir anlaşma vardır. Knudtson, bu mektupları 1902 yılında yayınladı. Bu dil Hint-Avrupalı bir dildi ve ilk olarak bu dönemde "Arzawa dili" olarak adlandırıldı. 1920 dolaylarında, yani Hititçe'nin çözümlenmesinden çok daha önce, bu dil tanımlanmaya başlandı. Luvice denilen bu dil, Hitit metinleri tarafından anlaşıldığı üzere Luvi insanların yani Luviya'nın dilidir ve akraba bir Hint-Avrupalı dil olan Hititçe'nin Luvice'den çok şey aldığı görülmüştür²⁹. Boğazköy tabletlerinde, "Luviya Ülkesi/Luviumna/Luvi Adamı" gibi tabirler bulunmaktadır³⁰. Özellikle Hawkins, MÖ XVI-XV. yüzyıllarda Luviler'in ülkesi anlamındaki Luviya Ülkesi'nin, MÖ XIV-XIII. yüzyıllarda artık yerini daha coğrafik ve politik bir isim olan Arzawa'ya dönüştüğünü

²⁵ Arinnanda ve Puranda ile ilgili olarak ayrıntılı olarak bkz. Ünal 2017, s.19-36.

²⁶ Hawkins 2002, s.98.

²⁷ Herda 2013, s.476, dn.176.

²⁸ Gür 2014, s.13.

²⁹ Eminoğlu, v.d. 2001, s.168; Hawkins 2003, s.128.

³⁰ Hofner 1997, s.19, 29, 30-31.

söyler³¹. Özet olarak, son dönemlerde ve çoğunlukla kabul edilen durum, büyük Arzawa toprakları yani Batı Anadolu'nun büyük kısmını oluşturan halkın Luviler olduğudur ki Geç Tunç Çağı'nın Kadikalesi de bir Arzawa yani Luviya kenti, halkı da Luviler olmalıdır.

Tunç Çağı'nın sonunda Miken saraylarının yıkılması ile aynı anda görülmeye başlayan GHIIC seramiği, hemen sonrasında Kadikalesi örneğinde olduğu gibi Ege adaları ve Batı Anadolu kıyılarında da görülmeye başlamıştır³². Özellikle Mountjoy, Adalar ve Batı Anadolu'da görülen GHIIC tiplerini Miken seramiğinden daha farklı ve kendine özgü olarak görür ve bunları *Doğu Ege-Batı Anadolu Karma Tipleri* olarak yorumlar³³. Ona göre Miken saraylarının yıkılması ile ortaya çıkan GHIIC seramiği, Kıta Yunanistan'da farklı, Batı Anadolu'da farklı bir tarzda gelişmiştir. Aynı seramiklerin Kilikyadaki Tarsus-Gözlükule, Mersin Soli, Kazanlı, Kilisetepe ve Tel Tayinat'ta da görülmesi³⁴, Kıta Yunanistan Mikenleri ya da Batı Anadolu'lular tarafından bir andaki yayılmanın ya da göçün bir işareti olarak karşımıza çıkar. Desborough dalga bezeli bu GHIIC seramiğini, yıkımı meydana getiren deniz kavimlerinin seramiği olarak niteler³⁵. MÖ 1200 yılları Doğu Akdeniz'in işgalinden ibaret değildir. Aynı dönemde Yunanistan'daki Miken saraylarının da tahrip olduğu görülür³⁶. Öyleyse bu deniz kavimleri göçünün asıl tetikleyicisini, yurtları Dorlar tarafından işgal edilen Mikenler olarak görmek yanlış olmaz. Yurtlarından ayrılmış Mikenler Batı Anadolu'da Luvilere sığınmış ve hemen sonrasında artık yok olma eşiğindeki Hititler'in yokluğunda Doğu Akdeniz'deki kaynaklara ve zenginliğe saldırmış olmalıdırlar. Öyleyse, Kadikalesi ve yakın merkezlerde³⁷ görülen MÖ XII. yüzyıl GHIIC seramiklerini de Miken-Luvi birlikteliğinin ortak ürünleri olduğu söylenebilir. Bahsi geçen dönemdeki Bademgediği GHIIC seramiği ve Kadikalesi GHIIC seramiği türdeş seramiklerdir. İki buluntu merkezi arasındaki en önemli ve tek fark, belki de Bademgediği örnekleri üzerinde, gemilerinin içinde betimlenen kirpi saçlı ya da tüylü başlıklı asker figürleridir³⁸(fig.9). Bu tip GHIIC asker figürlü seramiklerinin, Kadikalesi'nde şu ana kadar bulunmaması ile birlikte, ileriki dönemde bulunması şartırtıcı olmayacaktır. III. Ramses döneminde deniz kavimleri saldırılarına ait betimlemelerde, tüylü başlıklı savaşçılar bu açıdan ilgi çekicidir³⁹(fig.10). Bunlar acaba gerçekten de içinde Kadikaleliler ve Bademgedikliler'in de olduğu Batı Anadolu'lular mıdır?

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda Demir Çağı'nın ilk yüzyılı olan MÖ XII. yüzyılın karanlığından bahsetmek mümkün müdür? Kadikalesi'nin MÖ XII. yüzyıl yoğun GHIIC seramiği, yerleşimin karanlığından ziyade aydınlığını göstermektedir.

³¹ Hawkins 2013, s.31.

³² Anadolu'daki GHIIC buluntu merkezleri için bkz. Gür 2012a, s.55-75; Gür 2012b, s.35-55.

³³ Mountjoy 1998, s.33-67.

³⁴ Mountjoy 2005, 83-135; Yağcı 2007, s.367-376; Gates 2010, s.71, 80.

³⁵ Desborough 1964, s.11-12.

³⁶ Gür 2014, s.171.

³⁷ Bunlar: Bademgediği Tepe, Çine Tepecik ve Ayasuluk'dur.

³⁸ Meriç – Mountjoy 2002, s.79-98; Yasur-Landau 2010, fig.5.72.

³⁹ luwianstudies.org

Karanlık Çağ tabiri ise aslında yalnızca, Hititler'in ve doğal olarak onların verdiği bilgilerin MÖ XII. yüzyılın başından itibaren yok olmasıdır. Arkeolojik anlamda bir karanlıktan bahsetmek ise mümkün değildir. Hitit'lerin yıkılışı aynı zamanda Tunç Çağı'nın da sonunu getirmiştir. Hitit'lerin yıkımına sebep olan Ege göçlerinden Mısır kaynaklarında Arzawa'nın da olumsuz olarak etkilendiği bildirilse de bir Arzawa kenti olduğunu kabul ettiğimiz Anaia'da (Kadıkalesi) ele geçen GHIIC seramikleri (XII. yy), Erken Demir Çağ'da da burada yaşamın artık başka dinamiklerle devam ettiğini göstermektedir. Özellikle Miken GHIIC seramiklerinin bu dönemde Samos'ta dahi görülmemesi, zaten ortadan kalkmış bir Miken uygarlığı ile uyumlu bir biçimde, Anaia örneklerinin Miken geleneğinin bir devamı olarak yerel üretimler olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, Anaia'nın II. binyıl seramikleri içinde en az Miken örnekleri kadar yer teşkil eden minyaslar⁴⁰, bir Miken kolonisi olmasından ziyade, onun Anadolu ve Arzawa'lı kimliğinin bir göstergesidir. Fakat bu kimliğin Demir Çağı'nda aynı şekilde korunduğunu düşünmek, dönemin şartlarına bakıldığında mümkün değildir. Bu durumla ilişkili olarak, Yunanistan tarafından gelen göç dalgası, sonraki XI. yüzyılda da farklı bir biçimde devam etmiştir. Fark ise artık Yunanistan'ın tek sakinlerinin Mikenler olmayışıdır. Özellikle yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşmaya başladığı anlaşılan göçler, Klasik Arkeoloji geleneğine göre kuzeyden güneye Aioller, Ionlar ve Dorlar tarafından yapılmıştır.

Demir Çağı'nda Kadıkalesi ve Çevresi

İçlerinde örneğin daha sonra Anadolu yerlilerine dönüşecek olan Phryg'lerin de bulunduğu Doğu Avrupalı kavimlerin başlattığı ilk büyük göç ve işgal hareketinin en önemli sonucu, Hitit ve Miken kültürlerinin çökmesiyle Kıta Yunanistan'dan Anadolu'ya tam bir otorite boşluğunun oluşmasıdır. Bu durum, zaten MÖ XIV. yüzyılın ortalarından itibaren yoğunlaştığı anlaşılan Yunanistan, adalar ve Batı Anadolu arasındaki geçişleri kolaylaştırmış gibi görünse de artık Anaia⁴¹ gibi eski Arzawa kentlerinde yok olmaya yüz tutmuş Miken kültür öğelerinden söz etmek mümkün değildir. Peki eski Arzawa Anaia'nın Anadolu kimliği devam edebilmiş midir? Tunç kültürlerinin yok olduğu XII. yüzyıldan yaklaşık bir asır sonra, yani MÖ XI. yüzyılda, önceki gibi yıkıcı olmamakla beraber ikinci bir göç dalgası söz konusudur⁴². Aslında bu iki göç dalgası arasında sıkı bir bağlantı vardır. MÖ XII. yüzyılda Yunanistan'a kuzeyden giren Dorlar, sadece Miken kültürünü sonlandırmakla kalmamış, aynı zamanda onların zaten birkaç yüzyıldır yakın ilişkiler içinde olduğu Batı Anadolu kıyılarına doğru göç etmelerine daha doğrusu koloniler kurmalarına neden olmuştur. Aslında bu göç edenlerin salt Miken'ler olup olmadıkları da tartışmalı olup, bunların içindeki Dor'lu öğeler de aranabilir. Başka bir deyişle, MÖ XII. yüzyılda Kıta Yunanistan'da Miken-Dor kültürünün kaynaşmasından filizlenen yeni Hellen kültürünün XI. yüzyıldaki ilk hedefi artık Hitit gibi bir otoritenin olmadığı, yabancı olmayan Batı Anadolu kıyılarıdır. Fakat, Anaia örneğinde olduğu gibi, eski Arzawa

⁴⁰ Kan 2005, s.94-100.

⁴¹ Anaia=Kadıkalesi için bir sonraki bölüme bakınız.

⁴² Mansel 1995, s.93-96.

Anadolu kentlerinin bu koloni hareketine ne kadar direndiği tam olarak belli değildir. Bu direncin boyutları nasıl olursa olsun, Kuşadası Körfezi'nin merkez olduğu bölge, birkaç yüzyıl sonra altın çağını yaşayacak olan İonia Kültürü'nü doğurmuştur. Anaia bu bölgenin tam ortasında yer alır.

Kuşadası körfezinin tam ortasına ve aynı zamanda İonia'nın da neredeyse merkezine konumlanmış Anaia, İon kültürünün çok önemli yerleri olan Samos, Panionion ve Ephesos üçgeninin ortasında yer alır. Bunlardan Ephesos'un efsaneye göre Kodros oğullarından Androklos tarafından kurulmasında, kentnin yeri belli olmayıp Tanrı'dan bir işaret beklenmektedir. Gelen işaretle başlayan hikâyenin sonunda yabandomuzunun öldürüldüğü bölgede ilk Ephesos kurulur⁴³. Ephesos-Asapas eşleşmesi göz önüne alındığında, aslında Ephesos'un yeni kurulmuş bir Demir Çağ İonia kenti değil, Tunç Çağı Arzawa'sının başkentinin bir devamı olduğu anlaşılır⁴⁴. Fakat, bu Kıta Yunanistanlı göçmenlerin buraya nasıl yerleştikleri ve halkla nasıl karşılaştıkları, bu iki farklı grubun nasıl bir mücadele ya da kaynaşma içine girdikleri sorusunu cevaplamak kolay değildir. Benzer durumlar, İonia'nın diğer 11 kenti için de geçerli olmalıdır. Bu 12 kent, kolonizasyon hareketlerinin hemen sonunda ve en azından MÖ IX. yüzyılda bir İon birliği kurmuş ve merkezini Panionion olarak belirlemiştir⁴⁵. İonların toplandıkları ve büyük bir bayram olan Panionia'yı kutladıkları yer, Mykale/Dilek Yarımadası'nın kuzeyinde bu günkü Güzelçamlı yakınlarına lokalize edilmektedir⁴⁶. Mykale'nin ucundaki Samos Adası ise sadece Demir Çağı'nda İonia'nın en önemli kentlerinden biri olmakla kalmaz, aynı zamanda buluntularıyla da Ahiyawa'nın önemli bir yerleşimi olduğunu ortaya koyar⁴⁷. Anaia, Ephesos'a 20, Panionion'a 10, Samos'a denizden 20km. mesafesi ve bir deniz kenarı yerleşimi olarak sahip olduğu geniş hinterlandı ile oldukça stratejik bir konuma sahiptir. Onun bu stratejik ve yakın konumu, Tunç-Demir Çağı geçişinde söz konusu İon merkezlerinin durumu ile de doğrudan bağlantılı olmalıdır. Anaia'nın coğrafi olarak yüzünün karadan çok denize dönük olması, Demir Çağı'nın başındaki İon göçleri ve kolonizasyon hareketleri sırasında, Anaia'yı en çok Samos'a yaklaştırmaktadır. Söz konusu İon kolonizasyon faaliyetlerinin Batı Anadolu'daki en önemli izleri olarak karşımıza Protogeometrik seramik çıkar.

Kadikalesi'nde bulunan Protogeometrik Dönem'e ait kap parçalarının çoğu skyphoslara ait olmakla birlikte diğer örnekler tek kulplu fincan, amphora ve hydria parçalarından oluşur⁴⁸. Parçalardan bezemesiz olanları, protogeometriğin tipik fırça izleri belirgin, alacalı ve parlak kahverengi-kırmızı firnis rengine sahipken, bezemeli olanlarda ana motif olarak çoğu pergelle çizilmiş konsantrik daire motifi görülür (fig.11). Protogeometrik stilin yozlaşmış Miken stilinin bir devamı olduğu düşünülse

⁴³ Bean 1997, s.140-141.

⁴⁴ Büyükkolancı 2017, s.215.

⁴⁵ Herodotos, I. 142; Bean 1997, s.196-198.

⁴⁶ Bean 1997, s.196-198.

⁴⁷ Hope-Simpson 2003, s.217.

⁴⁸ Anaia'nın protogeometrik seramikleri için bk. Türkan 2006, s.38-44.

de⁴⁹, aslında Atina merkezli Kıta Yunanistan'ın bir yarataısı olduğu; hamur-firnis kalitesi, form ve bezeme unsurları açısından da en azından Erken Demir Çağı Miken örneklerinden çok daha kaliteli olduğu bellidir. Bununla birlikte örneğin Miken ve sonrasındaki submyken kapları üzerinde görülen elle çizilmiş konsantrik dairelerin Protogeometrik stilde pergelle çizilmesi hem bir devamlılığın hem de bir yeniliğin göstergesidir. Bu yeni tekniğin özellikle, Atina merkezli Attika'dan tüm Ege'ye yayıldığı kabul edilir⁵⁰. Kerameikos mezarlığında yapılan ilk kazılar, en erken örneklerin yalnızca Atina'da üretildiğini düşündürmüştür⁵¹. MÖ 1050/1025 dolaylarında Attika'da başlayan bu yeni stil İÖ. 900 dolaylarına kadar moda olmuştur⁵². Bu dönem aynı zamanda Atina'nın Batı Ege'de nüfusunu arttırdığı ve liderlik konumuna geçmeye başladığı bir dönem olarak da görülmüştür⁵³. Bu açıdan Atina kökenli Ionların Batı Anadolu kolonizasyonları ve buna bağlı Protogeometrik Dönem buluntuları da önem kazanır.

Batı Anadolu'da Protogeometrik Dönem seramikleri özellikle Karia ve Ionia kıyılarındaki çok sayıda merkezde ele geçmiştir. Bunlardan Samos'ta ele geçen örnekler MÖ. X. yüzyıla ait olup, üzerlerinde aynı zamanda Sub-Myken etkilerini de taşımaktadır. Adada özellikle Hera Kutsal Alanı ile de ilişkili erken örneklerle birlikte, buluntuların büyük bir kısmının Geç Protogeometrik Dönem'e ait olması Ion göçmenleri tarafından Samos'a belki de MÖ X. yüzyılın ikinci yarısında artık tamamen yerleşildiğini göstermektedir⁵⁴. Anaia'da ele geçen Protogeometrik örnekler Samos'ta da olduğu gibi MÖ. X. yüzyılın başından itibaren görülür⁵⁵. Samos ve karşısındaki Anaia'da hemen aynı tarihlere ait Protogeometrik örneklerin ele geçmesi, aslında Anaia'daki Ion yerleşiminin Samos üzerinden değil bağımsız bir biçimde gerçekleştirildiğinin de bir göstergesi olabilir. Bununla birlikte, örneğin Apasas/Ephesos'ta olduğu gibi Ionların boş bir kente yerleşmiş olması pek mümkün değildir. Bu noktada Arzawalı Anaia ile Ionialı Anai arasındaki değişim ve kaynaşma tartışma konusudur. Klasik Arkeoloji geleneğinde aslında efsanevi bir biçimde Ionların kökeni Atina'ya bağlanır. Ünlü Atina Kralı Kodros'un oğulları yönetimindeki Ionlar, adalar üzerinden Batı Anadolu'ya ulaşır ve Büyük Menderes'in etrafı ile yakın Ege adalarına yerleşirler⁵⁶. Bu efsane doğru olsa bile, Ionia kültürünün söz konusu salt Ion kültürü olmadığını vurgulamak gerekir. Başka bir deyişle, Kıta Yunanistan'dan gelen Ionlar Batı Anadolu'daki bu kültüre isim babalığı yapmış olabilir, fakat Ionia ve Ionialılık aslında eski, yerli ve Anadolu'ya Arzawa kültürü ile yeni Ege'li kültürün bir kombinasyonu gibidir. Hatta bu kültüre MÖ VIII. yüzyıldan itibaren orientalizan öğelerin de eklenmesi ile Ionia kültürü kendine özgü ve deniz/denizcilik yoluyla batıyla her zaman sıkı ilişkiler içinde olan özgün ve yüksek bir kültür olmayı başarmıştır. Bu

⁴⁹ Boardman 1964, s.11.

⁵⁰ Snodgrass 1971, s.48.

⁵¹ Snodgrass 1971, s.44.

⁵² Cook 1962, s.10.

⁵³ Boardman 1964, s.25.

⁵⁴ Walter 1968, s.1, 11, Lev. I-II.

⁵⁵ Türkan 2006, 44.

⁵⁶ Herodotos, I. 147; Bean 1997, s.2, 99, 116, 134, 141, 200, 225.

nedenen İonyalı'lar için Doğu *Hellenli* denilmesinin de hiçbir mahsuru yoktur, çünkü *Hellenlilik* de aslında melez bir aidiyettir.

Yaşadığımız yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan yeni bir gelenek ise bu klasik geleneğe tamamen karşı çıkar. *Anadolucu* bu geleneğe göre, kıyı kentlerinde görülen Protogeometrik seramikler İon göçmenlerinin kolonizasyonu ile ilgili değil, tam tersine yerel Luvi halklarıyla yaptıkları ticaret ile ilgili olmalıdır. İonyalılık ise aslında ana unsurlarını Luvilerin oluşturduğu fakat içlerinde Mikenli sığınmacı insanların da bulunduğu karma bir durumdur⁵⁷. Buna en önemli kanıt olarak ise, son yıllarda yayınlanan bir yazıt gösterilir. MÖ XIV. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da hüküm sürmüş III. Amenotep'in Theben tapınağında bulunan blok üzerinde, büyük İonia'nın ve burada yaşayan halkın Mitanni ve Luvi arasında olduğu yazmaktadır⁵⁸. Sansasyonel olarak değerlendirilen bu yazıt gerçekten de Atina kökenli *İonialılığın* sorgulanmasına sebep olmaktadır. Buna karşın İonialı Homeros'tan Heredotos'a kadar lehçesi farklı olsa da Anadolu'lu yazarların demir çağında Hellenceyi kullanması, Hellas vurgusunun yadsınamayacağını da ortaya koyar. Öyleyse, İonia kimliğini Luvi, Miken ve son Attika göçmenlerinin karma bir birlikliliği olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Peki yeni Demir Çağı İoniası'nda Kadıkalesi'nin kimliği nasıldır?

Kadıkalesi-Anaia Eşleşmesi: Lokalizasyon ve Onomastik Tartışmalar Çerçevesinde Kimlik

Anaia'nın lokalizasyonu ve Kadıkalesi Höyüğü ile ilişkilendirilmesi genel olarak çözülmüş bir problem olarak görülse de duruma hala bazı araştırmacılar şüpheyle yaklaşmaktadır. "Anaia" ismiyle ilk kez, MÖ VI. yüzyılda yaşadığı kabul edilen Pseudo Skylaks'ta karşılaşılır ve yazar kenti Samos territoriumundaki yerleşimlerden biri olarak sayar⁵⁹. Kentin MÖ VII. yüzyılın ortalarındaki Meliakos(Panianion/Melia) savaşında Samos'lular tarafından Kolophon'un elinden alındığı ise Anaia ile ilgili başka bir bilgidir⁶⁰. Thukydides'in *Peloponnesos Savaşı* adlı eserinde Anaia ismiyle birkaç kez karşılaşılır. İlkinde, Sparta ile anlaşma yapan Lesbos'un kuzeyindeki Methymna kenti Atinalılar'ın elinden alınmış, buna mukabil Atina bin kişilik bir hoplit ordusunu Pakhes'in komutasında bölgeye göndermiştir. Fakat kuşatma için Atina donanmasına para gereklidir. Donanma içinden görevlendirilen Lysikles komutasındaki on iki gemi, daha güneydeki Atina müttefiklerinden yardım toplamak için yola çıkar. Maiandros ve çevresinde gezindiği sırada, Karia ve Anaiialılar'ın bir saldırısı ile yaşamını yitirmiştir⁶¹. Thukydides'in satırlarından elde edebileceğimiz çıkarımlar, öncelikle "Anaiialı" kimliğin bir şehirlilik aidiyeti değil, bölgesel ve ırksal bir aidiyet olduğudur. Bununla birlikte, Anaiialılar'ın Sparta yanlısı olmasa bile en azından Atina yanlısı olmadıkları da anlaşılır. Diğer bir sonuç ise, Kariyalılar ile ya ortak ya da komşu toprakları paylaştıklarıdır. Thukydides'in hikayesinin devamında, Spartalılar Alkides komutasındaki kırk gemiyi

⁵⁷ Işık 2015, s.322-325.

⁵⁸ Işık 2015, s.325, res.40.

⁵⁹ Arslan 2012, s.250.

⁶⁰ Rubenstein – Greaves 2004, s.1063.

⁶¹ Thukydides, III, XVIII-XIX.

Mytilene'ye gönderirler. Fakat, Mytileneliler'in artık Atinalı Pakhes'e boyun eğdiği haberini alan donanma rotasını değiştirip ilk önce Teos'un güneyindeki Myonesos'ta karaya çıkar ve Alkides burada elindeki tutsak mahkumları öldürür. Alkides'in sonraki durağı Ephesos limanı olmuştur. Burada, Anaia'da ikamet eden Samoslu elçiler onu ziyaret ederler. Myonesos'ta yaptığı davranışın, yani hiçbir savaşa girmedikleri halde sırf Atina yanlısı oldukları için Hellenliler'i öldürmesinin hiç yakışık almadığını ifade ederler. Onları haklı bulup öz eleştiri yapan Alkides, başta Khioslular olmak üzere suçsuz olan elindeki birçok tutsağı evlerine dönmek üzere serbest bırakmıştır⁶². Bu satırlardaki çıkarım ise, olayların yaşandığı dönemde, bu kez daha çok bir kent kimliğiyle karşımıza çıkan Anaia'nın Samos ile sıkı ilişkileri hatta belki de onun yönetimi ve toprakları dahilinde olduğudur. Savaş yıllarının ilerleyen dönemlerinde, Mytileneliler Antandros kentinde bazı tahkimat faaliyetlerinde bulunmaya başlamışlar, bu durumdan işkillenen Atinalılar ise başlarına yeni bir *Anaia Vakası* gelmesinden korkarak Antandros'a saldırmışlardır. Burada Thukydides tarafından *Anaia Vakası* olarak tanımlanan olay, Samoslu sürgünlerin Anaia'ya yerleşmelerinden sonra, Peloponnesoslularla haberleşerek donanmaları için yardım almaları ve kentte bu nedenle çıkan isyandır⁶³. Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere MÖ V. yüzyılın son çeyreğinde Anaia'yı Samos'un anakaradaki yüzü olarak görmek yanlış olmaz. Thukydides'in savaşa ilgili hikayesinin sonlarına doğru Atinalılar'a karşı yeni bir ayaklanmaya girişen Khioslular'ın, Miletos dışındaki tüm kentleri de ayaklanmaya katmak üzere on gemiyle çıktıkları yolculukta, ilk durakları Anaia olmuştur⁶⁴. Bu girişimin ardından Atina düşmanı Khios donanmasına yardım için gelen 12 Miletos, 5 Thurium, 4 Syrakusai gemisi ile birlikte 1 de Anaia gemisi vardır⁶⁵. Bu sözlerle aslında, Anaia'nın Samos'un bir varsalı olduğu anlaşılabilir aynı zamanda onun bağımsızlığı ve denizciliği de ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu ittifakta Anaia'nın adı geçerken, Samos'un adı yoktur. Thukydides'in Peloponnesos Savaşları eserinde, Anaia ile ilgili söylenebilecek en önemli şeyler Atina ve Sparta müttefiklerinin Ege'de güneyden kuzeye, ya da kuzeyden güneye olan siyasi ve muharebe amaçlı yolculuklarında, kent/bölgenin çok önemli bir jeopolitik konumda oluşudur.

MÖ V. yüzyıldaki bu ilk bilgilerden sonra, MÖ/MS I. yüzyılda Strabon⁶⁶ tarafından aktarılanlar da özellikle kentin konumu ile ilgili olarak çok önemlidir. Buna göre, Samos Boğazı'ndan geçerek Ephesos'a doğru giderken önce Panionion'un geride bırakıldığı, sonrasında ise önceleri Ephesos'a ait olan fakat daha sonra Marathesion karşılığında Samos'a verilen "Neapolis" adında bir yerleşimden bahsedilmektedir (fig.12). Buradan sonra gelinen üçüncü yerin ise "Pygela" olduğu söylenir. Ayrıca yazarın anlattıklarından, Kuşadası Körfezi'nin güneyini kapsayan bu kıyı anakara topraklarının Samos ve Ephesos arasında paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Strabon'un Samos Boğazı'nı geçtikten sonra, Panionion ve Pygale arasında saydığı yerin Neapolis

⁶² Thukydides, III, XXXII.

⁶³ Thukydides, IV, LXXV.

⁶⁴ Thukydides, VIII, XIX.

⁶⁵ Thukydides, VIII, LXI.

⁶⁶ Strabon, XIV. I, 20.

isimli bir yerleşim olması, bazı modern araştırmacılar tarafından Kadıkalesi'nin Anaia olamayacağına kesin olarak kanaat getirmelerine, yanlış bir biçimde sebep olmuştur. Çünkü bizce Anaia Kadıkalesi gibi küçük bir yerleşimi değil, merkezi, yani akropolisi Kadıkalesi olan bir territoriumu ifade etmektedir. Kadıkalesi Höyüğü'nde bazıları kilisenin yapımında da devşirme olarak kullanıldığı anlaşılan çok sayıda mimari elemanın çoğu Korinth, İon ya da kompozit tipteki sütun başlığıdır (fig.13). Alanda ve etrafta bulunan bu başlıkların sayısı elliye yakındır ve hepsi de tarafımızdan MS I-III. yüzyıllar arasına tarihlenmiştir. Öyleyse Strabon'un bahsettiği yer, Anaia territoryumunun merkezini oluşturan Kadıkalesi'nde, Roma Çağı'ndaki yeni inşaa faaliyetleriyle mi ilişkilidir? Yani Neapolis Anaia'nın merkezindeki Kadıkalesi'nde kurulan yeni kent midir?

Anaia'nın Antik Çağ'dan sonra görsel olarak yeniden karşımıza çıkışı ilk kez 16. yüzyıldadır. Vaugondy'nin 1756 yılına ait Anadolu haritasında, yerleşim "Anaia" ismiyle Mykale Yarımadası'nın tam burnunda gösterilmiştir⁶⁷. Bu haritadaki konum, Cramer'in 1832 yılında Anaia/Anea halkının Meander (Büyük Menderes) yakınlarında Magnesia ve Priene arasındaki topraklarda yaşadığı ile ilgili verdiği bilgiyle uyumsuzdur⁶⁸. Charles Texier'in 19. yüzyılda Küçük Asya Coğrafyası'nda Anaia hakkında anlattıkları, onun sadece lokalize edilmesine katkı sağlamaz aynı zamanda lokalizasyon tartışmalarının Bizanslı Etienne ve Scylax dönemine kadar eskiye gittiğini de gösterir. Özellikle Etienne, Anaia'yı Samos'un karşısında ve Lydia topraklarında bir yerleşim olarak görür. Hatta yazara göre şehir adını Amazon Anea'dan almıştır. Taxier kendi değerlendirmesinde, Samos'un karşısında deniz kenarında tek başına konumlanmış bir tepeden⁶⁹, yürüyerek ilerlendiğinde bu tepenin daha doğusunda üzerinde pelaglara ait olabilecek temel kalıntılarının olduğu başka bir tepenin olduğundan⁷⁰ ve buranın muhtemelen Lydia ya da Karia topraklarına ait "Anea" olduğundan bahseder⁷¹. Yerleşim "Ania" adıyla ikinci kez 1890 yılına ait Kiepert'in haritasında gösterilmiştir. Haritada ilk kez Kadıkalesi ismine de rastlanır. Kiepert de Taxier gibi Anaia'yı Soğucak'a lokalize eder⁷². Kadıkalesi ve Anaia'nın yine yan yana görüldüğü ve höyük ile Soğucak'a lokalize edilmiş üçüncü harita ise, 1910-13 yılları arasına tarihli Philippon haritasıdır⁷³. 20. yüzyılda Söke'de oturan piskoposun "Apiskopos Aneon/Anaia" yani Anaia piskoposu olarak nitelendirilmesi⁷⁴, aslında bu ismin tek bir yerleşimden çok bölgeyi ifade ettiğine başka bir işarettir.

Bölge ve yerleşim ile ilgili ilk bilimsel çalışmaların Wiegand ve Schrader tarafından yapıldığı kabul edilebilir. Özellikle Wiegand, Priene kazılarını sürdürdüğü sırada çevrede yüzey araştırmaları yapmış ve höyük üzerinde yer alan Kadıkalesi/Bizans

⁶⁷ Kanmaz 2015, fig.2.4

⁶⁸ Cramer 1971, s.463.

⁶⁹ Burası Kadıkalesi olmalıdır.

⁷⁰ Bu tepe Soğucak olmalıdır.

⁷¹ Texier 2002, s.215-216.

⁷² Kanmaz 2015, fig.2.4

⁷³ Kanmaz 2015, fig.2.6.

⁷⁴ Mercangöz 2010, s.279.

Kalesi'nin Otracağ'ın iki önemli liman kentinden biri olan Anaia'yı koruduğunu söylemiştir. Başka bir deyişle Kadikalesi ve Anaia'yı farklı yerleşimler olarak görerek, Anaia için yine Soğucak'ı işaret etmiştir. Araştırmacılar aynı zamanda Anaia'nın Maksimianus döneminde piskoposluk yapmış Aziz Olbianus'un da memleketi olduğunu söylemişlerdir⁷⁵. Yerleşim ile ilgili biraz daha kapsamlı ve modern araştırma ve yorumlar ise 1961 yılından itibaren Müller-Wiener tarafından başlatılmıştır. Araştırmacı, bir Orta çağ yerleşmesi olduğunu belirttiği Kadikalesi ve arkasındaki Soğucak'ı Anaia ile ilişkilendirmektedir⁷⁶. Foss'a göre bölgede Phygale'den daha önemli ve onun birkaç mil güney batısında konumlanmış liman kenti Anaia'dır. Ayrıca, Foss'un Bizans döneminde Anaia'da sahili korumak için inşa edilmiş olduğunu söylediği kale, Kadikalesi'dir. Yani, Foss'a göre Kadikalesi Anaia coğrafyasının ancak bir kalesidir. Kale ona göre MS 12-13. yüzyıllarda yapılmış, daha sonraki dönemlerde kıyıdaki yerleşim Soğucak'a doğru içlere kaymış ve "Anaia" adı evrimleşerek "Anya"ya dönüşmüştür⁷⁷. Freely'e göre "Anaea" ismi, bizim de katıldığımız üzere Antik dönemde Kuşadası ve çevresindeki topraklara verilen isimdi. Bu topraklarda uzun dönem Samos, Priene ve Ephesos Ionları tarafından paylaşılabilen yerleşim merkezi/kent⁷⁸ ancak Roma çağında bağımsızlığına kavuştu ve Neapolis olarak anılmaya başlandı⁷⁹. Sevin'in benzer biçimde hem Thukydides hem de Strabon'un aktardıklarından çıkardığı sonuç, önceleri Ephesos'a, sonraları ise Samos'a bağlı olan Neapolis ile Anaia'nın aynı yer olduğu ve bu kasaba yerleşiminin ancak Antonius Pius zamanında bağımsız bir kent niteliği kazandığıdır⁸⁰. Gerçekten de Kuşadası Sazlıdere mevkiinde bulunan ve 1999 yılında Malay tarafından yayımlanan İS. II-III. yüzyıllara ait bir yazıt, Antik yazarları doğrular biçimde, Anaialıların Samos ve Ephesos ile sıkı bağlantılarını ortaya koyması ile beraber, sonraki dönemlerde Samos'a çok daha yakın olduklarını göstermektedir: "... *Buraya, bir başkası yenisini yaptırmadıkça, kocası Markos dışında hiç kimse gömülmeyecektir. Her kim bunlara aykırı davranacak olursa, Ephesos Artemis'i ile Anaialılar'ın Herasi'na 6000 dinar para cezası ödeyecektir*".⁸¹

Malay bu yazıtı yorumlarken, Samos ve Anaia tarihinin bir bütünlük içinde olduğuna değinerek, Anaia'da en azından Roma çağında ait bir Hera Tapınağı'nın aranabileceğini söyler⁸². Aslında yazıttan çıkarılan diğer bir sonuç, Anaia'da bir Artemis Tapınağı'nın da aranabileceğidir.

Lokalizasyon tartışmaları ile birlikte, Anaia ile ilgili diğer bir tartışma konusu onomastiktir. Larson ve Texier, Strabon ve Bizanslı Etienne'den aldıkları referansla kentin adının Tanrıçalaştırılmış bir Amazon olan "Anaea"dan aldığını söylerler⁸³. Umar

⁷⁵ Wiegand – Schrader 1904, 490-491.

⁷⁶ Müller-Wiener 1961, s.65– 69.

⁷⁷ Foss 1979, 124-125, s.129.

⁷⁸ Kadikalesi ve yakın çevresi olmalıdır.

⁷⁹ Freely 2002, s.123.

⁸⁰ Sevin 2007, s.97.

⁸¹ Burada yazıtın son kısmı aktarılmıştır.

⁸² Malay 1999, s.95.

⁸³ Larson 1995, s.148; Texier 2002 s.215-216.

ise farklı ve daha spekülatif bir görüşle, kentin adının Luvice'de *yamaç* anlamına gelen *Anawa*'dan geldiğini söylemektedir⁸⁴. Bu tartışmaya açıklık getirebilecek buluntu 2016 yılı kazıları sırasında üst tabakalarda bulunmuş bir yazıt parçası olabilir. Kırık yazıt parçasının son kısmını oluşturan "NANAIA" kelimesi, kentin adı ile ilgili etimolojik ve onomastik sorunların çözümlenebilmesi açısından heyecan vericidir⁸⁵ (fig.14). *Nanaia*'nın onomastik olarak açıklanma çabası, bizi ilk önce Mezopotamya'nın erken dönemlerine kadar götürmektedir. Sami dildeki ay tanrısı Sin'in Sümerce'deki karşılığı *Nanna*'dır ve Ur kentinin Ay tanrısı olarak tapınılır. Bu ay tanrısının daha sonraki dönemlerde, özellikle de klasik gelenekte bir tanrıçaya dönüştüğü düşünülmektedir⁸⁶. Elam bölgesinin tanrıçası olarak karşımıza çıkan *Nanaea* ise Pers tanrıçası *Anaitis/Anahita* ile bir tutulmakta, hatta tanrıçaya *Pers Nanaea*'sı denmektedir⁸⁷. Ayrıca Plutarkos'un da bildirdiği gibi Anaitis ve Artemis aynı tanrıçalardır⁸⁸. Aryan (Hint-İran) bir tanrıça olan Anahita/Nanaea, gerçekten de su ile ilişkisi, doğurgan ana ve benzer tanrıçalık özellikleri ile Artemis ile aynıdır⁸⁹ ve Pers ana tanrıçası olarak kabul görülür⁹⁰. Aryan tanrıçası olan *Nanaea*, hem aynı adla hem de *Anaia* ismiyle ayrıca Hellenli Artemis'le bir tutularak, Hellence asıl karşılığının *Nanaia* olduğu söylenmektedir⁹¹. Çok benzer isimlendirmelerle karşımıza çıkan tanrıçanın İran'ın güney batısındaki Elam/Luristan eyaletinde hem Aryan hem de Mezopotamya etkileriyle MS. I. yüzyıla ait ünlü Kangavar Tapınağı'ndan⁹² çok daha önceleri yüceltildiği anlaşılır. *Kadıkalesi Nanaia*'sının onomastik arayışında, İran dışındaki daha anlamlı izler Anadolu'da karşımıza çıkmaktadır. Hititler'in Hurri kökenli mitoslarından biri olarak kabul edilen, *Apu* ve iki oğlunun hikayesini anlatan tablette, bazı tanrı ve tanrıçalar şöyle geçmektedir⁹³: *Güneş Tanrısı Sipar'da yaşar, Ay Tanrısı Kuzina'da yaşar, Hava Tanrısı Kummiya'da yaşar, İstar Ninova'da yaşar, Nanaia Kişşina'da yaşar ve Babil'de Marduk yaşar*. Metinde, Tanrıça *Nanaia*'nın yaşadığı kent olan *Kişşina* henüz lokalize edilmemiştir. Buna karşılık adı geçen tüm şehirlerin Mezopotamya'da olduğu bilinmektedir. Öyleyse *Kişşina*'nın da Mezopotamya'daki bir kent olma olasılığı yüksektir ve belki de Tanrıça *Nanaia* da Hurriler vasıtası ile II. binyılda bin tanrılı Hitit panteonunda yer bulmuş olabilir. Bununla beraber aslında Hititler de Persler gibi Hint-Avrupalı dil ailesine mensuptur ve Hititler'in *Nanaia*'sı ile Aryan Persler'in *Nanaea*'sı aynı kökten olabilir. Başka bir deyişle *Nanaia* Anadolu'ya II. binyılda Hititler ile girmiş olabilir. Başka bir olasılık ise tanrıçanın/*Nanaia*'nın son ekini oluşturan "-ia"nın bir Luvice son ek olması ve tanrıçanın Hitit panteonuna doğrudan Luviler vasıtasıyla girmiş

⁸⁴ Umar 1999, 97.

⁸⁵ Üç satırlık bu yazıtın son kelimesi olan "NANAIA" merhum Hasan Malay tarafından okunmuştur.

⁸⁶ Hooke 1963, s.20-21, 24-25, 38.

⁸⁷ Pausanias III.16, 8; Strabon XV.733, XVI.738.

⁸⁸ Plutarkos, *Artaxerxes*, 27.

⁸⁹ Matheson 1976, s.23, 124, 341;

⁹⁰ Wiesehöfer 2003, s.59, 153.

⁹¹ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0064:entry=bactriana-geo&highlight=anaia>: Dictionary of Greek and Roman Geography (1854) *Bactriana* maddesi.

⁹² Matheson 1976, s.124.

⁹³ Gurney 1972, s.156-157; Karauğuz 2015, s.152: 3.2.7; 20 (13-20).

olmasıdır. Öyleyse Kişşina da belki Luviya'da yani Batı Anadolu'da bir kenttir.

Anaia adının tam olarak MÖ V. yüzyılda en erken Thukydides tarafından telaffuz edilmesi ve adının daha erken versiyonunun muhtemelen Nanaia olması, yukarıdaki değerlendirmeler ışığında bu tanrıçanın Bizans öncesi Kadıkalesi yerleşimine dört yoldan girme olasılığını ortaya koyar. Birinci olasılık, Nanaia'nın zaten bir Luvi halkı olan Anaialılar'ın yerel ana tanrıçası olduğudur. İkinci olasılık, Nanaia adının ve kültürünün II. binyılda bölgeye Hititler tarafından getirilmiş olmasıdır. Üçüncü olasılık Orientalizan Dönem'de Akdeniz üzerinden gelen Levant etkileridir. Bizce son ve en düşük olasılık, bu ismin MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye Persler tarafından getirilmiş olmasıdır. Aslında hem Sazlıdere yazıtında zikredilen *Ephesos Artemisi* hem de 2016 yazıtındaki *Nanaia* ismi, bir bütünlük halindedir ve muhtemel Luvi ya da Hitit Nanaia'sının Artemis'e dönüşmeyle birlikte özünü koruduğunu da gösterir. Tüm bu sonuçlarla birlikte Tanrıça Anaia ya da Nanaia'nın bu bölgeye ya da kente ismini verdiği de düşünülebilir. Hatta Strabon'un bahsettiği *Neapolis*'in belki de *Nanaiapolis*'in yanlış bir telaffuzu olduğunu düşük bir ihtimal olsa da akılda tutmak gereklidir.

Tüm bu onomastik tartışmalardan tamamen farklı olarak *Anaia* isminin kökeni konusundaki başka bir seçenek ise tartışmalı bir Luvice yazıt olan Beyköy 2'nin içinde karşımıza çıkmaktadır. Yazıtın bir bölümünde Mira'nın büyük kralının Arzawa'da çok sayıda kale/sitadel inşa ettiğinden bahsedilmektedir. Apasa/Ephesos, Samurna/Smyrna ve Asurutı/Sardis'in de içinde olduğu, sayılan 25 bölge/kent arasında adı geçen *Nanuwasa* ismi ilgi çekicidir⁹⁴. Kadıkalesi'nin hemen yanındaki Ilıca Sitadeli ve yine Geç Tunç Çağı'na ait bu Luvice yazıt göz önüne alındığında, Kadıkalesi'nin Geç Tunç Çağı isminin günümüze kadar evrilmesinin Nanuwasa-Nanaia-Anaia-Anya şeklinde olma ihtimali de vardır.

Sonuç

Kadıkalesi'nin yirmi iki yıllık kazı çalışmaları boyunca elde edilen arkeolojik veriler, antik yazarlar, Luvice, Hititçe ya da Hellence yazılar, yakınlardaki sur kalıntıları ya da topografya, bize yerleşimin Geç Tunç ve Demir Çağı'ndaki varlığıyla ilgili özetle şunları söylemektedir: Kadıkalesi Geç Tunç Çağı boyunca hem batıdaki Ahhiyava yani

⁹⁴ Zangger ve Woudhuizen 2018, s.25. Afyon'un batısında ilk kez 1878 yılında bulunan Luvice yazıtlı büyük taş bir levhadan Fransız arkeolog George Perrot tarafından alınan kopyanın daha sonra 2012 yılında merhum Mellaart'ın evinde bulunduğu söylenmektedir. Söz konusu hiyeroglif Luvice yazıt, Zagner ve Woudhuizen tarafından okunmuş ve 2018 yılında yayınlanmamıştır. Yaklaşık olarak 1190/1180 yıllarına tarihli metin, özet olarak Arzawa krallıklarından Mira önderliğinde Batı Anadolu'daki tüm Luvilerin birleşik bir donanmayla doğu Akdeniz'i işgal ettiğini ve Mısır'a saldırdığını söylemektedir. Bk. Zangger ve Woudhuizen 2018, s.9-56. Bununla birlikte söz konusu belgelerin Mellaart tarafından sahte bir biçimde yaratıldığına yönelik iddialar arkeoloji dünyasında tartışma konusu olmuştur. Fakat Zangger ve Woudhuizen yine aynı dergide Mellaart'ın bilinçsiz, yanlış ve hayali bir biçimde sonuçlara ulaştığını ama verilere bakıldığında Beyköy 2 yazıtının sahte değil gerçek bir keşif olduğunu söylemektedir. Bk. Woudhuizen ve Zangger 2018, s.183-212.

Mikenler, hem de doğudaki Hititler'le ilişkisi olan ve halkının muhtemelen Luvi olduğu bir Arzawa kentidir. Bu Arzawa kentinin yoğun arkeolojik buluntuları, döneminde jeopolitik konumu güçlü önemli bir kültür kenti olduğunu da göstermektedir. Kentin önemi, Erken Demir Çağı'nın ilk yüzyılında, içindeki daha yoğun Mikenli unsurlarla devam etmiştir. Daha sonra MÖ XI. yüzyıldan itibaren tüm İonia'yı sahiplenen ve gittikçe güçlenen 12 İon kent devleti yüzünden, onunla aynı kaderi paylaşan birçok yerleşim gibi sönükleşmeye başlamıştır. Bu anlamda tam bağımsızlığından söz edemeyeceğimiz Anaia topraklarını ilk önce Ephesoslular, sonrasında ise Samoslular kontrol etmişlerdir. Fakat yine de MÖ V. yüzyılda, on iki gemi dolusu Atinalı askeri Karlar'la birlikte katletmeleri, onların hem İon kimliğinden biraz gayrı olduğunu, hem de kendi topraklarını özgürce idare edemeseler bile, başkalarına da tam olarak idare ettirmediklerinin bir göstergesi olmalıdır. Arkeolojik verilere dayanarak Kadikalesi ve çevresinin Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı'ndaki durumunu bir harita üzerinden hayal etmek de mümkündür (fig.15). Son olarak mülkiyet ve arazi problemleri nedeniyle, geçtiğimiz yıllarda höyükte Bizans suru dışında kazı yapılamadığını da belirtmek gerekir. Buna rağmen, kale içinden neredeyse hey yıl önemli arkeolojik malzemeler gelmeye devam etmektedir. İlerideki dönemlerde sur dışında gerçekleştirilecek daha uzun ve sistematik kazıların, Anaia'nın Tunç ve Demir çağlarının daha iyi açıklanmasına yardımcı olacağı ve bundan daha da önemlisi Batı Anadolu'nun sözde karanlık çağının aydınlanmasına katkılar sağlayacağı bellidir.

KAYNAKLAR

- Akdeniz 2004 Akdeniz, E., "Kuşadası Kadikalesi Kazısında Bulunan Bir Hitit Heykelciği", OLBA IX, 21-57.
- Akdeniz 2006 Akdeniz, E., "A New Excavation in Western Anatolia: Kadikalesi (Ancient Anaia), (A Preliminary Report for Prehistoric-Protohistoric Results 2001-2005), OLBA XIII, 1-34.
- Akdeniz 2007 Akdeniz, E., "Kadikalesi Kazısı Miken Buluntuları", *Arkeoloji Dergisi* IX : 35-59.
- Akdeniz 2008 Akdeniz, E., "Kuşadası Kadikalesi Kazısının İlk Sonuçlarının Prehistorik-Protohistorik Açısından Genel Bir Değerlendirilmesi" Geçmişten Geleceğe Kuşadası II Sempozyum, 25-47.
- Arslan 2012 Arslan, M., "Pseudo-Skylaks: *Periplous*", MJH II/1, 239-257.
- Brandau ve Schickert 2003 Brandau, B. – Schickert, H., Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu, (Çev. N. Mertoğlu), Ankara.
- Bean 1997 Bean G. E., Eskiçağda Ege Bölgesi, (Çev. İ. Delemen), İstanbul.
- Boardman 1964 Boardman, J., Greek Overseas, New York.
- Bryce 1974 Bryce, T. R., "Some Geographical and Political Aspects of Mursilis' Arzawan Campaign", AnatSt 24, 103-116.
- Bryce 1999 Bryce, T. R., The Kingdom of Hittites, Oxford.
- Büyükkolancı 2017 Büyükkolancı, M., "UNESCO Dünya Kültür Mirası EFES'in Bileşenleri", Arkeoloji ve Sanat 155, 215-226.
- Cook 1962 Cook, J.M., The Greeks: In Ionia and The East, London.
- Cramer 1971 Cramer, J. A., Geographical and Historical Description of Asia Minor, Vol. I, Amsterdam.
- Desborough 1964 Desborough, V.R.d'A ., The Last Mycenaeans and Their Successors, Oxford.
- Diñçol 1982 Diñçol, A.M., "Hititler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C.1, İstanbul.
- Eminoğlu vd. 2001 Eminoğlu, M., Şentürk, Ş., Öрки, N., Jean, E, Boğazköy'den Karatepe'ye:Hitit Bilim ve Hitit Dünyası'nın Keşfi, İstanbul.
- Foss 1979 Foss, C., Ephesus after Antiquity:A late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge.
- Freely 2002 Freely, J. Türkiye Uygarlıklar Rehberi 3, Ege Kıyıları, İstanbul.
- Gates 2010 Gates, M. H., "Potters and Consumers in Cilicia and the Amuğ during the 'Age of Transformations' (13th-10th centuries B.C.)" in F. Venturi (ed.), Societies in Transition. Evolutionary

Processes in the Northern Levant between Late Bronze Age II and Early Iron Age. Papers Presented on the Occasion of the 20th Anniversary of the New Excavations in Tell Afis, Bologna, 15th November 2007. Studi e testi orientali 9, Serie Archeologica 2 Bologna, 65-81.

Garstang ve Gurney 1959

Garstang, J. – Gurney, O.R., The *Geography* of the Hittite Empire, BIAA Vol.5, Ankara.

Gurney 1972

Gurney, O.R., The Hittites, London.

Gür 2012a

Gür, B., "Anadolu'da Geç Hellas IIIC Dönemi", Edebiyat Fakültesi Dergisi 1/1, 55-75.

Gür 2012b

Gür, B., "Anadolu'da Geç Hellas IIIC Seramiğine İlişkin Bazı Gözlemler", Arkeoloji ve Sanat 140, 35-54.

Gür 2014

Gür, B., Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa, İstanbul.

Hawkins 2002

Hawkins, J.D., "Troy in Recent Perspective", AnatSt 52, 75-109.

Hawkins 2003

Hawkins, J.D., Scripts and Text-The Luwians, Leiden.

Hawkins 2013

Hawkins, J.D., Luwians versus Hittites, Luwian Identities, Leiden-Boston.

Herda 2013

Herda, A., "Greek (And Ours) Views on the Karians-Luwian Identities, Leiden-Boston.

Hoffner 1997

Hoffner, H.A., The Laws of the Hittites, New York.

Hooke 1963

Hooke, S.H., Middle Eastern Mythology, Baltimore.

Hope-Simpson 2003

Hope-Simpson, R., "The Dodecanese and the Ahhiyawa Question", ABSA 98, 203-237.

Işık 2015

Işık, F., "Anadolulu Ephesos Üzerine", (C. Şimşek, B.Duman, E. Konakçı ed.), Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan, İstanbul, 315-338.

Kan 2005

Kan, M.H., Anaia-Kadıkalesi M.Ö. 2. Binyıl Seramikleri, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Kanmaz 2015

Kanmaz, M.B., Evaluation of Conservation Problems of Anaia Byzantine Church, Kadıkalesi, Kuşadası, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Teknoloji Enstitüsü, İzmir.

Karauğuz 2015

Karauğuz, G., Hitit Mitolojisi, Konya.

Kınal 1953

Kınal, F., Arzava Memleketinin Mevkii ve Tarihi, Ankara.

Larson 1995

Larson, J. L., Greek Heroine Cults, Wisconsin.

Macqueen 1999

Macqueen, J.G., Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, (Çev. E. Davutoğlu), Ankara.

Malay 1999

Malay, H., "Anaia'dan Yeni Bir Yazıt", (A. V. Çelgin, G. Çelgin, N. Başgelen ed.) Anadolu ve Trakya Çalışmaları. Zafer Taşlıkhoğlu Armağanı C.1, İstanbul, 93-96.

- Mansel 1995 Mansel, A.M., Ege ve Yunan Tarihi, Ankara.
- Matheson 1976 Matheson, S.A., Persia: An Archaeological Guide, London.
- Mellaart 1986 Mellaart, J., Some Reflections on the History and Geography of Western Anatolia in the Late Fourteenth and Thirteenth Centuries B.C. Anadolu Araştırmaları X, 215-231.
- Mercangöz 2002 Mercangöz, Z., "Kuşadası Kadıkalesi 2001 Yılı Çalışmaları", KST 24, C.2, 125-138.
- Mercangöz 2010 Mercangöz, Z., "Kommerkion ve Emporion Olarak Anaia'nın Değişken Tarihsel Yazgısı", I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, 279-292.
- Meriç – Mountjoy 2002 Meriç, R. – Mountjoy, P.A., "Mycenaean Pottery from Bademgediği Tepe (Purunda) in Ionia: A Preliminary Report", IstMitt 52, 79-98.
- Mountjoy 1998 Mountjoy, P.A., "The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa", AnatSt 48, 33-67.
- Mountjoy 1999 Mountjoy, P.A., Regional Mycenaean Decorated Pottery, Vol.I, Rahen/westf.
- Mountjoy 2005 Mountjoy, P.A., "The Mycenaean Pottery from the 1934-1939 Excavations at Tarsus", (A. Özyar ed.), Field Seasons 2001-2003 of the Tarsus-Gözlükule Interdisciplinary Research Project, 83-134.
- Müller-Wiener 1961 Müller-Wiener, W., "Mittelalterliche Befestigungen im Südlichen Jöinen", IstMitt 11, 5-12.
- Niemeier 2002 Niemer, W.D., Hattuşa ve Ahhiyava Arasındaki Millavanda/Milet Sorunu: Batı Anadolu'da Miken Yunanistan'ının Politik ve Kültürel Rolü", Hititler ve Hitit İmparatorluğu (Müze Sergi Kataloğu), 521-523.
- Özgünel 1983 Özgünel, C., "Batı Anadolu ve içerlerinde Miken etkileri", *Bulleten* XLVII: 697-743.
- Özkan 2016 Özkan, S., "Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Öneriler", (Ed. S. Erkut, Ö. Sir-Gavaz), Ahmet Ünal Armağanı, Arkeoloji ve Sanat, 405-418.
- Rubenstein ve Greaves 2004 Rubenstein, L. – Greaves, A., "Ionia", (M. H Hansen & T. H. Nielsen eds.), An Inventory of Archaic and Classical Poleis, Oxford, 1053-1107.
- Seçer 2012 Seçer, S., Yazılı Belgeler Işığında Lukka, Pedassa ve Walma Ülkelerinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sevin 2007 Sevin, V., Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Ankara.
- Snodgrass 1971 Snodgrass, A.M., The Dark Age of Greece, Edinburgh.

Özden ÜRKMEZ

- Texier 2002 Texier, C., Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, (Çev. A. Suat), Ankara.
- Türkan 2006 Türkan, Ü., Anaia/Kadıkalesi Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Umar 1999 Umar, B., İlkçağda Türkiye Halkı, Ankara.
- Ünal 2017 Ünal, A., "Arinnanda-Mykale Dağı ve Puranda-Priene Eşitlemesi Üzerine", (P. Pınarcık, B. Gökçe, M.S. Erkek, S. Coşgun-Sandal ed.) Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan, Ankara, 19-36.
- Ünlü 2005 Ünlü, E., "Locally Produced and Painted Late Bronze to Iron Age Transitional Period Pottery of Tarsus-Gözlükule", (A. Özyar ed.), Field Seasons 2001-2003 of the Tarsus-Gözlükule Interdisciplinary Research Project, İstanbul, 145-168.
- Walter 1968 Walter, H., Frühe Sämische Gefässe, Samos V.
- Wiegand ve Schrader 1904 Wiegand, Th. – Schrader, H., Priene, Berlin.
- Wiesehöfer 2003 Wiesehöfer, J., Antik Pers Tarihi, (Çev. M.A. İnci), İstanbul.
- Woudhuizen ve Zangger 2018 Woudhuizen, F.– Zangger E., "Arguments for the Authenticity of the Luwian Hieroglyphic Texts from the Mellaart Files (Supplementum Epigraphicum Mediterraneum 47), TALANTA 50,183-212.
- Yağcı 2007 Yağcı, R., "Soli (Kilikia) Miken IIIc Kapları", (M. Kadioğlu ed.) *Patronus Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65. Geburtstag*, İstanbul, 367-376.
- Yasur-Landau 2010 Yasur-Landau, A., The Philistines and Aegean Migration at the end of the Bronze Age, Cambridge.
- Zagner – Woudhuizen 2018 Zangger, E. – Woudhuizen, F., "Rediscovered Luwian Hieroglyphic Incriptions from Western Asia Minor", TALANTA 50, 9-56.

SUMMARY

Kadıkalesi is in the south of Kuşadası Bay, in the Nazilli Site of Davutlar Beach. The works in Kadıkalesi Höyük/Anaia have been continued from 2001 until today. The works carried out outside the city walls during the first years of the excavation yielded important finds about pre-Byzantine periods. When Kadıkalesi's Pre-Byzantine artifacts are examined, höyük has a diameter of at least 250m and a height of 25m. It is understood that the Höyük has been inhabited since the Late Chalcolithic Period for the first time. However, the finds especially belonging to the Late Bronze Age point to the importance of this period on the Höyük. In connection with the Late Bronze Age and Early Iron Age identity problem of Western Anatolia, especially the finds belonging to

these periods are exciting, findings from later classical periods are also interestingly attractive.

Different finds from the Late Bronze Age and the Early Iron Age in Anaia are important for clarifying the history of the region. Anaia's 2nd millennium ceramics is a sign of her Anatolian and Arzawa identity rather than a Mycenaean colony. However, considering the conditions of the period, it is not possible to think that this identity was preserved in the same way in the Iron Age. Related to this, a migration occurred here from Greece in the 11th century. Yet as it was with the Anaia example, it isn't certain how much resistance the old Arzawaian Anatolian cities put up against this colonization. No matter the magnitude of this resistance, where Kuşadası Gulf is the center of the region, a few centuries later gave birth to the Ionia culture which will live its Golden Age. Anaia is exactly in the center of this region. The name "Anaia" was first used in the VI century BC. Pseudo Skylaks, counts the city as one of the settlements in the Samos territory. In fact, discussions about the origin of the name Anaia and the localization of the city have continued until today. The find that could shed light on this debate may be a piece of inscription found in the upper layers during the 2016 excavations. The word "NANAIA", which forms the last part of the broken inscription piece, is exciting in terms of solving the etymological and onomastic problems related to the name of the city. It can be thought that the goddess Anaia or Nanaia gave her name to this region or city. Neapolis, mentioned by Strabo, must be the last name of the city in ancient times.

Archeological data, antique scripts, Luwi, Hittite or Hellenic writings, nearby wall ruins and topography during the seventeen years of excavations at Anaia gives us information about the settlement from Late Bronze and Iron Age. Anaia is an Arzawa city that had relations with both the Mycenaean in the west and the Hittites in the east during the Late Bronze Age, and whose people were probably Luwian. The dense archeological finds in this Arzawa city show the cities geopolitical and cultural importance. The importance of this city continues with Mycenaean elements, during the beginning of early Iron Ages. Later, in the 11th century BC. Anaia, like many settlements that shared the same fate with it, began to fade away due to the twelve Ionian cities that claimed all of area. So, we cannot talk about the complete independence of the Anaia land when first it was a part of Ephesus and afterwards Samos. However, during 5th Century BC twelve ships full of Athens soldiers were slaughtered with the Carians, shows the city a not so Ionic identity and even though they cannot rule their land freely they don't also let others rule freely as well. Based on archaeological data, it is also possible to imagine the situation of Kadikalesi and its surroundings in the Late Bronze Age and Iron Age on a map (fig.15). Finally, it should be noted that due to ownership and land problems, excavations could not be carried out in the mound outside the Byzantine walls in recent years. Even with this, there has still been archeological materials coming out from the castle. It is clear that longer and systematic excavations to be carried out outside the city walls in the future will help better explain the Bronze and Iron Ages of Anaia and, more importantly, will contribute to the enlightenment of the so-called dark age of Western Anatolia.

FIGÜRLER

Fig.1: Kadıkalesi Hüyükü'nün Batı Anadolu/Ege'deki Konumu.

Fig.2: Hüyükün üzerindeki Orta Çağ Kalesi, sur içi ve dışında ilk yıllardaki kazı çalışmalarları ve höyükteki tabakalanma.

Fig.3: Kadıkalesi sur dibinde 2002 yılında bulunan ve Aydın Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bronz Hitit heykelciği: 7,8cm.

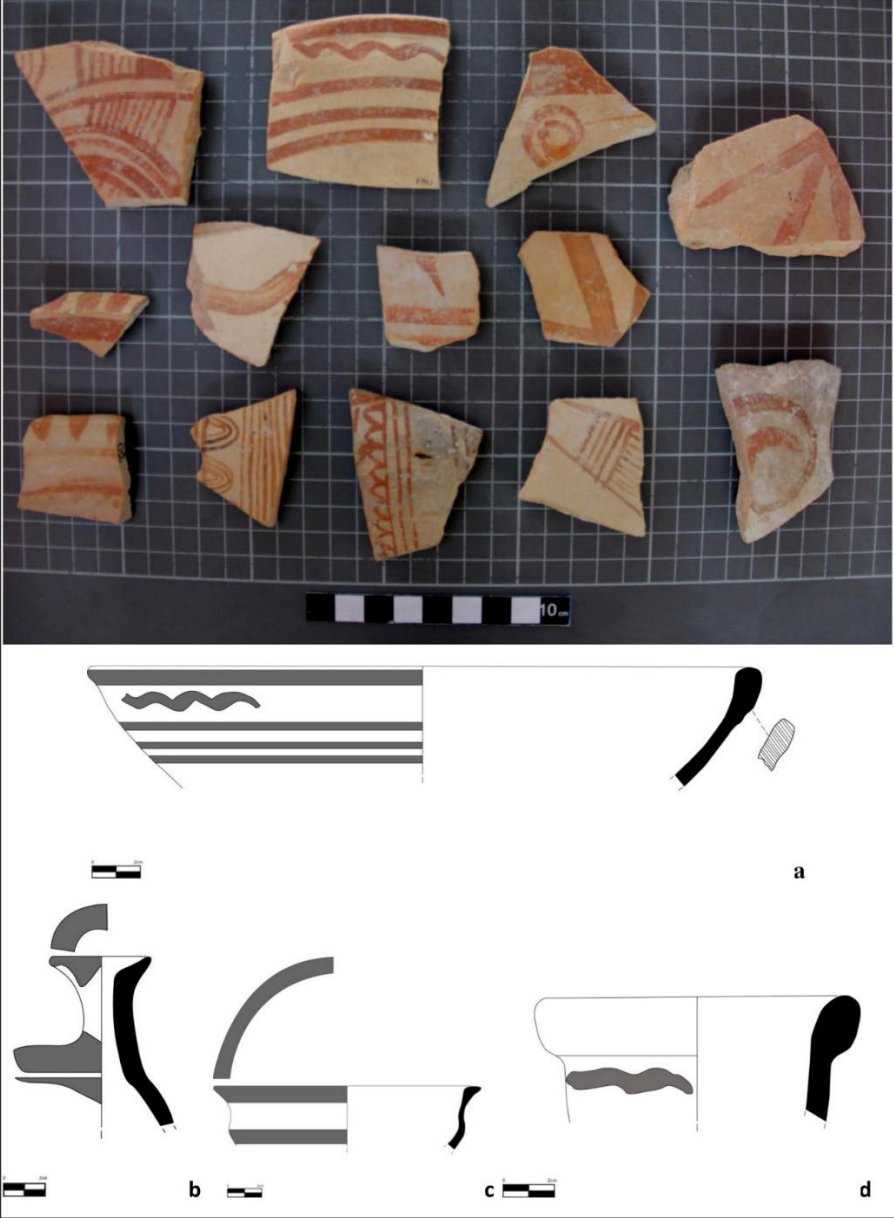

Fig.4: Kadıkalesi'nin kırmızı boyalı Miken kap parçaları ve bazı örneklerin çizimleri **a-** Kulpsuz Kase GHIIC, **b-**Üzengi Kulplu Sürahi GHIIC, **c-**Kulpsuz Kadeh/Goblet GH IIIB-C, **d-**Amphora GHIIC.

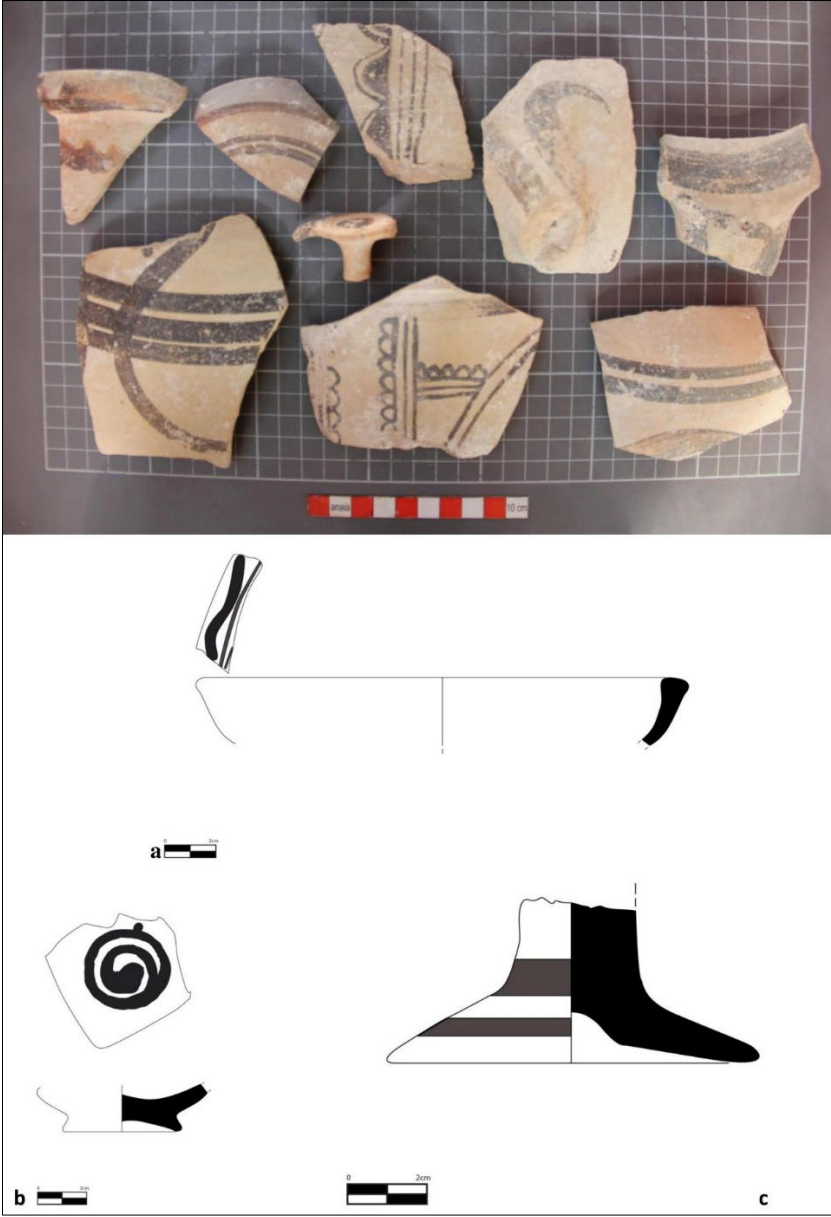

Fig.5: Kadıkalesi'nin siyah boyalı Miken kap parçaları ve bazı örneklerin çizimleri **a-** Krater GHIIIA-C, **b-**İçki kasesi GHIIIC, **c-**Kylix GHIIIA-C.

Fig.6: Kadıkalesi'nin gri Minyas kap parçalarından örnekler ve Geç Tunç Çağı'na ait içe dönük ve dışa dönük ağızlı açık kapların çizimleri.

Fig.7: Kadıkalesi Höyüğü üzerinden hemen kuzeydeki Ilıcatepe Sıtağeli'ne bakış.

Fig.8: Ilıcatepe Sıtağeli'ni tüm yönlerden çevreleyen kyklobik sur duvarları.

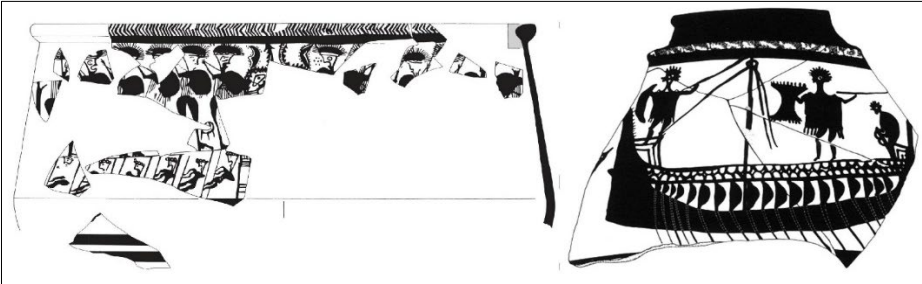

Fig.9: Bademgediği/Puranda(?) GHIIC seramikleri üzerinde, kürekli gemiler içinde betimlenen kirpi saçlı/başlıklı savaşıçılar. ajaonline.org

Fig.10: Solda Mısır'ın Thebes Kenti'ndeki III.Ramses'e ait Medinet Habu Tapınağı'nda betimlenen kirpi başlıklı denizci düşmanlar. Sağda bir Luvi savaşçısının canlandırılması. luwianstudies.org

Fig.11: Kadıkalesi'nden üzerlerinde Protogeometrik Dönem'in karakteristik bezeme unsuru olan pergelle çizilmiş konsantrik dairelerin olduğu kaplara ait parçalar.

Fig.12: Kadıkalesi Höyüğü üzerinden batıdaki Mykale Yarımadası, Samos Adası ve Samos Boğazı'na bakış.

Fig.13: 2016 yılı kazı sezonunda sur içi kazıları sırasında üst tabakalardan ele geçen ve son kelimesi "Nanaia" olan Eski Yunanca yazıt/blok.

Fig.14: Höyüğün Roma Çağı'na ait mimari elemanlarının, Bizans Kilisesi altyapısında devşirme olarak kullanılması.

Fig.15: Arkeolojik veriler ışığında Geç Tunç ve Demir Çağı'nda Kadıkalesi ve çevresinin olası durumu

TARİH İNCELEMELERİ DERGİSİ XXXIX-1, Temmuz/July 2024
İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Cansu ALTUN Hitit Kaynaklarında Aştata ve Değişen Coğrafi Sınırları	1-17
Mehmet ÇETİN The Moroccan Crises (1905-1911) and the Policies Implemented by the Ottoman Empire During the Crises	19-46
Sertaç DEMİR Tanzimat Reformlarının Hukuk Sistemindeki İlk Örneği: 1840 Ceza Kanûnunun Kastamonu Muhassıllık Meclisinde Tatbiki	47-80
Ahmet DÖNMEZ İngiliz-Rus Nüfuz Çekişmesi Ortasında İstenmeyen Bir Osmanlı Elçisi: Mehmed Namık Paşa (1834-1835)	81-105
Mustafa DURDU Osmanlı Devleti ile Portekiz Krallığı Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkilerin Tesisine Yönelik Girişimler (1793-1843)	107-144
Kansu EKİCİ-Mesut KINACI The Rivers of The Pontos Region in Ancient and Medieval Sources: The Halys, Iris & Thermodon	145-162
Gökhan KAĞNİCİ Kötürümün Şifacısı: Tanrıça Nintinuga'nın Sakatlanmış Bedeni İyileştirmesi İnanıcı Üzerine Bir Soruşturma	163-180
Nilgün Nurhan KARA Ege'nin Bir Tarafından Diğer Tarafına: Seferihisar Mübadilleri	181-202
Mehmet KARAYAMAN Atatürk Döneminde Türkiye'de Öğrenim Gören Afgan Öğrenciler Hakkında Bir Değerlendirme	203-239
Musa KILIÇ Osmanlı Devleti'nin Adli Kurum Olarak Yurt Dışında Şehbenderlik Mahkemeleri Kurması ve İlgası: İnan Örneği (1912-1916)	241-267
Vi An LU Qing Hanedanlığı Döneminde Çin Donanma Gemilerinin İnşasında Kereste Kullanımı	269-302
Fatih SARIKAYA Muaviye b. Ebû süfyan Döneminde Emevilerin İstanbul Seferi ve Müslümanların Kapıdağ Yarımadasındaki İzleri	303-330
İbrahim TAMAR II. Abdülhamid Dönemi'nde Askere Çağrılan Talebe ve Muallimler	331-363
Fahrettin TEPEALTI - Süleyman AŞIK - Emre KARAKAYA Menemen'in İşgal Dönemi (1919-1922): Coğrafi Bilgi Sistemleri Destekli Bir İnceleme	365-398
Mehmet TUĞRUL Medreseden Rüşdiyeye: Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiye Mektebi	399-421
Songül ULUTAŞ - Vedat KANAT Market Seeking of America in Mersin in the Late Ottoman Period	423-444
Özden ÜRKMEZ Geç Tunç ve Demir Çağ'ında Anaia: Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Yorumlar	445-476

